

OBSAH

Úvod.....	9
Aktivace	11
Atribuce.....	13
Biologické základy psychiky.....	14
Emoce.....	18
Frustrace a stres	30
Charakter	34
Instinkty.....	39
Klinická psychologie	43
Konflikt a rozhodování.....	48
Kulturní základy psychiky	52
Malé skupiny	55
Metodologie a metody psychologie.....	65
Motivace.....	75
Myšlení.....	89
Nervová soustava.....	101
Nevědomí	111
Osobnost.....	114
Osobnost - diferenciální hledisko.....	133
Osobnost - dynamika	138
Osobnost - psychické vlastnosti.....	153
Osobnost - struktura.....	159
Paměť.....	174
Parapsychologie.....	185
Postoje	188
Pozornost.....	196
Představy a fantazie	201
Psychika.....	210
Psychohygienu	221
Psychologie - předmět.....	223
Psychologie - systém.....	227
Psychologie výrazu.....	232
Psychopatologie.....	235

Role.....	243
Řeč	245
Senzorické procesy	248
Schopnosti.....	257
Směry v psychologii	265
Socializace	278
Sociální činitele psychiky	279
Sociální interakce.....	285
Sociální psychologie	301
Sugesce a hypnóza.....	303
Temperament	305
Typologie osobnosti.....	312
Učení.....	318
Vědomí.....	333
Vnímání.....	336
Vůle.....	348
Využití psychologie v praxi.....	352
Vývoj psychiky	357
Vývoj psychiky v ontogenezi	364
Vybraná bibliografie encyklopedické a lexikální literatury	370
Věcný rejstřík.....	372
Jmenný rejstřík.....	387

UVOD

Kniha, kterou má čtenář v rukou, je poněkud opožděnou reakcí českého knižního trhu na celosvětově oblíbený druh odborné literatury zaměřené na systematizující přehledy vědních oborů. Lexikony jsou zde chápány jako obsáhlé přehledy jevových kategorií a konceptů určité vědy. Na rozdíl od slovníků podávají však tyto kategorie a koncepty v širších souvislostech a mohou tak být současně studovány i jako úvody do daného vědního oboru. Toto poslání si vytkl i náš lexikon. Základní kategorie a koncepty současné psychologie jsou zde seřazeny do pěti velkých tematických okruhů; věcný rejstřík na konci knihy pak umožňuje studovat každý významný psychologický pojem v širším významovém kontextu. Současně může být lexikon, který reprezentuje jakýsi souhrn poznatků základních psychologických věd, studován také jako učebnice psychologie. Takové systematické studium by pak mělo postupovat podle následujícího didaktického uspořádání lexikálních hesel, která v tomto případě představují logické členění témat v úvodu do psychologie.

A. Teoretické základy a systém psychologie:

- Psychologie - předmět
- Psychika
- Vědomí. Nevědomí
- Vývoj psychiky - Vývoj psychiky v ontogenezi
- Biologické základy psychiky. Aktivace.
- Nervová soustava. Senzorické procesy. Instinkty
- Kulturní základy psychiky
- Sociální činitele psychiky. Atribuce
- Psychologie - systém
- Metodologie a metody psychologie
- Směry v psychologii
- Klinická psychologie
- Psychohygienu. Sugescie a hypnóza
- Využití psychologie v praxi

B. Psychické procesy (jednoduché a složité):

- Vnímání
- Pozornost
- Představy a fantazie
- Myšlení. Řeč
- Emoce
- Motivace. Frustrace a stres. Konflikt a rozhodování
- Paměť. Učení

C. Psychické dispozice (osobnost):

Osobnost
Osobnost - diferenciální hledisko
Osobnost - struktura Osobnost -
psychické vlastnosti Temperament.
Schopnosti. Postoje Osobnost -
dynamika Charakter. Vůle Typologie
osobnosti Psychologie výrazu

D. Sociální aspekty psychiky:

Sociální psychologie
Socializace
Role
Sociální interakce
Malé skupiny

E. Patologické jevy v oblasti psychiky:

Psychopatologie

F. Parapsychologie

Vzhledem ke stanovení maximálního možného obsahu nejsou v tomto lexikonu zahrnuta některá další hesla, která by pojetí lexikonu jako psychologického kompendia obohatila (např. dějiny psychologie a další). Avšak i v předložené podobě poslouží lexikon jako příručka odborným psychologům i jako studijní materiál, který má nahradit řadu dílčích pramenů. V rámci jednotlivých hesel najde studující podle věcného rejstříku podrobný výklad speciálních termínů, které zde nejsou pouze stručně vymezeny, ale jsou uváděny do širších významových souvislostí, což je cenné pro osvojování si psychologického myšlení. V obsahu hesel je zpracována reprezentativní česká, slovenská, polská, ruská, německá, anglicky a částečně též francouzsky psaná odborná literatura. Lexikon je v tomto smyslu také u nás prvním pokusem přinést zájemci ideologicky nepřefiltrované poznatky, z nichž mnohé jsou v naší odborné literatuře publikovány vůbec poprvé. Výběr hesel i jejich obsahu vychází z rozsáhlého srovnávacího studia podobných reprezentativních publikací ve výše uvedených jazycích. Vedle shrnutých a uspořádaných empirických poznatků představuje lexikon také pokus prezentovat a objektivně srovnat různé dílčí i celkovější psychologické teorie a vytvořit tak dílo co možná nejinformativnější.

Vzhledem k tomu, že dílo obsahuje i podrobný věcný rejstřík, může se použít také jako slovník.

Autor

AKTIVACE

Podstatným příznakem života je aktivita organismu, která se v psychické rovině projevuje určitou úrovní vzrušení (excitace) a určitými znaky chování. V extrémních případech je to na jedné straně zánik vědomí a nehybnost (smrt) a na druhé zaplnění vědomí afektem, silné vzrušení a dezorganizované chování. Optimálním stavem je bdělé vědomí, provázené koncentrovanou pozorností a organizovanou činností. Fyziologickým základem úrovní aktivace organismu či jeho excitace (angl. arousal) je úroveň aktivace mozku, která je udržována aktivitou smyslových orgánů, stavem vzrušení, které vychází ze stávajících potřeb a emocí, přičemž je udržována také přílivem vzruchů z tzv. retikulární formace mozkového kmene do mozku (nespeciická aktivace). Je-li přerušeno spojení mezi mozgovými hemisférami a retikulární formací mozkového kmene, dochází u individua k trvalému spánku (G. Moruzzi, H. W. Magoun, 1949). Retikulární formace sama je stimulo-

vána přílivem vzruchů ze smyslových orgánů, tzv. kolaterálními drahami (nervové vzruchy ze smyslových orgánů jsou odváděny jednak do příslušných center v mozkové kůře a jednak kolaterálními drahami do retikulární formace mozkového kmene). Funkčně optimální je střední úroveň aktivace mozku - tzv. *Yerkes - Dodsonův zákon*: vyšší úroveň aktivace je nepříznivá zejména pro činnost spojenou s komplexními a obtížnými úkoly. Aktivace může být zvyšována i snižována také užitím určitých drog a do jisté míry může být udržována na příznivé, pro výkon vhodné, úrovni také úsilím. Každý jedinec má interindividuálně odlišnou optimální úroveň aktivace (-> Temperament). C. L. Hulé (1942) ztotožnil úroveň aktivace s existencí tzv. obecného popudu (generál drive). H. J. Eysenck (1967) soudí o introvertch, že se nalézají ve stavu „stálého vzrušení“. Podle D. E. Berlyne (1974) hry, soutěže a dobrodružství jsou pro určité jedince zdrojem dodatkové stimulace a udržují je na optimální úrovni aktivace. Míra vzrušivosti patří k základním charakteristikám osobnosti.

Úrovně aktivace a jejich korelaty ve vědomí a chování

Úroveň aktivace	Stav vědomí	Chování
stav afektu (strach, hněv atd.)	zúžené vědomí („mlhavé vědomí“), rozdělená pozornost	dezorganizovanost, nedostatek kontroly a sebekontroly zvláště
bdělá pozornost relaxovaná	selektivní pozornost, koncentrované zaměření	činnost dobrá, účinné, rychlé a výběrové reakce
bdělost ospalost	pozornost fluktuje, převládají volné asociace	dobrá rutinní činnost, disponovanost k tvořivému myšlení
lehký spánek	okrajové vědomí s občasnými výpadky, nezřetelné vnímání, snění, touha po spánku	činnost sporadická, chudá, nekoordinované malátné pohyby
hluboký spánek	výrazně redukované vědomí, případně nedostatek vědomí, sen	bez činnosti, reflexní pohyby
koma	naprostý nedostatek vědomí, chybí paměť pro stimulaci a pro sny	bez činnosti (event. reflexní pohyby spojené se změnou polohy těla)
smrt	naprostá ztráta vědomí, amnézie	bez činnosti, velmi slabé nebo žádné reakce na stimulaci

Stav vzrušení (excitace) souvisí s přípravou organismu k účelné akci, a proto doprovází jednak orientační reakci (-> Pozornost) a jednak stav motivace (<-). Ve druhém případě se hovoří o stavu, který je označován jako *motivační vzrušení*; na behaviorální úrovni je tento stav spojen s mobilizací energie a tím i s intenzitou a setrváváním cílově zaměřené akce; je vyvoláván interními stavy fyziologické a psychické nerovnováhy a vnějšími podněty, které mají vztah k motivům (incenty). Protože jejich komponentou jsou vždy emoce, vyznačují se tyto vždy určitou úrovní vzrušení, nelze je však formálně omezovat jen na stavy vzrušení organismu, jak to činí např. E. Duffyová (1962) a další. Úroveň vzrušení souvisí dále se stavem pozornosti, resp. vědomí, resp. s úrovní bdělosti či „bdělé ostražitosti“, s úrovní anticipace a s dalšími psychickými jevy (D. Krech, R. S. Crutchfield a N. Livson, 1969), spojenými zejména s vyhledáváním informací, jejich příjmem a zpracováváním z hlediska aktuálního motivačního zaměření. Činnost mozku vyžaduje stálý příliv určitého množství stimulace; je-li nějak omezen, dostává se jedinec do stavu senzorní deprivace, který je spojen s dezorganizací chování a psychické činnosti vůbec (zhoršení zapamatování, myšlení, vtíravé představy, v krajním případě až halucinace). Uvnitř určitých hranic

může člověk úroveň své aktivace zvyšovat (napětí vyvolané vzrušujícími podněty) nebo snižovat (uvolnění, jehož se dosahuje záměrně psychickou a fyzickou relaxací). V situaci stresu, konfliktů a frustrací a v situacích vzrušujících je jedinec ve stavu trvalého psychického napětí (vnitřní mentální, ale i zvýšená svalová tenze), které může mít časem neurotizující účinky. W. Wundt (1898) pokládá za dvě základní charakteristiky emocí stavy napětí a uvolnění, vzrušení a uklidnění. Obecně vzato jsou také základní dimenze lidské psychiky a její typologie: lidé toužící po vzrušení a lidé toužící spíše po klidu, což souvisí s již uvedenou interindividuálně odlišnou úrovní optimální aktivace a s tendencí člověka bránit se přemíře vzrušení, ale i jeho nedostatku, který je prožíván jako nuda.

Výrazným ukazatelem úrovně aktivace je také EEG (elektroencefalogram), zachycující charakteristický průběh mozkových potenciálů: ve stavu relaxované bdělosti je to synchronizace vln (optimální tzv. alfa rytmus), ve směru k afektu a komatu pak desynchronizace s nízkou amplitudou pomalých vln.

Literatura:

Duffy, E.: Activation and behavior, London 1962.
Lynn, K.: Attention, arousal and the orientation, Oxford 1966.

ATRIBUCE

Lidé mají tendenci připisovat (atribuovat, přisuzovat) úspěchům a neúspěchům ve svém chování vnitřní či vnější, trvalé či dočasné příčiny. Jako jeden z prvních o tomto sociálně psychologickém jevu psal F. Heider (1947, 1958). Vedle atribuce příčin výsledků jednání existují i atribuce, resp. atribuování, vlastností, které pozorovali pedagogičtí psychologové (Scherer L., 1972 a další). Ve školách je rozšířeno atribuování žáků učiteli: ti atribuuji, na základě prvního dojmu nebo informací, žákům zejména vyšší nebo nižší inteligenci, pilní nebo lenost a na základě těchto atribucí se pak k žákům určitým způsobem chovají. Žáci atribuování jako „hloupí“ a líní jsou v průměru delší dobu zkoušeni než žáci atribuování jako inteligentní a pilní. Jsou-li žáci s atribucí méně inteligentních a líných úspěšní, učitelé si to často vykládají jako náhodu; jsou-li žáci atribuování jako inteligentní a pilní neúspěšní, je to vykládáno jako důsledek mimořádné indispozice. Atribuce se pak ovšem projevují i v klasifikaci žáků a znamenají v tomto smyslu v podstatě deformovanou sociální percepci. Jednou z příčin mohou být trvalejší rozdíly mezi žáky v míře nadání a školního výkonu. Ale mohou se tu uplatňovat i určité tendence v naivní sociální percepci (např. přečehování prvního dojmu a další). Jedním ze současných teoretiků atribuce je B. Werner (1975), který podal následující schéma připisování příčin výsledkům výkonu.

	interní	externí
stabilní	nadání	obtížnost náhoda (štěstí, smůla)
variabilní	úsilí	

Motivující jsou atribuce, které při úspěchu zahrnují interní a stabilní „příčiny“ (nadání), při neúspěchu pak interní a externí variabilní „příčiny“. Je-li s úspěchem spojena atribuce nadání, úsilí a obtížnosti, je zážitek úspěchu intenzivnější. Existují i atribuce, které mají

povahu racionalizací (vina za neúspěch je připisována okolím), které pak fungují jako egoobrané mechanismy (—> Osobnost - dynamika). Atribuce v tomto smyslu ovlivňují zážitek úspěchu i neúspěchu, který má psychologicky dalekosáhlý význam (vliv na sílu motivu výkonu, úroveň aspirací a sebevědomí a další). Jestliže jedinci spatřují příčinu svých úspěchů ve vlastním nadání (nikoli ale úsilí nebo štěstí), budou úspěchy očekávat i v budoucnosti. Očekávání úspěchů se pojí s pozitivním sebehodnocením. Má-li někdo dojem, že na výsledky svého výkonu nemá vliv, vede to k demotivaci jeho činnosti a k pocitům bezmocnosti. Příčiny výkonů a jednání atribuuji lidé sami sobě i jiným (zde dochází nezřídka ke kombinovaným atribucím interních a externích příčin - např. žák, který při zkoušce neuspěl, dostal těžkou otázku, ale nebyl také dostatečně připraven). Autoatribuce se převážně vztahují k faktorům externím, atribuování druhých k interním, pokud se to týká neúspěchů, u úspěchů je tomu naopak, tyto přisuzují lidé většinou svému vlastnímu nadání a úsilí, což vyjadřuje tendenci k pozitivnímu sebehodnocení. Někteří lidé mistrovsky činí ze svých porážek svá vítězství, ale to již souvisí spíše s obranným vytvářením sebeklamu. G. A. Kelly (1987) považuje atribuování za každodenní projev naivně psychologického „vysvětlování“ vlastního i cizího chování. Slouží to ke strukturování a předpovídání událostí, ale také k již výše zmíněným sebeobranným účelům. V tomto smyslu to pak poněkud umožňuje snášet lépe osobní porážky a nedostatky ve výkonech všeho druhu. Podle S. Schachtera (1964) vznikají specifické emoce tím, že se jim atribuuje určitý význam, tzn. že se vzrušení spojuje s určitou interpretací situace, v níž bylo vyvoláno. Atribuce pomáhají lépe porozumět reakcím lidí na vlastní jednání.

Literatura:

Jones, E. E., Kanouse, D. E., Kelley, H. H., Nisbet, R. E., Valins, S., Weiner, B.: Attribution. Perceiving the causes of behavior, Morrisrown 1972.
Försterling, F.: Attributionstheorie in der Klinischen Psychologie, München - Weinheim 1986.

BIOLOGICKÉ ZÁKLADY PSYCHIKY

Základní tendencí všech živých organismů je reprodukce individuálního života a života druhu (zachování svého života a života druhu rozmnožováním). V této funkci vystupují tři základní relace organismu a jeho životního prostředí: 1. metabolická (výměna látek a energií), 2. behaviorální (pohyb v prostředí) a 3. neuropsychická (řízení chování na základě příjmu a zpracování informací z vnitřního a vnějšího prostředí organismu).

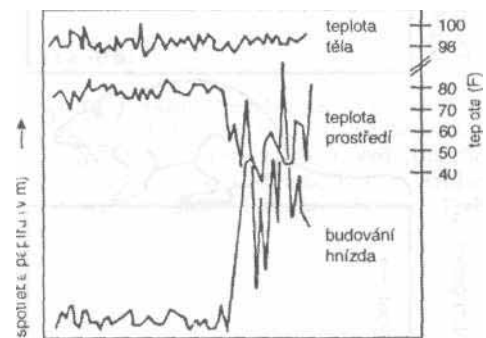
Vývojově nejvyšší funkce v regulaci těchto vztahů připadá psychice, a proto má *psychika* primárně biologické aspekty, je úzce spojena s životem organismu a je vybavena funkcemi, které jí umožňují plnit primárně biologické účely (instinkty, způsobilost učení, vnímání atd.), resp. na vyšší vývojové rovině specificky lidské psychiky také adaptaci životním podmínkám v sociálním a kulturním prostředí. Tyto funkce se vyvinuly v procesu *evoluce* organismů a mají biologický smysl. Existují ovšem různá pojetí evolučních principů; nejznámější je darwinismus, podle něhož se živočišné druhy pozvolna vyvíjely z preexistujících forem. Evoluční změny v tomto pojetí spočívaly ve vytváření nových forem života organismů ve smyslu anatomicko-fyziologickém i psychologickém, přičemž se jako základní činitel změn uplatnil přirozený výběr v souvislosti s „bojem o život“ a mutace zděděných vlastností, které umožňovaly dokonalejší adaptaci změněným i stávajícím životním podmínkám. Tak se utvářely z hlediska adaptace vhodné tělesné orgány, ale i psychika. Důkazem těchto zděděných proměn jsou např. domestikovaná zvířata a uměle vypěstované rostliny. Čím byli před desetitisíci lety arabští hřebci nebo rajská jablčka?, ptají se Ph. Groves a K. Schlesinger (1979). Materiálním podkladem psychického aparátu jako základního nástroje evoluce a biologické adaptace se staly *nervový a endokrinní systém* (-> Nervová soustava). Zda má evoluce smysl a jakou strategii používá jsou otázky, na které se odpovídá různě, od „evoluce je slepá“ až po „evoluce je řízena duchovním činitelem“. Jisté je, že evolu-

ce je výsledkem nesčetných zkušeností, které se akumulovaly po nepředstavitelně dlouhou dobu miliónů let, a lidská mysl není nic jiného než zkušenost sama (D. Barash, 1979). To je pozice dnes tolik diskutované sociobiologie (E. O. Wilson, 1975), vědy, která se nově pokouší interpretovat biologické základy lidského chování. Spatřuje je v realizaci „evolučních programů“, přičemž za základ je považována určitá *strategie evoluce*, jíž je maximalizace způsobilosti individua a reprodukce jeho genů: „...lidé (geny) byli selektováni, aby maximalizovali své způsobilosti“ (Barash). Jako příklad lze uvést strategii sexuálního chování, které vysvětluje funkci sexuality. První živé bytosti se rozmnožovaly nepohlavně, dělením buňky, a většina mikroorganismů to činí dodnes. Při nepohlavním rozmnožování dostane potomek plný počet genů, při pohlavním dostane kombinaci genů otce a matky, čímž se pravděpodobnost pokroku v adaptaci zvyšuje. Pohlavní rozmnožování vyžaduje partnerství, které je věcí výběru nejzdatnějšího samečka. Proto je sex „evolučním vynálezem“ vyšších organismů. Existují živočichové, kteří se mohou rozmnožovat oběma způsoby (např. určitý druh ráčků, listových vší a další). Zijí-li ve stabilním prostředí, rozmnožují se nepohlavně, objeví-li se v životním prostředí větší změny, vyvstane generace s pohlavním rozmnožováním, která dává potomkům novou kombinaci genů. Vývoj organismů k větší dokonalosti předpokládá tedy existenci pohlavního pudu. Příroda nutí člověka k rozmnožování a k plození dokonalejších potomků a dává mu za to slast, čímž ho přelstívá (Schopenhauer); člověk však přelstívá přírodu tím, že tuto slast od rozmnožování odděluje a činí ji samoučelnou. Vývojem se původní biogenní jevy začleňují do širších kulturních souvislostí - kultura sama je extrapolací přírody. Sex slouží nejen k výběru, ale i k připoutání partnera, k tomu, aby zůstal v blízkosti samičky. Sociobiologie chápe chování člověka jako evoluci programované „seberozmnožování genů“. Lze říci, že *příroda a kultura* pracují sice společně, ale příroda je primární a jaksi rozhodující, zatímco kultura je její extrapolací, asi jako jsou např. pracovní nástroje extrapolací motorických funkcí pohybových orgánů. Nejmenší jednotkou zděděné informace je gen, obsahující dědičnou sub-

stanci DNA (desoxyribonukleovou kyselinu). Funkcí dědičné informace je řízení stavby a vývoje organismu, tj. i jeho chování. Toto chování determinují tzv. řídicí geny, které ovlivňují produkci enzymů a hormonů: „Dědičnost způsobů chování spočívá v první řadě v dědičnosti stavebního plánu mozku.“ (G. Breuer, 1981) Za základní *princip sociobiologie* je pokládána tendence individua chovat se takovým způsobem, který maximalizuje jeho způsobilost; genetická informace se uplatňuje ve větší míře, než jsme zatím ochotni připustit, zdůrazňuje Barash. Příkladem setrvávání původních biologických mechanismů v nových formách je mužské imponování erotické partnerce, které má biologický evolutivní smysl, totiž předvádění se jako způsobilého partnera. Jinou strategií je boj samečků o samičku. Proto prakticky u všech živočišných druhů jsou samečkové vývojem přiváděni k větší agresivitě a samičky k větší vybíravosti. Strategie evoluce jde až k neuvěřitelným případům, jako je např. usmrcování mláďat vystavených stresu, hladu apod. jejich matkami, což sociobiologie vysvětluje „špatnou investicí“, nebo větší potratovost u žen, jejichž embrya jsou „špatnou evolutivní investicí“. Základní teze sociobiologie jsou ovšem podrobovány ostré kritice ze strany těch, kterým se zdají být krajně deterministické. Nicméně určitá míra „předprogramování“ lidské psychiky je patrná i z náleží srovnávací psychologie, resp. etologie. Dokonce i *evoluce kultury* je chápána jako biologicky založený případ „gigantického výcviku sebekontroly“ (B. F. Skinner, 1971). Prostředí zajisté člověka formuje, uvádí I. Eibl - Eibesfeldt (1979), „ovšem ve fylogenetickém procesu přizpůsobování vývoje druhů, a nikoli teprve v průběhu individuálního vrůstání“; „také učení jako adaptivní modifikace chování je předznamenáno fylogenetickými přizpůsobováními“. Na základě těchto poznatků vznikla nová věda, tzv. *humánní etologie*, která zkoumá biologicky předprogramované způsoby lidského chování (např. erotické náborové rituály u různých přírodně žijících národů, jejich formální rozdíly a současně jejich společný základ). V lidské psychice setrvávají původně adaptivní, evolutivně předprogramované způsoby reagování, které mají v různých kulturách

a historických obdobích téže kultury různé formy.

J. Altman (1966) identifikoval čtyři *třídy biologicky založeného chování*, tj. chování, v němž lze shledávat biologicky účelné kořeny: 1. typ ekonomického chování, kam patří všechny druhy chování sloužící homeostatickému udržování integrace jedince (jídlo a pití, ale také hromadění zásob, migrace a další), 2. typ reprodukčního chování, které souvisí se zachováním druhu (kopulace a sdružené činnosti, budování hnízda, různé druhy rodičovského chování atd.), 3. typ sociálního chování, tj. činnosti umožňující vytváření a udržování skupin, a 4. typ „edukačního“ chování, tj. formy chování, které umožňují „obohacování percepčního a operacionálního repertoáru jedince, a tím přispívají k tomu, aby ovládl své prostředí“. V chování organismů se podstatně uplatňuje *princip homeostázy*, tendence k udržování optimálního vnitřního stavu (např. relativně stálé tělesné teploty atd.). Porušení fyziologické homeostázy vystupuje jako stav zv. potřeby (-> Nervová soustava - činnost). Podle W. Wicklera (1969) „způsoby chování jsou motorem evoluce“. Chováním se individuum přizpůsobuje svému životnímu prostředí, ale z chování se vyvíjejí i orgány adaptace a je koordinující ústředí, tj. u výše vyvinutých živočichů nervový a endokrinní systém, který

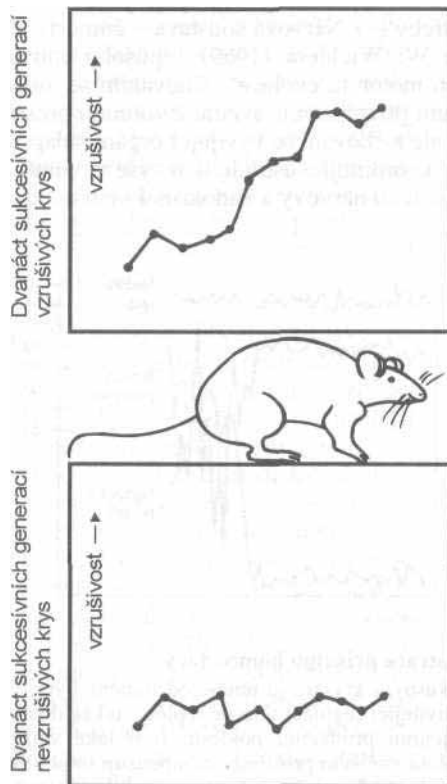

Ilustrace principu homeostázy

Pokusným krysám je uměle odstraněna hypofýza ovlivňující regulaci tělesné teploty, takže dochází k jejímu prudkému poklesu. Je-li také snížena teplota vnějšího prostředí, kompenzují to pokusná zvířata stavbou silnějších stěn svých kotců, což je spojeno s větší spotřebou papíru, který mají k dispozici (C. P. Richter, 1942).

funguje jako *neuro-humorální regulace* činnosti organismu. Biologické přizpůsobení je aktem poznání (K. Lorenz), a proto evoluce probíhá od instinktu k inteligenci, přičemž se uplatňují dva základní ontické prvky: energie a informace. Evoluční změny jsou zakódovány v „dědičné substanci“ v DNA, obsažené v jádru buňky; probíhají jako zaměřené - či nezaměřené? - mutace, zajišťující genetickou variabilitu zaměřenou na adaptaci organismu životnímu prostředí, resp. na zdokonalování této adaptace. H. von Dittfurth (1976) zkoumal otázku, proč jsou *vegetativní a psychické funkce* lokalizovány v jediném orgánu, a dospěl k závěru, že „v průběhu evoluce se psychické jevy musely vyvíjet z vegetativních funkcí“. Spojíme-li tuto tezi s teorií A. N. Leont'jeva (1966) o genezi „elementární psychiky“ (psychická reakce je spojena se vznikem signální funkce podnětu), lze předpoklá-

dat, že tu šlo o přechod od okamžité reakce k její účelné anticipaci: prostřednictvím vegetativních změn, vyvolaných emočními reakcemi na významné podněty a jejich signály, se organismus připravuje k účelnému apetitivnímu nebo averzivnímu chování. Je to příklad vnitřní integrace a interakce jednotlivých aktivit organismu a jeho fungování jako celku. J. Altman (1966) rozlišuje dvě *úrovně integračních aktivit organismu*: 1. afektivní, která je organizována podkorově a 2. kognitivní, organizovanou korově. Uplatňuje se při tom další biologický fenomén - paměť - tím, že uchovává a umožňuje využívat získané zkušenosti; bez této způsobilosti by adaptace ztratila svou kontinuitu. Podle Altmana existují následující tři *způsoby programování činnosti organismu*: 1. morfogenetické (dědičné) programování, probíhající bez účasti individuální zkušenosti a nepodléhající modifikaci učním, 2. epigenetické programování, „které zahrnuje nezbytné vrozené komponenty, ale pro vlastní realizaci vyžaduje také individuální zkušenost“, 3. „programování ve formě učení se prostřednictvím kontaktů s prostředím“; nové způsoby chování se zde vytvářejí na základě individuální zkušenosti při minimálním využití vrozených prvků. S tím souvisí Altmanův postulát tzv. *animálních funkcí*. Nejprve je nutné rozlišit dva soubory jevů: vegetativní procesy a animální činnosti. Vegetativní procesy jsou nezbytné pro život zvířat i rostlin a zahrnují takové jevy jako metabolismus, rozmnožování a humorální integraci. Naproti tomu *animální činnosti* vystupují u živočichů, kteří mají nervově svalový aparát. Systém animálních činností lze považovat za „druhotnou superstrukturu“, která se opírá o vegetativní systém; jejich úkolem je uspokojovat vegetativní potřeby v kontaktu s prostředím (např. obstaráváním potravy). Animální činnosti tedy souvisí s pohyby (s behaviorálními relacemi organismus-prostředí), přičemž „animální mechanismy činnosti“ se diferencují na: 1. sběr informací, 2. koordinaci čili programování činnosti a 3. realizaci činnosti. Způsobilost organismů využívat zkušenost jim umožňuje: 1. modifikovat nebo měnit vrozené způsoby chování a 2. získávat nové formy chování, v nichž se jen relativně málo uplatňují vrozené způsoby chování (Altman). Příklady modifikace vrozených reakcí jsou:

Dědičnost emocionality u krys

habituace (odvykání) a „imprinting“ (vtiskání), jakož i jev klasického podmiňování; příklady vytváření nových forem chování jsou instrumentální podmiňování, senzorická diskriminace, osvojování různých schopností. Tak soudí Altman, jiní se domnívají, že *podmiňování je* mechanismus získávání všech nových forem chování, resp. i modifikace starých forem chování, a že je to jediný mechanismus učení (I. P. Pavlov a jeho žáci). Zkušenost vystupuje u individuí ve dvou rovinách: 1. zkušenost individuální a 2. zkušenost druhová; první souvisí s procesem učení (—> Učení), druhá s vrozenými způsoby chování, instinkty (-> Instinkty). Specifický činitel představuje *dědičnost*, přenos dispozic k tělesným a neuropsychickým vlastnostem z rodičů na děti. Tak je dědičností do značné míry určována např. úroveň vzrušivosti individua a jiné vlastnosti.

Bez ohledu na to, zda je evoluce slepá, nebo nikoli, je jisté, že jejím podstatným aspektem je *adaptace*. To dokazuje jednota stavby a činnosti organismů a vlastností jejich životního prostředí: jednotlivé živočišné druhy jsou psycho-fyzicky uzpůsobeny k životu ve svém, tak říkajíc, živlu. Proto základními aparáty této adaptace jsou, podle J. von Uexkulla (1934), orgány postřehování („Merkzeuge“) a působení („Wirkzeuge“) a každý živočišný druh má svůj svět, svůj způsob vnímání, pohybování se atd. Experimentálně lze prokázat, že „moment“ u člověka obnáší 1/18 s (v tomto časovém rozpětí prožíváme svět jako neměnný); u jiných živočišných druhů je však tato časová hodnota jiná. Klíště, jehož svět tvoří rozmnožování a napadání kořisti, má pro svůj způsob života malé vyhlídky na získání potravy a vydrží proto hladovět řadu let. Avšak člověk je „hominizovaná“ bytost, která si vytvo-

řila *svět kultury* a jejíž povaha není kontrolována jen geny: vlastnosti člověka se mohou měnit i vlivem mechanismů, které nepůsobí přímo na genoplazmu. Např. Mongolové byli kdysi ukrutnými válečníky a bezohlednými kočovníky, když dobývali Čínu, avšak změnili se v pokojné obyvatele poté, co si přisvojili čínský způsob života (R. Dubos, 1965). Pojem adaptace má proto široký význam biologický a kulturní a povaha člověka je utvářena interakcí biologických činitelů a kultury. Také *sociální formy chování* mají svůj genetický, resp. evolutivní základ, ale uplatňují se v nich i vzorce daných kultur, jak dokazuje lidská etologie. Vsadí-li se několik krysích samečků a samic do umělého prostředí, kde může být jejich chování dobře pozorováno, začnou samci mezi sebou bojovat, jeden z nich se stane dominantní a vytvoří se určitá sociální hierarchie (J. C. DeFries a G. E. McClearn, 1970, 1972). Sociální chování lidí a zvířat vykazuje mnohé analogie (např. prostituce samic určitého druhu kolibříka). Již lidský komplex „chůze-ruka-mozek“ vytváří podmínky pro kvalitativně nové, specificky lidské formy chování (V. V. Leonovičová a V. J. A. Novák, 1982); ve specifických podmínkách se tento komplex také vytvořil. Člověk v tomto smyslu není bytostí s výhradně biologickou, nebo výhradně kulturní determinací. Oba druhy determinant se u něho vzájemně ovlivňují.

Literatura:

Altman, J.: Organic foundations of animal behavior, New York-London 1966. Eibl-Eibesfeldt, I.: Der vorprogrammierte Mensch, 3. vyd. München 1979. Leonovičová, V. V., Novák, V. J. A.: Evoluce biologických základů lidského chování, Praha 1982.

EMOCE

Zvláštní kategorii psychologických jevů tvoří emoce neboli city. Každý z vlastní zkušenosti ví, že pojmy emoce nebo cit označují zvláštní modalitu prožívání, jejíž různé obsahy jsou vyjadřovány takovými slovy jako radost, smutek, lítost, hněv atd. Jsou to prožitky sui generis, které lze slovy vyjádřit jen obtížně a neúplně, a proto emoce nelze ani definovat. V psychologii je *pojem emoce* používán v následujících významech: 1. mentální stav charakterizovaný citěním a doprovázený různými tělesnými projevy, který vyjadřuje vztah k ně jakému objektu, 2. excitovaný stav mysli, který doprovází cílově zaměřené chování, 3. afektivní stav, který byl vyvolán nějakou překážkou nebo oddálením akce, 4. (podle psychoanalýzy) dynamický projev instinktu, 5. dezorganizovaná odpověď organismu na podnět, 6. aktivita organizovaná převážně autonomní nervovou soustavou (H. B. English a A. C. Englishová, 1958). Podle uvedených autorů se pojmu emoce obecně užívá k vyjádření: 1. komplexního citového stavu doprovázeného charakteristickými motorickými a zlatými aktivitami, 2. komplexního chování organismu, v němž dominují viscerální komponenty určované autonomní nervovou soustavou. Jinak řečeno pojem emoce vyjadřuje jednak stav prožívání označovaný jako cit, jednak s tímto stavem spojené fyziologické změny v organismu. Fenomenologové akcentují stav prožívání, behavioristé hovoří o emocionálním chování a zdůrazňují jeho behaviorální, resp. další fyziologické komponenty. Ve skutečnosti zážitková a fyziologická složka emocí tvoří funkční jednotu.

Z uvedeného je zřejmé, že emoce, resp. city nemohou být definovány: „...cit nemůže být pro svou jednoduchoost definován, nýbrž jen popsán a od ostatních duševních jevů odlišen“ (F. Kratina, 1947). Toto odlišení je umožněno vytčením *podstatných specifických znaků emocí*, které tvoří: 1. zážitek libosti nebo nelibosti, 2. určitá úroveň vzrušení, resp. 3. zážitek napětí či uvolnění (W. Wundt). V tomto smyslu vymezuje např. W. Traxel (1967) emoce jako „takové psychické jevy, jejichž podstatným znakem je kvalita libosti nebo nelibosti (popřípadě příjemného nebo nepříjemného)“. To je ovšem jen velmi obecná charakteristika emocí, podle níž se každá

emoce vyznačuje tím, že je více či méně příjemná nebo nepříjemná a má určitou úroveň vzrušení. Ve skutečnosti však ke každé emoci přistupuje ještě specifická zážitková kvalita, která činí tu kterou emoci tím, čím je a podle níž je emoce pojmenována - např. radost, smutek, hněv, stud, strach atd. Jen několik málo emocí nemá akcent příjemného nebo nepříjemného, např. lítost. Podle C. E. Izarda (1981) se při vymezování pojmu emoce musí brát v úvahu: 1. zážitek citu, 2. procesy, které se současně odehrávají v nervovém systému, resp. v organismu, 3. pozorovaný výraz. D. Ulich (1989) zdůrazňuje, že se pojem emoce vztahuje na „skutečnost subjektivního prožívání“, což neznamená pád do subjektivismu. Podle D. Kreche a R. S. Grutchfielda (1958) se pojem emoce vztahuje na stav *vzrušení organismu*, který se projevuje třemi způsoby: 1. zážitkem, 2. chováním a 3. fyziologickými změnami v organismu. V tomto smyslu pak P. Th. Young (1961) o emocích uvádí, že to jsou „složitá zneklidnění, která jsou obecně poznávána, rozlišována a pojmenována v termínech stimulující situace, která je vyvolává, a adjustací, které jedinec v takové situaci vytváří“. V souvislosti s identifikací funkce emocí, o níž budeme hovořit dále, pak lze říci, že emoce vyjadřují prožívání individuálního (subjektivního) významu situace.

Z toho, co bylo uvedeno, vystupuje *problém vztahu mezi pojmy emoce a city*: termín emoce je odvozen z latinského slova „motio“, pohyb a zahrnuje v tomto smyslu všechny změny obsažené v pojmu emoce, tj. i její fyziologické koreláty, kdežto pojem cit vyjadřuje spíše jen zážitkovou dimenzi emoce. Nicméně tu jde spíše o umělé rozlišování obou pojmů, které jsou v podstatě synonymní. Nemožnost psychologové pojem emoce v psychologii odmítají, protože jej lze údajně vyjádřit jinými koncepty, např. aktivace (E. Duffyová, 1962); to je však zcela zavádějící pojetí poplatné přísnému scientismu, který vylučuje vše, co nelze bezpečně operacionalizovat. Podstata emocí je právě v jejich subjektivní zážitkové dimenzi; emoce jsou především specifickými zážitky vzrušení a rozhodující je jejich zážitkový obsah (strach, hněv, soucit atd.). V emocionálním chování lze rozpoznat jen některé emoce spojené s výraznými pohyby, rozhodující však je, jak člověk určitou situaci emočně prožívá, neboť v obsahu tohoto prožívání spočívá subjektivní hodnota této si-

tuace a konkrétní psychický stav subjektu, který tato situace vyvolává; behaviorální komponenta může být potlačena (např. subjekt v určité situaci prožívá hněv, ale potlačí jeho behaviorální projev, agresi, a dokonce může simulovat opak toho, co cítí). Emoce jako zážitky dávají lidskému duševnímu životu základní akcent a význam; jsou-li ze studia psychického života vyloučeny, nutně ochuzují jeho tematiku i jeho poznání. City lze tedy charakterizovat jako vzrušení mysli, emoce jako vzrušení organismu, ale obojí tvoří jednotu. Za další podstatný znak emocí pokládá H. Rohrer (1963) to, že emoce vystupují nechtěně, mají zcela spontánní původ, jsou reakcí v pravém slova smyslu: lze odvrátit vnímání od určitého objektu, lze úmyslně vyvolávat určité představy, lze vědomě začít i přerušit myšlení, ale nelze úmyslně vyvolávat emoce, ani se od nich odvracet; některé z nich, např. úzkost, jsou velmi vtíravé.

Důležitá je identifikace *funkce emocí*; jestliže totiž emoce v procesu evoluce přetrvávaly a byly to patrně prapůvodní psychické jevy, musí mít významnou funkci pro život. M. Černý (1969) shrnul dosavadní pojetí funkce emocí do tří skupin: 1. emoce dezorganizují psychickou i somatickou činnost organismu, mají rušivý vliv, jsou jakousi analogií šumu v teorii informace; 2. emoce mají naopak důležitou organizační roli v průběhu psychické i fyziologické činnosti organismu; 3. emoce jsou „dožívající atavismy, jsou to rudimenty kdysi účelných reakcí“. Zdá se, že funkční podstatu emocí dobře vystihl ruský neurofyziolog P. K. Anochin (1964), podle něhož jsou emoce původně vnitřním signálem biologické hodnoty podnětu (jeho biologického významu pro život individua) vyjadřujícím jednoduchý princip: příjemné = biologicky užitečné, nepříjemné = biologicky škodlivé. V tomto smyslu doplňují vztah potřeba - uspokojení, které je možné chápat jako „konečný zpevňující faktor“. Emoce v tomto smyslu vystupují jako činitel biologického hodnocení podnětů. Výše uvedený jednoduchý princip příjemného a nepříjemného však již dnes neplatí, neboť mnohé příjemné věci jsou škodlivé a nepříjemné naopak prospěšné. Nicméně signální funkce emocí se uchovala a celkem výstižně ji formuloval M. Jakobson (1976): emoce odrážejí vztahy potřeb subjektu k objektům, které je uspokojují a které tak získávají subjektivní význam. Podle R. Plut-

příjemné

nepříjemné Základní

dimenze emocí

chika (1980) *signální funkce emocí* vystupuje ve dvojím smyslu: 1. vnitřním - emoce signalizují subjektu význam situace, která je vyvolává, 2. vnějším - organizují vzorec reakcí, který tuto situaci signalizuje okolí subjektu; emoce mají tedy též funkci komunikativní. Podle W. B. Cannon (1932) souvisí emoce s organizací biologicky účelné odpovědi: např. strach a vztek spojené s útekem a útokem, tj. se zvýšeným výdejem energie, jsou doprovázeny změnami ve fyziologii organismu, které souvisí s mobilizací zásob energie a s přípravou k akci; obecně vzato souvisí emoce s aktivací organismu. M. B. Arnoldova (1960) chápe v tomto smyslu emoce jako prožívání tendence k akci, a to podle hodnoty objektu, který je vyvolává a který je buď žádoucí, nebo odpuzující; to odpovídá dvěma základním behaviorálním zaměřením, apetenci (přibližování) a averzi (vzdalování se, vyhýbání). Tato *hodnotící funkce emocí* se projevuje již v jejich základní dimenzi, v prožívání příjemného a nepříjemného. K. Lorenz (1973, česky 1990) v tomto smyslu hovoří o „mechanismu ekonomie slasti a strasti“, který je odvoditelný z ekologických podmínek: „Fylogeneticky vyvinutý mechanismus slasti a strasti nutil člověka důsledně se vyhýbat nebezpečím a výdeji energie, kde to jen šlo, což byly tehdy principy naprosto účelné... S postupujícím ovládním svého okolí změnil moderní člověk tržní situaci své ekonomie slasti a strasti ve směru stále vzrůstající přecitlivělosti ke všem nepříjemným situacím a právě takové otupělosti vůči příjemným zážitkům.“

S popsanými funkcemi souvisí *charakteristika emocí*:

- *Selektivní a ionizující vliv emocí*. Již I. Kant rozlišuje ve své antropologii stenické a astenické (tj. podněcující a utlumující) emoce (např. radost aktivizuje, smutek dezaktivizuje); selektivita se projevuje především zvýšením citlivosti (senzibilizací) vůči určitým podnětům, těm, které mají vztah k potřebám jedince. J. Reykowski (1976) uvádí, že silné emoce vedou ke změnám nejen obsahu vnímání, ale i způsobu vnímání, a že v souvislosti s tím se vedle motivačního zaměření vytváří i zaměření intelektových procesů, jako je výběr senzoričkových dat a směřování myšlení. Jinde Reykowski (1968) poukazuje na to, že emociogenní situace může vést k senzibilizaci, ale i k opaku, desenzibilizaci, tj. ke snížení způsobivosti vnímat určité signály (např. ve vzteku); obojí však spolu souvisí, senzibilizace v jednom směru vede nutně k desenzibilizaci ve směru druhém. J. S. Bruner a L. Postman (1958) ve svých známých experimentech se závislostí hodnocení objektů na potřebách subjektu (např. rozdílné hodnocení velikosti mincí u dětí z chudých a bohatých rodin: chudé děti vnímaly mince jako větší) prokázali, že emoce mají vliv na strukturování vjemu: před mět, který má emociální hodnotu, je ve vnímání zdůrazněn. Avšak jev tzv. obrany v percepci (nepříjemné podněty mají vyšší percepční prahy) ukazuje, že uvědomování si objektů s negativní hodnotou může být potlačováno. Emociální vztah k učivu zlepšuje jeho zapamatování, avšak silné emoce následující po naučení se něčemu zhoršují zapamatování naučeného (J. C. Beam, 1955). Obecně platí, že silné emoce (afekty) činnost dezorganizují, ať už jsou příjemné, či nepříjemné.

- *Komplexní charakter emoční reakce*. Emoce, jak již bylo naznačeno, jsou komplexním jevem; zahrnují v sobě zážitek, fyziologické, zejména viscerální (útrobní) změny a behaviorální i výrazové vzorce, mají integrované psychické a somatické komponenty. Tak např. afekt vzteku je doprovázen zvyšováním krevního tlaku a zrychlováním srdečního tepu, zvyšováním hladiny adrenalinu v krvi a svalového napětí, mimovolným zaujetím bojového postoje, zatínáním pěstí, vykřikováním vyhrůžek, případně fyzickým útokem proti svému předmětu. H. R. Schaffer (1947) studoval emoční reakce amerických vojenských letců během jejich vzdušných soubojů a našel řadu

komponent tvořících určitý syndrom emoční reakce v této situaci, přičemž se v sestavě těchto komponent projevovaly určité interindividuální odlišnosti; nejčastějšími symptomy byly: bušení srdce, zvýšené svalové napětí, podrážděnost, pocit sucha v hrdle a v ústech, studený pot, u některých jedinců se objevovaly pocity slabosti, u jiných pocity neskutečna atd.

- *Polárnost emocí a jejich intenzita*. Každá emoce má svůj protiklad; např. radost - smutek, odvaha - strach, nadšení - lhostejnost, úzkost - naděje, úcta - pohrdání atd. Intenzita emocí se projevuje jednak v hloubce prožívání a jednak v síle jejich projevu, což nemusí vždy spolu korespondovat (např. hluboký smutek, žal má jen poměrně slabou expresi), jindy však obojí koresponduje (např. stav zuřivosti se projevuje navenek velmi výrazně a vnitřně tento afekt zcela zaplavuje vědomí subjektu). Afekty (silné emoce) mívají výrazné motorické i vegetativní projevy; jejich exprese - i přes snahu potlačit ji - je přece jenom více či méně signifikantní pro identifikaci afektivního zážitku. Intenzita emocí může být stupňována, což je ne zcela jednotně vyjadřováno i pojmenováním těchto stupňů, např. obava, strach, zděšení, hrůza; zloba, hněv, vztek, zuřivost apod.

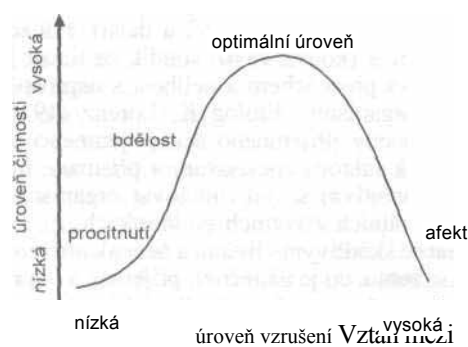
- *Emoce jako složky motivace a učení*. Emoce mají funkční vztah ke všem psychickým procesům, avšak v těsném vztahu jsou zejména k motivaci a k učení. Vznik, trvání i uspokojení potřeb, základu motivace, je provázeno emocemi; uspokojení potřeby má vždy pozitivní emoční akcent (nasytění, úleva, pocit blaha), trvání potřeby je od určitého okamžiku prožíváno jako nepříjemné napětí. Učení je do značné míry funkcí zpevnění, které vystupuje ve formě odměny nebo trestu a je komplexně motivací, avšak jeho podstata je emocionální (odměny jsou příjemné, tresty nepříjemné); proto emoce rozhodují o tom, co se individuum naučí a zda naučený vztah bude mít vzorec apetence či averze. V tomto smyslu jsou emoce činiteli výběru životních cílů, ale i prostředků: zatímco intelektové procesy a kognitivní činnosti vůbec se vztahují především k výběru prostředků a k orientaci ve struktuře situace, resp. jejím modelování, konečným cílem jednání je vždy dosažení nějakého druhu uspokojení, tedy určitého emočního stavu. To je vyjádřeno motivačním principem hédonismu (→ Motivace) a P. Th.

Young (1961) o tom říká: „Člověk je spíše tvor racionalizující než racionální, neboť i posledním kritériem rozumného je koneckonců příjemné, ale nikoli jen smyslově, nýbrž i ve významu vývojově vyšších citů.“ (Např. radost z vítězství dobra nad zlem, z prosazení se spravedlnosti apod.)

- *Úzké spojení emocí s biologií organismu*, o jehož původní účelnosti se tu již hovořilo, vyjadřuje termín psycho-somatické vztahy, jímž se označuje empiricky široce doložený vliv emocí na somatické stavy jedince. V emocích se nejen odráží určitý stav organismu (pocit hladu, žízně, únavy atd.), ale stav organismu s emocemi i funkčně souvisí, a to prostřednictvím úzkého spojení emocí s autonomní nervovou soustavou, která řídí vegetativní reakce organismu. Afekty, zejména strach, vyvolávají „nouzové obranné reakce“, které jsou ve své podstatě „neurovegetativními a endokrinními reakcemi, v nichž se mísí nervové, diencefalicko-vegetativní a endokrinní vlivy“ (J. Delay a P. Pichot, 1966). Ukázalo se, že pokusné krysy, vystavené silnému stresu z trvalého strachu, vykazovaly hypertrofii nadledvinek, „akutní thymo-lymfatickou atrofii“ a gastroduodenální vředy, a posléze v důsledku tohoto stresu zahynuly. Stresové situace, ale také dlouhodobá emocionální napětí z konfliktů, mají za následek nejrůznější funkční poruchy, mnohdy vedoucí až k organickým změnám: „...emocní stavy mohou vést, jako možné příčiny neurovegetativních iritací, posléze k organickým poškozením“ (Delay a Pichot). Tuto skutečnost vyjadřuje termín *psychosomatické choroby*.¹ Patří mezi ně zejména žaludeční vředy, colitis, esenciální hypertonie, astma, angína pectoris, ekzémy a mnoho dalších chorob, které mají často výše uvedený psychický původ, tj. jsou to ve své podstatě afektogenní onemocnění. F. Alexander (1950) označuje psychosomatické choroby přímo za vegetativní reakce na emocionální konflikty; soudí např., že nemocný s vředovou chorobou je v podstatě hyperaktivní jedinec, který se ocitl v konfliktu se svou aktuální pasivitou, hypertonik je zase člověk klidný, který utlumuje svou silnou agresivitu atd. Psychosomatické vlivy souvisí s fyziologií emocí a ta, mimo jiné, s činností autonomní nervové soustavy, která kontroluje funkci vnitřních orgánů prostřednictvím adrenergických (sympaticus) a cholinergických (parasympaticus) nervových vláken, která na týž orgán působí antago-

nisticky. Stresové situace a afekty aktivizují činnost autonomní nervové soustavy a spolu s tím se zvyšuje i činnost endokrinního systému. To pak může vytvářet podmínky pro vznik psychosomatických onemocnění, která tak mají původ v konfliktních a stresových situacích.

Vzrušení. Stav vzrušení, jak už víme, tvoří jednu ze základních dimenzí emocí; každá emoce se vyznačuje určitou úrovní vzrušení. Některé teorie omezují emoce vůbec jen na tento stav, což je ovšem zjednodušením problému. Pojem vzrušení (excitace) se v podstatě kryje s pojmem aktivace, který vyjadřuje vícedimenzionální jev funkční způsobilosti organismu: aktivace má dimenzi psychickou (různé úrovně aktivace se vyznačují různými stavy vědomí) a fyziologickou (→ Aktivace). Určité úrovně aktivace definované fyziologickými ukazateli odpovídá určitá úroveň emočních zážitků, jak bylo zjištěno výpověďmi pokusných osob (E. R. Avramov a V. P. Simonov, 1968). Podle B. D. Lindsley (1951) existují dvě roviny aktivace: úroveň vzrušení v nervových buňkách mozku a úroveň mobilizace energie v organismu; aktivizační procesy probíhající zejména v retikulární formaci mozku ionizují nervové buňky mozku. Úroveň emocionálního vzrušení a aktivace organismu spolu vždy nekorespondují. Emoční vzrušení je tedy fenomén specifický, avšak na fenoménu aktivace ovlivňující, neboť emociogenní podněty organismus, jak už víme, aktivují. J. Reykowski (1976) shrnul nálezy o emocionálním vzrušení v následujících tezích:

úrovni vzrušení a úrovni činnosti

- Emoce je doprovázena vzrůstem vzrušení, které má vztah k úrovni aktivace; emoce vzniká na určité úrovni aktivace.

- Vzrušení se projevuje předně vzrůstem svalového napětí vedoucím často ke vzrůstu motorické aktivity, k celkovému pohybovému neklidu a k zvýšení rychlosti a síly pohybů nebo k lokálním projevům takového druhu, jako jsou tiky a mimovolní pohyby různých částí těla. Dále je projevem vzrušení vzrůst intenzity intelektových procesů, což má za následek rychlejší průběh asociací, větší výraznost představ, zrychlení myšlení atd. Konečně se vzrušení projevuje zvýšenou aktivitou autonomního nervového systému, zejména sympatiku, což vede ke stimulaci vnitřních orgánů.

Vzrušení má ovšem také svou intrapsychickou dimenzi, tj. projevuje se intenzitou prožívání, ne vždy však také odpovídající intenzitou pohybové aktivity (dezaktivující vliv žalu), jindy je naopak silně vzrušení spojeno s výraznými pohyby (např. radost s gestikulací, poskakováním apod.). Vzrušení jako základ dimenze emocí je prozkoumáno téměř výhradně jen v neurofyziologické a fyziologické rovině, o vztahu vzrušení a prožívání se ví jen málo. D. E. Berlyne (1955) spatřuje v emocích a popudech zdroj vzrušení, které organismus udržuje na určité optimální úrovni funkční způsobilosti.

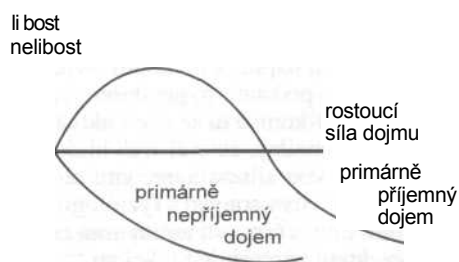
Příjemné a nepříjemné. Zážitky tohoto druhu reprezentují další základní dimenzi emocí; každá emoce, až na malé výjimky, se vyznačuje určitou intenzitou zážitku příjemného nebo nepříjemného. Typickým příkladem intenzivně prožívané slasti je orgasmus, typickým příkladem silně nepříjemného zážitku je intenzivní bolest zubů. Bipolární dimenze „hědonické orientace“ příjemné proti nepříjemnému je potvrzena též faktorovou analýzou (J. B. Block, 1957, R. N. Shepard, 1962 a další). Filozof H. Spencer (kolem 1870) soudil, že libost je spojena s prospěchem a nelibost s neprospěchem organismu. Etolog K. Lorenz (1973) klade pocity příjemného a nepříjemného do vztahu k faktorům zpevňování a přisuzuje jim tedy evoluční smysl (udržovat organismus v optimálních životních podmínkách, tj. vyhýbat se škodlivým vlivům, a naopak přibližovat se tomu, co je užitečné); příjemné a nepříjemné vystupuje tak ve funkci lákání a odpuzování a odráží původně biologickou hodnotu podnětů. Empirické poznatky o pocitech příjemného a nepříjemného shrnuje P. Guillaume

(1953) takto: „Pocitový aspekt nějakého předmětu je vysoce nestálý, protože vyjadřuje proměnu hodnoty, kterou předmět pro jedince má, a mění se proto v závislosti na okamžitém stavu tohoto jedince.“ Tato relativnost příjemného a nepříjemného je zjevná již ve vztahu k intenzitě působícího podnětu a jejich změn v čase. Zpočátku příjemný podnět se může stát prodlužováním svého působení nebo zvětšením své intenzity nad určitou míru nepříjemný. Podnět původně nepříjemný se narůstáním své intenzity a prodlužováním působení v čase stává ještě nepříjemnějším. Guillaume vyjádřil podstatu příjemného a nepříjemného v následujících bodech:

- Pocity závisí na stavu potřeb, jejich aktuálnosti či latentnosti; např. příjemnost jedení závisí na apetitu. Se změnou intelektuálního vztahu k předmětu se mění i emoční vztah k němu.

- Pocity libosti a nelibosti závisí na fyzickém a mentálním stavu, v jehož rámci vznikají: voják pociťuje menší bolest ze svého zranění v bojové atmosféře než na ošetřovně, kde je v jiném rozpoložení i v jiné situaci. V emocionálním životě hraje velkou roli kontrast: ně které pocity libosti nebo nelibosti vystupují jen proto, že jsou v kontrastu s předcházejícím stavem; např. odpočinek je velmi příjemný po velkém tělesném vyčerpání, příjemnost prožívání úspěchu je proporcionální obtížím, které bylo nutné překonat.

- V emocionálním životě vystupuje velmi výrazně jev adaptace: dlouhodobé nebo opakovaně působení nějakého podnětu, citově výrazně akcentovaného, má tendenci oslabovat jeho citový přízvuk až k jeho úplnému zániku. „Příjemnost slábne, zužuje se, když přestává být něčím novým,“ avšak „nepříjemnost, kterou není možno zvládnout, vzrůstá, to, co by-

Závislost libosti a nelibosti na síle podnětu

lo jen nepříjemné, se stává nenáviděné... je to fakt dobře známý z utrpení fyzických i morálních." (Guillaume)

J. Olds a P. Milner (1954) v podstatě náhodou objevili v mozgovém kmeni „centrum slasti a strasti“, nejprve u krysy, později byla existence těchto center potvrzena také u člověka. Autostimulací, které se pokusná zvířata naučila, mohla dráždit toto „centrum slasti“ a mnohá z nich to prováděla až do úplného fyzického vyčerpání. Centrum slasti je prostorově sedmkrát větší než centrum strasti (bolesti), jehož stimulace je prožívána jako nepříjemná. Olds pak na základě těchto poznatků vytvořil behaviorálně fyziologickou koncepci libosti a nelibosti, která podporuje evolutivní pojetí funkce těchto elementárních pocitových kvalit; mají-li totiž v mozku své fyziologické centrum, je jejich zásadní biologický význam nesporný.

Vnitřní a vnější podmínky vzniku emocí. Vnitřním zdrojem emocí jsou aktualizované potřeby, které vyjadřují porušenou vnitřní psychofyzickou rovnováhu individua; emoce doprovázejí vznik potřeb, jejich frustraci i uspokojení. Dalším vnitřním zdrojem emocí je svalová a nervová aktivita organismu, její nadbytek nebo nedostatek, přičemž obojí je pocíťováno nepříjemně. Oddělování vnitřních a vnějších podmínek vzniku emocí je ovšem poněkud umělé, protože i vnější činitelé působí jen za určitých vnitřních podmínek, např. jídlo vzbuzuje chuť a stává se atraktivní jen tehdy, když má jedinec apetit nebo hlad. Vnější podmínky vzniku emocí jsou označovány jako *emocionální situace*; lze říci, že jsou to všechny situace, které mají pro jedince nějaký význam, tj. přímý nebo nepřímý vztah k jeho druhovým a individuálním potřebám. Každý podnět, který je symptomem, signálem nebo symbolem něčeho významného, vyvolává nějakou emoci; emoce tak umožňují individuovi fungovat biologicky přiměřeným způsobem, signalizují mu určité významy; např. strach signalizuje hrozbu, vztek překážku, radost zisk, smutek ztrátu apod. Tím se emoce podílejí i na organizaci chování. P. Fraisse (1967) rozlišuje tyto podmínky vzniku emocí: - Nedostatek možností adaptace. Emoce vznikají tehdy, když subjekt nemůže adekvátně reagovat na stimulaci, což je obvyklé v situacích, které jsou nové, náhlé, nezvyklé. Proto také, uvádí Fraisse, dítě prožívá více emocí než dospělý; nemá totiž pro mnoho situací vy-

pracován přiměřený vzorec reakce. Naopak, zvířata mají podstatně méně emocí než člověk, protože mají pro téměř všechny situace vypracovány instinktivní vzorce odpovědi. V případě nových situací se musí adaptace teprve vytvářet, v případě neobvyklých se vytváří stejně jako u situací, které vznikají náhle. - Nadměrná motivace. Frustrace a deprivace zvyšují stav motivace, což je doprovázeno růstem vnitřního napětí; blokáda uspokojení vyvolává zklamání, pocity neúspěchu, selhání apod. Dalším zdrojem nadměrné motivace jsou konflikty, které jsou vlastně zvláštním případem frustrace, neboť subjekt, který se nemůže rozhodnout, zvyšuje své vnitřní napětí a frustruje se sám. Konečně je to nepoužitelná nadměrná motivace, která, jak upozorňuje Fraisse, vzniká často jako důsledek časové diskrepance mezi stavem motivace a časovou možností její realizace v příslušném jednání, tedy v podmínkách jeho odkladu, což je ko-neckonců opět zvláštní případ frustrace; příkladem je odkládání nějakého důležitého rozhodnutí.

- Podmíněné emoce. Experimentálně byla prokázána možnost podmiňování emocí (J. B. Watson, 1921, N. E. Miller, 1948, a další): např. signály bolesti vyvolávají strach, při čemž naučená reakce strachu se může generalizovat, rozšířit i na jiné podobné podněty (strach z jednoho psa, který někoho vylekal nebo pokousal, se rozšíří na psy vůbec, případně na určitý druh psů).

- Další podmínky. Jsou to především stresové situace (psychická a fyzická zátěž), které vyvolávají negativní emoce. Patří sem také tzv. nakažlivé emoce: některé emoce (strach, ale i nadšení), mohou ve skupině osob probíhat jako řetězové reakce; známá je zejména „infekční povaha“ úzkosti (přenos úzkosti z matky na dítě).

Na utváření emocí se významně podílejí také *kulturní činitelé emocí*: v procesu socializace, který má v různých kulturách i subkulturách odlišný obsah, se člověk učí určitým emocím (např. strachu z tuláků nebo z démonů) a kontrole jejich výrazu (okolnostem, za nichž není vhodné dávat najevo např. vztek, kdy je nutné potlačovat projevy bolesti, kdy je nutné se stydět apod.). Např. právě stud z nahého těla je v některých kulturách vypěstován, v jiných nikoli. „Během procesu socializace se učíme v dané společnosti a v určitou dobu našich dějin, při jakých podnětech které

emoce pociťujeme." (D. Ulich, 1989) U Číňanů vyvolává odpor polibek, u Indů podání ruky, pro Itala patří k nejhorším zážitkům když se stane „paroháčem“, muži kmene Trobriandů (ostrované z východní Melanésie v západní části Tichého oceánu) naopak pocity sexuální nevěry vůbec neznají - za nevěrnou je zde pokládána žena, která s jiným mužem jí. Kulturní vzorce určují, co a kde má člověk cítit a jak má toto cítění projevovat, jakož i to, co (a kde) ze svých pocitů projevovat nemá. To vede ke stylizovaným projevům emocí (např. spoluúčasti, obdivu apod.). Kultura určuje významy různých objektů, které obvykle vystupují jako symboly (např. státní vlajka), a tak určuje i emoce, jež se k nim pojí.

Fyziologie emocí. Emoce byly dlouhou dobu spojovány s funkcí hypothalamu, resp. thalamu; dekortikovaná pokusná zvířata vykazovala zvýšené reakce vzteku (Ph. Bard, 1928), které po odstranění thalamu vymizely. Nervové vzruchy dostávají při průchodu thalamem emoční zabarvení. Tuto thalamickou teorii emocí zastával také W. B. Cannon (1929). Naproti tomu E. Gellhorn a G. N. Loofbourn (1963) zdůraznili, že neurofyziologickým centrem emocí je hypothalamus, protože po odstranění mozkových hemisfér a thalamu vykazují pokusná zvířata projevy vzteku, je-li zachována alespoň zadní část hypothalamu. To potvrdil u pokusných koček J. H. Masserman (1943) elektrickou stimulací hypothalamu. Otázkou však je, zda na úrovni hypothalamu není organizován jen vnější výraz emocí. J. W. Papež (1937) a M. B. Arnoldova (1960) zdůrazňovali, že v utváření emocí hraje důležitou roli i mozková kůra a zejména pak tzv. limbický systém. J. W. Papež (1962) akcentuje zejména funkci hippokampu a opírá své názory o pozorování pacientů, kteří trpěli lézí hippokampu a vykazovali výrazné změny v emočnosti. Limbický systém je označován za tzv. viscerální mozek, protože řídí činnost vnitřních orgánů. Hippokampus ovlivňuje prožívání emocí, dává jejich obsahu specifické zabarvení. Tomu však odporují některé novější teorie, které zdůrazňují, že obsah emocí je dán asociací vzrušení s kognitivním zpracováním situace (H. Schachter, 1957). Do limbického systému proudí nervové impulzy z vnitřních orgánů, ale i ze smyslových orgánů a z mozkové kůry. Poškození tohoto systému má za následek výrazné poruchy v oblasti motivace a emocí, např. hydrofobii (strach

z vody a odpor k pití vody), vztek, nadměrnou sexualitu, u divokých zvířat neobvyklou krotkost a další. Podle R. Browna a R. J. Herrnsteina (1984) je limbický systém bohatý na „horká místa“, tj. např. excitabilní skupiny neuronů. Podle J. Delgada (1968) lze přijmout názor, že expresivní a zážitkové složky emocí jsou odděleně organizovány v různých částech mozku. Potvrzuje to i fyziolog S. Wright (1970); zdůrazňuje, že psychická a viscerosomatická stránka emocí mohou být odděleny, neboť u určitých pacientů je možné pozorovat viscerosomatické změny, které nejsou doprovázeny příslušnými emocemi. S funkcí limbického systému souvisí také tzv. Klüver - Bucyho syndrom (1939, 1940) vznikající při poškození určitých částí limbického systému a projevující se ztrátou strachu a hněvu a také neschopností hodnotit biologický význam podnětů; např. pokusná opice, u níž byl tento syndrom navozen, olizovala syčícího hada, vkládala si hořící zápalky do tlamy atd. Ukázalo se, že *viscerální vzorce emocí* jsou u různých emocí různé; např. gastrointestinální trakt odpovídá různě na pocity hnusu a na jiné nepříjemné emoce, jako je např. úlek (E. Brunskwik, 1924). Vzorec se mění i v průběhu téže emoce; např. na začátku sexuálního vzrušení je jiný než v průběhu orgasmu a v období refrakterní fáze. W. B. Cannon (1929, 1932) zkoumal *vztahy mezi emocemi a činností vegetativní nervové soustavy* a dospěl ke koncepci alarmové reakce, již vyjádřil podstatu těchto vztahů, totiž jejich biologickou účelnost. Emocemi se reaguje na životně významné situace, v nichž je obvykle nutné mobilizovat fyzické síly organismu (útek, útok), resp. dodávat jeho chování více energie. Emoce jsou v tomto smyslu spojeny s jakýmsi poplachem v organismu, přičemž roli tohoto „poplachového zařízení“ plní sympatická část vegetativní (autonomní) nervové soustavy. Aktivace sympatiku vede totiž ke zvýšení srdeční činnosti, a tím i k rychlejšímu krevnímu oběhu, činnost trávicího ústrojí se naopak snižuje, vzrůstá svalové napětí a vylučování potních žláz, výrazně se zvyšuje činnost nadledvinek, které vylučují do krve adrenalin, hormon, který biochemickou cestou podporuje aktivitu sympatiku (podněcuje činnost srdce, tlumí činnost střev, uvolňuje zásoby glukózy). Všemi těmito reakcemi se organismus připravuje k akci, tj. ke zvýšené aktivitě se zvýšenou spotřebou energie; uvedené

změny zlepšují fyzickou disponovanost organismu, jsou tedy biologicky účelné. Zvýšená činnost sympatiku doprovází zejména emoce strachu a emoce spojené s touhami a je spojena s celkově zvýšenou úrovní aktivace. Zásadně lze rozlišit *dva vzorce fyziologických komponent emocí* s ohledem na zúčastněné biochemické činitele a na „dynamiku krevního tlaku“. Jeden se vyznačuje převahou vlivu adrenalinu, druhý noradrenalinu (D. H. Funkenstein, 1955): hněv souvisí se zvýšeným vylučováním noradrenalinu, zatímco strach je provázen zvýšeným vylučováním adrenalinu; obojí je specificky účelné. K fyziologickým komponentám emocí patří dále pohyby a viscerální změny, jakož i změny v činnosti žláz s vnitřní i vnější sekrecí. Emoční reakce se vyznačují zejména vysokým stupněm *visceralizace*, tj. změnami v činnosti a tkáních vnitřních orgánů (srdce, plic, žaludku atd.), typicky např. u pocitu hnusu. Pozoruhodné jsou zejména *periferní znaky emocí*, tj. fyziologické změny pozorovatelné pouhým okem nebo přístroji na povrchu těla. Naděje, že ze vzorců těchto změn bude možné zjistit zážitkovou kvalitu emocí, se však nespĺnily, protože tyto změny jsou pro identifikaci zážitkového obsahu emoce, který doprovázejí, jen málo informativní, neboť nedostatečně diferencují vzorce jednotlivých emocí. K periferním znakům emocí patří zejména kožné galvanická reakce (elektrické fenomény kůže, které souvisí s činností potních žláz a projevují se jako změny elektrického potenciálu na povrchu pokožky); tato reakce (zvaná také psychogalvanická) je důležitým a citlivým ukazatelem vzrušení a změn jeho úrovně, ale není dostatečně informativní pro rozlišení příjemných a nepříjemných emocí. Dále sem patří změny krevního tlaku a objemu částí těla, které jsou rovněž jedním z nejlepších ukazatelů přítomnosti emočního vzrušení, resp. přítomnosti vzteku, strachu a dalších emocí; se vzrůstajícím vzrušením stoupá i krevní tlak, pomocí tzv. pletysmografu se měří změny v objemu prstů ruky, paže, nohy, penisu. K dalším periferním znakům emocí patří změny v činnosti srdce, plic (respirace), teplotě kůže, sekrece slin, svalového napětí, pocení, pohybu očí, zornicového reflexu, pilomotorických reflexů (vstávání chlupů, jezení srsti u zvířat, které jsou obvykle příznakem nepříjemných emocí), mrkací reflex (ve stavu vzrušení se zvyšuje frekvence mrkání očních ví-

ček), tremor (třes, který je, mimo jiné, znakem emocionálního konfliktu) atd. Ukazateli emocí jsou také biochemické reakce, např. vylučování katecholaminů ve stresových situacích, změny kyselosti žaludečních šťáv ve stavech úzkosti a další, související opět s činností endokrinního systému a autonomní nervové soustavy.

Výraz emocí. Rozumí se jím projevy emocí v mimice a pantomimice, tj. ve změně výrazu obličeje a v držení těla. Ch. Darwin (1872, česky 1964) soudil, že výraz emocí je pozůstatkem původně biologicky účelných reakcí, a vypracoval principy výrazu emocí: výraz byl původně účelnou reakcí (např. cenění zubů ve vzteku bylo původně přípravou ke kousnutí); výraz některých emocí je antitezí biologicky účelného aktu (např. lísání se psů a koček je antitezí nepřátelského výbojného postoje, tj. signálu podřízení se); některé výrazy jsou jen doprovodnými jevy nervového vzrušení (např. chvění) a nebyly biologicky účelné. Základní poznatky o výrazu emocí, získané výzkumem v přirozených podmínkách, shrnul J. C. Coleman (1924, 1949): mezi oběma pohlavími nejsou zásadní rozdíly ve výrazu emocí a ve schopnosti interpretace výrazu, ačkoli ženy mírně převyšují muže ve schopnosti rozpoznat z výrazu tváře druhé osoby emoci, kterou prožívá; obecně platí, že výraz pozitivních emocí je snáze identifikovatelný než výraz emocí nepříjemných; horní polovina obličeje je více informativní pro rozpoznání úžasu a hněvu, zatímco dolní část je informativní pro rozpoznávání radosti a smutku. Nejvhodnější částí obličeje pro rozpoznávání emocí jsou partie kolem úst. C. Landis (1924) dospěl na základě experimentů s přirozenými podněty k následujícím závěrům o výrazu emocí: v každé situaci existují rozsáhlé rozdíly ve vyvolaném výrazu tváře a prakticky neexistuje společný výraz pro tu kterou emoci; každý jedinec má individuální habituální výraz emoce; pro každou jednotlivou emoci je charakteristická činnost určitých skupin obličejového svalstva; má-li subjekt určitou emoci zahrát a je-li pak tato zahráná emoce srovnávána s jeho přirozenou expresí téže emoce, jsou oba vzorce často odlišné; ustálené vzorce emocí lze najít jen při prožívání bolesti, překvapení, hněvu, rozhořčení, nelibosti, odporu, křiku a sexuálního vzrušení. Individualizace výrazu emocí je patrně funkcí nápodoby, neboť výraz emocí u osob od narození nevido-

Základní dimenze výrazu emocí

mých je chudší než u osob vidomých (F. L. Goodenoughová, 1932). Původní „vrozené schéma se vyvíjí po určitou úroveň a potom, jestliže není integrováno do naučeného chování, v dalším vývoji ochabuje“ (R. S. Woodworth a H. Schlosberg, 1959). Při posuzování musí být výraz emocí vztahován k situaci, v níž se odehrávají. Výraz emocí ovlivňují také vlivy kultury, které přispívají k určitým stylizacím, např. překvapení, rozhořčení, účasti atd. Kromě toho kultura např. určuje, kdy je a kdy není přípustný pláč u té které kategorie osob, kdy se má uplatnit určitý výraz apod. (např. Japonci, jsou-li káráni, se zvláštním způsobem usmívají). Ve výrazu emocí se uplatňují i rasové fyziogonické zvláštnosti, např. zakulacování očí při výrazu zloby u Čiňanů. Zvláštními případy výrazu emocí jsou *smích a pláč* (obojí je spojeno s hlasovými projevy a se sekrecí slz): smích je obvykle spojován s radostí, pláč se smutkem, ale existuje i pláč z radosti. Podle H. Plessnera (1961) reprezentují smích a pláč krajní póly lidské

existence: „smějící se je světu otevřen“, kdežto „plačící se světu uzavírá“; veselí je sdíleno, smutek osamocuje.

Emoce se navenek projevují jako *emocionální chování*. Vztek je spojen s různými formami agrese, strach s různými formami úniku apod. P. Th. Young (1961) podává následující charakteristiku emocionálního chování: 1. je rozbouřené, dezorientované, kdežto neemocionální je organizované a cílově zaměřené; 2. emocionální chování začíná v psychologické situaci, neemocionální má často interní původ; 3. emocionální chování je charakterizováno viscerálními změnami a regulováno autonomním nervovým systémem, v neemocionálním chování je úroveň viscerálních a autonomních komponent nízká; 4. emocionální chování je charakterizováno zeslabením nebo i vyloučením korové kontroly a vystoupením vzorců reakcí, které jsou integrovány na subkortikální úrovni, neemocionální chování je charakterizováno vysokým stupněm korové kontroly; 5. emocionální chování je

intenzivně afektivní (afektivitou je zde míněna dimenze libost - nelibost), neemocionální chování je afektivně indiferentní. Young zde emocionálním chováním v podstatě myslí impulzivní chování a klade je do protikladu s volným jednáním; to je však určité zúžení problému. Ve skutečnosti se v každém začleněném jednání angažují emoce, které koneckonců úzce souvisí s cílovou dovršující reakcí; ta totiž znamená vždy nějaký způsob uspokojení a má tedy emocionální odezvu nejen po dosažení cíle, ale i při jeho dosahování. Zásadně sporná je však první Youngova charakteristika emocionálního chování jako chování dezorganizovaného. Souvisí to s jeho *katastrofickou teorií emocí*, která pokládá emoce za dezorganizující a dezintegrující činitele chování, resp. za stavy vnitřní dezorganizace (P. Th. Young, 1961). A. R. Lurija (1932) soudil, že emoce vznikají z konfliktů, dezorganizují chování a přetvářejí reakce v difúzní vzrušení. D. O. Hebb (1949) se domníval, že emoce vedou k dezorganizaci chování jen na kortikální úrovni, avšak umožňují organizaci odpovědi na subkortikální úrovni. V kybernetice byl vysloven názor, že emoce jsou vlastně šumy ztěžující vstup a výstup informací a mají tak negativní úlohu v řízení chování organismů. Proti těmto teoriím, omezeným na striktní behavioristický přístup a na pojetí člověka jako počítače - automatu, vystoupil R. W. Leeper (1948) s tvrzením, že *dezorganizující vliv emocí v chování* se projevuje jen ve dvou případech: když jsou emoce extrémní (silné afekty), anebo když jsou v konfliktu s nějakými motivy. Leeper pak problém podrobně analyzuje: 1. Viscerální hledisko. Dojde-li v afektu k tomu, že krev je přiváděna více do kosterního svalstva než k zažívacímu traktu, že se zrychluje dýchání, srdce bije rychleji atd., je to spíše znak organizace chování, protože tu jde, jak už víme, o biologicky účelné změny. 2. Behaviorální hledisko. Je osoba dezorganizovaná, když se bojí nebo když je vztekává? - táže se Leeper. Strach vede někdy k imobilizaci místo k rychlé obranné reakci, ale možná, že kdysi byla imobilizace (stavění se mrtvým, nehnutost atd.) biologicky účelná, a teprve vývojem se původně adaptivní reakce stala neúčelnou. 3. Hledisko prožívání. Silné vzrušení osoby je konzistentní s emočně signifikantní situací, signalizuje to její význam a je to komponenta celkové adaptivní reakce. A tak platí: „...čím silnější emocionální pro-

ces je vzbuzen... tím jistěji bude chování řízeno způsobem konzistentním s emocionální reakcí" (Leeper). Mnohé emoce ostatně fungují také jako motivy (strach motivuje únik z ohrožující situace, vztek motivuje útok na překážku uspokojení, která jej vyvolává). Definuje-li tedy např. N. L. Munn (1946) emoci jako „akutní rozvrat“ nebo P. Th. Young (1961) jako „rozvrat nebo dezorganizaci chování“, je to špatně pochopená emoce. Naopak, emoce napomáhají organizaci chování; tato *organizační funkce emocí* je patrná již ve fenoménu zpevnování, v němž právě emoce rozhodují co bude naučeno a jaký to má smysl. P. Th. Young (1961), který později své katastrofické pojetí emocí zmínil, ostatně uznává, že emoce mimo jiné „organizují neurobehaviorální vzorce, které mají být naučeny“, přičemž „toto organizování neurobehaviorálních vzorců prostřednictvím subkortikálních afektivních vzrušení je snad nejdůležitější funkcí afektivity“.

Diferenciace emocí. Novorozenec vykazuje jen určitou úroveň vzrušení, libost a nelibost, o něco později se objevuje strach z neznámých předmětů a vztek jako reakce na překážky. Ve srovnání s dítětem je emocionální život dospívajícího a dospělého obsahově mnohem bohatší, diferencovanější. Jak k tomu dochází? O odpověď se pokusili, mimo jiné psychology, S. Schachter a J. E. Singer (1962) v tzv. dvoufaktorové teorii emocí, jejímž základem je teze, že konkrétní emoce je dána asociací vzrušení s kognitivní interpretací situace, která vzrušení vyvolala. Uvedení autoři se to pokusili prokázat experimentálně: injekci excitační byla u pokusných osob vyvolána vzrušení, načež obě experimentální skupiny prošly určitou ad hoc vytvořenou situací, přičemž jedna vyvolávala veselí, druhá hněv - jedna byla interpretována jako „legrační“, druhá jako „urážlivá“. Druh emoce tedy korespondoval s interpretací situace, která vyvolala vzrušení. Interpretace zřejmě vzrušení předchází, nachází-li se subjekt v běžných životních podmínkách; v experimentu tomu bylo naopak, a získané výsledky proto dostávají poněkud umělé ráz. Podle B. Weinerja (1980) lze interpretovat tak, že emoce rezultují z následující sekvence událostí: a) proběhne tělesná reakce (vzrušení), b) jedinec si tuto reakci uvědomuje, c) vzniká potřeba hledat pro ni vysvětlení, d) je identifikován externí klíč a interní reakce je označena; označení přináší určitou kvalitu emoce. Prvotní-zdroj emocí

člověka je v jeho okolí (S. Gerstmann, 1966); určitá situace je poznávána jako významná ve zcela konkrétním směru (nebezpečí, lákavá kořist atd.), a to jí dává konkrétní emoční akcent. V literatuře se objevuje řada *třídění emocí* jak podle jejich obsahu, tak i podle jejich forem. Pokud se forem týče, uvádějí se obvykle v pořadí od nejjednodušších k nejsložitějším: pocity (hlad, únava), emoce a citové vztahy (láska, nenávisť a jiné emoční komplexy). Klasifikaci vycházející z různých hledisek podal K. Jaspers (1965):

1. Fenomenologické východisko (druh bytí).
 - a) City s osobnostním přízvukem (můj smutek),
 - b) city s předmětným přízvukem (smutná krajina),
 - c) různé modalitty,
 - d) stavy bez obsahu.
2. Podle předmětu, na nějž jsou city zaměřeny.

Předmětem emoce může být cokoli (bytost, věc, děj, idea atd.).
3. Podle původu.

City tělové, smyslové, duševní, duchovní.
4. Podle účelu, resp. významu pro život.
 - a) City stenické, aktivující,
 - b) city astenické, dezaktivující.
5. Partikulární a totální citové stavy.

Rozsah citu ve vědomí může být různý (od slabého pocitu až po vyplnění vědomí afektem).
6. Hledisko intenzity a trvání.
 - Intenzita: pocit, emoce, afekt, vášeň (silný citový vztah).
 - Trvání: emoční reakce, nálada, citový vztah.
7. City a pocity - hledisko jednoduchosti - komplexnosti.

Pocity jsou pokládány za jednoduché, city (emoce) za komplexní zážitkové kvality.

Poněkud pragmaticky založené třídění emocí podali D. Krech a R. S. Crutchfield (1958):

1. Primární emoce.
 - a) Vystupují v raném individuálním vývoji,
 - b) vyvolávají je jednoduché, nekomplikované situace,
 - c) mají úzké vztahy k cílově zaměřenému chování (jednání) a vystupují proto společně s vysokým stupněm napětí.

2. Emoce, jejichž předmětem je sebehodnocení.

Emoce úspěchu nebo neúspěchu, studu, hrdošti, viny, lítosti (kajičnosti) jsou specificky lidské.
3. Emoce vztahující se ke smyslovým podnětům.

Např. bolest, odpor, úžas, uchwácení, hnus.
4. Emoce zaměřené na jiné osoby.

Např. láska, nenávisť, soucit, závist, škodolibost.
5. Esteticky hodnotící city.

Např. humor, pocit krásy, vznešeného, tragického a další.
6. Nálady.

Propůjčují celému momentálnímu prožívání určité emočně akcentované zbarvení - „dur“ nebo „moll“; např. určité formy úzkosti, skleslost, rozpustilost a další.

Zvláštní formu emocí představují *nálady* vyjadřující, jak naznačuje již samo slovo, určité emoční (více či méně setrvávající) ladění; jeho charakteristickým příkladem je melancholie (zadumčivost - v patologickém rozměru trudnomyslnost). Krech a Crutchfield (1958) podávají přehled nálad:

příjemné: nepřijemné:			
(vysoké napětí)	povznesenost veselost	poraženost mrzutost	(nízké napětí)
	stasmý spokojený	smutný nespokojený	
(nízké napětí)	klidný	napjatý	(vysoké napětí)

Podle Kreche a Crutchfielda mají nálady tendenci vše zatopit, zaplavit, takže často nejsou pociťovány jen ve vztahu k já, ale i k celému okolí, které pak jako by mělo tutéž náladovou kvalitu (šťastnému se celý svět jeví v pořádku). V náladách se slévají nepostřehnutelné vlivy okolí s vnitřními impulzy. Kontrast mezi tím, jak vypadají věci venku a naším naladěním akcentuje náladu: tak se můžeme cítit ještě více sklíčení, kontrastuje-li naše temná nálada se slunečním jasnem dne nebo „vyzařujícím optimismem“ lidí okolo; jindy naopak dochází k souznění určité nálady a okolní krajiny (Krech, Crutchfield). K. Černocký (1947) označuje náladu výstižně jako „duševní počasí“ a poukazuje na možný organický zdroj nálad v trávicích procesech, v probíhajících chorobách, u žen v menstruaci atd.

Silnými náladami jsou nostalgie (teskná touha), splín (pocit životní únavy), skleslost (sklíčenost), rozmrzelost, útočnost, podrážděnost a další.

Další specifickou emocií jsou *citové vztahy*, jako např. láska a nenávisť; jsou to citové komplexy tvořené různými emočními kvalitami, vztahující se k určitým předmětům, obvykle osobám. G. Kafka (1950) uvádí čtyři „pra-afekty“ vyjadřující základní pohybové relace subjektu k objektu: 1. „sem s tebou ke mně“ (dychtivost), 2. „ pryč s tebou ode mne“ (odpor, hněv), 3. „ pryč se mnou od tebe“ (strach), 4. „ sem se mnou k tobě“ (láska). Některé citové vztahy, např. mateřská láska, mají jasný biologický smysl, v jiných je původní biologický smysl překryt návykem, např. v sexuálních vztazích. Rozlišení emocií a citových vztahů, které nazýval sentimenty, zdůraznil W. McDougall (1900 a pozd.): emoce je přechodná, citový vztah je „setrvávající struktura“. Podle V. Tardyho (1957) jsou citové vztahy „celé soustavy, které jsou sjednocovány svým předmětem, ale také některými opakujícími se společnými citovými reakcemi na něj“; proto v nich mohou být obsaženy i dočasné protiklady. Silné citové vztahy se stupňují ve *vášně*. V. Tardy (1957) definuje vášň jako „silný citový vztah ovládající člověka“. Konečně tzv. *vývojově vyšší city* (etické, estetické a intelektuální - cit odpovědnosti, krásy, spravedlnosti atd.) jsou vzrušení asociovaná s kulturními hodnotami. V jejich formování se uplatňují individuální zážitky, ale i vlivy výchovy a vzdělávání. Jsou základem vnitřního zpevnování (sebezpevnování).

Teorie emocií. P. V. Simonov (1966 a pozd.) soudí, že emoce kompenzují deficit informace a vznikají, když existuje rozdíl mezi informací nezbytnou pro dosažení cíle a informací, kterou má subjekt pro situaci, v níž uspokojí určitou potřebu, k dispozici. Proto platí, že „emoce jsou skutečně zbytečné pro plně informovaný systém... není nutný vztek, když jsou dobře známy způsoby porážky protivníka“ (Simonov). Emoce v tomto smyslu představuje „kompenzační mechanismus“ vyplňující deficit informace nutné k dosažení cíle,

a vzniká tedy především tam, kde nedochází k uspokojení potřeby. Tato teorie je právem kritizována jako zjednodušující a jednostranná (K. Obuchowski, 1970, B. D. Parygin, 1971). Jiná je teorie R. Plutchika (1980), podle něhož emoce fungují jako reakce na životně významné situace, dávají šance na přežití a současně jsou komunikativními signály. Vystupují jako řetězové reakce v následujících souvislostech:

stimulus (příklad)	kognice	emoce	chování	funkce
ohrožení	nebezpečí	strach	únik	hledání ochrany
ztráta rodičů	izolace	smutek	„volání o pomoc“	reintegrace

Podle Plutchika existuje malý počet primárních emocií, které tvoří páry protikladů a jejichž kombinací vznikají další „dyády emocií“. Tato teorie však ponechává mnoho nezodpovězených základních otázek týkajících se geneze a diferenciacie emocií atd. Filozof J. P. Sartre (1960) se domnívá, že emoce vyjadřují regresi k magickému vědomí, a tak i k magické formě bytí. Podle W. McDougalla (1908) emoce vyjadřují prožívání instinktivních tendencí. Nosné je evolucionistické pojetí emocií jako nositelů primárního hodnocení biologického významu podnětů, které v užším psychoanalytickém pohledu vypracoval S. Rado (1952) a v širším P. K. Anochin (1957), zdůrazňující autoregulační funkci emocií.

Literatura:

Diament, J., Černý, M., Študent, V.: Emoce, 2. vyd. Praha 1969. *Izard, C. E.*: Human emotions, New York 1977. *Plutchik, R.*: The emotions: Facts, theories and a new model, New York 1962. *Reykowski, J.*: Eksperymentalna psychologia emocji, Warszawa 1968. *Ribot, Th.*: La psychologie des sentimente, 14. vyd. Paris 1936. *Simonov, P.V.*: Čto takoje emocija? Moskva 1966. *Stančák, A.*: Emócie v psychofyziologickom experimente, Bratislava 1968. *Šimek, J.*: Lidské pudy a emoce, Praha 1995. *Ulich, D.*: Das Gefühl, 2. vyd. Munchen 1989. *Young, P. Th.*: Motivation and emotion, New York-London 1961.

FRUSTRACE A STRES

Jestliže se zacílenému chování individua postaví do cesty překážka a je tak znemožněno dosažení cíle, vzniká *situace frustrace*, tedy situace bariéry. Podle N. R. F. Maiera (1949) dochází k frustraci tehdy, jestliže se silně motivovaný jedinec dostane do neřešitelné situace nebo do situace, z níž není východiska; podstatným znakem situace frustrace je tedy zmarem nějakého uspokojení nebo vyhlídky na uspokojení, obecně vzato „blokování cílově zaměřené probíhající aktivity“ (H. B. English, A. Ch. Englishová, 1958).

C. N. Cofer a M. H. Appley (1964) poukazují na *různé významy pojmu frustrace*: označuje se jím buď vnější situace vyznačující se blokádou uspokojení, nebo vnitřní psychický stav vyvolaný touto situací, anebo vnější projevy frustrace, frustrované chování. Od situace frustrace je tedy nutné odlišit *intrapsychický stav frustrace*, který je důsledkem frustrující situace a jehož podstatou je nedosažení cíle (stav neuspokojení), a dále *frustrované chování*, tj. behaviorální reakci na situaci frustrace, resp. projev vnitřního stavu frustrace. D. Krech a R. S. Crutchfield (1958) omezují pojem frustrace na stav individua. S. Rosenzweig (1938) poukázal na to, že stav frustrace vyvolávají i konflikty a razil pojem *deprivace* (strádání) jako stav prodloužené vnitřní frustrace. Obvykle se však pojmu deprivace používá buď pro označení situace, v níž je podstatně omezena senzorická stimulace (senzorická deprivace), nebo pro stav sociální izolace (sociální deprivace), nebo pro strádání z nedostatku emočních podnětů (cítová deprivace). Pojetí deprivace jako prodloužené frustrace je zcela plauzibilní.

V psychologii je předmětem studia zejména frustrované chování, resp. tzv. reakce na frustraci, které se vyznačují určitými charakteristickými znaky, jimiž se odlišují od normálních reakcí, a vykazují určitou tendenci k restauraci psychické rovnováhy, frustrující situaci narušené. Situace frustrace vyvolává totiž různé negativní emoce (neuspokojení, zklamání, pocit neúspěchu atd.) a napětí z neuspokojené potřeby. Zásadně lze rozlišovat následující *druhy frustrujících situací*: 1. Vnější překážku, která může mít formu buď fyzické, nebo psychické blokády (exogenní frustrace); příkladem první formy je skutečná

fyzická překážka (zamčená místnost, vlak, který ujel), příkladem druhé je zákaz nějaké cílové aktivity (např. u dospívajícího je to zákaz rodičů jít na schůzku nebo do kina). 2. Vnitřní překážku, vnitřní psychickou bariéru, zábranu (např. morální) realizovat uspokojení nějaké potřeby (třeba vzít si něco bez dovolení nebo mít sexuální styk, který subjekt cítí jako hříšný, nedovolený apod.). Člověk se tedy může frustrovat i sám (endogenní frustrace ze zábran vnitřního původu). N. R. F. Meier a P. Ellen (1956) upozornili na *nutnost rozlišení frustrující a problémové situace*: Podmínky jsou v podstatě stejné, ale „rozdíl spočívá v pozorovaném chování“. To je však očividně rozdíl pouze vnější, psychologický rozdíl spočívá v tom, že problémová situace je ještě otevřená, subjekt hledá řešení, frustrující se může stát tehdy, když řešení nenalezne, nebo je přesvědčen o tom, že je nemůže najít, neboť teprve za těchto podmínek dojde k blokáde dosažení cíle. Chápeme-li frustrující situaci jako situaci překážky, je nutné chápat tuto překážku spíše obrazně a široce, neboť překážkou uspokojení je také nepřítomnost cílového objektu. Tak může být subjekt např. sexuálně frustrován nejen tím, že jeho sexuální aktivita, konkrétně zaměřená, nenachází u objektu jeho touhy kladnou vstřícnou odezvu, ale také tím, že sexuální objekt není prostě přítomen (např. vězeň, který nemá možnost styku s přiměřeným sexuálním partnerem). Klasickou definici frustrace podal S. Rosenzweig (1944): „Frustrace se objevuje, kdykoli se organismus setkává s více či méně nepřekonatelnou překážkou nebo obstrukcí na své cestě k uspokojení některé životní potřeby.“ Existují ovšem jednak drobné každodenní frustrace (nedostatek hledaného zboží, překážení druhých, různá omezování, ztracené předměty atd.), jednak významné životní frustrace vyplývající zejména ze sociálních potřeb (nedostatek lásky, odezvy, pomoci, účasti atd.). V. E. Frankl (1961) zavedl pojem *existenciální frustrace* pro ztrátu smyslu života, který sám pozoroval u vězňů v nacistickém koncentračním táboře. Je to vlastně ztráta životních perspektiv, život bez naděje, který může vést až k rezignaci na život a k sebevraždě. Nedostatkem životních perspektiv mohou však trpět i lidé žijící v blahobytu a pohodlí, neboť „mít vše“ může také znamenat přesycení a ztrátu naděje na lidsky nové cíle při nedostatku tvořivého pojetí života. Zvláštním případem sociální frustrace je tzv. *reaktance*, reakce na ztrátu a omezování svobody,

kteřou člověk pociťuje při různých omezování a je-li vystaven nátlaku. Sociální reaktance může mít různé podoby od situace při nakupování, kdy je člověk prodávacem přemlouván, až po skutečnou ztrátu svobody, kdy je nucen jednat dlouhodobě pod určitým nátlakem proti svému přesvědčení. C. T. Morgan (1961) uvádí mezi jinými druhy i *konfliktové frustrace*, které vyplývají z oddalovaného rozhodnutí se pro určité jednání (→ Konflikty). V konfliktní situaci je jaksi pozastaveno dosažení cíle, což je spojeno se vznikem a narůstáním vnitřního napětí a souvisí s konfliktními vlastnostmi jedince. Tento typ frustrace, není-li např. jedinec s to řešit konfliktní soužití, může vést k neuróze. Základní poznatky o reakcích na frustraci, resp. o frustrovaném chování, byly získány experimentální cestou (T. Dembová, 1931, a další). Ukázalo se, že jsou v podstatě totožné s tzv. obrannými mechanismy či ego-defenzivními mechanismy (→ Osobnost - dynamika): frustrovaný jedinec se snaží „rozbít“ překážku nebo napadnout zdroj frustrace; proto je nejtypičtější reakcí na frustraci agrese. Jinou je kompenzace (stanovení náhradního objektu za objekt nedosažitelný), další je bagatelizace (znehodnocování nedosažitelného cíle), regrese (infantilní kompenzace, např. útekem k osobě s mateřským chováním u níž lze najít ochranu), různé druhy racionalizace („vysvětlování“ neúspěchu či selhání apod.). V reakcích na frustraci (kromě agrese) jde o vytváření různých druhů sebeklamy, které mají zastřít neúspěch při dosahování cíle tak, aby se jedinec vyhnul destruktivním pocitům viny, selhání atd.

S. Rosenzweig (1944) zavedl pojem *frustráční tolerance*, který vyjadřuje interindividuálně odlišnou způsobilost individua odolávat frustrující situaci jako frustrujícímu vlivu. Ukázalo se, že děti mají obecně nižší frustráční toleranci, tj. podléhají snáze důsledkům frustrace, než dospělí. Kolektivní frustrace, např. v období válek nebo hospodářských krizí, kdy jsou různými nedostatky postihovány masy lidí, jsou snesitelnější než frustrace individuální. Člověk, který trpí frustrací sám, ji snáší obtížněji, než když ví, že jsou stejně frustrováni mnozí. Empiricky založené jsou některé *hypotézy o reakcích na frustraci*, např. hypotéza frustrace - agrese (J. Dollard a další, 1939), podle které je agrese vždy důsledkem frustrace. A. J. Yates (1987) namítá, že tato teorie zahrnuje závěr kruhem, protože je tu frustrace definována termíny agrese, a naopak. Kromě toho platí, že agrese není jedinou

reakcí na frustraci a není také vzbuzována jen frustrací; např. tzv. instrumentální agrese může být druhem zvyku a může probíhat bez doprovodné zloby a nepřátelství i v situaci bez překážek (rozdíl mezi tzv. vzteklou, frustrací vyvolanou, a instrumentální agresí). Dále sem patří hypotéza frustrace - regrese (R. C. Barker a další, 1941), podle níž frustrace vede k primitivizaci chování; je-li u dětí frustrována jejich hra, vykazují potom chování odpovídající nižší vývojové úrovni. Posléze je to hypotéza frustrace - fixace. (N. R. F. Maier, 1949): pokusné krysy v trvající konfliktní situaci, kdy byly signály odměny zaměňovány se signály trestu a naopak tak, že je nebylo možné rozlišit, začaly posléze vykazovat rigidní stereotypní chování, i když vedlo k trestání. A. Amsel (1958) experimenty na krysách, kterým byly blokovány naučené cesty k cíli, prokázal, že frustrace vede ke zvýšení síly popudu a k rychlejšímu používání alternativních cest. J. W. Brehm (1966) uvádí totéž pro situaci reaktance u člověka: „Osoba je motivačně aktivována vždy, kdy se domnívá, že její svobody jsou ohroženy nebo omezeny; tato „psychologická reaktance“ vede jedince k tomu, aby se pokusil restaurovat své svobody.“ M. B. Mazis (1975) pak empiricky prokázal, že zákaz používání čisticích prostředků obsahujících fosfáty, vydaný v jednom americkém státě, vedl k významně většímu zájmu o tyto prostředky ve státě, kde tento zákaz neplatil. N. R. F. Maier (1949) charakterizoval frustrované chování jako „chování bez cíle“; naproti tomu R. Palaš (1954) soudí, že tomuto chování nechybí cíl, ale zeje typickým užíváním nepřiměřených prostředků.

R. B. Cattell (1964) vypracoval tzv. *křížovatky frustrovaného jedince*, tj. následující alternativy možných důsledků rozvíjející se frustrace (viz obr. na další stránce).

Je patrné, že protahovaná frustrace (deprivace) silné a životně důležité potřeby může vést až ke vzniku neurózy (případně psychózy).

Podle S. Rosenzweiga (1944) může situace frustrace vést ke dvojmu zaměření agrese: buď proti jiným osobám (*heteropunitivita*), nebo proti sobě samému (*autopunitivita*). Dochází tedy k trestání druhých nebo sebe sama (z latinského *punio*, trestám); krajním případem heteropunitivity je vražda, autopunitivity sebevražda. Autopunitivita však může mít nejrůznější formy nevědomé autodestruktivity (sebezničení); je-li frustrací vyvolán silný pocit viny, trestá se jedinec nejrůznějšími způso-

Křížovanky frustrovaného jedince

		aktivizovaná potřeba	
uspokojení		překážka zloba	I pokračující deprivace
rozbití překážky		překážku se nepodaří rozbit	I prodlévání ve fantazii
zoufalství		rezignace rozhodnutí se ke kontrole popudu	setrávající neadjustivní bojovnost
sublimace nebo deviace		vnitřní konflikt a úzkost stav konfliktu a úzkosti	„zlovolné potlačení“
fantazie a ostatní „obrany“		pokus o represi formování neurotických symptomů	regresivní vyjádření potřeby
erze konvi	regrese	psychosomatické poruchy	úzkostně depresivní symptomy

by až k existenčnímu nebo zdravotnímu sebe-ničení. Některé nevysvětlitelné havárie (např. v přehledném terénu) jsou někdy interpretovány jako nevědomé „sebevraždy“ (autodestrukce, sebezničení).

Stres (z angl. slova stress, zátěž) vzniká tehdy, působí-li na člověka nadměrně silný podnět dlouhou dobu nebo ocitne-li se v nesnesitelné situaci, jíž se nemůže vyhnout, a setrává-li v ní. Situace psychické zátěže, stresu, má za následek nadměrné vzrušení, na něž organismus odpovídá nejprve poplachovou reakcí, která po určité fázi rezistence přechází v pokus o adaptaci a nepodaří-li se, ve vyčerpání (H. Selye, 1956). Poplachová reakce vyvolává významné fyziologické změny: zvýšenou srdeční činnost a zvýšený krevní tlak, pokles teploty kůže, řadu hormonálních změn apod.; ty jsou doprovázeny emocemi neklidu, ohrožení a dalšími negativními pocity podle povahy situace. Není-li individuuum s to se se stresem vyrovnat, dochází k vyčerpání a v extrémních případech i ke smrti. Stres vyčerpává zásoby adaptační energie, které nejsou nevyčerpatelné. „Dlouhodobé přebývání v extrémních podmínkách vyvolává složité změny fyziologického, psychologického a psychosociálního fungování člověka.“ (L. A. Kitajev-Smyk, 1983) Uvažujeme-li o *vztahu stresu a frustrace*, můžeme říci, že stres je v podstatě frustrací silně motivace: žije-li jedi-

nec v nadměrně hlučném prostředí nebo v nešťastném manželství a nemůže-li z těchto situací vystoupit, je tím vlastně frustrována jeho potřeba vyhnout se takovým nesnesitelným situacím, které ho stále iritují. Nachází se v situaci trvale silné frustrace, ve stresové situaci, v níž není možná adaptace.

Negativní vlivy působící ve stresových situacích se nazývají *stresory* a mohou mít fyzickou, sociální, resp. psychickou povahu (výše uvedené příklady). Současná civilizace a kultura jsou zdrojem řady stresorů (život v přeplněných velkoměstech, v betonových panelácích a sídlištích, neustálý shon a časová tíseň, dehumanizované vztahy mezi lidmi, nezaměstnanost, ohrožení existence a životního standardu, honba za kariérou atd.). Ačkoli má člověk obrovskou způsobilost adaptace, je mnoho lidí po dlouhou dobu vystavováno působení nejrůznějších stresorů: „Kontakt se stresorem uvolňuje komplexní pochody v hypothalamu, kůře velkého mozku, retikulární formaci, v limbickém systému, jakož i v autonomním nervovém systému a v endokrinních žlázách. Tato komplexní celková fyziologická reakce mobilizuje téměř okamžitě všechny v těle použitelné rezervy energie, a to se děje bez vědomé přípravy.“ (P. G. Zimbardo, 1983) Jsou-li posléze zásoby adaptační energie vyčerpány, objevují se patologické ireverzibilní fyziologické i anatomické změny, které se

manifestují jako nejrůznější tělesná onemocnění, jako tzv. psychosomatické choroby, tvořící 50-80 % některých druhů chorob. Např. na 30 miliónů Američanů trpí hypertenzí (vysokým krevním tlakem), 15 % jich potřebuje psychoterapii. Experimenty na krysách bylo prokázáno, že již krátkodobý stres snižuje imunizační způsobilost organismu. T. H. Holmes a R. H. Rahe (1967) sestavili *přehled působnosti různých stresorů*, v němž je každý stresor spojen s určitou hodnotou, která vyjadřuje sílu jeho negativního vlivu. Uvádíme několik příkladů:

smrt manželského partnera	100
rozvod	73
trest vězení	63
zranění nebo nemoc	53
svatba	50
těhotenství	40
sexuální problémy	39
přírůstek v rodině	39
změna finanční situace	38
půjčka nad 10 000 dolarů	31
vvržení půjčky	30
začátek nebo ukončení školy	26
změna životních podmínek	25
změna osobních zvyklostí	24
potíže s nadřazenými	23
změna pracovní doby	20
změna bydliště	20
změna návyků volného času	19
půjčka pod 10 000 dolarů	17
změna návyků na spánek	16
dovolená	13
vánoční svátky	12

Úhrnná hodnota kolem 150 bodů této škály dává 37procentní pravděpodobnost tělesného onemocnění, hodnota přes 300 bodů přináší již 80procentní pravděpodobnost tělesného onemocnění.

C. N. Cofer a M. H. Appley (1964) uvažují o vztahu frustrace a stresu jako o kontinuu intenzity a extenzity blokuující stimulace a rozlišují hrozbu, frustraci a stres jako stupně ohrožení uspokojování potřeb. Stresory působí prostřednictvím emocí, zejména strachu a hněvu, a ty jsou spojeny s činností autonomní (vegetativní) nervové soustavy; primárním důsledkem stresující situace je „negativní emočně vegetativní napětí“ (M. Machač, H. Machačová, J. Hoskovec, 1985). Za základní *symptomy stresu* považují uvedení autoři zvýšenou vzrušivost nebo naopak utlumenost, dále křečovitost, nesoustředěnost, neschopnost uvolnit se fyzicky i psychicky, svalový třes nebo ochablost, přeskakující a „příškrčený“ hlas, projevy zkratkovitého jednání, zvýšení nebo naopak snížení aktivity, netrpělivost, narušenou soudnost a myšlenko-

vou plynulost, chybné úkony, roztržitost, zhoršenou koordinaci všech funkcí, zvracení, průjem a nutkání k močení. Jestliže se stal stres chronickým, např. neschopností smířit se se smrtí blízkého člověka, a dospívá se k bodu, kdy už nelze věřit v „lepší budoucnost“, pak jako možnost vystupuje sebevražda jako „alternativní strategie adaptace“ (P. G. Zimbardo, 1983). L. Levi (1974) rozšířil původní Selyeho pojetí fyzických stresorů (infekce, zranění, trauma, šok, vedro, zima) na *psychosociální stresory*, za něž považuje všechny podněty, které jedinec interpretuje jako ohrožující jeho život nebo integritu. Znamená to, že rozhodující je tu interpretace, tj. kognitivní zpracování situace, což může být zatíženo subjektivními pocity a soudy. Ačkoli jsou stresory označovány za negativní činitele, určitá míra stresu je nezbytnou podmínkou pro „životní otužování“ (zocelování) za předpokladu, že si jedinec zachová smysluplné životní perspektivy. V tomto smyslu život ve zcela hladkých podmínkách není z hlediska psychického rozvoje osobnosti žádoucí. Životní perspektivy, jak už bylo naznačeno, pomáhají zvládnout stres a zvládnutelný stres posiluje odolnost jedince vůči dalším možným stresům. Prevence stresu a jeho zvládnání v počátečních fázích jeho vlivu je jedním z nejvýznamnějších témat a úkolů současné psychohygieny. Uplatňují se přitom tzv. *antistresové programy* - nejrůznější metody, jejichž podstatou je fyzická a psychická relaxace prostřednictvím imaginace. B. Weiner (1980) pokládá za důležitý předpoklad zvládnutí stresu zkušenosti se stresovými situacemi, což bylo potvrzeno i empiricky. H. Benson (1975) hovoří v této souvislosti o „relaxační odpovědi“, která je vlastně jakousi antistresovou reakcí: dochází při ní ke snížení úrovně svalového napětí a aktivity mozkové kůry, snížení krevního tlaku a zpomalení dýchání. Účinky antistresových cvičení podporuje především klidné, bezkonfliktní sociální zázemí jedince a jeho životní perspektivy.

Literatura:

Čáp, J., Dytrych, Z.: Utváření osobnosti v náročných životních situacích, Praha 1968. Charvát, J.: Život, adaptace, stres, Praha 1969. Janis, L.: Psychological stress, New York 1958. Lawson, R.: Frustration: the development of a scientific concept, New York 1965. Machač, M., Machačová, H., Hoskovec, J.: Emoce a výkonnost, Praha 1985. Mikšík, O.: Člověk a svízelné situace, Praha 1969. Stacker, K.H.: Frustration, Stuttgart 1977. Yates, A. J.: Frustration and conflict, London 1962.

CHARAKTER

Ačkoli právě téma povahy člověka je nepochybně téma par excellence psychologické, je mu v psychologii věnována jen velmi relativní pozornost a mnohými je z psychologie dokonce vylučováno. Slovo charakter pochází z řeckého slovesa, které znamená vyrývat a přeneseně vyjadřuje trvalý a výrazný znak či útvar; významově ekvivalentní je slovo povaha. Pojmu charakter užil už Theophrastos ve 3. století př. n. l. ve svém díle *Etické charaktery* (zkr. čes. překl. *Povahopisy* 1925), v němž popsal několik desítek psychologických typů (pokrytce, lakomce, ješitu a další). V tomto smyslu pak vycházela další pojednání o charakterech jako o určitých výrazných psychologických typech (např. *Charaktery* J. de La Bruyèra 1688, čes. překl. *Charaktery* neboli *mravy tohoto století*, 1972, které jsou zčásti překladem Theophrastových charakterů). Popisy charakterů, přesněji některých charakterových vlastností, vycházejí v těchto případech z etických hledisek. Proto se problematikou charakteru zabývali i filozofové, např. I. Kant ve své *Antropologii* (1798) identifikoval charakter s chtěním, resp. s vůlí, stejně jako Schelling, Schopenhauer a jiní, nověji pak M. Scheler, W. Stern, E. Utitz a další. Proti tomu vystoupil G. W. Allport (1937) s názorem, že někteří autoři chápou osobnost jako inteligenci a charakter nebo inteligenci, temperament a charakter, ale osobnost není nikdy aditivní fenomén; je-li charakter chápán jako složka osobnosti, je téměř vždy nějak ztotožňován s vůlí, ale v tom je určitý rozpor, neboť „síla vůle“ je obsažena ve vlastnostech osobnosti, resp. v jejich tzv. volních vlastnostech. Mluvíme-li o charakteru, pokračuje Allport, podílejí se na tom vedle psychologie i sociální a jiné hodnotící soudy, „všude se setkáváme se záměnou psychologie a etiky“ (např. na otázku, jak mám vychovávat své dítě, dostávám často pedagogické rady, které jsou „čistou etikou“ a žádnou psychologií). Allport uzavírá: charakter je etický pojem a jako takový je v psychologii zbytečný. Jiní však mají odlišný názor; např. R. Allers (1929, 1935) zdůrazňuje, že pojem charakter obsahuje normativní hledisko a že pojmy, jimiž jsou vyjadřovány charakterové vlastnosti osoby, vycházejí z hodnocení, z hodnotového úsudku („Werturteil“). Charakter je zhodnocená osobnost, říká Allport; Allers uvádí, že charakter vykazuje vztah k hodnotám („charakter člověka je zákonitost jeho jednání, druh pravidla nebo

maxima“) a v tomto smyslu vyjadřuje jeho hodnotovou orientaci, je to „individuální kategorický imperativ“. Základním problémem je tedy *vztah charakteru a morálky*: původně byl a v řadě případů stále je brán charakter jako projev osobní morálky; charakter je tedy spojován s osobní morálkou, resp. je s ní ztotožňován. Jestliže je tomu tak, pak existují vlastnosti osobnosti, např. vytrvalost, rozhodnost, důslednost a další, které jsou eticky neutrální, a charakter pak nevyčerpává celek osobnosti. Druhou stranou tohoto problému je vztah charakteru a charakteristiky: osobnost může být charakterizována, tj. popsána v termínech psychických vlastností osobnosti, ale pokud je popisována v termínech charakterových rysů, je ve výše uvedeném smyslu její charakteristika neúplná. Vyjadřuje-li tedy charakter osobní morálku a existují-li eticky neutrální rysy osobnosti, není postižením charakterových rysů osobnost plně charakterizována.

P. Háberlin (1925) uvažoval o *vztahu charakteru a osobnosti* jinak. Význam pojmu charakter je nutné hledat uvnitř personality: jestliže personalita je obecně lidský charakter, pak se musí všechny charakterologické difference pohybovat uvnitř ní; „každý jednotlivý charakter je zvláštní personalita“ a „kolik je možných modifikací osobnosti, tolik je možných charakterů, ne více“. „Zvláštní charakter znamená zvláštní modifikaci personality. Zvláštní charakter je tedy vždy osobnost, jmenovitě osobnost zvláštního ražení; charakter není něco vedle osobnosti, nýbrž je to osobnost sama, tak, jak vystupuje v jednotlivém případě“, uvádí Háberlin a pokračuje: „Charakter (jako individuální jedinečnost) je to, co ji činí zvláštní osobou.“ Charakter tedy znamená osobní utváření, individualitu, druh osobnosti. Toto pojetí legitimuje existenci zvláštní vědy o charakteru, *charakterologie*, která byla pěstována zejména německými psychology jako obecná teorie charakteru (E. Utitz 1925) nebo jako konkrétní charakterologická soustava (L. Klages, 1910 a pozd. Ph. Lersch 1938 a další).

Stejně rozdílné je hledání podstaty charakteru, které je často poplatné elementaristickému nesystémovému přístupu. Tak je *podstata charakteru*, jak už bylo uvedeno, hledána ve vůli, jindy v citech (Th. Ribot) nebo ve způsobu jednání jako „typický modus reakce“ (J. B. Watson, G. Ewald). A. Adler (1927) vyslovil názor, že charakter je sociální pojem. U Robinsona nemá smysl hovořit o charakteru, říká Adler, ale F. Baumgartenová (1933) proti tomu namítá: je neméně důležitou charakte-

ristikou Robinsona, zda své ztroskotání přijal tupě a apaticky, nebo se brzy snažil zlepšit svou situaci trosečníka. F. Baumgartenová (1933) podala vlastní teorii charakteru: vlastnost charakteru lze podle ní definovat jako „konstantní psychickou řídicí sílu (Richtkraft), která určuje aktivní a reaktivní chování člověka v prostředí; charakter je tedy jedinečná struktura psychických řídicích sil". Neurčitý pojem psychické řídicí síly však toto vymezení zatemňuje. P. Helwig (1967) zdůrazňuje *vztah charakteru k hodnotám* a zdá se, že tím postihuje jeho podstatu: 1. Naše hodnocení se podílejí na utváření charakteru (kdo přiznává vysokou hodnotu lásce k bližnímu, vytváří jiný charakter než ten, kdo tento druh lásky nepokládá za důležitý): „hodnocení náleží k charakteru". 2. Každá charakterová vlastnost a každý charakter jako celek představují určitou hodnotu; charakterové vlastnosti mohou mít životně praktickou morální, sociální a jinou hodnotu. Skutečnost, že se charakter vytváří ve vztahu k hodnotám, je nesporná, avšak záleží také na tom, jak je chápán charakter na jedné a hodnota na druhé straně, a znovu je třeba připomenout, že existují vlastnosti osobnosti, které jsou eticky neutrální a nevyjadřují vždy vztah k hodnotám (např. vytrvalost závisí také na fyzické disponovanosti). Charakter by pak ve výše uvedeném pojetí vyjadřoval jen složku osobnosti. Tak chápe charakter např. H. J. Eysenck (1960); jako „více či méně stabilní a setrvávající systém konativního chování (vůle)". Ve vztahu k hodnotám vymezuje charakter H. Remplein (1959) jako „relativní konstantu osobního usilování, citění a chtění hodnot". V psychologii se hodnota obvykle vymezuje pozitivně jako to, co člověk pokládá za dobré, a tedy i v jisté míře za významné.

H. B. English a A. Ch. Englishová (1958) uvádějí následující *významy pojmu charakter* používané v současné psychologické literatuře: 1. Každý pozorovatelný znak, kvalita nebo vlastnost, v níž nějaká věc, osoba, zvíře nebo událost může být poznána jako odlišná od jiných (v tomto smyslu lze tedy hovořit i o charakteru události, věci atd.; synonymem je pojem rys, charakter zde vyjadřuje něco charakteristického, podstatně zvláštního, jedinečného). 2. Všechny takové znaky vzaté souborně, tj. povaha objektu vcelku. 3. Všechny mentální nebo behaviorální rysy osoby, úplná suma jejích psychických rysů. 4. Integrovaný systém rysů nebo behaviorálních tendencí, který uschopňuje k reagování, vzdorování překážkám, a to relativně konzistentním způ-

sobem a ve vztahu k morálním požadavkům (to je standardní psychologický význam pojmu charakter, který se liší od pojmu osobnosti zdůrazněním: a) volního aspektu, b) morálky). 5. Osoba vylíčená v literatuře jako určitý hrdina. 6. Status nebo role ve své povaze. 7. Nápadně odlišná osoba, např. excentrik.

Na tomto místě je vhodné zdůraznit *rozdíl psychologického a normativního pojetí charakteru*. Psychologicky vzato, ať už je podstatou charakteru cokoli, má každý člověk charakter; charakter je univerzální psychologický fenomén, ať už ho chápeme jako vztah k hodnotám, jako projev osobní morálky nebo širěji jako charakteristiku individuální osobnosti vůbec. V historii a jinde mívá však slovo charakter normativní význam, vyjadřuje výraznou, kladnou povahu; být „charakterní" zde znamená mít dobrou povahu. Nověji analyzoval užívání pojmu charakter v psychologii W. Arnold (1987), podle něhož je pro pojem charakteru podstatné, že nemůže být pojímán elementově, nýbrž jen jako celost: „je objektivní věcnou jednotou". Arnold pak podává toto vymezení: „Charakter je nedělitelná zvláštní (individuální) svéráznost osoby (přesněji jejího jáství), která se projevuje v určitých způsobech prožívání, která se celostně pořádají, jsou podřízeny změně, ale v podstatě setrvávají."

Existují různé teorie charakteru, např. tzv. *genetická teorie* (R. F. Peck a R. J. Havighurst, 1960), které vycházejí z různých operativně pojatých pojmů charakteru. V genetické teorii charakteru je uplatňován vývojový zřetel: charakter je zde identifikován s určitou úrovní morálního vývoje tak, jak se tento vývoj vyvíjí v ontogenezi. Usuzuje se, že u každého jedince dominuje určitý typ charakteru, odpovídající určité úrovni morálního vývoje. Charakter je zde tedy opět spojován s morálkou, avšak existuje více pojetí vývoje osobní morálky (např. J. Piaget a další). Každý dospívá k určité úrovni morálního vývoje. Peck a Havighurst podávají tento přehled vývoje charakteru:

<i>typ charakteru:</i>	<i>období vývoje:</i>
amorální prospěšný	kojenectví rané dětství
konformní iracionálně	pozdější dětství
vědomý iracionálně	adolescence a dospělost
altruistický	adolescence a dospělost

Dospělý jedinec ve svém morálním vývoji obvykle ustrne na určité úrovni, která je charakteristická pro chování dítěte určitého věku: většina dospělých se v tomto smyslu vyznačuje

jakýmsi morálním infantilismem. Např. nejnižší úroveň vývoje morálky reprezentuje tzv. amorální charakter, tedy výrazný egoismus s nedostatkem vnitřních zábran, což je charakteristické pro chování kojence. Charakteristika jednotlivých typů charakteru je, podle Pecka a Havighursta (1960), následující:

- Amorální charakter představuje vlastně to, co se klinicky nazývá psychopatická osobnost: nedostatek ohledů na zájmy druhých lidí, kteří jsou chápáni jen jako prostředky k uspokojování vlastních potřeb, impulzivní egoistické jednání s nedostatkem zábran; charakterizuje psychiku dítěte v prvním roce jeho života.

- Prospěšný charakter: jedinec internalizuje princip chovat se tak, jak se chovají nebo jak by se chovali jiní, tj. být jako jiní, aby nedošlo k sociální dezaprobaci (aby nedošlo k vyvolání odporu nebo odmítání a aby o něm jiní dobře smýšleli). Jde tu o formální ohled na mínění ostatních; pokud vnější kontrola chybí, může se jedinec chovat i bez zábran. Jako správné chápe jen to, co odpovídá pravidlům, nemá internalizovány abstraktní principy cti, odpovědnosti atd. Odpovídá to v podstatě psychice dítěte předškolního a mladšího školního věku.

- Konformní charakter: rovněž zde je internalizován princip chovat se tak, jak se chovají ostatní, aby nedošlo k sociální dezaprobaci, avšak na rozdíl od předchozího typu je tu přítomno již méně impulzivnosti, tedy více vnitřní kontroly a méně egoismu, protože se uplatňuje ohled na ostatní, spíše ale stále ještě z hlediska „aby se neřeklo“ a když „se to ostatní nedovědí“; chování se uvolňuje. Od povídá to v podstatě psychice dítěte školního věku.

- Iracionálně vědomý charakter: zde jsou již internalizovány abstraktní principy, např. čestnosti, avšak svérázně pojeté a zakládající osobité pojetí správného a nesprávného na bázi emočního vztahu; je to tedy jakási „slepá morálka“, založená na strnulé aplikaci abstraktních morálních principů, bez dostatečného zřetele k okolnostem a důsledkům. Reprezentuje psychický obraz charakteru osob, které internalizovaly a přijaly za své vzorce chování svých rodičů.

- Racionálně altruistický charakter reprezentuje nejvyšší úroveň morálního vývoje jedince, který již nemá strnulá iracionální morální schémata, ale je „realisticky morální“, tj. jedná s ohledem na danou situaci a možné důsledky pro jiné; zvažuje vždy hledisko sociálního dopadu svého jednání (altruismus), egoistické sklony ustupují do pozadí.

Peck a Havighurst určili také „osobnostní vektory charakteru“, mezi něž patří: 1. morální stabilita, tj. způsobilost respektovat morální kodex bez zřetele k osobnímu uspokojení, 2. tzv. síla ega, tj. způsobilost přiměřeně (realisticky) vnímat, myslet, cítit a chtít, být emočně vyrovnaný a prostý konfliktů, 3. síla super-ega, tj. soulad chování s vlastními vnitřními morálními principy, 4. spontaneita, tj. tendence vyjadřovat v chování své city a snahy, netlmit jejich projevy, 5. přátelskost, tj. generalizovaný postoj přičynosti k ostatním lidem a 6. komplex trestuhodnosti, tj. způsobilost pociťovat odpor a úzkost při vynoření se společensky dezaprobovaných (nemorálních) impulzů (představ, myšlenek, pocitů). Uvedené osobnostní vektory (faktory) korelují vysoce se zralostí charakteru: faktor morální stability v míře +0,84; faktor síly ega +0,77; nejnižší korelaci vykazuje komplex viny (-0,33), což odpovídá celkovému výše uvedenému pojetí: morálně vysoce vyspělí jedinci mají jen málokdy pocit viny, neboť nejsou obtěžováni dezaprobovanými impulzy. Peck a Havighurst dále zjistili, že úroveň vývoje charakteru je určována řadou sociálních činitelů, které se týkají především rodinné výchovy. V tomto smyslu nejvyšší korelace se zralostí charakteru vykazují tyto faktory: vzájemná důvěra mezi rodiči a dítětem (+0,64) a konzistence rodinné výchovy (+0,58). Spontaneita je určována mírou, ne příliš přísnou výchovou. Genetická teorie charakteru nese stopy psychoanalytických aspektů a její slabinou je schematické přiřazování typů charakteru vývojovým fázím psychiky, neboť morální nezralost je složitější jev než oběma autory uvažovaná vývojová retardace.

Jiné *vývojové stupně morálky* identifikoval L. Kohlberg (1970), který vyšel z chování člověka ve vnitřní konfliktní situaci. Stadia morálního vývoje jedince ilustruje variantami úvah manžela, který má své nemocné manželce opatřit drahý lék, na nějž nemá peníze (viz přehled na další stránce).

Úroveň morálního vývoje se zde liší podle kritéria jednání: nejprve je jím vlastní potřeba, dále dodržování rolí a posléze identifikace s určitými principy, resp. povinnostmi. Celé toto pojetí je ovšem sporné stejně jako výše uvedené příklady, které nejsou pro odlišení úrovní dostatečně diferencující. Podle Kohlberga se v morálním jednání uplatňuje satisfakce svědomí a odmítnutí sebe-zavržení, sebe-odsouzení („self-condemnation“). Předkonvenční úrovní morálního vývoje se vyznačují ještě desetiletí, ale již mladší děti jsou schopny mo-

Kohlbergovo pojetí stupňů morálky s příklady:

Prekonvenční úroveň:

- I. stadium: orientace na trest, egocentrické podřízení se moci.
 II. stadium: naivně egoistická orientace - chování zaměřené na uspokojení vlastních potřeb.

„Bůh mne potrestá, nechám-li svou ženu umřít.“
 - „Tchán mi to bude stále vyčítat.“ „Mám právo na svou ženu, a to je důležitější než nároky nějakého lékárníka.“

Konvenční úroveň:

- III. stadium: konformita se standardními obrazy společnosti - „orientace dobrý hoch - dobré děvče“.
 IV. stadium orientace na autority sociálního pořádku (fixovaná pravidla).

„Učiním to, co by učinil každý řádný manžel - ochráním svou vlastní ženu a splním své povinnosti.“

„Jsem povinen poslechnout vyšší zákon manželství - společnost na něm stojí.“
 (Dodržení role a zachování pořádku.)

Postkonvenční úroveň:

- V. stadium: orientace na sociální odchylku a na společně sdílené hodnoty; „orientace na sociální smlouvu“.
 VI. stadium: orientace na svědomí, respektování druhých - abstraktní etické principy.

„Máme si s manželkou pomáhat, a proto jsem povinen jí nyní pomoci.“ (Relativismus hodnot.)
 „Žádný zákon ani trest mne nemohou odvrátit od toho, abych ji zachránil.“

rálního uvažování. Je ovšem podstatný rozdíl mezi morálními úvahami a morálními činy.

Existuje také *psychoanalytické pojetí charakteru*, které vychází ze zdůraznění vlivu raných dětských zkušeností. Např. K. Abraham (1925) vypracoval teorii tzv. análního charakteru: extrémně náročný trénink udržování tělesné čistoty v raném věku vede k fixaci na anální stadium vývoje libida, což se později projevuje syndromem příznaků označovaným jako „kompulzivní osobnost“ (přehnaná čistota, pedantství, svěhlavost, lakota). R. R. Sears (1936, 1943) skutečně zjistil korelace lakoty a pedantské pořádkumilovnosti (+0,39), lakoty a svěhlavosti (+0,37) a svěhlavosti a pořádkumilovnosti (+0,36), které poukazují na existenci takového syndromu. Jiné hypotézy, např. o důsledcích orální saturace a frustrace při kojení na pozdější formování tzv. orálního charakteru, byly empiricky přezkoušeny, ale výsledky jsou sporné (F. Goldman-Eisler 1948, 1950, 1951). Fenomén osobní morálky vyjadřuje psychoanalýza termínem *super-ego* (nad-já) a chápe jej především jako systém vnitřních zábran, který má původ v introjekci rodičovských zákazů. Super-ego je vlastně, obrazně řečeno, internalizovaný obraz rodičů.

Čistě *fenomenologicky založené pojetí charakteru*, pokládané za nejpropracovanější, podal L. Klages (1926), který je také významným představitelem psychologie výrazu a grafologie a filozofem krajně iracionalistického smýšlení. P. Helwig (1967) označuje Klagesovu charakterologii za „čistou fenomenologii“ a uvádí: fenomenolog zkoumá utváření světa nezávisle na tom, jaké věcné faktory tvoří je-

ho základ; neptá se, jaké reálné síly vytvářejí v charakteru to, co nazýváme např. lakotou, nýbrž studuje fenomén lakoty, hledá její podstatné znaky, pořádá její typové protiklady, abstrahuje od reálných činitelů této povahové vlastnosti; jeho úkolem je osvětlit podstatu nějakého předmětu v abstrakci od jeho reálné existence. Podle Helwiga pak Klages neučinil krok od vrstvy fenomenologicky pojatých „obrazů charakteru“ ke skutečné přirozenosti charakteru; Klagesova charakterologie je v podstatě fenomenologicky založenou typologií charakterů. Klagesovu charakterologii nelze označit za ryze psychologickou, protože je silně poplatná jeho filozofické pozici, kterou vyjadřuje zejména protiklad ducha a duše, života a intelektu, resp. destruktivní vliv ducha na život - duši. Tento protiklad duše - života a ducha - intelektu, tendence já a vůle, pak Klages zpracovává i charakterologicky, např. jako protiklad sebeoddání se a sebezdůrazňování (tělesného i duševního), ale i jako protiklad zření obrazů a duchovní, racionálně pojmové konstrukce světa atd. Příroda se může obracet i proti sobě samé, když umožňuje vznik ducha, jáství a vůli: život onemocněl duchem, který se mu odcizil, protože se zvrhnul; to se promítá i v lidské povaze. To je ovšem teze filozofická, která je posléze promítnuta do charakterologického systému. Východiskem Klagesovy charakterologie je výstavba charakteru jako základní teoretický problém. Klages ji vyjadřuje několika kategoriemi, jejichž názvy převedl Helwig do srozumitelnější terminologie: I. Materiál charakteru (jeho kvantitativní základy tvoří vlohy k cí-

těm, snažení, schopnosti, paměť). 2. Kvalita charakteru tvořená „pudovými pružinami“ („Triebfedern“) dvojího druhu: a) tendence k uvolňování vazeb, b) tendence k poutání; obě tyto tendence mají dimenze smyslové, personální a duchovní (k posledně uvedeným patří např. pud po poznání, tvoření, láska ke kráse, spravedlnosti atd.); kvalitu charakteru tvoří vlastnosti směru, které jsou v podstatě citovými dispozicemi. 3. Struktura charakteru (skladba), tj. konstanta průběhu, nezávislá na materiálu i na pudech; je to tempo průběhu určité vlastnosti, což odpovídá pojmu temperament. 4. Tektonika (výstavba), např. zralost - nezralost, harmonie - disharmonie, stabilita - labilita a další. 5. Účinky charakteru na společenský život, tj. spíše vlastnosti osobnosti či „životní způsobilosti“ jako věrnost, důvěřivost, poctivost atd. 6. Vlastnosti počínání, tj. vlastnosti chování, které na podstatné, vnitřní vlastnosti charakteru pouze poukazují a vyjadřují proto pouze povrch osobnosti, nikoli její hloubku (např. tlachavost, neklid, nemluvnost, poslušnost a další). Uvedené kategorie výstavby charakteru jsou obvykle ilustrovány následujícím příkladem: kvalita charakteru je srovnávána se životní melodií, materiál charakteru s hudebním nástrojem a struktura s variacemi hudebního tempa. V rámci jednotlivých kategorií výstavby charakteru, vyjadřují různých aspektů dispozic k prožívání, pak Klages konkretizuje jejich různé typy, např. hloubku a mělkost prožívání (materiál charakteru), nespoutanost a zdrženlivost (struktura), duchovní sebeuplatňování a sebeobětování či oddání se, smyslové sebeuplatňování a sebeobětování (kvalita charakteru) atd. Konkrétní vlastnosti charakteru dále diferencuje; např. druhy osobního sebeuplatňování jsou různými formami rozšiřování já, jako jsou podnikavost, panovačnost, ctižádostivost, ke smyslovým formám sebeuplatňování patří různé tendence ke smyslovým požitkům (smyslnost, mlsnost atd.). Některé Klagesovy analýzy jsou dosti umělé, poplatné jeho filozofii duše a ducha, nechybí zde však ani hluboké postřehy a smysl pro zachycování jemných rozdílů. W. Arnold (1969) soudí, že Klagesova proti - chůdnost duše a ducha strukturuje výstavbu charakteru tím, že zdůrazňuje šest základních druhových pojmů, které umožňují pochopit veškeré prožívání: 1. pocitování, 2. pud k pohybu, 3. zření, 4. pud k utváření, 5. akt pojmání, 6. volní akt. Poslední dva akty jsou duchovní, první čtyři vitální povahy. Základní Klagesova idea, že duch ubíjí život, je ovšem pokládána za spornou.

V pojetí charakteru existují tedy velké rozdíly, které relativizují i výsledky některých empirických výzkumů tím, že s pojmy konkrétních vlastností charakteru je zde volně nakládáno již proto, že nevyjadřují čistě psychologická hlediska. Podle R. Stagnera (1961) charakterové rysy vyjadřují sociální aprobaci či dezaprobaci, mají eticko-konvenční rámeček, vyjadřují hodnotící soudy nad chováním jedince, a jsou proto obtížně definovatelné. Obecně lze říci, že charakter je spojen především s jástvím, se sebepojetím, se silou ega, s emočními konflikty, s temperamentem. Delikventi vykazují slabou sílu ega, mají nepříznivý obraz sebe sama, nesmírné vnitřní problémy a hostilní postoje (Stagner). B. Wittlich (1941) se pokusil definovat řadu konkrétních charakterových vlastností základními pojmy Klagesova systému. Např. zdrženlivost je podle něho pouze vlastnost chování (tedy nikoli charakterový rys v pravém smyslu); náročnost označuje rovněž jako vlastnost chování, ale identifikuje již její charakterový základ (je to „způsob vyjádření zdůrazněného sebecitu“); zálibu v dobrodružství označuje jako „zvláštní citovou vložku úzce smíšenou s lehkou formou průběhu prožívání“ a uvádí, že zůstává otevřeno, zda tato vložka je „žizní po činech, hladem po úspěchu, nebo něčím jiným“. Již z uvedeného je zřejmé, že celý tento pokus je velmi problematický. Zdá se, že *psychologický problém charakteru* nejlépe vyjádřil S. L. Rubinštejn (1961), když napsal: „Charakter je v individuu upevněná soustava generalizovaných pohnutek, motivů... utváření charakterových vlastností osobnosti je procesem generalizace a stereotypizace jejich pohnutek, motivů.“ „Stavebním materiálem“ charakteru jsou tedy motivy vytvářené životními okolnostmi a „vlastnost charakteru je koneckonců tendence, pohnutka, motiv, který se u určitého člověka zákonitě objevuje za obdobných podmínek“. V tomto smyslu je charakter behavioristy v podstatě chápán jako systém zvyků, jako naučená tendence jednat v určitých situacích určitým způsobem.

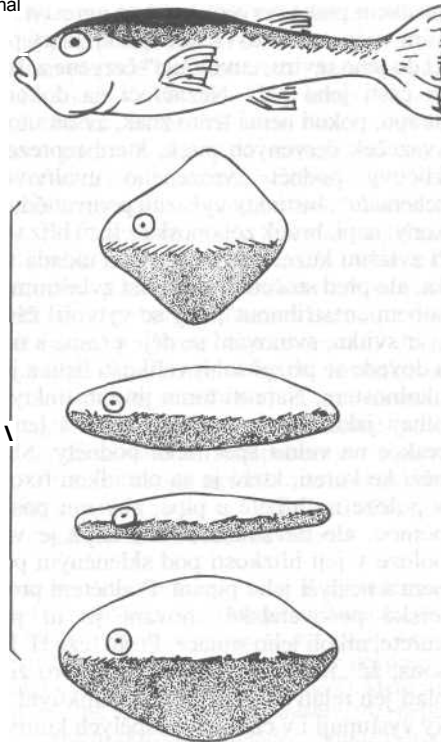
Literatura:

Baumgarten, F.: Die Charaktereigenschaften, Bern 1933. *Helwig, P.*: Charakterologie, Basel-Wien 1967. *Klages, L.*: Die Grundlagen der Charakterkunde, 5.-6. vyd. Leipzig 1928. *Lersch, Ph.*: Der Aufbau des Charakters, Leipzig 1938. *Peck, R. F., Havighurst, R. J.*: The psychology of character development, New York - London 1960. *Utitz, E.*: Charakterologie, Charlottenburg 1925.

INSTINKTY

K biologickému vybavení organismu patří preformované, vrozené způsoby chování, vrozené reflexy a instinkty, které vyjadřují biologické potřeby organismu jako celku (instinkty), resp. biologické funkce jeho orgánů (reflexy). Instinkty se popisuje a vysvětluje vrozené, poměrně inertní a stereotypní chování zvířat, ale soudí se, že jsou v určité rudimentární podobě přítomny i v chování člověka. Podle P. C. Broadhursta a J. Wilcocka (1987) se pojem *instinktu* uplatňuje zejména v psychoanalýze, psychologii a etologii. V psychoanalýze je ztotožňován instinkt s pudem jako východiskem dynamiky chování; v psychologii je ztotožňován z behavioristickým konceptem „obecného popudu“ („generál drive“) jako faktorem energetizace chování a zpevňování. V etologii, která se od r. 1935 (K. Lorenz, N. Tinbergen) vyvíjí jako věda o chování zvířat v přirozených životních podmínkách, označují se jako instinkt vrozené, biologicky účelné vzorce chování, které jsou uvolňovány určitými podnětovými schémata, případně vnitřní činitele adaptivního chování, uvolňované vrozenými podněty v biologicky významných situacích, pro něž se instinkty v průběhu evoluce vytvořily jako „hierarchicky organizovaný nervový mechanismus, který je vnímavý na určité výstražné, spouštěcí a řídicí impulzy, jak vnitřní, tak vnější, a odpovídá na tyto impulzy koordinovanými, život a druh určujícími pohyby“. Instinkty jsou druhově specifické a V. B. Dröschner (1965) je výstižně označuje jako „životní kategorický imperativ, stojící za vůlí a vědomím“. Probíhají jako automaticky se vybavující, nenaučené činnosti a slouží zachování života jedince a druhu. Podněty, které „spouštějí“ instinktivní aktivity, se nazývají „uvolňovače“ (releasers) a jsou to obvykle jednoduché klíčové podněty, signalizující individuu něco biologicky významného, např. nebezpečí, kořist, přítomnost sexuálního partnera atd. Určitému instinktivnímu chování je komplementární určitý „vrozený uvolňovací mechanismus“; podle Tinbergena je to „neurosenzorický mechanismus“, Lorenz (1937) používá termínu „vrozené uvolňovací schéma“ (angeborene auslösende Schéma). Podmínkou pro působení takového „uvolňovacího vrozeného schématu“ může být u některých instinktů vnitřní hormonální vyladění (např. sezónní

originál
15

Atrapy obsahují klíčový podnět pro agresivní chování: červeně zbarvený podbřišek.

Experimenty s agresivním chováním samečka ryby koljušky

zvýšená hladina pohlavních hormonů v krvi u volně žijících zvířat, k níž dochází v době ■ páření). U obranného chování, které vyjadřuje trvalou potřebu bezpečí, není takové vnitřní vyladění podmínkou. Čím je vnitřní vyladění organismu vyšší, tím může být vnější uvolňovací schéma méně úplné, aby byla vyvolána instinktivní reakce. Např. sameček ryby koljušky buduje v určité fázi sexuálního cyklu z určitých materiálů hnízdo, ale používá tento materiál až v té fázi sexuálního cyklu, která je dána hormonálním vyladěním jeho organismu. V této době také útočí na každého samečka, který pronikne do jeho revíru (samečkové mají červeně zbarvený podbřišek). Nezaútočí v akváriu na dokonalou atrapu samečka, pokud tato nemá červeně zbarvený podbřišek; útočí však i na tvarově velmi redukované modely, pokud mají tento podstatný znak, červeně zbarvený spodek. Podobně je to se sa-

mečkem ptáka červenky, jehož agresivní chování vůči samečkovi téhož druhu, který pronikl do jeho revíru, „uvolňuje“ červené zabarvení části jeho peří. Nezaútočí na dokonalou atrapu, pokud nemá tento znak, avšak útočí na svazecek červených pírek, která reprezentují klíčový podnět „vrozeného uvolňovacího schématu“. Instinkty vykazují podivuhodné výkony: např. brouk zobonoska z listů bříz vytváří zvláštní kuželový svitek, kam ukládá vajíčka, ale před stočením musí list zvláštním způsobem „nastříhnout“, aby se vytvořil žádoucí tvar svitku; svinování se děje přesně a účelně a dovede se přizpůsobit velikosti listu a jiným okolnostem. Naproti tomu jiné instinkty probíhají jako aktivity velmi rigidní a jen jako reakce na velmi specifické podněty. Slepice běží ke kuřeti, které je za ohrádkou fixováno v poloze na hřbetě a pípá, aby mu poskytlo pomoc, ale nevšimne si ho, když je v téže poloze v její blízkosti pod skleněným poklopem a neslyší jeho pípání. Podnětem pro mateřské pečovatelské chování je tu pípání kuřete, nikoli jeho situace. Proto teze H. Bergsona, že „instinkty jsou utvořeny pro život“, platí jen relativně. Nicméně instinktivní složky vystupují i v chování dospělých kultivovaných lidí (agrese, obrana teritoria, imponování atd.) a jsou z nich odvozeny i určité etické normy (I. Eibel-Eibesfeldt, 1965), což svědčí o tom, že v evoluci hrály a hrají důležitou roli. P. Guillaume (1953) uvádí následující podstatné *znaky instinktu*: 1. instinkt je vrozený, preformovaný, tj. nenaučený, 2. je podmíněn vnitřním stavem organismu, 3. je specifický

pro určitý druh, 4. je průběhově stálý, může však být ve svých určitých komponentách měněn zkušeností. *Biologický smysl instinktu* dobře ukazují experimenty, které provedli N. Tinbergen a K. Lorenz (1948) s různými druhy kurovitých ptáků. Mláďatům těchto ptáků, držných od vylíhnutí v úplné sociální izolaci, byla exponována tmavá silueta (viz obrázek). Jestliže se s ní pohybovalo doleva, nevyvolávalo to u pokusných mláďat žádnou reakci, avšak jestliže se s ní pohybovalo doprava, vyvolalo to projevy strachu a únikové reakce. Při pohybu doleva připomíná totiž tato silueta tělo ptačího nedravce (např. divoké husy), kdežto při pohybu doprava připomíná tělo ptačího dravce (např. jestřába). V tomto případě je vlastně signálem nebezpečí, který vrozeně vyvolává únikovou reakci. Mláďata se biologickému významu tohoto podnětu, jeho signální funkci nemusela učit, instinkty jsou uloženy v paměti druhu; „obraz letu ptačího dravce je krátký krk a dlouhý ocas“, pravý opak těla ptačího nedravce, např. husy a kachny. Tyto *signální znaky* biologicky významných podnětů jsou často dány jen kombinací několika málo prvků, což umožňuje umělou fixaci instinktu na zcela neadekvátní podněty. H. Ráber (1947) tímto způsobem zafixoval sexuální chování mladého nezkušeného krocáněho samce na „každý černý předmět pohozený na zemi - na šátek, škorní aktovku, botku atd.“; klíčovými signálními znaky sexuálního instinktu jsou u samců tohoto druhu černá a dutost. V instinktech se projevuje *účelná organizace chování*, a to nejen vzhledem k aktuál-

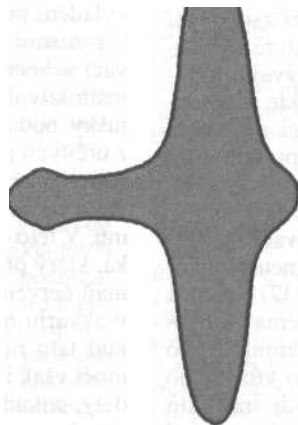
pohyb siluety v tomto směru:

nevyvolává u pokusných ptáků žádnou reakci,

připomíná obrysy těla ptačího nedravce,

je tedy signálem biologicky nevýznamného podnětu,

Experiment 5 chováním kukaččích mláďat

pohyb siluety v tomto směru:
nevyvolává u pokusných ptáků reakci

strachu a útěku,
připomíná obrysy těla ptačího
dravce,
je tedy signálem biologicky
významného podnětu.

ní situaci (např. vyhnout se nebezpečí), ale i vzhledem k budoucnosti (např. určité druhy hmyzu zásobují larvy, které se teprve vylíhnou, jakýmiisi „konzervami“ z těl ulovených živočichů a budují jim prostor pro jejich pozdější vzrůst). Instinktivní aktivity se přitom přizpůsobují vnějším podmínkám: např. krysy budují z nabídnutého krepového papíru hnízdo, přičemž množství použitého papíru odpovídá míře vnější teploty; při nižších teplotách používají více papíru, při vyšších méně, při teplotě 37 °C budování hnízda ustává. Na druhé straně jsou však pozorovány také určité *znaky rigidity* chování, změní-li se podmínky průběhu instinktu, je-li instinktivní aktivita v určité fázi svého průběhu přerušena. Např. vosa kutilka (*Sphex*) není schopna zatáhnout uloveného cvrčka do svého hnízda, je-li změněna jeho poloha; jsou-li mu ustříhnuta tykadla, za něž jej vleče, „nepřijde na to“, aby jej vlekla např. za nohu. Včela „zednice“ naplňuje buňku, kterou si staví, stále potravou, i když je buňka uměle proděravělá a potrava z ní vytéká. Na druhé straně např. larva určitého druhu mûr (*Molanna*) je schopna reagovat účelně na uměle vytvořené změny ve svém pouzdře, které si vytváří a v němž žije (J. Dembowski, 1933). S instinktivním chováním jsou spojeny *podivuhodné úkazy*: je to např. stěhování úhořů, kteří v nesmírných spoustách táhnou po vylíhnutí z moře do řek evropského pobřeží a odtud do potoků, kde setrvávají až do doby dospělosti, a pak táhnou zpět do moře, kde se třou; překonávají přitom dvě třetiny Atlantického oceánu, k evropským břehům putují tři roky. Opačně si počínají lososi, kteří jako ma-

lé rybky plují z řek do moře, kde se vykrmí a odtud pak putují znovu do řek, kde se třou; v jednom případě bylo změřeno, že losos urazil v 11 dnech vzdálenost 1100 km, tedy průměrně 100 km za den (K. von Frisch, 1941). Neméně podivuhodné jsou instinktivní „tance“ včel medonosných, sloužících komunikaci, vrozené orientační schopnosti holubů a další jevy z říše instinktů. J. A. Bierens de Haan (1940) rozlišuje následující *druhy instinktů*: 1. instinkty pátrání, 2. instinkty orientační, 3. obživné instinkty, 4. instinkty páření, 5. pečovací instinkty (*Brutpflegeinstinkten*). Je to však zřejmě klasifikace neúplná. Instinktivní chování se skládá ze sekvencí na sebe navazujících aktivit a v jeho struktuře je nutné rozlišovat modifikovatelné komponenty a rigidní jádro. V tomto smyslu *struktura instinktivního chování* vypadá (podle G. Viauda, 1959) tak, jak je znázorněno na obrázku dole.

Příklad: Sexuální motivace vede k apetenčním chování (u samečka je to vyhledávání samičky, přičemž řídicí podněty jsou např. její pach, stopy atd.); klíčovými podněty jsou některé znaky dospělé samičky (schéma sexuálního partnera), které stimulují vrozené uvolňovací mechanismy, rozvíjející vlastní sexuální aktivitu, tj. kopulaci, jejímž jádrem jsou např. imise a frikční pohyby; přidruženými pohybovými komponentami, které se mohou měnit např. v závislosti na chování samičky, je způsob její fixace samečkem apod. Motivace sexuálního chování je iniciována sezónním zvýšením pohlavních hormonů v krvi samečka. Instinkt tu vystupuje v širší souvislosti adaptačních podmínek: páření je „načasováno“ na takovou dobu, aby se vrzená mláďata dostala do optimálních časových podmínek pro jejich raný růst.

Struktura instinktivního chování (podle G. Viauda)

Instinkty jsou obsazeny množstvím energie, která tihne k vybití, což se projevuje v jevu zvaném „běh naprázdno“. *Uvolnění instinktivní energie* může být spontánní, bez přiměřených vnějších podnětů (K. Lorenz, 1937); v zajetí držený a dobře krmený mladý špaček opakovaně vykazoval celý průběh chování při lovení hmyzu (pozorování, nalétnutí, chycení, usmrcení a polknutí - ovšem „naprázdno“). Jiným případem je tzv. „přemístěná aktivita“ nebo „přeskakující chování“, kdy se jedna instinktivní aktivita vlivem zablokování mění na jinou. Např. bojující kohouti začnou náhle klovat do země (N. Tinbergen, 1939): jde tu o jakési „přeskočení“ excitace z jedné nervové struktury na jinou, je-li v průběhu jedné instinktivní aktivity vyvolán jiný popud. Avšak aktivizace jedné silné instinktivní aktivity vylučuje průběh jiné: prchající zvíře nelze excitovat ani potravou a naopak u silně sexuálně excitovaného zvířete je sklon k útěku snížen na minimum (H. Bauer, 1959). V instinktech, jak již bylo poznamenáno, se uskutečňuje *souhra vnitřního hormonálního vyladění a vnějších podnětů* uvolňujících instinktivní aktivity. F. A. Beach (1948) prokázal u zvířat závislost sexuálního chování na stavu pohlavních žláz, vystupuje tu i souvislost „bojů o revír“ s aktivizací sezónního pohlavního pudu. Jiným příkladem je závislost mateřského chování jednak na zvýšené hladině hormonu prolaktinu, k níž dochází v období kojení, jednak na vnějším excitačním „schématu dětskosti“ (typické vzezření malého dítěte vyvolává pečovatelské a ochranné chování). Instinktivně založené vztahy tohoto druhu se však obsahově obohacují zkušeností (kontaktem matky s dítětem).

V psychologii a jinde je diskutována *otázka instinktů u člověka*: K. Lorenz (1943) prokázal, že mateřské chování a rodičovská péče vůbec jsou podněcovány vrozeným „schématem dětskosti“, které se uplatňuje také v preferenci domácích zvířat vykazujících podobné znaky (velké oči, velká kulatá hlava, neostří profil a další). Nepochybný je také vliv „sexuálního schématu“ (tzv. sex appeal, sexuální výzva), které je dáno atraktivními fyzickými znaky příslušníka druhého pohlaví, na sexuální excitaci a apetenci, zejména u mužů. N. Tinbergen (1964) soudí, že „překvapivě časté zločiny včetně vražd jsou páčány pod instin-

ktivním tlakem imponovat milované osobě“, jak učí kriminologie. Komponenty sexuálního chování, jako je ucházení se o partnera, impornování a další, jsou přítomny i v chování člověka, jsou však ve svých formálních projevech modifikovány kulturními vlivy a individuální zkušeností. K. Lorenz (1963) se pokusil prokázat i vrozenost lidské agresivity, která jako taková se vyznačuje určitým interindividuálním energetickým potenciálem, jenž musí být - a také je - odreačován v různých formách, například v určitých ritualizovaných formách boje, jaké představuje třeba sport, ale také v tzv. agonistických (soutěživých) činnostech, jakými jsou některé druhy her. Problém je nicméně dosud diskutován. Za instinktivní „přeskakující pohyby“ u člověka považuje Tinbergen zapalování cigarety v rozpacích, hraní si s klíči, škrábání se za ušima, úprava kravaty, saka a jiné pohyby, uvolňující kumulované napětí. Podle G. Viauda existuje plynulý přechod od instinktivního chování k inteligentnímu. I. Eibl-Eibesfeld (1976 a jindy) na základě četných pozorování dospívá k závěru, že „člověk ve svém sociálním chování přichází na svět vyzbrojen předprogramy“ a že se i v kulturou utvářeném sociálním chování člověka objevují pudové prvky, např. ve zdobení se, formalizaci sociálních kontaktů a jinde.

Existence instinktů a jiných účelných jevů v životě organismu (jako je např. hojení, účelná stavba orgánů atd.) vede k protipostavení organismu a mechanismu, k finalistickému pojetí organického dění a k *pojetí organismu jako účelně se regulujícího systému*, jehož činnost je nutné chápat teleologicky spíše než kauzalisticky, resp. deterministicky (např. E. S. Russeell, 1945, a mnozí další). V tomto smyslu se v psychologii i v biologii objevuje nová vlna vitalismu, ale i tzv. evolucionistická teorie poznávání, která však nemusí být nutně teleologická (K. Lorenz, 1973).

Literatura:

Birney, R. C., Teevan, R. C.: Instinct, New York 1961. Fletscher, R.: Instinct in man, London 1968. Lorenz, K., Leyhausen, P.: Antriebe tierischen und menschlichen Verhaltens, München 1965. Tinbergen, N.: Instinktlehre, 3. vyd. Berlin-Hamburg 1964. Viaud, G.: Les instincts, Paris 1959.

KLINICKÁ PSYCHOLOGIE

Psychologie je aplikována na obory lidské činnosti, a na problémy jedince; v prvním případě je reprezentována velkou řadou oborů aplikované psychologie ve společenské praxi, ve druhém případě klinickou psychologií, která je v tomto směru praktickou psychologií jedince. Existují ovšem *různá pojetí klinické psychologie*, která třídí W. J. Schraml (1987) takto: 1. klinická psychologie je to, co činí psycholog na klinickém pracovišti, resp. v poradenských a jiných organizacích, tj. psychodiagnostika a psychoterapie; 2. je to metoda explorace a pozorování, kterou zavedl J. Piaget ve výzkumu dětské vývojové psychologie (to je velmi specifické pojetí); 3. klinická psychologie je aplikace obecné, vývojové, diferenciální, sociální psychologie a dalších jejích oborů v oblasti klinické praxe. Zcela pragmaticky chápe klinickou psychologii R. W. Wallen (1956) jako psychologickou práci s lidmi, tj. jako psychodiagnostiku a psychoterapii. Přesné vymezení podává O. Kondáš (1977): „Klinická psychologie je vědecká disciplína, která se zabývá duševním životem, resp. psychickou regulací chování z hlediska choroby a dysadaptace“. Kondáš správně poukazuje na to, že klinická psychologie se nezabývá jen problémy vyplývajícími z klinické praxe, tj. „problémy, které jsou spojeny s chorobou, léčbou, defektem, a problémy, které jsou spojeny s adaptačními a jinými osobními těžkostmi“, ale řeší tyto problémy také na úrovni teoretické a provádí jejich výzkum. Současně Kondáš zdůrazňuje, že klinická psychologie není „mechanickou aplikací hotových psychologických poznatků a metod“. Jako psychologie jedince vychází ovšem klinická psychologie z psychologie obecné (zejména z psychologie osobnosti), ze sociální a vývojové psychologie (hledisko sociálních vztahů a věkových zvláštností) a je v tomto smyslu aplikací obecného na jedinečné, které je zvláštním případem obecného. Lze říci, že *historie klinické psychologie* je poměrně mladá. Podle J. Schramla (1987) vznikala v podstatě až v průběhu první světové války a krátce po ní, kdy byly vyvíjeny metody k posuzo-

vání válečných poškozených (mimo jiné zejména poranění mozku). Již předtím byly v USA vyvinuty testy k posuzování schopností pro různé vojenské funkce a další. Ve Francii se již před válkou A. Binet zabýval testováním inteligence a P. Janet zhruba v téže době, na začátku našeho století, vytvářel základy psychoterapie. Velký vliv na rozvoj klinické psychologie pak mělo zejména dílo S. Freuda a další vývoj psychoanalýzy, jakož i psychopatologie a neuropsychologie (A. R. Lurija, 1932).

Je-li klinická psychologie definována pojmem klinická praxe, vzniká otázka, co to vlastně *klinická praxe* je; otázka, na niž nelze najít zcela jednoznačnou odpověď. Termín klinika je odvozen z řeckého slova klíne, lůžko, a označuje lůžkový léčebný ústav. Avšak klinická psychologie má mnohem širší uplatnění než jen v léčebnách; uplatňuje se i v ambulantních zařízeních a v poradnách, a to nejen lékařského, ale i pedagogického, sociálního a jiného typu. Klinický psycholog působí jako diagnostik, terapeut nebo poradce v psychiatrických, pediatrických, neurologických léčebných i výzkumných ústavech, ale i v předmanželských a manželských poradnách, v pedagogicko-psychologických poradnách, dětských diagnostických zařízeních, různých léčebných a výchovných ústavech a jinde. Předmět jeho praxe tvoří předně klienti - osoby, které mají psychologické problémy v soužití se životními partnery, jsou ve vlastním duševním životě vystaveny různým stresům a konfliktům, mají problémy s výchovou dětí se závislostí na drogách, s nalezením životního partnera, s nedostatkem asertivity (tj. sebeprosazování) atd. Dále jsou to pacienti (z latinského *paciens*, trpící), osoby postižené nějakým druhem psychické poruchy, např. neurózou, neurotickými symptomy apod. Zatímco klienti vyžadují psychologickou radu, resp. psychologické vedení k vyřešení svého problému, potřebují pacienti již léčbu psychologickými prostředky. Psychologické vedení a psychologická léčba se obvykle terminologicky nerozlišují, ačkoli pro první by se hodil název psychagogika, pro druhé psychoterapie. Směšování obojího, i když odlišení je někdy obtížné, je v jistém smyslu zavádějící. Než je však uplatněna psychagogika nebo psychoterapie, musí být případ jedince diagnostikován, tj. musí být

identifikovány jeho příčiny, obsah a vývoj, jakož i zvláštnosti osobnosti klienta či pacienta, neboť podmínkou psychagogiky i psychoterapie je psychodiagnostika stejně jako podmínkou léčby je lékařské vyšetření a diagnóza. Zjednodušeně řečeno, prakticky zaměřený klinický psycholog se zabývá psychodiagnostikou a psychoterapií. V poslední době se v zahraničí prosazuje termín *klinická sociální psychologie*, označující asi před dvaceti lety vzniklý obor, který je něčím mezi sociální psychiatrií a psychohygienou (W. Schraml, 1987); zabývá se terénní depistáží a prevencí duševních chorob se zaměřením na sociální činitele jejich vzniku, ale také problémy, v nichž se uplatňují sociální činitele, jako např. problémy skupinového života v nemocnicích, v postpenitenciární péči, v prevenci kriminality určitých etnik, v procesu resocializace a jinde. To, co mají jedinci tvořící předmět klinické psychologie společného, je vyjádřeno termíny *psychická porucha a maladjustace*. První vyjadřuje případy psychických onemocnění (patologických anomálií v duševním životě) a funkčních či strukturálních deviací (neurózy, psychopatie). Maladjustace (dysadaptace) poukazuje na deficity socializace a sociální difikulty (obtíže), projevující se jako selhávání v sociálních rolích, které reprezentují takové případy, jako jsou u dětí výchovné potíže (záškoláctví, útoky z domova, dětská kriminalita) a u dospělých selhávání ve významných společenských rolích (rodiče, manžela, spoluobčana, pracovníka atd.), jejichž krajním případem je kriminalita, asociální chování a další formy sociální nepřizpůsobivosti.

Psychodiagnostika je proces rozpoznávání zvláštností daného klinickopsychologického případu, který zahrnuje diagnostiku osobnosti jedince, případně dalších osob (např. manželského partnera) a identifikaci etiologie případu, tj. vnějších činitelů, které se na jeho vzniku podílely. Je zde třeba vyjít z teze H. A. Murraye (1938), že klinické případy vznikají z konfrontace potřeb jedince a vnějších tlaků, jimž byl, případně je, vystaven; osobnost a její životní situace tvoří jednotu a z tohoto faktu je třeba vycházet i v psychodiagnostice. Psychologické vyšetření individuálního případu vychází z předběžných informací, které se označují jako *anamnéza* a zahrnují údaje o jedinci, jenž je předmětem vyšetřování, a o jeho

životním prostředím. Údaje jsou získávány od osob, které jedince znají (rodiče, učitelé, spolupracovníci, manželský partner a další) a také od jednotlivce, který je předmětem šetření, samého (tzv. subjektivní anamnéza). Smyslem anamnézy je identifikace možných činitelů uplatňujících se v daném případě (konflikty, hereditární zátěž, dosavadní vývoj jedince atd.), a proto se zaměřuje na získávání informací, které jsou pro něj relevantní (jde-li např. o případ dětského záškoláctví, soustřeďuje se na informace učitelů apod.). Bez anamnestických údajů, které jsou základním předpokladem psychodiagnostiky, by vlastní psychologické vyšetřování probíhalo „naslepo“. Anamnestické údaje slouží k formulaci psychologické hypotézy případu, která se pak dalším vyšetřováním buď dále rozvíjí a koriguje nebo opouští, aby se vytvořila hypotéza jiná. Vlastní psychodiagnostická činnost pak začíná navázáním osobního kontaktu psychologa s vyšetřovanou osobou, který má u této osoby navodit důvěru a snahu k aktivní kooperaci, resp. odstranit nedůvěru a negativní postoje k vyšetřování. Následuje přímé *psychodiagnostické vyšetření* spočívající v užití konkrétních psychodiagnostických metod. Předpokladem úspěchu je užití adekvátních metod a dodržení zásad psychodiagnostické práce, jejímž cílem je komplexní obraz vyšetřovaného jedince a etiologie jeho případu. Toho se dosahuje interpretací výsledků psychodiagnostického vyšetření.

Použitá *psychodiagnostická metoda* musí být: 1. objektivní, tj. musí přinášet ověřitelné údaje vyjádřené případně v kvantitativních datech; 2. validní, tj. má zjišťovat to, co je jejím úkolem zjišťovat, přičemž to, co má být zjišťováno (různé rysy osobnosti, postoje, motivy, psychologické funkce), musí být jednoznačně definováno; 3. reliabilní, spolehlivá, tj. za těchto podmínek u téhož jedince by měla přinést signifikantně shodné výsledky. Zjištěné psychodiagnostické údaje jsou vyhodnocovány a zjištěná fakta tvoří psychodiagnostický nálezk. Vedle rozboru případu obsahuje popis osobnosti vyšetřovaného jedince a vysvětlení jeho chování. Vedle diagnózy zahrnuje také prognózu dalšího možného vývoje případu a návrh na jeho řešení (např. na určitý psychotherapeutický postup, na umístění v psychiatrické léčebně, výchovném ústavu apod.).

Základní psychodiagnostickou metodou je pozorování vyšetřovaného jedince v průběhu vyšetřování a podle možností i v jiných situacích (např. dekurzy ošetřovatelů o chování pacientů, záznamy vychovatelů o pozorování dětí během jejich diagnostického pobytu, pozorování pacienta psychologem během skupinové psychoterapie při hrách, zábavě, práci apod.).

Dále jsou užívány různé *psychodiagnostické testy* (inteligence, výkonu, různých specifických psychických funkcí jako paměť či pozornost, různých vlastností osobnosti, jako je introverze a extraverte, nebo osobnosti jako celku atd.). Kriticky je přijímána následující definice „psychologického testu“, kterou podal H. Piéron (1952): „Test je zkouška obsahující úkol identický pro všechny zkoumané osoby, s přesně vymezenou technikou hodnocení zdarů a nezdaru nebo s číselným vyjádřením zdarů“. Tato definice je příliš úzká, namítá P. Pichot (1954, český 1970) a sám podává definici poněkud širší: „Psychologickým testem nazýváme standardizovanou experimentální situaci vyvolávající určité chování. Toto chování je hodnoceno pomocí statistického srovnání s chováním jiných jedinců, kteří jsou ve stejné experimentální situaci; tak je možno zkoumané osoby třídit buď kvantitativně, nebo typologicky.“ Stručně řečeno, testy jsou standardní podněty pro vyvolání diagnosticky relevantních reakcí, které jsou pak podle daných kritérií vyhodnocovány, resp. z nichž jsou podle určitých kritérií činěny psychodiagnostické závěry. Takovými testovými podněty mohou být slovně formulované otázky, případně názorně dané úkoly, které má vyšetřovaná osoba řešit určitými manipulacemi; vyžadují se reakce slovní, výrazové, motorické, symbolické atd. Piéronova definice testu se hodí na testy inteligence, jejichž výsledky se vyjadřují tzv. inteligenčním kvocientem (IQ), jehož průměrná hodnota je 100 (hodnoty pod 80 poukazují již na slabomyslnost, hodnoty nad 120 na nadprůměrný intelekt). Zvláštní skupinu testů tvoří tzv. projektivní testy, které jsou založeny na prezentaci víceznačných, resp. málo strukturovaných podnětů (např. skvrn - tzv. Rorschachův test, vícevýznamových fotografických a grafických scén - tzv. Tematicko-apercepční test), umožňujících psychickou projekci „nevědomých potřeb

a tlaků“. Psychická projekce může být navozována i různými úkoly: doplňováním vět nebo povídek, volnou nebo tematizovanou kresbou (např. test stromu, kdy vyšetřovanou osobou provedené zadání kresby stromu je interpretováno jako symbolické vyjádření její vitality a životních postojů), tvořivým rozvíjením určitých grafických elementů v kresbě a případným komentářem (Warteggův kresebný test). Dětské projekce mohou být provokovány úkolem sestavit z daných figurek a předmětů libovolnou nebo určitou scénu (tzv. scénotest von Staabsové). Projekci nálad, určitých tendencí a postojů zachycuje volba oblíbených a neoblíbených barev (Luscherův „barvový test“) atd. Projektivní testy nemají, až na malé výjimky, objektivní kritéria vyhodnocování; interpretace jejich výsledků závisí na zkušenostech a intuici psychologa a může být zatížena určitou mírou subjektivnosti. Psychodiagnostické testy se různě klasifikují: podle vnějších charakteristik na testy „tužka - papír“ (vyšetřovaná osoba reaguje psaním, zaškrťováním, kresbou), na testy výkonnostní (inteligence, schopností, znalostí), v nichž se proband zabývá různými úkoly, např. sestavováním mozaik z kostek podle daného vzoru - tzv. Kohsův mozaikový test apod., a na testy osobnosti (sebehodnotící škály, objektivní testy osobnosti, projektivní techniky); podle toho, komu jsou zadávány, na individuální a skupinové (P. Pichot, 1970). Testy mají být vyhodnocovány v širších souvislostech daného případu, nikoli jen mechanickým zjištěním výsledků. Důležitými prostředky psychodiagnostiky, které však vyžadují speciální školení, jsou zejména grafologie (psychologická analýza písma), interpretace snů a vyhodnocování výtvarných a jiných produktů.

Psychoterapie bývá obecně vymežována jako „lčba psychologickými prostředky“, což znamená, že to není činnost zaměřená jen na léčení duševních poruch, nýbrž na léčení vůbec, pokud takové léčení vyžaduje psychotherapeutickou podporu (např. u těžce nemocných pacientů, kteří jsou si svého těžkého stavu vědomi, u osob s kožními a jinými chorobami, které mají u pacienta psychickou negativní odezvu, u osob postižených amputacemi a trpicích z toho se vyvinuvšími komplexy atd.). Různé duševní poruchy jsou léčeny také nep psychologickými prostředky (např. chemo-

terapií, elektrickými šoky, chirurgickými zásahy do mozku a jinak). S. Kratochvíl (1976) rozlišuje psychoterapii v širším a užším smyslu. Prvním druhem rozumí psychologický vliv terapeutického prostředí, režimu dne nemocnic nebo jiných lůžkových léčebných zařízení a terapeutický vliv různých řízených činností - pracovních, výtvarných (arteterapie), kulturních (tanec, návštěva kulturních podniků, výstav, filmů apod.), jakož i „různé manipulace mimoterapeutickým prostředím“, jako jsou rozhovory s rodiči, manželským partnerem apod. V užším smyslu pak psychoterapie znamená „záměrné a cílevědomé terapeutovo působení“. Toto působení má formu práce s jedincem nebo se skupinou (obvykle v rámci léčebné komunity), tj. *individuální a skupinová psychoterapie*, reprezentující základní klasifikační přístup psychoterapie k různým druhům pacientů (např. k neurotikům). Další dělení rozlišuje *psychoterapii symptomatickou a kauzální*: první je zaměřena na odstraňování pouhých symptomů duševních poruch (např. na odreagování vnitřního napětí), druhá na odstranění příčin těchto poruch (např. konkrétního konfliktu). Dále je to *psychoterapie indirektivní a nedirektivní*: v prvním případě působí terapeut přímo na změnu pacientových postojů, chovám atd., ve druhém je terapeut spíše „katalytickým činitelem“, tj. vyhýbá se vlastním interpretacím pacientova problému a udělování rad, ale vede pacienta nenápadně k expresi jeho vlastních myšlenek a pocitů a k získání vhledu do problému a k vlastnímu nalezení řešení. Konečně existuje poněkud zjednodušené třídění vyjádřené pojmy *racionální a sugestivní psychoterapie*: první působí na pacienta persuasivními technikami (přesvědčováním, rozumovou argumentací, vysvětlováním), druhá působí technikami sugesce (působení na city a touhy pacienta, nezfídka i s vyloučením jeho racionálního vhledu do situace, která může být v podstatě bezvýhodná). Historickými předchůdci psychoterapeutů byli šamani a čarodějové usilující o léčení duševně nemocných magickými praktikami („vyhánění zlých duchů“, kteří nemocného posedli). Empiricky založená psychoterapie se dlouho prosazovala a uplatňuje se fakticky až od přelomu tohoto a minulého století. Velký vliv na její rozvoj měla psychoanalýza, která byla ve své původní klasické Freudové podobě

současně psychodiagnostikou a psychoterapií. Také dnes některé speciální psychoterapeutické metody, např. psychodrama, jsou současně metodami psychoterapeutickými i psychodiagnostickými. Současná psychoterapie je poznamenána množstvím nejrozličnějších směrů prosazujících odlišné metody i zásady psychoterapie, což plyne z nejednotného pojetí psychologie osobnosti a z nejednotné teorie psychiky, z pojetí, která vytvářejí teoretickou základnu psychoterapie, z níž se vyvíjejí psychoterapeutické metody a techniky. Srovnáme např. tak odlišné psychoterapeutické směry, jakými jsou logoterapie (orientovaná na hledání smyslu života) a behaviorální terapie (orientovaná na principy podmiňování). Psychoterapie však není jen ryze praktická věda, má také své úkoly výzkumné a teoretické (např. výzkum „psychomimetických efektů“ LSD, meskalinu a jiných drog).

Mezi nejznámější *metody psychoterapie* patří direktivní a nedirektivní psychoterapeutický rozhovor, hypnoterapie a hypnotické abreakce, relaxační trénink, psychodrama, „encounter - groups“ (skupiny setkání); kromě rozhovoru mohou být ostatní techniky užity individuálně i skupinově, poslední dvě uvedené jsou vysloveně skupinové. Psychoterapeutický vliv může být podpořen užitím psychofarmaka, resp. připraven „rozehřívající psychogymnastikou“ či psychohrami. Psychoterapeutická metoda musí být „ušita na míru“ osobnosti pacienta; výrazní introverti nesnášejí dost dobře skupinová psychoterapeutická sezení, v nichž by měli přehrávat své problémy a hovořit o nich. Užití některých technik je proto s ohledem na zvláštnosti osobnosti pacienta kontraindikováno. Sugestivní techniky mohou být podporovány užitím hypnózy (hypnotická sugesce). Existuje mnoho velmi specifických a odlišných psychoterapeutických metod, ale také pokus o *syntetické pojetí, které* S. Kratochvíl (1976, podle J. D. Franka, 1973) představuje jako „rysy psychoterapie ovlivňující pacienty několika základními způsoby“, konkrétně tím, že: 1. „poskytují novou příležitost k učení na kognitivní i zážitkové úrovni“, neboť „objasňují zdroje potíží v minulosti“ tak, že „terapeut i členové skupiny slouží jako model alternativních způsobů zvládnání problémů“, přičemž „pacient poznává rozpory mezi svými očeká-

váními a realitou, mezi sebehodnocením a hodnocením jinými, mezi svými předpoklady o jiných a skutečnými pocity jiných"; 2. „zvyšují naději na zlepšení, která spočívá jednak v důvěře v terapeuta, jednak v důvěře v metodu"; 3. „zajišťují zážitky úspěchu, které zvyšují pocit vlastní schopnosti zvládnout problémy"; 4. „pomáhají překonat demoralizující odcizení od jiných"; 5. „emocionálně podněcují". Základním předpokladem psychotherapeutického úspěchu je kooperace pacienta s psychotherapeutem, založená na důvěře pacienta v psychotherapeutovy schopnosti a v jeho lidské porozumění.

Jedním ze základních směrů v psychotherapii je *psychoanalýza*; therapeutického efektu se zde dosahuje tím, že s pomocí terapeuta si pacient uvědomí iracionální podstatu svého konfliktu, který vedl k potlačení určité tendence a k vystoupení neurotických symptomů - dochází tedy k „uvědomění nevědomého"; používá se při tom techniky volných asociací, jejich interpretace a analýzy pacientova odporu. Dále je to *behaviorální terapie* (J. Wolpe, 1960 a pozd.) vycházející z aplikace principů učení, resp. přeučování nebo odnaučování neurotických návyků, fobií atd. pomocí podmíněných útlumů, ale také tréninku nových způsobů instrumentálního jednání. Třetí směr tvoří *antropologická psychotherapie* vycházející z fenomenologicko-psychologického pojetí osobnosti jako bytosti toužící po smyslu bytí a reprezentovaná různými specifickými při-

stupy (např. tzv. logoterapií V. E. Frankla, stavící právě do popředí lidskou touhu po nalezení smyslu života - „člověk je o smysl usilující bytost"). Relativně populárními směry dále jsou: „na klienta zaměřená terapie" C. R. Rogerse, vycházející z již uvedeného nedirektivního přístupu k pacientovi, který je zde nazýván klient, a v podstatě smazávající rozdíly mezi psychotherapií a psychagogikou; psychotherapie orientovaná na humanistickou psychologii, která je v podstatě variantou antropologické psychotherapie (A. H. Maslow, J. Bugenthal); tzv. gestaltová terapie (F. Perls) založená na uvědomování sociálních struktur a jejich významů; tzv. psychosyntéza (R. Assagioli) snažící se o probuzení vyššího duchovního života; tzv. rodinná terapie (V. Satirová) usilující o psychotherapeutický vliv přímo v rodinném prostředí na základě předem identifikovaných anomálních vazeb mezi členy rodiny. Psychotherapie založená na učení se korektivní zkušenosti vychází ze syntézy psychoanalýzy a behaviorismu (J. Dollard a N. R. Miller, 1950) a dalších technik, metod a směrů.

Literatura:

Bergin, A. F., Garfield, S. L.: Handbook of psychotherapy and behavior change, New York - London - Sydney 1970. *Kondáš, O., Kratochvíl, S., Šyříštová, E.*: Psychotherapia a reedukácia, Bratislava 1989. *Kratochvíl, S.*: Psychotherapie, 2. vyd. Praha 1976. *Langen, D.*: Psychotherapie, 4. vyd. Stuttgart-München 1978. *Zeig, J. K. (ved.)*: Psychotherapie, München 1990.

KONFLIKT A ROZHODOVÁNÍ

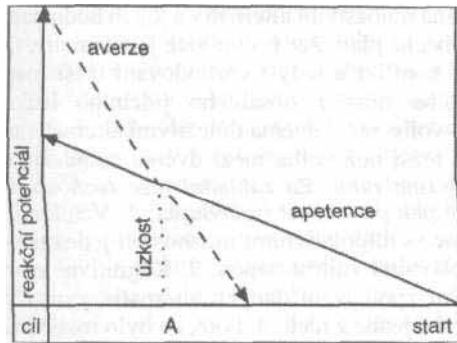
V psychologii je problematika konfliktu tematizována dvojitým způsobem: 1. jako problematika vnitřního konfliktu volby jednoho ze dvou nebo více neslučitelných daných cílů (obecně psychologický problém související s motivací), 2. jako problematika konfliktních sociálních vztahů (sociálně psychologický problém). Lze říci, že *vnitřní konflikt* vyjadřuje aktivaci dvou nebo více neslučitelných tendencí nebo dvou cílových představ a staví subjekt před volbu, rozhodnutí se pro jednu z těchto tendencí, pro jeden z daných cílů, zatímco *vnější konflikt* vyjadřuje střetnutí zájmů, postojů, motivů dvou nebo více osob. Nejprve se zde budeme zabývat vnitřními konflikty. R. A. Maher (1964) definuje konflikt jako „na organismus zaměřený podnětový vzorec, který v organismu vyvolává dvě nebo více neslučitelných reakcí, jejichž síly jsou funkcionálně stejné“. Prožívat konflikt znamená prožívat vnitřní napětí spojené s nutností rozhodnout se pro jednu ze dvou nebo více možných alternativ jednání. Podle H. R. Liickerta (1957) se člověk pro své potenciální „pra-napětí mezi vitalitou a duchem“, od probuzení svého duchovního života, dostává do „stále přítomného bytostného neklidu“ a vykazuje se tak jako „konfliktní bytost“. Konflikty jsou tedy přirozeným důsledkem psychického založení člověka, které samo o sobě je jednotou protikladů. Výzkumy v oblasti psychologie vnitřních konfliktů jsou spojeny zejména se jmény A. R. Luriji (1932) a K. Lewina (1935). Podle Luriji je *vznik konfliktu* dán tím, že: 1. je zabráněno odreagování vzrušení chováním, 2. je nedostatek pohotovosti k reakci, 3. potlačené aktivity jsou „přeloženy“ do oblasti centrálních procesů. Lurija odvodil tyto poznatky z výzkumu asociací s použitím tzv. lži-detektoru, který objektivně zachycoval prožívání konfliktu registrací jeho fyziologických komponent. Naproti tomu Lewin stanovil základní *typy konfliktu* z kombinace dvou základních tendencí, apetence a averze: 1. konflikt apetence - apetence, 2. konflikt apetence - averze, 3. konflikt averze - averze. V konfliktech se uplatňují příka-

zy a zákazy, hrozby trestu a vyhlídky na odměnu. R. R. Sears a C. I. Hovland (1941) zavedli ještě pojem dvojitého konfliktu apetence - averze. N. E. Miller (1944) a J. S. Brown (1948) pak z experimentů provedených na krysách odvodili některé zákonitosti typického konfliktu apetence - averze. Základní typy konfliktů vykazují následující charakteristiky:

- *Konflikt apetence - apetence*: subjekt se má rozhodnout mezi dvěma objekty, zhruba stejně atraktivními; např. v restauraci má volit mezi dvěma druhy pro něj celkem stejně atraktivních nápojů. Tento typ konfliktu zkoumal R. G. Baker (1942) na skupině chlapců, jimž předkládal různé atraktivní a neatraktivní druhy požitelných tekutin, které ochutnávali a pak určovali jejich výběr: ukázalo se, že doba výběru je nejdelší, jsou-li rozdíly v atraktivnosti nejmenší, zatímco při největších rozdílech v atraktivnosti bylo třeba nejméně času na rozhodnutí. Tento typ konfliktu je nejlépe a bývá přirovnáván k situaci Buridanova osla, před nímž leží ve stejné vzdálenosti od něj dvě otýpky sena; osel se nemůže rozhodnout pro žádnou z nich a umře hladem. Ve skutečnosti v konfliktu apetence - apetence vždy převládne jedna apetence nad druhou, např. na základě náhodně větší stimulace jedním z obou možných cílových objektů.

- *Konflikt averze - averze*: subjekt se musí rozhodnout pro jednu ze dvou nepříjemných alternativ, např. pro zaplacení pokuty, nebo vězení. Reakcí na takový konflikt, který je nejtěžší, je odsouvání nepříjemného rozhodnutí, neboť čím více se subjekt „přibližuje“ k negativnímu rozhodnutí, tím silnější averzi prožívá, a proto se opět vrací k alternativnímu averzivnímu rozhodnutí. Jednu z obou averzí nakonec zvolit musí, což může být opět určeno neidentifikovatelnými činiteli, protože tu o volbě „rozhodují“ spíše emoce než racionální analýza.

- *Konflikt apetence - averze*: subjekt se má rozhodnout pro objekt, který je současně při tažlivý a odpudivý, který současně budí touhu a odpor; přitom může jít o široké spektrum objektů od předmětu, který je atraktivní, ale drahý, až po osobu, která je fyzicky přitažlivá, ale povahově nesnesitelná apod. Averzivní je vše, co budí nejen odpor, ale i jiné negativní emoce, zejména úzkost. V této konfliktní situaci se subjekt obvykle po určité době rozhod-

Gradienty apetence a averze v konfliktní situaci

vání rozhodne pro náhradní cíl, pokud jeden z gradientů apetence nebo averze nepřeváží nad druhým, tj. subjekt se buď pro ambivalentní cíl rozhodne, nebo jej odmítne. Tento typ konfliktu zkoumal na krysách N. E. Miller (1944): konflikt vyvolal tím, že pokusné zvíře dostávalo na témže místě nejprve potravu a po nasycení elektrický úder, a tak bylo tímto místem současně přitahováno i odpuzováno. Chování hladovějícího zvířete v této konfliktní situaci vykazovalo určité charakteristické znaky, např. při přibližování se k předmětnému místu se pohyb zvířat postupně zpomaloval, až se pokusné zvíře na určitém místě zastavilo; to je označováno jako místo vrcholu konfliktu, kde se gradienty apetence a averze vyrovnávají (na výše uvedeném grafu místo označené A); v tomto okamžiku se individuum rozhoduje pro náhradní cíl nebo pokračuje v pohybu k původnímu cíli. Na pokusných zvířatech, která se na výše uvedeném kritickém místě zastavila, lze pozorovat různé příznaky stresu svědčící o síle konfliktu, který byl vyvolán očekáváním jak odměny, tak i trestu. Apetenční chování, měřené silou pohybu, je v této konfliktní situaci zpočátku intenzivní, ale s přibližováním se k cíli se zeslabuje, a naopak averzivní chování je nejsilnější u místa elektrického šoku a se vzdalováním se od něj se zeslabuje. Bod stresu se může posunovat blíže k cíli s narůstáním potravní deprivace. P. R. Hofstatter (1957) aplikuje tento model konfliktního chování i na člověka a soudí, že je tu indukována úzkost, která posléze vede subjekt k tomu, že se rozhodne pro náhradní cíl. Hofstatter uvádí pří-

klad mladíka, který chce vyzvat k tanci atraktivní dívku, ale současně se obává, že bude odmítnut. Přibližuje se k ní stále pomaleji, na určitém místě se zastaví a rozhodne se pro „náhradní objekt“. Fenomén *náhradního jednání* zkoumal K. Lewin (1935), ale poukázal na něj již S. Freud ve svém pojetí „osudu pudů“: zakázané nesplněné přání se může přesunout na náhradní objekty vykazující určitou podobnost se zakázaným cílem, ale povolené; tak je možné najít náhradu za neuspokojený sexus v sexuální slídivosti, ale také v umělecké nebo sportovní činnosti apod. Lewin uvádí jako příklad chlapce z dětského domova, který ví, že nemůže ústav opustit a přeje si jako dárek cestovní tašku. Experimentálně zkoumal náhradní jednání K. Lissner (1933). Obecně platí, že náhradní jednání mají podobnou, ale zpravidla menší hodnotu uspokojení než původní jednání, která se neuskutečnila (W. Toman, 1987). Podle Freuda jsou zvláštní formou náhradních jednání neurotické symptomy. U zvířat se projevují jako „přeskakující pohyby“: u kohoutů např. „přeskakuje“ zablokovaná agrese na náhlé zobání. Určitou analogii tohoto jevu u člověka je náhle blokováná agrese a sexuální aktivita. Na základě svých výzkumů formuloval N. E. Miller (1944) *principy ambivalentního chování* (ambivalence je dvojaký vztah, v tomto případě jde o chování určované současně apetencí a averzí): 1. tendence přiblížit se cíli je tím silnější, čím je organismus blíže ke kladnému cíli; 2. tendence vyhnout se nepříjemnému stimulu je tím silnější, čím blíže je organismus tomuto stimulu; 3. tendence vyhnout se nepříjemnému podnětu přibývá s blízkostí tohoto podnětu rychleji, než tendence přiblížit se kladnému podnětu s blízkostí tohoto podnětu; 4. gradienty přiblížování a vyhýbání se jsou závislé na síle daného popudu: se silnějšími popudy jsou tyto tendence silnější. V ambivalentním chování se projevuje princip generalizace podnětu, tj. ambivalence se udržuje i v podobných a zeslabuje se v nepodobných nebo jen málo podobných situacích. Experimentálně to prokázali N. E. Miller a D. Kraeling (1952) na krysách: jestliže chodbička, v níž se pokusná zvířata pohybovala, byla zcela nepodobná té, v níž byl vyvolán konflikt apetence - averze, běželo k cíli 70 % pokusných zvířat, jestliže byla podobná, běželo jich jen 37 %. U lidí

zkoumal *ambivalentní vztahy* J. C. Fluegel (1945) a jiní: dítě se může v důsledku konfliktních zkušeností naučit určitou osobu jako milovat, tak i nenávidět, což má za následek, že takový vztah funguje podle principu „vše, nebo nic“. Podle D. C. McClellanda (1958) se ambivalentní vztahy těžko odučují, a tak se udržují za cenu neustálého rozcházení se a sblížení. Zmíněný *dvojitý konflikt apetence - averze* vyjadřuje jakousi dvojí apetenci a dvojí averzi, např. konflikt dívky vystávající s perspektivou nebo realizací prvního sexuálního styku: touha po sblížení a snaha vyhovět přání milence - proti tomu strach z neznámého a z otěhotnění (C. F. Graumann, 1969). Základní zákonitosti konfliktů objevené na pokusných zvířatech platí i pro člověka (H. B. Gewirtz, 1959 a další).

Rozhodování je proces výběru cíle a prostředků, který končí rozhodnutím. P. Steck (1987) je chápe jako „závěrečnou část volního aktu, z níž bezprostředně plyne pohotovost k jednání“. Tento proces lze v tomto smyslu chápat jako vědomý výběr či vědomou volbu; jeho protikladem je „nevědomý boj motivů“ v konfliktní situaci. J. Kozielecki (1976) rozlišuje dvojí druh rozhodování: 1. v konfliktní situaci, 2. v rizikové situaci. Konflikt definuje jako „situaci neshody“; jako rizikovou chápe takovou situaci, v níž lze očekávat ztrátu, poškození, trest atd. V soudobé psychologii bylo rozhodování tematizováno jako testování hypotéz, resp. optimalizace strategie jednání z hlediska ztráta - zisk, a byly činěny pokusy o matematické formalizace takto pojatého rozhodování studovaného z hlediska teorie her a teorie informace. To je tzv. utilitární teorie rozhodování (P. C. Fishburn, 1970) či racionální rozhodování, které vychází z ekonomických hledisek, ale je na ně také v podstatě omezeno (tzn. uplatňuje se v ekonomickém chování řídících pracovníků apod.). Psychologické rozhodování nelze omezovat na racionálně utilitaristická hlediska, protože se v něm uplatňují iracionální emoční faktory. Racionální může být ovšem i rozhodování o tom, kde člověk stráví dovolenou; to se však děje s ohledem na příjemné prožití dovolené a nikoli jen na vyčíslitelnou míru výdajů. Při *rozhodování v konfliktních situacích* se uplatňuje kognitivní analýza alternativ, přičemž síla konfliktu, a tedy i obtížnost rozhodování, je

dána množstvím alternativ a jejich hodnotami. Obecně platí, že: 1. čím více je alternativ, tím je konflikt a tedy i rozhodování těžší (např. volba jídla z obsáhlého jídelního lístku), 2. volba mezi dvěma důležitými alternativami je těžší než volba mezi dvěma nedůležitými alternativami. Za základní *fáze rozhodování* lze pak považovat následující: 1. Vznikne situace s alternativními možnostmi jednání vyvolávající vnitřní napětí. 2. Kognitivně emotivní zpracování daných alternativ vyústí ve volbu jedné z nich. 3. Poté, co bylo rozhodnutí učiněno, vznikají pochybnosti o jeho správnosti, vzniká stav kognitivní disonance a snaha redukovat jej racionalizací původního rozhodnutí, tj. ujistit se o správnosti volby. Ve druhé fázi si subjekt vybírá to, co je nejatraktivnější, resp. to, co představuje nejmenší zlo, případně se rozhoduje pro náhradní objekt. Ve třetí fázi se subjekt ujišťuje o správnosti volby, jestliže volil mezi alternativami přibližně stejné hodnoty. Jestliže se např. subjekt při kupování automobilu rozhodoval mezi vozy A a B a rozhodl se posléze pro koupi vozu A, uvažoval o výhodách a nevýhodách obou vozů a rozhodl se pro ten, který měl větší pozitivní a menší negativní. Jakmile se rozhodl a realizoval koupi, vznikla kognitivní disonance, protože se rozhodl i pro negativní vlastnosti koupeného vozu A a odmítl pozitivní vlastnosti vozu B. Redukce této disonance a ujištění se o správnosti volby nyní spočívá v tom, že kupující přecení pozitivní vlastnosti vozu A a podcení jeho negativní vlastnosti, a naopak podcení pozitivní vlastnosti vozu B a přecení jeho vlastnosti negativní. Disonance je redukována tím, že se mění kognitivní elementy objektů, tj. dochází k jejich přehodnocování: to, co bylo považováno za dobré, je nyní ještě lepší a to, co bylo považováno za horší, je nyní ještě horší; naopak to, co bylo u odmítnutého objektu dobré, je nyní spíše zanedbatelné nebo „ne tak dobré, jak se zdálo“. Disonance je tím větší, čím méně se alternativy liší svou atraktivitou. Jinak probíhá *rozhodování v rizikové situaci*, která je riziková proto, že je neurčitá, protože subjekt nemá k dispozici dost informací pro předvídání výsledků svého jednání a výsledek, který si přeje, není jistý. Rozhodování v takové situaci vytváří dilema (nutnost volby mezi vylučujícími se alternativami), přičemž se uplatňují dva

základní činitele: 1. hodnocení chtěného výsledku, 2. subjektivní pravděpodobnost jeho dosažení, která nemá ovšem povahu matematického výpočtu a může být deformována intenzitou naléhavého přání; kognitivní alternativu lze někdy měřit, emoční aspekt alternativy nikoli. Proto matematické modely rozhodování platí jen pro ekonomické chování, kde lze alternativy obvykle vyčíslit v penězích. V rozhodování se uplatňuje především motivační stav subjektu (J. Koziellecki, 1976). Podle V. Tardyho (1970) „všechny matematické modely rozhodování jsou založeny na početních, event. i logických, operacích a mohou být nazvány racionální“, což někdy splývá s řešením problémů, avšak „rozhodování při boji motivů není pouhým řešením poznávacího problému, ale má i svou citovou dynamiku“, a i když je založeno na chladné úvaze, nemusí probíhat jako matematické výpočty. Tardy dále soudí, že „při rozhodování jde ještě o jinou racionalitu než tu, která je modelována matematicky“. Konečným aspektem každého rozhodnutí je koneckonců emoce, která je v jeho pozadí a vyznačuje subjektivní užitečnost rozhodnutí. Sama užitečnost je velmi relativní, neboť cíl získává hodnotu svou vztažností k momentálnímu stavu subjektu a jeho situaci (např. momentální peněžní situace, naléhavá potřeba něčeho apod.). Snaha člověka uniknout vysokým trestům je silnější než snaha po získání vysokých odměn (J. Koziellecki). Různí lidé mají různý poměr k riziku. Zdá se, že je to jedna z vlastností osobnosti; někteří podstupují riziko lehce, jmi těžce

a odmítají je. Zásadně platí, že užitečnost, která je spojována s rizikem, záleží na jeho velikosti; od určité míry se užitečnost rizika s jeho přibýváním zmenšuje (C. H. Coombs a E. J. Hunag, 1968). Pozoruhodná, ryze psychologická, *fenomenologie rozhodování* je obsažena v monografické práci H. Thomaeho (1960). Její autor vyšel ze srovnání sdělení týkajících se impulzivních a jiných reakcí na „multivalentní situace“, které jsou také východiskem rozhodování. Významní němečtí psychologové W. Wundt, W. Stern, J. Lindworski a Ph. Lersch v podstatě ztotožňují pojmy volby a rozhodování, podle Thomaeho se však v rozhodování jedná o „specificky strukturovanou formu reakce na multivalentní situaci specificky utvářenou“. V rozhodování se uplatňuje nejen vztah situace k budoucnosti, ale také rozhodující se subjekt jako osobnost prožívající konflikt mezi existenciálními alternativami a perspektivami. Experimentálně statistický výzkum rozhodování, který nepoužívá fenomenologickou metodu, je druhem „psychologické zaslepenosti“ (H. Thoma, 1958). Problematika rozhodování se též spojuje s tématem volního jednání (-> Vůle).

Literatura:

Feger, H.: Konflikterleben und Konfliktverhalten, Bern-Stuttgart 1977. *Liickert, H. - R.*: Konflikt - Psychologie, Miinchen 1957. *Lurija, A. K.*: The nature of human conflicts, New York 1932. *Thomae, H.*: Der Mensch in der Entscheidung, Miinchen 1960. *Thrall, R. M., Coombs, C. H., Davids, R. L.*: Decision processes, New York - London 1954.

KULTURNÍ ZÁKLADY PSYCHIKY

Obecně se poukazuje na to, že člověk je bytost přírodní a společenská současně. Přírodě patří člověk svým tělem a společnosti především sociálními rolami; je determinován biologickými základy své psychofyzické konstituce, ale také svou příslušností k určitému kulturnímu prostředí. To je velmi zjednodušená charakteristika, která vyžaduje především bližší vysvětlení vztahu obou uvedených determinant - biologických a kulturních - a dále určité, psychologicky relevantní pojetí vztahu *příroda a kultura*, jež není vůbec jednotné. Sociobiologie (E. O. Wilson, 1975 a další sociobiologové) tvrdí, že kultura je extenzí biologických dějů a snaží se prokázat, že i v takových způsobech lidského chování, které byly téměř obecně pokládány za produkt kultury a jejich hodnot, jako je např. altruistické nebo prosociální chování, lze najít biologické kořeny a že lze tyto způsoby chování vysvětlit principy evoluce, jako je např. přirozený výběr (jedinci nejlépe adaptovaní daným ekologickým podmínkám přežívají a rozmnožují se a přenášejí na potomstvo své zdatnosti dědičností). Také mnohé kulturní normy považované za produkt života společnosti mají biologické kořeny a evolutivní smysl. Je to např. tabu incestu (zákaz krvesmilství): někteří kulturní antropologové vysvětlují toto tabu tím, že upevňovalo trvání rodiny a vylučovalo směšování rolí, kdežto sociobiologie spatřuje v genezi tohoto jevu „hlubší příčiny“. Poukazuje na to, že krvesmilství vedoucí často ke *zplození* defektních dětí (E. Seemanová, 1972) je jako tabu vlastně biologickou zábranou vzniku patologické populace, jakož i na fakt, že děti zplozené z krvesmilných styků mají méně potomstva.

Na otázku, co je *kultura*, se ovšem odpovídá různě, obvykle jen výčtem podstatných jevů, které zahrnuje a produkuje. Za základní aspekty kultury pokládá např. Ch. Bihlerová (1962) materiální kulturu (hospodářství, technika), sociální instituce (výchova, rodina) a sociální organizace a kulturu v užším smyslu (umění, věda, náboženství atd.). Obecně je kultura chápána jako systém určitých vzorců

(obyčejů, mravů, zákonů, tabu, módy atd.), které vystupují jako příkazy a zákazy regulující lidské prožívání a chování a jejichž účinnost je zajišťována systémem pozitivních a negativních sankcí (odměn a trestů). Z psychologického hlediska lze kulturu chápat také jako *systém symbolů* vytvářející specificky lidský svět významů a hodnot, které tyto významy vyjadřují: voda či les mohou mít význam rekreační, manželství nebo víra v nějakou ideu mají významy, které přesahují fyzické aspekty života a poukazují spíše na svět duchovních hodnot, ale fyzické a duchovní hodnoty se přitom překrývají a jsou si mnohdy komplementární. Lidská společnost je charakteristická právě tvorbou materiálních a kulturních, tj. v užším smyslu duchovních, hodnot. Tyto *hodnoty*, pojímané ve významu dobra, fungují jako určité směrnice uplatňující se nejen příkazy a zákazy, ale dávají také určité formy a určitý obsah mezilidským vztahům a životu člověka vůbec; jsou nejen základem jednání a jeho motivací, ale také určitých představ o světě atd. V různých kulturách jsou preferovány různé hodnoty (F. Kluckhohnová a F. L. Strodtbeck, 1961). Proto se v různých kulturách shledáváme se způsoby chování, které se našemu světu hodnot zdají být zvláštní nebo až nepřírozené. Jeden příklad za mnohé: Příslušníci přírodně žijícího kmene Sirióno se beze studu veřejně sexuálně stýkají, avšak stydí se veřejně jíst; za nevěrnou zde není pokládána žena, která s jiným než se svým vlastním mužem spí, nýbrž ta, která s ním jí. Potrava má totiž v životě tohoto věčně hladovějícího kmene velký význam. Tytéž objekty mohou mít v různých kulturách odlišný význam (např. posvátná kráva u hinduistů a kráva jako dojnice u nás); některým objektům je přisuzován magický význam (např. krvi u židů).

Propracovanou psychologickou teorii kultury podal americký antropolog E. T. Hallí (1959, 1976), který ji odvodil z etnolingvistiky, umožňující chápat kulturní zvláštnosti tvorby řeči a její komunikativní funkci. Tato, dalo by se říci, *psychologie kultury*, v níž je kultura definována jako komunikace ve smyslu poselství (message), je významná také tím, že zdůrazňuje biologické kořeny kultury a její klade do úzkého vztahu k lidské psychice: „To, co nazýváme myslí (mind), je internalizovaná kultura“ (Hallí, 1976); „kultura je blíže zpokrevněna, ne-li přímo synonymní s tím, co nazýváme myslí“. Z říše zvířat se člověk

vydělil tím, co lze nazvat „extenzemi organismu“ (vozidlo je např. extenzí pohybu, telefon extenzí hlasu apod.), a tím čím specializoval i své různé funkce, především řeč, která mu umožnila rozšíření a zobecnění poznání i jeho předávání dalším generacím. Člověk těží nejen ze své vlastní a druhové zkušenosti, ale i ze zkušenosti minulých generací a současníků. Za určitý druh extenze považuje Halí i umění, náboženství a další kulturní jevy. „Kultura je jak extenzi myslí, tak i mozku.“ Halí odděluje mozek a mysl; mozku přisuzuje spíše funkci vytváření forem, resp. holografickou strukturu, kdežto myslí spíše obsahovost. Mysl, jak již bylo uvedeno, chápe jako internalizovanou kulturu a kulturu jako „soubor situačních modelů chování a způsobů myšlení“, což ovšem oddělování mozku a myslí ve výše uvedeném smyslu neodpovídá, neboť způsob myšlení určuje struktura mozku v interakci s obsahem paměti. Podle Halla (1976) „každé kulturní chování je biologicky založeno a je třeba připustit, že formami, neformální i technické aspekty života jsou rovněž zakořeněny v biologickém organismu člověka“. Systémy kultury vystupují jako „kulturní nevědomí“, tj. jako nevědomě působící pravidla. Je jich mnohem víc než jasně vytvořených a verbalizovaných norem, jako jsou třeba zákony: procesy utvářející, rozvíjející a zužitkující systémy extenzí vstupují do kultury většinou mimo vědomí člověka a nejenže vyvíjejí „skrytý vliv na život“, ale jsou řízeny i skrytými zákony.

Kultura jako „poselství“ či příkaz, neboli kultura jako *vzorce chování* se vztahuje na následující druhy činností: 1. interakce, 2. sdružení, 3. udržování se při životě (subsistence), 4. bisexuálnost rolí, 5. teritorialita, 6. temporalita (časový aspekt existence), 7. učení se, 8. zábava, 9. obrana a 10. exploatace. Uvedené okruhy činností se odehrávají na třech současně vystupujících úrovních - formální, neformální a technické, přičemž v určité situaci je jedna z těchto úrovní vždy dominantní. Každá z uvedených kategorií vzorců chování má vztah ke každé z ostatních. Např. interakční a sdružovací (organizační) hledisko dávají status a roli atd. Každá dílčí kultura, resp. subkultura je charakterizována specifickými vzorci chování, standardy, které vyjadřují její zvláštnosti (chování určité kategorie populace, např. určitého etnika, nebo skupiny definované nějakými demografickými znaky, např. obyvatel „chudinské“ čtvrti apod.). Pro příslušní-

ky určitých kategorií populace se tak vytvářejí určité standardy autoprezentace, které mají povahu psychologického typu (např. „žičkovský frajer“). Jsou to *převzaté role*, s nimiž se jejich jedinci identifikují jako s formami určité sebezpřentace. Vzorec (pattern) definuje E. T. Halí (1959) jako pravidla zahrnutá implicitně v každé kultuře, organizující soubory způsobem, který jim uděluje význam a vyslovuje své kulturní pojetí zkušenosti: „zkušenost je to, co člověk přemáhající svět nabízí vnějšímu světu v kulturně vyznačené formě“; zkušenost není potvrzováním kultury, kultura není odvozena ze zkušenosti. Kultura je „svět skrytých pravidel“, řízený vlastními zákony. Je tu zřejmá návaznost na biologické jevy, např. v tzv. teritorialismu (kulturou organizovaných prostorových vztazích, které mají biologický základ v obraně teritoria jako zdroji potravy): člověk si přivlastňuje určitý prostor, brání své místo, lpí na zásadě „kdo dřív přijde, ten dřív mele“. U indiánů kmene Navaho musí být dveře na východě, jako první vstupuje do místnosti vždy starší a výše postavená osoba. Prostorové změny v osobních kontaktech akcentují jejich druh; např. změny síly hlasu jsou u Američanů spojeny s určitými hodnotami osobní distance: např. velmi blízko u sebe (8-15 cm) je spojeno s tichým šepotem a velkým tajemstvím, blízko sebe (20 - 30 cm) s výrazným šepotem a velkou důvěrností, neutrální vzdálenosti (1,35 - 1,5 m) odpovídá plný hlas a informace o neosobních tématech atd. Vytvářejí se také určité standardní rituály; např. při rozmluvě dvou obchodníků dochází k vzájemnému poklepávání na rameno a v určitém momentě, jakoby na povel, píše Halí, oba sahají po cigaretách a vzájemně šije nabízejí, nejprve oba odmítají nabídku druhého a pak ten, kdo má nižší status, přijme cigaretu toho druhého. Podle Halla se *učení kulturním vzorcům*, jichž jsou tři druhy, uskutečňuje takto: neformálním vzorcům se člověk učí tak, že si vybírá dobrý model chování a začne ho užívat; formální vzorce si osvojuje na základě poučení o tom, jak je třeba se chovat; technické vzorce jsou formulovány ve formě různých předpisů. Vedle toho existuje ještě *učení se komplexním sociálním rolím*, takovým, jako jsou např. role manžela a otce, vedoucího provozního střediska, tajemníka městského úřadu atd. Děje se prostřednictvím sociálního učení. Jeho důležitou a v jistém smyslu rozhodující formou je více či méně řízené sociální učení,

keré označujeme jako rodinná výchova, resp. primární socializace (-> Socializace) ale také vyučování ve škole a vzdělávání v dospělosti. Obecně řečeno, sociální učení zprostředkovává psychologický vliv kulturních vzorců a platí, že „neexistuje zkušenost nezávislá na kultuře“ (Halí). V rodinné výchově se projevuje určité pojetí dítěte a jeho „blaha“ a ovšem i určitá hodnotová orientace a preference (zdraví, čestnost atd.). Příslušnost k určité kategorii populace, společenské vrstvě, typu rodiny atd. tak ovlivňuje formování psychiky členů takových skupin. Např.: „Americká společenská střední třída je ve své orientaci individualistická, vztažená k budoucnosti, v člověku spatřuje vládce přírody, věří na aktivní jednání a považuje povahu člověka za špatnou, nebo současně špatnou a dobrou.“ (Ch. Bihlerová, 1962) V různé míře se mohou uplatňovat tradice rodinné, rasové, kulturní (např. u Američanů italského nebo židovského původu apod.).

Někteří kulturní antropologové, např. F. Boas (1911) a další, pokládají poněkud jednostranně povahu člověka za produkt kulturních poměrů v nichž žije. E. O. Wilson (1978) hodnotí *podíl kultury na formování psychiky* tezí o „geneticko - kulturní koevoluci“. Obecně lze říci, že existují geneticky založené obecné tendence (obživa, obrana teritoria, agrese, sex atd.), jimž různé kultury dávají různé formy a různým způsobem regulují jejich projevy. V různých kulturách existují v tomto smyslu různá pojetí jedlého a nejedlého, chutného a nechutného, krásného a ošklivého, slušného a neslušného, různé způsoby získávání potravy a úpravy jídel, stolování atd. Kulturní antropolog F. Keiter (1966) podává, mimo jiné, přehled kulturně založených extrémních jevů v oblasti sexuality: v sexuálním životě mnoha národů chybí líbání (neboje zastoupeno různými zvláštními formami, např. třením nosů), existují různé typické pozice koitu a různé fetišistické atrapy partnera, různá pojetí onanie, různé hodnocení panenství, manželské nevěry, homosexuality, celibátu a askeze, různé formy manželství (monogamie, polygamie), různé formy námluv, získávání manželky (koupí, únosem), různá pojetí sexuální atraktivity jedince (které se historicky obměňuje i v téže kultuře - např.

barokní a současný ideál ženské krásy v západní kultuře) a další. Za rozhodujícího kulturního činitele, jak již bylo uvedeno, je pokládána rodinná výchova, zejména pak *trénink určitých činností dítěte*, jako je udržování tělesné čistoty (J. W. M. Whiting a I. L. Child, 1953), vztah k agresivitě, sexuální zvědavosti dítěte, způsob zaopatřování dítěte a péče o ně, těsnost vazby dítě - matka, míra citové saturace, resp. deprivace dítěte (J. Bowlby, 1952), vytváření „bazální jistoty“ nebo „bazální úzkosti“ u dítěte (M. Kleinová, 1974) a další konkrétní faktory. V neposlední řadě patří mezi tyto činitele i systém a obsah školního a mimoškolního vzdělávání.

Důležitou funkcí kultury je předávání kulturních hodnot a jemu komplementární proces *identifikace s kulturními hodnotami*, přičemž tato identifikace má u různých jedinců různou míru a je určována a modifikována jeho psychologickou individualitou. Zprostředkováním hodnot může mít formu explicitní (když např. rodič připomíná dítěti určité povinnosti a nutnost slušného chování nebo tělesné hygieny), častěji má však implicitní formu obsaženou v chování lidí, kteří vystupují jako *modely* činnosti, tj. jako vzory pro druhé, s nimiž se tyto druzí na základě učení pozorováním identifikují. S. Freud (1930) jednostranně zdůraznil, že kultura vyvíjí restriktivní vliv na pudové tendence, zejména v oblasti sexuálního života člověka. Odtud pramení zásadní „nespokojenost člověka s kulturou“, která život člověka vzdálila životu jeho zvířecích předků a za cenu určitého zdokonalení motorických a poznávacích schopností podstatně ochudila jeho sexuální život, který je „předobrazem veškerého štěstí“, když je realizován v „původní plně smyslové a genitální lásce“. „Sexuální život kulturního člověka tím byl těžce poškozen“, jeho *sublimace* se nicméně stala východiskem řady kulturních činností.

Literatura:

Halí, E. T.: Beyond culture, New York 1976.
Kardiner, A., Linton, R.: The individual and his society, New York 1939.
Kluckhohn, F., Strodtbeck, F. L.: Variations in value orientations, New York 1961.
Wilson, E. O.: On human nature, New York 1978 (česky O lidské přirozenosti, 1993).

MALE SKUPINY

V sociální psychologii vystupuje téma malých skupin, neboť člověk jako sociální bytost vykazuje neustálou příslušnost k určité malé sociální skupině (rodině, školní třídě, partě vrstevníků, dílně nebo kanceláři, kde je zaměstnán apod.). *Sám pojem malé skupiny* není vymežován kvantitativně, nýbrž vztahově: za malou skupinu je pokládáno nějaké formální či neformální sdružení osob, které se navzájem znají. Příslušnost k takové malé skupině zakládá zvláštní druh psychologické determinace, jak to bylo empiricky potvrzeno. Psychologickým znakem této příslušnosti je vědomí *my* („my rodina“, „my sportovní družstvo“ atd.) a lze říci, že toto vědomí spolu s vědomím já tvoří dva nejdůležitější aspekty lidského sociálního chování. Za nejmenší sociální skupinu se pokládá *dyáda*, tj. sdružení dvou osob, jako je milenecký pár nebo manželská dvojice; ta se vyznačuje svou specifickou dynamikou. Malé skupiny jsou předmětem studia sociální psychologie a sociologie, protože jsou to útvary, v nichž se něco psychologického děje, a současně jsou to také obvykle nějaké společenské instituce (např. rodina). D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey (1968) určují dvě základní *podmínky vytváření a fungování malých skupin*: 1. vztahy mezi členy jsou vzájemně závislé (chování každého člena ovlivňuje chování každého dalšího člena skupiny), 2. členové mají společnou ideologii, tj. společné názory, hodnoty a normy, které regulují jejich chování. Malé skupiny mohou být formálně funkčně propojené a sjednocené ve větší integrované sociální útvary, které se nazývají *organizace* a obvykle se pak dělí na výrobní (výrobní podniky) a nevýrobní (kulturní organizace, armáda a další). *Za základní znaky života malých skupin* lze pokládat: 1. vytváření struktury, 2. komunikaci ve skupině, 3. vytváření závazných norem chování, 4. vytváření ideologie a programu činnosti, 5. vnitřní skupinovou dynamiku a činnost skupiny.

Existují různá *třídění malých skupin*. Předně můžeme rozlišovat skupiny primární a sekundární (neformální a formální): v primární

se lidská pospolitost vytváří na základě přirozených citových vazeb (manželství, rodina), v sekundární na základě formálních kritérií (např. žáci školní třídy jsou do této skupiny zařazováni na základě svého věku a lokality svého bydliště). Ve formálních skupinách však mohou vznikat neformální vztahy (citové vazby), naopak v neformálních skupinách mohou původní přirozené vazby zanikat, případně je označení skupiny jako neformální čistě formální (např. manželství z rozumu). Toto třídění zavedl C. H. Cooley (1909). Dále můžeme malé skupiny třídit na členské a referenční. První případ vyjadřuje skutečné členství, jde o skupinu, jejímž je jedinec členem. Ve druhém případě se jedná o skupinu, jejímž členem by jedinec chtěl být; jsou to skupiny vyvolávající touhu jedinců být jejich členy (O. Klineberg, 1954) jako jsou např. některé exkluzivní kluby. Někdy se ještě rozlišují pozitivní a negativní referenční skupiny i ve smyslu faktické přítomnosti, kladného a odmítavého vztahu. Pojem referenčních skupin zavedl H. H. Hyman (1942). Podle M. Sherifa (1954) jsou pozitivně referenční skupiny právě těmi sociálními útvary, s nimiž se jedinec identifikuje a které tak ovlivňují jeho psychiku. V tomto smyslu je pak *vztah jedince a skupiny* určován ze strany jedince mírou identifikace a s ní související integrace jedince s ideologií a činností skupiny (ideová a volní integrace), ze strany skupiny pak tím, jak jedinec respektuje její normy a podílí se na její činnosti. V každé malé skupině má jedinec určitou roli a s ní spojený status, čímž je určováno *postavení jedince ve skupině* (okrajové, centrální, tj. méně nebo více významné). V rámci činnosti malé skupiny se pak vytváří určitá *charakteristika skupinového života*, která zahrnuje zejména určitou míru aktivity (expanzivity) a určitou míru vnitřní soudržnosti (kohezivity). Psychologicky rozhodující je tedy *pozitivně referenční skupina*, tj. skupina, kterou jedinec přijímá za svou na rozdíl „od těch druhých“ a v níž očekává, že bude akceptován a pokládán za člena skupiny (H. H. Kelley, 1952). Lze říci, že *interdependence jedince a skupiny* se vytváří na základě vzájemných očekávání a jejich plnění: jedinec očekává od skupiny určité příležitosti pro uspokojování svých potřeb; naopak skupina očekává od jedince, že bude přispívat k reali-

zaci skupinových cílů a že se bude chovat v souladu s normami, které skupina vytvořila. *Skupinové normy* jsou nepsané požadavky na chování členů skupiny, které se utvářejí v průběhu činnosti skupiny tak, že vyjadřují přirozené tendence a hodnocení, např. „neshazovat druhého“ (rozumí se člena skupiny). V minulosti bylo provedeno mnoho výzkumů, jejichž předmětem bylo dění v malých skupinách. Zásadní význam pro rozvoj současné sociální psychologie a sociologie malých skupin byl výzkum, který na skupině dělníků zabývajících se pájením drátů na svorky v jedné americké továrně provedl G. C. Homans (1950); výzkum probíhal od konce roku 1931 do poloviny roku 1932. Homans přesně popsal v předem vymezených termínech vnitřní dynamiku této skupiny ve vztahovém rámci dané výrobní organizace. Současně zjistil a formuloval řadu základních zákonitostí vnitroskupinových jevů. Jedním z charakteristických skupinových jevů byla výpomoc; ta byla členy skupiny poskytována těm, kteří z nějakého důvodu zůstávali v pracovním výkonu pozadu. Na vzájemné výpomoci se podíleli všichni členové skupiny a jiným ji poskytovali i ti, kteří ji sami nikdy nepotřebovali; současně však byla tato výpomoc omezena jen na pracovní výkon. Ve školní třídě je formou výpomoci mezi žáky napovídání. Výpomoc je projevem jedné z nejuniverzálnějších skupinových norem, kterou tvoří *solidarita* (smysl pro vzájemnou podporu vyplývající z pocitu sounáležitosti, tedy soudržnost, svornost, jednotnost). Jinými skupinovými normami v uvedené pracovní skupině byly např. následující normy: nadřazenému se nesmí prozradit nic, co by mohlo uškodit spolupracovníkům (kdo to činí, je „práškač“); pracovat se nesmí příliš mnoho (kdo to činí, je „šplhoun“), ani příliš málo (kdo to činí, je „ulejvák“, „flákač“). Obecně se ukázalo, že pracovní výkony členů této skupiny byly uměle přizpůsobovány normě, kterou si skupina sama stanovila. Zjistilo se také, že úroveň individuálních výkonů neměla vztah ke stupni inteligence a zručnosti pracovníků, ale k jejich skupinové příslušnosti. Parta A, která se pokládala za „něco lepšího“, podávala vysoké pracovní výkony, o přestávkách se zabývala intelektuálnějišími činnostmi a v zinním období se její členové zřídka zabývali spory

o tom, zda se mají otevřít okna, či nikoli. Těmito a jinými charakteristikami se vyznačovala superioritní parta A ve srovnání s méně uznávanou partou B. Jistý páječ od montérů selektorů, jménem C, byl postupně donucen chodit skupině pro občedy, protože byl příslušníkem nejnižší kasty v dílně. To je jen několik pohledů do vnitroskupinové dynamiky, které mají ilustrovat, co se tímto fenoménem míní. Skupinu definuje Homans termínem *interakce* („stýkání se spolu“): skupina je vymezena interakcemi svých členů a pokud chceme říci - uvádí Homans-, že jedinci A, B, C, D, E tvoří skupinu, musí být dodrženy tyto minimální podmínky: v daném časovém úseku vstupuje jedinec A do interakce s jedinci B, C, D, E častěji než s jedinci K, L, M, N, O a tytéž interakční vztahy platí pro jedince B, C, D, E, takže se vytváří interakční struktura mezi jedinci A, B, C, D, E, což prakticky znamená, že „spolu pracují“, „stýkají se spolu“, „chodí spolu“, „často se vidají“ - jinak řečeno, tvoří nějaké sociální seskupení, nějakou pospolitost, „partu“, skupinu. V tomto smyslu lze pak rozlišovat *různé druhy skupin*: podle stupně formalizace a organizace, podle druhu vazby (neosobní-osobní) a podle dalších kritérií; jak již bylo uvedeno, rozlišují se formální a neformální skupiny, jejichž konkrétními sociálními útvary jsou např. rodina, klub, pracovní skupina atd. Podle funkcí se obvykle rozlišují sociálně emocionální a úkolově orientované (zájmové a pracovní skupiny), přičemž dělicí kritéria jsou do jisté míry umělá a abstraktní.

A. Schmidt-Mummendeyová (1987) jako *předpoklady vzniku skupin* uvádí: 1. motivaci individuí přidružit se ke skupině (pozitivně jako usnadnění uspokojování vlastních potřeb; negativně jako obrana proti společnému ohrožení individuí), 2. komunikaci, resp. kontakt mezi individuí (usnadněný prostorovou blízkostí nebo obecně malou sociální distancí), 3. vliv vzájemného uznávání jednotlivých individuí. V průběhu vytváření skupin lze pak, podle výše uvedené autorky, pozorovat následující procesy: vyvstávání cílů, diferencování rolí, které jsou přebírány jednotlivými členy skupiny, vývoj společných pravidel chování a norem, s nimiž nastupuje přibývání konformního chování jednotlivých členů skupiny, vytváření určité skupinové atmosféry (klimatu), vytváření auto- a heterostereotypů

(-> Postoje), tj. vytváření pozitivního obrazu „my“ a obvykle odmítaného obrazu „oni“. M. Sherif (1954) pozoroval utváření skupin u chlapců školního věku na prázdninových táborech a indentifikoval následující doprovodné jevy: 1. vytváření skupiny z jedinců se společnými zájmy a s tím spojenou diferenciací rolí (utváření struktury skupiny), 2. narůstání pocitu sounáležitosti mezi členy skupiny a její ohraničení navenek proti „ostatním“ (tj. diferenciaci „my“, „oni“), 3. utváření skupinových norem v různých nestrukturovaných situacích, tj. jakýchsi pravidel chování, závazných pro všechny členy skupiny, jejichž dodržování je pozitivně a nedodržování negativně sankcionováno.

Průvodním jevem vytváření a fungování malých skupin je *skupinový konformismus* (názorová i behaviorální shodnost) jako postupné přizpůsobování se skupinovým normám. Experimentálně potvrdil jev skupinového konformismu např. S. Asch (1955), když prokázal, že v uměle vytvořených skupinách, jejichž členy byly „naivní pokusné osoby“ (tj. vlastní pokusné osoby), podléhaly tyto osoby sociálnímu tlaku mínění většiny, a to i tehdy, když to bylo v evidentním rozporu s vlastními zkušenostmi (jedinci tento rozpor pocítovali, avšak přizpůsobili své vlastní mínění mínění většiny; nicméně s určitou podporou jiných členů skupiny vlivu sociálního tlaku ubývá, tj. existují-li ve skupině oponenti, konformismus není již tak jednoznačný, stejně jako když se ve skupině objeví „disident“, který oponuje mínění většiny i soukromému mínění naivní pokusné osoby). Jednomyslné mínění skupiny působí silněji než prostá většina a vytváří silnou tendenci podříditi se mu. Avšak konformismus je také znak osobnosti; existují lidé s větším a s menším sklonem ke konformitě. *Konformista* je méně sebevědomý, má zábrany, je pasivnější, sugestibilnější, myšlenkově rigidní a konvenční. Důležité jsou však i situační vlivy: existují situace, kdy nebýt konformní může přinést různé komplikace; konformismus se pak stává účelovým přizpůsobením se takové situaci a přispívá k redukci úzkosti v situacích, kdy nezávislý postoj může být pocítován jako něco ohrožujícího. Nicméně nekonformní jedince skupina odmítá, a to tím víc, čím víc se odchyľují od daných norem. Zpočátku se skupina snaží přimět takového je-

dince ke konformismu, nepodlehne-li však tlaku, odvrátí se od něho a přestane se jím zabývat. Jedinec se dostává na periferii života skupiny a může buď tento úděl přijmout, s tím, že skupina, jejímž je členem, přestává být pro něj pozitivně vztazná, nebo se mu vzepřít, a pak se stává aktivním „outsiderem“.

Jedinec a skupina. Sociální závislost provází člověka po celý život až na určité výjimky, které tvoří některé druhy psychopatií. Závislost se projevuje i celou řadou výrazně sociálních potřeb (zakořenění, afiliace, komunikace a další). Život ve skupinách také podstatně přispívá socializaci jedince (-> Socializace), resp. formování jeho osobnosti prostřednictvím sociálního učení. Proto platí, že necítí-li se jedinec dobře v jedné skupině, touží být členem skupiny jiné. To je často příčinou úniku dospívajících z rodiny k partám a gangům vrstevníků, v nichž je často hledána náhrada za ztracené sociální zázemí. Pozitivně vztazná skupina určuje standardy chování, ale i citění a myšlení jedince a působí současně jako jakési „sociální zrcadlo“ (C. H. Cooley, 1902, G. H. Mead, 1934) jednání jedince. Podle G. H. Meada se osobnost jedince rozvíjí především z reflexe reakcí blízkých osob na chování jedince. Ztráta vazeb jedince se skupinou může vést až k dezintegraci jeho osobnosti. Američtí sociologové R. E. L. Faris a D. H. Warren (1939), kteří zkoumali rozšíření schizofrenie v různých čtvrtích Chicaga, zjistili, že ze čtvrti tvořené rodinnými domky pocházelo podstatně méně schizofreniků než ze čtvrti tvořené velkými činžáky. Interpretuje se to tak, že v rodinných domcích se vytváří pocit sounáležitosti a susedství, jakož i vztazné skupiny, zatímco ve velkých činžácích (dnes panelácích) se žije izolovaně a anonymně, vzniká zde nedostatek vazeb, které podmiňují psychickou integritu (podstatným znakem schizofrenie je extrémní dezintegrace osobnosti). Podle E. F. Muellera a A. Thomase (1974), kteří tuto interpretaci podávají, existují různé druhy vztahů jedince ke skupině a psychologicky nejvýznamnější z nich je *identifikující vztah*, tj. vztah k někomu, kdo „stojí nad“ (otec, nadřízený, bůh); funkcí tohoto vztahu je přebírání hodnot (které podle psychoanalytiků tvoří morální nad-já). Zpočátku je to vztah k osobě rodiče, později vztah ke skupině a k adorované osobě a posléze i vztah

k idejím. V identifikujícím vztahu ke skupině přebírá jedinec bez výhrad její hodnoty obsažené ve skupinových normách. R. F. Bales (1950) zkoumal interakce v malé diskusní skupině; zjistil, že se zde objevuje řada reakcí (souhlas, uvolnění, vyjadřování solidarity, ale i jejich protiklady - odmítání, napětí, vyjadřování nepřátelství) a identifikoval tři *dimenze interakcí v malých skupinách*: 1. dimenze vlivu, která má póly dominance - submise a která ukazuje, zda je člen skupiny centrem interakce, zda má sklon prosazovat se atd.; 2. dimenze emoce, která má póly emocionálně pozitivní - emocionálně negativní (vřelý, otevřený - chladný, distancovaný); 3. dimenze vztaznosti ke skupině, která má póly orientované na skupinu - distancuje se od skupiny, a vyjadřuje, zda se člen skupiny snaží myslet na skupinu, zda se snaží dodržovat její normy a něčím jí přispět. Tyto tři dimenze charakterizují podle Balesa strukturu skupiny a jejich kombinací se dostává 26 různých rolí ve skupině. Jde zejména o následující role ve skupině:

- role „outsidera“ (distancovaný jedinec): vykazuje malou skupinovou interakci, nevyhledává kontakt a není ani ostatními členy skupiny vyhledáván (druzí se v jeho přítomnosti cítí nepřijemně), hraje ve skupině podřízenou roli a provokuje ve skupině pocit nespokojenosti;
- role člena: je to typický průměrný reprezentant skupiny; je ke každému přátelský, je dotazován na své mínění, hledá porozumění s druhými a odmítá nejistotu a nejednotu, ale nemá žádný výrazný vliv na uspokojování činnosti skupiny;
- role vůdce („lídra“, z angl. leader, vůdce): je to typ jedince centrovaného na úkoly, je iniciátorem skupinových akcí, má silnou, ne však vždy nejsilnější pozici ve skupině, je všeobecně uznáván, jeho chování je silně orientováno na úkoly skupiny, vede skupinu k cílům orientovaným na činnost, ale ne vždy na spokojenost v mezilidských vztazích.

F. L. Carter (1954) vyjadřuje vztah jedince ke skupině v následujících kategoriích chování: 1. egocentrické prosazování se, sloužící k dosahování osobních cílů, skupina je pro jedince pouze prostředkem uspokojování vlastních potřeb, resp. seberealizace, 2. chování zaměřené na podporu činnosti skupiny a dosahování skupinových cílů (v podstatě rovněž

egocentrické, když se jedinec s těmito cíli plně identifikuje a jejich dosažením získává i vlastní uspokojení), 3. chování zaměřené na vytváření a udržování přátelských vztahů mezi členy skupiny, což může být subjektivně rovněž velmi uspokojující. Všechny tři uvedené kategorie chování jsou tedy v podstatě egocentrické nebo mohou být variantami egocentrismu.

Metodou měření vztahů v malých skupinách, tzv. sociometrií, již se zjišťují vzájemné výběry a odmítnutí, přičemž počet výběru a odmítnutí je neomezen, se zjišťuje *sociometrická pozice jedince ve skupině*, tj. vzájemnými i jednostrannými výběry a odmítnutími určená sociometrická charakteristika jedince (-> Metody psychologie). Ta může být vyjádřena několika výraznými typy:

- „hvězda“: má maximální hodnotu tzv. smíšeného sociometrického statusu, je to jedinec s největším součtem všech obdržovaných voleb, tj. výběrů i odmítnutí;
- „outsider“ (odmítaný): jedinec vykazující hodně vlastních voleb, který sám není mnoho volen; může to být neakceptovaný aktivista;
- „izolát“ (izolovaný jedinec): není volen a sám nevolí, žije na periferii skupiny a nezažívá se o její život, skupina ho ignoruje;
- „šedá eminence“ (člověk v pozadí): je obvykle určován vzájemným pozitivním výběrem „hvězdy“ a „izoláta“, nepříliš nápadný, ale prostřednictvím hvězdy ovlivňující život skupiny;
- „antihvězda“ (zavržený): má maximum negativních voleb, tzn., že je velkou částí skupiny odmítán;
- jedinec s ambivalentním statusem: má maximum tzv. index „intenzity pasivní expanze“ (vysoký součet všech obdržovaných voleb bez ohledu na to, zda jde o výběry či odmítnutí, avšak „smíšený sociometrický status“ se blíží nule); je to komplikovaná pozice daná komplikovanou osobností.

Pozice jedince ve skupině je dána: 1. jeho sociální přitažlivostí, 2. jeho osobní prestiží, resp. mocí (schopností odměňovat a trestat chování druhých). Hledisky sociální přitažlivosti jsou popularita, oblíbenost, důvěryhodnost a další; hledisky osobní moci jsou zejména sebeprosazování se (vůdčovské schopnosti), aktivita a profesionalita v určitém směru. V tomto smyslu existují kontinua sociální při-

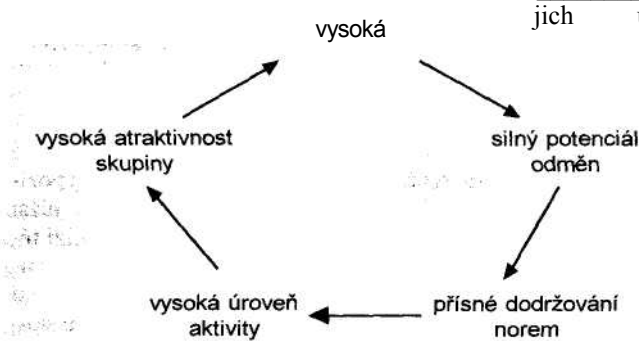
tažlivosti a osobní moci, která jsou dále uvedena od nejvyšší hodnoty k nejnižší. Kontinuum sociální přitažlivosti: osoby populární, oblíbené, přijímané, trpěné, mimo stojící; kontinuum osobní moci: osoby dominující (vůdcové, „lídrů“), aktivní, závislé, pasivní, okrajové (s okrajovými rolemi).

V sociální psychologii byli zkoumáni zejména *vůdcové skupiny* („lídrů“), tj. osoby hrající ve skupině dominantní roli. Mohou to být vůdcové formální, tj. jmenovaní, dosazení, jako je např. velitel čety nebo vedoucí výrobního provozu, nebo neformální, tj. nejoblíbenější osoba s největší sociální mocí. Prakticky mohou formální a neformální vůdcové existovat vedle sebe, např. formální velitel čety vojáků a její fakticky „velitel“, jak to např. zachycuje americký spisovatel N. Mailer v postavách svého válečného románu *Nazi a mrtví* - intelektuála poručíka Hearna a „zabijáka“ četaře Crofta. V téže skupině může hrát roli vůdce více osob, někdo např. roli vůdce v plánování akcí a vyjadřování nápadů vztahujících se k programování činnosti skupiny, jiný v udržování dobré nálady, jiný roli arbitra v určitých záležitostech; současně však může být jedna osoba vůdcem v absolutním smyslu, tj. vede skupinu. Ve výzkumech byly objeveny *faktory vůdcovství*, které tvoří: 1. uznávání a chápání potřeb členů skupiny, 2. iniciativa a organizační schopnosti, jakož i účast na životě skupiny, 3. osobní vztah k motivacím členů skupiny a 4. sociální citlivost vůči dění ve skupině (A. W. Halpin a B. J. Winer, 1952). Obecně se musí vůdce vyznačovat vysokou úrovní sociální inteligence, organizačními schopnostmi a iniciativou; specifické skupiny ovšem vyžadují specifické vůdcovské vlastnosti. U vůdců gangů to nemusí být fyzická síla, ani vysoká hodnota agresivity či brutalita. Souvisí s tím již naznačený *problém sociální moci*, tj. způsobilost mít vliv na své sociální okolí: ponecháme-li stranou moc danou formální pozicí, tj. moc připisanou formálními právy, jako je např. moc učitele nad žáky nebo nadřízeného nad podřízenými, pak problém neformální moci jedince spočívá v jeho již naznačené způsobilosti odměňovat a trestat jiné v psychologickém slova smyslu. Předpokládá však určitý druh emoční závislosti ovlivňovaného na ovlivňujícím. Moc je definována jako vliv a vliv jako způsobilost vyvo-

lávat změny v myšlení, citění a jednání druhých (J. R. P. French a B. Raven, 1959). Rozlišují se přitom různé *druhy moci*, resp. psychologického vlivu: již zmíněná formální, tj. legitimní moc, osobní moc v užším, neformálním smyslu, expertní moc a další. Legitimní moc je zvláštním případem jakési formální moci; French a Raven ji definují jako vliv založený na zvnitřněných hodnotách ovlivňovaného a jejím příkladem je legitimní vliv rodičů na své děti, založený na zvnitřněném čtvrtém přikázání o ctění rodičů, pokud se jedná o děti vychovávané v křesťanském duchu; ve skutečnosti má však tento druh moci širší bázi. Expertní moc je založena na uznané odbornosti, osobní moc na vztahu mezi osobami, především na citových vazbách a citové závislosti (proto může mít vliv tzv. citové vydírání). *Objektivní a subjektivní struktura skupiny*. Objektivně se struktura skupiny zjišťuje sociometrií, subjektivní struktura je dána v představách, smýšleních a pocitech členů skupiny, přičemž oba druhy skupinové struktury souhlasí jen zčásti (W. Herkner, 1975). Lze to vysvětlit několika způsoby: 1. Jedinec má samozřejmě více příležitostí vnímat své vlastní interakce než interakce ostatních členů skupiny: je tedy jednostranně informován o svých vlastních vztazích a nemá přehled o vztazích ve skupině vůbec. 2. K úplnému popsání skupinové struktury by bylo nutné znát všechny dyadické relace; pro jeden typ relace, např. pro sympatii, existuje ve skupině s N členy $N^2 - N$ dyadických relací, u čtyřčlenné skupiny je to tedy 12 relací, u pětičlenné 20, u šestičlenné 30 atd.; je zřejmé, že všechny tyto relace nemohou být jedinci známy. 3. Uplatňují se také chyby ve vnímání a zapamatování; množství informací je příliš velké, než aby bylo bez chyb uskladňováno v paměti, přičemž se uplatňuje subjektivní, ne vždy přiměřené doplňování mezer v informacích. Ve struktuře skupiny se mohou objevovat *skupinové kliky*, resp. frakce, podskupiny, které jsou tvořeny jedinci vzájemně spojenými pozitivními vlnami; mají-li členové kliky nižší sociometrický status, tvoří ve skupině cizí těleso. Frakce ve skupině se vytváří kolem ambiciózních „hvězd“, usilujících o přetahování členů skupiny a bojujících o vliv na celou skupinu. To může mít rozkladné důsledky, a proto základním předpokladem jednotné činnosti

a jednotných cílů skupiny je *skupinová koheze* (soudržnost). „Koheze skupiny je výsledkem všech sil působících na všechny členy, aby setrvali ve skupině,“ přičemž je koheze jako výsledný jev určována v podstatě atraktivitou skupiny pro jedince, kteří ji tvoří (D. Cartwright a A. Zander, 1960). Stejnou klasickou definici skupinové kohezivitu podal již předtím L. Festinger (1950); z ní jsou odvozovány další definice, jejichž společným znakem je, že koheze je chápána jako „stupeň, v němž členové skupiny táhnou za jeden provaz“ (T. M. Newcomb, R. H. Turner, Ph. E. Converse, 1965). Sociometricky je koheze vymezována jako poměr množiny oboustranných voleb (V) k množině možných oboustranných voleb (M), tedy: $K = V/M$. P. R. Hofstätter (1964) tuto formuli diferencoval pro případy nelimitovaných a limitovaných voleb. V sociometrické literatuře se někdy rozlišují pojmy skupinové kohezivitu a koherence (M. Petrussek, 1969). Vývoj skupinové kohezivitu se pokusil postihnout T. M. Newcomb (1963): koheze skupiny se vyvíjí z různých psychologických zdrojů, východiskem je však určitá míra podobnosti postojů a zaměření členů skupiny; ta vede k častější interakci, v níž se za podmínek vzájemného odměňování vyvíjí vzájemná atraktivita, která stmeluje členy skupiny po stránce ideové i volní, a dokonce, jak ukázali A. Pepitone a G. Reichling (1955), také ve smyslu prostorovém: jsou častěji spolu, drží se pohromadě apod. „Skupiny s větší kohezí se vyznačují tím, že mají k dispozici vysoký odměňovací potenciál.“ (H. J. Hummell, 1969) Z toho pak logicky vyplývá, že čím je koheze skupiny větší, tím větší vliv má skupina na své

členy, tj. tím více jsou dodržovány skupinové normy a tím více se členové skupiny podílejí na činnosti skupiny. Empiricky je prokázáno, že čím větší je koheze skupiny, tím přísněji jsou členy skupiny dodržovány její normy (G. C. Homans, 1961). Poněkud sporná je souvislost mezi stupněm kohezivitu a stupněm konformity. Vysoká koheze je článkem v sekvenci událostí, které mají kruhový charakter, jak ukazuje níže uvedené schéma. Ve skupinách s vysokou úrovní kohezivitu se vyvíjejí skupinové normy rychleji a spolehlivěji než ve skupinách s nízkou úrovní kohezivitu (L. Coch, J. R. P. French, 1948, a další). Psychologický vliv skupin s vysokou úrovní kohezivitu ve srovnání se skupinami s nízkou úrovní kohezivitu prokázal zcela jednoznačně K. W. Back (1950). Experimenty, které provedl, předešlím ukázaly, že skupiny s vysokou úrovní kohezivitu se vyznačují silnou motivací pro získání úspěchu v úkolech, které před skupinou stojí, vysokou angažovaností v diskusích a lepším dodržováním skupinových norem. Newcomb, Turner a Converse (1965), kteří tyto nálezy podrobně analyzují, uvádějí, že základem skupinové kohezivitu jsou tyto jevy: strukturální integrace, interpersonální atraktivita a angažované postoje. Pracovní skupiny s vysokou úrovní kohezivitu se vyznačují i velkým pracovním výkonem (pokud normy skupiny nejsou v rozporu s normami podniku a pokud se skupina identifikuje s cíli výrobní organizace), stabilitou a nízkou úrovní fluktuace a absentismu (L. Coch a J. R. P. French, 1948 a další). Obecně tedy platí, že čím jsou interakce mezi členy skupiny více vzájemně odměňující, tím je úroveň skupinové kohezivitu větší, jinak řečeno, koheze je funkcí jednotných cílů členů skupiny a je

Kruhové schéma vývoje a vlivu kohezivitu

koheze

jejich uspokojování. Sociální obsah pojmu odměny tvoří potřeby jedince uspokojující jeho mezi lidské vztahy: „Odměnu vztahu je k příjemnosti, satisfakci a gratifikaci, které jedinec dostává“ (J. W. Thibaut a H. H. Kelley, 1959) - dodejme, od druhých lidí. Pojem skupinové kohezivitu (podle toho, co bylo výše uvedeno) se stává klíčovým pojmem a současně faktorem vnitřní skupinové dynamiky i vnější čin-

Základní obraz skupinové dynamiky (W. M. Jones, 1975)

rovina skupinových procesů	individuum v sociálním procesu skupiny	skupina jako sociální systém
chovám (na druhé zaměřené jednání a mluvení)	uvnitř sociálního systému skupiny (např. atraktivita, agrese, identifikace, rivalita, integrace, projekce, obracení se na druhé atd.)	interně skupinové externě skupinové
city (podněty k chování)	ve vztahu ke skupině jako sociálnímu systému ve vztahu k jednotlivým členům skupiny ve vztahu k sobě samému	vůči jednotlivým členům vlastní skupiny sebecit skupiny jako odlišení od ostatních (sebe porozumění) vztah k jiným skupinám
normy (představy o tom, co v oblasti citů a chování platí jako skupinově konformní, akceptabilní)	proces učení zpracování (přizpůsobení se nebo opozice) zpětné vazby na úrovni chování a emocí	proces učení řešení konfliktů a integrace komunikace a operacionalizace
účely a cíle (pro jednání skupiny jako celku)	odvážení se zajistit vlastní cíle proti skupinovým upřednostnění nebo sjednocení vlastních účelů a cílů se skupinovými (proces identifikace)	účely a cíle skupin mohou být: - společné uskutečnění materiálních, sociálních nebo duchovních cílů - seburčení (poskytnutí nerušeného vnitřního prostoru nebo potenciálu moci navenek, uspokojování sociálních potřeb členů, zejména emocí) - zajištění uspokojování potřeb prostřednictvím instrumentalizace chování a cílů - vyvinutí ohraničujících mechanismů vůči vnitřním skupinovým procesům (konkurence)
„vedoucí ideje“ („image“, měřítko hodnota - ideál, jádro identifikace)	vědomá nebo nevědomá definice hodnoty skupinových vztahů v systému mnohostranných skupinových vztahů zpětná vazba na procesy předcházejících úrovní	význam „vedoucí ideje“ pro procesy ve skupinách a mezi skupinami (překročení jejich prostorově časových, sociálních a kulturních hranic při současném zajištění proměnlivého pocitu identity není ještě prozkoumáno)
nosti skupiny; vysvětluje základní fenomény života v malých skupinách. <i>Dynamika skupiny</i> . To, co skupiny, se označuje termínem	se děje uvnitř skupinová dy-	namika, resp. (dynamika skupiny. Termín zavedl K. Lewin (1939). Ujal se zvláště v sociální psychologii, která se zaměřuje především na výzkum skupinové dynamiky, z jehož poznat-

ku vzešlo později dnes velmi rozšířené hnutí „tréninkových skupin“ („T-groups“), zaměřených na výcvik rolí, senzitivity a dalších sociálně psychologických fenoménů, resp. způsobilostí. D. S. Cartwright a A. Zander (1968) uvádějí: „Skupinovou dynamikou lze chápat oblast výzkumu, která se věnuje rozšíření poznatků o podstatě skupin, zákonitostí jejich vývoje a jejich interakcí k jednotlivým individuí, druhým skupinám a větším institucím. Vyznačuje se čtyřmi charakteristickými znaky: a) těžištěm v empirickém výzkumu teoretické signifikance, b) zájmy o dynamiku a interdependenci fenoménů, c) dalekosáhlou relevancí pro všechny sociální vědy a d) potenciální aplikací jejich výsledků na pokusy zlepšit fungování skupin a jejich působení na individua a společnost.“ Podle P. R. Hofstättera (1987) pocházejí první empirické výzkumy o činnosti malých skupin z období kolem roku 1890. Za základní zdroje vlivu skupiny na jedince pokládá na základě syntetických studií P. G. Zimbardo (1983): 1. podíl na procesu rozhodování, 2. veřejný závazek k doporučenému kursu jednání, 3. sociální podporu od druhých členů skupiny, 4. normativní standardy (sociální normy), které definují přiměřenost chování. Většina norem ve skupině platí pro všechny, některé normy však platí jen pro členy s určitou pozicí. Důležitým aspektem je *efektivita malé skupiny*, která je podle D. McGregora (1960) určována následujícími skutečnostmi: ve skupině existuje neformální uvolněná atmosféra, hodně diskusí o úlohách skupiny se širší účastí, cíl skupiny je všemi akceptován (jednota ideová a volní), skupina bere zřetel na názory všech členů a ti se nebojí, že budou za své názory zesměšňováni, nesouhlas je analyzován a objevuje se snaha řešit jej, jednání neplyne z rozhodnutí jednoduché většiny, kritika je klidná a věcná s malým množstvím osobních útoků, neobjevuje se boj o moc, není rozhodující, kdo řídí, ale jak je třeba zajistit program činnosti. Za základní aspekty života skupiny lze považovat komunikaci, rozhodování, interakce a aktivity.

Pokud se činnosti jedince ve skupině týče (jedinec v sociální situaci), vystupuje tu především fenomén *sociální facilitace* (ulehčování), resp. jejího opaku, ztěžování nějaké činnosti jedince. Klasické experimenty se sociální facilitací provedl již F. H. Allport (1920),

kteří zjistil přírůstek výkonnosti jedince nacházejícího se v přítomnosti jiných jedinců. Allport uvádí dva *efekty sociální stimulace*: 1. uvolňování reakcí, které má subjekt pohotově; 2. přírůstek těchto reakcí, které byly již iniciovány, to je fakt *spolučinné skupiny* („co-acting group“) na její členy: „sociální stimuly tak slouží jako sugesce nejen pro uvolnění reakce, nýbrž i pro její zvěšování“. Později potvrdil tento fenomén L. E. Travis I (1925). Trénuje-li pokusná osoba na otáčecím kotouči udržování ukazovátka na určitém bodě tak, že dosáhne maximálního výkonu a jeli pak dále tímto způsobem zaměstnána v přítomnosti 4 - 8 mlčících osob, vykazuje většinou další zlepšení své činnosti. Nicméně výsledky zkoumání vlivu sociální situace, skupinové i neskupinové, nepřinesly jednotné výsledky. Vysvětlit se to pokusil R. B. Zajonc (1965) následující hypotézou: Přihlížení cizích osob ztěžuje naučení se nové reakci, avšak usnadňuje reprodukci již naučeného. Velmi však záleží na interpretaci dané sociální situace a na osobnostních charakteristikách; přítomnost druhých lidí zvyšuje úroveň aktivace subjektu a je-li tato úroveň příliš vysoká, ztěžuje výkon a zvěšuje počet chyb. Naproti tomu *skupinové řešení problémů* je zásadně lepší než individuální řešení, což se nechá jednoduše prokázat matematicky (I. Lorge a H. Solomon, 1955, G. Ekman, 1955 a další): Řeší-li problém dvě osoby, zvěšuje se pravděpodobnost nalezení řešení (u jedné osoby je to vyjádřeno hodnotou $p = 0,30$, u dvou osob $p = 0,09$). To je ovšem čistě formální přístup a rozhodující je zřejmě složení skupiny z hlediska schopností jejích členů. Nicméně *týmová práce* je efektivnější než práce individuální, jde-li o tým zdatných pracovníků: více chytrých lidí více ví. Dalším jevem je *pohotovost skupin k riziku*, která se zkoumá tak, že se pokusným osobám předkládají hypotetická rozhodování v různých podmínkách; jedna alternativa je atraktivní a jistá, druhá je velmi atraktivní, avšak spojená s určitým rizikem. Z výsledků se usuzuje na pohotovost k riziku. Totéž je možné zkoumat u skupin. Zjistilo se, že skupinová rozhodnutí jsou riskantnější než individuální rozhodnutí učiněná před skupinovým sezením (J. A. F. Stoner, 1961 a další). Pokusné osoby, i když v důsledku svého rozhodnutí mohou ztratit

Druhy komunikace se skupinou:

vliv na:	kruh	řetěz	hvězda
rychlost přesnost organizace role vedoucího uspokojení členů	nevelká nevelká nestabilní neurčitá značné	značna značná stabilní pomalá výrazná malé	značná stabilní rychlá velmi výrazná velmi malé

peníze, volí ve skupině riskantnější alternativu, než když se rozhodují samy. Na otázku po příčině existuje více možných vysvětlení. Jedním z nich je předpoklad rozdělení zodpovědnosti: při skupinovém rozhodování je jedinec „méně odpovědný“ za následky rozhodnutí, jen spolurozhoduje. Podrobně byl zkoumán vliv skupiny na mínění svých členů, s nímž je spojen již uvedený fenomén konformismu (M. Sherif, 1936, S. Asch, 1956). Výsledky interpretují nověji E. F. Mueller a A. Thomas (1974): „Členové skupiny se vzájemně ovlivňují v určení toho, co chtějí akceptovat jako směrnici jednání nebo jako definici situace“ a každá skupina vytváří svou normu, která je závazná pro členy skupiny tím, že je sankcionována reakcemi skupiny (projevy uznání, nebo naopak nelibosti a odporu). Konformita pomáhá skupině k dosahování skupinových cílů. Tyto skupinové cíle jsou nějaké hodnoty, po nichž členové skupiny touží, přičemž se uplatňuje určitá míra integrace potřeb členů skupiny s těmito cíli. Avšak geneze skupinového cíle nespočívá v pouhém sloučení individuálních cílů členů skupiny, které mají něco společného; naopak podobnost individuálních cílů může vyvolávat i konflikty (tomu se někdy předchází určitými opatřeními - např. v gangu může platit norma, že atraktivní členka gangu je, tak říkajíc, pro všechny). U formálních skupin, jako jsou např. pracovní skupiny ve výrobních organizacích, jsou cíle dány zvenčí jako pracovní normy. Současně tu ale fungují i normy vnitřní, které se vytvořily ve skupině. V podstatě téhož skupinového cíle mohou existovat různé individuální motivy; např. při společné akci se různí členové skupiny různě uplatňují, jeden radí, druhý udržuje dobrou náladu, třetí se těší na dobrodružství atd. (S. Mika, 1980). Výsledky výzkumů účasti členů skupiny na realizaci jejich cílů ukázaly, že 1. čím je skupinový cíl jasnější, tím méně napětí prožívají jedinci, kteří se v realizaci cí-

le angažují, 2. čím je cíl jasnější, tím ochotněji vykonává jedinec činnost sloužící k jeho dosažení, 3. čím jasnější je cíl skupiny i jeho realizace, tím je skupina pro své členy atraktivnější, a 4. čím je cíl skupiny jasnější, tím ochotněji se jednotliví členové podrobují tlakům skupiny, které jsou spojeny s jeho dosahováním (B. H. Raven a J. Rietsema, 1957). Dalším důležitým aspektem života skupiny je *komunikace ve skupině*, která vykazuje u různě organizovaných skupin různou typickou strukturu. V autoritativně založené skupině vychází komunikace z centra a je jednosměrná (rozkazování), v demokraticky založené skupině se vytváří komunikační síť vzájemně propojených vztahů (participace členů na rozhodování). Zásadně se rozlišují následující druhy komunikace ve skupině: kruh, řetěz a hvězda, přičemž každá z těchto forem komunikace se vyznačuje z hlediska svého fungování určitými charakteristikami (viz přehled nahoře).

Ukazuje se tedy, že neefektivnější je komunikace ve formě hvězdy, která však přináší členům skupiny jen malé uspokojení. Funkcí komunikace je sdělování (předávání) informací. Srovnáním jednotlivých skupin lze zjistit *odlišnost skupin*, a to v těchto znacích: důvěrnost (míra, s níž se všichni vzájemně znají), stejnorodost (složení z hlediska věku, pohlaví, vzdělání, socioekonomického statusu, inteligence členů atd.), uspokojení (míra uspokojení, které skupina svým členům poskytuje), polarizace (hledisko spolupráce na společném cíli, tj. ochotní - neochotní), stabilita (stálost vztahů mezi členy skupiny), aktivity (míra činnosti, kterou skupina vykazuje), autonomie (stupeň volnosti, kterou skupina svým členům poskytuje), soudržnost (míra jednotnosti ve věcech týkajících se záležitostí skupiny), členská participace (míra, s jakou se členové skupiny podílejí na skupinovém životě, tj. aktivní - pasivní), atraktivita (přitažlivost skupiny pro její členy daná mírou, s níž

Charakteristiky vedení skupiny:

<i>autoritářský styl:</i> politiku skupiny určuje vůdce <i>autoritářsky vedené skupiny</i> vykazují více agresí mezi členy	<i>demokratický styl:</i> politiku skupiny určuje rozhodování ve skupině
vykazují vysokou kvantitu, ale malou kvalitu výkonu	<i>demokraticky vedené skupiny</i> vykazují méně agresivity, která je zaměřena na nepřátele vůdce
vyznačují se větší tendencí k rozpadu skupiny	vykazují menší kvantitu, ale větší kvalitu výkonu
v situaci frustrace se objevuje osobní obviňování a výčitky	vykazují více stability
	v situaci frustrace se objevuje větší organizovanost a snaha čelit obtížím

uspokojuje jejich potřeby). Zásadně lze ovšem také rozlišovat skupiny podle obsahu jejich činnosti. Vysoce kohezivní a organizované skupiny jsou označovány jako kolektivy.

Atmosféra života ve skupině je určována *stylem vedení skupiny*. Od doby výzkumů skupinového života K. Lewinem a jeho žáky koncem třicátých let se rozeznávají tři druhy stylu vedení: demokratický, autoritářský a liberalistický („laissez - faire“). D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey (1968) uvádějí následující charakteristiky dvou zásadně odlišných způsobů vedení skupiny (viz výše uvedený přehled, upraveno).

V demokraticky organizované skupině je více přátelských vztahů, diskusí, vzájemné vřelosti a respektování, v autoritářsky organizované skupině více dráždivosti, nespokojenosti, nedůvěry a závislosti na vůdci. Liberalistická organizace se vyznačuje nedokonalou organizací činnosti, značnou volností, ale dosti malou výkonností, disharmonickými vztahy a poměrně malou spokojeností členů.

V tomto smyslu je ideální formou organizace skupinového života demokratické vedení skupiny, které podněcuje osobní angažovanost a umožňuje participaci na rozhodnutích skupiny. Tyto charakteristiky platí obecně, tedy i pro pracovní skupiny, pro něž je vedle výkonu důležitá i aktivní angažovanost členů při dosahování cílů organizace.

Literatura:

Cartwright, D., Zander, A. (vyd.): Group dynamics, New York 1960. *Hare, A. R.*: Handbook of small group research, Glencoe 1962. *Hofstätter, P. R.*: Gruppendynamik, 2. vyd. Reinbek 1971. *Sáder, D.*: Psychodynamik in Kleingruppen, München 1978. *Petrusek, M.*: Sociometrie, Praha 1969. *Schneider, H. D.*: Kleingruppenforschung, Stuttgart 1975. *Shaw, M. E.*: Group dynamics, 2. vyd. New York 1976. *Sherif, M.*: Groups conflict and cooperation: Their social psychology, London 1966. *Steiner, J. D.*: Group process and productivity, New York 1972. *Thibaut, J. W., Kelley, H. H.*: The social psychology of groups, New York 1959.

METODOLOGIE A METODY PSYCHOLOGIE

Každá věda sbírá, studuje a vysvětluje fakta, zobecňuje získané dílčí poznatky, aby vytvořila soustavu poznatků a z nich odvozených zákonitostí, které by umožnily přispívat k řešení nejrůznějších společenských problémů, vystupujících v různých oborech činnosti. Východiskem je otázka, co je *vědecké poznání* a jaké cesty k němu vedou, tj. otázka vědecké činnosti. Každá *věda* se nechá definovat jako „systém metodicky získaných výpovědí o určitém předmětu“ (W. Traxel, 1974). Podle téhož autora pak „vědecká výpověď“ je tehdy pravdivá, je-li reprodukovatelná za těchže a metodicky bezvadných podmínek, to znamená, jestliže ji lze předpovídat a jestliže neodporuje již jak je jen možno jistým faktům“. Vědecké poznání je systémem vědeckých výpovědí, které musí být uspořádány a integrovány od jednoduchých vědeckých dat až po nejobecnější teorie. Způsob, jakým se k vědeckým výpovědím dospívá, je *vědecká metoda*, tj. soubor principů, způsobů a prostředků získávání vědeckých poznatků. Je to tedy určitý, přísnými pravidly vymezený postup; jeho teorie se nazývá *metodologie*. Jejím úkolem je především sladit předmět vědy se způsobem jeho vědeckého studia, tj. vypracovat předmět dané vědy přiměřený způsob sbírání a vysvětlování faktů, která umožňují poznávání tohoto předmětu, tj. objevování jeho vlastností, jejich souvislostí a zákonitostí, jimiž se řídí jeho dění. Vědecká psychologie se opírá o *empirická fakta*, tj. o elementární vědecké výpovědi o daném předmětu; jejich zobecněním se dospívá k vědeckým teoriím a dedukcí těchto teorií pak k uplatňování vědy v příslušné oblasti praxe. Věda je tak budována ve dvou rovinách: 1. v rovině empirických faktů, 2. v rovině teoretických konstruktů. Ve vědě se pak uplatňují *metody dvojího druhu*: 1. zjišťování (sbírání) faktů a 2. zpracování faktů. Fakta se zpracovávají logickým myšlením a statistickými procedurami. Pojmu vědecký jsou významově ekvivalentní pojmy objektivní a pravdivý; tedy: vědecký = objektivní = pravdivý. Avšak vědecké pojetí objektivnosti a pravdivosti je relativní. V psychologii

má *objektivita* význam intersubjektivní; jde o souhlasnou výpověď na sobě nezávislých pozorovatelů o určitém objektu pozorování, přičemž souhlas nemusí být absolutní, ale musí být nenáhodný a to, co bylo pozorováno, musí být ověřitelné za těchže podmínek pozorování. U jevů prožívání, které mají znak subjektivní, byla podmínka jejich objektivního pozorování zpochybňována. Lze říci, že všechny psychologické metody zjišťování *faktů* jsou v podstatě různé druhy *pozorování*, jehož smyslem je zjišťování vlastností pozorovaných jevů a vztahů mezi jevy. V tomto smyslu plní úkol *deskripce* (popisu) a *explance* (vysvětlování), které se dějí pomocí tzv. konstruktů. *Konstrukt* je vědecky vymezený pojem, který něco popisuje nebo vysvětluje; vyvozuje se logicky z pozorovaných faktů (takovým konstruktem je v psychologii např. potřeba, představa atd.). V psychologii platí tzv. *empirický kánon*, který klade vědecké požadavky na formulaci empirických faktů a konstruktů. Th. Herrmann (1969) podává obsah tohoto kánonu v následujících formulacích: 1. empirická fakta jsou takové jevy, které mohou být objektivně a spolehlivě pozorovány, event. měřeny; vyžadují teoretické zpracování; 2. teorie, resp. hypotetické konstrukty, musí být empiricky přezkoumatelné, prosty protikladů, jednotné a explicitní; 3. teorie organizují empirická fakta, propůjčují jim jejich význam a připouštějí jejich předvídatelnost.

Věda směřuje k objevování zákonitostí, které ovládají jevy tvořící předmět dané vědy. *Zákon* je objektivní jev probíhající nezávisle na vědomí jedince; je-li objeven, dostává určitou formulaci a je to „formulovaný odraz tohoto objektivního jevu v myšlení“ (F. Breuer, 1977). Existují různé *druhy zákonů*: neomezené (univerzální), omezené (singulární), statistické. *Zákony* a *hypotézy* plní funkci vysvětlování (explance) a předvídání (prognózy). *Hypotéza* je však pouze předběžné tvrzení či předpoklad, jehož pravdivost (platnost) má být ověřena zkoumáním. *Zákony* vyjadřují *vědecké pravdy*, tj. objektivně platné výroky o určitých jevech; kritériem vědecké pravdy je její logická stavba a vyzkoušení v praxi. Od pevně stanovených zákonů je nutné odlišovat pouhé *hypotézy*, tj. formulované domněnky o povaze, resp. zákonech určitého jevu. Jsou odvozovány z empirie i z teorie a slouží jako východisko výzkumu, který má prověřit, zda jsou, či nejsou pravdivé. V tomto smyslu je

vědecký výzkum, který zahrnuje víc než jen užití metod, především ověřováním vědeckých hypotéz a také sběrem faktů.

V souvislosti s výše uvedeným vyvstává otázka psychologických zákonitostí, tj. otázka druhu zákonitostí psychických jevů. Ideálem vědy je objevování kauzálních zákonitostí druhu: jestliže A, pak nutně následuje B; takové jsou např. zákonitosti fyzikální. Platí tyto vztahy také v psychologii? Změny v psychických jevech způsobuje celá řada spolupůsobících činitelů. Např. vnímání barevného kontrastu závisí na kvalitě pozadí; světle šedá plocha na černém pozadí se bude jevit světlejší (kontrastnější) než táž plocha na tmavošedém pozadí, kdy se jeví méně kontrastní, stejně jako na bílém pozadí. V tomto jevu se tedy uplatňuje, mimo jiné, vztah mezi emisí světla a světlostí, adaptace a kontrast (W. Traxel, 1974). Ještě složitější je zákonitost určitého způsobu sociálního chování nebo určité emoční reakce. Psychické jevy jsou determinovány mnoha činiteli, které nezřídka není možné v úplnosti objevit či kontrolovat jejich vliv. To ovšem neznamená, že v oblasti psychična nevládnou určité zákonitosti. Každý jev je zákonitě určován nějakými činiteli a princip determinismu či *princip kauzality* je vůbec předpokladem vědeckého zkoumání jevů. V různých vědách však platí různé druhy kauzality. Byly vysloveny i zásadní námitky proti existenci kauzality vůbec, ale také názory, že účelnost je zvláštním druhem příčinnosti. Podle Traxela není pro psychologii rozhodující, zda je kauzalita jevům imanentní, anebo zda jen vyjadřuje to, že subjekt spojuje po sobě následující pozorované jevy a chápe je jako vztah příčiny a účinku. Obecně to formuloval I. Kant (1781): „Všechno, co se děje, předpokládá něco, po čem to podle nějakého pravidla následuje.“ Podle Traxela nehraje také v psychologii žádnou zvláštní roli, mluvíme-li o příčinách, důvodech nebo podmínkách, neboť tím v podstatě myslíme totéž. Pro psychické jevy je však charakteristická jejich *účelovost* (volní jednání, instrumentální chování). Tak se lze také ptát po jejich účelu, který je obvykle chápán jako udržování a restaurace psychické rovnováhy nebo jako adaptace. Podle Traxela tu nejde o vylučující se hlediska - příčinnost nebo účelnost - nýbrž o „různé aspekty významu souvislosti“: právě tak, jak se lze ptát po příčinách nějakého děje, lze se ptát i po jeho cíli. Při řešení praktických

společenských úloh se však psychologie setkává obvykle s „řešením kauzálních úloh“ (J. Khol, 1984), které vyžaduje hledání příčin, |

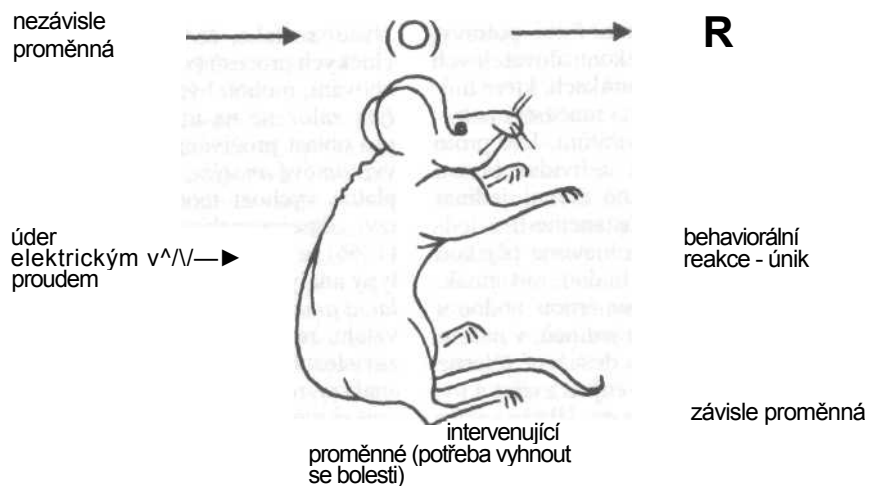
Centrálním problémem psychologie je *problém vysvětlení* (explanace): Otázku, co ji např. agrese nebo introverze, lze zodpovědět popisem, ale otázku, proč je někdo agresivní nebo introvertní, je nutné zodpovědět vyvětlením, tj. relací těchto jevů k činitelům, kteří je způsobují. Rozdíl mezi deskripcí a explanací je někdy setřen, neboť již deskripce může odhalit významy pozorovatelné v datech pozorování (C. W. Brown a E. E. Ghiselli, 1965). K. Lewin (1927) rozeznává tři *způsoby vysvětlování*: 1. vysvětlení v termínech podstatných podmínek (např. jedinec je agresivní, protože byl jako dítě přísně trestán a zakoušel málo rodičovské lásky), 2. genetické vysvětlení, které se v psychologii obvykle převádí na nějakou konkrétní potřebu (pije, protože má žízeň), 3. teoretické vysvětlení, které se provádí v termínech nějakých konstruktů nebo postulovaných činitelů (např. afektivní labilita se vysvětluje nevyvážeností procesů vzruchu a útlumu). Th. Hermann (1969) poukazuje na to, že deskriptivní a explanací konstrukty se při vysvětlování někdy vzájemně zastupují. Např. extraverteze jako vlastnost osobnosti se vysvětluje pomalostí učení (H. J. Eysenck, 1965) a lze tedy říci, že extraverti se od introvertů liší tím, že se pomaleji učí (pomaleji vytváří podmíněné reakce). Avšak rozdílnost v rychlosti učení lze také vysvětlovat konstrukty extraverteze a introverze: učí se pomaleji, protože je extravert. Základem vysvětlování je *funkční závislost* mezi dvěma jevy A a B. Musí tu však být i *časová následnost* (A předchází B), abychom toto B vysvětlovali pomocí A; jinak můžeme A vysvětlovat pomocí B a B pomocí A. Má-li tedy být jev B vysvětlen jevem A, musí být mezi nimi funkční závislost, nebo alespoň závislost kovariance, přičemž A musí časově předcházet B; neznamená to však, že tu jde o kauzální vztah, v němž A je příčinou B, neboť oba jevy, A a B, mohou být způsobovány třetím jevem C. Od kauzálního vysvětlování se proto v psychologii často upouští. Vysvětlení se podává v termínech podmínek, za nichž daný jev vystupuje.

Jak se vlastně nechají poznávat obecné zákony v oblasti životních projevů? W. Traxel (1974) uvádí tento příklad: Uvažujme o tom, jak na velikost tělesného vzrůstu určitého ži-

vočišného druhu působí množství potravy; růst závisí na řadě zčásti nekontrolovatelných faktorů, nejen tedy na podmínkách, které můžeme kontrolovat, a nejen na množství potravy nabídnuté pokusným zvířatům. Lze proto očekávat, že stejně živená individua budou různě veliká. Naopak různě živení jedinci mohou být stejně velcí. Zůstaneme-li u jednotlivého individua, sotva objevíme nějakou zákonitost. Věci se však budou mít jinak, když budeme uvažovat průměrnou hodnotu u celé skupiny zkoumaných jedinců, v našem případě průměrnou hodnotu dosažené tělesné velikosti u všech bohatě živených zvířat a totéž u zvířat živených jen spoře. Ukáže se, že lépe živená zvířata budou mít v průměru větší vzrůst než hůře živená zvířata: v průměrných hodnotách se vykazuje zákonitost, ve střední hodnotě je variace jednotlivých hodnot eliminována a za určitých podmínek je tu neutralizován i vliv neznámých podmínek. Vědy zabývající se životními ději - a mezi ně patří i psychologie - jsou odkázány na statistické postupy. Proto *psychologické zákony vystupují také jako statistické zákony*, tj. jako zákony spočívající na průměrných hodnotách a platící pro průměrné hodnoty (Traxel). Základním aspektem psychologických výzkumů je pak srovnání průměrných hodnot výsledků dosažených u zkoumané skupiny a u skupiny kontrolní, jež jako taková vystupuje proto, že na individua, která ji tvoří, není aplikován ten činitel, jehož vliv je zkoumán. Velkou část psychologických zákonů lze také označit jako *zákony pravděpodobnosti* (stochastické). Zatímco v přírodních vědách zákony vyjadřují nutnost (jestliže A, pak nutně B - jestliže je voda zahřátá na 100 stupňů Celsia při 4 stupních atmosférického tlaku, počne vřít), v psychologii vyjadřují mnohdy jen pravděpodobnost vystoupení určitého jevu (jestliže A, pak s větší či menší pravděpodobností nastane B - jestliže bude zvýšena mzda, zvýší se pravděpodobně i pracovní výkon). Vzhledem k velké variabilitě psychických vlastností lidí a nekontrolovatelnosti mnoha podmínek jejich reagování dochází k tomu, že: 1. obecně platné zákony jsou vzácné, mohou mít u různých skupin výjimky a 2. jsou s takovými zákony spojovány různé podmínky. Tak např. shora uvedený příklad zákonitého vztahu výše mzdy a výkonu platí jen s celou řadou podmínek, mimo jiné s tím, že zvýšení musí být v určitém poměru k výši původní mzdy atd.

Uvádí se také, že při studiu některých psychických procesů (vnímání, paměť), a zejména chování, mohou být používány *kauzální analýzy* založené na identifikaci příčin, zatímco pro oblast prožívání se za legitimní považují *významové analýzy*, které jsou však velmi poplatné výchozí teorii (např. psychoanalýza, tzv. „daseinsanalýza“ atd.). Podle P. Fraisse (1966) se v psychologii používají zásadně dva typy analýzy, a sice *strukturální analýza a relační analýza*. Strukturální analýza je analýza vztahu reakce-reakce, ponechávající stranou závislost lidské psychiky na prostředí. Relační analýzy rozšiřují strukturální hlediska a kladou si otázku vztahu podnět - reakce; pokud jde o obecně charakteristické reakce (jako např. čivost), mohou být tyto pojímány jako funkce stimulu; pokud lze udržovat konstantní situaci, lze je zkoumat jako funkci osobnosti (organismu). Současné *základní formy vědecké analýzy* shrnuje O. Mikšík (1990): 1. klasifikační analýza (popisem a srovnáním zjištěných faktů se dospívá k určení podstatných vlastností jevu), 2. vztahová analýza (směřuje k objevování souvislostí mezi danými jevy, přičemž základní formou souvislostí je funkční vztah, jehož zvláštním případem je korelace), 3. kauzální analýza (směřuje k objevení vztahu příčina-následek, který je vědecky nejdůležitější, protože umožňuje určit příčiny jevu a tím, v některých případech, i jeho ovládní), 4. systémově genetická analýza (je zaměřena na tzv. otevřený systém, který je v interakci s jinými systémy a snaží se hlouběji postihnout vnitřní a vnější vztahy systému, tj. souvislosti prvků, které systém tvoří, a vnější souvislosti systému; genetická analýza pak znamená zaměření se na vznik systému).

Sledování činitelů, ale i jejich účinky, psychické reakce, pokud je lze kvantifikovat, se nazývají *proměnné* a dělí se na tři třídy: 1. nezávisle proměnné, které jsou reprezentovány nějakým druhem stimulace, 2. závisle proměnné, kterými jsou sledované psychické reakce, a 3. intervenující proměnné, tj. všechny vnitřní, psychologicky relevantní dispozice, které působí na vztah mezi vnějšími podněty a pozorovatelnými reakcemi, tj. intervenují v něm. V psychologických experimentech je nutné, aby intervenující proměnné byly u každého jedince konstantní, neboť za této podmínky lze pak sledovat: vliv kontrolovaných změn v nezávisle proměnných (např. intenzita světla), vyvolávané změny v kontrolovatel-

Základní proměnné v experimentech se zvířaty

ných závisle proměnných (např. ostrosti zrakového vnímání). Kontrolovatelnost zde v podstatě znamená spolehlivou definici proměnné a její měřitelnost. Uvedené podmínky pak umožňují kauzami analýzu vztahů podnět - reakce tak, jak jsou dány především ve výsledcích experimentů. Je nutné zdůraznit, že *empiricko-vědecké výpovědi* nemohou být pokládány za konečně platné a že jsou jen ve větší či menší míře verifikovatelné. „Induktivní cestou dosažená výpověď nemůže nikdy dosáhnout poslední jistoty“ (H. Selg a W. Bauer, 1971). V tomto smyslu je vědecké poznání v každém vědním oboru otevřeno novým poznatkům, které mohou měnit *paradigma* dané vědy, tj. (zjednodušeně řečeno) obraz, který si věda vytvořila o vlastnostech svého předmětu a způsobech jeho zkoumání. V tomto smyslu je také každé vědecké poznání historické, tj. vyvíjí se tak, že obohacuje systém svých poznatků. To, co bylo pozorováno, musí být vyjádřeno objektivně ověřitelným způsobem, tj. souhlasnými smyslovými daty, k nimž dospějí na sobě nezávislí pozorovatelé. To v podstatě znamená, že vědecky *skutečně* je to, co lze vnímat smysly, případně za pomoci fyzikálních přístrojů. Ch. T. Tart (1975) to pokládá za jeden z řady postulátů tzv. ortodoxní psychologie, který je ovšem sporný, pouze mlčky předpokládáný; je to „mlčky akceptovaný předpoklad“, který není vůbec jistý, neboť skutečné nemusí být nutné jen to, co je fyzikálně dáno. Stejně sporné je i tvrzení R. Hymana (1964), že vědecká fakta nemají nic společného s jedinečnými a speci-

fickými jevy a že „jsou to jen takové jevy, které mohou pozorovat různí lidé v různé době a na různých místech za podobných okolností“. Důležitým problémem je *modelování v psychologii*, tj. vytváření modelu zkoumaného fenoménu, resp. celého systému (např. vnímání, myšlení, osobnosti, psychiky vůbec), což v podstatě odpovídá výše uvedenému termínu paradigma: „Paradigmy pokládám za všeobecně uznávané výsledky vědeckého výzkumu, které určitou dobu slouží společnosti odborníků jako modely problémů a jejich řešení“ (T. S. Kuhn, 1970, slov. 1981). Naproti tomu „některé modely, jichž věda používá, jsou pouze pomocné prostředky znázorňování“ (W. Traxel, 1974); takové jsou např. modely mozku apod. Smyslem modelování je odhalit vlastnosti modelovaného objektu a objasnit vztahy, které vykazuje, aby bylo ulehčeno poznání i zkoumání daného objektu. V tomto smyslu má být model obrazem resp. analogií originálu a může mít různé formy od schématu až po matematické formulace. Ještě v nedávné době byla velmi populární otázka kybernetických a předtím neurofyziologických modelů různých psychických procesů. F. Rosenblatt (1965), který se zabýval modelováním činnosti mozku, zdůraznil, že není nutné podat model mozku v jeho konkrétní hmotné struktuře, ale jde o to, charakterizovat vlastnosti a strukturu činnosti mozku v nějaké soustavě symbolů. Model nemusí mít tedy podobu věci, kterou zobrazuje; může to být teoretický systém, v našem případě objasňující fyziologické funkce mozku „pomocí známých

zákonů fyziky a matematiky" (Rosenblatt). Podle M. J. Apter (1970) nelze nikdy rozhodně tvrdit, že model je pravdivý, podobně jako není nikdy možné říci, že daná teorie je pravdivá; jediné, co lze říci jak o modelu, tak o teorii je, že jsou ve shodě s danými fakty, když je vždy možný i jiný výklad takových faktů. V psychologii jsou používány různé druhy modelů.

Systémový přístup je v současnosti pokládán za historicky nejvyšší formu vědeckého přístupu ke skutečnosti. Biolog L. von Bertalanffy (1950) vytvořil teorii otevřených systémů, která je použitelná i v psychologii, kde je možné každý psychický proces chápat jako *systémový jev*, tj. jako dění závislé na celém systému psychiky. Uvedený autor chápe *systém* jako „sebe-regulující se celek“, resp. jako „komplex interagujících elementů“ řízený určitým programem. Systém jako celek plní určitou funkci a funguje na základě „cirkulární kauzality“, tj. s pomocí smyčky zpětné vazby, s níž uskutečňuje svou autoregulaci a jíž lze vysvětlit i účelnost jeho činnosti. Také psychika je chápána jako systém a „povaha psychiky může být chápána jen na základě systémového přístupu“, tj. jen v rámci svých vnitřních a vnějších vztahů (B. F. Lomov, 1975). Systémový popis tématu pak spočívá v tom, že objekt, chápáný jako celek vzájemně činných - podle P. K. Anochina „spolupůsobících“ - komponent, je popisován jako dynamická struktura určitých prvků, resp. vztahů.

Psychologické pozorování je, jak už bylo uvedeno, základní psychologickou metodou, která může být chápána jako plánovitě pozorné vnímání určitého objektu, spojené s intencí získat o něm přesné a co nejrozsáhlejší poznání. Obvykle se dělí na pozorování vlastního prožívání a na pozorování chování druhých osob. Pozorování vlastního prožívání se nazývalo *introspekce* a bylo dlouho považováno za nejdůležitější metodu psychologie, dokud se její zájem nepřenesl na oblast chování a dokud nezačala být vědecká hodnota introspekce zpochybňována. Tu ostatně zpochybňoval již I. Kant (1798), který soudil, že zaměření pozornosti na vlastní zážitek průběh tohoto zážitku nutně narušuje a mění. Také A. Comte (1824) odmítal introspekci s tím, že není možné udržovat ve vědomí určitý zážitek a současně jej pozorovat, že tedy nelze být současně pozorovatelem a pozorovaným objektem. Introspekce z reminiscence pak už ne-

ní tak spolehlivá. Dnes je termín introspekce nahrazován termínem *fenomenologická metoda* (který není totožný s filozofickou fenomenologickou metodou „nazírání podstat“ E. Husserla, má s ní však společné, že také jí jde o zachycení toho, co je na jevech podstatné; je však užívána jak pro popis prožívání, tak i chování). R. Wellek (1955) tak rozlišuje subjektivní a objektivní fenomenologickou metodu; první je totožná s introspekci, ve druhé jde o popis toho, jak různé vnější věci (např. hudba, jejíž psychologií se Wellek zabýval) působí na lidskou psychiku, jak člověk prožívá věci ve svém okolí. Pomocí introspekce bylo v psychologii dosaženo pozoruhodných zjištění (byla např. prokázána forma nenázorného myšlení), ale došlo se i k velmi rozporným výsledkům (např. v oblasti popisu citů). Velký obhájce introspekce polský psycholog M. Kreutz (1962) vytyčil následující předpoklady hodnotné introspekce: 1. je třeba užívat ji k popisu psychických procesů současně s jejich průběhem nebo bezprostředně po něm, 2. je třeba ji používat jen ke zkoumání výrazných jevů prožívání, 3. introspektivní materiál je třeba sbírat systematicky a v jeho hodnocení je nutné uplatňovat srovnávací hlediska. Pokud introspekce selhala, bylo to proto, že se soustředovala na příliš subtilní zážitky, zdůrazňuje Kreutz. K introspekci se vrací současná humanistická psychologie. Introspekce je v podstatě vyžadována i v některých případech používání interview a při sebehodnocení.

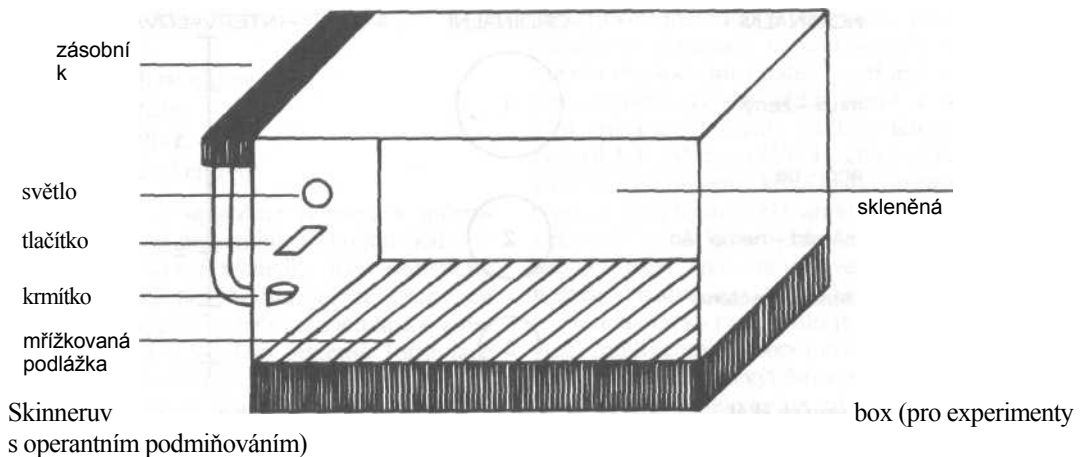
Pokud se *pozorování chování* (extrospekce) týče, může být zdokonalováno užitím různých technik (magnetofonový záznam, film, fotografie), může být skryté nebo se může pozorovatel účastnit pozorovaného jevu (např. skupinového řešení problému), může probíhat v přirozené, nebo uměle vytvořené situaci. Z. Paleski (1965) uvádí následující podmínky úspěšného pozorování: 1. musí být objektivní, 2. musí být cílevědomé; pozorovatel musí mít cíl pozorování, což mu umožňuje pozorovat to, co je podstatné, 3. musí být důkladné a podrobné, což neznamená, že se znamená vše, nýbrž jen to, co je důležité, 4. vlastnímu pozorování musí předcházet důkladné studium problému, neboť čím více pozorovatel o předmětu svého pozorování ví, tím dokonaleji pozoruje, 5. pozorování musí být systematické a plánovité, jinak vede jen k fragmentárním poznatkům, 6. pozorování

má být spojováno s myšlením, které umožňuje operativní sledování zvláštních souvislostí, 7. pozorování má být zakončeno slovním formulováním dosažených výsledků, tj. má být 0 jeho výsledcích vyhotoven protokol, a to bezprostředně po skončení pozorování. S pozorováním je spojena řada problémů, např. do jaké míry může pozorovatel sledovat to, co se děje „pod kůží“ pozorovaných osob, tj. do jaké míry může např. usuzovat na jejich motivaci, atd. Pozorování může být volné nebo předem usměrněné určením daných kategorií chování, které mají být pozorovány (např. kooperativní chování během dětské hry, nikoli hra vůbec). Z časového hlediska se rozlišuje krátkodobé a dlouhodobé (longitudinální) pozorování. Dlouhodobé pozorování může trvat řadu let a používá se při sledování vývoje nějakého jevu. Spolehlivost pozorování se posuzuje mírou souhlasných výsledků pozorovatelů. Dnes je známo již množství různých chyb, kterých se pozorovatelé dopouštějí, a proto pozorování mají vykonávat jen školené osoby. Pozorovatel se má vyvarovat zejména projekce vlastních tendencí do průběhu pozorované ho jevu.

Vedle přímého pozorování existují také *metody nepřímého pozorování*. Jsou realizovány různými prostředky, mezi něž patří zejména rozhovor (a jeho specifická forma interview), беседа, anketa, dotazník, obsahová analýza, sémantický diferenciál, studium produktů činnosti (deníky, školní sešity, výtvarná produkce atd.).

Za vědecky nejhodnotnější metodu se pokládá *experiment* zavedený do psychologie před více než sto lety, který je však pro přísné podmínky své realizace v psychologii omezen jen na výzkum určitých témat. V přírodních vědách je to nejdůležitější metoda výzkumu. Experiment slouží verifikaci určitých hypotéz a umožňuje objev kauzálních souvislostí, které, jak již bylo poznamenáno, jsou pro vědu nejdůležitější. Podstatou experimentu je, že experimentátor manipuluje nezávisle proměnnými, jejichž vliv je zjišťován (např. intenzitou osvětlení) a sleduje, jak se se změnami hodnot nezávisle proměnných mění hodnoty závisle proměnných, tedy jak se se změnou stimulace mění psychické reakce (např. ostrost zrakového vnímání). Předpokladem je kontrolovatelnost stimulace i reakcí a dále to, že vnitřní intervenující proměnné zůstanou konstantní a u každého člena experimentální skupiny ma-

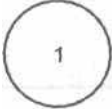
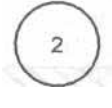

jí zhruba stejnou hodnotu (např. že pokusné osoby jsou zhruba stejně inteligentní, stejného věku, pokud se zkoumá např. nějaký fenomén vnímání, pak i stejně senzoricly disponované atd.). Experimenty musí být uspořádány tak, aby byly vyloučeny náhodné vlivy. Toho se dosahuje udržováním konstantních podmínek a plánovitými změnami jen té nezávisle proměnné, jejíž účinky jsou sledovány. Vyvolávané psychické reakce musí být přesně registrovatelné. V podstatě to znamená, že jak stimulace, tak i vyvolané reakce musí být měřitelné. Klasický experiment bývá prováděn na dvou skupinách - vlastní experimentální a kontrolní. Na první je působeno experimentální nezávislou proměnnou, na druhou nikoli. U obou skupin se provádí dvojí měření výsledků, které jsou pak srovnávány. Jsou-li výsledky (zjištěné rozdíly) nenáhodné, lze konstatovat, že se ve výsledcích reakcí experimentální skupiny projevil vliv sledované experimentální proměnné. V experimentu se např. sleduje vliv nějakého psychofarmaka na rozsah pozornosti, který je definován rozsahem postřehování zrakových podnětů exponovaných tachistoskopem. Nejprve jsou testovány obě skupiny, experimentální a kontrolní, aby se zjistilo, že se od sebe výkonem v rozsahu pozornosti neliší (pretest A, A'). Potom je na členy experimentální skupiny aplikována sledovaná experimentální proměnná, tj. v našem případě určitá psychofarmakologická látka, a potom je znovu testován výkon této skupiny v rozsahu pozornosti, který má určitou hodnotu B. U kontrolní skupiny se znovu testuje rozsah pozornosti s výsledkem B'. Nyní se zjišťuje rozdíl mezi A a B, který vykazuje hodnotu D, a rozdíl mezi A' a B', který vykazuje hodnotu D'. Na vliv experimentální proměnné na rozsah pozornosti můžeme usuzovat, když D, jakož i vztah (rozdíl) mezi D a D' jsou statisticky významné, přičemž D' sám je nevýznamný. V univariálních experimentech se pracuje jen s jednou nezávisle proměnnou (závisle proměnných může být více), v multivariálních experimentech se pracuje s více nezávisle proměnnými, což vyžaduje specifickou strategii postupu a také složitější analýzu výsledků (interdependenční analýza). Psychologické experimenty s sebou přinášejí řadu vážných problémů, které se týkají především dvou věcí: 1. kontrolovatelnost podmínek experimentu, tj. zejména přesné dávkování stimulace a přesná registrace reakcí, 2. repre-

zentativnost závislé proměnné pro to, co je definováno jako předmět výzkumu, zejména jde-li o komplexní psychický fenomén (např. zapamatování bezsmyslových slabik nerezultuje paměť, ale jen jednu z jejích více složek). Námitky vznášené proti experimentu v psychologii shrnuje W. Traxel (1974); mimo jiné v nich uvádí právě výše uvedený problém, tj. převádění psychického na „elementy“, které má význam teoretické abstrakce, ale v empirickém přístupu je problematické; v experimentech se nebere dostatečný zřetel na „výzkum souvislostí v psychickém dění“. Mezi vážné námitky proti psychologickým experimentům patří, že „experiment je nástroj psychologie, která se pokouší vysvětlit psychické dění kauzálně mechanistickým způsobem, tzn. z příčin, zatímco toto vpravdě může být pochopeno jen ze svých smysluplných souvislostí a z cílů, na které je nastaveno“; to je ovšem problém přírodovědeckého vysvětlování a „duchovnědného“ rozumění, ale tento problém nepochybně vystupuje, neboť mnoho uznávaných psychologických objevů bylo učiněno na základě intuitivního zobecnování klinických případů a intuitivního pochopení těchto případů (psychoanalýza). Experiment je obvykle „laboratorní záležitost“, která jen v omezeném rozsahu přináší závěry pro skutečný život, a proto mnoho psychologických problémů nemůže být v laboratorii řešeno. Moderní experimentální psychologie je založena na laboratorním výzkumu pokusných zvířat. Obrázek (viz výše) ukazuje charakteristickou experimentální aparaturu používanou (behavioristy v laboratořích) k výzkumu učení

u holubů. Konečně existují námitky proti experimentální metodě v psychologii jako takové, které zde však nelze podrobněji uvádět a které se obecně vzato týkají pochybné splnitelnosti podmínek experimentu, tj. přísné kontroly proměnných, jež do něj vstupují, zejména mají-li povahu sociálních podnětů. Přes všechny výhrady proti experimentální metodě v psychologii a přes různé problémy s ní spojené byla vytvořena *experimentální psychologie*, která podstatně přispěla k obohacení poznání v psychologii; zavedením experimentu do psychologie začalo vlastně její zvědečtění.

V psychologii vystupuje vážný problém měření psychických jevů, který úzce souvisí mimo jiné také s problémy experimentování v psychologii, které je, jak již bylo naznačeno, v podstatě závislé na přesném dávkování nezávisle a přesné registraci závisle proměnných, tj. na jejich měření. Měření zavedl v psychologii G. Th. Fechner (1860) v souvislosti se svou „psychofyzikou“ (měřil vztahy mezi intenzitou podnětu a intenzitou počítka a výsledky svého výzkumu formuloval matematicky). L. L. Thurstone (1937) prohlásil, že vše, co existuje, existuje v nějakém množství, a že to platí i pro psychické děje; první kapitulu své knihy o měření hodnot nazval charakteristicky: „psychologie jako kvantitativní racionální věda“. Velmi široce pak pojem měření v psychologii vymezil S. S. Stevens (1959), podle něhož je měření „přiřazování čísel objektům nebo událostem podle určitých pravidel“. Stevens rozlišil čtyři typy škálování a pro jejich ilustraci použil příklad teploty: 1. Nominální škála je založena na kvalitativním

NOMINÁLNÍ	ORDINÁLNÍ	INTERVALOVÁ
muži - ženy		-- 1
ano - ne		
má rád - nemá rád		-- 2
čtenář - nečtenář		-- 3

Základní typy měrných škál

třídění (příklad teplo, chladno, A a nonA). 2. Ordinální škála je založena na určité řadě kvalit (zima, chladno, vlažno, teplo, horko; a b c d' e) nejsou zde ještě dány žádné měřicí jednotky a uplatňuje se tu diferenciace na základě srovnávám. 3. Intervalová škála (příkladem je měření teploty teploměrem a její vyjádření ve stupních Celsia, přičemž bodu mrazu odpovídá 0 °C a bodu varu 100 °C v podmínkách určitého atmosférického tlaku); měření se zde provádí již pomocí určitých měrných jednotek, mezi nimiž je stejný interval, avšak ten nemá vlastnosti reálných čísel, neboť 20 °C neznamená dvojnásobnou teplotu 10 °C. 4. Proporcionální škála, kde se používají absolutní čísla a vychází se z přirozeného nulového bodu absolutního (příkladem je vážení: dítě, které váží 40 kg, je dvakrát těžší než dítě, které váží jen 20 kg); tento druh bezprostředního měření na poměrové škále je v psychologii problematický. „Bylo by možné vyhnout se nedorozuměním, kdyby psychologové přestali užívat termínu měření na označování činností, které jsou škálováním, a kdyby odpůrci kvantifikace v psychologii pochopili, že kvantifikace není jen měřením, ale také škálováním" (B. Zawadzki, 1970). Měření psychických vlastností osobnosti se nazývá *psychometrie* (název pochází od fyziologa J. R. Buchanana, ale je užíván i pro měření vztahů mezi podněty a reakcemi ve smyslu psychofyziky). Někteří zastánci měření v psychologii (J. P. Guilford, 1959 aj.) připouštějí, že existují i neměřitelné psychické vlastnosti. Obecně platí, že mnohé psychické vlastnosti jsou „měřitelné" za pomoci různých typů škál. Námitky proti měření v psychologii vnesl zejména A. Wellek (1956). Tradice měření

v psychologii sahá až k Herbartovi (1825), který se pokusil matematicky vyjádřit vzájemný vztah dvou nestejně silných představ Prostředkem měření je tedy v psychologii škálování: „Škála je souborem symbolů nebo čísel, a to tak konstruovaných, že lze symboly nebo čísla přiřadit podle pravidla jedincům (nebo jejich aktům chování), na které se škála aplikuje, přičemž je toto přírazem naznačeno tím, co je dotyčnému jedinci vlastní z toho, co má škála podle předpokladu měřit" (F. N. Kerlinger, 1972). První škálu pro psychologický výzkum sestavil F. Galton (1883), který se jejím prostřednictvím pokusil kvantifikovat živost představ. Později byly metody škálování zdokonaleny (L. L. Thurstone, 1929 aj.). V sociální psychologii zavedl zvláštní druh škálování R. Likert (1932): Pro měření postojů sesbírá badatel nejprve větší množství výroků k danému tématu a předloží je většímu množství subjektů, kteří u každého výroku uvedou, zda s ním souhlasí, či nikoli, a v jaké j míře. Pro každý výrok se pak vypočítá korelace mezi skórem daného výroku a celkovým skórem všech výroků. V konečné stupnici se pak respondentům předkládají výroky, které mají největší korelace. Běžně se používají tří-, pěti- a sedmistupňové škály, které mají nulovou hodnotu buď na začátku, nebo uprostřed škály. W. Traxel (1964) uvádí *tyto příklady škálování*:

- Nulové hledisko je uprostřed škály:

1. velmi příjemné,
2. příjemné,
3. neutrální („ani..., ani..."),
4. nepříjemné,
5. velmi nepříjemné.

- Nulové hledisko je na začátku škály:

1. necitlivé,
2. velmi slabě citlivé,
3. dosti citlivé,
4. silně citlivé,
5. velmi silně citlivé.

Škálování se uplatňuje zejména v měření postojů pomocí dotazníků. Výhodou škálování je, že dosažené výsledky jsou statisticky zpracovatelné, nevýhodou je, že zachycují škálováný psychický fenomén jen hrubě a nepostihují různé nuance, přičemž formulace rozdílů bývá někdy problematická.

Ke specifickým psychologickým metodám patří zejména *kazuistika* (z latinského *casus*, případ), tj. metoda popisu a rozboru konkrétního jednotlivého případu, která se používá zejména v klinické psychologii a v psychopatologii. Příkladem je známá studie o „vlčích dětech“. Dále to je *obsahová analýza*, „výzkumná technika objektivního, systematického a kvantitativního popisu projeveného obsahu sdělení“ (B. Berelson, 1954). Jde o psychologickou analýzu nějakého obsahu sdělení, ať už je učiněno v denním tisku, v rozhlasu, v beletrii, v deníku atd. „Obsahem sdělení je míněn soubor významů sdělených symboly (slovními, hudebními, obrazovými, plastickými, mimickými), které vytváří sdělení samo“ (Berelson). Obsahová analýza časopisu *Playboy* vedla k jistým závěrům o psychosexuálním profilu jeho konzumentů a o tendencích v prezentaci tisku tohoto druhu. Spolehlivost obsahové analýzy je poměrně velká. Další metodou měření významů je tzv. *sémantický diferenciál*, vyvinutý zejména Ch. E. Osgoodem (1952) a dalšími. P. R. Hofstatter (1957) hovoří v témže smyslu o tzv. polaritním profilování. Na sedmistupňové škále se k určitým pojům, jejichž významy jsou srovnávány, nebo k určitému pojmu, jehož význam je srovnáván u různých skupin populace (např. „láska“ a „červená barva“ nebo „láska“ u studentek gymnázií a učnic), hodnotí přiřazené vlastnosti, resp. bipolární adjektiva. Výsledky ukazují shody a rozdíly v asociacích těchto adjektiv s objektem výzkumu; mohou být i faktorovány (faktory sémantického diferenciálu jsou, podle Osgooda, hodnocení, potence a aktivita), přičemž určují polohu objektu v tzv. sémantickém prostoru, který je vymezen výše uvedenými faktory. Také spolehlivost sémantického diferenciálu je vysoká. Další

specifickou metodou psychologie, především sociální a vývojové, je *sociometrie*, pomocí níž se měří sociální vztahy uvnitř malých skupin, zejména vztahy přitažlivosti a odpudivosti mezi jejich členy. Základy této metody položil J. L. Mořeno (1934). Dnes však vedle klasické sociometrie, která klade přímé otázky typu „S kým byste chtěl strávit společnou dovolenou?“ a „S kým byste v žádném případě nechtěl strávit společnou dovolenou?“ existují další varienty, např. typu „Hádej kdo?“, kde se kladou otázky typu „Kdo je ve skupině nejvíce inteligentní, kooperativní, agresivní?“ atd. Z provedených výběrů a odmítnutí lze sestavit obraz vztahů ve skupině, určit její dominantní osoby, pozici jednotlivých členů ve skupině a učinit určité závěry o životě skupiny, např. o míře její soudržnosti, aktivity a další. Výsledky se tabelárně nebo graficky vyjadřují v tzv. sociogramu (např. pracovní skupiny, školní třídy apod.). Ukázalo se, že sociometrický výběr je v korelaci s některými sociálně psychologickými a psychologickými charakteristikami; např. vzdělanější osoby dostávají v průměru více pozitivních výběrů než lidé s nízkým vzděláním (W. C. Bonney, 1949) apod. S pomocí sociometrie lze řešit různé skupinové problémy, např. konfliktnost uvnitř skupiny a další.

Psychologie a statistika. V psychologii, kde statistické zákony hrají důležitou roli, má statistické zpracování výzkumem zjištěných dat velký význam, avšak nemá nahrazovat vlastní psychologickou analýzu těchto dat a psychologicky formulované závěry. V tomto smyslu je statistika pomocným nástrojem psychologie. Statistické zpracování výsledků výzkumu, který musí být projektován tak, aby takové zpracování umožnil, musí splňovat dvě podmínky: výzkum musí být prováděn na souborech a musí umožňovat kvantitativní rozlišování získaných výsledků, dat, vlastností (G. Clauss a H. Ebner, 1978, slov. 1988). Statistika je aparát vyvinutý k posuzování četností, jejich rozložení, vztahů atd.), odvozený z matematické teorie pravděpodobnosti (P. R. Hofstatter, 1962). Statistika tedy zkoumá kvantitativní vztahy mezi jevy a má jednak funkci deskripce hromadných jevů (rozložení jejich četností, průměry, odchylky od průměru), jednak odlišování nutného od nahodilého (testování platnosti a stupně významnosti rozdílů). Předpokladem je, jak již bylo uvedeno, *kvantifikace*, která se děje čítáním (určením počtu

jevů) a měřením. Podle J. P. Guilforda (1956) statistika mimo jiné umožňuje: přesný způsob deskripcie, prezentaci výsledku ve stručné a přehledné formě, obecné závěry a určení, jak dalece je možné dosaženým výsledkům věřit a jak dalece je lze zobecnit, předvídaní, v jaké míře se uskuteční to, co je sledováno, a hypotézy o příčinách určitých komplexních jevů (v tomto smyslu mohou statistické metody často zastupovat experimenty, které jsou jinak nejdokonalější cestou k odhalování příčin). Tzv. *statistické zákony* se týkají souborů, nikoli jedinců (např. rozvedených žen, dospívajících chlapců apod.). Východiskem statistiky je *výběrové šetření*, tj. výzkum určité skupiny populace prováděný na jejím reprezentativním vzorku (tj. např. nikoli na všech dospívajících chlapcích, nýbrž na skupině, která je sestavena tak, že danou populaci reprezentuje). Tzv. *statistický výběr*, kde část populace reprezentuje její celek, se provádí několika způsoby, obvykle jako tzv. náhodný výběr, v němž všechny prvky dané populace mají stejnou pravděpodobnost, že budou vybrány, a který se děje podle tabulky náhodných čísel. Výsledky statistického šetření je možné zobrazovat graficky formou sloupků četností pro jednotlivé třídy (histogramy) a formou křivek četností. U velkých souborů se objevuje normální rozložení ve tvaru tzv. Gaussovy křivky, kdy nejčetnější rozložení spojitě veličiny mají průměrné hodnoty (např. průměrnou inteligenci má největší počet osob). Rozložení menších souborů může mít nesymetrický charakter. Důležitým aspektem je *testování hypotéz* (určitých tvrzení, jejichž platnost či neplatnost má výzkum zjistit); je to matematická procedura založená na teorii pravděpodobnosti. Testováním hypotéz se zjišťuje, zda difference ve zjištěných výsledcích jsou nebo nejsou náhodné; statistické testování pak určitou hypotézu potvrdí, nebo zamítne, a to na určité

hladině významnosti. Je-li např. hypotéza potvrzena na pětiprocentní hladině významnosti, je výsledek významný; je-li potvrzena na jednoprocenní hladině významnosti, je výsledek vysoce významný. Tak lze formulovat např. tzv. nulovou hypotézu („hypotézu žádných rozdílů“), že v intenzitě četby beletrie (definovaném počtem přečtených knih v určitém časovém rozmezí) se dospívající chlapci-učni neliší od dospívajících dívek-učnic. Rozdíly v dosažených výsledcích, vyjádřených např. průměry, se pak testují a hypotézu buď potvrdí (nejsou významné rozdíly), nebo nepotvrdí (jsou významné nebo vysoce významné rozdíly vyjadřující např. skutečnost, že dívky čtou více). Běžné je *zjišťování korelací* mezi dvěma jevy (např. prospěchem a inteligencí žáků základní školy), které je vyjadřováno koeficientem korelace (r) se znaménkem plus nebo minus (kladná a záporná korelace), který sděluje stupeň závislosti dvou jevů a nabývá hodnot od 0,00 do 1,00. Kladná korelace znamená, že zvyšování hodnoty jedné proměnné - veličiny X - je doprovázeno zvyšováním druhé veličiny Y ; záporná znamená, že zvětšování hodnoty X odpovídá zmenšování hodnoty Y . Korelace tedy nevyjadřuje kauzální vztahy, ale jen souvislost jevů, které mohou mít společnou příčinu. Psychologické vztahy mezi proměnnými jsou obvykle vyjadřovány v korelacích.

Literatura:

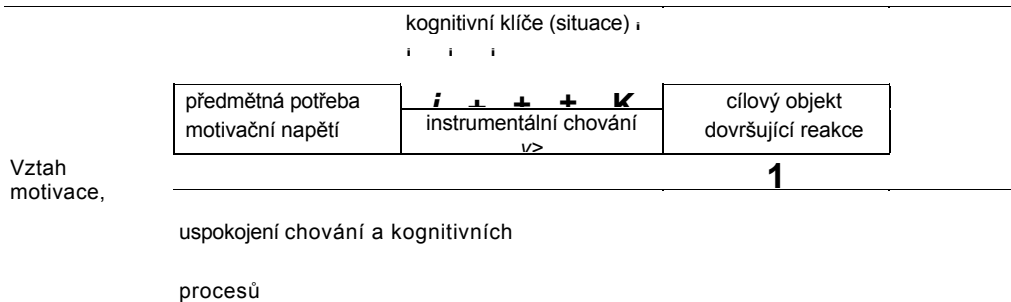
Clauss, G.; Ebner, H.: Základy statistiky pro psychologov..., Bratislava 1988. Maršálova, L, Mikšík, O. (red.): Metodológia a metody psychologického výskumu, Bratislava 1990. Traxel, W.: Grundlagen und Methoden der Psychologie, 2. vyd. Bern-Stuttgart-Wien 1974. Selg, H., Bauer, W.: Forschungsmethoden der Psychologie, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1971. Shangnessy, J. J., Zechmeister, E. B.: Research methods in psychology, 2. vyd. New York-Toronto 1990.

MOTIVACE

Termín motivace je odvozen z latinského slova *moveo*, hýbám, a vyjadřuje přeneseně hybné síly chování, jeho činitele. A tak se psychologové celkem shodují v tom, že „otázka motivace je otázka, proč se člověk chová tím nebo oním způsobem“ (fenomenolog W. Keller, 1954, stejně jako behaviorista J. F. Hall, 1961, který ovšem tento koncept vztahuje i na vysvětlování chování zvířat). V tomto smyslu byly v psychologii vytvořeny dva základní koncepty: učení, který objasňuje, za jakých podmínek, jak probíhají změny chování, a motivace, jímž se vysvětluje, proč k těmto změnám dochází; oba koncepty spolu úzce souvisejí. Výše uvedené „proč“ poukazuje na psychologické důvody chování. Nicméně *pojmem motivace* je vymezován různě. H. B. English a A. C. Englishová (1958) uvádějí, že v současné psychologické literatuře je pojmu motiv užíváno v několika následujících významech: 1. Motivy jsou nestimulační proměnné, kontrolující chování; tzn. akty organismu jsou zčásti determinovány ve svém směru a síle setrvávající strukturou či interním stavem. 2. Motivace je předpokládaný specifický proces, který rozdílně energetizuje určité akce, je to předpokládaný specifický personální nebo organismický determinátor směru nebo síly akce či řady akcí. 3. Motivace reprezentuje aktivity druhé osoby, určující vznik motivace ve smyslu uvedeném sub 2 u jiné osoby; např. učitel pochvalou motivuje žáka k učení. Jiné lexikální vymezení podávají H. Piéron a G. Viaud (1963): 1. V obecném smyslu se pojem motivace vztahuje ke změnám organismu, které jej uvádějí do pohybu, až je dosaženo redukce této změny; to je pojetí vycházející z principu homeostázy. 2. Pojem motivace označuje psychologické faktory, vědomé nebo nevědomé, predisponující zví-

řecí nebo lidské individuuum k uskutečnění určitých akcí nebo k zaměření na určité cíle. C. - F. Graumann (1969) vymezuje motivaci prostě jako „to v nás a kolem nás, co nás vede, žene, nutí, abychom se chovali tak, a ne jinak“. R. A. Baron, D. Byrne a B. H. Kantowitz (1980) uvádějí: „Definujeme motivaci jako hypotetický vnitřní proces, který poskytuje chování energii a zaměřuje je vůči specifickému cíli.“ Tato definice překonává starší pojetí, v němž byla motivace chápána jen jako proces energetizace chování (C. L. Hulin, 1952, J. S. Brown 1961 a další); zaměření chování bylo chápáno jako funkce učení. Ve skutečnosti však směr chování, tj. jeho cíl a jeho intenzita, tvoří jednotu a obojí nelze od sebe oddělovat. Pokud se tak dělo, šlo o poplatnost zjednodušenému modelu chování laboratorních zvířat a konceptu obecného popudu („drive“). H. Thomae (1965) shrnuje různé významy pojmu motivace v psychologii: 1. motivace jako příčina pohybu, 2. motivace jako důsledek změn stavu organismu, 3. motivace jako abstrakce z kontinua aktivity, 4. motivace jako determinanta zaměřování chování, 5. motivace jako výklad smysluplných souvislostí duševního života a 6. motivy jako důvody rozhodování v situaci volby.

Vyděme-li ze základních parametrů chování, které jsou v relaci k otázce, proč se individuuum chová tak, jak se chová, můžeme motivaci označit za proces, který učuje směr, sílu a trvání chování. Současně je však nutné poukázat na *rozdíl pojmů motivace a motiv*, neboť první vyjadřuje proces a druhý hypotetickou dispozici k tomuto procesu, a dále na *rozdíl pojmů motivace a chování*: motivace určuje, jak bylo uvedeno, směr, sílu a trvání chování, avšak to, jak bude chováním probíhat a bude-li vůbec realizováno, určuje systém kognitivních procesů, tj. subjektivní model situace, v níž se chování uskutečňuje. V jistém smyslu lze motivy, resp. motivační stavy chá-

pat jako *psychologické příčiny chování* a motivaci jako proces, v němž se tyto příčiny konstituují; pojem psychologické příčiny má však velmi specifický význam. Každému komplexu chování odpovídá komplex kauzální konstelace, v němž je zahrnuto stimulační specifikum situace, procesy vnímání, myšlení a učení. Psychologická kauzalita je specifickým případem kauzality; není to kauzalita lineární a uplatňuje se v ní smyčka zpětné vazby, jakož i interakce vnitřních a vnějších faktorů, jejímž výsledným stavem je psychologická kauzalita. Hlad vyplývá z vnitřních fyziologických podmínek hladovění, avšak alimentární chování je zaměřováno naučenými apetity a konkretizováno vlivy podnětových kognitivních klíčů vystupujících v situaci, v níž probíhá. D. Krech a R. S. Crutchfield (1958) soudí, že ne každý element chování organismu má svůj motiv, ale každý má svou příčinu; určité projevy chování, jako je např. funění, mohou být náhodným výrazem určité excitace, nebo může jít o reflexní reakci. Zda však tento názor přijmeme nebo ne, záleží na tom, jak široký význam pojmu motivace přisoudíme. Je to v podstatě také *otázka nemotivovaného chování*, tedy otázka, zda veškeré chování je motivováno, či nikoli. Podle S. Freuda (1938) jsou motivovány i tzv. chybné úkony (přefeknutí, zapomenutí, přepsání, přehmátnutí), resp. i některé obvykle za náhodné pokládané projevy (poškrábání se na hlavě, bubnování prsty atd.) „jsou přesně motivovány a determinovány pohnutkami, o kterých naše vědomí neví“ (Freud). Citovaný zakladatel psychoanalýzy to pak vysvětluje takto: „Můžeme tyto jevy převést na nedostatečně potlačený psychický materiál, který, byv od vědomí odpuzen, přece nebyl zbaven vší schopnosti, aby se projevil.“ Naproti tomu A. H. Maslow (1954, 1970) soudí, že „ne všechno chování, ne všechny reakce jsou motivovány, přinejmenším nikoli v obvyklém smyslu hledání uspokojení potřeby, tzn. hledání toho, co chybí nebo co je potřebné“. Mezi tyto nemotivované behaviorální jevy klade Maslow zejména fenomény růstu, zrání, výrazu a další. O nemotivovaném jednání se někdy hovoří jako o jednání, jehož motivu si subjekt není vědom. Avšak nevědomé jednání neznamená nemotivované jednání, ale pouze to, že jeho subjekt nezná jeho skutečnou příčinu. D. Krech a R. S. Crutchfield (1958) rozlišují následující tři *druhy chování*: 1. Zacílené adaptivní chování (směřuje

k uspokojení potřeb, projevuje se jako hledání prostředků, řešení problémů, je vědomé a vyžaduje koncentrovanou pozornost). 2. Navykové chování (behaviorální vzorce spouštěné specifickými podněty; nevyznačuje se flexibilitou jako zacílené chování, je to „rutinní systém reakcí“, získaný učením a automatizovaný, vyžadující jen minimum vědomé pozornosti; funguje jako „nástroj“, jako složka větších vzorců zacíleného chování; při učení se takovým návykům není vědomí nezbytné nutné). 3. Výrazové chování (vyjadřuje způsob, jak se člověk chová, jak rychle se pohybuje, jak napjatě hovoří, jak hlasitě se směje, jak klidně sedí; není obvykle motivováno, tj. není zaměřeno na dosažení cílů a na uspokojení potřeb, je prostě projevem toho, co se v člověku děje, manifestací jeho stavů napětí, jeho emocí, konfliktů; většinou si jej člověk není vědom, příležitostně však může být motivováno, když chce člověk úmyslně sdělit své vnitřní stavy, když se např. směje, aby ukázal, jak komický je vtip, který vypravuje jeho nadřízený, vraští čelo, aby ukázal, že přemýšlí; výrazové chování může být kromě toho motivováno „inherentním uspokojením“ a podnětovými možnostmi, které nabízí, a tak v tomto smyslu může mít cíl samo v sobě takové chování, jako jsou výrazové pohyby při tanci, pochodování, hlasité volání apod.). Krech a Crutchfield tedy chápou motivaci jako proces vědomého zaměřování chování; motiv je potřeba spojená s intencí dosáhnout příslušného cíle, avšak tento proces může probíhat i na úrovni nevědomí. Proto je důležité ujasnit si, co je to *vědomá a nevědomá motivace*, neboť takové ujasnění také vymezuje rámec motivovaného, resp. nemotivovaného chování. Vědomě se člověk může snažit o určitou kariéru, ale nemusí vědět proč to činí; nebo vysvětlení toho, které si sám sobě nebo jiným podává, nemusí být psychologicky správné.

U mnoha činů si subjekt neuvědomuje jejich skutečnou psychologickou příčinu, neví, proč učinil to, či ono; v tomto smyslu se hovoří o nevědomé motivaci. H. B. English a A. C. Englishová (1958) navrhuji, aby se v takovém případě hovořilo spíše o neverbalizované než nevědomé tendenci, spíše o nerefektivním než nevědomém postoji a nevědomé přání je lépe označit za potlačené, a to proto, že pojmu nevědomí je připisována řada různých významů. E. R. Hilgard (1962) definuje jako nevědomé „takové procesy, jako přání nebo obavy,

kteřé mohou být vědomé (conscious), avšak které si subjekt neuvědomuje (is unaware)"; *nevědomý motiv* pak vymezuje jako „motiv, který si subjekt neuvědomuje, nebo který si uvědomuje ve zkomolené formě". To znamená, že např. nevědomý pocit je ve vědomí, ale subjekt si není vědom proč tento pocit má, nebo si to vysvětluje mylně. Hilgard přitom zdůrazňuje, že mezi vědomými a nevědomými motivy není ostrá přehrada a že mnohé motivy mohou mít jak vědomé, tak i nevědomé aspekty (-> Vědomí). D. Krech a R. S. Crutchfield (1958) uvádějí dva významy pojmu *nevědomá motivace*: 1. Nevědomou motivací je někdy míněno, že jedinec má „nevědomou potřebu" a „nevědomě hledá nevědomý cíl"; tak můžeme např. říci, že se někdo nevědomě cítí jako inferiorní (méněcenný) a soustavně kritizuje svou ženu, aby se sám cítil lépe; nevědomí se zde chápe jako „separátní mentální stav", který má mnoho vlastností analogických vědomému prožívání (snahy, city, myšlenky atd.), popřípadě lze říci, že nevědomí je separátní agens akce v konfliktu s vědomím. 2. Ve druhém významu naznačuje pojem nevědomí dvojí „mentami život", vědomý a nevědomý: neexistují nevědomá přání, potřeby atd., nevědomá motivace v tomto smyslu znamená, že jedinec si neuvědomuje efekt svých akcí; tak můžeme např. říci: „není si vědom faktu, že jeho soustavná kritika vlastní ženu mu umožňuje, aby se cítil lépe". Je však zřejmé, že oba výše uvedené významy pojmu nevědomé motivace vyjadřují též fakt, totiž že člověk může mít cíle, jichž si není vědom, a že je dosahuje způsoby, jichž smyslu si není vědom. V řadě experimentů s posthypnotickou sugescí prokázal fenomén nevědomé motivace M. H. Erickson (1939,1965): Když bylo např. pokusné osobě v hypnóze sugerováno, že má negativní pocity žárlivosti a odporu vůči osobě X a že tyto pocity budou trvat i po ukončení hypnózy, chovala se po skončení hypnózy vůči osobě X, která ji několikrát požádala o přeseďnutí, sice velmi zdvořile, ale adresovala jí ironickou poznámku (ironie je zjemnělou formou agrese). Podobných experimentů provedl Erickson řadu. Nevědomé motivace jsou zcela evidentním faktem klinické psychologie. Z uvedeného je patrné, že *cíle lidského chování* mohou být plně nevědomé, že však současně vyjadřují určité tendence či potřeby, vnitřními konflikty potlačené snahy, a že dosahování těchto cílů je tedy spojeno

s určitými motivy; stručně řečeno existuje i zacílené, nevědomé motivované chování. Podle D. Kreche a R. S. Crutchfielda (1958) jsou cíle lidského chování dány kombinací těchto motivů: přežití, jistota, uspokojení a stimulace: „Člověk touží po tom, aby zůstal naživu, aby věděl, že má jistotu, aby prožíval příjemné a zakoušel nové stimulační."

Pro lidské chování je také charakteristické, že se v něm uplatňuje *substituce motivů*; např. nadměrné jedení nemusí být vždy motivováno hladem nebo apetitem, ale osamělostí nebo jinými zdroji úzkosti, časté vyhledávání sexuálních dobrodružství nemusí plynout z nadměrně silného sexuálního pudu, ale z komplexu méněcennosti apod. Některé z těchto poznatků byly potvrzeny experimentálně (S. Schachter, R. Goldman a A. Gordon, 1968): Pokusným osobám byly před experimentem při pobytu v čekárně nabídnuty zákusky; některé z pokusných osob byly předem požádány, aby se před experimentem vzdaly snídaně; některým z nich bylo dále sděleno, že v experimentu budou udělovány elektrošoky - jedné podskupině bylo řečeno, že elektrošoky budou jen slabé, druhé, že budou bolestivé, a tak byla u jedné navozena slabá a u jiných silná úzkost. Zjišťovalo se množství zkonzumovaných zákusků v každé podskupině. Experiment přinesl zajímavé výsledky, které potvrzují výše uvedenou tezi o tom, že jedení může být motivováno úzkostí, i hypotézu, že obézní osoby jedí v situacích, v nichž je vyvolávána úzkost, více než osoby s normální tělesnou váhou (jedení obézních osob není tedy ovlivňováno prázdným žaludkem, spolehlivým symptomatickým hladu, nýbrž úzkostí).

experimentální podmínky	množství zkonzumovaných zákusků:	
	u pokusných osob s normální tělesnou váhou	u obézních pokusných osob
silná úzkost, plný žaludek	13,78	19,64
silná úzkost, prázdný žaludek	15,89	19,60
slabá úzkost, plný žaludek	16,98	17,66
slabá úzkost, prázdný žaludek	28,28	16,34

Další zvláštností motivace jsou tzv. *komplexy* (C. G. Jung, 1904 a pozd.), jimiž jsou označovány zvláštní motivační činitele, utvářející se jako důsledky různých, obvykle negativních zkušeností, které jako neasimilované prvky vyvíjejí trvalý motivační, obvykle nevědomý vliv na chování, jehož cílem je kompenzace daného komplexu. J. López Ibor (1987) je označuje jako „prezenci představ a myšlenek, které jsou potlačeny a afektivně silně nabity“ a prostřednictvím tohoto „afektivního náboje“ působí nevědomě na chování jedince. J. Jacobiová (1957) nazývá komplexy „citově akcentované skupiny představ v nevědomí“. C. G. Jung, který je prostřednictvím svých asociačních experimentů objevil, uvádí, že svou nutkavostí a autonomií mohou ovládnout chování člověka, aniž by si toho byl vědom, působí jako jakési „oddělené části psyché“. Se silnými komplexy se jedinec identifikuje, integrují se s jeho já tak, že vzniká identita komplexu a já. Podle Junga existují komplexy, které byly z vědomí vytěsněny, a komplexy, které nikdy ve vědomí nebyly. Nejznámější je komplex méněcennosti, např. fyzické (třeba komplex malého vzrůstu, který je kompenzován nevědomým „vyvyšováním se“), avšak existuje mnoho dalších nejrůznějších komplexů. Konečně podle G. W. Allporta (1961) existuje *neurotický systém motivace*, v mnohém podobný komplexům, jako dalekosáhle iracionální, nevědomý a automatický systém motivace, bez vztahu k životu, tendující k vytváření sebeklamu a k opakování chyb, který má v sobě cosi infantilního. Vzniká z neřešených a neřešitelných konfliktů.

Charakteristika motivace. Motivace je proces usměrňování, udržování a energetizace chování, který, i když vychází z biologických zdrojů, je psychický fenomén, je to psychikou řízený druh regulace; člověk např. nejí proto, aby obnovil v krvi optimální hladinu glukózy, ale protože má hlad, a pocit nasycení se dostává dříve, než se glukóza z potravy dostane do krve. Motivace se dále projevuje jako výrazně systémový jev, je ve funkčních vztazích se všemi ostatními psychickými procesy, je vázána na vlastnosti osobnosti, na fyziologii organismu i na životní podmínky jedince. Za základní *vlastnosti motivace* lze považovat: směřování chování (direktivní funkce), energetizaci chování, tj. určování jeho síly (energetizující funkce) a udržování chování, dokud není dosaženo cíle. Nebo se od dosažení cíle

neustoupí pro nepřekonatelnou překážku, eventuálně v důsledku vzniku jiné, silnější motivace. Za základní *vlastnosti motivovaného chování* pokládají R. Stagner a T. F. Karwoski (1952): 1. energii (energie chování je proporcionální síle motivu: člověk hladovějící celý den bude ve vyhledávání jídla energičtější než člověk hladovějící jen několik hodin), 2. perzistenci (motivace i chování setrvávají, dokud není dosaženo cíle), 3. variabilitu motovaného chování (téhož cíle lze v různých situacích podmínkách dosahovat různými způsoby, což je funkcí situačních „kognitivních klíčů“); k tomu lze přidat ještě 4. směr (motivované chování je zaměřeno na dosažení určitého cíle; jím však není objekt, ale určitý vztah k objektu, dovršující reakci, např. orgasmus apod.). K otázce perzistence motivovaného chování lze poznamenat, že motivované chování může být, jak bylo naznačeno výše, utlumeno, motivace však může setrvávat dál nebo se může transformovat v tendenci po dosažení náhradního cíle. Pokud *se funkce motivace* týče, může být vymezena jejími dílčími, již uvedenými funkcemi (zaměřování, energetizace a udržování chování) nebo obecně, jako proces regulace chování, jehož smyslem je dosahování významných životních cílů, tj. uspokojování potřeb a spolupůsobení při vytváření apetencí a averzí; spolu s procesem učení organizuje motivace instrumentální vzorce těch to apetencí a averzí. Za základní *kritéria motivace* lze pokládat jednak kritéria mentalistická, z nichž nejvýraznější je subjektivní prožívání podněcující povahy (snaha, chtění, touha, přání, úmysl, záměr, úsilí) a také „relativní situační nezávislost chování“ (H. Heckhausen, 1963), jednak kritéria operacionalistická, která formuloval J. S. Brown (1961): 1. proměnná je označována za motivující, jestliže umožňuje reakce rozdílné kvality, nebo když je obsazuje energií, 2. jestliže učení se novým reakcím se zdá být závislé na průměrných manipulacích s těmito proměnnými, 3. jestliže změna takové proměnné vede k zeslábění určitých reakcí, anebo k jejich zesílení, 4. určitá proměnná je příležitostně označována jako motivující, když se žádné jiné vysvětlení nezdá být přiměřené. Neurčitost těchto kritérií je evidentní a poukazuje na podstatné rozdíly v *mentalistickém a behavioristickém přístupu k motivaci*: Oba tyto přístupy samy o sobě jsou neúplné, pokud se mentalistický omezuje jen na „fenomenologii chtě-

ní"; problematičnost behavioristického přístupu spočívá hlavně v tom, že klíčový aspekt motivace, její prožitkové emoční jádro, se obvykle vymyká operacionalizaci a tak se ze studia motivace vytrácí. Zatím jsou tyto nedostatky překonávány jen zčásti. Motivace má velmi úzký vztah k ostatním psychickým fenoménům. Především je to již naznačený *vztah motivace a emocií*: Motivace má emociogenní původ, neboť motivy, z nichž vychází, jsou v podstatě „transformované afekty“ (D. C. McClelland, 1954) a uspokojení, k němuž motivované chování směřuje, má emocionální podstatu (dosažení odměny a vyhnutí se trestu). Emocionální aspekt má i *vztah motivace a učení*, neboť základní faktor učení, zpevnění, tj. odměny a tresty, má zjevnou emocionální podstatu. Učení se kromě toho, a to právě opět z hlediska zpevnění, uskutečňuje jen ve vztahu k motivaci (u sytého psa nelze vypracovat podmíněné potravové reflexy). Dále je tu *vztah motivace a kognitivních procesů*: Motivace určuje „psychologické důvody chování“, kognitivní procesy určují jeho konkrétní vzorec - tedy způsob - s ohledem na situaci, v níž se uskutečňuje. Motivace tedy určuje, jaký psychologický smysl má jeho chování. Kognitivní procesy (vnímání, myšlení, představy) určují, „jak“ se chová, tj. situačně podmíněný způsob chování.

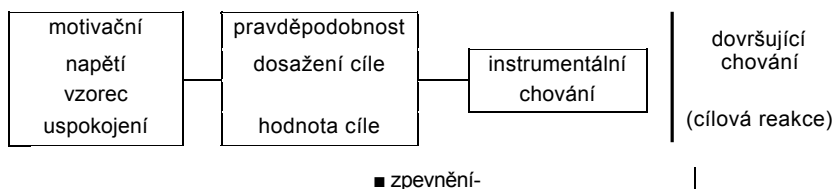
Zatímco motivace určuje směr a intenzitu chování, určují kognitivní procesy zda s motivací spojené instrumentální chování proběhne a jak. Toto „jak“ je určováno kognitivní analýzou situace, v níž se chování uskutečnilo - je určováno tzv. kognitivními klíči. Znamená to zejména, že v různých situačních podmínkách bude též potřeba, jako výchozí motivační stav, uspokojována různým způsobem instrumentálního chování (muž motivovaný touhou po erotickém styku může u různých žen volit různou strategii jejich „náboru“, podle toho jak je kategorizuje, např. na

„lehce“ nebo „obtížněji“ přístupné či podle toho v jaké situaci se o ně uchází: (na večírku, na skupinovém výletě atd.). Tyto vztahy mezi motivací a kognitivními procesy, resp. mezi motivací a chováním, vyjadřuje níže uvedené *blokové schéma motivace a příslušného operantního chování*. Vychází z předpokladu, že cílový objekt je pro motivovaného jedince dostatečně atraktivní a že situace je jím již považována za vhodnou k dosažení cíle.

Motivované chování může setrvávat dokud není dosaženo adekvátního vzorce uspokojení. V případě, že je dosažení cílového objektu blokováno, hledá subjekt motivace náhradní objekt a pokud frustrace pokračuje, mohou být hledány i náhradní druhy uspokojení. Vzorec uspokojení vyjadřuje restauraci psychické rovnováhy, která byla narušena vznikem potřeby, které vyjadřují nějaký nedostatek v životě subjektu. To je tedy schéma motivace zaměřené na redukci potřeby. Složitější je případ, kdy motivace vychází ze zájmu, který dosažením cílového objektu vede k uspokojení, které však jeho intenzitu spíše zesiluje a udržuje tak tento druh motivace více či méně trvaleji.

Biologické základy motivace. Motivace je prafenomén evoluce, neboť vyjadřuje její základní smysl, reprodukci života jedince a druhu, což je zajištěno systémem vrozených motivů chování, instinkty. Se svým vnitřním a vnějším prostředím se organismus vyrovnává metabolickými a behaviorálními procesy, které spolu souvisejí; motivace zajišťuje biologicky účelný behaviorální akt. Chování je řízeno psychicky: Při tzv. zdánlivém krmení, kdy potrava, kterou pokusná zvířata konzumují, nejde do žaludku a do střev, protože po rozžvýkání a spolknutí je voperovanou pištělí uměle vyváděna ven, pokusná zvířata přestávají po určité době žrát, protože jsou „nasyce-na“ (H. D. Janowitz a M. I. Grossmann, 1949). Motivace vychází z určitého systému

Blokové schéma motivace a příslušného operantního chování

biologických potřeb a zajišťuje jejich redukci, neboť tyto potřeby vyjadřují určité deficity organismu, které jsou motivovaným chováním odstraňovány. Motivace tu vystupuje ve funkci tzv. homeostázy, tj. udržování relativně konstantního vnitřního stavu organismu.

Kulturní a sociální základy motivace. Člověk je bytost biologická a společenská zároveň, žije jako příslušník určité kultury a v určité historické epoše, v určité sociální mikrostruktuře (rodině, jiné skupině). Tak jeho psychika - a tedy i motivace - podléhá vlivům kulturního a sociálního prostředí v němž žije, především pak vlivům výchovy. Tak např. M. Meadová (1935) srovnávacím studiem života tří kmenů obývajících Novou Guineu prokázala, že výchovou se pěstují různé povahové vlastnosti dětí a jim odpovídající motivace: u kmene Mundugumorů je u dětí pěstována agresivita a nedůvěra k okolí, u kmene Arapešů jsou naopak děti vychovávány k neagresivnímu, kooperativnímu chování. Existují kultury, u jejichž příslušníků nejsou vyvinuty vlastnické potřeby, které jsou naopak velmi vyvinuty u příslušníků tzv. západní kultury. S určitými formami organizace společenského života a s jeho ekonomickými podmínkami jsou spojeny určité charakteristické motivy činnosti, např. vystěhovalectví, revoluce, podnikání atd. Existují epochy zvýšené sebevražednosti, zločinnosti, rozvodovosti: sebevraždy jsou častější v obdobích hospodářské deprese, loupežné vraždy v období blahobytu (A. F. Henry a J. F. Short, 1954). V období tzv. sexuální revoluce vznikla mimo jiné „neurotická potřeba lásky“ (K. Horneyová, 1940), liberalizace sexu vedla k odstranění mnoha zábran v pohlavním životě. U příslušníků všech kultur vystupují tytéž biologické potřeby (hlad, sex, odpočinek), ale směřují k různým způsobům uspokojování (příkladem je srovnání české a čínské kuchyně, různé pojetí chutného v různých kulturách). Velkou variabilitu vykazuje sexuální motivace a způsoby sexuálního chování v různých kulturách, ale také ve vztahu k náboženským a jiným postojům. Motivace vychází nejen z deficitů organismu, ale i z deficitů v sociálním bytí člověka (např. z nedostatku jistoty, uznání atd.).

Paradigma motivace. Motivace vysvětluje variabilitu chování, která není závislá na kognitivních klíčích a některých dalších faktorech, jako je zrání, učení atd., vysvětluje tedy jeho variabilitu s ohledem na zaměření, sílu

a časové charakteristiky chování. Základní povahu motivace a její systémové znaky vyjadřuje blokové schéma motivace na straně 79. *Vztah motivace a chování* vyjádřil J. W. Atkinson (1964) v této formuli:

$$B = f(M_n, P_s, H_c) \quad B = \text{chování}$$

M_n = motivační napětí P_s = subjektivní pravděpodobnost dosažení cíle H_c = hodnota cíle

Formule zjednodušeně vyjadřuje důležitou skutečnost, že sama motivace (přítomnost motivačního napětí) nestačí tak říkajíc ke spuštění příslušného zacíleného chování. K tomu, aby chování podmíněně stávající motivací bylo uskutečněno, musí být splněny dvě podmínky: 1. subjekt musí být přesvědčen, že bude dosaženo cíle (subjektivní odhad pravděpodobnosti dosažení cíle), 2. cíl musí mít určitou nezbytnou hodnotu (incentivu), aby se stal žádoucí. Vlastní instrumentální chování je pak v dané situaci řízeno - může být i modifikováno - kognitivními klíči. Zacílené chování směřuje k dovršující reakci, která má emocionální podstatu (nasycení, odreagování napětí, zážitek spokojenosti, úleva z uniknutí nebezpečí a další), a poskytuje tak subjektu více či méně úplné uspokojení. Výše uvedené *determinantní chování* (motivace a model situace s hodnotou cíle a vyhlídkou na jeho dosažení) se mohou různě podporovat; se vzrůstajícím motivačním napětím, např. s narůstajícím hladověním klesá náročnost na hodnotu cíle, např. na kvalitu jídla atd. Chování je tedy motivováno a determinováno, lépe řečeno je determinováno a motivace tvoří jednu ze složek této determinace. Podle P. G. Zimbarda (1983) *struktura motivace* v sobě zahrnuje následující funkční prvky: 1. vzrušení, energii, 2. zaměření této energie na určitý cíl, 3. selektivní pozornost pro určité podněty a sníženou vnímavost pro jiné, v danou dobu nevýznamné podněty, 4. organizaci aktivity do integrovaného vzorce reakce, resp. sekvence reakcí, 5. udržování této aktivity až do doby, kdy dojde ke změně výchozích podmínek. Někteří psychologové zdůrazňují, že základním znakem je *interakční povaha motivace*. C. F. Graumann (1969) to vyjadřuje takto: „Motivace je chápána jako vzájemné působení mezi motivovaným subjektem a motivující situací.“ Lze také říci, že tu jde o interakci me-

zi motivy a incentivami; *pojem incentive* vyjadřuje přitažlivost určité vlastnosti objektu nebo objektu vůbec, tj. určitou cílovou hodnotou, která nabízí nějaké uspokojení. Takovou hodnotu však určitý objekt získává jen v přítomnosti příslušné motivace, a tak např. voda bude incentivou pro subjekt, který má žízeň - incentive se vztahují ke konzumačnímu typu chování. Avšak princip interakční povahy motivace a situace platí pro chování vůbec, např. určitá vnější hrozba motivuje individuum k unikovému chování, překážka ho motivuje k agresi apod. To je vyjadřováno i rozdílem termínů *motivace a motivování*: první znamená vnitřní proces, druhé určitou formu a obsah vnější stimulace, která tento vnitřní proces motivace vyvolává. Motivující však může být jen takový vnější podnět (vnější podněcování, pobídka), který má vztah k trvalým nebo aktuálně se vytvořivším motivům. (Jde o vnitřní puzení a vnější přitahování, resp. odpuzování.) Učitelé, ale i řídicí pracovníci a další osoby pracující s lidmi používají určitých metod motivování, resp. určitých motivátorů, aby navodili žádané chování, např. učební nebo pracovní výkon. V tomto smyslu existují dva *základní zdroje motivace*, vnitřní (např. hlad, únava, sexus, různé sociální potřeby) a vnější, motivující podněty a situace, které signalizují možnosti dosažení určitých uspokojení resp. prostředků k uspokojení. Zásadně však jde vždy o výsledný vnitřní proces motivace. Mnohé motivátory, např. peníze, podněcují však spíše jen k dosažení prostředků, tj. dílčích, nikoli konečných cílů jednání; je proto nutné *rozlišení prostředků a cílů jednání*, také proto, že je obojí často zaměňováno. V této souvislosti je třeba zejména zdůraznit, že motivy jako jakási jádra, z nichž se proces motivace vyvíjí, jsou vždy intrapsychické povahy, tj. jsou to vnitřní stavy, resp. struktury, jimž je imanentní obvykle získaný, naučený vzorec uspokojení. Proto není vhodné označovat vnější objekty (např. věci, ale i činnosti) jako motivy; jsou to jen prostředky dosahování určitých cílových reakcí či životních cílů. Mohou se však stát za určitých okolností jaksí samoúčelné (např. hromadění peněz, které je cílem samo o sobě, jak to ukazuje případ Moliérova Harpagona).

Východiskem motivace je *motivační napětí*, vyznačující se určitou mírou vnitřní tenze a více či méně určitým, zaměřeným puzením, podněcováním k více či méně určité, zaměře-

né aktivitě. Východiskem tohoto napětí je stav obvykle označovaný jako potřeba, z něhož se pak proces motivace rozvíjí. Generátorem tohoto napětí - podle J. Reykowského (1975), který je označuje za „emocionálně motivační“ - může být i kognitivní systém, když přijímané informace jsou v neshodě s anticipacemi subjektu, resp. s informacemi, které má k dispozici (tzv. kognitivní disonance), když přijímané informace jsou neurčité (nejistota), když se objevují stále stejné informace (monotonie), když se neobjevují očekávané informace (informační deprivace), když se objevují informace o překážkách (frustrace) atd. Avšak i v těchto případech můžeme hovořit o různých specifických potřebách. Vnitřním zdrojem motivačního napětí jsou tedy různé potřeby, vnějším zdrojem mohou být různé úkoly, pokud je jedinec přijímá, tj. pokud jsou motivující. T. Tomaszewski (1963) chápe úkol přímo jako druh „vnitřního napětí“ a rozlišuje v tomto smyslu dva druhy motivace - potřeby a *úkoly*, přičemž druhé, jak již bylo poznamenáno, závisí na prvním; i když se člověk neztotožní s nějakým úkolem, ale provádí jej, je to určováno nějakou potřebou, např. bezpečí (vyhnutí se negativním důsledkům za nesplnění úkolu). Motivující funkci úkolů, s nimiž se člověk identifikuje, potvrdila B. Zeigarniková (1927): Přeruší-li se subjektu práce na zadaném úkolu, má tendenci se vrátet k jeho dokončení a lépe si jej pamatuje; motivujícím momentem je zde přerušení činnosti, kterou byl subjekt zaujat. Pojem motivačního napětí vymezuje J. Reykowski jako „specifický stav aktivace regulačního aparátu, projevující se v tendenci zabývat se více či méně precizovanou aktivitou“. Na jiném místě konkretizuje Reykowski výše uvedenou definici takto: „Motivační napětí je ve vědomí registrováno jako chuť učinit něco. Jestliže jedinec má odpovídající zkušenosti a ví, jaké podmínky jsou nutné pro redukování motivačního napětí, a zná zároveň objekt uspokojení, napětí se konkretizuje ve formě určitých žádostí nebo intencí.“ Úroveň motivačního napětí je přímo úměrná síle motivace a motivačního napětí je ve své podstatě kombinací svalového napětí a mentálního vzrušení, resp. je určitým aspektem aktivace organismu. Svalové napětí se může týkat celé muskulatury, nebo jen té skupiny svalů, které mají vztah k přípravě akce. Napětí je nepříjemné, a proto vzniká tendence k jeho redukci. Příjemné na-

pětí vzniká, když je vyhlídka na uspokojení, nebo dokonce na lepší uspokojení; v takovém případě může subjekt s dovršující reakcí otálet a příjemné napětí prodlužovat (typickým příkladem je napětí vznikající z potřeby sexuálního styku, které může být stupňováno předehrou ke styku, která je příjemná, a dovršující reakce, orgasmus, tak může být do určité doby oddalována). Motivační napětí vzrůstá také v situaci frustrace (->), resp. deprivace, ale jen po určitou míru. Cílem dovršujícího chování je obvykle *redukce motivačního napětí*, které se, podle Reykowského, dosahuje za následujících podmínek:

- Motivační napětí slábne nebo zaniká, dosáhne-li jedinec podnětu, který má hodnotu uspokojení, resp. realizuje-li určitou činnost napětí redukující (orgasmus, únik z nebezpečné situace a jiné druhy dovršujících reakcí).

- Napětí může opadnout spontánně, jestliže trvalo příliš dlouho, což lze patrně vysvětlit rozpadem nebo vyčerpáním regulačních mechanismů.

- Napětí se mění vlivem cyklických změn, které probíhají v organismu; „vnitřní rytmus životních činností může způsobovat kolísání obecné úrovně aktivity, která má rovněž vliv na úroveň motivačního napětí“ (Reykowski).

- Motivační napětí vycházející z určité potřeby může být odstraněno a nahrazeno jiným, vycházejícím z jiné, silnější potřeby: např. na pětí vycházející z touhy po dosažení společenské prestiže může být nahrazeno napětím vyvolaným ohrožením života.

- Motivační napětí může být redukováno vlivem silných stimulací a s nimi spojených prudkých reakcí; pravděpodobně některé prudké reakce, jako jsou akty agrese nebo orgiastické stavy, jsou způsobilé redukovat motivační napětí různého druhu.

- Motivační napětí může být redukováno vlivem nespecifických biochemických činitelů, které jinak redukují také úroveň aktivity (sedativa, hypnotika, trankvilizátory), nebo vyvolávají stav uspokojení (narkotika). Motivační napětí - v behaviorismu označované termínem *popud (drive)* - vyjadřuje tedy určitou odchylku od optimálního stupně vnitřního napětí; redukce motivačního napětí je pak návratem k tomuto optimálnímu vnitřnímu stavu.

Potřeby. Stav motivačního napětí vzniká z potřeb, tj. ze stavu organismu, resp. individua jako biologické a sociální bytosti, který je

reakcí na nějaký nedostatek: potřeba je projevem nějakého nedostatku. F. Dorsch (1963) definuje potřebu jako „stav nedostatku, chybění něčeho, jehož odstranění je žádoucí“, tedy jako něco, co živá bytost nutně potřebuje pro svůj život a vývoj; psychicky je to „s prožíváním nedostatku spojený cit, který je spojen se snahou po zvládnutí tohoto nedostatku, po uspokojení“. Velmi široce chápe pojem potřebu H. A. Murray (1987), který soudí, že potřeba jako „síle“ jsou připisovány dvě důležité motivační zvláštnosti: 1. způsobilost vzbouzet kognitivní reprezentace žádoucích cílů (k čemuž patří také přáním naplněné fantazie), 2. realizace cíle potřeby. Naproti tomu A. N. Leont'jev (1978) soudí, že je nutné rozlišit potřebu jako vnitřní podmínku činnosti a potřebu jako to, co „usměrňuje a reguluje konkrétní činnost subjektu v předmětném prostředí“: v prvním případě vystupuje „potřeba pouze jako stav nedostatku organismu, který sám o sobě nemůže vyvolat žádnou určitou záměrnou činnost“; teprve „setkání potřeby s předmětem“, tj. „akt zpředmětnění potřeby“, „naplnění potřeby obsahem, který je čerpán z okolního světa“, převádí potřebu na vlastní psychologickou úroveň, tj. činí z ní psychologický problém. Leont'jev svou úvahu uzavírá takto: „Potřeby tedy řídí činnost subjektu, ale jsou schopny plnit tuto funkci pouze pod podmínkou, že jsou předmětné.“ tj. řečeno slovy G. Murphyho (1947) (→ Učení), když je kanalizováno jejich uspokojení, když se je subjekt naučí uspokojovat. To je v podstatě potvrzení staršího behavioristického pojetí tzv. sekundárních motivačních systémů, které bylo založeno na *rozlišení pojmů potřeba a popud (drive)*. Pojem *popud* zavedl do psychologie R. S. Woodworth (1918); *popud* pouze energetizuje chování, zatímco učení je zaměřuje na určitý cíl, a tak se asociací uspokojení s určitými podněty vyvíjejí druhotné motivační systémy. Jimi je míněno to, že „organismus se naučil, jako důsledek určitých znaků zkušenosti, odpovídat v dané situaci nějakými novými způsoby a vzrostla pravděpodobnost vyhovění motivačnímu kritériu“ (J. S. Brown a I. E. Farber, 1968). Touto šroubovanou operacionalistickou terminologií je vyjádřena skutečnost, že potřeby získávají svou předmětnost podmínováním, resp. že se popudy podmínováním mění v potřeby zahrnující již operanty a vzorec uspokojení: podněty asociované opakovaně se stavem nějakého popu-

Index fyziologických potřeb

impulz	činnost	uspokojení
potřeba vzduchu	dýchání	příjem kyslíku a odstraňování CO ₂ z tkání
pocit hladu	jedení	nasyčení
pocit žízně	pití	napití
sexuální vzrušení	sexuální aktivity	orgasmus, detumescence
pocit únavy	odpočívání	restaurace zásob energie v buňkách
nuda	činnost	pohyb, zábava
ospalost	spánek	osvěžení
senzorická deprivace	vnímání	získávání dojmů
přemíra vzrušení	vyhledávání klidu	pocit klidu
tlak v močovém měchýři	močení	pocit vyprázdnění
tlak v tlustém střevě	defekace	pocit vyprázdnění
pocit chladu	zahřívání se	pocit tepla
pocit horka	ochlazování se	pocit přiměřené teploty
pocit bolesti	odstranění bolesti	pocit únavy, stav bez bolesti
svědění	škrábání	odstranění pocitu svědění

Poznámka: Uspokojení je tu dvou případech vymezeno nepsychologicky (u potřeby vzduchu a pocitu únavy, resp. potřeby odpočinku), jinak je vymezeno dosažením cílového psychického stavu.

du, resp. s jeho redukcí, se stávají motivujícími; tato formulace je správná jen zčásti. Rozlišení pojmů potřeba vystupuje přinejmenším ve třech různých významech: 1. biologickém (potřeby vyjadřují stav narušené fyziologické homeostázy; některé biologické potřeby, např. specifických látek, jako je např. vápník nebo vitaminy, nemají psychickou odezvu, ale mohou mít motivační účinky, např. v preferenci té potravy, která obsahuje chybějící látky), 2. ekonomickém (potřeby tu obvykle vyjadřují nutnost nebo žádost vlastnit a užívat určitý objekt, např. barevný televizor, obuv, šatstvo, byt apod., což poukazuje spíše na to, že potřebou je tu míněn určitý prostředek k dosahování nějakého psychologického cíle), 3. psychologickém, který je zcela specifický a vyjadřuje psychický stav odrážející nějaký nedostatek. Pojem popud má spíše biologický akcent a používáme-li pojmu potřeba ve smyslu psychologickém, je pojem popud nadbytečný.

V psychologii se obvykle objevuje *třídění potřeb* na 1. biogenní, fyziologické, 2. psychogenní, sociogenní, psychologické; odpovídá to pojetí člověka jako bytosti současně biologické a sociální. Pojem potřeba pak vyjadřuje jednak určité nedostatky biologické (nedostatek pohybu, odpočinku, jídla), jednak nedostatky v sociálním životě jedince (zázemí, opory, projevy úcty, lásky apod.). Jde tu ovšem o dělení poněkud umělé, protože některé po-

treby sociální, např. něžnosti, společnosti a jiné, mají zřejmě vrozený, a tedy biologický základ. Naproti tomu většina sociálních potřeb vyjadřuje nějaké nedostatky v sociálních podmínkách života jedince, na něž si zvykl nebo které vystupují ve srovnání s jinými jedinci. Různí psychologové sestavovali různé *indexy potřeb*. *Index fyziologických potřeb* je zobrazen nahoře na stránce.

E. R. Hilgard (1962) podal následující *index psychogenních potřeb*:

- Potřeby spojené hlavně s neživými předměty:
 1. Potřeba akvizice: zvětšování majetku, získávání.
 2. Potřeba uchovávání: kompletování, uchovávání věcí.
 3. Potřeba uspořádávání: pořádek, organizování.
 4. Potřeba podržení: ukládání peněz, vlastnictví věcí.
 5. Konstrukce: vytváření, budování, vyhotovování.
- Potřeby vyjadřující ambice, prestiž, dokonalost a moc:
 1. Superiorita: potřeba převyšování jiných.
 2. Respekt: potřeba ocenění, pochvaly, uznání.
 3. Předvádění se: prezentování se efektním způsobem.
 4. Nedotknutelnost: nedopustit snížení vlastní hodnoty.

5. Sebeobrana: ospravedlnění svého jednání.
 6. Protipůsobení: překonávání neúspěchu úsilím.
 7. Potřeba úspěchu: učinit něco co nejlépe.
- Potřeby projevení síly a získávání obdivu:
 1. Dominance: mít vliv na jiné a řídit je.
 2. Potřeba projevit úctu někomu výše postavenému.
 3. Napodobování: shoda s jinými.
 4. Nezávislost (autonomie): odporování vlivu jiných.
 5. Diferenciace: odlišování se od jiných.
 - Potřeby poškozování jiných i sebe sama:
 1. Agrese: napadání jiných, vysmívání se, ponižování.
 2. Pokoření se: akceptování a poddání se trestu.
 3. Vyhnutí se pohanění: dobré chování, vyhýbání se nekonvenci.
 - Potřeby vztahující se k náklonnostem (ci tům) lidí:
 1. Afiliace: navazování přátelství.
 2. Odmítání: ignorování nebo vylučování někoho.
 3. Ošetřování: starání se o někoho.
 4. Závislost: hledání pomoci, podpory.
 5. Lásky: potřeba mít někoho rád a být někým milován.
 - Sociální potřeby v užším smyslu:
 1. Hry a zábavy: hledání rozptýlení, uvolnění.
 2. Explorace: zkoumání, dotazování se, uspokojování zvědavosti.
 3. Vysvětlování a demonstrace: podávání informací, výkladu.

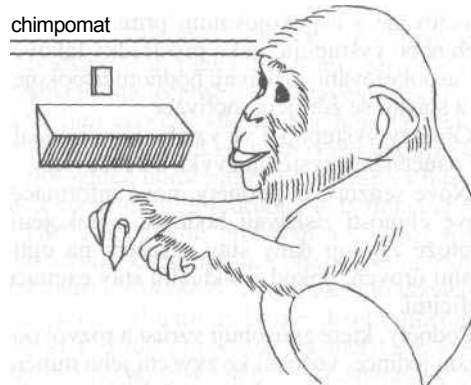
(upraveno)

Základní motivační funkce potřeb zdůraznili mnozí psychologové. Nejvýrazněji se vyjádřil P. V. Simonov (1975): „Potřeby představují onen fundament, na němž se vytváří veškeré chování a veškerá psychická činnost člověka včetně myšlení, emocí a vůle ... motivace neexistuje bez potřeb, které spočívají v jejich základech.“ Z biologických deficitů organismu se vysvětluje *geneze potřeb* fyziologických, které vystupují ve funkci autoregulace chápáné jako udržování fyziologické homeostázy. „Motivace vzniká na základě odchylky té či oné životně důležité konstanty organismu od úrovně zabezpečující jeho nor-

mální životní činnost, tj. na základě určité potřeby“ (K. V. Sudakov, 1971). Vzniklá fyziologická potřeba má povahu neuropsychické aktivace a naučený vzorec uspokojení pakl směruje aktivitu organismu k určité dovršující reakci. V průběhu vývoje pak toto uspokojování dostává povahu zvyku a více či méně cyklického procesu (cykly jedení, odpočinku, I spánku, ale i sexuální aktivity atd.). Také psy-] chologické sociogenní potřeby vznikají z deficitů sociální existence, v níž se uplatňuje jaká-si analogie homeostázy, tj. udržování určitých konstant (např. určité míry kontaktu mezi rodiči a dětmi). Jejich narušení vyvolává při-1 slušnou sociální potřebu; nedostává-li se např. dítěti dostatek pozornosti ze strany rodičů, j vzniká u něj potřeba rodičovské pozornosti. Sociogenní potřeby jsou v tomto smyslu inte-] rindividuálně velmi odlišné, nicméně vyjadřují určité obecně lidské tendence. Obecně to formuluje J. Reykowski (1977): „Psychické potřeby jsou vzbuzeny tehdy, když se děje ně- co, co se neshoduje s očekávanými, nebo něco, co je v rozporu s návyky.“ Lidské individuum v souhlase s obecně lidskými tendencemi si vytváří určitý *system návyků a očekávání*, s nímž jsou spojeny výše zmíněné konstanty v sociálním okolí individua, mezi něž patří zejména očekávání jedince, že druzí budou vůči němu zaujímat určité postoje a chovat se k němu určitým způsobem, a to ve shodě s jeho se- bebepjetím. Pokud se to neděje, vznikají potře- by, které odrážejí porušenou sociální rovno- váhu jedince. Kritériem biogenních potřeb je tedy fyziologická homeostáza, kritériem so- ciogenních potřeb je sociální rovnováha indi- vidua, tj. systém konstant a s nimi spojených očekávání vztahujících se k jeho sociálnímu okolí. Společným jmenovatelem vzniku pot- řeb je tedy *prožívání rozporů* mezi tím, co je, a tím, co má být, a to, obrazně řečeno, jak uvnitř organismu, tak ve vnějším sociálním prostředí jedince. Prožívání těchto rozporů a s nimi souvisejících motivací je pak označo- váno různými nejednotně chápanými termíny jako snaha, chtění, touha, přání, záměr, pohnutka atd. Další mechanismus vzniku potřeb popsal G. W. Allport (1937) jako princip „funkční autonomie motivů“ (—> Osobnost - dynamika) a spočívá v podstatě v přeměně prostředků, které sloužily k dosažení cíle, v sekundární cíle. Experimentálně prokázal tento mechanismus přeměny prostředků v cíle

J. B. Wolfe (1936) na šimpanzích, které naučil používat žetony pro zvláštní automat („chimpomat“), který jim za tyto žetony vydával potravu, pití a uvolňoval výběh: pokusná zvířata se naučila „vydělávat si“ tyto původně pro ně nezajímavé žetony, jakmile získaly hodnotu sekundárních zpevnění, tj. staly se prostředky k dosažení různých cílů. Tím je poukázáno na *vztah potřeb a zpevnění*: to, co získává hodnotu odměny nebo trestu, se současně stává motivujícím činitelem, ať už ve formě potřeby, zájmu, nebo jiné formy motivu. Motivující je také očekávání odměny a vyhnutí se trestu (naděje a obava).

Důležitým aspektem motivace je *uspokojení*, neboť motivované chování směřuje k nějakému druhu, způsobu uspokojení, které může být chápáno jako dovršující reakce, nebo jako cílová reakce, nebo také jako získání odměny a vyhnutí se trestu, či jako ztráta odměny. Za obecný princip uspokojení byla pokládána *redukce popudu* (C. L. Huli, 1942 a pozd.), resp. redukce potřeby, jako je např. redukce pocitu hladu nasycením nebo sexuálního vzrušení dosažením orgasmu. H. A. Maslow (1954) však zdůraznil, že existuje dvojí druh motivace a s ním spojený *dvojí druh uspokojení*: 1. redukce potřeby, která je charakteristická pro motivaci vycházející z fyziologických a sociogenních potřeb, 2. indukce vzrušení, k níž individuum tenduje v situacích deficitu stimulace (tendence k udržování optimální úrovně vzrušení, která je interindividuálně různá) (—> Temperament), dále při rozvíjení některých aktivit, které jsou příjemné (např. sexuálních aktivit) a které poskytují vyhlídky na hédonické vyvrcholení (např. na orgasmus). Zvláštním případem je *uspokojování zájmů*, které je fakticky trvalé, protože zájmy jsou - jako trvale přítomné motivy - neuspokojitelné, s každým dílčím uspokojením naopak motivační síla zájmu narůstá; podstata zájmu je dosud nejasná, je však zřejmé, že zájmy jsou jakousi extrapolací potřeb. S uspokojením souvisí *hodnota cíle*, která je podle J. Reykowského (1977) určována těmito faktory: 1. velikostí odměny, kterou cíl nabízí, což je u těchto cílů interindividuálně odlišné; 2. obtížností dosažení cíle (to, čeho se dosahuje s obtížemi a těžce, má větší hodnotu než to, čeho se dosahuje lehce, avšak platí to jen pro střední hodnoty obtížnosti; nicméně cíle, které se staly snadno dostupné, ztrácejí svou hod-

Ilustrace k experimentům Wolfa

notu nebo se jejich hodnota snižuje); 3. dosažením cíle se jeho hodnota zmenšuje, někdy však to, čeho jsme dosáhli, oceňujeme po čase více než v době, kdy jsme toho dosáhli; 4. hodnota cíle závisí též na síle potřeby (silné potřeby zvyšují atraktivitu cíle, případně činí z původně neatraktivních objektů atraktivní cílové objekty - sexuální deprivace u muže může vést k tomu, že „spatřuje Helenu v každé ženě“). Uspokojení je chápáno jako *dovršující reakce*, tj. v podstatě jako příjemný emocionální zážitek (dosažení odměny), konkrétně např. jako nasycení, úleva, pocit blaha, štěstí atd. Z uvedeného vyplývá, že pocitová hodnota uspokojení nemusí mít jen smyslový obsah, ale že jejím obsahem mohou být i vývojově vyšší - např. etické, estetické a intelektuální - city (uspokojení z prosazení pravdy, z projevené solidarity, z cenného objevu, z vnímání krásy atd.). J. Reykowski (1976) uvádí následující *podmínky, za nichž objekt získává hodnotu uspokojení*, tj. stává se incentivou, stává se atraktivní, motivující:

- Objekt je zdrojem senzoričtých podnětů, které mají vrozenou hodnotu uspokojení u toho kterého živočišného druhu (např. teplá lázeň, chutné jídlo, osvěžující odpočinek - podněty redukující fyziologické potřeby, tzv. ne podmíněné podněty).
- Faktor tzv. vtiskávání, uplatňující se zejména u zvířat v prvních hodinách a dnech po narození; u člověka v kritických obdobích vývoje, jako je např. období dospívání, může vést k různým trvalým apetencím (např. vůči specifickým sexuálním objektům).
- Faktor tzv. sekundárního zpevnění vede k tomu, že určité objekty a způsoby chování,

asociované s uspokojováním primárních potřeb nebo vystupující jako prostředky takového uspokojování, získávají hodnotu uspokojení a stávají se zdrojem motivace.

- Objekty vystupující ve vztahu k individuálně naučenému systému zvyků a očekávání.
- Nové senzorické podněty, nové informace, nové činnosti získávají hodnotu uspokojení, protože zvyšují daný stav vzrušení na optimální úroveň, pokud je aktuální stav excitace deficitní.
- Podněty, které způsobují vzrůst a rozvoj poznání jedince, vedoucí ke zvýšení jeho mínění o sobě samém a zvyšují pocit hodnoty sebe sama (přispívají k evaluaci a zabraňují devaluaci ega), a podněty zvěšťující a prohlubující prakticky použitelnou zkušenost.
- Hodnotu uspokojení získává činnost, spoje ná s objektem který má hodnotu uspokojení, pokud probíhá plynule, bez překážek a vede k úspěchu, pocitu kompetence apod.

Od hodnoty již dosaženého uspokojení se liší *anticipace hodnoty uspokojení*, která je vlastním motivačním činitelem; jde o uspokojení, které subjekt od svého chování očekává: Krysa běží rychleji (tj. vykazuje silnější motivaci) k potravě, které je více (ovšem běží také tím rychleji, čím více hladoví), šimpanz vykoná těžší „práci“ za větší kus banánu (D. Rethlingshaferová, 1963). Stejně se chová i člověk, který za příslib větší odměny vykazuje větší pracovní aktivitu nebo který je ochoten vynaložit větší úsilí a více peněz na setkání s atraktivním partnerem, na získání vstupenky na atraktivní film apod. Podstatně se zde uplatňuje minulá zkušenost s danou kategorií objektů nebo činností, ale i představy činností dosud neprožitých, jimž jsou určité hodnoty přisuzovány. Vztah k hodnotě se může měnit stykem s touto hodnotou, člověk může prožívat zklamání, nebo naopak větší uspokojení, než očekával. Atraktivnost objektu se může zvyšovat nebo snižovat s mírou, s níž se subjekt s objektem seznamuje. Stereotypní styk může vést k přesycení a subjekt hledá nové variace téže hodnoty (např. opouští jednoho sexuálního partnera a hledá jiného). Značný vliv na vztah k hodnotě má minulý úspěch či neúspěch v získávání této hodnoty: láska může ztratit svou hodnotu, jestliže subjekt prožil řadu erotických zklamání, a může být bagatelizována nebo reinterpretována (omezena např. jen na sexuální styk), aby se subjekt vyhnul dalším

zklamáním. Nicméně dospělí bývají - ve srovnání s dětmi - značně rezistentní vůči vlivu neúspěchu na pokles hodnoty uspokojení (N. Feather, 1959).

Principy motivace. Východiskem procesu motivace jsou určité formy a druhy motivů; nejznámější formou motivů jsou potřeby směřující k určitému způsobu uspokojení. Vzniká otázka, zda motivace určující různé směry chování vykazují nějakou obecnou tendenci, zda mohou být převedeny na principy obecnější, než je uspokojování různých druhů potřeb, zejména když existují dva druhy uspokojení. Někteří psychologové soudí, že je možné formulovat dva principy motivace, které obecně vysvětlují její funkci a její psychologickou fenomenologii. Jsou to principy ekvilibria a hédonismu.

- *Princip psychického ekvilibria* (rovnováhy) je analogií principu fyziologické homeostázy a vyjadřuje empiricky potvrzovaný fakt, že motivované chování, ať už plyne z jakýchkoli motivů, směřuje k dosažení vnitřní psychické rovnováhy subjektu. Vychází-li motivace z prožívaných rozporů, je zřejmé, že směřuje k jejich překonání, tj. k navození stavu bez vnitřních psychických rozporů; motivace tedy směřuje k restauraci psychické rovnováhy, která odráží optimální podmínky existence jak na úrovni biologické, tak sociální. Tato vnitřní psychická rovnováha však neznamená stav „nirvány“, nýbrž funkčně optimální úroveň aktivace, tj. také optimální úroveň excitace a stimulace. Avšak zatímco fyziologická homeostáza směřuje ke stabilní rovnováze, tj. ke stálému statu quo, je psychická rovnováha označována jako dynamická, protože se tu projevuje tendence odstraňovat rozpory, což nemusí být nutně za všech okolností spojeno s udržováním stále stejného vnitřního stavu. Rozpory mohou být odstraněny vytvořením nového rovnovážného stavu. Začne-li se silný kuřák cigaret obávat negativních zdravotních důsledků, nemusí nutně přestat kouřit, aby se zbavil úzkosti, ale může snížit množství vykouřených cigaret nebo přejít na méně nebezpečné kouření dýmky nebo začít kouřit cigarety s filtrem. Může se ovšem i kouření vzdát vůbec. Rozhodující je tu redukce úzkosti nějakou behaviorální aktivitou, případně racionalizací, kompenzací apod. Psychickou rovnováhu narušují různé negativní emoce (viny, neúspěchu atd.), jejichž společným

jmenovatelem je úzkost, stav nepříjemného napětí s přidruženou tendencí k jeho redukci. Jiným činitelem vzniku psychické nerovnováhy je tzv. *kognitivní disonance* (L. Festinger, 1957), která je podle jejího objevitele stejně motivující jako hlad a která vzniká, když se dva nebo více kognitivních elementů (tvořících strukturu poznání nebo postoje) dostane do disonantního vztahu, jehož příkladem je výše uvedený kuřácký problém. V takovém případě vzniká tendence k redukci disonance návratem ke konsonanci, což se může realizovat třemi způsoby: 1. změnou chování, 2. změnou kognitivního obrazu prostředí, 3. zavedením nového kognitivního elementu, který disonanci zmenší nebo popře tím, že změní její význam. Síla tlaku na změnu disonance v konsonanci je úměrná důležitosti této disonance; čím je disonance závažnější, tím větší napětí vznikne, a tím silnější je i tendence zbavit se tohoto napětí redukcí disonance. Jiným příkladem je *inkongruence (neshoda) sebezpojetí s chováním sociálního okolí*: vzniká-li nesoulad mezi tím, co o sobě subjekt smýšlí a chováním sociálního okolí (nedostatek pozornosti, úcty, ohledů atd.), objevují se mechanismy kongruence (deformovaná percepce, přehodnocování, výběrové sociální vztahy a další), jejichž smyslem je odstranění inkongruence, která způsobuje nerovnováhu v psychice subjektu (—> Osobnost - dynamika). Mechanismy kongruence jsou zvláštním případem toho, co se nazývá obrana ega nebo *ego-defenzivní mechanismy*, kterými se reaguje na psychickou nerovnováhu vznikající frustrací (—> Osobnost - dynamika). V sociální psychologii je popsána řada dalších případů tendence k udržování a restauraci psychické rovnováhy. G. W. Allport (1961), Ch. Bühlerová (1962) a jiní vyslovili námitky proti principu psychického ekvilibria (např., že směřování k rovnováze vylučuje psychický vývoj), avšak tyto námitky ignorují skutečnost, že se jedná o dynamickou rovnováhu, která vývoj nevylučuje, protože neznamena ani udržování klidu, ani návrat ke stále stejnému stavu. G. W. Allport dále namítá, že si jedinec často staví cíle, které jsou v rozporu s „psychickou homeostázou“, neboť jejich dosažení mnohdy vyžaduje oběti, útrapy a strádání. Avšak rozhodující je konečný cíl, k jehož dosažení slouží často dílčí cíle, které ovšem mohou být spojeny s různým strádáním, a tedy s negativními

emocemi. Tak může člověk těžce pracovat a podstupovat různá odříkání, aby dosáhl vysokého společenského postavení, aby si pořídil dům apod. Podle R. Stagnera (1951) je tendence k psychické rovnováze extrapolací fyziologické homeostázy na vytváření funkčních konstant trojího druhu: ve fyzickém prostředí, v sociálním prostředí a v sebezpojetí. Udržování konstantního obrazu sebe sama pak zahrnuje určité fyzické a sociální konstanty, které vylučují celkové disekvilibrium; pokud k němu dojde, vzniká motivace k restauraci rovnováhy. Některé konstanty se vytvářejí jen na úrovni fantazie a fungují psychologicky, dokud je realita nenaruší. Princip udržování a restaurace psychického ekvilibria je empiricky založený a teoreticky plauzibilní koncept, který vysvětluje, takřkajíc, poslední cíl lidského chování.

- *Princip hédonismu* (z řeckého hédoné, slast). Názor, že chování člověka je ovládáno principem slasti, tedy že směřuje k vyhledávání slasti a k vyhýbání se strasti, sahá až do období antické řecké filozofie, ale je podporován i poznatky o podstatě zpevnění instrumentálního chování. Jako zvyk se fixuje chování, které je instrumentální v dosahování příjemného a vyhýbání se nepříjemnému; motivující je dosahování odměn a vyhýbání se trestům, takže motivace je ve své podstatě dynamikou emocí. D. C. McClelland (1956) považuje motiv za reprodukovatelný afekt. P. Th. Young (1961) pak formuloval hédonický princip motivace tak, že individua mají tendenci k maximalizaci slasti a k minimalizaci strasti - tato tendence se uplatňuje v organizaci chování, tj. v motivaci a v učení (jako vliv zpevnování). Je to zřejmě důsledek evoluce: příjemné bylo biologicky užitečné, nepříjemné bylo neúčinné. V umělých experimentálních podmínkách je ovšem možné organismus oklamat tak, že pokusná zvířata preferují hédonicky výraznější podněty biologicky neúčinné před předměty hédonicky méně výraznými, ale užitečnými. V hédonické teorii motivace hrají rozhodující úlohu emoce a její hlavní představiteli jsou již zmínění P. Th. Young a D. C. McClelland. Námitky proti platnosti hédonického principu v jednání člověka vycházejí z poukazu, že toto jednání není vždy motivováno dosahováním slasti, avšak je tu myšlena slast smyslová - a pak to ovšem platí. U člověka se však vy-

víjejí také vyšší formy slasti, vystupující jako kladné etické, estetické a intelektuální city. Není-li pak hédonický princip chování omezo-
ván jen na smyslovou slast, je přijatelný i pro chování člověka. Pokud je jeho platnost zpochybňována vůbec (Ch. N. Cofer a M. H. Appley, 1964 a jiní), je východiskem těchto pochyb, formulovaných ortodoxními behavioristy, především problém operacionalisticky založené kontroly vlivu emocí v laboratorních experimentech se zvířaty.

Vývoj motivačních systémů. Vývojově nejnižší, vrozenou formu motivace reprezentují nepodmíněné reflexy, resp. instinkty, preformované způsoby chování, které zajišťují účelnou, v některých směrech však také poněkud rigidní adaptaci individua na základní životní situace (obrana, útok, lov, pátrání) a vyjadřují základní biologické funkce organismu (reprodukcí individuálního života a života druhu, tj. sexuální chování). Instinkty jsou u vyšších druhů živočichů do jisté míry modifikovatelné učení (→ Instinkty). Z tzv. primárních motivačních systémů, tj. vrozených biologických potřeb, které fungují jako instinkty, se vyvíjejí podmiňováním tzv. sekundární motivační systémy, tj. naučené tendence chování, a to jak jeho síly a směru, tak i způsobu. N. E. Miller (1941) hovoří v tomto smyslu o „naučených popudech“, avšak J. S. Brown a I. E. Faber (1968) pokládají takový termín za nevhodný, protože je nepřesný. Sekundární čili naučené motivační systémy lze chápat jako systém zvyků zaměřených na dosahování určitých odměn a na vyhýbání se určitým trestům. Zvyky jsou habituální, v podstatě automaticky probíhající způsoby chování. Vývojově nejvyšší úroveň motivace představuje volní jednání, v němž se podstatným způsobem uplatňuje vedle vnější také vnitřní kontrola jednání. Což značí, že se jednání vy-

značuje především tím, že je aktivní a záměrné, tj. vyplývá z vědomé intence, z vědomého dosahování určitého cíle, jímž mohou být i nadosobní abstraktní hodnoty (ideály); v tom případě se pak projevuje i jako prosociální jednání, překonávající zřetele egoistického blaha. B. F. Skinner (1954) soudí, že volní jednání je v podstatě instrumentální chování, a že je tedy lze také vysvětlit podmiňováním: je to s určitým uspokojením asociovaný vzorec instrumentálního chování, který je aktivován, když znovu vystoupí potřeba příslušného uspokojení. Volní akty jsou zaměřeny nejen navenek, ale i dovnitř na podněcování a utlumování určitých impulzů. V tomto smyslu souvisí volní jednání s určitými vlastnostmi osobnosti, které jsou nazývány vůle (•←—). Vývoj motivačních systémů probíhá tedy od vrozených instinktů přes naučené zvyky (apetence a averze), až po aktivní volní regulaci chování, v níž se uplatňují již vývojově vyšší hodnotové orientace, které ovlivňují rozhodování ve volbě prostředků i cílů. Podstata volního jednání není ještě zcela jasná, podle L. S. Vygotského souvisí počátky volní regulace jednání s externalizací předtím internalizovaných slovních instrukcí dávaných dětem rodiči.

Literatura:

Atkinson, J. W.: An introduction to motivation, New York 1964. *Coffe, Ch. N., Appley, M. K.:* Motivation: theory and research, New York - London-Sydney 1964. *Heckhausen, H.:* Motivation und Handeln: Lehrbuch der Motivationspsychologie, 2. vyd. Berlin-Heidelberg-New York 1989. *Homola, M.:* Motivace lidského chování, Praha 1972. *Pardel, T.:* Motivácia ľudskej činnosti a správania, Bratislava 1977. *Weiner, B.:* Human motivation, New York-Toronto-London-Sydney 1980. *Young, P. Th.:* Motivation and emotion: A survey of the determinants of human and animal activity, New York-London-Sydney 1961.

MYŠLENÍ

Od vnímání objektů, jejich vlastností a vztahů se poznání člověka, fylogeneticky i ontogeneticky, vyvíjelo a vyvíjí k poznávání skrytých vlastností a vztahů, překračuje hranice bezprostředně daného a přítomného. Tuto vyšší úroveň poznání zprostředkuje myšlení, vývojově vyšší psychická funkce, umožňující dokonalejší poznávání životního prostředí, a tím i dokonalejší adaptaci na životní podmínky. Tak jako všechny psychologické koncepty, ani *pojem myšlení* není chápán zcela jednotně: operacionálně je myšlení definováno jako proces chápání a řešení problémů, resp. jako chápání a uspořádávání vztahů mezi předměty a jejich reprezentacemi, tj. pojmy (E. Jorswieck, 1987). R. N. Haber a A. H. Fried (1975) definují stručně myšlení jako „proces, ve kterém manipulujeme reprezentacemi světa“; tyto „reprezentace“ jsou symboly a ty lze opět chápat jako stimuly, které zastupují objekty a jejich třídy; jejich systém reprezentuje jazyk. „Pomocí jazyka můžeme explarovat aktuální nebo potencionální vztahy mezi částmi našeho světa, které symbolizují slova: můžeme o nich přemýšlet.“ V myšlení se v tomto smyslu uplatňují dva typy symbolů: obrazy („images“) a pojmy („concepts“). Toto také operacionalistické pojetí odpovídá tomu, co o myšlení řekl Platon (Sofistes, 238): „Nuže tedy myšlení a řeč je jistě totéž, jenže tímto jménem, myšlení, jsme nazvali rozhovor, který vede duše ve svém nitru sama se sebou bez hlasu.“ Myšlení je v tomto smyslu ztotožňováno s tzv. vnitřní řečí, o níž budeme ještě pojednávat. Podle H. B. Englisha a A. C. Englishové (1958) vystupuje pojem myšlení v psychologické literatuře v následujících významech: 1. je negativně vymežován ve vztahu k vnímání jako primárně nepercepční aktivita, jež však není vnímání antagonistická, nýbrž suplementární; 2. vztahuje se k řešení problémů; 3. vztahuje se k problémům jako chápání daných vztahů; 4. je to subvokální či skryté řečové chování („speech behavior“). Obecně se myšlením rozumí proces přetváření a vytváření nových informací, sloužící poznání a řešení problémů. Jako proces řešení problémů chápe myšlení K. Duncker (1935) a další. Dále se myšlení chápe jako zprostředkované poznávání, avšak není jednotný názor na to, čím je zprostředkováváno; obvykle se za

prostředky myšlení pokládají představy a pojmy (názorné a abstraktní, obrazové a pojmově logické myšlení). J. Dewey (1910) vypracoval *funkcionalistické pojetí myšlení*, které dobře vystihuje jeho psychologickou podstatu: Myšlení je vytváření a ověřování hypotéz, v němž se uplatňuje získávání poznatku experimentální a logickou cestou; něco se tu tedy přijímá jako rozumově pravděpodobné nebo nepravděpodobné, přičemž vytvořené hypotézy pak slouží k řešení praktických i abstraktních problémů. Dewey v tomto smyslu hovoří o „reflexivním myšlení“ a o „hypotézách řešení problémů“. „Reflexe směřuje k objevení faktů, které mohou posloužit k dosažení cíle.“ Výsledkem myšlení jsou funkční fakta umožňující řešení problému: „Problém vytyčuje cíl myšlení a cíl vyznačuje průběh procesu myšlení“ (Dewey). Reflexi pak Dewey chápe jako „všestranné zkoumání“, v němž nemá být opomenuto nic podstatného. Předmět reflexe musí být zkoumán ze všech stran, v různém světle; aspektem reflexe je „logičnost“, avšak tento termín - přiznává Dewey - může mít různé významy. Za úkol myšlení pokládá „objevení zprostředkujících článků, které by, postaveny mezi vzdálený cíl a dané prostředky, je spolu harmonizovaly“. Myšlení je pak hledání cest k dosažení cíle.

To je tedy *pojetí myšlení jako řešení problémů*, které je velmi nosné a plodné a jako takové je i předmětem rozsáhlého empirického výzkumu. Podle Dunckera vyvstává problém tehdy, když je dán cíl a subjekt neví, jak má tohoto cíle dosáhnout; úkolem myšlení je pak koncipovat zprostředkující operace. Duncker studoval proces řešení problémů experimentálně na konkrétním problému; pokusné osoby měly najít podmínky, za nichž by byl pomyslnému pacientovi odstraněn neoperovatelný žaludeční vřed pomocí roentgenových paprsků tak, aniž by byly zničeny okolní tkáně. Ze získaných řešení pak odvodil řadu principů uplatňujících se při řešení problémů. Pokud cíl nemá přímý vztah k fyzickému prostředí, jde o teoretický problém, jako je např. nalezení definice něčeho abstraktního, zatímco praktickým problémem je najít a opravit závadu v automobilovém motoru. Život každého člověka je plný problémů; *problémová situace* je taková, v níž je dán cíl, ale chybí prostředky k jeho dosažení. *Řešení problémové situace* znamená hledání prostředků k dosažení cíle, tj. hledání řešení nebo, obrazně řečeno, cest

k dosažení daného cíle. Řešení směřuje prostřednictvím myšlení k vyřešení, přičemž myšlení se zde uplatňuje jako zobecněné poznávání, jako operace s určitými kognitivními prvky, jimiž jsou obrazy (vjemy a představy) a pojmy. Problémy mají různý stupeň novosti: existují problémy které subjekt již dříve řešil a problémy zcela nové: tomu odpovídají *dva základní druhy myšlení*: 1. konvergentní, které používá již známých způsobů řešení, tj. známých algoritmů, 2. divergentní, které má tvůrčí charakter a směřuje k objevení nového, originálního řešení (J. P. Guilford, 1954). Východiskem řešení problému je analýza problémové situace, v průběhu řešení dochází pak k restrukturování dané situace. Základní *kognitivní operace*, která se při tom uplatňuje, je podle S. L. Rubiňštejna (1960) „analýza prostřednictvím syntézy“. Rubiňštejn ji charakterizuje jako „objevování nových a nových vlastností ve vnímaném objektu, prostřednictvím jejich začlenění do vždy nových spojení... v důsledku takové analýzy vystupuje objekt vždy v nových kvalitách, které se vyjadřují v nových pojmech“. K. Duncker (1935) hovoří v tomto smyslu o „sukcesivním reformulování problému“, zprostředkovaném „heuristickými metodami“. Obecně vzato tu jde o hledání strukturálních, funkčních, logických, účelových a dalších vztahů, např. o hledání vztahů příčina-účinek v praktických problémech a o hledání logických vztahů u teoretických problémů. Avšak to je jen velmi obecná a zajisté nikoli vyčerpávající charakteristika podstaty řešení problémů. Je možné podat ji také v termínech teorie informace jako hledání klíčových informací, v němž si subjekt z informací, které má k dispozici pomocí operací a vybavení z paměti, vytváří také informace nové. Při řešení se uplatňuje *přemýšlení*, tj. „řešení problémů v myslí“ (V. Tardy), v němž vystupují různé hypotézy řešení, které jsou prakticky nebo pomyslně testovány, ověřovány a případně korigovány. Po přemýšlení může následovat praktické jednání, resp. instrumentální činnost řízená řešením a směřující k praktickému vyřešení (např. při opravování motoru k výměně svíček). Přemýšlení je složkou myšlení, které zahrnuje širší oblast mentálních aktivit (operací). Řešení určitých praktických problémů jsou schopna i zvířata, jejichž myšlení má charakter senzomotorických operací, v nichž se uplat-

ňuje i poznávání vztahů mezi senzorickeými daty, jakož i metoda pokusu a omylu.

Jsou spory o povahu toho, co nazýváme *myšlením zvířat* - např. zda se v něm uplatňují jakési kvazi-pojmy, představy, tzv. vhled atd. Obecně bývá charakterizováno jako „manipulativní“, protože se v něm prosazuje metoda „pokusů a omylu“ založená na explorativních a zkušebních manipulacích s objekty, které mají vztah k dané problémové situaci. Lidské myšlení je vývojově vyšší, a tedy i kvalitativně vyšší druh psychické činnosti, protože se při řešení určitých problémů opírá také o pojmy, v nichž je obsaženo zobecněné poznání celého lidstva; zvíře, které nedisponuje pojmy, jejichž základem je jazyk, nemůže překročit oblast individuální zkušenosti a konkrétně názorného. V myšlení se podstatně uplatňuje paměť tak, že dává k dispozici určitý systém poznání (poznatků), který u člověka, jak již bylo řečeno, přesahuje individuální zkušenost. Zkušenost člověka je také organizována v pojmech a umožňuje tak vývojově vyšší formy myšlenkových operací, tedy srovnávání a třídění nejen na úrovni názoru, ale také na úrovni abstrakce a zobecnění zprostředkovaných pojmy, které umožňují objevování skrytých vlastností a vztahů. Tím je dána i zásadní *odlišnost myšlení člověka a zvířat*: lidské myšlení se může pohybovat na vyšší funkční úrovni, na úrovni pojmově logického abstraktního myšlení, kdežto myšlení zvířat je odkázáno jen na řešení konkrétních a jednoduchých názorně daných problémů. Zvířata jsou schopna reagovat na vztahy, ale jen v rovině smyslových souvislostí. V pojmech, jimiž operují lidé, jsou však zahrnuta i zobecnění tzv. abstraktních vlastností věcí, které vystupují ze vztahu objektu k jiným objektům (např. abstraktní vlastností vody je, že rozpouští, hasí atd.). Díky tomu, že si člověk osvojil jazyk, osvojil si i dokonalejší obraz skutečnosti, který mu poskytuje dokonalejší systém poznatků o významech věcí a jevů. Je to funkcí vývojově vyšší znakové soustavy, kterou reprezentuje jazyk nejen jako nástroj komunikace, ale i poznávání ve formě „vnitřní řeči“, tj. operací, které provádí v myslí prostřednictvím „slov“. Tuto základní odlišnost myšlení člověka a zvířat dobře ilustrují experimenty, které prováděl se šimpanzi W. Köhler (1917 a pozd.). Patří k nim pokusy se šimpanzem Rafealem, který se naučil hasit oheň zabraňující mu v přístupu k oblíbené potravě vodou ze

sudu, avšak nebyl schopen použít k tomuto účelu vody z jezera - vrátil se k nabírání vody ze sudu, ačkoli měl jezero na dosah. E. G. Vacuro (1957) to interpretuje tak, že Rafael „nemá obecnou (abstraktní) představu o vodě jako takové“, nemá, lépe řečeno, pojem vody, která je mu jen „složkou různých komplexních podnětů, spjatých s různými činnostmi zvířete: k zalévání ohně v aparátu se používá vody z nádržky (podnětem je voda a nádržka); k namáčení těla slouží voda, která je v jezeře atd.“. Myšlení zvířete je tedy předmětně vztahové, resp. obrazově vztahové, a zvíře není s to vyabstrahovat a zobecnit konkrétní funkční vztah (v našem případě voda z nádržky - hašení) na podobné problémy, protože není schopno vydělit „abstraktní vlastnosti“ (v daném případě vlastnost vody hasit oheň) v příslušném pojmu (v našem případě vody). Abstraktním se rozumí „díleč vlastnost vnímaného“, která je pojata do pojmu objektu. Zvířata nejsou schopna abstrakce; chybí jim „popisující řeč“ a nedovedou vytvářet abstraktní pojmy (W. Fischel, 1975). Nicméně není ještě zcela jasné, co všechno zvířata v oblasti poznávání dokáží. Je toho patrně mnohem víc, než se dosud soudilo z výsledků laboratorních experimentů v uměle vytvořených situacích.

Myšlení jako operace se znaky. Filozof Ch. S. Peirce (1931) řekl, že znak cosi zastupuje a že tato reprezentace vyjadřuje nějakou vztahnost a má nějakou funkci; touto funkcí je význam. Vystupuje zde tedy triáda funkčně spojených jevů: objekt, znak a význam. Význam je něco, co je imanentní lidské existenci a do jisté míry životu bytostí vůbec: převádění fyzikálně chemické skutečnosti na systém významu objektů usnadňuje a umožňuje život. Význam objektu sděluje totiž jeho vztah k podmínkám života individua a ty jsou vyjádřeny uspokojováním potřeb - význam má to, co uspokojuje potřeby individua, a to nejsou vždy jen fyzické vlastnosti objektů, ale i jejich chování, jejich psychologické charakteristiky, jejich pozice v prostoru atd. Člověk žije ve světě významů, to je jeho psychologický svět. Nositeli významů jsou *znaky* - jevy, které v mysli zastupují nějaký objekt. Peirce rozlišoval nejprve dva, později tři *druhy znaků*: ikony (obrazy), symboly (např. značky, slova) a tzv. indexy (vyjadřující kauzální vztahy mezi znakem a zobrazujícím objektem). Znaky vytvářejí určité systémy. Takovým charakteristickým systémem znaků *je, jazyk*, jehož zna-

ky jsou morfémy (dále nerozložitelné významové jednoty jazyka a slova). V teorii znaku se rozlišuje označující a označované (designát a designatum). Jednotlivé druhy znaků se pak odlišují vztahem mezi označujícím a označovaným; rozeznáváme tak 1. symptomy (např. zvýšená tělesná teplota je příznakem infekce), 2. signály (vývojově nejnižší forma znaků, např. zahřmění je signálem blížící se bouře), 3. symboly (věci a jevy zastupující nějaké objekty, resp. jejich třídy; např. červené světlo na křižovatce zastupuje příkaz zastavení, zvuková struktura pronesených slov jako např. „moje matka“ zastupuje konkrétní osobu - matku subjektu, zatímco slovo „matka“ zastupuje třídu žen takto označovaných). Pojetí symbolu je však velmi rozdílné, protože symboly jsou považovány za nositele různých konotativních významů a jako takové způsobují často zmatek, neboť týž symbol může označovat, symbolizovat různé objekty. Zcela specifický význam má pojem symbolu v psychoanalýze a v ezoterních systémech. Obecně se rozlišují znaky přirozené a konvenční (uměle vytvořené na základě určitého konsensu). Podle Ch. E. Osgooda (1954) se podnět stává znakem nějakého objektu, vyvolává-li zprostředkující reakci, tj. složku reakce, která byla původně vyvolána podnětovým objektem. Podle téhož autora je reálnost znaků prokazována tím, že subjekt může reagovat stejně i na podněty fyzicky si nepodobné (tzv. sémantická generalizace), což lze přisoudit přenosu významu. Užívání a fungování znaků umožňuje *mentální modelování situací*, které jde za jejich přítomný stav a za jejich vnímatelné vlastnosti; to dále umožňuje odsunování reakcí do budoucna (až se vytvoří vhodnější podmínky), očekávání toho, co nastane a změnit mechanické reagování v účelovou aktivitu. Podle D. A. Normana (1979) „vnitřní modelování situace - jako jeden typ využívání paměti - tvoří důležitou kritickou část myšlení“. Znaky se asociují nejen s kognitivními prvky, ale i s emocemi a vnitřní operace se znaky; myšlení získává emoční akcent. Znaky tak dostávají nejen denotativní, ale i konotativní, tj. subjektivně emoční význam.

Myšlení a jazyk. Vztah myšlení a jazyka / (verbální řeči) je chápán různě. Jak již víme, Platon chápe myšlení jako rozhovor, který vede duše sama se sebou. J. B. Watson (1913) ztotožnil myšlení dokonce s pohyby mluvidel: nicméně - i když se na myšlení podílejí opera-

ces jazykovými znaky - myšlení nelze ztotožňovat s verbální řečí jednak z toho důvodu, že myšlení se opírá také o představy a vjemy, a jednak proto, že řeči, o níž se myšlení v některých případech opírá, je tzv. vnitřní řeč, která není s vnějšími verbálními aktivitami zcela shodná. Podrobně zkoumal *vývojový aspekt vztahu myšlení a jazyka* J. Piaget (1954), který také zdůraznil, že myšlení se u dítěte nevyvíjí jen na základě řeči, nýbrž také na základě konkrétních logických operací a jeho vývojově počátečními formami jsou senzomotorické činnosti a operace s představami. Teprve později se myšlení dítěte váže převážně na řeč. To je pozice, kterou Piaget sám nazývá „dualistické pojetí jednoty myšlení a řeči“. V myšlení dítěte se uplatňuje, mimo jiné, také „individuální symbolismus“, který má formy imaginace, symbolické hry a opožděné nápodoby; společným zdrojem všech těchto forem je nápodoba, která je nezávislá na řeči. A tak se myšlení dítěte nějaký čas vyvíjí, vycházející z nápodoby, bez účasti řeči a také dříve, než začne dítě logicky myslet, je schopno konkrétních logických operací, jako je např. srovnávání předmětů od nejmenšího k největšímu. Tzv. *dualistické pojetí myšlení a jazyka* reprezentovali hlavně představitelé wüzburgské psychologické školy (K. Bühler, O. Kulpe a další), kteří tvrdili, že elementem myšlení jsou „myšlenky“, které nemají slovní formu. E. Grodziński (1978), podle něhož tuto analýzu podáváme, sám zastává tzv. *umírněný monismus v pojetí vztahu myšlení a jazyka*, který výstižně formuloval S. L. Rubinstein (1967), když řekl, že mezi myšlením a řečí existuje jednotu, nikoli identitu: „Ztotožňovat myšlení a řeč je stejně nesprávné jako představa, že řeč je pouze vnější formou myšlenky... Myšlení se v řeči nejen projevuje, ale do značné míry také uskutečňuje“; proto „myšlení je bez řeči nemožné“. Podle Rubinsteina i v případě *obrazného myšlení*, které se nerealizuje formou řeči, nýbrž obrazů, „plní tyto obrazy v podstatě funkci řeči, jejich smyslově názorný obsah působí v myšlení jako nositel významového obsahu“. Říká-li dále Rubinstein, že „v jednotě myšlení a řeči má vedoucí úlohu myšlení, a nikoli řeč“, ukazuje to přece jen na existenci „myšlenek“, pro něž subjekt často hledá vhodné slovní vyjádření. Grodziński upozorňuje i na *vztah mezi pojmy a jazykem* a zdůrazňuje, že „pojmová aparatura“ není jazykem, nýbrž „myšlením vyjádřeným v jazy-

ce“; pojmy tvoří systém, který je kognitivním modelem skutečnosti a který se tak podílí na myšlení.

Co je to *vnitřní řeč*, která tvoří onu vlastní verbální složku myšlení, vysvětluje A. N. Sokolov (1968): „V psychologii termín vnitřní řeč označuje obvykle nezvuknou řeč v mysli, která vyvstává ve chvíli, kdy o čemkoli přemýšlíme, řešíme potichu nějaký problém, v mysli vytváříme plány, připomínáme si přečtené knihy a rozmluvy, mlčky čteme a píšeme. Ve všech těchto případech myslíme a připomínáme si za pomoci slov, která si vybavujeme potichu (pronášením pro sebe). Vnitřní řeč je vlastně tichá řeč, čili utajená verbalizace, s jejíž pomocí se logicky přetváří smyslová data, jejich uvědomění a chápání v určitém systému pojmů a soudů. Elementy vnitřní řeči najdeme ve všech našich vědomých vjemech, činnostech a zážitcích, v nichž se projevují jednak ve tvaru slovních postojů zaměřených na sobě samému dávané instrukce, jednak ve tvaru slovní interpretace smyslových dojmů a vjemů. To vše činí z vnitřní řeči velmi důležitý a univerzální nástroj mentální činnosti a vědomí člověka.“ Nejasná však zůstává *forma vnitřní řeči*, tj. zejména otázka, zda tato řeč vystupuje ve slovní formě, nebo, jak to tvrdí N. I. Zynkin (1964), v obrazové formě. Jako první se popisem vnitřní řeči zabýval francouzský psycholog V. Egger (1881) v monografické práci, avšak její analýza je velmi obtížná. E. Grodziński (1976) poukazuje na to, že ve srovnání s hlasitým řečovým projevem je vnitřní řeč neuspořádaná a fragmentární, ale soudí se, že vyjadřuje myšlení člověka lépe než mluvená nebo psaná řeč, neboť pro slovní formulaci myšlenky někdy hledáme správná slova. To dále poukazuje na to, že *elementy vnitřní řeči* nejsou totožné s elementy mluvené řeči, tj. se slovy. Různí psycholingvisté se pokoušeli identifikovat elementy vnitřní řeči, avšak s výsledkem podobným neúspěšným pokusům staré introspektivní psychologie identifikovat podstatné zážitkové kvality různých citů. Přijímá se však názor, že těmito elementy jsou představy slov, resp. jejich pamětní formy. Dále se zde uplatňuje skrytá artikulace, pohyby mluvidel, které nevnímá ani okolí mluvícího, ani mluvící sám, a které jsou ovšem jen fyziologickou složkou „mluvené“ vnitřní řeči. Otevřená zůstává otázka, zda vnitřní řeč je jen utlumený vnější projev řeči nebo zda je to něco specifického.

Grodziński dospívá k závěru, že pojem vnitřní řeči v sobě obsahuje rozpor, vycházíme-li z celkem obecně přijímaného pojetí řeči jako soustavy znaků sloužících ke sdělování: Myslicí subjekt si nesděluje myšlenky, tvoří je; vnitřní řeč není vlastně vůbec řečí, neboť nemá její podstatné znaky. Grodziński však hájí tezi, že vnitřní řeč operuje se slovy, která ovšem vystupují v jiném tvaru než mluvená nebo psaná slova; za její podstatu pokládá „představu slov“, doprovázené skrytými artikulačními pohyby mluvidel. Tím podporuje již uvedené mínění N. I. Žynkina (1964), mezi ruskými psychology, kteří se tímto tématem zabývali, však vcelku ojedinělé. Jiní (L. S. Vygotskij, B. G. Anaňjev, A. N. Sokolov a další) soudí, že podstatou myšlení mohou být jediné „nesenzorické poznávací zážitky“, označované také jako myšlenky; myšlení není ostatně nutně za všech okolností doprovázeno pohyby mluvidel. Kdyby se však vnitřní řeč odehrávala v jiné než slovní formě, vystupuje zde problém logických principů takového ne-slovního myšlení.

V psychologii se rozeznávají různé *druhy myšlení*. Např. O. Selz (1924) rozlišil reproduktivní a produktivní myšlení, J. P. Guilford (1967) konvergentní a divergentní myšlení, což v podstatě odpovídá Selzově rozlišení, které je zásadní. Je nutné odlišit myšlení opírající se při řešení problémů o konvenční postupy a již známé algoritmy (reproduktivní, konvergentní myšlení) od myšlení řešícího problémy novým způsobem, hledajícího nové cesty řešení (produktivní, divergentní myšlení). Toto rozlišení se uplatňuje zejména v souvislosti se zdůrazněním a výzkumem tvořivosti, která ovšem zahrnuje též tvořivé, produktivní, divergentní myšlení. Mnoho se neujalo označování „pravoruké“ a „levoruké“ myšlení (J. S. Bruner, 1966), které má vyjadřovat rozdíl v lateralitě naší kultury: pravá ruka je zde dominantní a je tak spojována s logikou, řádem a rozumem, naproti tomu levá ruka s city, představivostí a hravostí. V tomto smyslu se pak za „pravoruké myšlení“ pokládá racionální pojmově logické myšlení, za „levoruké“ intuitivní, podvědomé, emocionální myšlení. Toto rozlišování je podporováno odpovídajícími rozdíly v činnosti pravé a levé mozkové hemisféry a koresponduje poněkud s rozlišováním „západního“ a „východního“ myšlení. Podrobněji rozebral tyto rozdíly R. E. Ornstein (1972) a jiní. R. Arnheim

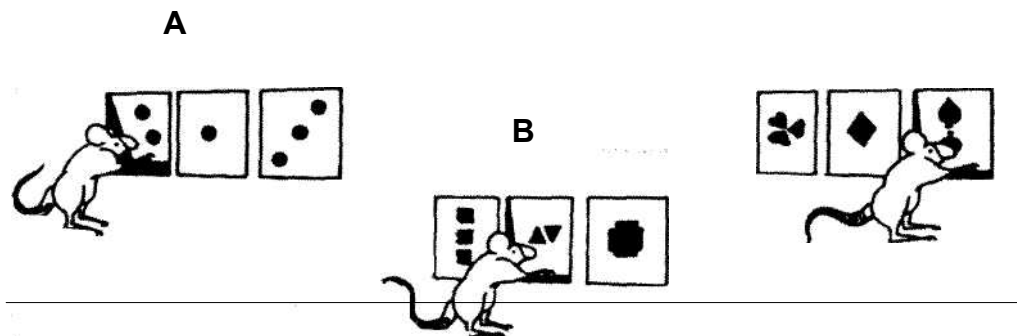
(1969) zavedl pojem vizuální myšlení, jímž v podstatě rozumí obrazově názorné myšlení, obsahově se lišící od abstraktního pojmově logického myšlení. Konečně z hlediska struktury lze rozlišit *diskurzivní (racionální) a intuitivní myšlení*. První se vyznačuje vědomým postupem, každý myšlenkový akt je plně uvědomován, pro druhé je příznačné náhlé vynoření se řešení po určité době latence mezi začátkem hledání řešení a jeho vynořením se. Z vývojového hlediska se také rozlišují různé druhy myšlení: senzomotorické, obrazově názorné, pojmově logické (J. Piaget, 1956). Je však třeba poznamenat, že rozdíl mezi obrazově názorným a pojmově logickým myšlením je také v předmětu a nelze rozhodně označovat obrazově názorné myšlení za méně hodnotné než pojmově logické. Za evolučně původní je pokládáno tzv. *magické myšlení* charakteristické pro myšlení přírodně žijících národů, jehož prvky lze najít i v myšlení dětí. Je stavěno do protikladu k myšlení v intencích logiky a kauzality a jako takové bylo označováno za inferiorní; to však kritizují B. Malinowski a zejména C. Lévi-Strauss (1967). V myšlení dětí ve 4.-7. roce věku je možné najít magické prvky, např. víru, že dění lze ovlivnit přáním, animistické nazírání světa (o němž se však soudí, že je dítěti spíše imputováno dospělými) atd. E. Kretschmer (1921 a pozd.) chápe zvláštnosti prožívání světa u schizofreniků jako regresi k magickému způsobu myšlení.

Z toho, co bylo dosud o myšlení uvedeno, jasně plyne *funkce myšlení*: Myšlení pomáhá přizpůsobovat se složitějším životním podmínkám tím, že umožňuje jít za vnímatelné a přítomné, a tak i brát zřetel k budoucnosti, umožňuje chápat kauzální a funkční vztahy. Myšlení dalo vzniknout vědě a technice i filozofii. Je spojeno s individuálním zdokonalováním činnosti, neboť „poznání je efektivní jednání“ (H. R. Maturana a F. J. Varela, 1987). Myšlení umožňuje nalézat a řešit problémy.

Vizuální myšlení (jinak také obrazově názorné myšlení) je proces operace s obrazy, které vystupují ve formě vjemů a představ, nikoli ovšem v nějaké „čisté“ podobě, protože jak ve vnímání, tak i v představách je již zahrnuto verbalizované poznání, které se konečnou uplatňuje při kategorizaci vnímaného, které se tím stává také věděním; v obecných představách, tzv. obrysech, je zahrnuto zobecněné poznání, které tvoří přechod k názorným

pojům. Při řešení problémů se uplatňuje vizualizace problémové situace (M. Wertheimer, 1945 a další). Již švýcarský psycholog E. Claparède (1928) zdůraznil, že myšlení se uskutečňuje především prostřednictvím vizuálních obrazů, ať už mají podobu představ konkrétních věcí a dějů, nebo schémat. Vynikající fyzik A. Einstein se ve svém dopise J. Hadamardovi doznává k tomu, že v jeho vysoce abstraktních teoriích hrály hlavní roli obrazy (J. Hadamard, 1945). Podstatně se ovšem vizualizace uplatňuje při řešení praktických problémů; máme-li vyřešit takové problémy, jako např. jak nejlépe rozmístit nábytek v místnosti, jak složit mnoho věcí do malé tašky nebo kudy vést odtokovou stružku pro okapovou rouru na chatě, myslíme v obrazech, někdy za použití poznatků z fyziky nebo techniky. V. P. Zinčenko a N. J. Vergiles (1975) uvádějí, že v procesu řešení problémů nemůže být mnohdy objektem bezprostředního pojmového myšlení reálná situace, neboť strukturu takové situace nelze vždy převést do roviny myšlenkových operací s pojmy. Myšlenková transformace do abstraktních schémat může být až druhotná; některé problémy lze řešit jen na úrovni názoru, k řešení jiných názor přispívá nebo kontroluje dosažené řešení i tehdy, když se jedná o abstraktní logické vztahy, které lze ostatně vyjádřit i názornými schématy. Podle Zinčenko a Vergilese dochází při řešení problémů „k odstupu od situace“ a uskutečňuje se její vizualizace. Vizualizovaná situace se

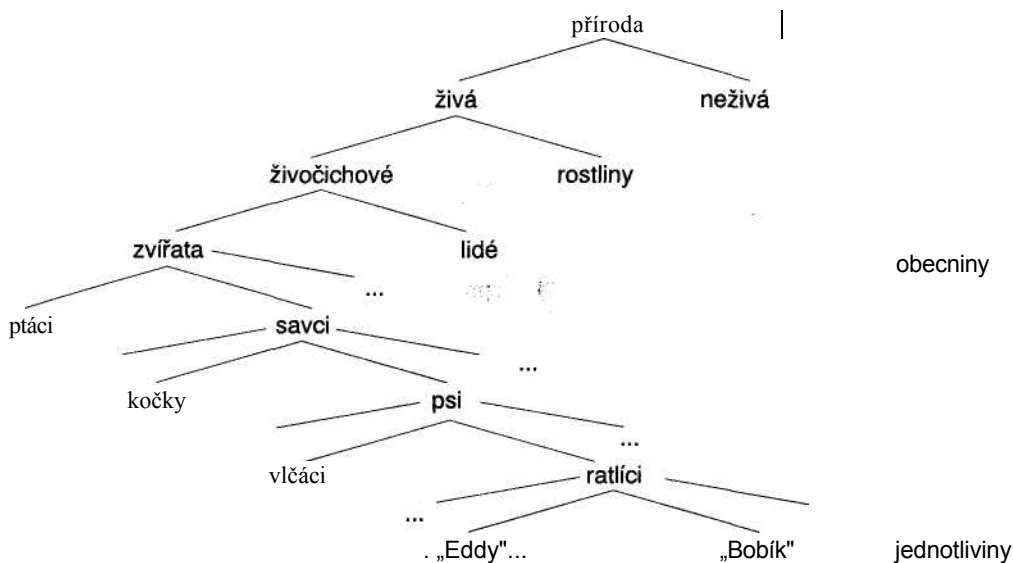
restrukturuje na základě zvláštního motorického kódu, který se odlišuje od kódu vnějších percepčních aktů. Prostřednictvím očních pohybů s malou amplitudou dochází k „manipulování“ s obrazem či modelem situace. Smyslem těchto manipulací je připodobnění objektu cíli. Je to proces „přehrávání v duchu“; „živé soustavy raději budují, vizualizují a transformují obrazy“ (Zinčenko a Vergiles, 1975). Řešení problémů se tak stává jakousi „činností ve vnitřní rovině nebo činností s obrazem situace“. Výsledkem této činnosti je *vhled*, který má percepční a motorický kód. Sama restrukturační práce se uskutečňuje pomocí zástupných percepčních aktů. Subjekt musí umět manipulovat s obrazy tak, aby se objekty tvořící problémovou situaci mohly projevit svými různými vlastnostmi a vztahy. Vizualizace vystupuje často ve formě jednoduchých schémat, v nichž mohou být kódovány i vysoce teoretické abstraktní problémy, ale zřejmě není možné převádět veškeré abstrakce na názorné obrazy. Názornými obrysy lze překonávat některé rozpory dané ve vnímání: tak např. filozof G. Berkeley (1710) tvrdil, že si nemůžeme představit trojúhelník v „jistě schematické názornosti“ (A. Messer, 1934). Důležité ovšem je, aby v obrysové představě byly zahrnuty podstatné znaky objektu, jeho varianty. R. Arnheim (1971), významný psycholog výtvarného umění, pokládá vnímání za tvořivý proces a uznává rozdíly ve vnímání a myšlení jen tehdy, je-li problém po-

Ilustrace k experimentům s vytvářením umělých pojmů (podle Wilsona, 1964)

Složitější je reakce na symbol, které v experimentech s krysami zkoumal R. Wilson (1964). Pokusné zvíře je v situaci, v níž jsou dány tři terče s různým počtem plných kruhů (viz část A). Při pátrání najde potravu za terčem označeným dvěma plnými kruhy. V dalších situacích (části B a C obrázku) pak zvíře reaguje pozitivně na terče s dvěma trojúhelníky a s dvěma listy, jakoby reagovalo na symbol čísla dvě.

Systém pojmů

staven jako příjem a zpracovávání informací; tvrdí, že již „vizuální percepce je vizuální myšlení“. Proti obrazům stojí nenázorné prvky obsahu myšlení, pro něž N. Ach vytvořil termín „Bewusstheiten“ (povědomí v plur.). Byly identifikovány z introspekce pokusných osob, které popisovaly své myšlenkové pochody při řešení různých problémů.

Pojmově logické myšlení. Na vyšší vývojové úrovni se myšlení přetváří v proces operování s pojmy. Pojmy reprezentují vývojově vyšší kognitivní prvky, abstrakta, v nichž je obsaženo zobecněné poznání, které je verbalizováno. V logice jsou *pojmy* definovány jako pojmenování pro určité objekty a jejich třídy na základě podstatných společných znaků, které je současně odlišují od jiných objektů a jejich tříd (např. pojmy náčelník generálního štábu české armády a náměstek ředitele Spolany, lidé a zvířata). R. Meili (1967) upozorňuje na to, že pojmy mohou být definovány též operacemi a vztahy k jiným pojmům; jde však jen o jiný aspekt výše uvedených kritérií. Pojmy jsou vyjadřovány slovy a slouží k označování věcí a sdělování, ale je v nich také zahrnuto - jak již bylo uvedeno - zobecněné poznání překračující názor, a tak operace s pojmy vede k transformaci poznání. Psychologickou definici pojmu podává H. J. Aebi (1987): Pojmy reprezentují „kategorizování objektů a událostí na základě znaků a vztahů,

kteří jsou společné předmětům vnímání, nebo jsou individuem posuzovány“. Aebi k tomu dodává, že pojmy jsou ponejvíce opatřovány symboly, resp. jmény. L. S. Vygotskij a jiní rozlišují *přirozené a převzaté pojmy*: První si jedinec již jako dítě vytváří sám na základě zobecnění vlastních zkušeností, druhé přebírá jako nositele určitého významu v procesu vzdělávání. Přesnost vymezení pojmů má různé stupně a jen některé pojmy lze přesněji definovat. Nenázornost pojmu je jeho předností, neboť umožňuje větší zobecnění, a proto i poznávání pomocí pojmů je hlubší (V. Tardy, 1957). V pojmech zobecněné poznání se uplatňuje v operacích s pojmy, které tvoří soustavu reprezentující určitý model skutečnosti. Příklad je nahoře na stránce

V poznání vystupující *chápání* je založeno na správném zařazení daného objektu v systému pojmů, tedy na správných asociacích kognitivních obsahů, které reprezentují „objektivní skutečnost“. Pochopit něco znamená identifikovat význam toho v systému významů daných strukturou pojmů. Experimentálně se zkoumalo vytváření umělých pojmů, aby byly zjištěny principy pojmotvorného procesu (N. Ach, L. S. Vygotskij, 1932, C. L. Hulí, 1920), resp. tzv. *učení se pojmům*. Ukázalo se, že se zde uplatňují abstrakce, srovnávání, zobecňování a třídění, tedy základní myšlenkové operace, které se uplatňují i v operacích

s pojmy. Abstrakce a zobecňování se objevují již ve vnímání na úrovni fyzických vlastností objektů. Vývojově vyšším jevem závislým na osvojení jazyka je *sémantická generalizace* (G. H. Razran, 1949, 1939, A. G. Ivanov - Smolenskij, 1951, 1963) založená na generalizaci významů: Podmíněná reakce na určitý konkrétní objekt se rozšiřuje z tohoto objektu na jeho název a naopak; dalším případem je rozšíření z jednoho názvu na druhý podle jejich pojmové příbuznosti (např. z názvu „špaček“ na „vrabec“ nebo z „vrabec“ na „pták“). Za *základní myšlenkové operace* se pokládají abstrakce a zobecňování, analýza a syntéza, srovnávání a třídění. Tento komplex operací vytváří vzájemně závislé vztahy mezi jednotlivými operacemi, které v tomto smyslu představují jakousi vnitřní dynamiku myšlení. Vedle toho se v myšlení uplatňují *operace s pojmy* na základě logických principů: souzení a usuzování, indukce a dedukce. Soudy vznikají spojováním pojmů tak, že se v tomto spojení něco vypovídá (např. „měď je kov“); úsudky vznikají spojováním soudů tak, že se z těchto spojení vyvozují určité závěry. Nejběžnější formou úsudku je tzv. kategorický sylogismus. Jde o deduktivní úsudek, jehož závěr vyplývá ze vztahu dvou predikátů, z nichž jeden vypovídá něco o rodu, druhý o druhu; co platí o rodu, platí pak i o druhu:

Měď je kov.

Kovy jsou vodiči elektřiny.

Závěr: Měď je vodičem elektřiny.

Vedle principů formální logiky, které většina lidí neovládá a jimž je tedy nutné se učit, se uplatňuje tzv. *psychologika*, tj. psychologicky determinované

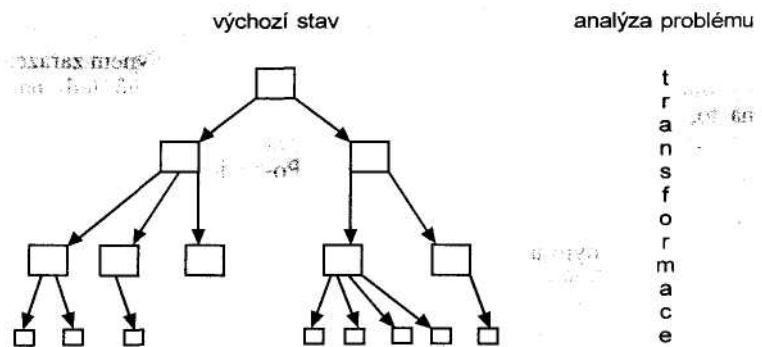
usuzování, které je v rozporu s formálně logickými závěry. Lze říci, že lidé myslí spíše psychologicky než logicky. Projevuje se to např. tendencí k nesprávnému obrácení soudů: tak třeba soud „všechna X jsou Y“ je psychologicky ekvivalentní se soudem „všechna Y jsou X“, ačkoli ta-

kový obrat je logicky nesprávný. Některé problémy lze řešit úsudkem i názorem, resp. kombinací obojího. Obvyklý je postup od abstraktního principu k jeho konkretizaci. Pojmově logické myšlení lze označit různými způsoby - jako operaci s pojmy, s jazykovými znaky a symboly, jako činnost „vnitřní řeči“ atd. Je to vývojově nejvyšší a specificky lidský způsob myšlení, který se uplatňuje v řešení teoretických i praktických problémů.

Řešení problémů. Jak již bylo uvedeno, problém vzniká, když je dán cíl činnosti, ale chybějí cesty k jeho dosažení; řešení problému je pak hledáním takových cest a vyřešení je jejich nalezením. Řešení problémů představuje ústřední téma psychologie myšlení, která zkoumá principy a způsoby tohoto řešení. Myšlení je obvykle definováno jako proces řešení problémů; v tom je spatřována jeho základní funkce. Dva základní *principy řešení problémů* formulují W. Schönplflug a U. Schonplflugová (1983) takto: 1. „K řešení problému lze dospět systematickým (a co možno úplným) variováním stavů v prostoru problému, užitím algoritmů (pevných pravidel řešení) a nasazením heuristik (pomůcek hledání a nalézání).“ 2. „Při řešení problémů kroky se získává proveditelné řešení přibývajícím konkretizací obecného principu řešení. Postup od abstraktních principů řešení ke konkrétním řešením se nechá zobrazit formou kmene řešení („Losungstammbaum“ - též „akční strom“).“ Schéma „kmene řešení“ podle uvedených autorů je zobrazeno níže.

Základem řešení problémů je tedy *určení principu řešení a jeho konkretizace*, jak to empiricky zjistil již K. Duncker (1935) a jak

Schéma „kmene řešení“

cílová analýza

to ukazuje uvedené schéma. Řešení „shora“ probíhá čtyřmi stadii: postavení problému, nalezení principu řešení, sukcesivní konkretizace tohoto principu, dosažení praktikability (Schonpflug, Schonpflugová). V Dunckerově úkolu - odstranit inoperabilní žaludeční vřed pomocí rentgenových paprsků tak, aby nedošlo k poškození okolní zdravé tkáně - vyjadřovaly pokusné osoby různé ideje: vést paprsky hltanem, znečitlivět okolní zdravou tkáň injekcemi analgetika a další. Navržená řešení se nechají roztrždit do tří skupin: vystřihání se kontaktu paprsků se zdravou tkání, imunizace zdravé tkáně vůči paprskům a snížení intenzity záření na cestě zdravou tkání. To jsou tři obecné principy řešení, z nichž každý může být dále precizován: např. zamezení kontaktu paprsků se zdravou tkání může být dosaženo užitím nějaké ochrany, třeba vedením paprsků k žaludku trubicí. To jsou případy konkretizace; každý z nich může být dále rozveden podle schématu „kmene řešení“ až na úroveň cílového řešení, které splňuje všechny dané podmínky (odstranit vřed a nepoškodit okolní tkáň): je jím koncentrace několika slabých paprsků, vysílaných z různých úhlů, v místě vředu.

Při řešení problémů se mohou uplatňovat *heuristické programy* (z řeckého heuréka, nalezl jsem) obsahující pravidla nacházení nových řešení - na rozdíl od algoritmů, které obsahují již známé způsoby řešení. Jedním takovým pravidlem např. je: „Začni nejprve analýzou cíle a nikoli zkoumáním vstupních údajů.“ Pro různé činnosti však existují různá heuristická pravidla. Heuristiky určují, co a jakým způsobem má být přetvářeno, aby bylo dosaženo určitého výsledku (J. Koziellecki, 1976); jsou to v podstatě metody tvůrčí činnosti. Matematik G. Polya (1949, 1966, 1967) rozpracoval některé obecné heuristické principy. F. Loeser a D. Schulze (1976) za podstatné fáze heuristického programu považují: 1. vytyčení žádoucího stavu (to, co má být, čeho má být dosaženo), 2. hledání rozdílů mezi tím, co je, a tím, co má být, 3. hledání operátorů, které rozdíl mezi tím, co je, a tím, co má být, zmenšují, 4. užití těchto operátorů. Někteří psychologové se pokusili o kybernetické modelování na počítači, protože myšlení spočívá v přetváření informací. Heuristický program je pak z hlediska kybernetiky definován jako „takový program, který se při řešení složitých úkolů opírá o heuristiku“; jde o zásadu nebo strategii, jež „podstatným způsobem

zkracuje nalezení řešení složitých úkolů“ (E. Fejgenbaum a D. Feldman, 1967). A. V. Brušlinskij však spatřuje základní problém v tom, zda lze tvůrčí myšlení rozložit na diskrétní prvky a zda je lze chápat jako lineární (aditivní) skládání těchto prvků (A. V. Brušlinskij, 1970). Také O. K. Tichomirov (1969) popírá kybernetickou možnost modelování tvůrčího myšlení a zdůrazňuje, že „psychologické a matematické aspekty řešení problémů nejsou stejnorodé“ a že „lidské a strojní heuristiky se nekryjí“. Ještě dál jde Brušlinskij, podle něhož se proces strojního zpracování informací redukuje na operace se symboly, přičemž tyto operace mají logicko-matematický charakter, vztahují se k jakýmsi „atomům“; myšlenkové akty jsou tu tedy chápány jako složeniny nejjednodušších elementů. Avšak, pokračuje Brušlinskij, ve skutečnosti nelze slovo identifikovat se znakem a myšlení s operacemi se znaky: „Pojem znaku je v oblasti matematické logiky nutný a velmi plodný, nikoli ale v psychologii... v průběhu myšlení není možná žádná záměna poznávaného objektu za odpovídající znak, symbol nebo systém znaků.“ Proto nemůže být proces myšlení nikdy nahrazen operacemi se znaky nebo slovy, každý objekt je ve svém obsahu nekonečně bohatší než jakýkoli systém slov či pojmů, který ho v řeči odráží. Podle Brušlinského je principem tvořivého myšlení a myšlení vůbec nalézání nového, avšak „v myslících strojích nevzniká principiálně nic nového“; stroj nepřesahuje rámec toho, co do něj bylo vloženo a v tomto smyslu pak „v lůně každého myslícího stroje je vždy nějak ukryt člověk“, „myslící stroj nepřekračuje hranice instrukce a programy, které do něj byly od počátku vloženy“. Kybernetické modelování myšlení, zejména tvůrčího, ignoruje skutečnost, že toto myšlení je nelineární a nonaditivní; myšlení má „meteorologický charakter“, neboť je založeno na kombinaci mnoha elementů a jako proces je na vysokém stupni proměnlivé. Brušlinskij má v podstatě pravdu, avšak je nutné mít na vědomí, že teorie znaků zatím nejlépe, i když jistě nikoli plně, postihuje povahu myšlení a že také člověk ze sebe nemůže vydat víc, než co do něho „vloží“ zkušenost. Tichomirov postihuje zde analyzovaný *problém vztahu myšlení a jeho kybernetického modelování* v následujících výrociích: „Stroj vykonává operace ve smyslu logicko-matematickém, a nikoli konkrétně psychologické-

kém." Jakmile se uplatňují mimologické způsoby myšlení, stroj selhává, např. „reprezentace šachových pozic v činnosti stroje je nadměru ubohá". Lze říci, že mechanismy regulace vyhledávacích činností v procesu řešení problémů ve strojích nejsou identické s těmi, které používá člověk. V polemice s M. M. Bongardem (1967), který hájí možnost kybernetického modelování myšlení, dospívá Tichomirov k závěru, že „technický systém by chomlel, kdyby řešil nejen tytéž problémy jako člověk, ale kdyby to činil stejně tak jako člověk"; a dodává: nazývat činnost počítače myšlením je stejně nevhodné jako nazývat letadlo ptákem.

Pokud řešitel problému neprovede důkladnou analýzu problémové situace a nedospěje ke stanovení principu řešení, může uplatňovat to, co se nazývá *metoda pokusu a omylu* a co je charakteristické pro senzomotorické myšlení zvířat, ale i pro lidi, kteří řeší problémy bez znalosti jejich struktury (např. snaží se opravit hodinky, aniž by měli jakékoli znalosti o jejich konstrukci a *mechanismu*). Je to *metoda zdoluhavá* a pracná, která nemusí vést k dosažení cíle, protože je založena na zdoluhavém utlumování neúčelných operací a náhodné volbě dalších. V podstatě jde tedy při řešení problémů o to, najít vhodné *operátory řešení*, tj. takové slovní či motorické reakce, takové problémovou situaci restrukturuující akty, které zajišťují dosažení cíle, tj. vyřešení problému. Tomuto postupu nezdídká brání tzv. *funkční fixace*, tj. ulpívání na funkci určitých předmětů, které je provázáno neschopností použít předmětu s konvenčně vymezenou funkcí také k něčemu jinému než k realizaci této jeho konvenční funkce: např. kladivo slouží k zatloukání hřebíků, ale lze ho použít také jako páku, těžítka, klín a mnoha dalšími způsoby. P. Oléron (1968) shrnuje *podmínky řešení problémů* takto: 1. Podmínky vázané na objekt tvořící danou problémovou situaci, resp. prvky, které v ní vystupují; patří sem např. i způsob jakým je problém formulován (při zadání) a v neposlední řadě i množství materiálu daného v problémové situaci, složitost její struktury a další. 2. Podmínky vázané na subjekt, které jsou vyjadřovány různými tendencemi, jako je např. faktor „vnitřního omezení" čili funkční fixace, faktor motivace a další. 3. Aktivita subjektu: „subjektu se daří řešit předložený problém jen do té míry, do jaké je aktivní, zasahuje do předložených prvků

a transformuje je", tedy plánovitá a systematická aktivita. 4. Využití informací: „čím větším počtem informací o problému subjekt disponuje, zvláště o metodách jeho řešení, tím lehčeji k řešení dospívá". Obecně řečeno, *jde o určitou míru poučenosti, vědomostí a do i vednosti či znalostí*. 5. Metoda: organizovaná a plánovitá činnost je úspěšnější než neorganizovaná a bezplánovitá, jako je např. metoda pokusu a omylu. Někteří autoři (J. S. Bruner, 1956, J. Kozielcecki, 1975 a další) používají pojem *strategie řešení problémů*, který byl původně užíván v teorii her, kde se jím rozumí optimální postupy v určité situaci, resp. optimální rozhodování; pojem strategie zavedl do psychologie myšlení již O. Selz (1922). J. Kozielcecki (1975) definuje psychologickou strategii jako „soubor pravidel, o něž se opírají výběry různých činností v době řešení problémů" a rozlišuje tři třídy psychologických strategií: 1. Strategie opírající se o zásadu pravděpodobnosti, která vychází z hypotézy řešení, která se zdá být nejpravděpodobnější a *kteřá je v případě neúspěchu nahrazena jinou* I hypotézou. 2. Strategie „polovinová" spočívající v konstrukci řešení, které vylučuje vždy polovinu možností (např. při systematickém ; hledání skrytého předmětu). 3. Strategie *pokusů a omylů* založená na náhodných postupech, které chybí pravidla a v níž se uplatňuje spíše jen „hádání". Kromě toho existují kombinované strategie. Další strategie se týkají situací konfliktních a bezkonfliktních, jistých a nejistých (rizikových) atd. V řešení problémů se podstatně uplatňuje *učení*; k řešení problémů je třeba určitých zkušeností, jak ve formě vědomostí, tak i znalostí a praxe, což vše je výsledkem učení; avšak řešením problémů se jedinec také učí, a to především jak problémy řešit, takže se při řešení problémů může uplatňovat i generalizace podnětů i reakcí z podobných problémových situací v minulosti. Osvojené algoritmy řešení jsou nicméně vzácné, obvykle člověk disponuje jen určitými poznatky z fyziky, chemie, biologie a jiných věd, které musí umět na řešení problémů aplikovat, ale i to je funkcí učení. A. Newell a H. A. Simon (1972) rozlišují následující *fáze řešení problému*: 1. Orientačně analytická (aktivní zpracování, modelování problémové situace). 2. Strategicko-operační (utváření hypotézy, resp. metody, strategie řešení). 3. Synteticko-verifikační (prověřování hypotézy řešení).

Myšlení a emoce. Vztah obou těchto psychologických funkcí je často chápán jako vztah protikladů, ve skutečnosti však je to spíše vztah dvou komplementárních funkcí; racionální a emociální jsou dva aspekty téže jednotné činnosti, v níž ovšem může za určitých okolností jedno dominovat nad druhým (čistě racionální a na druhé straně tzv. katathymní myšlení). Empiricky bohatě založenou analýzu funkčního spojení myšlení a emocí podal O. K. Tichomirov (1969), který soudí, že vztah mezi emocemi a myšlením patří k nejkomplikovanějším psychologickým otázkám, ale současně ukazuje, že vztah mezi city a myšlením nemusí být jen vztahem protikladů, nýbrž i vztahem, v němž city myšlení aktivují a zaměřují. To je vyjádřeno již v termínech „autistické“ a „katathymní“ myšlení (E. Bleuler, 1928, E. Kretschmer, 1963), které znamenají myšlení zcela ovládané emocemi, což Tichomirov nemá na mysli. Myšlení je konečným vždy prostředkem, poznávání slouží primárně nacházení prostředků k dosažení cíle, kdežto emoce se vztahují především k cílům, i když nikoli jenom k nim, neboť určité prostředky, i když jsou účinné, může subjekt z citových důvodů odmítnout použít („hnusí se mu“, „má odpor“ k jejich použití). Také určité cíle lze ovšem odmítnout z rozumových důvodů, např. jako nedosažitelné, riskantní atd., avšak konečným aspektem jednání jsou tu vždy emoce, neboť cokoli člověk činí, činí pro určitý druh uspokojení, tj. pro dosažení určitého emočního stavu. Tichomirov uvažuje spíše o vlivu emocí při řešení problémů; tento vliv zkoumal při řešení různých šachových úloh. Na základě získaných výsledků pak dospěl k závěru, že emoce hrají v průběhu řešení problémů různé regulativní role. Emocionální aktivaci lze v tomto smyslu považovat za nutnou složku činnosti zaměřené na řešení problémů; emoce nejsou k myšlení jen přidruženy, ale ovlivňují jeho průběh, *emocionální aktivace* má důležitou funkci, je nutným předpokladem „produktivní intelektuální činnosti“ (tj. tvořivého myšlení). Souvisí zejména s nalezením základního principu řešení, což lze podle Tichomirova interpretovat dvojnásobem: 1. pokusná osoba hledá princip řešení a ihned se u ní vytváří stav emocionální aktivace, 2. stav emocionální aktivace jsou smíšený se samotným procesem řešení problémů. Tichomirov pak, vycházející z rozboru hlasitého myšlení, velmi ilustrativně ukazuje, že funkce

emocí v řešení problémů se nechá srovnat se známou hrou na skrývačku, kde hledání je usměrňováno verbálními signály protihráče „příhořívá“, resp. „chladno“. Objevují se přitom následující alternativy: buď se princip řešení nachází nejprve v neverbální rovině a pak je verbalizován (v tom případě je emocionální aktivace indikátorem řešení nalezeného, ale dosud neverbalizovaného), nebo emocionální aktivace předchází neverbalizované řešení a připravuje je. Aktivační signál vystupuje jako „nespecifický signál stop“ a naznačuje, kde je nutné hledat to, co ještě nebylo nalezeno; je to vlastně jakási „emocionální anticipace řešení“, kterou Tichomirov nazval „pocit blízkosti řešení problému“. Emocionální aktivace vytváří lepší předpoklady pro činnost mozku, není-li příliš vysoká ani příliš nízká, vyjadřuje také subjektivní hodnotu určitého směru hledání a je spojena s „nekonkretizovanou anticipací řešení“. „Při řešení komplikovaných myšlenkových úloh vykonávají emoce funkci heuristik“, což odpovídá názoru P. V. Šimonova (1966), že emoce generují „užitečné šумы“ čili „psychické mutace“, i názoru N. M. Amosova (1964) o působení emocí na paměť tím, že aktualizují určité a tlumí jiné vystupování vědomostí (informací); emoce tedy facilitují nebo blokují přísun určitých informací nutných pro řešení problému, nebo naopak pro řešení neadekvátních. *I Tvořivé myšlení.* Tento druh myšlení, založený na nalézání nových způsobů řešení, je vyvoláván tzv. tvůrčími problémy, které jsou podle J. Kozielického (1976) charakterizovány následujícími znaky: 1. jsou objektivně nové, 2. jsou uznávány za společensky důležité, 3. jsou otevřené, často špatně vymezené a spojené s nedostatečnými informacemi, 4. jsou spojovány s tzv. divergentními situacemi, v nichž existuje více možných správných a hodnotných řešení. Tvořivým myšlením není jakákoliv originalita, nýbrž originalita společensky hodnotná, což je ovšem spíše kritérium historické, o čemž svědčí fakt, že řada géníů byla uznána až dlouho po jejich smrti. J. P. Guilford (1957) určil *faktory tvořivého myšlení* a definoval je výkony v psychologických testech, jimiž se tento druh myšlení měří; tomu ovšem předchází určité - v daném případě operativní - pojetí tvořivého myšlení: - slovní plynulost: subjekt má rychle vyjmenovat slova začínající nebo končící určitou hláskou;

- ideační plynulost: subjekt si má rychle vybrat určité objekty nebo prostředky (např. vodní dopravní prostředky nebo vše, čím lze např. otevřít konzervu);
- spontánní obrazová flexibilita: subjekt má rychle dospět k optické inverzi určitého obrazce (má si např. představit daný obrazec z jiného uhlu pohledu);
- spontánní sémantická flexibilita: subjekt si má rychle vymyslet variantu k nějaké povídce, k nějakému tvrzení, návrhu apod.;
- asociační plynulost: subjekt si má rychle vybavit asociace k určitému podnětu (např. na cházet k daným slovům jejich synonyma nebo protiklady, doplňovat ve větě chybějící slova nebo sestavit rychle větu ze skupiny písmen tak, aby každé slovo této věty začínalo daným písmenem);
- expresivní plynulost: subjekt má rychle vyjádřit působivý dojem z určitého podnětu (např. co v něm vyvolává exponovaná skvrna);
- obrazová adaptivní flexibilita: subjekt má restaurovat dané obrazce, např. známé zápalkové hlavolamy (z určité sestavy zápalků má třeba ubráním dvou sestavit obrazec o třech čtvercích);
- symbolická adaptivní flexibilita: subjekt má provést nějakou sémantickou transformaci (např. určit rychle různé významy určitého objektu v určité situaci);
- figurami a sémantická elaborace: subjekt má zpracovat originálním způsobem nějaký námet, dokreslit figuru, vymyslet postup apod.;
- „originalita“: subjekt si má vymyslet něco originálního (např. definovat originálně co je manželství nebo si vymyslet nepravděpodobné důsledky nějaké činnosti).

Z uvedeného je patrné, že se v tvořivém myšlení podstatně uplatňuje způsoblost označovaná jako flexibilita (ohebnost, pružnost) kognitivních procesů a fantazie. Obecnější charakteristiku tvořivého myšlení podal J. Kozielcki (1976): 1. Tvořivé myšlení se uskutěčňuje heuristickou metodou, která umožňuje redukovat náhodné hledání a celkově je usnadňuje (tato heuristika je někomu tak říkajícím dána, jiný se v ní musí cvičit). 2. V procesu tvořivého myšlení velmi pravděpodobně vystupuje jev inspirace (náhlého objevu) spíše než v jiných druzích myšlení, přičemž tato inspirace může vystoupit v různých fázích myšlení. 3. Tvoření myšlení je dlouhodobým pro-

cesem, může trvat i řadu let (např. A. Einstein se zabýval svou teorií pole asi 30 let). B. Ghiselin (1963) rozlišuje *stupně tvořivosti*: nižší tvoří přechod od reproduktivního myšlení k produktivnímu a spočívá spíše jen v kombinaci toho, co je známo, kdežto vyšší stupeň směřuje vždy k objevu něčeho zcela nového. Často se zdůrazňuje nevědomý zdroj tvořivosti.

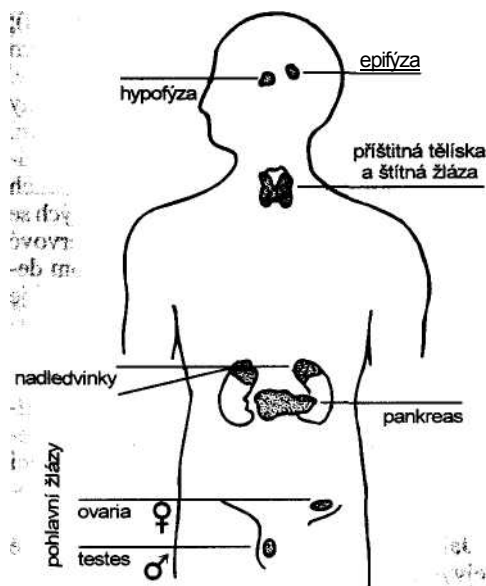
Intuice. Protikladem myšlení postupujícího vědomě v krocích až ke konečnému výsledku je myšlení probíhající zčásti pod úrovní vědomí a vyúsťující v náhlém objevu výsledku - první je diskurzivní, druhé intuitivní myšlení. Nověji se intuitivním myšlením zabýval J. A. Ponomarev (1972), podle něhož je zdrojem intuice „odraz vedlejšího produktu činnosti“; v myšlení se uplatňuje „bezděčně, neuvědoměle získaná zkušenost“, která jako by byla vnucena věcmi, s nimiž se jedinec dostal do styku, a která se pak jaksi nevědomě zapojuje do procesu řešení problému a determinuje náhlé objevení se nápadu (vzhledu). V širším pojetí je intuice chápána jako bezprostřední náhlé poznávání, resp. poznání spočívající na vnitřní, blíže neurčitelné organizaci materiálu předmětu poznávání a vyjádřené často v mimopojmové, obtížně verbalizovatelné formě, přičemž obsah intuice má akcent evidentnosti (M. J. Borel, 1987). V tomto smyslu je pak sporné, zda Ponomarev zkoumal vůbec intuici, či spíše jen nevědomou inspiraci analogií. V intuici se uplatňuje inkubace, počáteční zabývání se problémem, které je při těžkostech posunuto do nevědomí (subjekt se problémem zabývá dále, aniž si to uvědomuje) a v němž se uplatňují „jakési zprostředkující procesy“ připravující pozdější náhlé (tj. do vědomí vstoupivší) řešení (J. Hadamard, 1945).

Literatura

Fischel: Mohou zvířata myslet?, Praha 1975. *Holas, E.*: Myslenie, Bratislava 1970. *Duncker, K.*: Zur Psychologie des produktiven Denkens, Berlin 1935. *Kozielcki, J.*: Zagadnienia psychologii myślenia, 1976. *Mayer, R, E.*: Thinking, problem solving, cognition, New York 1983. *Rubinštejn, S. L.*: O myšlení a způsobech jeho výskumu, Bratislava 1960. *Seidel, R.*: Denken-Psychologische Analyse der Entstehung und Lösung von Problemen, Frankfurt/Main 1976. *Vinacke, W. E.*: The psychology of thinking, New York 1952.

NERVOVÁ SOUSTAVA - JEJÍ STAVBA A ČINNOST

Adaptaci organismu na životní podmínky zajišťuje u výše vyvinutých živočichů nervová soustava, která se sama vyvíjí od jednoduchého síťovitého typu u vývojově nižšího druhu živočichů až ke složitějšímu typu s centrální řídicí složkou, mozkem. Nejvyššího stupně vývoje dosahuje nervová soustava u člověka. Za základní *funkce nervové soustavy* lze považovat její koordinační a řídicí činnost; nervová soustava je funkčně nadřazena všem orgánům těla, analyzuje a syntetizuje informace přicházející z vnějšího světa i z vnitřního prostředí organismu (analyticko-syntetická činnost) a na této bázi zajišťuje jednotnou odpověď organismu na situaci, v níž se nachází (integrační činnost). Spolu se systémem žláz s vnitřní sekrecí vytváří nervová soustava tzv. *neuroendokrinní systém*, jehož integrovanou činností se vytváří neurohumorální regulace činnosti organismu. Nervová soustava je svou řídicí činností funkčně nejvyšším orgánem celého organismu a její činnost je často srovnávána s činností telefonní centrály, nebo, což je

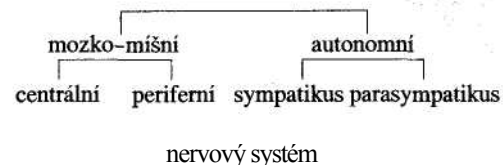
Systém žláz s vnitřní sekrecí

případnější, s organizací nějakého provozu. Taková řídicí činnost předpokládá příjem informací, jejich centrální zpracování a na základě toho pak vypracování účelné adaptivní odpovědi. K tomu je nutná struktura tvořená následujícími základními složkami: 1. receptory (umožňujícími příjem informací), 2. aferentními dráhami (umožňujícími dopravu informací do centra), 3. centrem vybaveným analyzátoři a rozhodovacími instancemi, kde se pak došlé informace přepojují na podněty k výkonným orgánům, 4. eferentními drahami (vedoucími impulzy k výkonným orgánům, tj. žlázám a svalům), 5. efektoři, tj. výkonnými orgány realizujícími adaptivní činnost. Je třeba dodat, že se tyto děje odehrávají na pozadí určitých vnitřních stavů, jako jsou např. fyziologické potřeby organismu, a že se zde tedy uplatňují vnitřní podmínky či *vnitřní prostředí organismu*, které (tak jako vnější životní prostředí) je zdrojem vnitřních podnětů, má své vnitřní receptory a své vnitřní aferentní a eferentní dráhy i své autonomní centrum. Tak lze obecný *model činnosti nervového systému* vyjádřit jednoduchou formulí, která je analogická modelu psychické činnosti:

S → (I) → R

(příčemž S je stimulace, I vnitřní podmínky a R výsledná reakce). Proces *adaptace* pak neznamená jen pasivní přizpůsobení organismu vnějším vlivům, nýbrž zahrnuje, zejména u člověka, také aktivní přetváření životního prostředí. Vydeme-li nyní z toho, že základním aspektem tohoto procesu je příjem a zpracování informací, můžeme o nervové soustavě říci, že je to orgán příjmu a zpracování informací z externího a interního prostředí organismu, který na základě zpracovaných informací řídí činnost jeho výkonných orgánů i činnost organismu jako celku.

Stavba nervové soustavy člověka. Nervový systém člověka je vývojově nejvyšším, tj. také funkčně nejdokonalejším typem nervové soustavy, protože je vybaven funkčně diferencovaným a výkonným centrem, mozkem. Nervový systém lze dělit na několik funkčních oddělení:

Stavbu nervového systému jako celku a jeho jednotlivých oddělení ukazují příslušné obrázky doprovázené stručným vysvětlením. Zde podáváme *funkční charakteristiku struktury nervového funkce systému:*

struktura

periferní nervový systém spojuje smyslové orgány (receptory) zachycující informace z vnějšího světa, ale také vnitřní orgány s centrem nervového systému

autonomní nervový systém analyzuje impulzy z vnitřního prostředí organismu, z jeho tkání, a řídí činnost vnitřních orgánů řídí výdej energie sympatikus (uvolňuje cukr do krve, zvyšuje krevní tlak a příliv krve do svalů), stimuluje činnost vnitřních orgánů řídí procesy restaurující zásoby energie (snižuje krevní tlak, intenzitu činnosti srdce, odvádí krev ze svalů k zaživacímu systému), zpomaluje činnost vnitřních orgánů

parasympatikus energie (snižuje krevní tlak, intenzitu činnosti srdce, odvádí krev ze svalů k zaživacímu systému), zpomaluje činnost vnitřních orgánů

centrální nervový systém (spínáhl) mícha na různých úrovních zpracovává interní a externí informace a podílí se na vypracování reakcí přepojuje informace z receptorů do vyšších ústředí mozku a naopak z mozku k efektorům, vytváří určité druhy reflexů „vitální centrum mozku“, kontroluje činnost srdce, plic, krevní tlak, dýchání, spánek podílí se na regulaci pohybů a svalového napětí reguluje reflexy vidění, slyšení, zahrnuje retikulární formaci, která aktivuje činnost mozkové kůry reguluje činnost autonomní nervové soustavy, integruje reflexy a výraz

prodloužená mícha emoce, obsahuje centra jedení, agrese, sexu a dalších fyziologických potřeb „velká převodní stanice mozku“, dává emoční akcent senzoričným procesům, které převádí do vyšších složek mozku podílí se rozhodujícím způsobem na utváření emocí a na řízení autonomního nervového systému

mozeček (cerebellum) střední mozek nejvyšší složka stavby mozku, obsahuje centra smyslových orgánů (analyzátoři) a pohybů, řídí vývojově vyšší psychické procesy (myšlení), úmyslné pohyby, obsahuje centrum řeči; vývojově a funkčně nejvyšší částí je mozková kůra

hypothalamus emoce, obsahuje centra jedení, agrese, sexu a dalších fyziologických potřeb „velká převodní stanice mozku“, dává emoční akcent senzoričným procesům, které převádí do vyšších složek mozku podílí se rozhodujícím způsobem na utváření emocí a na řízení autonomního nervového systému

thalamus emoce, obsahuje centra jedení, agrese, sexu a dalších fyziologických potřeb „velká převodní stanice mozku“, dává emoční akcent senzoričným procesům, které převádí do vyšších složek mozku podílí se rozhodujícím způsobem na utváření emocí a na řízení autonomního nervového systému

limbický systém nejvyšší složka stavby mozku, obsahuje centra smyslových orgánů (analyzátoři) a pohybů, řídí vývojově vyšší psychické procesy (myšlení), úmyslné pohyby, obsahuje centrum řeči; vývojově a funkčně nejvyšší částí je mozková kůra

mozkové hemisféry emoce, obsahuje centra jedení, agrese, sexu a dalších fyziologických potřeb „velká převodní stanice mozku“, dává emoční akcent senzoričným procesům, které převádí do vyšších složek mozku podílí se rozhodujícím způsobem na utváření emocí a na řízení autonomního nervového systému

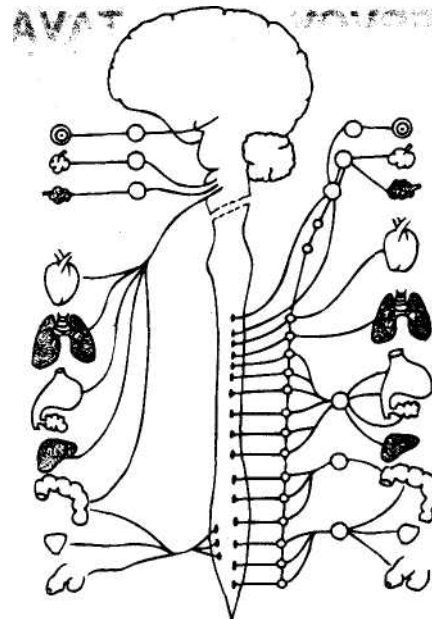

Schéma stavby lidské autonomní nervové soustavy

Stavebním prvkem nervové soustavy, resp. nervové tkáně, již je tvořena, je *nervová buňka, neuron*, skládající se z těla a výběžků dvojího druhu: neuritů (axonů) a dendritů. Jde o *nervová vlákna*, z nichž axony vodí nervové impulzy do jiné buňky a dendrity z jiné buňky (axon tvoří jediný, dendrity více výběžků); axony, které jdou k jiným nervovým a dalším buňkám svalovým, jsou zde zakončeny tzv. terminálními knoflíky, odkud jsou předávány přímo impulzy hladkým a kosterním svalům. Nervové impulzy procházející axony přecházejí na jiný neuron prostřednictvím zvláštních spojení, která se nazývají *synapse*, ve kterých se rozhoduje, zda bude nervový impulz nervové buňce předán, či nikoli. Rozhoduje o tom depolarizace postsynaptické membrány, která je v dotyku s dendritem nervové buňky, k níž nervový impulz směřuje. Počet nervových buněk v lidském mozku se odhaduje na 150 miliard.

Axony (neurity) a dendrity spojují tedy jednak jednotlivé neurony, jednak neurony s receptory a efektory. Funkčně se toto spojení realizuje příjmem a dalším vedením nervových vzruchů (impulzů, akčních potenciálů).

Jak již bylo uvedeno, vývojově a funkčně nejvyšším orgánem nervové soustavy člověka je *mozek*, v němž se uskutečňuje nejsložitější analyticko-syntetická činnost, tj. analýza při-

jatých informací a jejich syntéza, nutná pro vypracování adaptivní odpovědi. Ve stavbě mozku se zásadně rozlišuje *část korová*, asi 2-5 mm silná vrstva šedé hmoty mozkové, pokrývající závitv zbrzděnou plochu hemisféry (polokouli) velkého mozku. Obsahuje asi 12-15 miliard neuronů, z nichž každý může mít mnoho synapsí, některé z nich až několik tisíc. J. C. Eccles (1953) prokázal, že se synapse mohou vytvářet učním. Mozková kůra (cortex) je vůbec vývojově nejvyšší částí mozku a uskutečňují se v ní nejsložitější psychické procesy. Vedle fyziologických center smyslových orgánů a center slyšené a mluvené řeči obsahuje také důležité *asociační oblasti*, zahrnující asi tři čtvrtiny mozkové kůry. V těchto oblastech se uskutečňuje integrace různých sensorických vstupů: zatímco neurony v analyzátoch reagují jen na určitý druh sensorického vstupu, neurony v asociačních oblastech reagují obvykle až na tři druhy impulzů (na dotek, zvuk a světlo). Některé neurony asociační oblasti nereagují na senzomotorické stimuly vůbec a předpokládá se, že slouží skladování informací (paměť), procesům učení, interpretaci impulzů a dalším funkcím, které se podílejí na utváření nejsložitějších psychických procesů, zejména myšlení. Činnost mozkových hemisfer vyznačuje tzv. *lateralita*, tzv. funkční dominance jedné hemisféry nad druhou (projevující se motorickým „praváctvím“ nebo „leváctvím“). Z určitých objevů se odvozuje *funkční specializace* jedné i druhé mozkové hemisféry. Obě he-

misféry jsou spojeny tzv. kalózním tělesem (corpus callosum) a jsou-li protětin odděleny, vykazují každá z nich specifické funkce, které se za normálních okolností doplňují a vytvářejí integrované psychomotorické reakce. Funkční zvláštnosti každé z obou hemisfer prokázal R. W. Sperry se svými spolupracovníky (1968). Sensorické vstupy se v kůře hemisfer promítají překřížené (tj. levá polovina těla se promítá do pravé hemisféry a naopak). Toto překřížení se projevuje i v programování činnosti: např. pravá hemisféra programuje pohyby levé ruky a naopak. Levou hemisféru, v níž se nacházejí řečová centra, nazývá Sperry „mluvící hemisférou“. Empiricky zjištěné rozdíly ve funkci obou hemisfer podává následující přehled podle J. C. Ecclese (1973):

dominantní hemisféra	subdominantní hemisféra
spojení s vědomím	žádné takové spojení
verbální činnosti	neverbální činnosti
„lingvistický popis“	„muzikami“ obrazy
abstrakce	
pojmové podobnosti	vizuální podobnosti
časová analýza	časová syntéza
detailů aritmetický a počítačový	„holistické obrazy“
typ činnosti	geometrický a prostorový typ činnosti

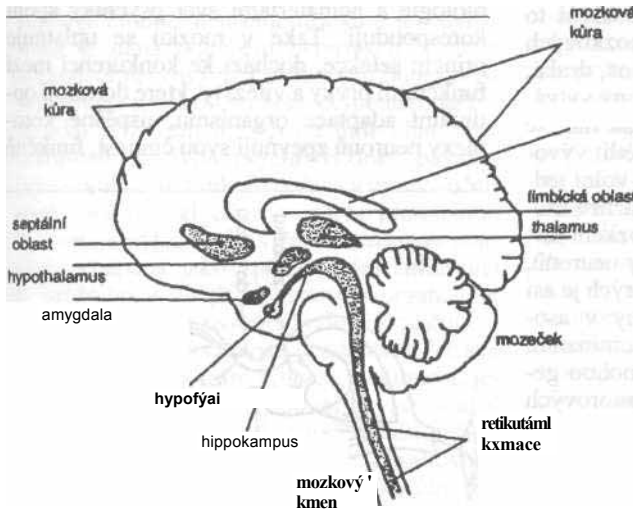

Schéma stavby lidského mozku

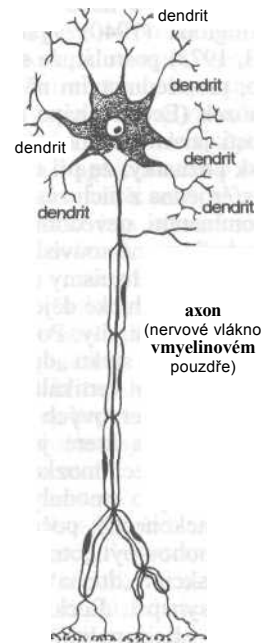

Schéma nervové buňky a nervových vláken

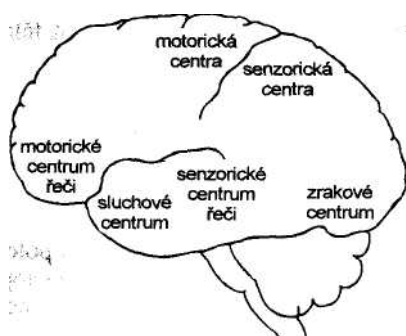

Schéma lokalizace senzo-motorických funkcí lidského mozku

Principiálně je dominantní hemisféra racionální, verbální, analytická a sekvenciální, aritmetická, zatímco podřízená hemisféra má především „vysoce vyvinutý smysl“ pro obrazy a vzory (např. skládat z barevných kamínků mozaiku), je opticky a muzikálně nadaná (Eccles). Za normálních okolností, jak již bylo poznamenáno, však obě hemisféry pracují jako celek, jejich specifické komplementární funkce se integrují a umožňují tak adaptivní reakce (např. pojmenování viděného objektu, což při oddělení obou hemisfér - tzv. split-brain - za určitých podmínek není možné).

V souhlase s názory neurofyziologa Ch. Sherringtona (1940) vyslovil J. C. Eccles (1953, 1973) postulát, že se v mozku nachází místo, prostřednictvím něhož působí „duch“ na mozek (Eccles chápe mozek jako nástroj činnosti jakési „duchovní síly“). Dokládá to jednak poznatky, že při oddělení mozkových hemisfér jedna z nich zůstává vědomá, druhá, subdominantní, nevědomá (neschopná vytvářet verbalizované souvislosti), jednak tím, že nervovými mechanismy nelze vysvětlit vývojově vyšší psychické děje, zejména volní jednání a tzv. vyšší city. Podle jeho názoru mohou být místem styku „ducha“ s mozkem tzv. moduly, zvláštní vertikální struktury neuronů, sloupce tisíců nervových buněk, kterých je asi čtyři milióny a které jsou uloženy v asocičních oblastech mozkové kůry dominantní hemisféry. Tyto „moduly“, které mohou generovat nekonečný počet časoprostorových vzorců, mohou být „otevřeny“ nebo „uzavřeny“ interakcím „ducha“ s mozkem prostřednictvím synapsí. Eccles proto nazývá tuto strukturu „liaison-brain“ (z franc. liaison, spojem). Zatím však zůstává tento názor pou-

hou hypotézou. Názory na vztah mozku a psychiky jsou různé (-> Psychika), zdá se však, že zatím převažuje hypotéza psychoneurální identity (H. Feigl, 1967). Ta vyjadřuje vztah nervové aktivity a vědomí: nervová aktivita a procesy vědomí jsou dvě stránky jedné věci, je tu jen fenomenální rozdíl z hlediska způsobu pozorování (neurofyziolog „vidí“ hmotné děje, psycholog pozoruje nehmotné fenomény). Ne všechny nervové děje jsou však uvědomovány a tak jen některé nervové děje jsou současně ději psychickými. Tytéž procesy pak popisuje neurofyziologie jinou terminologií než psychologie.

Vztah mozku a vědomí, resp. mozku a psychiky či „duše a těla“ je stále předmětem diskusí. V užším smyslu reprezentuje vědomí (stav bdělosti, resp. pozornosti) určitou úroveň aktivace mozku senzoricou stimulací a vlivem tzv. retikulární formace mozkového kmene (aktivace). Vztah vědomí, pojatého jako intrapsychická aktivita vůbec, k mozku je složitější. W. H. Calvin (1993) si klade otázku, zda je také myšlení vysvětlitelné mechanismy nervového dění a zda může být modelováno na počítačích, jejichž konstrukce je analogická struktuře neuronálních sítí, které jsou schopny učení. Vyslovuje přesvědčení, že také myšlení, resp. vědomí vůbec, má své základy v biochemických procesech a elektrických proudech v mozku. Podobně G. M. Edelman (1993) uvádí, že mozek je vysoce komplexní bio-computer, že je to systém, který se sám zdokonaluje a že materiální svět neurobiologie a nemateriální svět psychiky spolu korespondují. Také v mozku se uplatňuje princip selekce, dochází ke konkurenci mezi funkčními prvky a vítězí ty, které dosahují optimální adaptace organismu; úspěšné komplexy neuronů zpevňují svou činnost, funkčně

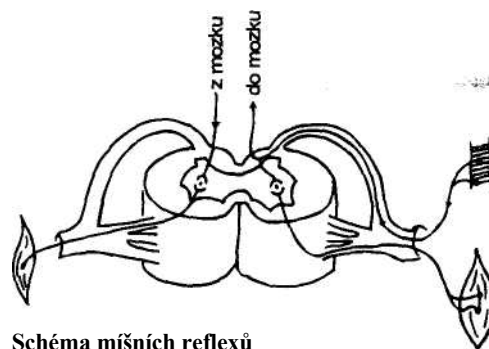

Schéma míšních reflexů

se prosazují a vytvářejí vlastní program. Jiný významný neurofyziolog F. Crick (1994) říká: náš duch, tj. chování našeho mozku se nechá vysvětlit ze vzájemného působení neuronů a dalších buněk a z jim příslušejících molekul. D. C. Dennett (1994) zase uvádí, že vědomí je software, které je evolučně před-programováno na biologickém hardware, tj. na nervové soustavě. Proti tomu stojí již uvedený názor J. C. Ecclese (1994), který chce sesadit materialismus z trůnu a „znovu dosadit duchovní já jako vládce mozku“, tzn., že mozek je tu chápán jako nástroj duchovního činitele. Z faktu, že z dosud známých principů a mechanismů činnosti mozku nelze odvodit složité projevy psychiky, neplyne nutně, že tu jde o činnost dvou různých podstat ve smyslu karteziánského dualismu. Tělo působí na psychiku a psychika na tělo, obojí, tělesné a psychické jevy, nervová činnost a psychické děje jsou odlišné fenomenálně, ale tento *fenomenální dualismus* nepoukazuje, jak již bylo uvedeno, na dualismus podstat. Postulát duchovního činitele však není méně logický, než postulát materialistického monismu.

Činnost nervové soustavy člověka. Nervová tkáň (buňky, neurony) se vyznačuje způsobilostí dráždivosti, která je spojena s generováním nervových vzruchů (impulzů, akčních potenciálů); tyto *nervové vzruchy* jsou vodivými nervovými vlákny přenášeny mezi nervovými buňkami a z nervových buněk na buňky hladkého a kosterního svalstva, jejichž stimulací vyvolávají jeho pohyby. Činnost nervové soustavy je činnost neuromotorická a její dynamika je dána pohybem nervových vzruchů a excitací nervových a svalových buněk, což se v rovině psychologického pohledu projevuje jako *prožívání a chování* individua, jako komplexní aktivita psycho-fyzické povahy, jejíž regulativní funkce spočívá v úpravě účelných vztahů mezi jedincem a jeho prostředím. V tomto smyslu je dnes *činnost nervové soustavy* chápána jako zpracovávání informací z vnitřního a vnějšího prostředí organismu, považovaného za psycho-fyzický funkční celek; smyslem této činnosti je adaptace. Ve své podstatě jde o *reflexní činnost*, tj. činnost, jejímž funkčním prvkem jsou reflexy, tj. neurofyziologicky pojaté reakce (odpovědi) individua na určité vstupní podněty. Z obsahového hlediska jsou základními prvky této činnosti *informace* (přijímané a vydávané), které jsou zakódovány ve vzorcích nervových impulzů

a sensorických excitací. Její podstatou je proto následující řetěz dějů:

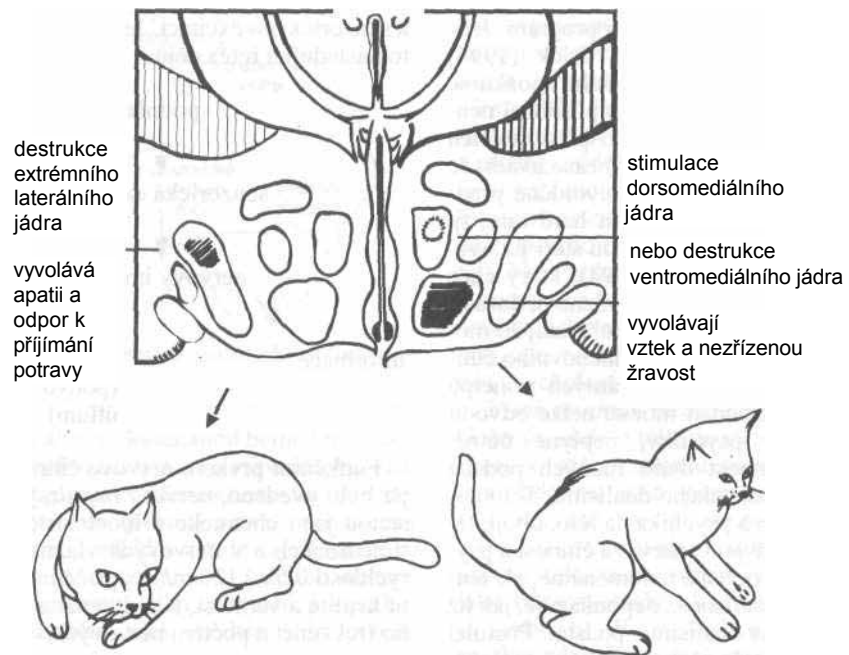
podnět

sensorická excitace

nervový impuls

informace reakce žláz a svalů (pohyb nebo jeho útlum)

Funkčním prvkem nervové činnosti je, jak již bylo uvedeno, *nervový impuls*, jehož podstatou jsou chemické a bioelektrické změny v neuronech a v nervových vláknech; šíří se rychlostí 0,5 až 120 m/sec, přičemž má stabilní kvalitu a velikost, jeho intenzita je dána jeho frekvencí a počtem nervových vláken, které „zasáhl“. Nervové impulzy jsou jedinou „řečí“, které mozek používá (J. C. Eccles, 1973). Šíření nervových vzruchů mezi neurony umožňuje *přenos na synapsích*: nervový vzruch pronikne k synapsi a uvolňuje zde určitý druh tzv. neurotransmiterů (transmisních substancí - různé neurony produkují různé transmitery). Tzv. postsynaptická membrána obsahuje specializované receptory pro transmisní substance, ovlivňující propustnost synaptické membrány pro nervový vzruch, který bude buď propuštěn k dendritu, na nějž je synaptická membrána napojena, nebo nebude propuštěn. Mezi nejznámější *neurotransmitery* patří: norepinephrin (má obecně tlumivý efekt na procesy v mozku a míše, ale podněcuje činnost srdce, cév, střev a urogenitálního systému); acetylcholin (transmitter impulzů do dalších částí nervového systému); dopamin (vyvolává efekty podobné norepinephrinu). Přenos spočívá v elektrochemické změně kladového potenciálu, na depolarizaci synaptické membrány, kde se rozhoduje o předání nebo útlumu nervového vzruchu. Tyto děje se odehrávají v nepředstavitelně malých mikroprostorech tisícín milimetru. V nervových impulzech jsou zakódovány informace o vnitřním a vnějším prostředí organismu; ve vzorcích nervových impulzů zakódované informace jsou pak v mozkových centrech dekódovány. Je to postup analogický fungování te-

Ilustrace experimentů s elektrostimulací různých částí mozku

levizoru, v němž také dochází k dekodování impulzů, ovšem elektromagnetických, a k jejich „překladu“ do systému obrazů a zvuků.

Jak probíhá *činnost mozku*, není přesně známo. Mozek je chápán jako „černá skříňka“ (black box) a na to, co se v něm děje, se vysuzuje ze vztahů mezi jeho „vstupy“ a „výstupy“ (tj. stimulací a reakcí), přičemž jak senzory vstupů, tak i výstupy ve formě pohybových a žlázoých reakcí musí být dostatečně kontrolovatelné. Navenek je pozorovatelná *elektrická aktivita mozku* (H. Berger, 1927), která se projevuje kolísáním slabých elektrických potenciálů zachycovaných elektroencefalografem jako vlny čtverého druhu, z nichž každá má svou charakteristickou frekvenci. Obraz bioelektrické aktivity mozku vytváří tzv. elektroencefalogram, přičemž různé charakteristiky elektroencefalogramu korespondují s různými stavy vědomí (spánkem, bděním, vzrušením, napjatou pozorností atd.). Dnes se předpokládá, že různé EEG-rytmy (tj. obrazy elektroencefalogramu) jsou vyvolávány zejména podkorovými centry (např. „alfarytmy“ thalamem a ovšem i činností korových buněk mozku). Velmi rozšířené je *srovnávání činnosti mozku a počítače*, neboť

se tu objevují určité analogie. Počítače (computery) napodobují některé činnosti mozku (např. logické myšlení, racionální rozhodování aj.), a jsou proto označovány jako „elektrické mozky“. Existují počítače, které mohou měnit své programy na základě „zkušenosti“ (učící se automaty) nebo řídit jednoduché chování uměle konstruovaných kvazi-organismů (např. elektronická želva G. Waltera); Existují zde i určité analogie strukturální (elektronické sítě s přepojovacími prvky, receptory a efektory atd.). Jsou zde však i podstatné rozdíly, především materiálové (biochemické substance mozku, kovové elektronky a polovodiče počítače); i když počítače vykazují nesmírně rychlé výkony (např. početní), vykazuje zase mozek výkony mnohem jemnější a některé z nich (zejména tvořivé myšlení) se dosud nedají na počítačích modelovat. Proto lze pouze připustit, že činnost mozku a počítačů je jen v některých směrech analogická.

Za funkční element v činnosti nervové soustavy je pokládán *reflex* jako zákonitá odpověď orgánu, resp. organismu, na určitý druh stimulace; činnost nervové soustavy je v tomto smyslu chápána jako reflexní činnost. To je

přístup čistě neurofyziologický, resp. neurologický, nikoli však už neuropsychologický, neboť psychická činnost nemá povahu mechanické skladby reflexů, a proto neplatí ani teze S. L. Rubinštejna (1961), že „reflexní činnost mozkové kůry je zároveň činností nervovou i psychickou“. Reflexy mohou být složkou psychických aktivit (např. orientační reflex je složkou pozornosti, reflexní erekce je složkou erotického chování), avšak zda lze psychické jevy vysvětlit jako činnost reflexů, je sporné: reflexy jsou mechanismy, psychické děje jsou složitější reakce. Tzv. *reflexní oblouk* je tvořen následujícími složkami: 1. transformace podnětu v excitaci v receptoru, 2. po zakódování informace v nervových impulzech vedení těchto vzruchů aferentními nervovými drahami do míchy a mozku, 3. centrální zpracování, 4. předání výsledné informace prostřednictvím nervových vzruchů eferentními nervovými drahami k výkonným orgánům, 5. transformace vzruchů, např. ve svalovou kontrakci (W. Haschke, 1980). Za důležitý článek reflexní činnosti se pokládá *zpětná vazba*, tj. informace o účinku produkované odpovědi, která je opět centrálně zpracována a v případě „neúspěchu“ odpovědi vyvolává její korekci (např. reflexní zaostřování obrazu objektu na sítnici). Některé reflexy jsou organizovány na úrovni míchy, jiné na úrovni různých podkorových center. Rozlišují se *vegetativní reflexy*, organizované na úrovni prodloužené míchy a regulující tělesnou teplotu, výměnu energií (např. dýchání) a další procesy, dále *motorické reflexy*, které jsou součástí výstavby pohybových komplexů, tj. chování, jež má však i nepohybové komponenty (sekrece). Z vývojového hlediska se rozlišují *vrozené (nepodmíněné a naučené podmíněné reflexy)*; první probíhají jako preformované a druhé jako naučené odpovědi organismu na určité podněty. V prvním případě jde o podněty vrozené, ve druhém o podněty, které získaly signální funkci tím, že opakovaně předcházely vrozeným podnětům vyvolávajícím reakci, která byla zpevněna, takže podmíněné reflexy jsou vlastně reakcí na signály. Jejich vznik lze schematizovat takto:

- I. nepodmíněný nepodmíněný
 (vrozený) podnět (vrozený) reflex

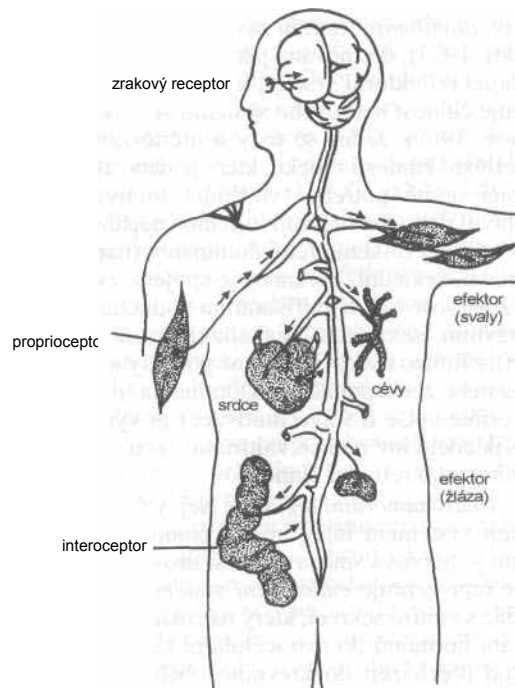
 Rn
 (potrava v ústech) (slinění)

Např. zvuk zvonku vyvolává vrozeně orientační reakci, ale nikoli slinění; ve vztahu k němu je to neutrální podnět. Je-li však v experimentální situaci spojován s vrozeným podnětem, např. s podáváním potravy, tak, že podání potravy krátce předchází, dojde k asociaci zvuku zvonku a podání potravy: Zvuk zvonku bude signálem podání potravy a stane se tak podmíněným podnětem (S_p) pro reflex slinění, který se tím stává podmíněnou reakcí (R_p) vyvolávanou zvukem zvonku. Výsledek je tedy následující:

- II. podmíněný podnět podmíněný reflex

 (zvuk zvonku) (slinění)

To je schéma vzniku jednoduchého podmíněného reflexu, který objevil I. P. Pavlov (1913) a který se může stát východiskem vytváření podmíněných reflexů vyšších řádů. *Podmíněné reflexy vyššího řádu* jsou vlastně podmíněně podmíněné reflexy vznikající tím, že se s podmíněnými podněty asociují další,

Soustava receptoru a efektorů

do té doby neutrální podněty, které se tak stávají signály signálů a vyvolávají pak určitou podmíněnou odpověď. Podmíněné reflexy jsou výsledky procesu *podmiňování*, ale jen tzv. klasického druhu, který byl popsán výše. Existují různé *druhy vrozených reflexů*; podle jejich biologických funkcí se obvykle třídí na 1. potravové reflexy (související s přijímáním a zpracováváním potravy), 2. obranné reflexy (související s vyhýbáním se a s odstraňováním škodlivých a bolestivých podnětů), 3. pohlavní reflexy (související s činností pohlavních orgánů), 4. orientační reflexy (související s orientací, resp. identifikací biologického významu náhlých, silných a neobvyklých podnětů), 5. pátrací reflexy (související s vyhledáváním potravy, sexuálního partnera atd.), 6. statokinetické a lokomoční reflexy (související s udržováním rovnováhy těla a s jeho pohyby v prostoru). Příklady vrozených (nepodmíněných) reflexů: vylučování slin a žaludečních šťáv, rozšiřování a zužování krevních vlásečnic, kýchnutí, mrknutí, erekce penisu a klitoris, obrat hlavy směrem k silnému zvukovému podnětu, reflexní pohyb sloužící k obnovení rovnováhy atd.

V činnosti nervové soustavy se uplatňuje tzv. *dominanta* (termín zavedl A. A. Uchtomskij, 1923), definovaná jako „dočasně převládající reflektorní systém, který v této době určuje činnost nervového systému“ (V. S. Rusinov, 1969). Jedná se tedy o určité zaměření reflexní činnosti mozku, které je dáno aktualizací určité potřeby (vnitřního motivačního stavu) nebo úkolu (motivujícího vnějšího činitele). Se vznikem určité dominanty (např. potravní, sexuální, obranné) je spojena zvýšená vzrušivost vůči signifikantním podnětům (potravním, sexuálním, signalizujícím nebezpečí), zatímco reaktivita na jiné podněty je snížena nebo zcela potlačena. Dominanta (dnes hovoříme spíše o stavu motivace) je výrazným příkladem intervence vnitřního stavu organismu v jeho reflexní činnosti.

Neurohumorální regulace. Nejvyšším funkčním systémem integrujícím činnost organismu je nervová soustava, nižší úroveň integrace reprezentuje *endokrinní systém*, tj. systém žláz s vnitřní sekrecí, který na základě uvolňování hormonů do extracelulární tekutiny, odkud přecházejí do krevního oběhu, reguluje určité životní procesy (výživa, růst) a vyladuje organismus k určitým aktivitám (např.

u volně žijících zvířat pohlavní hormony v krvi disponují organismus k sexuálnímu chování). Tzv. neurosekrety působí přímo na činnost nervové soustavy a některé hormony, i např. noradrenalin, přímo ovlivňují určité druhy chování, např. agresi. Tzv. *neurosekrece* vztahuje na přímé nervové řízení hormonální sekrece; neurosekreční hormony jsou produkovány zejména hypofýzou a hypothalamem. Protože nervové procesy a hormony působí komplementárně, je nejvyšší úroveň regulace činnosti organismu označována jako *neuroendokrinní systém*; rozhodující úloha tu však připadá nervové soustavě. Poměrně nedávno byly v mozku člověka i některých druhů zvířat zjištěny zvláštní chemické substance zvané *endorfiny* (vnitřní morfin) a v postsynaptických receptorech tzv. opiové receptory, sub-stance podobné morfiu, resp. opiu. Nejprve byla substance podobná morfiu izolována z mozkomíšního likvoru (1975) a soudí se proto, že tělo může produkovat jakési vlastní opiáty; jejich produkci reaguje na dlouhodobé bolesti. Tzv. enkefaliny (zvláštní druh peptidů, podobně jako endorfiny) tlumí na synapsích přenos bolestivých impulzů. Funkce endorfinů však není ještě zcela jasná. Jinými, ale zřejmějšími působícími, chemickými substancemi jsou *jsouferomony* působící na čich a vyvolávající sexuální excitaci; uplatňují se zejména v sexuálním chování zvířat, podle některých názorů jsou však i činitelem sexuální atraktivity u lidí.

Modely činnosti mozku. Podle J. Z. Younga (1964) je možné nervový systém popsat jako *homeostat*, tj. jako regulační aparát udržující určitý optimální, resp. naprogramovaný stav organismu. Srovnáme-li pak nervový systém s termostatem, nacházíme zde následující funkční elementy: 1. detektory registrující změny ve vnitřním a vnějším prostředí, 2. systém drah předávající signály těchto změn do centra, kde se uskutečňuje jejich zpracování a kde se vypracovává odpověď organismu determinovaná udržováním, resp. restaurací vnitřní rovnováhy, 3. systém drah předávající signály z centra k efektorům, 4. efektor, tj. svaly a žlázy uskutečňující reakci organismu, 5. program, který charakterizuje popisovaný systém obecně a program speciální, který vyjadřuje úroveň činnosti systému (např. u termostatu úroveň teploty). K tomu jako zvláštní složka přistupuje zpětná vazba, která

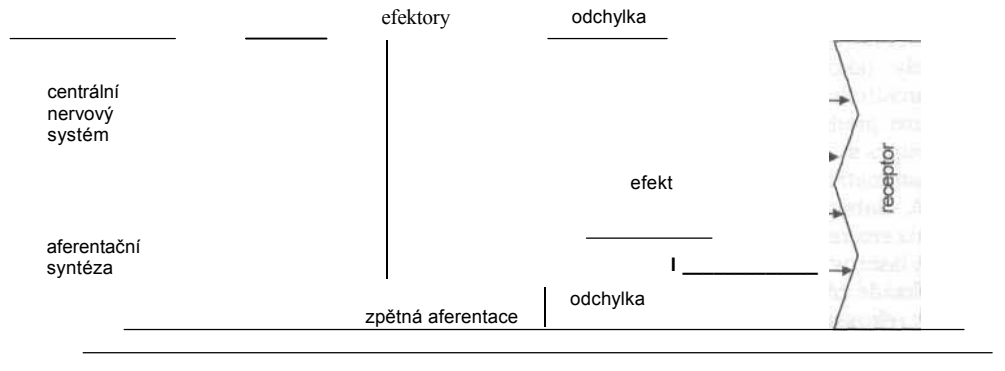
tki

je zde zahrnuta v detekční činnosti. Podle K. H. Pribrama (1966, 1971) je mozek v podstatě *hologram*, který je součástí světového hologramu. Holografie je definována jako metoda zobrazování a hologramy, výsledky této metody, jako prostředky skladování informací prostřednictvím sítě vzorců interference, které představují interakce frekvencí energie, např. světelných vln (J. Welwood, 1982). Matematicky formuloval princip holografie D. Gabor (1947), ale prakticky byla tato metoda realizována o řadu let později až s použitím laserových paprsků. Umožňuje mimo jiné z každé části holograficky zobrazeného objektu rekonstruovat tento objekt jako celek; hologram objektu je dán uskladněním interferenčních vzorců světelných vln a jejich pozdější projekcí. Jako příklad se uvádí: Hodíme-li do rybníka hrst kaménků, každý z nich po dopadu na hladinu vyvolá kruhovitě se šířící vlnění vody, přičemž se tato vlnění různě překrývají; kdybychom si nyní představili, že hladina v tomto okamžiku zamrzne, je to analogie hologramu. Vzorce interference nemají žádnou podobnost se zobrazovaným objektem, ale fyzikálně jej nicméně reprezentují; obraz objektu je tedy možné z těchto vzorců rekonstruovat - a jak již bylo poznamenáno, z každé části hologramu lze rekonstruovat obraz jako celek, neboť v každé části hologramu jsou obsaženy informace o jeho objektu jako celku. Podle Pribrama mozek pracuje podle principu holografie, což lze prokázat zejména na fyziologii vnímání a paměti. Již Lashley (1927 a pozd.) prokázal, že zkušenost učících se pokusných krys je jaksi uložena v celém jejich mozku, neboť i drastickou de-kortikalizací těchto zvířat nebylo jejich naučené chování narušeno. Einsteinův žák, americký fyzik D. Bohm (1950), vytvořil pak holografický model univerza, který velmi připomíná ezoterickou tezi starých hermetiků a gnostiků, že „vše je ve všem“. Bohmovo pojetí světa jako hologramu mělo velký vliv na Pribramovo myšlení, oba na toto téma publikovali společnou práci (1976). Není možné podat zde v detailech Pribramovo holografické pojetí mozku; publikoval je mimo jiné ve své populární práci o jazycích mozku (*Languages of the brain*, 1971, rusky *Jazyky mozga*, 1975). Podstatou je idea, že také mozek matematicky zpracovává vlny vystupující jako změny potenciálů na konci nervových

vláken v oblasti přepojovacích neuronů: nervové impulzy slouží k zakódování informace jako signálu, kdežto pro holografickou činnost mozku je rozhodující zpracovávání přibývání a ubývání nervových potenciálů (vln). Pribram to dokládá výsledky řady neurofyziologických experimentů, na něž se odvolává ve výše uvedeném díle.

Vynikající ruský neurofyziolog P. K. Anochin (1975) vytvořil *model mozku jako aparátu samoregulace*, který také označuje jako „funkcionální systém“ a který vysvětluje integrační činnost mozku pomocí několika neurofyziologických konceptů. Strukturní jednotku kteréhokoli funkcionálního systému tvoří dva „bloky“: 1. aparát aferentní syntézy a 2. aparát akceptoru výsledků činnosti. Funkční strukturu aparátu aferentní syntézy pak tvoří: 1. dva druhy dějů, které vycházejí z vnitřního prostředí organismu, tj. a) dominující motivace daná aktuální potřebou a její spojem s homeostázou a b) paměť, tj. v engramech zafixovaná individuální zkušenost; 2. dva druhy událostí, které se odehrávají ve vnějším prostředí, tj. a) situace daná excitačními a inhibičními komponentami a b) stimulus, který plní roli „spouštěcí aferentace“ (puskovaja aferentacija). Svůj model „funkcionálního systému“ chápe Anochin jako „fyziologickou architekturu aktu chování“. První etapou zpracování informace v mozku je tzv. aferentní syntéza: informace, které došly do mozku, jsou zde zakódovány v nervových impulzech a zpracovávány z hledisek „co“, „jak“ a „kdy“, tj. z hledisek vyjadřujících základní parametry chování (co organismus odpoví, jak odpoví a kdy). Taková syntéza je předpokladem vytvoření adaptivní reakce, která má nastolit soulad mezi potřebou a programem činnosti a dále shodu mezi danou situací a minulou zkušeností individua z podobných situací. Uskutečňuje se zde tedy výběr aktu chování z obrovského množství pohybových možností. Chování je určováno souhlasností nebo rozporností dvou modelů - „toho, co má být“ a „toho, co se stalo“, což zajišťuje zpětná vazba pomocí tzv. „akceptoru činnosti“, kde dochází ke srovnávání „modelu očekávané činnosti“ s „modelem uskutečňované činnosti“, v němž hrají důležitou roli emoce a orientační reakce, která nastupuje vždy, když se objeví nesoulad mezi programem a skutečnými výsledky činnosti, anebo náhlý, nový, neočekávaný pod-

Anochinuv model funkčního systému lidského mozku:

nět. Aparát situační aferentace vytváří „nervový model situace“; „spouštěcí aferentace“ vystupuje, když je dán podnět signalizující vhodnost realizace chování. Situační aferentace tedy určuje, co má organismus činit, spouštěcí aferentace pak, kdy to má činit. Paměť je komponentou aferentní syntézy a její podstata je biochemická. Dominantní motivace je určována aktuální potřebou, která má dva zdroje: 1. hormonální a metabolické děje, 2. předcházející zkušenost. To znamená, že odráží nejen vnitřní fyziologický stav organismu, ale i sociální situaci jedince. Motivační stav se v mozku asociuje se vzorcem uspokojení dané potřeby a dostává tak svůj konkrétní předmět i program činnosti; kromě toho dostává i určitý „příděl energie“. Vystoupení potřeby signalizuje stav porušení homeostázy a uspokojení potřeby má tedy funkci restaurace homeostázy. Anochinuv model činnosti mozku zahrnuje řadu psychologických konceptů (motivace, emoce) a je v tomto smyslu zatím nejpropracovanějším pokusem vysvětlit výstavbu chování na základě souladu základních neurofyziologických a psychologických faktů.

Vývoj nervové soustavy. Nervová soustava jako materiální substrát a orgán procesů adaptace má u různých živočišných druhů různou úroveň vývoje, a tedy i různou stavbu. Její nejjednodušší forma se objevuje u nezmarů a sasanek jako síťové uspořádání nervových

vláken a rozptýlených neuronů, bez speciálních center (G. Z. Roginskij, 1951). Vývojem se začíná nervová tkáň v určitých místech koncentrovat a vzniká typ gangliové nervové soustavy (např. u červů), která už funguje dokonaleji, protože umožňuje určitou úroveň koordinace reakcí. Nervová soustava obratlovců se již skládá z míchy a mozku a umožňuje tak dokonalejší analyticko-syntetickou činnost, tj. dokonalejší zpracovávání informací, a tím i pružnější adaptaci na měnící se životní podmínky (situace). Zárodky mozkové kůry se objevují až u ryb. Nejvyšší úroveň vývoje dosahuje mozková kůra a nervová soustava vůbec u člověka. Nicméně „vývoj nervové soustavy neprobíhá rovnoměrně, přímočaře“; struktura nervové soustavy se stává složitější, ale jsou zde i různé odchylky a zjednodušení (Roginskij).

Literatura

Dési, I.: Tajemný mozek, Praha 1976. *Bloom, F. E., Lazerson, A., Hofstadter, L.:* Brain, mind and behavior, New York 1985. *Eccles, J.:* The understanding of the brain, New York 1973. *Haschke, W.:* Grundzüge der Neurophysiologie, 2. vyd. Jena 1980. *Restak, R. M.:* Geheimnisse des menschlichen Gehirns, München-Landsberg am Lech 1989. *Rexrodt, F. W.:* Gehirn und Psyche, Stuttgart 1981. *Roth, G.:* Das Gehirn und seine Wirklichkeit, Frankfurt/Main 1994. *Schmidt, E. (vyd.):* Grundriss der Neurophysiologie, 4. vyd. Berlin-Heidelberg-New York 1977.

NEVĚDOMÍ

Ačkoli se psychologicky založená idea nevědomí objevuje už ve starověké filozofii (Platon, Plotin) i v novověké filozofii (G. W. Leibniz, A. Schopenhauer, E. von Hartmann, F. Nietzsche), z psychologů ji první použil až J. F. Herbart (1816). *Pojem nevědomí* do psychologie zavedl a systematicky tento jev rozpracoval až S. Freud (1892 a pozd.), který definoval psychoanalýzu jako „vědu o nevědomí“. V psychoanalýze hraje pojem nevědomí klíčovou roli při vysvětlování duševní dynamiky. Freud plně sdílel názor F. G. Caruse (1846), že „klíč k poznání podstaty vědomého duševního života leží v oblasti nevědomí“. Podle H. B. Englische a A. C. Englishové (1958) se v psychologii ustálily následující významy pojmu *nevědomí*: 1. aktivita nebo mentální stav, jejichž příčinou osoba není vědoma (v pozadí těchto jevů mohou být čistě fyziologické mechanismy nebo psychoanalýzou objevené tendence), 2. momentální ztráta vědomí v mdlobě, komatu atd., 3. psychoanalýzou postulovaná oblast iracionální dynamiky duševního dění, vznikající obvykle z potlačených tendencí, přičemž je třeba uvést, že nejde o oblast v topografickém smyslu. Nepřítomnost vědomí vejtayu mdloby apod. označujeme spíše jako bezvědomí. Jiné vymezení podává W. Szewczuk (1979): Nevědomí „je vlastnost těch nervových procesů, které se účastní na regulaci vztahů jedince s okolním světem a probíhají způsobem jí nekontrolovatelným a z hlediska poznání nedostupným“. Přesněji se vyjadřuje S. L. Rubinštejn (1961): „K uvědomění psychických procesů a jevů dochází zprostředkovaně na základě jejich uvedení do vzájemného vztahu s objektivním světem. Uvědomění si vlastního citu předpokládá uvést jej ve vztah s tím objektem, který jej vyvolává a na který se zaměřuje. Proto je možný neuvědomený cit. To neznamena cit, který není vůbec prožíván, neuvědomený je cit tehdy, když si neuvědomujeme příčinu, která jej způsobuje, ani objekt, osobu, na který je zaměřen. Cit, který člověk prožívá, reálně existuje, i když si ho neuvědomuje.“ W. Toman (1987) rozlišuje: osobní, kolektivní (pojem C. G. Junga) a familiární nevědomí. Pojem familiárního nevědomí vyjadřuje „úhrn

oněch nevědomých přání a tendencí, které byly přinejmenším zčásti převzaty od rodičů a jiných příslušníků rodiny (prostřednictvím identifikací nebo introjekcí)“, zpravidla se jedná o část osobního nevědomí, zejména o nevědomé části super-ega (Toman). Zdrojem nevědomí jsou potlačené mentální obsahy (pocity, impulzy), které jsou v rozporu s osobní morálkou a jako takové vnitřně konfliktní a spojené s úzkostí.

S. Freud rozlišil *nevědomí a předvědomí*: „Nevědomá je taková představa, kterou, nepostřehujeme“, ale jejíž existenci jsme ochotni uznat; některé představy jsou předvědomé a mohou snadno proniknout do vědomí, jiné nikoli a právě tyto představují „vlastní nevědomí“. Nevědomé mohou být ovšem nejen představy, ale i myšlenky, city a snahy i různé způsoby chování. Sféra nevědomí zahrnuje všechny kategorie duševního života člověka. Některé představy se nedostanou do vědomí proto, že tomu brání nějaká síla, uvádí dále Freud a vysvětluje to tím, že jsou to duševní obsahy, které jsou konfliktní, které jsou v rozporu s nad-já a kdyby byly uvědomeny, narušily by psychickou rovnováhu jedince (např. kdyby si uvědomil, že nenávidí svého rodiče apod.). Jsou to tedy potlačené nebo z vědomí vytěsněné konfliktní duševní obsahy, které mají tendenci projevit se způsobem, který by byl pro jedince psychicky přijatelný. Proto se uplatňují v obsahu některých snů jako symboly potlačených přání, v chybných úkonech (zapomínání, přetřknutí, přehmátnutí), ve vtipech a v neurotických symptomech. Společným jmenovatelem je tu vždy nějaký vnitřní konflikt (např. přetřknutí je konflikt mezi tím, co jedinec chtěl říci, ale nesměl, apod.). Vtipy mají některé společné znaky se způsoby zpracování snů, uvolňují utlumované tendence (např. proti osobám, institucím atd., k nimž máme odpor, jimž se nevědomě bráníme apod.). Jsou tedy, stejně jako sny, případy nevědomých přání. „Nevědomé procesy chování projevují mocný vliv v psychologickém vývoji osoby a jsou obzvláště vlivnými podmínkami vědomí akce“ (P. Swartz, 1963). Freud přirovnával nevědomé k oné části ledovce, která je pod hladinou a představuje naprostou většinu jeho masy; malá špička ledovce je vědomí. Existenci nevědomí prokázaly výsledky posthypnotické sugesce

(pokusná osoba dostane v hypnóze instrukci k nějaké akci, kterou má provést pro probuzení z hypnózy, a po provedení vsugerované akce není s to vysvětlit, proč učinila to, co učinila). Logickou cestou byla existence nevědomí odvozena také z klinických zkušeností. Projevuje se zde především jako *nevědomá motivace*, ale není snadné ji jako takovou identifikovat a jedinec sám může mít často falešné přesvědčení o motivaci svých vlastních činů. Ztrácí-li např. někdo, očividně bez důvodů, jedno místo za druhým, může to být interpretováno jako důsledek jeho pracovní neschopnosti, avšak příčinou může být také jeho „nevědomá nechuť starat se o svou rodinu“. Příklad uvádějí D. Krech a R. S. Crutchfield (1958), kteří uvádějí dva možné významy pojmu *nevědomá motivace*: 1. Člověk má „nevědomou potřebu“ a „nevědomě“ hledá „nevědomý cíl“: např. nevědomě se cítí podřízen (manipulován) a kritizuje soustavně svou ženu, aniž by mu bylo jasné, že se chce cítit nadřazen. Nevědomí je tu chápáno jako zvláštní psychický stav, jemuž jsou analogické četné vlastnosti vědomého prožívání (city, myšlenky, potřeby atd.); je tím zřetelně implikováno, že „nevědomé je nezávislé východisko pro jednání, separátní agens, který se nachází v konfliktu s vědomým nebo s vědomím“. 2. Další význam slova nevědomý není založen na koncepci dvojího „psychického života“, spočívá spíše v tom, že člověk nezná skutečné účinky svého jednání: např. výše uvedený muž si neuvědomuje, že jeho věčná kritika vlastní ženy zlepšuje jeho náladu, nemá sice intenci ponižovat svou ženu, ale jeho jednání působí tímto způsobem, proč tak jedná, nemá-li tento úmysl, lze vysvětlit tím, že jeho jednání probíhá nevědomě. Nevědomé mentální obsahy (city, představy, touhy) jsou jevy, které vystupují ve vědomí, ale jejichž příčiny neznáme a nedovedeme je verbalizovat.

S. Freud (1913, 1923) rozlišil *primární a sekundární procesy*. Primární procesy souvisí s pudy a jsou analogické reflexům, směřují k odregování vnitřního napětí, k dosažení uspokojení, projevují se typicky v dětském chování, u dospělých ve snech, fantaziích a v duševních abnormalitách jako „splnění přání bez zřetele k realitě“. Sekundární procesy jsou naučené způsoby reagování a vystupují jako systémy tlumící a modifikující pudové

tendence tím, že je zapojují do složitějších souvislostí (např. sex ve struktuře erotiky). Jsou funkcí ega a super-ega; pro první je charakteristický obraz, pro druhé pojem. Jde tu tedy, velmi obecně a zjednodušeně řečeno, o jakousi intelektualizaci pudových tendencí fungujících podle principu slasti, o uvedení těchto tendencí do souladu s realitou a požadavky osobní morálky. Primární procesy jsou derivovány z pudů, sekundární ze zkušeností. K tomu je třeba poznamenat, že osobní morálka je v podstatě stejně nevědomá jako pudy. Nevědomí funguje právě jako interakce primárních a sekundárních procesů; vztahovat nevědomí jen k pudům a k iracionálnímu není proto zcela přesné, morální založení může vyvíjet silný tlak na jednání jedince, může mu vytvářet silné zábrany, které jsou stejně iracionální jako některé pudové tendence. V zásadě zde nejde o otázku racionálního, nýbrž o otázku racionalizace té či oné tendence, toho či onoho činu. Rozhodující je pak udržování vnitřní psychické rovnováhy „obránnými mechanismy vytěšňování“.

C. G. Jung (1917) zavedl pojem *kolektivním nevědomí*, jímž vyjadřuje existenci určitých vrozených způsobů reagování na typické objekty nebo danosti, jako jsou nebezpečí, nepohoda, smrt, obydlí, voda, les atd., nebo i osoby, jako starý muž, žena, dítě, matka, otec atd. (W. Toman). K nim je nutné připočítat určité zážitky, jako je např. zrada, a určité životní situace, jakými jsou „osudové křížovatky“. Činitelé determinující reakce na takové životně významné a věčné podněty se nazývají *arche-typy* a je jich velmi mnoho. Jsou analogické instinktům, ale zatímco instinkty (<—) determinují způsob chování, determinují archetypy imaginaci a citění. Jsou spojeny s určitými univerzálními symboly a vystupují v obsahu pohádek a mýtů, ale i v produkci schizofreniků a jinde. Jung odvodil jejich existenci z určitých klinických zkušeností, ale i ze srovnávacích studií mýtů různých kultur a jejich ezoterních doktrín. Jung rozlišil *personální a kolektivní nevědomí*: první je dáno určitými potlačenými osobními zážitky, druhé je reprezentováno zkušeností celého lidského druhu a je v tomto smyslu „hlubší“ nevědomou strukturou, která se spontánně manifestuje v obsahu archetypických snů, v nichž vystupují určité charakteristické symboly. Tak jako

jsou instinkty aktivovány určitými klíčovými podněty, jsou archetypy aktivovány určitými setkáními. Např. vstup do hlubokého lesa může aktivovat určité zážitky našich prapředků, stejně jako konfrontace s takovými činy, jako je hrdinství, zrada atd.

K osobnímu (personálnímu) nevědomí patří *komplexy* (C. G. Jung, 1904), které jsou neasimilovatelnými rezidui určitých negativních zážitků, jako jsou pocity viny, selhání, inferiority tělesné nebo sociální apod. Jsou „nabity“ silnými afekty, vytěsněny z vědomí a setrvávají v nevědomí, odkud vyvíjejí motivační vliv ve směru kompenzace daného komplexu (např. osoby s komplexem méněcennosti fyzické vykazují různé duševně exhibiční tendence apod.). Vznik komplexů je také připisován psychickým traumatům a „nadhodnoceným ideám“. Jung zjistil existenci komplexů z reakcí pokusných osob, které se podrobily jeho asociačním experimentům. Poukazuje na ně selhání reakce na určité slovní podněty, obsahově významné slovní reakce, dlouhá latentní reakční doba a další znaky. Silné komplexy se mohou stát trvalými nevědomými „leitmotivy“ chování. Komplex tvoří „jádro“ nabitě afekty a s ním spojené asociace. Komplexy se stavějí na odpor „intencím vědomého já“ (tj. v podstatě racionálně založeným sklonům) a narušují jednotu já. Jsou „cizími tělesy“ v aparátu „psýché“ a vytvářejí konflikty s komplexy já (Ih-Komplexe) jako auto-

nomní motivy: „Mohou existovat i delší dobu, aniž by vstoupily do asociace s já“ (Jung, 1948). Ve svých projevech mají „neovlivnitelný nutkavý charakter“, přičemž jejich „emoční zpracování“, tzn. jejich uvědomění, má za následek nové rozdělení psychické energie, tj. jsou obsazeny novými obsahy.

V psychologii se objevil i *kritický přístup k pojmu nevědomí*, nikoli ovšem kritický odpor k faktu nevědomí. Tak např. E. Kretschmer (1963) odmítl pojem „nevědomé duševno“ jako protimluv a to, co je označováno jako nevědomí, označuje pojmem „sféra“ („periférie pole vědomí“). Ruský psycholog F. V. Bassin (1968) kritizoval ostře Freudovo pojetí nevědomí a interpretoval je sám jako oblast „odštěpků“ („disociace mezi reakcí na signál a jeho uvědoměním“) a jako zvláštní případ „gnostické činnosti mozku“. Koncept nevědomí hraje důležitou úlohu v klinické psychologii. Nověji se zdůrazňuje intervence nevědomí v průběhu kognitivních procesů.

Literatura:

Ellenberger, H. F.: Die Entdeckung des Unbewussten, Bern-Stuttgart-Wien 1980. *Freud, S.*: Das Unbewusste, Frankfurt/M. 1960. *Furrer, W. L.*: Neue Wege zum Unbewussten, Bern-Stuttgart - Wien 1970. *Grier-Miller, J.*: Unconsciousness, New York 1942. *Perrig, W. J., Wippich, W., Perrig-Chiello, P.*: Unbewusste Informationsverarbeitung, Bern-Göttingen 1993.

OSOBNOST

V různých vědách má pojem osobnosti různý význam (např. v historii se tímto termínem označuje silný jedinec, politicky, vojensky nebo jinak vynikající, jiný význam má tento termín v právních vědách, v sociologii atd.). Naproti tomu *zavedení pojmu osobnosti v psychologii* mělo význam hypotetického konstruktů, tj. pojmu, který by popisoval i vysvětloval určitá fakta (především skutečnost, že v téže situaci různí lidé reagují různě, a že tak psychické reakce nelze vysvětlovat jen jako odpovědi na vnější podněty) a dále, že duševní život člověka je určitým způsobem organizován. Konstrukt je vyvozován z pozorovatelného a vyjadřuje to, co stojí za pozorovaným jako jeho činitel. Jedním pramenem vzniku psychologie osobnosti na začátku tohoto století byla tedy experimentální psychologie, kde bylo nutné vysvětlit interindividuální rozdíly v reagování na týž podnět. Svě historické kořeny má však koncept osobnosti v psychologii i ve starší charakterologii. R. B. Cattell (1965) rozeznává *tři historické fáze zkoumání osobnosti*: 1. Literárně filozofickou, v níž byly o osobnosti jako o psychologickém subjektu podávány různé, na introspekci založené výpovědi. 2. Klinikou fází, v níž se vynořila potřeba medicíny studovat a vysvětlit soustavným pozorováním a teorií anomální chorobné chování a kdy vznikaly základy lékařské psychologie (E. Kraepelin v Německu, P. Janet ve Francii, W. James v Americe, S. Freud v Rakousku a další). 3. Kvantitativní a experimentální fázi, která začala na přelomu tohoto a minulého století a vyznačovala se zprvu pokusem o měření interindividuálních rozdílů ve schopnostech. Je to však klasifikace určitým způsobem zjednodušená, opomíjí výše zmíněné charakterologické systémy, zejména dílo L. Klagese (1911 aj.) a další prameny. Teprve se vznikem *psychologie osobnosti* byl definitivně překonán přírodovědě poplatný psychologický atomismus, když bylo seznáno, že psychické fenomény nejsou „membra disjecta“, ale že tvoří dynamický celek a určitý druh vnitřní organizace. O vnitřní organizaci celku duševního života člověka a o jeho spojení s tělem uvažovala rovněž *filozofie člověka*, která je v tomto smyslu také jedním z pramenů psychologie osobnosti (M. Scheler a mnozí další). Pojem osobnosti v jistém smyslu nahradil pojem duše.

Existují mnohé *definice osobnosti*: G. W. Allport (1937) jich analyzoval kolem padesáti a od té doby jich přibylo. Typicky behavioristické definice reprezentuje např. J. B. Watson (1924), který vymezuje osobnost jako „konečný produkt našeho systému zvyků“. R. B. Cattell (1965) uvádí: „Osobnost je to, co determinuje chování v definované situaci a v definovaném naladění.“ J. P. Guilford (1959) podává čistě popisné vymezení: „Osobnost jedince je jeho jedinečný vzorec rysů“. L. A. Pervin (1970) upozorňuje, že osobnost může být definována různě, v termínech charakteristik, které jsou přímo pozorovatelné v chování individua, jako jsou např. rysy (psychické vlastnosti osobnosti), nebo v termínech charakteristik, které jsou přímo odvozeny z chování, jako např. nevědomé procesy, v termínech interakce jedince s jinými jedinci, např. v termínech rolí atd. Uvedený autor poznamenává, že v literatuře uváděné definice osobnosti představují obvykle jen pracovní vymezení, které jejich autoři používají pro svou prezentaci psychologie osobnosti. Pervin sám pokládá za základní znaky osobnosti „strukturální a dynamické vlastnosti individua nebo individuí“, jak se vykazují v charakteristických reakcích na situace. V klasické definici G. W. Allporta (1937) je osobnost chápána jako „vnitřní dynamická organizace psychofyzických systémů“, které „determinují jedinečné adjustace individua jeho prostředí“. V mentalisticky orientovaných vymezeních se poukazuje na vnitřní, mentální podstatu osobnosti a na její vazbu k tělu; např. H. Rempelin (1965) uvádí: „Osobnost je celý člověk, pokud vykazuje duchovní zformování: duchovně ražený tělesně duševní útvar celku člověka.“ H. Thomae (1951) chápe osobnost jako proces: „Chápat osobnost jako proces původně znamená ne víc, než obrátit zvláště zřetel na charakter dění každé individuální existence“; uplatňuje se v něm strukturování a diferenciací jako zaměřování, orientování, zpevňování, *vázání* a další. V. Tardy (1964) omezil, jak sám uvádí, pojetí osobnosti na „jednotu duševních vlastností a dějů“, protože to je pro psychologii potřebná abstrakce, kterou překračuje sociální psychologie, když zkoumá interakci dvou nebo více individuí. Osobnost je „individuální celek duševního života člověka“, který tvoří jednotu s tělem subjektu a s jeho životním prostředím. V tomto smyslu je možné chápat *osobnost jako otevře-*

ný živý systém, který se vyznačuje určitou dynamickou organizací s určitým programem činnosti a určitým zaměřeným chováním reaktivního i aktivního typu. V psychologii pak vystupuje *osobnost jako hypotetický konstrukt*, tj. jako pojem vyjadřující a vysvětlující fakt, že duševní život člověka vykazuje určitou vnitřní organizaci, jednotu a dynamiku, která se projevuje navenek chováním a která funguje v závislosti na změnách organismu subjektu na jedné a změnách jeho životního prostředí na druhé straně. V tomto smyslu je osobnost deskriptivní a explanační pojem pro duševní život člověka, který funguje jako celek a který spoluurčuje jeho vnější projev v chování i prožívání. *Základní témata psychologie osobnosti* pak jsou: 1. geneze osobnosti (jak osobnost vzniká a jak se vyvíjí), 2. struktura osobnosti (její vnitřní uspořádání) a 3. dynamika osobnosti (vnitřní činitele chování). Podle G. Murphyho (1947) lze osobnost studovat dvojím způsobem: 1. jako problém interindividuálních odlišností v psychofyzických dispozicích, 2. jako organizovaný celek duševního života člověka, přičemž je možné trojí vymezení osobnosti: a) „osobnost je rozlišitelné individuum, definovatelné v termínech kvalitativních a kvantitativních odlišností od jiných takových individuí,“ b) „osobnost je strukturovaný celek, definovaný v termínech vlastních odlišných strukturálních atributů,“ c) „osobnost je strukturované pole organismus-prostředí, jehož každý aspekt je v dynamickém vztahu ke každému z ostatních aspektů.“ H. B. English a A. C. Englishová (1958) uvádějí následující významy pojmu *osobnost v psychologii*; poukazují přitom na způsoby, jimiž je osobnost jako psychologické téma studována: buď jako lidský jedinec odlišný od jiných lidských jedinců, anebo v termínech, jimiž se jedinci jako soubory vlastností navzájem liší. Oba tyto přístupy jsou komplementární, ale jeden z obou může být zdůrazněn a pak se jedná o následující hlediska: 1. jakost nebo stav být spíše osobou než věcí, 2. osoba studovaná psychologicky jako jedinečný celek, jako jáství, jako dynamická organizace, jako systém apod., 3. rozlišení kvality jedince braného jako jedinečné jsoucno, 4. jako vzorec motivace, temperamentu, schopností a jiných složek osobnosti, 5. jako určité charakteristiky individua zdůrazňující některé jeho znaky, např. hodnotu člověka jako sociálního činitele, 6. sociální

aspekty individuální lidské povahy, které se vyvinuly v sociální interakci a charakterizují člověka jako společenskou bytost (sociologické pojetí). Chápeme-li *osobnost jako deskriptivní a současně explanační koncept*, pak je její studium zaměřeno jednak na psychické vlastnosti osobnosti, které ji charakterizují a současně vystupují jako vnitřní dispozice (faktory) chování, jednak na jáství, pojem, který vyjadřuje vývojově nejvyšší princip organizace a dynamiky osobnosti (její chování směřuje k udržování a zvyšování hodnoty já). S tím dále souvisí problém integrace osobnosti (tj. úroveň její vnitřní jednoty), který je také základním kritériem její normality v psychologickém slova smyslu, tj. kritériem duševního zdraví jedince. Existují ovšem různé *teorie osobnosti*, které zdůrazňují různé pojetí její struktury, dynamiky a různé přístupy k jejímu studiu (faktorově analytické, psychoanalytické, v teorii role, fenomenologické a další). Za *pracovní model osobnosti* lze pokládat interakci, resp. interdependenci tří základních přístupů (resp. stránek osobnosti): 1. psychofyzického, 2. psychosociálního a 3. synteticko-psychologického. S tím souvisí úzké *vztahy psychologie osobnosti* k biologii, k sociologii, resp. kulturní antropologii a k obecné psychologii, které je možné chápat jako interdisciplinární vztahy. Za *základní analytické koncepty psychologie osobnosti*, v nichž je postihována její struktura i funkce, pokládá E. Roth (1969): vlastnosti, zvyk („hábit“), faktor, motiv, role, jáství (něm. Selbst, angl. Self), postoje.

Podle G. W. Allporta (1965) byly vyvinuty následující *psychologické modely člověka*: 1. člověk jako reaktivní bytost (pozitivismus, naturalismus, fyzikalismus, behaviorismus - tzv. vědecká psychologie), 2. člověk jako reaktivní bytost ve svých hloubkových dimenzích (psychoanalýza, resp. tzv. hlubinná a dynamická psychologie), 3. člověk jako bytost určená svým bytím (holismus, personalistická a existenciální psychologie, nověji humanistická psychologie). Pojetí člověka jako reaktivní bytosti ve vědecké empirické psychologii osobnosti převládá. Podle G. W. Allporta je v tomto pojetí člověk chápán jako přírodní bytost, jejíž chování je v podstatě předvídatelné. Jeho současný stav je determinován jeho minulým stavem, jeho chování tendenci k adaptaci; na studium lidského vědomí je nutné rezignovat, protože výsledky jsou nespolehlivé (subjektivnost); je zde snaha objevit obecné

přírodní zákony, nikoli osobní jedinečnost, nejvýše měřitelné interindividuální rozdíly: „Studuje se člověk, nikoli jednotliví lidé, objektivní realita, nikoli subjektivní.“ Podle Allporta se psychologové často mylně domnívají, že s pomocí psychologických metod, testů apod. musí člověka interpretovat jako reaktivní bytost, jako výlučný produkt vztahu podnět-reakce, homeostázy, redukce popudu, učení na základě zpěvňování: „Pojem vědecký se z metody jako mastný flek rozšířil i na teorii.“ Skutečnost, že se metody vyvinuly v rámci pozitivistického myšlení, ještě neznamená, že postuláty o povaze člověka, touto tradicí vyvinuté, jsou pro vědeckou psychologii jediné platné. Postulát pozitivismu je sporný: realita je zde uspořádána jako přírodní jev, nikoli jako jev personální, vědomí je ignorováno a člověk je nahlížen jako reaktivní, a nikoli jako proaktivní bytost; „pozitivistická dostává žalostně chudý obraz člověka“ (Allport). Aristoteles se kdysi ptal, jaké je postavení člověka v přírodě; dnes mnozí kladou spíše otázku jako sv. Augustin: „Čím vlastně jsem?“ Tyto dvě otázky také rozdělují psychologii osobnosti na oblast akcentovanou operacionalistickým a na oblast akcentovanou filozofickým přístupem. Podle Th. Herrmanna (1969) existují *dva modely výzkumu osobnosti*: 1. Nejprve je poznáván empirický stav „osobnost“ ve své přirozenosti a podstatě (fenomenologický přístup) a potom je poznán stav podrobněji zkoumán. 2. Primární je pozorování, resp. měření empirických fenoménů; pak jsou k jejich popisu a vysvětlení zaváděny hypotetické konstrukty precizované na základě dalších empirických dat; „osobnost“ jako taková je konstrukt. Tento druhý model u většiny psychologů převažuje: osobnost je označována jako „organizace“ (Eysenck) nebo jako „struktura“ (Guilford), přičemž samotné pojmy organizace a struktury jsou produktem vědeckoteoretické práce, jsou tedy konstruovány - dodejme, že stejně jako třeba pojem „super-ego“ (Freud) - přičemž jiné pojmy, např. „vrstvy“ (E. Rothacker) nebo „personální nástavba“ (Ph. Lersch), jsou pokládány za produkt introspekcionalistických spekulací. G. W. Allport uvádí, že osobnost je něco, „co leží za zvláštními jednáními a v člověku“, tedy něco, co spočívá za projevy jedince a mimo jeho zkušenost, kdežto *konstrukt* v přírodním smyslu není něco, co leží za empirickými fenomény, nýbrž to, co je z nich vysuzováno

(Herrmann). V podstatě tu tedy jde o rozdíly metod, jimi je osobnost studována; jedny jsou označovány za vědecké, druhé za nevědecké. Tento *zásadní rozdíl v přístupu k psychologii osobnosti* formuloval přesně A. Wellek (1966): Osobnost nevyvozujeme z prožívání a chování, ale naopak, pochopíme-li „fenomenologicky“, co osobnost je, rozumíme pak lidskému prožívání a chování; proto je osobnost sama primárním předmětem zkoumání, není to teoretická konstrukce, ale „duševní bytí“, jehož podstata má být zkoumána. Chápe-li behaviorismus osobnost jen jako systém zvyků, je mu takový pohled na osobnost cizí a téma | podstaty osobnosti je pro něj pseudovědeckým problémem. Wellekův postulát je jistě | správný: pochopíme-li podstatu celku, rozumíme i jeho dílčími funkcím a vnějším projevům; problémem je tu ovšem způsob objevování podstat. Wellek jej spatřuje ve fenomenologické metodě, avšak ta, pokud byla v psychologii osobnosti aplikována, nevedla k jednotným výsledkům, protože má jen velmi povšechný algoritmus. K jednotným výsledkům ovšem nevedla ani „exaktní“ faktorová analýza. A tak je psychologie osobnosti stále ještě bojištěm, kde se střetávají antagonické | teoretické a metodologické i filozofické směry. Podle Th. Herrmanna (1969) *teoretické | pozice v psychologii osobnosti* jsou trojího | druhu: 1. výpovědi o podstatě osobnosti s metafyzickými nároky, 2. výpovědi s provizorním charakterem činěné s ohledem na účelnost, resp. pracovní postup, 3. výpovědi týkající se konstruktů v přísném smyslu. První dva druhy výpovědi nejsou prověřitelné empiricky, resp. měřeními. Herrmann sám pak formuluje *problém empirického výzkumu osobnosti* takto: „Pojímáme empirický výzkum osobnosti jako takové psychologické pracovní zaměření, které upouští od výpovědi o podstatě. Ukázalo se, že pro účel konkrétního výzkumu | způsob předtím provedených definic osobnosti a třeba i pojetí vyslovená o podstatě osobnosti jsou méně důležitá, než se dříve mělo za to.“ Proto za *úkol psychologie osobnosti* považuje Herrmann: 1. vytvoření deskriptivního systému a 2. vysvětlení rozdílnosti mezi jedinci s ohledem na deskriptivní znaky. Empirický výzkum osobnosti tedy rezignuje na filozofické úvahy o psychologické podstatě člověka. Empirické fenomény musí být objektivní a vědecky pozorovatelné, jejich výzkum umožňuje logické vyvozování konstruktů, na

jejichž základě lze do jisté míry chápat principy stavby a fungování osobnosti - ostatně „člověk je vždy víc, než o sobě ví“ (K. Jaspers). Také v psychologii osobnosti jsou *konstrukce a teorie* pořádacími schématy, která „organizují“ empirická data do určitých smysluplných souvislostí; nejsou to dogmata a empirie koneckonců rozhoduje o vhodnosti a upotřebitelnosti teorií (v případě psychologie osobnosti je to upotřebení zejména v oblasti klinické psychologie). Takové pojmy jako extraverte, úzkostnost a další popisují lidské chování, resp. prožívání, tedy to, co je pozorováno (např. člověk reaguje nepřiměřeně, protože je psychicky labilní apod.). Existence souvislosti mezi A a B však nestačí k tomu, abychom rozhodli, zda A vysvětluje B nebo naopak, nestačí k tomu ani fakt, že B časově následuje za A, neboť obojí může být důsledkem téže příčiny - může jít o její postupně vystupující důsledky. Proto je *vysvětlování v psychologii osobnosti* velmi složitým problémem a koncentruje se především na vysvětlování „psychologických příčin“ chování v termínech různých motivů, jejichž geneze je studována. Ve vysvětlování je třeba brát vždy zřetel na vztah aktuální situace, jak je jedincem „viděna“, a jeho minulé zkušenosti, resp. psychofyzické konstituce (klinický aspekt). Avšak vystupují zde i složitější problémy vysvětlení, jako např. variace způsobů chování a další. Pokud se týče popisu, *deskripce osobnosti*, užívají se obvykle dva způsoby: adjektivní („P je rychlý“) a substantivní („vlastnosti P je rychlost“). Východiskem popisuje zobecnění toho, co bylo pozorováno ve více srovnatelných situacích. Abychom mohli určit nějakou psychickou vlastnost osobnosti, je podle D. B. Bromleyho (1977) nutné, aby byly splněny následující podmínky. 1. seskupení více způsobů chování, 2. stabilita v určitém časovém rámci, 3. konzistence způsobu chování v různých situacích, které jsou srovnatelné (transituacionální konzistence). Existují tři roviny popisu: 1. rovina pozorování (např. „A agresivně strčil do B“), 2. rovina pojetí rysu nebo vlastnosti (např. „A je agresivní“) a 3. rovina předpovědi, kdy rys označuje kvalitu budoucí události (např. „jestliže je A frustrován, stává se agresivní“) (A. Angleitner, 1980). V tomto smyslu *pojmy jednotlivých psychických vlastností osobnosti* slouží k popisu osobnosti a v jistém smyslu mohou být interpretovány i jako vnitřní dispozice

(faktory, determinanty) chování osobnosti (-> Osobnost - psychické vlastnosti). Tak mohou být chápány i jako elementy struktury osobnosti. V psychologii se usiluje také o *celkový popis osobnosti* jako o určení její struktury, resp. strukturně dynamických vztahů, a to ve smyslu časově vertikálním (v ontogenetickém vývoji se postupně uplatňující funkční substruktury v dimenzi pudy-vůle, vystupující jako tzv. vrstvy) a časově horizontálním, tj. současně fungující nebo současně přítomné strukturní elementy, jako jsou psychické vlastnosti osobnosti a jejich třídy (schopnosti, temperament, motivační vlastnosti apod.), resp. faktory (vnitřní dispozice, determinanty chování). Spíše určitou ideální umělou konstrukci reprezentuje popis celku osobnosti v termínech typů. Dynamiku, strukturu a vývoj osobnosti vyjadřuje K. Baleár (1983) výstižným pojmem *vztahový rozbor osobnosti* a uvádí: „Osobnost popisujeme v pojmech hypotetických proměnných, kterými vystihujeme duševní jevy po stránce jejich prožitkového obsahu a po stránce formy jejich vzájemných vztahů v čase a ve funkční souvislosti... Východními body ve formálním vztahovém popisu osobnosti jsou hlediska vystihující její povahu jako celku, sestávajícího z různých součástí a zároveň trvajících a měnících se v čase: hlediska vzniku a zániku a hlediska stálosti a proměnlivosti. Ta lze zachytit v pojmech základních popisných ‚souřadnic‘- formálních rozměrů, jejichž užívání se v psychologii osvědčuje.“ Za popisné „souřadnice“ osobnosti v čase pak Baleár považuje duševní stavy a děje (procesy) jako prvky dynamiky osobnosti a psychické vlastnosti jako prvky osobnostní struktury.

Geneze osobnosti. Vyjadřuje-li pojem osobnosti v psychologii specificky lidské uspořádání duševního života, je zřejmé, že osobnost se člověk nerodí, nýbrž se jí stává, a to až tehdy, kdy se u něj objeví tato specificky lidská forma organizace jeho duševna. Novorozenec v prvních týdnech života nerozlišuje ještě mezi svým tělem a okolním světem a teprve později se dítě učí tomuto rozlišování, které je spojeno se vznikem *vědomí tělového já*: dojmy z nitra těla i z jeho povrchu se integrují a dítě je prožívá jako něco odděleného od okolního světa; nepříjemné i příjemné pocity vytvoří hranice mezi dítětem a jeho fyzickým okolím. Od konce prvního roku věku si dítě postupně osvojuje mluvenou řeč, ale teprve za

další rok a půl se naučí používat zájmeno já; do té doby o sobě hovoří v třetí osobě (např. „Milánek chce“, nikoli „já chci“ atd.), což poukazuje na to, že si dosud plně neuvědomuje svou sociální jedinečnost. Stane se to teprve se vznikem *vědomí sociálního já*, v němž jsou obsaženy prvky vědomí jedinečnosti (eo ipso i rozdílnosti) a identity ve smyslu sociálním. V tomto věkovém období, před dovršením třetího roku věku, se u dítěte objevuje také *restrukturace v regulaci chování* v tom smyslu, že se dítě nechová již jen podle biologického hedonického principu dosahování smyslově příjemného a vyhýbání se nepříjemnému a v jeho chování se začíná uplatňovat vliv sociálních imperativů, v nichž jsou obsaženy určité sociální a kulturní hodnoty prostředí, ve kterém dítě žije. Dítě prožívá rozpory mezi „chci“ a mezi „musím“. Tím se dítě odpoutává od své vrozené psychologické animality a stává se lidským tvorem ve smyslu psychologickém, neboť se v jeho chování uplatňují *hodnoty a normy*, tedy něco specificky lidského. A to je právě období vzniku osobnosti jako specificky lidské psychodynamické struktury. Vznik osobnosti spadá časově v jedno se vznikem jáství: já vystupuje nejdříve jako zážitková struktura a z ní se později vyvíjí dynamická struktura s vývojově nejvyšší regulativní funkcí, která v podstatě odpovídá tomu, co bylo ve starší psychologii nazýváno vůlí. Podrobně popsal vznik *sociálního já* G. H. Mead (1934) jako biosociální proces, v němž se „impulzivní živočich“ mění v „racionálního tvora“. Za rozhodující okamžik pokládá schopnost mysli subjektu být sám sobě objektem, což umožňuje jednak užití řeči, jednak převzetí role druhé osoby ve hře. Převzetí role druhého ve hře (např. na lékaře) umožňuje hledět na sebe sama, reagovat na sebe sama, stát se tak sám sobě objektem, být si vědom sebe sama jako sociální bytosti, jako něčeho sociálně jedinečného. Tento vývoj jáství probíhá dvěma stadii: dětskou hrou a soutěživostí. Ve hře přebírá dítě postupně role osob, které jsou pro ně významné, a uvědomuje si, co pro ně znamená ta nebo ona osoba, i co ono samo znamená pro tu nebo onu osobu. V komunikaci s druhými se štěpíme na různá jáství (s jedním diskutujeme o politice, s druhým o náboženství atd.); pokud je to jen do jisté míry, je to normální. Jedinec prožívá své tělo bezprostředně, ale sebe jako sociální bytost jen nepřímo, z hledisek druhých osob. Jedinec je si

sám objektem, pokud přebírá role a postoje! druhých lidí vůči němu a v sebereflexi. Jáství i tedy vzniká v komunikaci s druhými, je to sociální struktura a vyrůstá ze sociálních zkušeností. Když dítě přebírá roli druhého, napil matky, mluví k sobě často tak, jak k němu mluví druhý, v tomto případě matka, a tak vzniká vnitřní dialog a konfrontace. G. H. Mead rozeznává tři druhy já, jimž odpovídají příslušná anglická slova „I“, „me“ a „self“, pral než nemáme v češtině diferencující výrazy. I „Já-I“ akcentuje prožívání akce, „Já-me“ vytváří převzaté role a „já-self“ je jakousi syntézou obojího, ale „existují různá já, odpovídající různým sociálním reakcím“ (Mead). Další stadium ve vývoji já je soutěživá hra, v níž se dítě musí konfrontovat se všemi účastníky hry a s jejími pravidly i průběhem, I neboť to je podmínkou, aby uspělo. Má-li uspět, musí brát zřetel k celé situaci soutěže, tj. i k rolím všech zúčastněných. Zde dospívá k zobecnění rolí a přejímá postoj „zobecněného druhého“. To vede opět ke konfrontaci a k uvědomění si sebe sama. Dítě tu zakouší něco podobného fenoménu dvojníka, který vystupuje ve fantaziích ohroženého; na této bázi pak organizuje reakce vlastní a vyvolává reakce druhých, které hraje (hraje-li si na lis-j tonoše, přináší si samo dopis, v soutěživé hře si představuje, jak by mohl být jeho úspěch ohrožen, kdyby učinilo to či ono a kdyby „ten druhý“ učinil to či ono). Dítě tyto reakce organizuje v celek a právě to je nejjednodušší způsob, jakým člověk může být sám sebou vůči druhým; dítě říká něco v jedné vlastnosti a reaguje v druhé, přičemž tato reakce je pro ně současně podnětem, a tak se v něm a v jeho „druhém“ vyvíjí odpovídající jáství (Mead). Hraje-li dítě např. nějakou soutěživou míčovou hru, musí vědět, co budou činit druzí, aby byli úspěšní, a musí také vědět, co bude činit ono: musí mít na zřeteli všechny tyto role, které nemusí být všechny současně přítomny ve vědomí, avšak v každém určitém okamžiku musí být v jeho postoji přítomni tři čtyři hráči, (konfrontace vlastní a cizí role). „Soutěživá hra reprezentuje v životě dítěte přechod od hravého převzetí role druhých k organizované roli, která je pro vědomí já v plném slova smyslu rozhodující.“ Věnovali jsme zde vzniku a vývoji jáství takovou pozornost, protože toto *vzniklé jáství* se stává centrem duševního života člověka, a to ve dvojím smyslu: 1. kolem tohoto já se organizuje zkušenost jedince a jeho

duševní život, 2. kolem tohoto já se organismus - hédonické tendence tělové já vytváří dynamická struktura regulace

jeho chování, vývojově nejvyšší, označovaná také jako vůle. C. R. Rogers (1964) zdůrazňuje pro přechod od biologické ke společenské organizaci lidského duševního života *význam hodnot*: Je osobnost to vývoj od „fyziologické moudrosti těla“, kdy je chování ovládáno principem příjemnosti (dosahovat příjemné a vyhýbat se nepříjemnému), k internalizaci určitých hodnot, které vystupují také ve formě povahových vlastností (zlý a hodný chlapec). Aby si udrželo lásku rodičů, která je signálem jistoty, jedná dítě podle jejich přání a nezřídka i v rozporu s principem příjemnosti, když musí plnit určité povinnosti, zřící se příjemného, protože „se to nedělá“ apod. Dítě i dospělý přebírají většinu svých hodnot od jiných jedinců nebo pozitivně vztažných skupin a pokládají je za své: „Kritériem stanovení jeho hodnot je stupeň, do kterého tyto hodnoty způsobují, že ho jiní milují, přijímají nebo respektují“, a tak se jedinec v těchto převzatých hodnotách, nezřídka protikladných, cítí hluboce nejistý. Tak se utváří i *vědomí hodnoty vlastního já* jako centrum obrazu sebe sama, resp. sebezpojetí (sebekoncepce), s nímž je spojen trvalý existenční tlak k udržování vysoké hodnoty sebe sama a k jejímu zvyšování, což se stává vývojově nejvyšším motivačním principem - jde o tzv. *dynamickou funkci jáství* - projevujícím se řadou konkrétních potřeb, např. potřebou uznání, obdivu, výkonu, souhlasu atd., a řadou tzv. obranných mechanismů. (-> Osobnost - dynamika) Důležitou součástí struktury jáství je *obraz sebe sama*, který má dvě složky: 1. reálné ego (představa jedince o tom, jaký je, zahrnující tělesné i duševní vlastnosti) a 2. ideální ego (představa jedince o tom jaký by měl být). (V psychologii běžně používaný termín ego označuje já; je odvozen z latinského ego, já.) Mezi reálným a ideálním egem existují určité rozpory a napětí, které může mít podnětující charakter; rozpory poukazují na určitý stupeň nespokojenosti se sebou samým a míra souladu reálného a ideálního ega vyjadřuje tzv. sílu ega, resp. úroveň vnitřní integrace

osobnosti. Celý vývoj jáství, jeho složky a jejich funkce lze vyjádřit výše zobrazeným schématem.

Funkce ega. Pojem ega (jáství, já) vyjadřuje specificky lidskou formu organizace duševního života, který se projevuje jako jednotný celek. Bylo již naznačeno, že ego má funkci dynamickou a strukturální (tj. motivační a organizační), a že tedy jeho pojem nevyjadřuje jen zážitkovou strukturu. „Kritériem toho, co náleží já nebo jádru osobnosti, je cit rozpaků nebo lhostejnosti při ohrožení nebo ztrátě dílčí oblasti personálního pole“ (F. Winnefeld, 1962). Pojem *pole* převzala psychologie z fyziky (K. Lewin, 1937), aby lépe vysvětlila vztahy mezi člověkem a situací, v níž se nachází, tedy aby zdůraznila souvislost prožívajícího subjektu a prožívaného vnějšího světa a v tomto rámci i smysluplnost lidského chování. Pojem *pole* vlastně vyjadřuje psychicky „zpracovanou“ situaci, což objasňují pojmy smyslu a významu. Pojem smyslu vyjadřuje subjektivní ego-centrický vztah (smysl má pro jedince to, co mu umožňuje nebo signalizuje dosažení něčeho příjemného, tj. odměny, nebo co mu umožňuje nebo signalizuje možnost vyhnout se něčemu nepříjemnému, tj. trestu; je to spojeno především s emocemi,

kteře vyjadřují ego-centrické hodnoty, resp. subjektivní významy věcí a jevů). Pojem významu naproti tomu vyjadřuje objektivní obsahy (např. lexikální význam slov). Někdy se hovoří jen o významu. „Prožíváme své životní pole a sebe samy jako vztažné k centrální instanci, kterou psychologové označují pojmy já, jáství, nebo - neutrálněji - jádro osoby“ (Winnefeld). Zapomínáme to, co pro nás nemá význam, zachováváme a bráníme postoje, které mají význam pro udržování psychické stability (vnitřní rovnováhy); subjektivně psychologický význam jednání spočívá v obraně a posilování hodnoty vlastního já. V tomto smyslu rozlišují sociální psychologové M. Sherif a H. Cantril (1947, 1966) tzv. *ego-vztainé situace*, tj. situace, které signalizují zvýšení nebo potvrzení hodnoty ega (evalvací ega), nebo které signalizují opak, tj. ohrožení ega, snížení jeho hodnoty (devalvace ega). Jednání člověka směřuje k tomu, aby aktivně vytvořil nebo vstoupil do situací evalvu-jících ega a vyhnul se nebo eliminoval situace, které ego devalvují. Tento aktivní vztah k životním situacím, tj. jednání zaměřené na evalvací ega a vyhnutí se devalvací ega, může být označen jako *vůle*, resp. jako tzv. volní regulace chování (jednání). Vyjadřuje tedy dynamickou funkci ega. Ale i nevědomě užívá člověk určité mechanismy, které jsou reakcí na ego-vztainé situace. Ego se tak stává skutečným centrem duševního života člověka, který má ego-vztainý rámec či ego-centrický význam. G. W. Allport (1943) vysvětlil, že *koncept ega* vysvětluje koherenci, jednotu a zaměřenost duševního života člověka, že je to tedy nezbytný pojem, v jehož významu jsou zahrnuty všechny podstatné vlastnosti lidského duševna. Byla zkoumána *otázka, zda zvířata mají pojetí sebe sama* (G. G. Gallup jr., 1970, 1975) na základě sebepozorování, které implikuje existenci pojetí sebe sama, resp. cosi jako vědomí já. Pokusní šimpanzi byli umístěni v malé kabině s vysokým zrcadlem na dobu šesti dnů a bylo pozorováno, že vzrostl počet na sebe zaměřených reakcí (upravování těla před zrcadlem, užití zrcadla k zavedení stébela do nozder, dotýkání se špičky nozder před zrcadlem atd.). Ukázalo se, že šimpanzi poznávají sebe samé, zatímco jiná zvířata to nedokážou; Gallup z toho usoudil, že šimpanzi mají pojetí či obraz sebe sama. B. Weiner (1980) připomíná, že pojem obrazu sebe sama se spojuje se sociálními interakce-

mi, které poskytují informace o jáství zejména prostřednictvím řeči, a že se nebere zřetel i k non-verbálním sociálním interakcím mezi zvířaty. Nicméně, jak bylo výše uvedeno, důležitou roli ve vývoji obrazu já, resp. vědo- j mí já (definovaného vědomím jedinečnosti j a identity) hrají sociální role; ty vystupují i u antropoidních opic, u nichž se objevují také hierarchické uspořádání sociálních vztahů v tlupách, reakce na ohrožení statutu v tlupě a další znaky sociálního chování poukazující i na možnost sebeoceňování, které je komponentou obrazu sebe sama. Nějakou formu existence ega u výše vyvinutých a sociálně žijících zvířat proto nelze zcela vyloučit. Nicméně *ego člověka* je specifické již svou zážitko-vou diferenciací, v níž se uplatňuje vztah ke kulturním hodnotám a verbalizovaným povahovým vlastnostem, takže ego člověka je něco zcela specifického jak ve směru strukturálním, tak i dynamickým. G. W. Allport (1955) rozlišil jakési jádro osobnosti, obsahující něco „důvěrně teplého a významného“, a označil je termínem *proprium* (z latinského proprius, vlastní, zvláštní, podstatný); chápe je jako základ vnitřní jednoty osobnosti a patří k němu „všechny sféry našeho života, které považujeme za vlastní“. Co všechno patří k našemu já? Patří-li k němu např. i oděv, zvláště ten, na kterém si jedinec zakládá a používá jej jako symbolu svého státu a svého sebevyjádření, autoprezentace; pak neexistují ostré hranice mezi egem a některými věcmi ve smyslu psychologickém. Existují četné *symboly ega* a pokusy o jeho expanzi na hmotné objekty; vysokou hodnotu ega reprezentuje např. luxusní automobil, chata atd., vysokou hodnotu ega vyjadřuje také diplom, šlechtický erb, vysoká vojenská nebo jiná hodnota, znaky vysoké společenské pozice, k nimž vedle oblečení a zařízení pracovny patří někde také kouření tlustých doutníků, nošení drahých kravat atd. Allport rozlišuje několik složek propria, počínaje tělovým smyslem (co vnímáme jako tělu blízké a intimní a co jako cizí a vzdálené, např. krev, kterou vysajeme z ranky a pak vyplivneme, vytržený zub atd.), a několik jeho funkcí, mezi něž vedle totožnosti našeho já (vědomí identity, tj. jsem to stále já, i když stárnu a měním své vzezření) patří i zvyšování hodnoty sebe sama jako „bezostyšné prosazování se“ a zalíbení v sobě samém (narcismus), rozšiřování na objekty, které člověk označuje jako „své“ a další, které zde již byly

uvedeny (obraz sebe sama a jiné). Tyto složky či funkce propria ovšem splývají, i když některá může být dočasně nebo i trvale dominantní. Proto je chyba, upíná-li se psychologie jen na jednu z funkcí propria. Funkce ega jsou empiricky prokazatelné. Např. A. L. Edwards (1942) prokázal, že když pamětní materiál spadá do rámce ego-angažovanosti („ego-involved frame“), je překrucován tak, aby do tohoto rámce zapadal. Podle Allporta (1943) každý psycholog ví, jaký význam má zážitek úspěchu a sociálního souhlasu, a to je vysvětlitelné jen v termínech psychologie ega. Experimenty potvrzují zejména silný vliv ego-angažované motivace vyvolávané frustracemi, které způsobují žárlivost, řevnivost, závist a další ego-vztažné emoce. Allport zdůrazňuje, že ego-angažovaný systém může pracovat, aniž by si to subjekt uvědomoval, a že „v podmínkách angažovanosti ega plná osobnost projevuje větší konzistenci v chování, vykazuje v jednání nikoli specifickou, ale obecnou a kongruenci“, a proto kde je angažováno ego, jsou i obecné rysy, kde není angažováno, obecné rysy nejsou. V tomto smyslu je člověk obecně - nikoli jen specificky - čestný, přesný, vytrvalý, rozhodný, zásadový atd.

Osobnost jako jednota a relativní stálost vnitřních dispozic. J. Reykowski (1976) chápe osobnost jako „centrální systém regulace a integrace činnosti“; vyjadřuje tím skutečnost, že psychické reakce člověka vykazují určitou stálost, což předpokládá i určitou relativní stálost vnitřních dispozic, které tyto reakce spoludeterminují. Pro osobnost (O) chápanou jako systém dispozic, které spolu se situací (S) spoluurčují povahu psychických reakcí (R), platí tento model:

S-KO)->R.

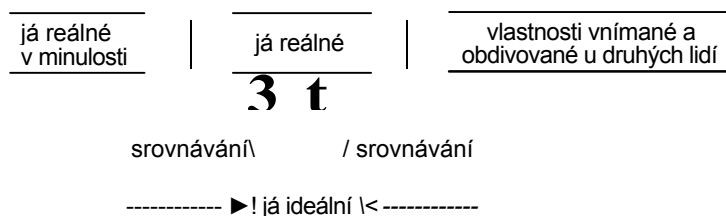
Z modeluje patrné, že psychická reakce není určována jen osobností, ale vyplývá z něj také problém, jaký je vztah mezi osobností a situací. Interpretace tohoto vztahu byla a je předmětem kontraverzí. Podle W. Mischela (1973) je chování ponejvíce situačně specifické (jedinec se např. chová čestně při zkoušce, ale nečestně, má-li příležitost ke krádeži) a jde zásadně o to, jak jedinec interpretuje situaci, dekóduje informace. Proti tomu stojí názor, že osobnost má trvalejší strukturu, která jedince disponuje k tomu, aby jednal podobným způsobem i v rozdílných situacích. Lze říci, že *dispozice osobnosti*, které jsou tvořeny psy-

chickými vlastnostmi osobnosti, resp. jejími faktory, vyjadřují vztahy osobnost - situace, v nichž se uplatňují tendence interpretovat tyto situace určitým způsobem, přičemž rozhodující jsou ego-vztažné situace. Podle Mischela může být *konzistence chování*, poukazující na přítomnost trvalejších dispozic, vysvětlována několikerým způsobem: 1. Chování je relativně konzistentní kolem určitých zaměření („settings“), jestliže tato zaměření jsou záležitostí ega nebo stresu. 2. Individua směřují k expresi určitých dispozic (např. osoby s vysokou potřebou moci mohou vyjadřovat tuto motivaci tím, že kupují nové auto, tvrdě je řídí, čtou Playboye, naproti tomu jiná osoba může uspokojovat motiv moci tím, že se prosazuje v obchodě nebo v politice a ráda činí důležitá rozhodnutí). 3. Konzistence chování může být maskována, protože existuje nedostatečná diferenciací mezi individuí a vnějšími situacemi (vysoce úzkostné osoby se chovají způsobem daným určitým typem okolí, zatímco málo úzkostné se chovají odlišným způsobem; konzistence může být dána také tím, že prostředí je klasifikováno např. v termínech obtížnosti a individua podle úrovně úzkostnosti). 4. Musí se rozlišovat mezi pozorovaným chováním a jeho psychologickými důvody: jedinec, kouřící dýmku v jedné situaci a okusující si nehty v jiné, vykazuje různé způsoby chování, ale tutéž tendenci; může platit, že chování je konzistentní, jestliže nahlížíme jen menší elementy vykazované akce (např. individua konzistentně v čase kreslí tutéž figuru, jsou-li požádána, aby nakreslila nějaký objekt). Mezi dispozicemi a situací na jedné a dispozicemi a reakcemi na druhé straně existují tedy složité vztahy, které ještě nejsou objasněny. J. Reykowski (1976) vyjadřuje tuto základní problematiku osobnosti následovně: Základním konceptem vysvětlujícím fakta, která osobnost vykazuje, je *zaměření*; vysvětluje se jím, že v průběhu vývoje jedince se jeho psychické reakce organizují ve stále složitější funkcionální jednotky s hierarchickou strukturou, tj. „tvoří se stále obecnější schémata o stále rozsáhlejších integračních funkcích ve vztahu ke schématům nižšího řádu. Rezultátem tohoto procesu je vytvoření systému zahrnujícího schémata vyznačující se stálostí, obecností a vysokým stupněm spojitosti. Tímto způsobem vzniká centrální systém regulace a integrace činnosti (chování).“ Tento systém se pak nazývá osobnost a jedi-

nec získává, podle Reykowského, řadu způsobilostí, zejména: 1. integraci přijímaných informací, díky čemuž vytváří uspořádaný a jednolité obraz situace, 2. integraci různých směrů úkolů do vzorce základních zaměření, díky čemu se jedinec koncentruje na určité cíle a koordinuje své snahy, 3. integraci různých technik a způsobů vztahování se k předmětům, osobám a situacím, díky čemuž chovám získává znak stálosti a kontinuity. To je vysvětlení vývojovou integrací založenou na životním leitmotivu nebo několika základních tendencích, které vystupují jako dominanty a které se v různých situacích mohou projevat různým způsobem, protože téhož cíle může jedinec dosahovat různými prostředky podle toho, jak situaci interpretuje (silně eroticky motivovaný muž se může o různé typy žen, jak si je „vytypuje“, ucházet různým způsobem, který může být u téhož typu ještě dále diferencován podle povahy situace). Osobnost, pokračuje dále Reykowski, je možné chápat jako zdroj toho, co se nazývá „standardy regulace“, či jinými slovy, potřeby. Tak lze osobnost považovat také za *systém potřeb* (dynamické hledisko), který může být chápán jako systém podmínek bezporuchového fungování osobnosti. Takovými podmínkami mohou být, podle Reykowského, např. získání nebo odstranění něčeho, vykonání určitých činností, zajištění určitých okolností atd. Leitmotivem činnosti člověka, který integruje jeho psychický život a určuje jeho chování, může být např. zajištění rodiny, zajištění vlastního pohodlí stavbou rodinného domku, jež zahrnuje přípravu stavby a potom péči o postavený domek apod. Takové ego-centrické tendence určují nejen chování, ale i výběr zkušenosti (C. R. Rogers, 1959). Způsob, jakým člověk vnímá svět a chová se vůči němu, je dán vztažným rámcem reprezentujícím ego, které také určuje životní leitmotivy dávající životu jedince psychologický smysl. Pokud se charakteristika osobnosti opírá jen o kategorie motivů a postojů, aniž bere zřetel

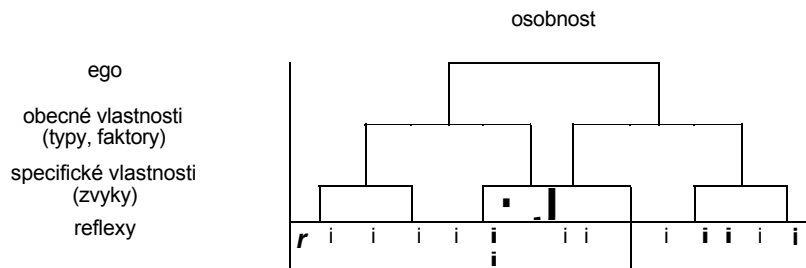
k obsahu ega, je nutně neúplná. („Když < činí totéž, není to totéž“.)

Reálné a ideální ego. W. Lukaszewski ta (1974) definuje reálné já jako „psychickou re-l prezentaci vlastního já, která vzniká jako dů- ■ sledek vnímání sebe sama“, přičemž se vždy ■ uplatňuje reakce k někomu nebo k něčemu, tedy srovnávání. Lukaszewski zdůrazňuje, že člověk vnímá sebe sama především v relaci k úkolům, které splnil nebo nesplnil, tedy v relaci k osobním úspěchům a neúspěchům; dále získává člověk určité poznání o sobě sa-1 mém tím, že se porovnává s jinými lidmi a tím, že o sobě od jiných lidí dostává informace - druzí lidé jsou člověku „sociálním zrcadlem“. Sám W. Lukaszewski (1968) prokázal, | že lidé přijímají své hodnocení jinými lidmi zejména tehdy, když jsou to hodnocení ne- ■ shodující se s oceňováním sebe sama; ukázalo se, že taková oceňování od druhých jsou akceptována, pokud neshoda se sebeoceněním není příliš velká; je-li tento rozdíl příliš velký, jsou hodnocení druhými lidmi odmítána. Ideální ego vyjadřuje představu jedince o tom, jaký by měl, resp. chtěl být. Podle Lukaszewského má toto ideami ego dva zdroje: 1. vnímání jiných lidí, jejich atraktivních vlastností, vyabstrahovaných z jejich poznání a 2. konfrontace dřívějšího reálného obrazu sebe sama se skutečností. V tomto smyslu se zdůrazňuje, že ideální ego má u člověka vzpomínkový charakter, je „přenesením minulosti do budoucnosti“ (B. A. Wright, 1966). Jedinec chce být tím, kým býval kdysi, což je charakteristické zejména pro lidi ve věku od 52 do 90 let (J. Tuckman, J. Lorge a F. D. Zeaman, 1961); avšak jedinec nechce být tím, kým byl kdysi, jestliže žil v nepříznivých životních podmínkách a nebyl spokojen se svým sociálním státem nebo se svým jednáním (např. nechce už být důvěřivý, jestliže byl silně zklamán, podveden, chce být agresivnější, neboť má zkušenost, že ustupovat se nevyplácí apod.). Lukaszewski podal schéma činitelů formování ideálního já:

V obrazu ideálního ega se odráží nespokojenost jedince se sebou samým, ale i sebedůvěra, změna životních perspektiv a aspirací, reflexe životní úspěšnosti a neúspěšnosti. Obecně řečeno vyjadřuje to zkušenosti, které mají být teprve realizovány („abych něčeho dosáhl, musím být tvrdší“ apod.). Může to znamenat i negaci některých dosavadních vlastností, pokud se neosvědčily. Existují ovšem *diskrepance mezi reálným a ideálním egem*, neboť jen málokdo je spokojen se sebou samým a nemá důvody, aby se změnil. Různé výzkumy ukázaly, že tato diskrepance, pokud je výraznější, je charakteristická pro maladaptované osoby, neboť zatímco u celkem adaptovaných jedinců je korelace mezi reálným a ideálním egem +0,46, u neurotiků a psychopatů je tato korelace podstatně nižší, jen +0,31 (P. H. Chase, 1954). Proto se E. Paskiewiczová (1974) domnívá, že míra souhlasu v obrazech reálného a ideálního ega je ukazatelem míry adaptace, ale současně podotýká, že vysoká korelace reálného a ideálního ega u psychotiků je spojena naopak s výraznou maladaptací. Vysoká diskrepance poukazuje na málo integrovanou osobnost a slabé ego. D. Byrne (1966) zjistil, že vysoce jednotný obraz reálného a ideálního ega mají osoby silně uplatňující mechanismus potlačení, což znamená, že jsou ovládány nevědomými tendencemi. G. W. Allport (1943) rozvinul *koncept ego-angažované situace*. Jsou to, jak již bylo uvedeno, situace, které chce mít jedinec pod kontrolou, neboť v nich může upevnit nebo zvýšit hodnotu svého ega, nebo se vyhnout jejímu snížení. Současně se ukázalo, že chce v těchto situacích dosáhnout úspěchu vlastním přičiněním, neboť úspěch založený na šťastné náhodě nebo úspěch dosažený s přispěním druhých necení tak vysoko jako úspěch, kterého dosáhl vlastními silami (to je dobře známo z výzkumů motivu výkonu). Kontrola se podle Allporta „lokalizuje“, koncentruje na určité situace, které signalizují možnosti *sebe-realizace*, tj. uplatnění centrálních tendencí: Chce-li se některá žena realizovat především jako matka a nikoli jako vědecká pracovnice, pak vše co se týká mateřství, jejího dítěte atd., se vztahuje k jejímu egu a je v tom silně psychicky angažována. S tím pak souvisí i *sebe-kontrola* jedince, tj. regulace chování ve směru akceptovaných hodnot a vlastních tendencí, založená na obraně hodnoty vlastního ega. Poměrně nedávno byly vytvořeny a jsou nyní

podrobněji rozpracovávány *teorie sebe-determinace* (E. L. Deci, 1980 a další, vycházející zejména z konceptů vytvořených F. Heiderem, 1958), resp. zdroje kontroly chování, které jsou spatřovány buď v subjektu samém, nebo ve vnější situaci; jde tu o „vnímaný zdroj iniciování a regulace chování“ (také tzv. „locus of causality“). Tato teorie, překračující poněkud mechanisticky pojatý koncept instrumentalizace chování učním, vyjadřuje zřejmě jeden z nejdůležitějších aspektů psychologie osobnosti, totiž vědomí, že jedinec v podstatné míře kontroluje své chování sám, tj. determinuje je ze sebe sama, nebo naopak, že jeho chování je určováno vnějšími okolnostmi, je determinováno situačně. To je třeba chápat relativisticky, neboť jistá míra zřetele k vnější situaci je nezbytná; rozhodující je však přítomnost nebo nepřítomnost pocitu vnějšího tlaku, podrobení se vnějším okolnostem nebo určitá míra autonomie. Pokud bylo chování vysvětlováno pomocí popudů (dřívů), zdůrazňuje Deci, teorie sebedeterminace nebyla možná. Nabýval-li jedinec dojmu, že ztratil kontrolu nad situacemi, do nichž vstupuje, vyvíjí se u něho stav, který je označován *naučená bezmocnost* (M. E. P. Seligman, 1975); je to důsledek opakovaných selhání, který je silně demotivující a může vést k depresím a rezignaci. Pokusní psi, kteří byli vystaveni v laboratorních experimentech nevyhnutelným elektrošokům, se ve srovnání s kontrolní skupinou pokusných zvířat nebyli schopni naučit unikovému chování v důsledku nekontrolovatelnosti daného podnětu. Později byly rozlišeny různé druhy bezmocnosti: obecná a specifická, akutní a chronická a další. Symptomy bezmocnosti vykazují určité kategorie osob, často např. obyvatelé domova důchodců, lidé bez přístřeší a další. To souvisí s tezí A. Bandury (1977), že: „chování je funkcí expektancí jedince o budoucích zpevněních“, je tedy funkcí očekávání budoucích odměn a trestů, ale také vědomím míry kontroly této budoucnosti. Sebe-determinace znamená vědomí, že jedinec sám je příčinou svého jednání, což souvisí s vědomím kompetence. Různé negativní zážitky, jimiž je narušována *integrita osobnosti*, tj. její vnitřní jednotnost, rovnováha, pokud v nich bylo výrazně angažováno ego (jsou ego-vztažné), mohou vytvářet *psychické komplexy*, které jsou neasimilované, narušují integritu osobnosti a vytvářejí nevědomé motivy chování, jejichž cílem je

Úrovně integrace (organizace) psychických vlastností osobnosti

kompenzace negativního zážitku nejrůznějšími nevědomými způsoby chování (komplex viny, tělesné nebo jiné inferiority, např. komplex spojený s určitou tělesnou vadou nebo známý komplex méněcennosti apod.)- Schéma nahore na stránce ukazuje různé úrovně integrace osobnosti.

Existují různá pojetí fenoménu integrace osobnosti. *Systémový přístup k problematice integrace osobnosti* založený na kognitivistickém pojetí psychické činnosti vypracovali J. R. Royce a A. Powell (1983). Konceptuální rámec této teorie tvoří teorie systému a procesů informace a faktorová analýza. Autoři vycházejí z několika „maxim“, z nichž zde budou uvedeny pouze dva nejdůležitější (v jejich podání jsou to druhý a třetí). Jeden z těchto maxim je formulován takto: Z teoreticko - vědeckého hlediska jsou osobnost a komponenty jejich procesů extrémně komplexní. Druhý maxim je formulován následovně: Osobnost a komponenty jejího systému jsou cílově zaměřené. Autoři se odvolávají na tezi H. A. Murraye (1938), že lidské individuum není reaktivní, ale proaktivní bytostí a dále na v americkém behaviorismu ustálený názor, že lidé nejsou jen „taženi“, ale i „tlačeni“ („pushed around stimulus“, „pulled“, „driven“), tj. že jejich chování není podněcováno jen situací, ale i vnitřními činiteli. A konečně formulují základní hypotézu své teorie, že osobnost je komponována šesti interakčními systémy: senzorním, motorickým, kognitivním, afektivním, stylovým a hodnotovým. Vlastní proces integrace má pak tři roviny: senzomotorickou (kódování a dekódování signálů, resp. stimulů procesy transdukce nervových vzruchů), adaptivního učení či transformační (interakce kognitivních a afektivních procesů) a úroveň organizujícího jáství či integrativní (kde se uplatňují vztahy mezi životním stylem a systémem hodnot). Integrativní osobnost

(totální psychologický systém) pak nazývají suprasystém. Zjednodušeně řečeno, *roviny integrace osobnosti* jsou v podstatě tyto: senzomotorická, emocionální a úroveň jáství; na těchto třech úrovních je osobnost integrována a současně reprezentuje integraci všech tří rovin. Royce a Powell zdůrazňují, že „komplexní systémy jsou indeterministické“ a současně] uvádějí, že „tento princip říká, že proud informačních vstupuje důsledkem interakce mezi daným vstupem a mnohonásobnými interakcemi funkčních jednotek interagujících systémů“. Podle uvedených autorů kauzalita může být nemechanická, mnohonásobně determinovaná a může mít tedy v tomto smyslu formu zaměřené reakce. Nicméně jejich pojetí indeterminismu jako zvláštní formy kauzalita je sporné. Činnost systému prostě je, nebo není determinována, systém je, nebo není deterministický - tertium non datur.

Suprasystém (konstrukt teorie systémů), v psychologické terminologii osobnost (psychologická integrace), má funkci udržování personálního (osobního) významu a reprezentuje nejvyšší úroveň analýzy. Nižšími úrovněmi analýzy jsou systémy, subsystémy, komponenty subsystémů a elementy subsystémů. Z kombinací systémových interakcí resultují, podle Royce a Powella, následující konstrukce, které mají být podstatnými charakteristikami osobnosti:

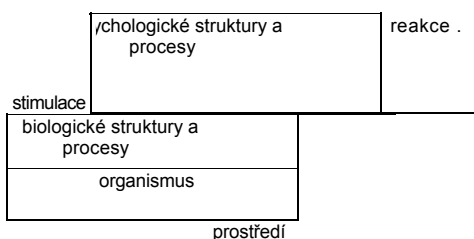
světový názor životní styl (life world view) style)

styl	hodnota	jáství
kognice	afektivita	emocionalita
sensorium	motorika	senzomotorická integrace

Definice základních systémů postulovaných jako komponenty integrativní osobnosti
(podle J. R. Royce, A. P. Powell, 1983, upraveno)

úroveň systému	definice	
suprasystém	integrativní osobnost (totální psychologický systém) je hierarchickou organizací systémů, subsystémů a rysů, které převádějí, transformují a integrují informaci	
organizující nebo integrativní jáství	<i>styl</i> multidimenzionální, hierarchický systém, který integruje a moduluje informaci koordinováním kognice a afektivity a selektováním způsobů průběhu procesu informace	<i>hodnota</i> multidimenzionální, hierarchický systém, který integruje a moduluje informaci koordinováním kognice a afektu, aby bylo dosaženo specifických cílů uspokojením specifických potřeb nebo selektováním specifických obsahů informace
adaptivní nebo transformační	<i>kognice</i> multidimenzionální, hierarchický systém, který transformuje psychologickou informaci, aby byly identifikovány invarianty prostředí	<i>afekt</i> multidimenzionální, hierarchický systém, který transformuje psychologickou informaci, aby bylo dosaženo optimálního stavu vzrušení (aktivace)
kontrolní nebo transdukční proces (kódování a dekodování)	<i>sensorium</i> multidimenzionální, hierarchický systém, který převádí fyzickou energii na psychologickou informaci (vnímání)	<i>motorika</i> multidimenzionální, hierarchický systém, který převádí psychologickou informaci na fyzickou energii (chování)

Systémovým pojetím osobnosti v podání Royce a Powella se zde nelze zabývat do podrobností, definice základních konstruktů podávají výše zmíněné přehledy. Uvedeme ještě *systémový model osobnosti* podle obou autorů:

Z hlediska teorie informace se v subsystémech kontroly informačních procesů uplatňují funkce transdukce (psychologickým korelátorem jsou procesy v sensorickém systému), transformace (psychologickým korelátorem je vnímání) a integrace (psychologickým korelátorem jsou pamětní procesy a konceptualizace, resp. symbolizace podnětů-informací). Ve struktuře osobnosti se uplatňují dědičnost (genetické programy, jejichž funkcí je udržování

života jedince a druhu) a kultura (symboly a normy, jejichž funkcí je kulturní kontinuita, sociální integrace a adaptace individua na prostředí). Royceova a Powellova teorie osobnosti je velmi propracovaná a je v soulahu s poznatky současné kognitivisticky orientované psychologie, obsahuje ovšem diskutabilní pojetí určitých konceptů, např. životního stylu atd.

Biologické faktory osobnosti. Existují četné faktory biochemické a jiné povahy, např. určité anomálie mozku, které výrazně determinují psychiku člověka. Za důsledek určité *anomálie mozku* je dnes považována hyperaktivita: jedná se tu o narušený proces metabolismu v nervové tkáni mozku, zejména těch jeho částí, v nichž je lokalizována regulace pozornosti a motoriky (A. Zametkin, 1990). S. K6nig (1991) referuje o nálezech poukazujících na to, že schizofrenie může být způsobena patologickými změnami v hippokampu (zbytnění určitých buněk objevených pomocí počítačové tomografie při srovnávacím výzkumu skupiny schizofreniků a kontrolní skupiny osob bez této diagnózy; k tomuto zbytnění dochází patrně v důsledku cirkulačních poruch v těhotenství a také v perinatálním období).

B. Bogerts (1988) našel v hippocampu zemřelých schizofreniků deviaci nervových spojů, které se v této oblasti mozku podílejí na určování významu podnětů; může to způsobovat „divoký příliv citů“, který vyvolá „odvázané myšlení“ a „bludné vnímání“ (B. Bogerts, podle S. Kóniga). Nádory prorůstající určité části mozku mohou vést k výrazným změnám chování, jak se ukázalo v případech jistého amerického vraha téměř dvaceti žen. Značný vliv mají také *biochemické faktory*: diskutována byla např. otázka vlivu mužského pohlavního hormonu testosteronu na agresivní chování. U člověka jsou sice výsledky sporné (J. Archer, 1991), nicméně u osob, které spáchaly násilný trestný čin, byla zjištěna vyšší hladina testosteronu v krvi. J. Dabbs, D. de Larue a P. Williams (1990) zkoumali hodnotu testosteronu u různých skupin povolání (obchodníci, hasiči atd.) a zjistili, že duchovní vykazují nejnižší a naopak herci a umělci nejvyšší hodnoty testosteronu, nelze z toho však vyvozovat, že tu jde o příčinný vztah. Sociobiologové zdůrazňují *vliv evolučních programů* na chování člověka, avšak často tu jde spíše o vyspekulované souvislosti, i když se zdá, že sociobiologická tvrzení jsou doložena četnými srovnávacími studii. Existují překvapující podobnosti chování zvířat a lidí (zvířata vykazují způsoby chování donedávna považované za výlučně lidské, např. prostitute u určitého druhu samiček kolibříka); ukazuje se, že určité způsoby chování, které byly pokládány za jednoznačný produkt kultury, např. altruismus, nepotismus a další, mají zřejmě biologické základy. I. Eibl-Eibesfeldt (1970) soudí, že „agresivní a altruistické chování je prostřednictvím fylogenetických přizpůsobování předprogramováno, pro naše etické chování tím poskytuje předepsané normy“. Avšak ne každá podobnost poukazuje na genetickou příbuznost: je třeba rozlišovat podobnosti (analogie) a společné genetické souvislosti (homologie). Eibl-Eibesfeldt uvažuje o *možnosti biologického zakotvení etických norem*, které jsou pokládány za produkt kultury. Odkud vlastně víme, co je dobré a co zlé? Je Kantův mravní imperativ v souladu s přírodou? Existují vedle kulturně daných norem i vrozené normy morálky? Nebo také jinak: Je soucit a láska vyšší hodnotou než nenávisť a agrese? Obojí je adaptivní, život vyžaduje lásku i agresi: protihráčem agrese je láska, avšak i ta je prostředkem evoluce, ačkoli má v různých kulturách různé projevy, a dokonce různé for-

my i v téže kultuře (romantická láska a „cool sex“ v západní kultuře). Existuje *komplementarita biologických a kulturních činitelů*. Podle evolučního principu mají individua tendenci chovat se způsobem, který maximalizuje jejich způsobilost, aniž by si toho byla vědoma (usilují o reprodukci svých genů); celá země má povahu organismu, „živého ekosystému“ (J. E. Lovelock, 1979), a tak je i kultura extrapolací evoluce. Jako příklad výše zmíněné komplementarity může sloužit žárlivost: Má nepochybně biogenní původ, který se projevuje v době námluv agresí samečků vůči jiným samečkům téhož druhu, kteří proniknou do jejich životního teritoria; v době páření jsou samečkové k cizím samečkům zvláště agresivní, po oplození samičky se agresivita výrazně snižuje; biologický smysl agrese tohoto druhu je tedy jasný, má zabránit tomu, aby byla samička oplodněna cizím samečkem, a zajistit tak reprodukci vlastních genů. Ve středověku byla nevěra ženy krutě trestána a v Saudské Arábii jsou nevěrné ženy dodnes trestány ukamenováním. Žárlivost člověka vzniká ale také z komplexu méněcennosti, projekcí vlastních tendencí k nevěře a z jiných motivů, ale tendence mít partnera pro sebe je v nich vždy obsažena. Dobrý evoluční původ má i *sexuální výběr*. Samička se páří jen s takovým samečkem, který zaručuje kvalitní potomstvo; samečkové se proto předvádějí a bojují o samičku, kterou získává nejzdatnější sameček (zdatnost je při předvádění signalizována nejen určitými „estetickými“ znaky, ale např. i tím, že samečkové v přítomnosti samičky přehánějí svou agresi vůči určitým objektům, kterých si jinak nevšímají). Také u člověka hrají *námluvy a imponování* při získávání sexuálního partnera významnou roli; jsou realizovány v nesčetných formách předvádění, sociálního exhibicionismu. Jde o příklad setrvávání původních biogenních, evolučně programovaných mechanismů i v chování kulturního člověka; kultura dává těmto vrozeným mechanismům jen specifické formy. Dalším biologickým činitelem v psychologii osobnosti je *dědičnost*: „Dědičnost způsobů chování spočívá v první řadě na dědičnosti stavebního plánu mozku“ (G. Breuer, 1981). Úloha dědičnosti je v různých sektorech osobnosti různá, největší váhu má v oblasti temperamentu (dispozice ke vzrušivosti), významný vliv má i v oblasti inteligence. Dědičné dispozice mohou však být do jisté míry korigovány výchovou a s přibývajícím věkem vlivu dědič-

nosti ubývá a prosazuje se větší vliv individuální zkušenosti. R. B. Cattell (1950) podává následující přehled „nonenvironmentálních“ činitelů osobnosti (tj. vlivů mimo prostředí):

konstituční	alterace stavů těla pro střednictvím životní zkušenosti
kongenitální vrozené	získané v děloze mutace a segregace v genech
hereditární (dědičné)	předvídatelný rodičovský příspěvek

Pojem dědičnosti je tedy třeba chápat ve dvojitým smyslu: v širším smyslu jsou to druho- vě zděděné vlastnosti (stavba těla, smyslových orgánů atd.) a dispozice (evoluční programy, instinkty, vrozené reflexy), v užším smyslu je to přenos vlastností z rodičů na děti.

Osobnost a kultura. Život v kulturním prostředí vytváří nový druh determinace psychiky osobnosti tím, že jedinci klade úkol přizpůsobit se požadavkům kulturního (společenského) prostředí, které jsou vyjádřeny v systému kulturních norem (—> Kulturní základy psychiky). Základním faktorem vývoje a formování osobnosti je *zkušenost*, ta je však získávána v rámci určité kultury, a tak kultura určuje zkušenosti dítěte již tím, že „determinuje organizaci rodiny, formy a stupeň disciplíny, množství citů, které dítě získává a vůbec celek vztahů dítěte, poněvadž klade základy toho, co je možno nazvat koncepcí dítěte“ (Th. Newcomb, 1956). Vliv kultury na osobnost zprostředkovává *výchova*; nejprve rodinná, která uvádí dítě do života společnosti a umožňuje mu základní orientaci v daném kulturním prostředí, potom výchova školní (vzdělávání) a posléze je to i vliv průběžný, zprostředkovaný působením prostředků hromadné komunikace a sociálními interakcemi. Podle Newcoma je *vztah jedince a společnosti* funkční. Postavení člověka ve společnosti je určitým způsobem organizováno; společnost každému jedinci z hlediska jeho pohlaví, věku, socioekonomického postavení, zaměstnání, ale i z hlediska určitých situací (cestování, nakupování, jednání s úřady, návštěva u známých, lékaře atd.) předpisuje určité *sociální role*, v nichž se promítají normy společenského života jako očekávání týkající se jednání jedince v těchto situacích. Rolím se člověk učí a tak se stávají součástí jeho osobnosti (-> Role). Společnost prezentuje každému je-

dinci určité *standards* jako základní pojetí života a světa, pojetí jejich podstaty (např. u přírodně žijících národů víra v demony a v magické síly jistých věcí, tzv. mana), ale i pojetí pravdy, dobra, krásy (hodnoty), slušnosti, mravnosti, spravedlnosti atd. Různé standardy nemají jen různé kultury, ale i subkultury (např. určitých skupin, mládeže atd.), např. „jít nahoru“, lišit se od druhých („pankáči“) apod. Existují subkultury různých společenských vrstev („bohatých“ a „chudých“ atd.), v nichž je obsaženo určité pojetí přípustného a nepřístupného, žádoucího, „mužného“ („chlapského“), „křiváctví“ atd. S tím souvisí i *rituály* společenského života (ritualizovaný styk se známými, na večírcích, při konverzaci vůbec - např. používání určitých frází a floskulí - až po rituály „sexuálního zasvěcování“ kolektivní deflorací nové členky gangu). V takových společenských rituálech a „povinnostech“ se často ztrácí *autenticita individuální osobnosti*: jedinec se chová a také cítí a myslí tak, jak se má chovat, cítit a myslit. Podle Newcoma se dítě postupně orientuje ve světě těchto příkazů a zákazů a přijímaje za své, neboť „zjišťuje, že obecně je život lehčí, když se chová způsobem, jaký od něho lidé očekávají“. Nežádka se přitom může dostat do rozporů, když se má přizpůsobit rozdílným standardům, např. v rodině a v partě. Uplatňuje se zde i *potřeba sociálního zázemí*; když je např. dítě vypuzeno z rodiny, uchyluje se do party vrstevníků a přijímá její normy, aby zde mohlo existovat. M. Meadová (1948), která studovala normy a chování různých kultur kmenů obývajících Novou Guineu, zde našla různé výchovné techniky a různé *modální osobnosti* (tj. typické příslušníky určité kultury). Tak např. Arapešové pěstují u svých dětí smysl pro pomoc druhým a povolnost, což zmenšuje pohotovost k agresi a ke konfliktům, jakož i nezáměr o dominanci; „ideálem Arapešů je mírný, responzivní muž, který se ožení s mírnou, responzivní ženou“. Naproti tomu „ideálem Mundugumorů je násilnický agresivní muž, který se ožení s násilnickou agresivní ženou“. U Kvakiutlů přísluší erotická iniciativa ženám, které pracují, zatímco muži se věnují pouze výrobě ozdob a krášení se a jsou ve srovnání se ženami tohoto kmene hašteřiví a náladoví. V americké Pensylvánii existuje uprostřed vysoce technologicky a racionálně pojatého životního prostředí s konzumní a hedonistickou orientací zvlášť *subkultura* „lidu Amish“ v počtu asi 3 500 osob, které jsou po-

tomky přistěhovalců náboženské sekty „švýcarských bratří“ (odrážky luteránství), jež vykazuje tradiční, zcela odlišný způsob života, projevující se nejen v přísných normách chování (prostředkem namlouvání je např. nedělní večerní zpívání) a přísných morálních normách, ale i v oblékání (prosté obleky bez ozdob) a v úpravě zevnějšku (ženatí muži nosí vousy, ženám není dovoleno stříhat si a kadeřit vlasy, ale musí je nosit stažené do uzlu, apod.). Za jediný zdroj vzdělání je pokládána bible, není dovoleno jezdit pro zábavu v automobilu, není dovoleno ani osobní vlastnictví a užívání nákladních automobilů, příbytky mají určitou standardní stavbu i vnitřní vybavení. Příslušníci této subkultury se zabývají úspěšně zemědělstvím a vedou „křesťanský způsob života“, sice plný omezení, ale současně s vyspělým smyslem pro vzájemnou pomoc a s důrazem na dobrou pověst (G. A. Lundberg, C. C. Schrag a O. N. Larsen, W. R. Catton jr., 1968). M. Altschuler (1971) studoval „neurotickou kulturu“ indiánského kmene Cayapa žijícího v jihoamerickém Equadoru. Od raného dětství jsou Cayapové vychováni k přísné tělesné čistotě, což vytváří úzkostné ladění, vedoucí později mimo jiné k poruchám v sexuálním životě. Cayapové se sobě navzájem vyhýbají, jsou nedůvěřiví, muži vykazují velmi slabou sexuální aktivitu, mají pocity méněcennosti a sklon k alkoholismu, neurotické vztahy k ženám, které jsou velmi rozhodné a sexuálně agresivní. „Ubohost sexuálního života“ mužů tohoto kmene se vysvětluje jejich alkoholismem a neurotickými vztahy k ženám, avšak původ tohoto alkoholismu a těchto neurotických vztahů není zcela jasný a sotva ho lze svést jen na přísnou výchovu k tělesné čistotě; jde tu zřejmě o rozvíjející se důsledky tzv. bazální úzkosti, vypěstované neurotizujícím způsobem výchovy. Podobných nálezů o závislosti modální osobnosti na zvláštnostech kultury, projevujících se především zvláštnostmi výchovy v rodině, učinili kulturní antropologové mnoho.

Osobnost a role. V psychologii (CG. Jung) a v sociologii se někdy rozlišují pojmy osobnost a osoba: první vyjadřuje podstatu psychologické organizace lidského duševního života, resp. jeho autenticitu, druhý jeho vnější, často neautentické projevy. Latinské slovo *persona* znamenalo původně hereckou masku. Jde o analogii filozofických úvah o vztahu podstaty a jevu. Sociolog E. Goffman (1955) pokládá život ve společnosti za divadlo a člo-

věka za herce, který hraje určité role, ale má také svou soukromou psychickou sféru, která se v těchto rolích nevyčerpává. Pojetí člověka jako herce vyjádřil již Shakespeare („je člověk jenom putující stín, jen herec ubohý, jenž chvíli svou si vykračuje, řadí na prknech...“). Role jsou často pokládány za pouhé fasády osobnosti, v nichž se realizuje „nepravé lidské bytí“, lidská přetvářka a nutnost přizpůsobit se vnějším tlakům. Jedinec v nich projevuje své přizpůsobení se očekávání, které vůči němu má jeho společenské prostředí. Pro tuto dichotomii lidské osobnosti se používalo také dvou různých termínů: *personalitas* (latinsky osobnost) ve smyslu skutečné podstaty a *persona* (latinsky osoba) ve smyslu veřejných projevů této podstaty. Dichotomický model osobnosti propracoval nejvýrazněji S. Freud který proti sobě postavil iracionální pudové libido (touhu po slasti) a stejně iracionální *super-ego*, osobní morálku. Naproti tomu behavioristé pokládají expozici problému vztahu podstaty osobnosti a jejich projevů za nesmyslnou, neboť člověk je psychologicky vzato produktem učení a osobnost je v tomto smyslu systémem zvyků. Vztah osobnosti a jejich rolí je tedy chápán různě, dokonce protikladně: 1. role jsou v podstatě masky osobnosti, 2. role jsou v osobnosti integrovány v systému zvyků. Podle prvního názoru má člověk povrch a hloubku, veřejnou a privátní dimenzi, je jiný uvnitř a navenek, má jakési vnitřní, často skrývané jádro; osoba (tj. to, jak se jedinec jeví jiným) je jenom odložitelná maska, autentický není člověk na „jevišti života“, ale sám v sobě, a musí svou autenticitu často hledat (hledání identity v dospívání a v mezních životních situacích). Stavění | osobnosti a osoby (rolí) do absolutního protikladu je však sporné; existují různé stupně *identifikace jedince s různými rolemi*, přičemž převzetí jednotlivých rolí je determinováno různými činiteli. Převzetí určitých rolí může bránit vrozená konstituce (např. homosexuálně založený muž může těžko přebírat a identifikovat se s rolí normálního manžela) nebo zkušenosti (žena se může na základě svých zkušeností zpěčovat převzít roli manželky, ale nikoli matky a rozhodne se pro svobodné mateřství). Jindy vyjadřují role formy určitých tendencí a lidé je přebírají bez problémů (např. tendence ženy k mateřství a role matky). S přebíráním rolí mohou být tedy spojeny *vnější tlaky*, kterým se jedinec může vzpírat,

ale také *vnitřní tlaky*, vystupující jako různé přirozené potřeby. (-> Role)

Individuální zvláštnosti osobnosti. Jak už bylo uvedeno, osobnost je individuální celek lidského duševního života, individuální skladba dispozic, faktorů, vlastností. Různí lidé mají různé schopnosti, různou úroveň inteligence, různé vlastnosti temperamentu atd. Tato *inter-individuální odlišnost psychických vlastností osobnosti* je přirozeným důsledkem odlišnosti vrozených vloh a zejména pak odlišných zkušeností (vrozené rozdíly v reagování lze pozorovat již u novorozenců). Existence individuálních odlišností je biologický fakt; např. J. Hirsch (1959) zjistil rozdíly v tropismech už u banánových mušek (*Drosophilla melanogaster*), R. J. Williams (1969) poukazuje na odlišnosti biochemického uspořádání organismu různých jedinců (např. rozdíly ve složení slin, moči apod.). Fakt, že člověk je psychologicky jedinečnou bytostí, vedl k pochybnostem o tom, že psychologie může být nomotetická věda (věda směřující k formulování obecně platných zákonů). Avšak v rozdílnostech lze spatřovat i něco společného: např. různí lidé jsou různým způsobem agresivní, různé projevy útočnosti mají však něco společného, co nazýváme agresivním chováním. Kromě toho jsou si lidé v určitých vlastnostech a jejich seskupeních (syndromech) podobní, např. jsou introvertní nebo extravertní a vytvářejí v tomto smyslu *psychologický typ*, syndrom vlastností společný určité skupině lidí (-> Typologie osobnosti).

Stabilita osobnosti. Osobnost je pokládána za trvalejší, ale nikoli neměnnou strukturu. Vlivem zkušenosti se člověk mění, a to se projevuje i změnami jeho psychických osobnostních vlastností, v extrémních případech tzv. konverzí, tj. změnou ve svůj protiklad (např. bonviván se změnil v mystika nebo naopak). Na stabilitu osobnosti se usuzuje z konzistence jejího chování, ale problém konzistence chování je, jak již bylo naznačeno, složitý. Otázka stability osobnosti je otázka změn, resp. stálosti chování jedince v čase. E. L. Kelly (1939) zkoumal přes tři sta párů dospělých mužů a žen ve věku kolem 25 let různými osobnostními dotazníky a znovu stejným způsobem pak zkoumal tyto osoby po uplynutí 15 let. Zjistil, že v různých dimenzích osobnosti došlo k různým změnám: koeficienty korelací se pohybovaly v rozmezí od +0,32 do +0,61. Jiní začali již s výzkumem novorozenců a sledovali skupinu týchž jedinců v různě

časových etapách až do 14 let věku i déle a zjistili rovněž určitou stabilitu, ale i změny některých rysů osobnosti. Syntetickou práci na téma stálosti a změn osobností napsal B. S. Bloom (1964). Jako relativně nejstabilnější rysy osobnosti s koeficientem korelace vyšším než +0,75 se ukázaly být neuroticismus (+0,76) a dominance (+0,80), nejméně stabilní byla dimenze maskulinita-feminita (+0,32). Současně se ukázalo, že některé dimenze osobnosti se stabilizují až v určitém věku, např. inteligence mezi 11. až 15. rokem (výsledky však nejsou zcela jednotné). Stálost chování se zvětšuje s věkem, starší osoby vykazují tedy větší stabilitu osobnosti než mladší (J. Strelau, 1976).

Vývoj osobnosti je spojen jednak se zráním určitých tělesných struktur (např. s činností pohlavních žláz s vnější sekrecí, které určují nástup dospívání a s ním spojené výrazné změny v duševním životě), jednak s procesem sociálního učení, tj. s vlivem zkušenosti získávaných ze sociálních interakcí (-> Sociální interakce). Podstatný je zejména *vliv sociálních zkušeností*, které vedou k fixaci určitých vlastností nebo k jejich změnám (tzv. korektivní zkušenosti). D. A. Kelly (1964) vytvořil koncept „*osobního konstruktů*“, na bázi kognitivistického pojetí psychologického vztahu ke světu: člověk se řídí předpovědí a z událostí abstrahuje podobnosti a kontrasty, aby si vytvořil „konstrukty“ jimiž by „mapoval“ své prostředí. Např. konstrukt zdvořilosti vytváří člověk na základě poznání osob se zdvořilým chováním, avšak musí tu být i zkušenosti kontrastní, tedy s nezdořile se chovajícími jedinci, aby si vytvořil určitý obraz o něčem. Konstrukty nemusí mít vědomý, verbální charakter. Na jejich základě se utvářejí anticipace událostí a kontrola chování v anticipovaných situacích. Lze pak říci, že *zkušenosti jedince* jsou tvořeny konstrukcí a rekonstrukcí (když se platnost konstruktů nepotvrdí - jde o korektivní zkušenost) událostí, vlastností atd. Osobní konstrukty ukazují, jak jedinec pojímá okolní svět a zejména druhé lidi. Vývoj osobnosti může být chápán i jako *řada kritických etap* (fází), tj. jakýchsi nezbytných křížovatek, na nichž se rozhoduje další směr vývoje. Existuje více takových etapovitých pojetí vývoje osobnosti (Ch. Böhlerová, E. H. Erikson) nebo jejich dílčích složek (S. Freud, J. Piaget). Podle Freuda každé stadium charakterizuje koncentrace subjektu na určitý objekt na vlastním těle, který je zdrojem slastných poci-

tů (např. v tzv. orální fázi jsou to ústa a sání), jejichž saturace či frustrace pak determinuje ulpění na takovém stadiu vývoje (např. ulpění na anální fázi, kdy se dítě koncentruje na říť, tj. na kálení a stolici, vede k tzv. análnímu charakteru, který se projevuje pedantstvím, šetrností a dalšími rysy, které jsou psychologickou extrapolací činností a postojů anální fáze vývoje). Naproti tomu Erikson rozlišuje osm fází, z nichž každá se vyznačuje určitým charakteristickým vývojovým rozcestím, jemuž je člověk osudově vystaven, který nemůže být řešen, ale musí být překonán. Např. v prvním roce života je to konflikt důvěra-nedůvěra (na základě péče, které se kojenci dostává, a na základě citové stimulace nebo deprivace se dítě učí buď důvěřovat svému okolí a předvídatelným způsobem je uspořádávat, nebo naopak nedůvěřovat světu, bát se ho a vnímat ho jako nevypočitatelný). *Eriksonovy fáze* (1968) jsou tyto:

- 1. rok života: důvěra-nedůvěra (vytvoření pocitů důvěry nebo nedůvěry vůči okolnímu světu podle zkušeností s péčí a láskou matky).
- 2. a 3. rok života: autonomie-pocit studu (podle možnosti manipulovat s věcmi a provádět exploraci okolí vyvstává autonomie a pocit sebedůvěry, nebo naopak pochybnosti o vlastních schopnostech a stud za sebe sama, je-li dítě příliš omezeno a kritizováno; je to problém vytváření sebeúcty a pocitů nedostatečnosti).
- 4. a 5. rok života: iniciativa-pocit viny (uplatňuje se reakce rodičů na aktivitu a iniciativu dítěte, která má za následek pocit svobody a iniciativu dítěte, nebo naopak pocitu viny a pocit „neschopného ve třelce ve světě dospělých“).
- 6. až 11. rok života: příčinnost-inferiorita (dítě se zajímá o fungování věcí, o pravidla, organizaci, uspořádávání a *záleží* nyní na tom, zda rodiče tento zájem podporují, nebo potlačují, a také na úspěších či neúspěších dítěte v životě mimo rodinu).
- 12. až 18. rok života: nalezení identity-důvěra rolí (v tomto období se zájem je dince o svět dále prohlubuje a současně musí přebírat řadu rolí, v nichž se jeho vlastní identita buď udržuje, nebo rozměšuje a vytrácí, vzniká sebejistota nebo zmatek ze sebe sama, neschopnost rozumět sobě samému a nezpůsobilost převzít určité role, např. svého pohlaví, chybějící identita vede ke vnitřním zmatkům).
- Mladší věk dospělosti: intimita-izolace I (v erotických a jiných vztazích se vytváří smysl pro vlastní i cizí intimitu; nepodaří-li se to, vzniká sklon k izolaci a neschopnost navázat užší osobní vztahy, neschopnost sdílet s jiným intimitu, rozšířit „já“ na „my“).
- Střední věk dospělosti: plodnost-sebeabsorbování (je to období alternativy produktivity nebo stagnace, období krize dospělosti, schopnosti vyvinout nadosobní zájmy a sociální zralost; nepodaří-li se to, omezuje se život jedince na materiální zisk a fyzické blaho a člověk trpí apatií a chudostí mezilidských vztahů).
- Stáří: integrita-pochybování (člověk se obrací do minulosti a má výsledný pocit spokojenosti nebo nespokojenosti se sebou samým, pocit naplněnosti života nebo pocitu životní nespokojenosti; tyto pocity odrážejí úroveň integrace osobnosti; kdo není se svým životem spokojen, má pocit pochybnosti o tom, co žil a kým byl, což může v krajním případě vést až k autodestrukci).

Problém mnohonásobné osobnosti. Spisovatel L. Stevenson zpracoval téma dvojí osobnosti v jediném subjektu v románě Dr. Jekyll a Mr. Hyde: v téže osobě, takřkajíc, přebývají dvě různá já, jedno zlé a druhé dobré. K. Čapek v románě *Obyčejný život* nechává hrdinu, který žil „dva naprosto různé životy“, říci „já jsem ten, který byl poražen“ a „to jsem nebyl já, když...“; zobrazuje tedy dvojí život jediného člověka a ptá se, „který z nich je ten pravý?“. sám hrdina nakonec zjišťuje, že jsou v něm nejméně „tři figury“. Přinejmenším jde o vysněný, imaginární, fiktivní život, který se ozývá, aby byl realizován, ale zůstává vedlejší, a o skutečný, praktický, každodenní život, obyčejný život, který může být někdy „křečovitě a zběsile“ nenáviděn. Nakonec však „zavržené zůstalo zavržené a básníka, jenž neměl co činit s tím, co bylo mé uznané a legitimní já, vzal čert“. Čapek říká: „Život člověka je spousta různých možných životů, ze kterých se uskuteční jenom jeden nebo jenom několik, zatímco ty druhé se projeví jen kuse, na chvíli, nebo vůbec nikdy... Člověk je něco jako zástup lidí... je to pomíchaný houfec, ale má společnou cestu. Vždycky někdo z nich je v čele a vede kus cesty; a aby bylo vidět, že vede, myslíme si, že nese v ruce standartu, na které je napsáno Já. Tak, teď on je Já. Je to jen slovo, ale... dokud je tím já, je pánem zástupu.“

Potom se protlačí dopředu zase někdo jiný z houfu... a je tím vedoucím Já. Řekněme, že to Já je jenom taková pomůcka, takový prapor udělaný jen pro to, aby ten hlouček měl něco v čele, co představuje jeho jednotu... Zvíře snad nemá žádné já, protože je jednoduché a žije jenom svou jedinou možností... Ten obyčejný člověk byl nejsilnější a nejvytrvalejší, takový tahoun; proto byl mým Já často a nejdéle. To nízké a zlé se nestalo nikdy mým Já; když přišla jeho chvíle, byla standarta, abych tak řekl, skloněna k zemi; nebylo žádného Já, byl jenom chaos bez vedení a jména." G. Murphy (1947) definuje mnohonásobnou osobnost („multiple personality“) jako „podmínku, ve které je normální organizace mentálního života dezintegrována nebo rozštěpena na dvě rozdílné části nebo podosobnosti („subpersonalities“), z nichž každá má svou vlastní jemně komplikovanou organizaci“. Existují *dva typy mnohonásobných osobností*: 1. dvě osobnosti, které jsou ve své alternaci jedna na druhé zcela nezávislé (A neví nic o smýšlení a činech B); 2. případ, kdy A neví nic o B avšak B je si plně vědomo A. To jsou typy dvojí osobnosti, ale jeden subjekt může mít ještě více osobností. Murphy vykládá tyto případy disociací, která může být způsobena fixací na určité vzpomínky nebo průnikem nevědomé tendence, akcentované bytostnou touhou a nespokojeností se svým reálným egem. Disociace se objevuje u normálních osob a může být experimentálně navozena v hypnóze; tak může disociace časem produkovat „vzorce akce, které jsou ryze a fundamentálně mimo většinový systém známý osobnosti“ (Murphy). Mnohonásobné osobnosti vznikají z potlačených tendencí a většina jejich případů souvisí s úsilím organismu žít, přičemž toto úsilí reprezentují v rozdílné době a v termínech rozdílných systémů hodnot (Murphy). H. Schjelderup (1964) uvádí, že do roku 1944 bylo v odborné literatuře popsáno 76 hodnověrných případů mnohonásobných osobností, z nichž nejznámější se stal případ „dvou tváří Evy“, který popsali C. H. Thigpen a H. M. Cleckley (1957) a který byl dokonce zfilmován. „Bílá Eva“ byla vážná, skromná, jednoduše, vcelku neatraktivně se oblékala a ve vystupování byla zdrženlivá. „Černá Eva“ byla družná, dětsky marnivá a egocentrická, mluvila žargonem a užívala hrubé výrazy, oblékala se pěkně a lehce vyzývavě, každé slovo a každý pohyb měly v sobě něco sexuálního; měla v oblíbě

hanět „bílou Evu“ a zesměšňovat ji. K proměně „bílých Evy“ v „černou“ došlo náhle během konzultace u lékaře. Proměny jedné osobnosti v druhou se opakovaly dlouhou dobu. V některých případech druhá z obou osobností subjektu zapomene tu první, v jiných nikoli a je si své proměny vědoma. Schjelderup se domnívá, že dvojité osobnosti téhož subjektu jsou komplementární a že druhá osobnost se nechá chápat jako „druh dramatizace potlačených tendencí“. V případě „bílých a černých Evy“ byl činitelem šok z náhlého úmrtí babičky, který vyvolal „náhlé zesílení hlubinného procesu potlačení“. Úplnější vysvětlení jevu dvojité osobnosti však dosud chybí. Zvláštním *případem zdvojení osobnosti* v souvislosti s mediální praxí je případ P. Worthové, původně Curranové, v níž „žila“ a literárně tvořila dívka, zabít údajně Indiány v 17. století (Ch. Cory, 1919 a další). Prostá americká žena paní Curranová psala od roku 1913 pozoruhodné romány staroanglickým jazykem. D. J. West (1954) to pokládá za případ dlouholetého nevědomého zpracovávání a promýšlení určitých témat, ale to je rovněž vysvětlení neúplné.

Teorie osobnosti. Psychologické pojetí osobnosti je velmi nejednotné a odráží v tomto smyslu různá pojetí psychiky a ovšem psychologie a její metodologie. Behavioristé v podstatě chápou teorii osobnosti jako teorii lidského chování, zejména jako vysvětlení jeho variability; v psychoanalýze je tato teorie chápána jako pojetí dynamické interakce několika složek osobnosti (či jejich „psychických aparátů“), v humanisticky orientované psychologii je pak psychologická teorie osobnosti spojována s filozofickým pojetím lidského bytí (zejména v tzv. „daseinanalýze“) Psychologické pojetí osobnosti má klíčový význam zejména v klinické psychologii (zvláště v psychoterapii, která je z tohoto pojetí přímo odvozována), ale také v psychologii řízení a jinde. „Žádná oblast psychologie není z hlediska své teorie pro toho, kdo ji studuje, zmatečnější, než psychologie osobnosti“ (R. R. Sears 1950). Největší rozpory vystupují mezi behavioristicko-operacionalistickým a transpersonálně-psychologickým přístupem k problematice osobnosti. Tzv. fenomenologické, tj. v podstatě humanisticko-psychologické pojetí osobnosti je rigorózními behavioristy pokládáno za nevědecké a je nezřídka s despektem prohlašováno za filozofické. Rada stávajících teorií je dále rozvíjena a jsou činěny i pokusy o inte-

Teorie osobnosti (Worchel S., Shebilske W. 1989, s. 491)

<i>Teorie</i>	<i>kritické životní období</i>	<i>hodnota bazální lidské povahy</i>	<i>určující síly osobnosti</i>	<i>důležité koncepty</i>
psychoanalýza Freud	ranné dětství	špatná (animální)	interní libido	id, ego, superego, vědomí, předvědomí, nevědomí
analytická psychologie Jung	ranné dětství, střední věk a pozdější léta	pozitivní snaha dosáhnout rovnováhy mezi protiklady	interní	ego „Selbst“, role, kolektivní nevědomí, archetypy, protiklady
humanistická psychologie Maslow, Rogers	dětství pozdější dospělost	velmi pozitivní	interní - bazální potřeby a snaha po sebeaktualizaci	bazální potřeby, meta-potřeby, sebeaktualizace, selfconcept
behaviorismus Skinner	současnost	žádný vztah k bazální lidské povaze	vnější prostředí	operantní chování, rozvrh zpevňování, utváření (shaping)
teorie sociálního učení Bandura	současnost	žádná reference k bazální lidské povaze	externí (zpevňování a modely)	odpověď, observační učení, model
teorie kognitivního učení Rotter	současnost, ale i minulé a budoucí očekávané situace	žádná reference k bazální lidské povaze	externí faktory a kognice - myšlení, expektance, plány interpretací, viewof self	kognice (cognitions), expektance, locus of control, self efficacy

(upraveno)

PSYCHOANALÝZA - osobnost je výsledkem stálého střetávání id, ega a superega a je formována v prvních šesti letech života, její chování je určováno převážně nevědomými tendencemi BEHAVIORISMUS - osobnost je systém zvyků, tj. produkt učení a jako taková je určována svou minulostí a vnějšími situacemi (odměnami a tresty, které formují instrumentální reakce)

HUMANISTICKÁ PSYCHOLOGIE - osobnost je určována potřebou růstu (sebeaktualizace) a jako taková je určována svými perspektivami, snahou realizovat svůj lidský potenciál

graci některých teorií, např. kriticky pojaté psychoanalýzy a teorie učení behavioristicky fundované (J. Dollard a N. E. Miller 1950). Podle C. S. Halla a G. Lindzey (1978) jsou teorie osobnosti „funkcionálně zaměřeny“, tj. koncentrují se na problémech podstatných z hlediska adaptace organismu a přetrvávání jedince. V jiných však jde o identifikaci smysluplných vztahů v lidském bytí, o chápání situace člověka v jeho specificky lidském světě. Behaviorismus zdůrazňuje úlohu minulých zkušeností, humanistická psychologie naproti tomu úlohu životních perspektiv. V příslušných heslech se zde zabýváme jen výběrem nejrepresentativnějších teorií osobnosti a dále podáváme jejich schematický přehled (—> Směry v psychologii).

Literatura:

Allport, G. W.: Personality, a psychological interpretation, New York 1937. Allport, G. W.: Pattern and growth in personality, New York, repr.

1963. *Baleár, K.*: Úvod do studia psychologie osobnosti, Praha 1983. *Feshbach, S., Weiner B.*: Personality, 3. vyd. Lexington Mass-Toronto 1991. *Hall, C. S., Lindzey, G.*: Theories of personality, 3. vyd. New York-Toronto 1978. *Hermann, Th.*: Lehrbuch der empirischen Persönlichkeitsforschung, Göttingen 1969. *Kluckhohn, C., Murray, H. A. (vyd.)*: Personality in nature, society and culture, New York 1948. *Murphy, G.*: Personality, New York 1947. *Mogel, H.*: Persönlichkeitspsychologie: Ein Grundriss, Stuttgart... 1985. *Nakonečný, M.*: Základy psychologie osobnosti, Praha 1993. *Pervin, L. A. (vyd.)*: Handbook of personality: theory and research, New York-London 1990. *Pervin, L. A.*: Persönlichkeitstheorien, 3. vyd. München-Basel 1993. *Pervin, L. A.*: Current controversies and issues in personality, New York 1978. *Remplein, H.*: Psychologie der Persönlichkeit, 3. vyd. München-Basel 1955. *Royce, J. R., Powell, A.*: Theory of personality and individual differences: factors, systems, and processes, Englewood Cliffs N. J. 1983. *Řičan, P.*: Psychologie osobnosti, Praha 1972. *Stagner, R.*: Psychology of personality, 3. vyd. New York 1961. *Tardy, V.*: Psychologie osobnosti, Praha 1964.

OSOBNOST - DIFERENCIÁLNÍ HLEDISKO

Lidé se od sebe liší nejen svým fyzickým vzhledem a tělesnými charakteristikami, ale také psychologicky. A tak se vynořuje otázka, čím mohou být tyto *interindividuální psychologické rozdíly* způsobovány. Na tuto otázku se pokouší odpovědět diferenciální psychologie, která je chápána buď jako jedna ze základních psychologických věd, nebo jako součást psychologie osobnosti. Jejimi průkopníky byli zejména A. Binet (1896, 1905) a W. Stern (1900), autor první monografie o psychologii individuálních diferencí. A. Anastasiova (1987) vymezuje obor diferenciální psychologie takto: „Diferenciální psychologie se zabývá podstatou a původem individuálních rozdílů u psychologických vlastností.“ Velmi přesně vystihuje *obsah a úkoly diferenciální psychologie* R. Schmid (1994): „Předmětem diferenciální psychologie jsou pozorovatelné a vyjádřené rozdíly (diference) v prožívání a chování individuí a skupin. Diferenciální psychologie je předně zaměřena na diagnostické pojetí těchto rozdílů a poté na vysvětlení, jakož i popisné modely příčiny, vzniku a existence (inter- a intra-) individuálních rozdílů.“ Podle P. R. Hofstättera (1971) tu jde o popis variance znaků a vysvětlení této variance. Uvádí tento příklad: Víme, že lidé vysokého vzrůstu jsou obecně také těžší než lidé malého vzrůstu, nicméně váha těla nezávisí jen na výšce těla, ale také více či méně na jeho plnosti, rozdílné síle kostí a dalších komponentách. Čím je např. způsobována větší úzkostnost žen než mužů, silnější agresivita určitých kategorií populace ve srovnání s jinými kategoriemi atd? Problémem tedy je, čím je způsobována *variabilita psychologických rysů osobnosti a chování*, přičemž se nabízí odpověď především v konceptech dědičnosti a zkušenosti, resp. rasových a kulturních rozdílů; důležité je však také určení podílu (váhy) těchto činitelů a jejich limity. Celková variance se nechá vysvětlit aditivními komponentami: např. varianci v tělesné váze tvoří komponenta tělesné výšky v míře 48 %, dalších 52 % připadá na jiné komponenty (výše zmíněné a další). Výsledek se nechá odvodit z ko-

relace tělesné váhy a výšky těla tím, že se zjištěný koeficient korelace povýší na druhou (koeficient determinace). V našem případě je koeficient kladné korelace ($r = 0,69$): $r^2 = 0,48$. Stále platí teze W. Sterna (1900), že variabilita psychologických vlastností je určována vnitřními a vnějšími činiteli, tj. genetické vybavy a zkušeností získaných v určitém socio-kulturním prostředí. Vyšší průměrná inteligence „bílých“ Američanů ve srovnání s „černými“ není způsobována různými rasovými dispozicemi (vrozenou intelektovou inferioritou černochů), nýbrž různými podmínkami života příslušníků obou ras v americké společnosti. Nicméně vliv genetických faktorů a tedy i rasy na některé vlastnosti osobnosti nelze podceňovat, protože určité etnické minority si vytváří specifickou subkulturu uvnitř určitého kulturního rámce. Behavioristicky pojatá zejména americká psychologie osobnosti se dlouho omezovala na popis a měření interindividuálních rozdílů ve schopnostech, což je nepochybně ochuzení tématu nejen psychologie osobnosti, ale i diferenciální psychologie. Základním pojmem diferenciálního hlediska v psychologii osobnosti, která se zabývá psychologickými vlastnostmi osobnosti, je pojem *individualita* (osobitost), vyjadřující psychologickou svéráznost, jedinečnost každého člověka, s nímž již přichází na svět a která se s věkem zvětšuje, protože se v interindividuálních rozdílech uplatňuje také interindividuálně odlišná zkušenost. E. L. Thorndike (1926), který bývá pokládán za významného diferenciálního psychologa (Thorndike, 1911), uvádí, že „můžeme studovati lidskou bytost se zřením na její obecné lidství nebo se zřením na její osobitost“; tak můžeme např. studovat znaky intelektu, jež jsou společné všem lidem, člověka jako druhu, nebo můžeme studovat rozdíly v intelektu jednotlivých lidí. Psychologickou individualitu jako psychodiagnostický problém studuje klinická psychologie, diferenciální psychologie se zabývá skupinovými rozdíly. Rozdíly v chování individuí se objevují už u zvířat. Ideální diferenciální psychologii si E. L. Thorndike představuje takto: Kdybychom mohli sepsat všechny rysy osobnosti a každý z nich mohli změřit, pak bychom si mohli představit charakter člověka jako dlouhou rovnici; určitý jedinec by se rovnal určitému množství tohoto a tohoto rysu atd. Podle Thorndika by pak „takový mentální inventář vyjádřil jeho osobitost srozumitelně

v celé úplnosti a s velkou přesností". Uvedený názor poukazuje na další problém, na *popis individuálních odlišností*, který se realizuje dvěma odlišnými způsoby: 1. v distinktních kategoriích (např. inteligentní - neinteligentní), 2. na kontinuu určité škály (např. od více či méně inteligentní až po více či méně neinteligentní). V současné psychologii je tendence odstupovat od popisu ve vylučujících se kategoriích a popisovat pozici na kontinuu určité škály. Za základní faktory rozdílů v psychice člověka se pokládají dědičnost, příslušnost k určité kultuře, k určité rase, skupině a pohlaví. Za obsahové koncepty diferenciálně psychologického přístupu se považují vlastnosti chování, zvyky (habits), vlastnosti dispozic, tedy psychické vlastnosti osobnosti či rysy (traits), a typy (M. Amelang a D. Bartussek, 1990). Dále se budeme zabývat základními faktory rozdílů v psychice člověka, avšak chceme zde ještě poukázat na existenci rozdílů v chování zvířat alespoň následující poznámkou: V experimentálních podmínkách se ve způsobech chování liší i pokusná zvířata; např. laboratorní krysy se liší v agresivitě, v míře projevovaného strachu a pátracího chování, ještě větší difference v chování vykazují pokusní šimpanzi (H. W. Nissen, 1965 a další). Rozdíly byly zjištěny i u dalších druhů pokusných zvířat (u psů, koček, různých druhů opic atd.).

Dědičnost. Dědičností se zabývá speciální věda, genetika, zde se budeme věnovat jen jejím základním konceptům. Dědičností se rozumí přenos tělesných a psychických vlastností, resp. dispozic, z jedné generace na druhou, obvykle z rodičů na děti. Nositeli dědičnosti, jejími základními jednotkami jsou *geny* lokalizované v chromozomech, které jsou součástí pohlavních buněk, jež mají proti jiným buňkám poloviční počet chromozomů od otce a polovinu od matky. Každá buňka lidského těla, která má jádro, má tyto chromozomy. Geny obsažené ve struktuře každého chromozomu jsou nositeli genetického programu: každý gen je vymezen určitým úsekem vlákna deoxyribonukleové kyseliny (DNK), má tedy biochemickou strukturu vystupující jako genetický kód. Geny pak působí prostřednictvím enzymů (biokatalyzátorů, látek ovlivňujících biologické procesy, kterých je mnoho), jež

erwivfvují mexa\}o\iclté procesy v organismu a ty posléze vývoj a činnost v somatické a zejména nervové psychické sféře organismu.

Některé fyzické vlastnosti (např. barva očí) se dědí přímo; obvykle se však nedědí hotové vlastnosti, nýbrž vlohy, které se v interakci s vnějším prostředím a způsobem života realizují či nerealizují (např. sklon k určitým one-mocněním, ale také např. vrozené hudební a jiné vlohy). Přenášet se mohou nejen vlastnosti rodičů, ale i jejich předků. Soubor dědičných informací (genů) se nazývá *genotyp*, který se ve styku s vnějším prostředím a vlivy zkušenosti jeví jako *fenotyp*, soubor pozorovatelných vlastností jedince. Různými vlivy může dojít ke změně struktury genu (genové mutaci), a tím i ke změnám ve vývoji organismů; dosud děděná vlastnost se změní v jinou vlastnost. Geny vystupující ve dvojicích a kontrolující určitý znak se nazývají alely, z hlediska podílu obou rodičů vystupující jako páry shodných nebo neshodných alel. Základní zákony dědičnosti objevil J. G. Mendel (1865). V genetice se rozvinul zejména biochemicky založený výzkum dědičných chorob a s ohledem na dědičnost psychických vloh pak výzkum jednovaječných dvojčat, u nichž se předpokládá stejná genetická výbava, aby bylo možné sledovat interakci zděděných vloh a vlivů životního prostředí (např. výchovy). Tak např. korelace inteligence u společně vychovávaných jednovaječných dvojčat je +0,95, zatímco u společně vychovávaných dvou-vaječných dvojčat je to +0,90 a u odděle-ně vychovávaných jednovaječných dvojčat +0,77. V současné době jsou genetickým studiím přístupné tyto znaky osobnosti: fyzická výbava, temperament a intelektuální schopnosti (P. Zvolský, 1973). Výzkum dědičnosti psychických vlastností započali F. Galton (1869) a Th. Ribot (1873). Dále byly studovány dědičné vlivy v neurózách, psychopatiích, alkoholismu, homosexualitě, emocionálnosti, schizofrenii, atrofii mozku a oligofrenii. V průběhu vývoje genetiky se vytvořil její specifický obor, tzv. behaviorální genetika (genetika chování), jejímž předmětem je jak chování člověka, tak i zvířat. Dlouho byla a dosud je diskutována otázka podílu vlivu dědičnosti a prostředí; určité závěry z této disku-se, týkající se psychologie osobnosti, přináší jí L. A. Pervin (1981) a M. Amelang a D. Bartussek (1990). Pervin dospívá k následujícím poznatkům: „geny a prostředí spolu souvisí“; oceňování míry dědičnosti určité vlastnosti neříká nic o tom, prostřednictvím jakých procesů se vlastnost vyvíjí, taková ocenění platí

často jen pro určitou populaci v určitých životních podmínkách a dále jdoucí zobecnění není přípustné; „to, že je rys osobnosti geneticky determinován neznamená, že je přítomen již při narození, vlastnost je určována spíše působením mnoha genů než jediným genem; biologická skutečnost, že lidé jsou geneticky rozdílní, by neměla být zaměňována se společenským nebo politickým posuzováním rovnosti a nerovnosti" a „to, že je znak geneticky determinován neznamená, že je fixován a nemůže být ovlivňován změnami prostředí...existuje jen zcela málo zděděných znaků, které nejsou zrnitelné vlivy prostředí". Amelang a Bartussek (1990) soudí, že na základě zjištěných faktů lze učinit závěry, že „inteligence se zdá být v silnější míře vysvětlitelná genetickými faktory než rysy osobnosti v užším smyslu", avšak v jakém rozsahu přesně je rozsah fenotypické variance testů inteligence a ještě více testů osobnosti determinován faktory dědičnosti, bude dále předmětem rozhodných kontroverzí. Výzkumy inteligence společně a odděleně vychovávaných jednovaječných dvojčat a další nepřinesly jednotné výsledky; starší výzkumy došly k vyšším koeficientům dědičnosti než mladší výzkumy; dědičnost výše inteligence (intelligenčního kvocientu) je vyjádřena hodnotami mezi 0,40-0,70, u dědičnosti rysů osobnosti jsou tyto hodnoty mnohem nižší, pro genetickou determinaci agresivity nebyly nalezeny žádné důkazy. Pro budoucnost se proto zdá být důležitější otázka, které neuroanatomické struktury a fyziologické procesy vytvářejí předpoklady dědičnosti; lze při tom poukázat zejména na rychlost vedení nervových impulzů a pamětní kapacitu, evokované potenciály a vytváření podmíněných reakcí (synaptických spojů) a další (T. J. Boucharďr., 1984).

Kulturní a rasové rozdíly. Jsou-li lidé tříděni podle takových kritérií, jako jsou společenské postavení, povolání, městské a venkovské bydliště a národnost, lze najít často významné skupinové rozdíly ve výchovných praktikách, v sexuálním chování, v emočních reakcích, zájmech a postojích, jakož i ve výkonech v různých testech, „neboť každá kultura nebo subkultura upřednostňuje vývoj svých vlastních vzorců schopností a vlastností" (A. Anastasiová, 1987). Citovaná autorka pokládá rasy za „populace, které se liší relativní hojností určitých genů", avšak tyto žijí často jako menšiny v určitém kulturním prostředí, a pro-

to lze účinek biologických a kulturních faktorů těžko oddělit; ačkoli získaná data nejsou přesvědčující, poukazují zejména experimentální výzkumy spíše na kulturní než na biologické základy existence rasových rozdílů v psychických vlastnostech (Anastasiová). Nicméně P. R. Hofstätter (1971) poukazuje na určité empiricky zjištěné rozdíly mezi rasami. Je to např. „chuťová slepota" vůči určité substanci (fenyl-thio-carbamid), tj. neschopnost vnímat lehce hořkou chuť této substance v určité koncentraci; u amerických Indiánů lze najít 98 % osob, které jsou na tuto substanci vnímavé, zatímco v Anglii a Irsku je to kolem 50 % osob. Pokud byly pomocí kognitivních testů zjištěny rasové rozdíly v inteligenci, např. mezi bílými a černošskými americkými dětmi, kdy černošské děti vykazovaly nižší výkony, týkají se tyto rozdíly „zvláště drasticky" funkcí závislých na kultuře (S. Scarrová a W. B. Barker, 1978). U nás velké množství romských dětí navštěvuje zvláštní školu, avšak je tomu tak z důvodů výchovné zanedbanosti a nedostatečného ovládnutí češtiny, nikoli pro skutečnou geneticky podmíněnou intelektovou inferioritu. Problém rasa - kultura je analogický problému dědičnost - prostředí: existují patrně rasové rozdíly v temperamentu a v jiných charakteristikách osobnosti, avšak fenotypické rozdíly lze připsat na vrub různých kulturních podmínek života. Ty jsou pak vyjádřeny především rozdíly v rodinné výchově, tj. ve „výchovném chování" rodičů, jakož i v celkovém stylu života rodiny. Proto se připisuje rozhodující vliv „familiárním komponentám", přičemž výchovný styl (způsob výchovy dětí v rodině) je jen jednou z těchto komponent; uplatňuje se v ní, jak bylo faktorováním zjištěno, autonomie versus kontrola, přichylnost (láska) versus odmítání (nepřátelství) jako faktory výchovného chování rodičů. (-> Kulturní základy psychiky, Sociální činitelé psychiky) Závěrem tedy lze říci, že rasové genetické vlivy mohou být modifikovány dlouhodobými vlivy kulturního prostředí.

Pohlavní rozdíly. Psychologické rozdíly mezi muži a ženami byly zdůrazňovány již ve starověku a empiricky byly zjišťovány až na začátku našeho století; zdůrazňovala se hlavně fyzická a psychická nadřazenost mužů (latinské slovo vir, muž je údajně odvozeno od virtus, cnost; to tvrdil Cicero ve svých Tuskulských rozhovorech II, 43). Také v bibli je naznačena podřízenost žen mužům (sv. Pavel

1. Kor. 14, 34; 1. Mojžíš 3,16). S velkým despektem se o ženách vyjadřovali sv. otcové, přirovnávající ženu k nebezpečnému divokému zvířeti, k „bráně pekelné". Tento despekt vyvrcholil v dílech O. Weininger (1916) a P. J. Moebia (1903); první z uvedených autorů zdůrazňoval charakterovou a druhý fyziologickou méněcennost ženy. Tyto názory jsou však zcela v rozporu se skutečností: žena se dožívá v průměru o několik let více než muž, více mrtvých narozených dětí je mužského pohlaví, muž se vyznačuje spíše jen větší svalovou silou. Rozdíl v biologické konstituci mužů a žen nejsou absolutní, neboť v krvi žen je určité množství mužských pohlavních hormonů, a naopak v krvi mužů zase určité množství ženských pohlavních hormonů; při jejich disproporcii vzniká virilní typ ženy a femininní typ muže, vyznačující se nejen charakteristickým vzezřením, ale i chováním, které však může mít původ i ve výchově. Role mužů a žen jsou v různých kulturách různé, např. u kmene Kvakiutlů jsou mužové ve vztahu k ženám pasivní, plaší a nejistí, ženy naopak jsou eroticky iniciativní, u kmene Manus vychovávají děti otcové a nikoli matky, u jiných kmenů chodí ženy na lov a muži doma vaří, u několika afrických kmenů je šití výlučně mužskou záležitostí a misionáři, kteří se snažili naučit ženy těchto kmenů šít, vyvolali pohoršení. Diference rolí mužů a žen jsou dány kulturou, jednoznačně biologicky je však určena role mužů a žen při plození potomstva. Chlapci jsou po narození poněkud těžší a větší než děvčátka, ta se však do 14. roku věku vyvíjejí rychleji tělesně i duševně. Větší nespokojenost s rolí svého pohlaví vykazují ženy než muži, protože současné kultury jsou vysloveně mužské. První výzkumy se týkaly rozdílů v zájmech (L. M. Terman a C. C. Milesová, 1936). Bylo zjištěno, že muži se zajímají více o dobrodružství, o tělesnou činnost, o mechaniku, přírodovědu a obchod, ženy o domácí, umělecké a sociální činnosti; později byly potvrzeny typické mužské a ženské zájmy. J. P. Guilford a W. S. Zimmerman (1956) identifikovali faktory maskulinity a feminity: Maskulinní osoba má především mužské zájmy (např. zajímá se spíše o automobily než o pěstování květin, jde raději na fotbal než na taneční zábavu), potlačuje svůj emocionální výraz (nepláče např. tak často); naopak femininní osoba je soucitná (např. „lituje ptáčka vypadlého z hnízda"), vyčerpávají ji pocity

hnusu a „nemá nic proti tomu, aby byla středem zájmu". Ze zjištěných faktů, zdůrazňuje J. P. Guilford (1959), se nedá nic vyvozovat o sexuální zaměření, tj. femininní muži a maskulinní ženy nemusí být nutně homosexuální, ačkoli tomu tak často je. F. L. Goodenoughová (1931) zjistila, že chlapci jsou agresivnější než děvčata (berou častěji jiným hračky, častěji se perou a odmítají se dělit, zatímco děvčata se vyhýbají střetnutím a jsou ústupnější, což je zřejmě důsledek výchovy, neboť v amerických rodinách jsou chlapci vychovávaní spíše k dominanci a děvčata k submisivitě (M. J. Radkeová 1946). K feminitě může vést výchova (přidržování u domácích prací, hlídání mladších sourozenců, mytí nádobí, pomoc při vaření a celkové „dívčí vedení" chlapce), stejně tak k maskulinitě (účast děvčat na chlapeckých hrách, podřizování se určitým skupinovým normám). K. Freund (1962) zjistil, že „s výraznou femininní identifikací bývá sdrůžen výskyt narcistických projevů jak v dětství, tak i v dospělosti". Podle K. Lorenze (1958) se maskulinní a femininní charakteristiky objevují v chování samců a samic šimpanzů, divokých hus a koní (dominance a submise a některé další). Typický ženský zájem o vlastní tělo souvisí patrně s tendencí být sexuálně atraktivní. S. Freud (1932) se pokusil vyvodit základní znaky psychologie ženy ze „závisti penisu", která je podkladem ženského pocitu méněcennosti. Proti tomu však protestovaly psychoanalytičky M. Kleinová (1948) a G. Thompsonová (1950), které poukazovaly na to, že chybějící penis může být pocíťován jako nedostatek jen ve společnosti zdůrazňující pohlavní rozdíly. V některých mýtech se objevuje téma ženy „pohlcující" muže. Podle R. Cailloise (1968) vyjadřují mýty pozorované přírodní skutečnosti a jejich zobecnění; v tomto smyslu je pak téma ženy pohlcující muže zřejmě odvozeno z pozorování chování určitého druhu hmyzu (kudlanky nábožné), jehož samička ukousne v závěru kopulace samečkovi hlavu a po kopulaci jej pozře. Romantický básník Novalis píše o vzájemném pohlcování se milenců a podobně se vyjadřují psychoanalyticky, což je ovšem míněno alegoricky. Z takových symbolických interpretací různých jevů však pochází množství předsudků o psychologických rozdílech mezi muži a ženami. První rozsáhlejší výzkum těchto rozdílů provedl až G. Heymans (1924) a zjistil jediný výraznější rozdíl: podle vlastního posuzování se ženy po-

važují za emocionálnější než muži. Podle E. E. Maccobyové (1966) jsou ženy také úzkostnější než muži. Rozdíly v inteligenci jsou jen relativní, u žen se nachází méně odchylek od průměru, tj. mezi muži je víc idiotů, ale i géniů; lze však soudit, že inteligence ženy je kvalitativně jiná: žena více rozumí životu, muž technice (v Platonově Symposiu uvádí Sokrates, že se ve věcech lásky nechal poučovat moudrou kněžkou Diotimou). Nověji shrnul výsledky výzkumu psychologických rozdílů mezi muži a ženami z hlediska ontogenetického utváření H. Dannhauer (1977), který zdůrazňuje „společenskou determinaci“ těchto rozdílů, jež jsou tak připisovány rozdílům v rolích. Jindy se tyto rozdíly připisují „vnímání vlastního pohlaví“, lépe řečeno jeho interpretaci v rámci určitých životních podmínek, což je také ovlivňováno výchovou (J. Money a C. Tucker, 1975). Ženy se vyznačují větší „neurovegetativní flexibilitou“ (L. M. Terman a F. T. Tyler, 1954), ale větší adaptabilitou: podle P. R. Hofstattera (1971) se zjistilo, že během druhé světové války byla nervová onemocnění ze stresů a také případy hysterie častější u mužů než u žen. Podle různých pramenů je typickou formou ženské agresivity intrika, mužské pak spíše otevřené a fyzické napadání. Další rozdíly se týkají ideálu erotického partnera (Z. Neckí, 1971): ženy preferují sociální a charakterová hlediska, muži často fyzickou atraktivitu. Výrazné rozdíly mezi muži a ženami lze shledat v oblasti sexuálního chování a prožívání. Mužská sexualita je penetrativní, ženská receptivní; jsou tu i rozdíly ve vztahu k sexuálním aktivitám (ženy více než muži kladou důraz na „milostnou předehru koitu“), rozdíly v erotogenních zónách a ve vztahu k sexuálnímu styku vůbec. Muži snadněji než ženy jsou s to oddělovat sex od erotiky: mohou mít sexuální styky i bez hlubšího emocionálního vztahu ke svým partnerkám, ženy potřebují ke styku určité emocionální vyladění (s výjimkou prostitutek vůči svým zákazníkům, ale nikoli milencům). Reakce na sexuální stimulaci se u žen vyvíjí pozvol-

něji než u mužů, kteří reagují prudším stoupáním sexuálního vzrušení. Rozdíly jsou i v prožívání orgasmu (u žen je plnější a delší v doznívání) a v pohotovosti k opakování koitu (u mužů se objevuje refrakterní fáze). Žena může prožít i několik orgasmů za sebou, ale může za určitých podmínek prožívat ze sexuálního styku uspokojení i bez orgasmu. Muži mají větší tendenci k promiskuitě a tedy i k nevěře než ženy, jejichž disponovanost ke koitu není omezována takovým limitujícím faktorem jako je mužská erektilita, ale poruchy libida, resp. jeho útlumy jsou u žen častější než mužů. Výrazné rozdíly v sexualitě mužů a žen uvádí spisovatelka S. de Beauvoirová (Druhé pohlaví, 1967), která poukazuje na to, že žena se často cítí jako pouhý objekt, je pasivní a její sexualita se probouzí v jiném klimatu, než mužská. Rozdíly mužů a žen ve vztahu k sexualitě jsou určovány především vlivy kultury a výchovy, ale do jisté míry plynou i z rozdílů v tělesné konstituci. U savců jsou samci agresivnější než samice, u lidí jsou tyto rozdíly spíše jen ve formách. Větší dotykovou senzibilitu u děvčátek považuje J. Bardwick (1971) za důsledek větší schopnosti empatie (vcítění), ale také imaginace u žen. Ačkoli nejsou mezi muži a ženami rozdíly v intelektové kapacitě, většina mužů vykazuje větší intelektové výkony, což patrně souvisí s tím, že zastává vyšší společenské pozice a má tak i silnější výkonovou motivaci. Západní kultura je vcelku pokládána za kulturu mužskou. To je označováno jako sexismus (diskriminace žen) a je to spojeno s feministickým hnutím.

Literatura:

Anastasi, A.: *Diferencial psychology*, 3. vyd. New York 1958. Amelang, M., Bartussek, D.: *Diferentielle Psychologie und Personlichkeitsforschung*, 3. vyd. Stuttgart-Berlin-Köln 1990. Bardwick, J.: *Psychology of women*, New York 1971. Daunhauer, H.: *Geschlecht und Persönlichkeit*, Berlin 1977. Hofstätter, P. R.: *Diferentielle Psychologie*, Stuttgart 1971. Štúr, I.: *Základy diferenciálnej psychologie*, Bratislava 1975.

OSOBNOST - DYNAMIKA

Termín dynamika vyjadřuje ve fyzice tu část mechaniky, která pojednává o pohybu; je odvozen z řeckého slova dynamis, síla. V psychologii osobnosti, jak ukázal V. Tardy (1967), má *pojmem dynamika osobnosti* dosti komplikovaný význam; „dynamika osobnosti je část psychické dynamiky vůbec“, neboť se vztahuje nejen k osobnosti, ale i k vývoji, je-li vývoj chápán jako změna; stejně je chápána i dynamika, ale jen některé změny znamenají vývoj osobnosti. Tardy dále poukazuje na *vztah pojmů dynamika osobnosti a motivace*: „Dynamika se nedá ostře odlišit od motivace,“ ale dynamika je širší pojem než motivace. Kromě toho i temperamentové dispozice jsou pokládány za dynamické. Podle Tardého by dynamika osobnosti zkoumala motivaci v celku osobnosti, pojednávála by o duševních silách, ale pojem síly je tu velmi neurčitý. K. Lewin (1935) vytvořil „dynamickou teorii osobnosti“, ale pojem dynamiky také určitěji nevymezil. Uvádí pouze, že osobnost chápána dynamicky je „totalita systému“; struktura totality je stupeň diferenciací systému; např. rok staré dítě není dynamicky tak diferencované na separátní systémy jako třicet let starý muž. R. S. Woodworth (1918) zavedl pojem „dynamická psychologie“, avšak dynamické pojetí duševního života nacházíme již u W. McDougalla (1908). Woodworth rozumí dynamikou interakci subjektu a objektu, resp. „dynamickou výměnu“ ve smyslu aktivního působení a aktivní recepce („active give and take“); za objekty jsou zde pokládány především jiní lidé. Podle Lewina vznikají *psychické síly* z napětí mezi subjektem a jeho životním polem, ze vztahu jeho potřeb a jejich předmětu, z přitažlivosti a odpudivosti objektů. Tardy (1967) soudí, že pojmu duševní síla lze používat v širším smyslu, než jak jej chápal Lewin, a to tak, jak je používán v obecné řeči, tedy pro označení motivů a sebevlády. Poukazuje však na to, že tu nejde o fyzikální pojem síly a rovněž na to, že není přímá úměrnost mezi vynakládáním svalové síly v úmyslném jednání a duševní silou - „při stejném úsilí vyvinou větší svaly větší sílu“; příkladem duševní síly je subjektivní potřeba, ale také sebeovládání. I. Sarnoff (1962) napsal monografii o dynamice osobnosti a jejím vývoji

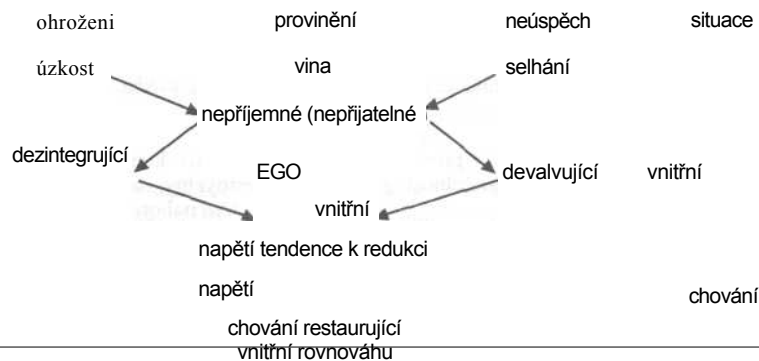
a rozlišuje *pojmy dynamika a vývoj* takto: Slovo vývoj poukazuje na „chronologický případ (account) determinant intervenujících proměnných a hypotetických konstruktů, které mají co činit s vysvětlením behaviorálních změn, jež se objevují v průběhu života individua“, zatímco slovo dynamika označuje „specifické způsoby takových intervenujících proměnných a hypotetických konstruktů, které: a) fungují v determinaci otevřeného chování individua a b) interagují jedna s druhou“. Tak např. utváření motivů je tématem vývoje osobnosti, zatímco konflikt motivů a možné důsledky takového konfliktu v chování jsou tématem dynamiky osobnosti. Dále je tu vztah mezi pojmy motivace a dynamika osobnosti: Podržíme-li se rozlišení psychických procesů a dispozic, pak motivace je jevem **procesaálním**, zatímco dynamika osobnosti je jevem **dispozičním**, pojem motivace vyjadřuje tedy proces (→ Motivace), dispozici vyjadřuje pojem motiv. Avšak motivaci a motivy nelze dost dobře oddělovat, a proto se tematicky překrývají i pojmy motivace a dynamika osobnosti s tím, že dynamika osobnosti tematizuje především strukturální základy procesu motivace, tj. motivy a obecné principy motivovaného chování. Současně je tu chování jedince vysvětlováno v širších souvislostech vnitřních a vnějších podmínek (vztah ke konceptu ega, existenciální situace atd.). A tak *téma dynamika osobnosti* pojednává o motivech a obecných principech lidského chování ve vztahu k základnímu osobnostnímu explanačnímu konstruktu, jímž je ego. To, co se děje v životním prostoru jedince, je závislé na dění v něm samém a naopak; existuje tedy vzájemná závislost ega a životního prostředí, prožívání světa a chování vůči světu, introjekce a projekce atd. V tomto smyslu je charakteristickým, byť poněkud jednostranným pojetím dynamiky osobnosti psychoanalýza.

Dynamická funkce ega (já). (→ Osobnost) Ego (já) je teoretický konstrukt, který vysvětluje organizaci osobnosti vykazující se jako relativně jednotně fungující celek; tak je v konstruktě já zahrnuta i dynamika osobnosti, tj. motivy její činnosti. Smyslem chování je udržování vnitřní psychické rovnováhy, která je dána také pocitem hodnoty sebe sama. Ve směru této tendence k udržování hodnoty sebe sama vystupují specifické mechanismy, jejichž smyslem je restaurace pozitivního se-beoceňování. Tyto mechanismy nejsou pochopitelné bez vztahu k pojmu já. E. R. Hil-

gard (1949, 1965) rozlišuje následující *mechanismy restaurace pozitivní hodnoty ega*: 1. mechanismy obrany proti úzkosti, 2. mechanismy sebeklamu. Pokud jde o první z nich, empiricky byla prokázána zpevňující funkce redukce úzkosti (strachu): zpevňováno je chování vedoucí k redukci úzkosti; takové aktivity nebo rituály vedoucí k redukci úzkosti mají charakteristiky obranných mechanismů. Všechny stavy získaného strachu jsou stavy tenze a jako takové vystupují jako získané popudy, tj. motivují učení a chování; mají motivační vliv, protože redukuje vnitřní napětí. Mechanismy chování jsou zpevňovány a naučeny jako způsoby redukce úzkosti. U člověka se vedle pocitů úzkosti, resp. strachu, uplatňují také pocity viny vyvolané špatným rozhodnutím. Chceme-li pochopit obranu jedince proti pocitům viny a úzkosti, musíme znát něco o jeho obrazu sebe sama, musíme brát zřetel k jeho sebepojetí a k jeho hodnotové orientaci. Pokud jde o mechanismy sebeklamu („self-deceptive mechanismus“), podporují sebeoceňování („self-esteem“, vážení si sebe sama); uveďme např. mechanismus racionalizace jako zastírání neúspěchu (hledání výmluv). Jiným takovým mechanismem může být agrese, která je obvykle způsobem řešení problému (odstraňování překážek násilím) a je-li úspěšná, vede k pocitu vítězství; avšak tzv. přemístěná agrese (přenesení agrese na náhradní objekt) je projevem falešného obvinění a obsahuje tak prvky sebeklamu. Uvolňuje však vnitřní napětí. Člověk klame sám sebe dvěma způsoby: 1. popíráním impulzů, rysů nebo vzpomínek, 2. maskováním („disguise“), konverzí, přeměňováním impulzů, rysů a vzpomínek. Nejvýraznější evidencí popření je amnézie (zapomínání jako potlačení, represe toho, co snižuje hodnotu já - výběrová ztrá-

ta paměti, potlačení vzpomínek spojených se snížením hodnoty já). Maskování se projevuje řadou způsobů, např. projekcí (vlastní nežádoucí rysy jsou ve zvýšené míře připisovány jiným lidem). Sebeklamání popřením nebo maskováním navozuje restauraci sebeocenění: amnézie se obvykle týká životních epizod, které vyvolávaly úzkost nebo pocity viny, je to strach ze ztráty státu, ze ztráty jistoty já atd. Explanační koncept já, jak dále uvádí Hilgard, je založen na introspekci, nebo je odvozen ze zjištěných skutečností, mimo jiné z hypotéz, které byly empiricky potvrzeny, a ze zobecněných klinických zkušeností. Jsou tu však i další hypotézy, které na přezkoušení čekají. Podle Hilgarda je to např. hypotéza o kontinuitě motivačních vzorců, hypotéza o genotypickém vzorcování motivů a další. První z obou uvedených hypotéz vychází z toho, že organizace motivů a postojů má centrum v já: Reakce na přítomnou situaci je koherentní s reakcemi na minulé situace a já tak může být chápáno jako vzorec setrvávajících zvyků a postojů, jejichž organizace nebo struktura je naučena; každá struktura zvyku tedy vykazuje znaky minulého v přítomném. Jestliže nové cíle substituují staré, je tu kontinuita s minulostí jednak ve způsobu jimž jsou cíle vybírány a jednak ve způsobech jimiž je získáváno uspokojení: jedna forma uspokojení neznatelně překrývá druhou, starší. Tak by měl výzkum, podle Hilgarda, prokázat či neprokázat např. kontinuitu mezi způsobem kojeneckého sání, cucáním palce, okusováním nehtů, kouřením cigaret a otevřeným sexuálním chováním (tj. kontinuitu různých forem orálního uspokojování, jak ji předpokládají někteří psychoanalytici). Chování osobnosti je ego-vztažné (viz schéma).

Ego-vztažné chování

Přehled obranných mechanismů (T. W. Costello, S. S. Zalkind, 1963)

Forma reakce	Psychologický proces	Příklad
kompenzace	osoba sleduje nějaké předsevzetí s vysokými osobními nároky, aby se tím vyrovnala s nějakým osobním nedostatkem	dělník, jemuž byl firmou odepřen postup, se stane angažovaným předsedou fotbalového klubu
konverze útěk do nemoci	emocionální napětí a konflikty se projevují v množství psychosomatických symptomů (bolesti, potíže s krevním oběhem, astma, žaludeční vředy, kožní nemoci)	den potom, co byl osobně zamítnut navržený projekt, se u jedince objeví silné bolesti hlavy a je upoutána na lůžko
přemístění	převedení iritujících emocí na osoby, ideje, věci, které nemají vztah k vlastní přítomnosti	poté, co mistr dostane od vedoucího oddělení důtku, vynadá svému podřízenému
útěk do fantazie	denní sny a jiné formy imaginace napomáhají k úniku ze skutečnosti a k prožívání uspokojení	málo oceňovaný zaměstnanec sní o tom, že při rozhovoru s nadřízeným učiní velkolepý návrh
identifikace	jedinec zvyšuje svůj pocit hodnoty, řídí-li své chování podle jiné osoby a často zvnitřňuje její hodnoty a názory; tím se podílí na úspěších druhého	asistent nebo zástupce nadřízeného nezdědka napodobuje jeho řeč, gesta, vkus, oděv a jednání
vzdor, odmítání	aktivní nebo pasivní odpor, který probíhá nevědomě	jedinec, který byl proti své vůli poslán do výboru, roztrhá každý oběžník, který odtud dostane
projekce	jedinec se chrání před přiznáním si vlastních nežádoucích vlastností nebo neakceptovatelných emocí tím, že je přisuzuje druhým lidem	neúspěšní pracovníci blokují postup druhých, jimž vytýkají, že zavinili jejich stagnaci
regrese	osoba upadá do dřívějšího, méně zralého způsobu chování	vedoucí pracovník při nějaké akci neuspěje a „zahrabe se“ proto v administrativní práci
záminková reakce („reaction formation“)	sklony, které nejsou akceptovatelné, jsou potlačeny a na jejich místo nastoupí protikladné postoje a způsoby chování	jedinec, který potlačuje silné sexuální impulzy, se stane pohlavním moralizátorem
racionalizace	nežádoucí způsoby chování, motivy a postoje jsou „zahaleny“ tím, že jsou jim přiřazena přijatelná vysvětlení	rodič, který šetří na svém dítěti, si nachází „vysvětlení“, že to činí pro jeho dobro
potlačení	pohnutky, city, zkušenosti jsou vyloučeny z vědomí, aby se zabránilo pocitům úzkosti a viny	jedinec zapomene odeslat nepříjemnou zprávu nebo předat nepříjemnou informaci
fixace	určitá reakce se udržuje i přesto, že se opakovaně ukazují její neúčelnost	určitý předpis, který se již dávno ukázal jako nesmyslný, se bude dále dodržovat, aby se „tém nahoře ukázalo“
rezignace, apatie, nezájem	psychický kontakt s okolím je přerušen a každá emoční a osobní účast odstavena	zaměstnanec, který nebyl nikdy pochválen, vykonává dále svou práci nezúčastněně a nezbale

Forma reakce	Psychologický proces	Příklad
útek	stažení se z oblasti, v níž je zažíváno ponížení, frustrace, konflikt	jedinec, který ztroskotál se svými pokusy o kontakt, se zcela uzavře a stane se samotářem
agrese	osoba se „mstí“ za utrpěnou porážku nebo za omezování tím, že potlačuje druhé, snaží se je ovládat, poškozovat (agrese se může přesunout i na věci - ničivý vztek, sabotáž)	pracovník, který je svými kolegy soustavně zesměšňován, „vidí rudě“, začne rvačku nebo poškodí úmyslně stroj
popření skutečnosti	jedinec zavírá oči před skutečností, aby se vyhnul snižování své hodnoty (pro určité příhody vyvine „slepu skvrnu“)	pracovník, který je při povyšování stále přeskakován, nechce uznat, že je to pro jeho neschopnost, ale věří, že je obětí diskriminace
superkonformita	po selhání plní jedinec všechny své povinnosti ve zvýšené míře a jistí se tak před dalšími výtkami	jedinec, který byl pokárán svým šéfem, pracuje nyní „podle předpisu“
sebeobviňování, autoakuzace	agrese obrácená dovnitř, proti sobě samému: jedinec se obviňuje, ponižuje, trestá, čímž odstraňuje možnost, aby to učinili jiní	pracovník se sám dělá špatným a zajišťuje si tak lítost a pomoc nadřízených a spolupracovníků

Jiná klasifikace obranných mechanismů a jejich projevů

(E. R. Hilgard, R. C. Atkinson, R. L. Atkinson, 1971)

Mechanismus	Obrana	Metoda zvládnutí
<i>diskriminace</i> : oddělování ideje od pocitu, ideje od ideje a pocitu od pocitu	ponechat stranou ideje nebo je oddělit od doprovodných emocí, disociace	objektivita: oddělením idejí od pocitů získat racionální hodnocení nebo soud
<i>symbolizace</i> : taková analýza zkušenosti, která anticipuje výsledky alternativních voleb	racionalizace: obětovat přijatelné vysvětlení, aby byla zakryta povaha nějakého impulzu	logická analýza: analyzovat úspěšně kauzální aspekty situace
<i>selektivní vědomí</i> : výběrová pozornost	popření: nedívat se do tváře bolestných myšlenek, pocitů	koncentrace: dočasné vnímání, ponechává stranou to, co je nepříjemné
<i>senzitivita</i> : chápání nevyjádřených pocitů nebo idejí druhých lidí	projekce: připisování vlastních znaků jiné osobě	empatie (vcítění): stavět se do situace jiné osoby a zakoušet, jak tato cítí
<i>časový zvrát</i> : žít minulými pocity a idejemi	regrese: nepřiměřené chování zbavující odpovědnosti, závazků, přání druhých	hravost: užívání minulých citů a idejí k řešení současných životních problémů
<i>odchýlení impulzů</i> : modifikace touhy nebo objektu impulzu (náhradní objekt potřeby)	přemístění: dočasné a neúspěšné potlačení nepříjemných impulzů	náhrada: hledání alternativní cesty, společensky přijatelného uspokojení primitivních pudů
<i>omezování impulzů</i> : kontrola impulzu potlačením jeho projevu	potlačení: útlum pocitů, idejí (potlačené je symbolizováno)	suprese: udržování dezaprobovaného impulzu „na uzdě“

Ego-defenzivní mechanismy. Jedním z aspektů dynamiky osobnosti je tedy výše uvedená obrana pozitivní hodnoty ega. Ve funkci této obrany vystupuje řada automatických nevědomých mechanismů, jejichž smyslem je restaurace pozitivní hodnoty ega, když je tato hodnota ohrožena pocity viny, neúspěchu atd. Funkci obranných mechanismů objevil S. Freud, systematicky je poprvé popsala jeho dcera A. Freudová (1946).

Funkcí výše uvedených obranných, resp. ego-defenzivních mechanismů je *obrana ega*, tj. eliminace pocitu snížení vlastní hodnoty, restaurace pocitu pozitivní hodnoty vlastního já v situacích neúspěchu apod. Na předcházejících stránkách popsané způsoby chování mají tedy význam obrany a zahrnují větší či menší stupeň deformace jak vnitřní, tak i vnější skutečnosti; jsou to v podstatě motivované deformace průběhu kognitivních procesů (H. J. Grzegolowska-Klarkowska, 1986). Stávají se tak důležitým regulátorem lidského chování a poukazují na existenci nevědomého regulativního psychického aparátu osobnosti; v tomto smyslu jsou připisovány tzv. hlubinné osobě (-> Osobnost - struktura). Řadu z těchto způsobů chování lze prokázat experimentálně, např. projekci, všechny jsou evidentní klinicky a pochopitelné jen ve vztahu ke konceptu ega. Teorie obrany ega má dosud řadu bílých míst. Je např. obrana ega obranou toho co subjekt o sobě ví, sám o sobě cítí, nebo jde o ochranu osobnosti jako celku? Lze předpokládat, že oba tyto aspekty jsou v mechanismech obrany ega integrovány. Obrana ega je obranou hodnoty já a současně integrity osobnosti, neboť poznatky a pocity snížené hodnoty já vytvářejí vnitřní napětí a osobnost funkčně dezintegrují; jsou to v podstatě psychické komplexy, které osobnost nemůže plně asimilovat. Pro klinickou psychologii zvláště důležitý koncept obrany ega byl iniciován dílem S. Freuda (1894 - studie o „obránných neuropsychózách“) a později se stal předmětem širokého výzkumného i teoretického zájmu. Současně se podstatně rozšířil počet obranných mechanismů o řadu nově identifikovaných, což souviselo se změnou historických životních podmínek (namísto frustrovaného sexu nastoupila se sexuální revolucí spíše frustrace lásky, jejíž realizace je jedním z hlavních zdrojů sebehodnocení). Freud prozkoumal především potlačení (vytěsnění), je-

ho následovníci rozšířili pojetí obrany ega a identifikovali řadu dalších mechanismů (v současné době je jich popsáno kolem čtyřiceti). Obranné mechanismy jsou autonomně fungující způsoby chování, které tvoří již přechod k funkčním poruchám chování, neurozám. Jsou-li příliš rigidní, a tím často paradoxní (např. fixace na reakci, která přináší újmu), mohou být již označeny za neurotické obranné mechanismy.

Experimentálně je potvrzena především *obrana ve vnímání* či „percepční potlačení“ (P. G. Upson, 1967): Do vědomí nejsou připuštěny dezintegrující dojmy, tj. pokusné osoby vykazují vyšší percepční prahy pro podnětová slova asociovaná s neúspěchem, pro „sprostá“ slova atd. J. S. Bruner a L. Postman (1947) prokázali selektivní vliv emocí ve vnímání a skutečnost, že vnímání objektů je determinováno jejich hodnotou (chudé děti vnímají mince a koláče jako větší než děti z bohatých rodin). Ve vnímání se uplatňuje emociogenní selekce: negativně emočně akcentované podněty jsou hůře rozpoznávány a jejich vnímání vyžaduje vyšší podnětové prahy (větší intenzitu podnětu), než je u jedince obvyklé. Děje se zde tedy jakýmsi aparátem řízená selekce, určité podněty si jedinec neuvědomuje. To je analogické psychoanalytickému pojetí cenzurní funkce ega v obsahu snů: potlačené impulzy dostávají v obsahu snů přípustnou, symbolickou podobu, aby byl chráněn průběh spánku a nebyla vyvolávána úzkost z dezaprobovaných sklonů. Soustavně zkoumal obranu ve vnímání N. F. Dixon (1958). Emocionální aspekty percepční obrany, např. u slov vyjadřujících různá tabu, zkoumal E. McGinnies (1949) a další. W. P. Brown (1965) soudí, že emoce zvyšují i snižují prahy vnímání: podněty asociované s uspokojením potřeb vjemové prahy snižují, podněty ohrožující sebecit a sebezpojetí je zvyšují; takové podněty však musí vyvolávat úzkost, nikoli jen nelibost (C. Eriksen a J. Pierce, 1968). Experimentálně byla také potvrzena *projekce*, promítání psychických obsahů nebo připisování dezaprobovaných vlastností jiným lidem (R. R. Sears, 1936). Podle uvedeného autora se jedinec projekcí brání názoru, že má negativní vlastnosti nebo že činí něco špatného. C. J. Adcock (1965) definuje projekci přímo jako vyhledávání našich vlastních chyb u druhých. Příkladem projekce je názor

člověka, který se dopustil krádeže, že „všichni kradou“; zbavuje se tím pocitu viny. Podle E. Griinewalda (1962) je projekce odpovědí na „vyzývavou situaci“ a „v projekci se odhaluje osobnost“ (proto byly pro potřeby klinické psychologie vypracovány četné tzv. projektivní metody psychodiagnostiky osobnosti). Je však nutné rozlišovat afektivní (výše uvedenou) a strukturální projekci (R. Meili, 1961); druhá je podněcována málo strukturovanou podnětovou situací, avšak může se stát prostředkem afektivní projekce potlačených sklonů, resp. frustrovaných potřeb. Projekci hladu prokázali experimentálně D. C. McClelland (1950) a další. R. B. Cattell a P. Wenig (1952) podrobili faktorování různé druhy projekcí a extrahovali osm různých faktorů projekce, mezi jiným také faktor „pravé projekce“. R. W. Wallen (1956) vymezuje projekci jako „vnímání světa, ale nikoli realistické, nýbrž shodné s našimi vlastními motivy a koncepcemi“. To je široké pojetí, v němž projekce jako obrana ega vystupuje jen jako jedna z více forem a funkcí projekce. Obrannou funkci určitých druhů projekce objevil rovněž S. Freud (1913), který ji chápe jako nahrazení potlačeného vnitřního vnímání vnějším vnímáním, tj. impulzy pramenící z pudů a super-ega jsou nejprve potlačeny a pak promítnuty navenek, do jiných osob. Např. manžel nejprve potlačí úzkost z vlastní nevěry a pak nevěrnost promítne na svou manželku - některé případy žárlivosti mohou mít tento důvod. Projekce se v každodenním životě uplatňují ve velkém rozsahu, aniž si to ovšem lidé uvědomují - např. při posuzování druhých lidí, ve výběru beletrie a filmů atd. Velmi běžným obranným mechanismem je *racionalizace*, tj. konstrukce nějakého umělého vysvětlení, jímž má být zastřen sobě i jiným nějaký neúspěch apod. Častá je především konstrukce „omluvy“, jíž se jedinec brání výčitkám svědomí. Běžné je také svalování viny na druhé nebo reakce zvaná „kyselé hrozny“ (z La Fontaineovy bajky o lišce na vinici): nedosažitelné cíle jsou bagatelizovány, je snižována jejich skutečná, resp. původní hodnota, což umožňuje vyrovnávat se s určitými frustracemi. „Děláme-li nejprve něco impulzivně a potom to racionalizujeme, můžeme to nakonec činit úmyslně“ (E. R. Hilgard, 1962). Pokládáme-li něco za „kyselé“, jsme schopni překonat svou frustraci, aspirace já je snížena, aniž se

ztrácí úcta k sobě samému - to se vztahuje zvláště k případům, kdy je angažováno já (J. C. Adcock, 1965). Adcock považuje reakci „kyselé hrozny“ za „realistický manévr“; „je to v zájmu duševního zdraví, když můžeme najít chyby v tom, co je pro nás nedosažitelné“; komplementární reakcí je podle něho reakce „sladkého citronu“, tj. vyzdvihování předností toho, co je dosažitelné, ale méně hodnotné. Podle H. P. Laughlina (1970) se racionalizací snaží ego ospravedlnit nebo modifikovat nepřijatelné impulzy a pocity tak, aby mohly být vědomě přijatelné. P. Symons (1946) identifikoval řadu způsobů racionalizace; např. lidé, kteří se něčeho obávají (třeba styku s druhými lidmi), říkají, že to nemají rádi. Aby se ospravedlnili, svalují často vinu na druhé. Omlouvají své chování odvoláním se na jiné: že to dělají také nebo říkají, že něco, co neměli učinit, učinili jen výjimečně; odvolávají se na určité zásady (např. líní a nedbalí na zásadu liberalismu) atd. Dalším obranným mechanismem je *substituce*, tj. stanovení náhradních cílů za ty, kterých se nepodařilo dosáhnout. Podle E. R. Hilgarda (1962) má substituce dvě formy: kompenzaci a sublimaci. Na kompenzaci, která je zřejmá z každodenního života, kdy je často nutné kompenzovat různé frustrované potřeby, upozornil zvláště A. Adler (1929); ukázal, že lidé s pocitem méněcennosti se snaží v něčem vyniknout (např. fyzicky méně zdatné děti kompenzují neúspěchy v tělocviku úspěchy v jiném školním předmětu). Tzv. překompenzace je snaha vyniknout právě v oblasti určitých nedostatků, „ukázat sobě i jiným“ (např. Démostenes, který původně koktal, se stal slavným řečníkem). Lidé malého vzrůstu se často různě „vytahují“, předvádějí svou informovanost, známosti atd. „Máme zbabělce, který se stane tyranem, bázlivce, který vyhrožuje, člověka, který má pocity méněcennosti, ale chová se náramně důstojně, průměrného člověka, který se stále chlubí atd.“ (J. C. Adcock, 1965). Frustrovaný sex může být kompenzován zálibou v pornografii, nebo může být uspokojován s prostitutkami či náhodnými partnerkami („není-li tu ta, kterou mám tak rád, pak mám rád tu, která je tu“ - J. Suchý). Určitou formou substituce je přemístění blokované reakce, např. přemístění agrese na „obětního beránka“ a hledání náhradní oběti vůbec, je-li napadnutí zdroje frustrace spojeno s obavami z důsled-

ků. Jako sporná se ukazuje druhá forma substituce, sublimace (S. Freud, 1909). Freud sublimací původně chápal desexualizaci libida: frustrovaný sex se sublimuje, transformuje v básnickou nebo jinou tvorbu („žena, s níž spíme, je román, který nenapišeme“, napsal H. Balzac, a platí tedy i opak). W. S. Taylor (1933) zkoumal čtyřicet mladých mužů, u nichž důvodně předpokládal, že jejich sexualita byla sublimována v úspěšných společenských činnostech, ale zjistil, že běžně svůj sex uspokojovali různými způsoby. Sublimace je chápána přeneseně jako zjemnění a v psychoanalýze se hovoří zvláště o sublimaci sexu v uměleckých činnostech, což ovšem nemusí vždy znamenat úplnou rezignaci na sexuální aktivity, mnohdy mohou být vývojově vyšší druhy činnosti odvozeny z pudů (sexu, moci, zvědavosti, péče atd.). Existují nepochybně sublimované formy agrese (ironie, nevěcná kritika, dobírání si někoho, škádlení, zesměšňování a další). S psychosexuálním vývojem je v pubescenci u chlapců často spojena básnická činnost apod. Avšak to lze vysvětlit historickou kultivací sexu vůbec. Freudovo pojetí sublimace vyplývá z energetického pojetí dynamiky pudů: Výdej energie zablokovaný v určitém směru si hledá uvolnění, energetický potenciál musí být uvolněn, a to se může dít v činnostech nejruznějšího druhu přinášejících náhradní uspokojení, tj. uvolňujících vnitřní napětí z městnané pudové energie. Odvozování kulturních činností ze sublimace pudů je v psychoanalýze příliš absolutizováno; určité druhy sportu mohou být sublimací agrese stejně jako určité druhy umění mohou být sublimací sexu, avšak „náboženství, umění, filozofie a věda nejsou transformace samojedineho vládnoucího vitálního agens, libida, jsou to personální životní formy a pole s charakterem personálního původu“ (H. R. Luckert, 1957).

Řada psychologů operujících s pojmem adjustace (sociální přizpůsobení se) rozlišuje adjustaci obrannou (racionalizací, projekcí, kompenzací atd.) a adjustaci únikem (stáhnutí se z reality, regrese, negativismus, fantazie). (L. F. Shaffer a E. J. Shoben jr., 1956, a další) Za výraznou únikovou reakci je pokládána zejména fantazie, psychická funkce, která má ještě další dílčí funkce, např. tvůrčí. Proto *fantazie jako úniková reakce* vyjadřuje jen jednu z více funkcí fantazie. „Fantazie nebo denní

snění je imaginární reprezentace uspokojení, I kterého nebylo dosaženo v reálné zkušenosti* [(Shaffer a Shoben, 1956). S. Freud napsal, že „šťastný člověk nefantazíruje“ a básník **Hol-f** derlin řekl, že „člověk je bohem, když sní, I a žebrákem, když přemýšlí“; v obou těchto I výrocih je vyjádřena úniková funkce fantazie velmi pregnančně. Podle Shafera a Shobena j (1956) hraje fantazie dvojí roli: 1. přímo uspokojuje základní motivy, 2. je kompenzací za I to, co bylo překaženo, nebo za to, čeho nebylo dosaženo. Fantazijní produkce může přinášet uspokojení, ale jen dočasné a jen někte-1 rých frustrovaných potřeb. Hlad může člověk uspokojovat ve fantazii jen omezenou dobu, fantaziemi msty se může zabývat celá léta, erotické fantazie mohou člověka, který svůj erotický život plně nevyžívá, provázet po celý I život. Charakteristickými fantazijními produkty jsou některé druhy denního snění. Podle O. Tumlirze (1927) sní mladí muži v první řadě o slávě, moci a uplatnění, zatímco dívky o pozdějším manželství, rodině, domácnosti a dětech; to odpovídá rozdílům v rolích a budoucímu uplatnění a s dobou se to příliš nemění, neboť J. L. Singer (1975) dosáhl přibližně stejných výsledků. Plánovací funkce představ se tu spojuje se zvláštnostmi osobních rolí a úniková povaha denního snění je spíše vyjádřena v jeho kompenzační formě (např. snění o erotických stycích a dobrodružstvích, po J nichž jedinec touží, ale které ještě neprožil); v tomto smyslu je denní snění jakýmsi stálým doplňkem různých nedostatků, které člověk prožívá, neboť život jen zřídka kdy přináší plné uspokojení. H. R. Luckert (1957) používá pro fantazijní únikové reakce názvu derealizace, ale zahrnuje sem i další obranné mechanismy, např. projekci a racionalizaci. V únikové fantazii je však prvek derealizace, popření reality, obsažen, neboť to co je, má být nahrazeno něčím jiným; proto je tu přítomen i prvek kompenzace. Zvláštním případem jsou tzv. vypůjčené fantazie („borrowed fantasies“), fantazie vytvářené na základě identifikací s hrdiny románů, filmů, rockové hudby atd. Spisovatel A. Huxley nazývá v tomto smyslu literaturu přímo „opiem západu“. Jako únikový mechanismus je fantazie silně podněcována zejména obtížnými a nesnesitelnými životními situacemi, umožňuje vytvářet imaginární svět, scénář šťastného života, ale jen za předpokladu, že je spojena s nadějí, s perspektivou

jeho dosažení, neboť jinak může, v konfrontaci s bezvýhodnou realitou, prohlubovat pocit bezmocnosti při návratu ke skutečnosti.

Chápeme-li psychologicky člověka jako bytost aktivní, nikoli jen reaktivní, je zřejmé, že funkce ega jsou širší než pouhá - byť aktivní - obrana proti dezintegrujícím pocitům. Jejich opakem jsou pocity vysoké hodnoty já, pocity důležitosti, kompetence, výkonnosti, přitažlivosti atd. Jedním ze zdrojů těchto pocitů je *expanze ega*: Ve struktuře ega se uplatňuje to, jak jedinec vnímá a pociťuje sám sebe, jak o sobě smýšlí a jak se domnívá, že o něm smýšlí jiní, což se ovšem netýká jen jeho fyzického zevnějšku, psychických vlastností a chování, ale i toho, co mu jako majiteli určitých věcí patří, resp. co mu patří v obrazném smyslu (např. atraktivní manželský partner). Člověk je pyšný nejen na to, že lidé vědí o jeho schopnostech, psychických a společenských kvalitách (jeho společenském postavení), ale i na to, co vlastní ve výše uvedeném smyslu. A tak se může ztotožňovat i s určitými věcmi, které má a které se pro něj stávají zdrojem vysokého oceňování, fetišem, protože jsou to věci drahé, vzácné, zvláštní, věci, které budí respekt a obdiv (konto v bance, luxusní automobil, vila, exkluzivní zařízení bytu, sbírka vzácných předmětů atd.). Věci se mohou stávat symbolem ega v pozitivním i negativním smyslu. J. Reykowski (1976) uvádí: „Do rozsahu vlastního já vstupují nejen zkušenosti spojené s vlastní tělesnou a duchovní strukturou, ale mohou tam také vstupovat jiné osoby a vnější předměty. Tak člověk může vnímat sebe sama jako syna, jako držitele určitých předmětů (např. pozemku), jako člena skupiny atd. Uvádí se, že pro to, aby byl nějaký objekt zapojen do rozsahu vlastního já, je nutné, aby subjekt s ním setrval ve stálém kontaktu; stav tohoto objektu musí mít vliv na stav subjektu, musí podléhat kontrole subjektu a musí uspokojovat všechny požadavky subjektu. Tyto čtyři podmínky splňují členové rodiny, organizace nebo instituce, v nichž člověk funguje, některé materiální předměty - v důsledku toho se hranice rozsahu, vlastního já rozšiřují.“ Pokud se expanze ega na osoby týče, jde tu opět o osoby nějak významné, ať už svým stavem, zjevem, psychickými vlastnostmi atd. Tak hodnotu ega zvyšuje (evalvuje) také vědomí, že subjekt má významné přátele, že si týká s panem okresním hejtmanem, že má syna

na ministerstvu, že je členem exkluzivního klubu atd. Lze říci, že *sebeoceňování* má dva zdroje: 1. vlastní zkušenosti jedince, 2. mínění druhých osob o jedinci, o němž tento ví, zejména jde-li o osoby pro něj nějak významné. D. Byrne (1966) zjistil korelaci mezi sebeoceňováním a oceňováním, které člověk očekává od svých rodičů. V sebeoceňování se dále uplatňují obecná oceňování národnosti nebo rasy, k níž jedinec přísluší, skupiny, jejímž je členem, jeho pohlaví, věk, vlastnictví, společenské postavení a další. J. Reykowski (1976) uvádí: „Kontrolní vliv pocitu vlastní hodnoty v chování se spojuje s tím, že činitelé, kteří jej zvyšují, jsou zdrojem velmi silných příjemných emocí a činitelé, kteří jej snižují, naopak vzbuzují negativní emoce značné síly, a to ve formě úzkosti, studu, pocitu viny.“ Sebeoceňování souvisí s mírou sebevědomí a s úrovní aspirace a celá tato triáda funkčně propojených fenoménů vytváří důležitý motivační komplex. R. C. Wylie (1968) formuloval následující teze o *vlivu sebepojetí na chování jedince*: 1. Jedinec vnímá a osvojuje si takové obsahy, které souhlasí s jeho sebepojetím a odmítá takové, které s jeho sebepojetím nejsou v souladu. 2. Jedinec s nepřiměřeným a nepravým pojetím sebe sama je lehce zranitelný, neboť musí stále počítat s možností, že bude konfrontován s neočekávanými reakcemi druhých lidí; z toho pak rezultují úzkost a obranné reakce. 3. Hodnocení sociálního okolí jedincem závisí ve velké míře na vztahu tohoto okolí k jeho osobě. Úroveň sebevědomí jedince je dána poměrem obrazu jeho reálného a ideálního já, tj. toho, za koho se považuje, a toho, kým by chtěl být; čím menší je rozdíl, tím je jeho sebevědomí větší. Vyjadřuje to pojem *sila ega*, podle R. B. Cattella (1950, 1967) primární faktor osobnosti, který se projevuje jako zralost, stálost, emoční klid, realistický vztah k problémům a absence neurotické únavy; slabé ego se naopak projevuje jako neschopnost snášet frustraci, nestálost, emoční impulzivnost, vyhybání se rozhodnutím a neurotická únavnost doprovázená nereálným úsilím. Důležitou charakteristikou činností jedince jsou jeho *aspirace*, tj. životní cíle a s nimi spojená míra úsilí potřebného k jejich dosažení. Fenomén úrovně aspirace byl zkoumán experimentálně jako důsledek zážitků úspěchu a neúspěchu na kladení cílů při plnění určitých úloh (F. Hoppe, 1930) a byl poz-

ději jedním z inspiračních zdrojů rozsáhlého výzkumu motivu výkonu. Obecně lze říci, že prožívání úspěchu úroveň aspirace zvyšuje, zatímco prožívání neúspěchu ji snižuje. R. Gouldová a S. K. Escalonová (1939, 1940) zjistily dva typy osob vystupujících ve výzkumech úrovně aspirace: 1. jedinci snažící se o dosažení úspěchu a 2. jedinci snažící se vyhnout se neúspěchu. Zázitek úspěchu či neúspěchu je však ovlivňován řadou činitelů, např. lehkostí či těžkostí úkolu. Je-li úkol příliš lehký, není jeho splnění provázeno dostatečně silným pocitem úspěchu a je-li příliš těžký, není jeho nesplnění doprovázeno dostatečně silným pocitem neúspěchu. Dalším důležitým činitelem je mínění o kauzálních souvislostech výkonu, tzv. *atribuce* (<—); jde o přisuzování úspěchu či neúspěchu určitým příčinám stojícím mimo subjekt (štěstí, náhoda, pomoc druhých), nebo jeho přisuzování sobě samému, svým schopnostem, námaze atd. Je-li neúspěch atribován vnějším příčinám (smůle, zavinění cizí osobou), je to v podstatě obranná reakce a neúspěch je zastírán, resp. prožíván s menší intenzitou. V životních aspiracích se uplatňuje *motiv výkonu*, jehož síla je dána poměrem potřeby úspěchu k potřebě vyhnout se neúspěchu. Potřeba úspěchu je obecně silná, ale její motivační vliv je zeslabován strachem z neúspěchu, který plyne z prožívaných neúspěchů. Je-li potřeba vyhnout se neúspěchu silná (důsledek četných zakoušených neúspěchů), je síla motivu výkonu slabá, což vede k vyhýbání se činnosti, resp. plnění úkolů, jejich přejímání. Existují jednak lidé, kteří mají především tendenci dosáhnout úspěchu, osoby zaměřené na úspěch, které si kladou realistické cíle a úkoly o středním stupni obtížnosti, a jednak osoby zaměřené na vyhnout se neúspěchu, které si kladou nerealistické cíle (buď nízké, nebo příliš vysoké - splnění lehkého úkolu je snadné a nesplnění těžkého úkolu není deprimující). Na úspěch zaměřeni jedinci vykazují menší pohotovost k riskantnímu jednání a další rozdíly ve srovnání s jedinci, kteří jsou zaměřeni na vyhnout se neúspěchu. Podle E. R. Hilgarda (1962) se motiv výkonu váže především na to, jak člověk vnímá sám sebe, tj. na jeho sebepojetí (reálné a ideální já), které souvisí s určitou úrovní sebevědomí (silou ega). Úroveň aspirace vyjadřuje intenzitu tížadostivosti. Hilgard řadí motiv výkonu mezi tzv. ego-integrativní

motivy, které vystupují ve funkci udržování vnitřní psychické rovnováhy, resp. integrace osobnosti s ohledem na angažované já: vnitřní psychická rovnováha je narušována nejvíce takovými selháními, která devalvují ego.

Z toho, co bylo dosud uvedeno, vyplývá, že dynamiku osobnosti, tj. její chování v určitém životním poli určuje *princip maximalizace hodnoty ega* jako vývojově nejvyšší a neúčinnější motivační princip; jeho komplementárním protějškem je princip minimalizace devalvace, tj. tendence uchránit se snížení hodnoty sebe sama. (-> Osobnost) To souvisí s návrhem G. W. Allporta (1943) rozlišovat *ego-angažované situace* jako situace významné pro evaluaci nebo devaluaci ega, jakož i s tezí C. R. Rogerse (1959), že jáství je činitelem, který určuje nejen jednání osoby, ale i výběr zkušenosti. Rozumí se tím především aktivita osoby směřující k ustavení situací, které vytvářejí podmínky pro evaluaci ega, a naopak odstraňují možnosti jeho devalvace. Podle G. W. Allporta (1943) existují dva druhy motivace: v jedné je chování přímo spojeno s funkcí ega, s jeho obranou nebo expanzí, ve druhé se ego přímo neúčastní (chování motivované fyziologickými potřebami, ačkoli i tam nelze někdy vyloučit vztažnost k já). Aktivní angažovanost ega ve vytváření situací maximalizujících jeho evaluaci a eliminujících jeho devaluaci je vlastně činnost, která je také označována jako volní regulace jednání, nebo prostě *vůle* (—>); význam zde má nejen vůle jako proces, ale i vůle jako soubor vlastností osobnosti, které vyjadřují znaky sebekontroly jedince. Angažované já („involvement ego“) může mít charakter obranný, ale také expanzivní, egocentrický či altruistický. Proto je vhodné označovat cíle lidského jednání termínem *hodnoty*, který vyjadřuje to, co je pro jedince významné, co jedinec spojuje se smyslem svého života, co tvoří leitmotivy jeho jednání, co považuje za dobré. Mohou to být dobra (statky) materiální i nemateriální, abstraktní povahy, jako jsou např. ideály náboženského, politického, sociálního a jiného druhu. Vztah člověka k hodnotám vyjadřuje termín postoje (<-). G. W. Allport (1961) analyzoval *vztah konkrétních a abstraktních motivů*, který je často chápán redukcionisticky tak, jako by abstraktní motivy byly vždy převoditelné na motivy konkrétní. Allport uvádí tyto příklady:

<i>konkrétní</i>	Motivy <i>abstraktní</i>
M. má silné přání stát se zdravotní sestrou	vykazuje utlumené sexuální přání (Freud)
J. je vášnivým ctitelem hudby	jeho zájem je sekundárním popudem, který byl vyvinut jeho muzikální matkou, která uspokojovala své primární popudv (S-R teorie)
V. doufá, že se stane vynikajícím mechanikem	vyjadřuje tímto způsobem svou silnou potřebu výkonu (teorie potřeb)
I. pociťuje strach ve všech otevřených prostorách	kořenem tohoto motivu je instinkt útěku (teorie instinktu)
T. doufá, že bude zvolen prezidentem svého klubu	motivem je přání ovládat, panovat
S. se zdá, že stále usiluje o to, aby byl chválen	má potřebu něžnosti (need-nurturance)
P. má zálibu bavit svým bytě hosty	kořenem je přání mít kompetenci

Allport odmítá každé abstraktní schéma (v posledním příkladě má osoba P. potřebu zcela konkrétní kompetence, jiné druhy kompetence ji nezajímají, její motiv je vysoce konkrétní: „její životní element je bavit se, a nikoli abstraktní kompetence“ a je „karikaturou osoby“ chápat její zájmy jen jako odnože obecného schématu). Obecné principy motivace nám sice mohou pomoci pochopit, jak se uskutečňuje jedinečné, avšak je omylem domnívat se, že obecný princip motivace může vést jen ke stejnému schématu, společnému všem lidem.

Ačkoli G. W. Allport zdůrazňuje jedinečnost každé individuální motivace, existují také společné motivy, které vyjadřují to, co mají lidé společného jak ve své biologické konstituci, tak i ve svých existenciálních podmínkách a jako příslušníci určité kultury žijící v určité historické epoše. To umožňuje třdit motivy, resp. chápat *motivы jako systém pohnutek chování*; v tomto smyslu byly sestavovány různé indexy motivů (H. A. Murray, 1938, A. H. Maslow, 1954, E. R. Hilgard, 1962 a další). Tyto indexy obsahují různé druhy motivů

(hlad, sex, agrese, úzkost, výkon, bezpečí), avšak je nutné rozlišovat též různé *formy motivů* (potřeby, zájmy, ideály). Názory psychologů na takové rozlišování a klasifikování se velmi různí, přičemž různě je i pojetí motivu samého. Pohnutka čili motiv je vnitřní psychická pobídka k chování, je to jeho psychologická příčina, vědomá nebo nevědomá, avšak i když si myslím, že vím, proč chci to nebo ono, skutečný psychologický důvod může být jiný. D. C. McClelland (1953) soudí, že motiv je „sedlina zkušeností, v nichž jsou určité podnětové klíče spárovány s afekty nebo podmínkami, které afekty vyvolávají“. Motiv má emoční náboj, ale současně i kognitivní složku, je to předmětná pohnutka: subjekt ví, čeho chce dosáhnout, ale nemusí vždy vědět, proč. McClelland exponuje *problém specifických motivů*, které není snadné určit; vztah k matce může u dítěte vyjadřovat řadu motivů: potřebu ochrany, komunikace a další. Specifický motiv lze identifikovat ze spojení afektivního vzrušení a očekávání určitých výsledků jednání (typů jednání, které očekávání uspokojují); tak lze např. hovořit o motivu družnosti, který vyjadřuje očekávání přítomnosti druhých lidí a určitého typu chování, resp. uspokojení. Nelze jej však definovat jeho objektem, protože týž objekt (např. matka) může být spojován s různými motivy. O motivech, které jsou společné všem lidem, je smysluplné hovořit tehdy, když mohou být stanoveny podmínky, které vedou k afektivním změnám, ať už v důsledku biologických, nebo kulturních činitelů (hlad, motiv výkonu). „Počet možných motivů je určován počtem očekávání, která podle psychologických poznatků jaksi univerzálně nastupují a která mohou často rezultovat v afektivní změny potvrzením, nebo nepotvrzením očekávání“ (McClelland). Je např. známo, že se všude lidská individua druží s jinými lidskými individui a že taková spojení rezultují v očekávání, která jsou vnitřně i vnějškově spojena s afektivními změnami. Vznikání nových motivů vyjadřuje jev tzv. *funkční autonomie*, který popsal G. W. Allport (1961): Nové motivy se vyvíjejí z prostředků sloužících původně dosažení cíle; vkusné oblékání, procházky v parku, užívání líčidel, to mohlo u ženy původně vystupovat ve službě sexuality, ale dlouholetým užíváním se každý z uvedených prostředků stal předmětem zájmu této ženy, i když erotické motivy ustoupily do pozadí: „Co bylo dříve vnější, co bylo prostředkem k účelu, bylo zvnitřněno a dostalo vlastní sílu... funkční autonomie se

tedy vztahuje na onen získaný systém motivů" (Allport). Funkční autonomie motivuje prokazatelná již experimenty na zvířatech, ale není to jediný mechanismus vzniku nových motivů. Významná je zejména „propriátní funkční autonomie“ týkající se osobních zájmů a hodnot, např. přeměna schopnosti v zájem (existuje vysoká korelace mezi schopnostmi a zájmy). Jedinec se může určitou činností zabývat zpočátku z různých důvodů, např. proto, že si to rodiče přeji, ale později může v takové činnosti, je-li úspěšný, najít zalíbení a původní motivy se mohou zcela vytratit: „Co bylo prostředkem k účelu, stává se účelem pro sebe sama“ (Allport). Tyto „propriátní motivy“ se vyvinuly z původních motivů a můžeme je nyní nazývat *zájmy*, *záliby* nebo *hodnoty* (Allport). Funkčně autonomní motivy propriá se tedy stávají zájmy: „Vytvářejí komplexní obraz sebe sama nebo životní styl, který je rovněž funkčně autonomní“ (Allport). Nicméně ne všechny motivy jsou funkčně autonomní, např. pudy a reflexy, resp. zvyky a primární zpevnění, mluvíme-li o funkčně autonomních procesech. Zvyky nemotivují, jsou to „systémy nástrojů, které jsou používány ve službě motivů“. Totéž platí o primárním zpevnění: Malé sousedovo dítě k nám chodí a dostane vždy bonbon, avšak nový funkčně autonomní motiv se tu nevytvořil; jestliže mu přestaneme dávat bonbony a dítě k nám přestane chodit, je zřejmé, že jeho motivace byla vázána na sladkost, nevytvořil se u něj zájem o nás (Allport). Obecně řečeno, zájmy a záliby se vyvíjejí v průběhu uspokojování potřeb bytostného (propriátního) druhu a stávají se funkčně autonomními motivačními prvky.

Systém motivů. Ptáme-li se, proč člověk jedná tak, jak jedná, klademe otázku motivu jeho jednání a odpověď nacházíme v identifikaci konkrétního motivu jednání. V psychologii byly činěny různé pokusy o sestavování indexu motivů, jimiž by měly být vysvětleny základní způsoby chování. Motivы ve vztahu k chování vystupují v užších a širších souvislostech. „Jí, protože má hlad“ je přímá souvislost, ale aby mohl jíst (uspokojovat svůj hlad), musí si obstarat jídlo a tento akt má opět širší souvislosti od zakoupení potravin v samoobsluze až po vydělávání peněz prací. Tak se s určitými motivy, které jsou dominantní, spojují další motivy a vytvářejí se *motivační komplexy*, které přímo odrážejí životní podmínky a zaměření jedince, resp. jeho životní styl. Každý jedinec má individuální systém motivů, který je hierarchicky uspořádán, protože ně-

kteří z motivů jsou silnější než jiné a některé z těch silných jsou nejsilnější. A. H. Maslow (1954) vytvořil populární a v mnoha oborech aplikované psychologie rozšířenou teorii motivačního systému osobnosti, kterou nazývá *hierarchická teorie potřeb* a která vychází z jeho bohatých klinických zkušeností, interpretovaných v rámci introspektivně humanistického přístupu. Teorii předchází šestnáct tezí o motivaci. V první z nich se říká, že jedinec je integrovaný a organizovaný celek, což v teorii motivace znamená, že každá potřeba je vždy výrazem celého jedince (neexistuje např. potřeba žaludku nebo genitálu, ale je to vždy X nebo Y, kdo touží po jídle, pohlavním styku apod.; je-li X hladový, je hladový tak říkajíc celý a projevuje se to v jeho vnímání, myšlení, cítění i chtění). Základními motivy jsou potřeby („needs“) vyjadřující nějaké nedostatky, tj. narušenou psychickou, resp. psychofyziologickou rovnováhu a současně tendenci k její restauraci; proto potřeby a uspokojení jsou komplementární děje. Existuje mnoho potřeb, které jsou většinou prostředky k dosažení nějakého účelu (např. potřeba koupit si auto může vyjadřovat potřebu předvádět se apod.). Analýza motivace musí vést k elementárním lidským cílům, k dále neanalyzovatelným psychickým účelům, které nemusí být a také často nejsou vědomé. Potřeby jsou určovány také kulturou a lidé jsou ve svých potřebách podobnější, než je na první pohled patrné. Tým motiv může u různých osob vyjadřovat různé účely: např. sexuální potřeba může u někoho vyjadřovat touhu potvrdit si svou mužnost, u jiného může být důvodem učinit dojem, jindy souvisí s touhou po blízkosti, jistotě, lásce nebo může jít o kombinaci těchto potřeb, ačkoli se jedinec třeba domnívá, že hledá jen sexuální uspokojení. Sexuální touha a chování tak mohou vyjadřovat víc, než si jedinec myslí. „Člověk je bytost s potřebami a dosahuje zřídka stavu plnějších uspokojení, vyjma krátké doby. Jakmile je jedna potřeba uspokojena, staví se na její místo druhá... Pro lidskou bytost je v celém jejím životě charakteristické, že prakticky stále něco vyžaduje“ (Maslow). Lidské potřeby jsou organizovány v hierarchickém systému podle své naléhavosti: člověk nikdy netouží po tom zdobit svou domácnost nebo být dobře oblečen, pokud se cítí být ohrožován nějakou katastrofou nebo má prázdný žaludek. Atomistický katalog potřeb nemá smysl, hledání potřeb je analogické popisu histologického řezu v různých stupních zvětšení: tak můžeme hovořit o po-

třebě uspokojení nebo rovnováhy, nebo specifickěji o potřebě potravy, nebo ještě specifickěji o potřebě naplnit žaludek, nebo o potřebě proteinu či o potřebě specifického proteinu atd. Mnohé katalogy vzájemně kombinují potřeby na různých úrovních zvětšení. Smysl má identifikovat základní kategorie nebo kolekce potřeb - taková abstraktní klasifikace je víc než katalog: „Jen základní cíle jsou v pohybu konstantní“ (Maslow). Specifický cílový objekt není správnouází pro klasifikaci, např. člověk, který touží po jídle a chová se tak, aby je získal a zkonsumoval, může ve skutečnosti hledat spíše jistotu než jídlo. Základní potřeby vyjadřují *syndromy chování*; ty, které mají stejný smysl, vyplývají ze stejné potřeby; jediný symptom může vyjadřovat různé potřeby, dva symptomy mohou vyjadřovat jedinou potřebu (např. symptomy pocit izolace a pocit jedince, že není milován, vyjadřují nejistotu, a tedy potřebu jistoty). Syndrom reprezentuje strukturu, která má jednotný smysl, je to „organizovaný mentální fenomén“. Klinické zkušenosti ukazují, že dochází k „přirozenému seskupování symptomů“ v relativně uzavřené celky, které mají též psychologický smysl a umožňují tak identifikaci jejich dynamického pozadí. Symptomy určitého syndromu spolu interkorelují, ale současně každý ze symptomů takového celku současně koreluje se syndromem, k němuž přísluší: tak např. spolu interkorelují jednotlivé symptomy sebedůvěry a každý z nich přitom koreluje se sebedůvěrou jako celkem, jako určitým syndromem osobnosti. Podobně jako v medicíně tak i v psychologii se má za to, že každý syndrom má jedinou příčinu. Maslow (1970) pak definuje *syndrom* takto: „Je to strukturovaný, organizovaný komplex, jak se zdá rozdílných specifických znaků (způsobů chování, myšlenek, impulzů jednat, vnímání atd.), které však, jsou-li pečlivě a platně zkoumány, vykazují společnou jednotu, kterou lze různě formulovat jako podobný dynamický význam, výraz, vkus, funkci nebo účel.“ Dva symptomy budou vykazovat totéž, jestliže jsou oba částmi téhož celku. Syndromy poukazují na vnitřní motivy. Podle Maslowa pak hlavním principem organizace lidské motivace je „uspořádání základních potřeb v hierarchii větších nebo menších priorit a naléhavostí“ a nejdůležitějším dynamickým principem v této organizaci je „vynorování se méně naléhavých potřeb po uspokojení mocnějších“. Relativní stupeň uspokojení naléhavých potřeb pak umožňuje vynorování se méně naléhavých, vývojově vyšších potřeb.

Např. relativní uspokojení fyziologických potřeb umožňuje vystoupení vyšších potřeb; pokud nedojde k určité míře uspokojení základních fyziologických potřeb, pak „člověk, který má hlad, žije toliko chlebem“. Nicméně existují určité výjimky z tohoto obecného pravidla, jak bude uvedeno dále. Maslow pak podal následující *hierarchicky organizovaný systém potřeb* (zde od nejnižších k nejvyšším):

1. Fyziologické potřeby: objevují se při porušení homeostázy a vyjadřují tak potřeby organismu.
2. Potřeba bezpečí: objevuje se v situaci ztráty pocitu životní jistoty, ekonomického selhání, nebezpečí.
3. Potřeba lásky a náležitosti: vystupuje v situaci osamocení a projevuje se jako snaha být milován a náležet nějaké skupině (být sociálně integrován).
4. Potřeba uznání: vystupuje v situacích ztráty respektu, kompetence, důvěry a projevuje se snahou získat ztracené sociální hodnoty.
5. Potřeba sebeaktualizace: vystupuje jako tendence realizovat své schopnosti a záměry (člověk chce být tím, kým podle svého mínění může být).

K těmto vyšším potřebám řadí pak Maslow ještě tzv. metapotřeby či potřeby „růstu“ („growth needs“), které vyjasňují různé specifické tendence seberealizující se osoby. Patří sem také kognitivní potřeby (projevující se jako potřeby poznávat a rozumět, odhalovat tajemství, uspořádat, vkládat smysl atd.) a estetické potřeby (projevují se jako potřeby symetrie, struktury atd.). Maslowovy tzv. *vyšší potřeby* (rozumí se vývojově vyšší, tj. mladší) jsou charakterizovány takto: 1. Jsou vývojově mladší a specificky lidské (potřebu lásky mají snad i primáti, ale potřebu sebeaktualizace má jen člověk). 2. Jsou produktem ontogenetického vývoje, tj. vystupují až na určité úrovni tohoto vývoje. 3. Čím je potřeba vyšší, tím je pro přežití motivačně méně naléhavá, tím snáze proto může zůstat neuspokojena a tím menší je také její intervence v chování. 4. Vyšší potřeby jako méně naléhavé jsou také méně patrné v expresi a v psychologické exploraci. 5. Uspokojení vyšší potřeby je však subjektivně více žádoucí a vede k hlubšímu prožitku uspokojení (hlad vede pouze k pocitu nasycení, vyhnutí se nebezpečí k pocitu úlevy, ale uspokojená potřeba lásky vede ke stavu extáze a „deliria štěstí“). 6. Vyšší potřeby vyžadují ke svému uspokojení více předpo-

kladů: „život je komplexnější na úrovni vyšších potřeb“, proto potřeba být respektován vyžaduje složitější podmínky než potřeba lásky (Maslow, 1948). Dále Maslow uvádí následující *výjimky z hierarchické prepotence potřeb*: 1. Potřeba úcty může být silnější než potřeba lásky, a to proto, že získání úcty se stává prostředkem získání lásky, neboť milování bývají lidé silní, úspěšní, vzbuzující respekt a úctu (proto někteří jedinci usilují o lásku skrze úctu). 2. Některé osoby mají vrozený sklon k tvořivosti a jejich tvořivost se projevuje téměř za všech okolností. 3. U některých osob může být trvale snížena aspirace na vyšší cíle v důsledku toho, že v minulosti zakoušely masivní deprivaci fyziologických potřeb (např. velký hlad). 4. Některí psychopati se od dětství vyznačují trvalou ztrátou potřeby lásky a nejsou schopni ji přijímat ani poskytovat. 5. Jsou-li základní potřeby dlouhou dobu dobře uspokojovány, mohou časem ztratit svůj význam (lidé, kteří dlouho nepoznali hlad, ne dovedou ocenit jeho význam a mohou být proto pro ně dočasně naléhavější vyšší potřeby, dokud v důsledku dlouhodobějšího hladovění nedojde k novému přehodnocení potřeb). 6. U některých lidí jako nejdůležitější motivy vystupují ideály a současně s tím u nich narůstá tolerance k frustraci fyziologických potřeb i k ohrožení uspokojování dalších potřeb (při prosazování svého ideálu nedbají o bezpečí, uznání atd.). V souvislosti se dvěma druhy potřeb (nižší a vyšší) poukazuje Maslow také na *dva odlišné druhy uspokojení*. Charakteristickým vzorcem uspokojení nižších potřeb je redukce výchozího motivačního stavu (nasyčení v případě hladu, odstranění pocitu nejistoty v situaci nebezpečí atd.). Vyšší potřeby (estetické a kognitivní, jakož i tendence spojené se sebeaktualizací) jsou v podstatě neukojitelné, dosažené uspokojení je naopak stimuluje, aktivuje k dalším snahám o další uspokojení - v tom se podobají zájmům. Dále Maslow zdůrazňuje *rozlišení motivace a determinace chování*. Motivují zaměřují chování na dosažení určitého cíle, uspokojení (tzv. dovršující reakce, která může být obvykle označena nějakým příjemným pocitem jako nasycení, úleva, štěstí či blaho apod.). Chování samo však probíhá v určité situaci a je řízeno kognitivními klíči (kognitivní interpretací dané situace); proto se lidé v různých situacích snaží dosáhnout téhož cíle různými způsoby. Tyto vnější determinanty chování označuje Maslow za „vnější pole“ a má za to, že chování může být plně determinováno tímto vnějším polem nebo

jen specifickými externími podněty, které vystupují jako významné. Současně je důležité, že „určité chování může být kanálem pro rozličné impulzy“ a že je ponejvíce „multimotivováno“ spíše simultánně vystupujícími potřebami než potřebou jedinou. Tak se např. muži a ženy nemilují jen pro čistě sexuální uspokojení, ale také proto, aby muži dokázali ženám svou mužnost, aby se cítili mocni, získali více přichylnosti a ženy aby poskytovaly něhu, „odevzdávaly se“, připoutávaly k sobě svého partnera apod.

Základní charakteristiky lidských motivů podal E. R. Hilgard (1962):

- Projevy lidských motivů se liší od kultury ke kultuře a v rámci téže kultury se liší od osoby k osobě; důvodem této odlišnosti je skutečnost, že mnoho motivů je produktem zkušeností, které jsou v různých kulturách různé a v téže kultuře se liší také interindividuálně (příkladem je různé uspokojování hladu nebo sexu).
- Stejně motivy se mohou projevat různými způsoby chování: např. averze vůči určité osobě se může projevat tím, že se ta osoba napadána, ale také tím, že se jí subjekt vyhýbá.
- V témže chování mohou být u různých osob vyjádřeny různé motivy: např. dva lidé se mohou věnovat malířství, ale jeden člověk to činí proto, aby svým rodičům způsobil radost, druhý naopak ze vzdoru, aby rodiče potrestal.
- Motivы se často projevují ve skryté formě: např. motivem krádeže u dospívajícího nemusí být vždy zisk, ale získání obdivu u členů party nebo poškození druhého (tzv. substituční chování).
- Každý jednotlivý akt chování může být projevem několika motivů: vědec pracující cí ve své laboratoři může být veden úsilím odhalit pravdu, ale i touhou po získání slávy a snahou o zlepšení svého hmotného postavení tím, že bude za svůj objev odměněn; všechny tyto motivy mohou působit současně.

Důležité je zejména zdůraznění existence nevědomých motivů, neboť tyto *nevědomé motivy* podstatně a ve velké míře ovlivňují chování člověka. Fakticky to znamená, že člověk často neví, proč činí to nebo ono, uvědomuje si své chování, své snahy a přání, avšak nemusí si uvědomovat jejich skutečné psychologické příčiny, nebo je jeho pojetí těchto příčin nesprávné (racionalizuje např. důvody

svého chování apod.). Skutečné psychologické důvody svého chování člověk často nezná. Mohou to být v „hloubce vězíci instinktivní sklony“, a proto platí, že rozhodnutí a jednání člověka nejsou vždy výsledkem racionálního zpracování situace; v tomto smyslu jsou pak jeho činy iracionální: ve skutečnosti člověk často nevolí to, co činí, ani nečiní to, co volí. „To neznamená, že se jeho chování jeví ‚beze smyslu‘. Prožívá puzení a žádosti, cíle a úmysly a má sklon k tomu, aby své chování tím spatřoval jako smysluplné ve vztahu k těmto zážitkům. Avšak ‚motivů‘, které zakouší ve vědomí, jsou často rozsáhlé atrapy vlastních ‚nevědomých motivů‘ a jeho chápání této motivace je pouhé racionalizování“ (D. Krech a R. S. Crutchfield, 1958). To znamená, že *smysl lidského chování* se vždy nekryje s tím, jaký smysl mu jeho subjekt sám přisuzuje, což dále znamená, že člověk je spíše bytost racionalizující než racionální (P. Th. Young, 1961) a že jeho ego má též mimovědomou dimenzi, resp. zahrnuje také cosi nadindividuálního.

Ego jako dynamický faktor osobnosti (—> Osobnost - struktura). Motiv, který člověk prožívá jako pohnutky k jednání, vztahuje vždy k sobě, prožívá je jako pohnutky já, jako „já chci“, „já si přeji“, „já mám hlad“ atd. Uplatňují se přitom dva ne vždy plně vědomé aspekty: reprodukce života jedince a druhu a udržování hodnoty sebe sama; člověk cítí, že on má hlad či žízeň, a také že jemu hrozí nebezpečí, že on je nějak poškozován, napadán apod. Všechny situace, do nichž vstupuje, vztahuje k tomuto svému já a vnímá je jako ego-angažované a ego-neangažované situace (G. W. Allport, 1943). Tato *angažovanost ega* je přitom rozhodujícím aspektem jednání člověka a v mnoha případech může být silnější než pud po zachování života (sebevražda vyvolaná nesnesitelnou ztrátou hodnoty sebe sama, např. po odhalení zpronevěry, zrady apod.). Chování lidí je důsledkem toho, jak nahlízejí situaci, v níž se ocitají, a tuto situaci spatřují vždy prizmatem svého já. Proto je východiskem chování člověka jeho percepční pole či *fenomenologické pole jedince* (D. Snygg a A. W. Combs, 1959), tj. subjektivní pojetí situace, v níž se jedinec nachází, jeho „vidění“ této situace. Podle toho, jak jedinec vnímá „svou situaci“, také jedná, a to tak, aby to bylo v souladu s jeho pojetím vlastního já, s jeho „fenomenologickým já“. Proto také východiskem psychologické analýzy jakéhokoli individuálního jednání nebo činu musí být

„osobitý svět jedince“, tj. „skutečnost“ subjektivního světa daného aktéra. Chování jedince pak chápeme v té míře, v jaké identifikujeme skutečné motivy jeho jednání, a ty směřují k evalvací jeho ega a k zabránění devalvace jeho ega. Tyto teze mají spolehlivý empirický podklad. Ukázalo se např., že čím větší je diskrépance mezi sebepojetím a zkušeností, tím více se uplatňuje percepční obrana (zvyšováním podnětových prahů či deformovanou percepcí podnětů); dále se ukázalo, že se subjekt lehčeji učí obsahům shodným s jeho já, např. argumentům, které podporují jeho bytostné („centrální“) postoje a další (C. M. Lowe, 1961, G. E. Roberts, 1966, E. Paskiewicz, 1974). Posledně jmenovaný shrnuje tyto poznatky takto: Je-li chování závislé na percepčním poli, pak stupeň, v jakém bude určováno, bude záležet na tom, jak mnoho bude já subjektu elementem tohoto pole. Ne všechno chování jedince je možné objasnit ve vztahu k jeho já; tímto vztahem se objasňuje chování v situacích, v nichž se ego stává dominujícím elementem percepčního pole - v tzv. ego-angažovaných situacích. To odpovídá starší formulaci G. W. Allporta (1943) o dvojí motivaci: ego-angažované a ego-neangažované. Ego je angažované, když se situace vědomě nebo nevědomě k němu vztahuje (M. Sherif a H. Cantril, 1947), tj. když situace signalizuje evalvací nebo devalvací ega. Podle E. Paskiewicz (1974) vystupuje angažované ego ve dvou formách: obranné (koncentrace na sebe) a neobránné. Příkladem druhé formy je matka, která angažuje své ego v kontaktu s dítětem, a to nejen tehdy, když je dítě nemocné nebo když jeho stav vzbuzuje obavy, ale i tehdy, jeli zdravé a nic mu neschází (G. W. Allport). Rozhodující je tedy *umístování pocitů kontroly*, což prokazují výsledky výzkumů úrovně aspirace: jestliže má zkoumaná osoba pocit, že výsledky závisí na ní, mají změny úrovně její aspirace jiný průběh, než když má pocit, že výsledky závisí na náhodě, na rozhodnutí experimentátora apod. Jedinec je ovlivňován těmi důsledky vlastního chování, které atribuuje sám sobě, tj. např. svým schopnostem, v případě neúspěchu se však může pokusit atribuovat takové výsledky náhodě, vlivu jiných osob apod. Lidé se tedy liší také tím, že někteří mají pocit, že ovládají situaci a jiní, že ji neovládají; umísťují kontrolu situace v sobě nebo v okolí („internal“, „external locus of control“). Empiricky byla potvrzena hypotéza, že lidé s pocitem vnitřní kontroly se budou častěji chovat aktivně ve vztahu ke svému

prostředí než lidé s pocitem vnější kontroly, a to tak, aby dosáhli změny své situace (H. Seeman a J. W. Evans, 1962). Např. výzkum osob bojujících v USA za práva černochů ukázal, že tyto osoby mají oproti kontrolní skupině větší pocit vnitřní kontroly (B. R. Strickland, 1965). S tím souvisí tzv. *očekávání týkající se vlastní osoby* (J. Reykowski, 1970), která mohou vystupovat ve dvojí formě: 1. jako neverbalizovaná přesvědčení týkající se vlastních možností, perspektiv, schopností, zda si jedinec poradí nebo neporadí s daným úkolem, tj. pocit kompetence vlastního já; 2. jako vědomá mínění o sobě samém, vyjádřená např. výrokem „jsem spolehlivý, pracovitý“ apod., tj. vědomé já. V dětství má ego jako sebepojetí formu „nezverbalizovaných přesvědčení“, která mají nízký stupeň spojitosti, obecnosti a stability; dítě nemá v mnoha směrech žádná očekávání týkající se jeho samého, a proto se ujímá i úkolů, na které nestačí. Teprve později se formuje stabilnější a verbalizovatelný obraz sebe sama a s ním spojená očekávání týkající se vlastní osoby a také životní plány a aspirace. Tento obraz vlastní osoby či pojetí sebe sama, ego, zahrnuje vlastní vzhled a tělesné vlastnosti, vlastní schopnosti („umím“, „mohu“), vlastní postoje („cítím se špatně, když...“), vlastní role a povinnosti druhých vůči jedinci („lidé jsou povinni prokazovat mi...“). Tento obraz vlastní osoby je „strukturou o mnoha vrstvách“ a vystupuje také jako motivační činitel. Projevuje se především jako zvýšené nebo snížené *sebeoceňování*, které vzniká z porovnání sebe sama a daných úkolů, své pozice v určité situaci apod. tak, že si člověk připisuje větší nebo menší možnosti (schopnosti) než má. Současně se člověk stále srovnává s ostatními lidmi a zobecňuje své konkrétní úspěchy a neúspěchy, přičemž některé dimenze sebeoceňování pokládá za důležitější než jiné (např. vztah k jedincům druhého pohlaví je pro něj důležitější než vztah k pracovním povinnostem). Člověk oceňuje zvláště to, co se mu daří a ve sféře svých úspěchů hledá pak svou seberealizaci. Vysoce se oceňují lidé kteří vědí, že mají ve své činnosti dobré výsledky, že jsou uznáváni, mají dobrou společenskou pozici a vypadají atraktivně. Sebeocenění má značný vliv na emoční rovnováhu a na sociální fungování jedince. Obecně se pak jedinec snaží, aby

jeho sebeocenění, které je obvykle vysoké, bylo v souladu s jeho vlastním chováním; a aby v souladu s ním bylo i chování jeho sociálního okolí vůči němu (konvergence chování sociálního okolí s jedincovým pojetím sebe sama): proto naprostá většina lidí vyžaduje pozornost, úctu, obdiv, souhlas s tím, co vyjadřuje a co činí.

Konfrontace sebeocenění a konkrétních zkušeností, tj. životní úspěšnost či neúspěšnost, celková nebo dílčí (např. jen v erotických vztazích, nebo pouze v práci apod.), se fixuje v určitých osobnostních dispozicích, které jsou označovány jako volní vlastnosti osobnosti nebo prostě jako *vůle* (rozhodnost -- nerozhodnost, vytrvalost - nedostatek vytrvalosti, neústupnost - povolnost, uvážlivost -- neuvážlivost, rozvážnost - zbrklkost, míra sebeovládání a další). Tyto vlastnosti vyjadřují určité charakteristiky jednání, za kterými však stojí motivy spojené s určitým způsobem seberealizace a jako takové jsou podstatnými znaky osobnosti. Dynamika osobnosti se tak vyvíjí od impulzivnosti k volní regulaci jednání, tzn. stále více se v ní uplatňují zkušenosti zobecněné v sebeoceňování a v obrazu sebe sama (ego). Pojmy jako životní cíle, úroveň aspirace, hodnotová orientace (postoje) a další vyjadřují různé aspekty komplexu dynamiky osobnosti, jejímž vývojevě nejvyšším „aparát“ regulace je vůle (->), která ve smyslu toho, co zde bylo uvedeno, vyjadřuje vlastně aktivitu ega ve smyslu pojetí sebe sama a ve smyslu vnitřní organizace zkušenosti a vnitřní dynamiky. Tytéž motivy se pak u osob s různými volními vlastnostmi projevují v různých způsobech jednání. Je však třeba současně rozlišovat volní vlastnosti osobnosti a volní regulaci chování (—> Motivace, Vůle).

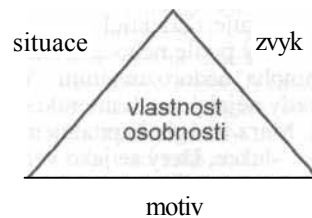
Literatura:

Erb, E. D., Hooker, D.: The psychology of the emerging Self, Philadelphia 1971. Filipp, S. H. (vyd.): Selbstkonzeptforschung: Probleme, Befunde, Perspektiven, Stuttgart 1979. Fisseni, H. I.: Selbstinterpretation und Verhaltensregulation, Göttingen 1985. Maslow, A. H.: Motivation and Personality, New York 1954 (rev. vyd. 1970). Sarnoff, I.: Personality dynamics and development, New York-London 1962. Snygg, D., Combs, A. V.: Individual behavior, New York 1949. Stacey, Ch. L., DeMartino, M. F. (vyd.): Understanding human motivation, Cleveland-New York 1965.

OSOBNOST - PSYCHICKÉ VLASTNOSTI

Projevy člověka, jeho chování můžeme charakterizovat množstvím termínů, které vyjadřují *určité vlastnosti*, jako např. agresivní, náladový, kooperativní, introvertní, rozvážný, sebevědomý atd. Co tyto charakteristiky vyjadřují? V každodenním životě si lidé vytvářejí určitý obraz o povaze svých známých, přisuzují jim různé vlastnosti, avšak témuž chovám určitého jedince mohou různí lidé přisuzovat různé vlastnosti. Např. jedni považují člověka, který snadno druhým půjčí peníze, za dobromyslného, druzí mohou téhož člověka pokládat za lehkomyšlného. Toto *laické charakterizování* druhých lidí je přirozeným jevem sociální percepcie a je ovšem jako výrazně subjektivistické zatíženo četnými chybami, a tudíž i omyly. Naproti tomu *psychologické charakteristiky* lidské osobnosti se opírají o určité pojetí psychických vlastností osobnosti, opřené o zobecnění empirických poznatků. Co pojem *psychické vlastnosti osobnosti* vyjadřuje, není však jednotně nahlíženo. Především je nutné odlišit psychické vlastnosti osobnosti, jejichž příklady jsou uvedeny výše, a vlastnosti psychických procesů, jako jsou např. rozsah pozornosti, ostrost vnímání, vštipivost paměti atd.; fluktuace pozornosti je přirozená vlastnost pozornosti jako psychického procesu, avšak roztěkanost je již vlastností osobnosti. V tomto smyslu vlastnosti osobnosti vyjadřují něco trvalejšího, nějakou stabilnější charakteristiku jedince jako celku, nikoli jen charakteristiku dílčí funkce. V odborné literatuře se někdy rozlišují *vlastnosti a rysy osobnosti*, první jako předpokládané trvalejší vnitřní dispozice, druhé jako charakteristiky vnějších projevů osobnosti, které se, jak bylo zjištěno, nechají ve vyspělých jazycích vyjádřit několika tisíci slovy. R. B. Cattell (1950) v tomto smyslu rozlišuje tzv. pramenné rysy (vlastnosti, vnitřní dispozice) a povrchové rysy (vyjadřující vnější projevy osobnosti). Není však zcela jasné, která charakteristika může být označena jako vlastnost-dispozice, která jako povrchový rys. Vlastnost jako dispozice se může projevovat různě (např. podřidivost jako uctivost, ochota ke spolupráci, poslušnost, smířlivost, ostýchavost, ústupnost atd.), přičemž není snadné určit, co je vlast-

nost-dispozice a co jen povrchový rys (např. podřidivost, poslušnost); je však zřejmé, že tu jde o určitou obecnější tendenci, která se v různých situacích projevuje různě. Podle C. F. Graumanna (1960) existují v podstatě dvě *různá pojetí psychických vlastností osobnosti*: 1. Vlastnosti jsou abstrakta z pozorovaných projevů chování, jsou to deskriptivní termíny vyjadřující to, co bylo pozorováno, přičemž to, co bylo v pozorovaném podstatné, je vyabstrahováno a zobecněno (např. za agresivního je označován člověk, u něhož bylo vícekrát v různých situacích pozorováno, že se chová útočně). 2. Vlastnosti jsou „illata“ (od latinského slovesa *inferre*, vnášet, vkládat), poukazují na nějaké dispozice ležící za nimi, jsou to nějaké ontické entity, vnitřní psychofyzické dispozice, vnitřní determinanty chování atd. V prvním případě je psychická vlastnost chápána jako deskriptivní, ve druhém jako explanační (vysvětlující) termín. V tomto druhém případě má pak být v termínech psychických vlastností jako vnitřních determinant osobnosti vysvětleno její chování. V tomto pojetí vystupuje *vlastnost jako hypotetická konstrukce*, jako vysouzená, předpokládaná vnitřní determinanta (faktor) projevů osobnosti, což není nic jiného než určitá *tendence* (směřování, sklon) chovat se v určité situaci určitým způsobem, což dále může být chápáno jako produkt učení čili jako *zvyk*, avšak tendence obsahuje také svůj psychologický důvod, *motiv*, a tak je psychická vlastnost jako hypotetická konstrukce tvořena interdependencí následujících činitelů:

J. P. Guilford (1959) uvádí, že „vlastnost je každý rozlišitelný, relativně setrávající způsob chování, jímž se individuuum liší od jiného“ a že „chování je pozorováno, vlastnosti jsou z chování vysuzovány“, což tedy může znamenat pojetí vlastností jako abstrakt i jako illat. Chápeme-li nyní vlastnosti jako skutečné *determinanty* (faktory), je nutné vysvětlit jejich psychologickou podstatu. Je jí nějaká psychická, psychofyzická či neuropsychická struktura? Chování není mechanická reakce

a má vždy situační aspekt. Proto v něm musí intervenovat vztah individua k situaci a ten musí být nějak zahrnut i v konceptu psychické vlastnosti. To vyjadřuje *vztahová teorie psychických vlastností*, kterou podal německý klinický psycholog G. Witzlak (1977). Analyzuje nejprve hypotézy o psychologické podstatě vlastnosti osobnosti: 1. Hypotéza identity říká, že „psychické vlastnosti jsou vlastnosti chování“, tj. vlastnosti jsou identické s chováním, resp. jsou na ně redukovány, takže psychické vlastnosti osobnosti jsou prostě asociace S - R (situace - reakce), tedy zvyky, a vyjadřují pravděpodobnost reakce osoby na určitou situaci (to je pozice behaviorismu). 2. Hypotéza abstrakce říká, že „psychické vlastnosti jsou abstrakce ze způsobů chování, tzn. generalizované pravděpodobnosti reakce“; abstrakce se zde vztahuje na společné komponenty mnoha konkrétních způsobů chování a umožňuje pak generalizaci vyjádřenou v pojmu vlastnosti (např. různé konkrétní projevy útočnosti umožňují generalizaci na pojem agrese, podobně jako např. barva „červená“ je vázána na konkrétní předměty, ale jako abstraktum má z nich odvozený obsah (reprezentanty tohoto pojetí jsou H. J. Eysenck a J. P. Guilford; první však má k tématu hierarchický, druhý aspektivní přístup). 3. Hypotéza dispozice, podle které „psychické vlastnosti jsou dispozice chování, tzn. chování determinující, neuropsychická síla (příčina), která chování řídí a reguluje“ (to je názor W. Sterna, 1935); hypotéza souvisí s určitým pojetím psychiky. Witzlak si klade otázku, jaké „vlastnosti“ mají psychické vlastnosti, a na její řešení aplikuje dialekticko-materialistický přístup, který podle něho zabraňuje v psychologii mnoha nedorozuměním. Vlastnosti vykazují vždy nějaký vztah interakce. Podobně např. K. Marx říká, že kapitál není věc, nýbrž vztah produkce, který se jako věc vyžaduje. Podle Witzlaka pak „psychické vlastnosti jsou interní reprezentace habitualizovaných vztahů osoba-prostředí“. Vyjadřují tedy naučené vztahy, zvyky chovat se v určitých situacích určitým způsobem. To je pojetí zde již výše uvedené, které však jde blíže ke kořenu věci. Zdá se, že ještě hlouběji byl tento kořen věci postizen v kritickém přístupu k dosavadním pojetím psychických vlastností, který podal W. Mischel (1968, 1973) a z něhož vzešla jeho vlastní koncepce, zahrnující všechny podstatné aspekty problému, zejména interakci vnitřních determinant a vnějších situací. Za neudržitelné pokládá Mischel pojetí, že

psychické vlastnosti jsou „intrapyschické hierarchizované veličiny“. Rozhodující je podle něj vztah „změně v prostředí“ ke „změně chování“, který je nutně interpretovat v rámci kognitivisticky orientované psychologie: chování je v tomto smyslu „situačně specifické“, závislé na změnách v prostředí, které jsou determinovány jeho kognitivním zpracováním. Situace je v tomto smyslu vždy psychologická, plyne ze „zpracování“ pomocí určitých kognitivních strategií a stává se tak komponentou celkového vztahu individua k prostředí - vztah mezi „vnější“ situací a vnitřními determinantami je tak v jistém smyslu integrován v jednotný dynamický celek. Mischel (1981) uvádí tento příklad vlastnosti jako sjednocovače („unifier“) stimulu a reakce (interpretace | pojetí G. W. Allporta, 1937):

stimuly reakce

setkání s cizincem	vycházející vstříc, příjemný	ochotný
práce s kolegou	vlastnost: přátelská	pomoci, podporující
návštěva rodiny		vřelý, projevující zájem
schůzka s přítelkyní		pozorný, ohleduplný

Podle Allporta je výše uvedená vlastnost, přátelskost, „kardinální rys“ („cardinal trait“), který se organizuje jako vnitřní determinanta chování kolem určitého motivu; vlastnost je tu chápána jako „determinující tendence“ nebo „predispozice“ k reagování, jako „neuropsychický systém“ s kapacitou vydávat („render“) mnohé stimuly za funkčně ekvivalentní a iniciovat a vést „konzistentní (ekvivalentní) formy adaptivního a expresivního chování“ (Allport, 1937). Přátelskost se v různých situacích projevuje různým způsobem a v tomto smyslu je to vnitřní determinanta, faktor či pramenný rys osobnosti. Podle Allporta jsou psychické vlastnosti („traits“) „poslední reality psychologické organizace“, jsou to „mentální struktury, které odpovídají za konzistenci v chování“. V tomto smyslu jsou to „predispozice k reagování“ a slouží integraci nepodobných podnětů a reakcí, „jsou relativně obecné a setrvávající“ (formulace W. Mischela, 1981). To je pojetí, které poněkud jednostranně zdůrazňuje vnitřní existenci psychických vlastností, mim Mischel, který sám své vlastní pojetí označuje za „sociálně kognitivní teorii učení“, v níž jsou zdůrazněny kognitivistické aspekty, jakož

i empirická fakta. Mischelovým východiskem je psychologická jedinečnost individuální osobnosti a *základní fakt psychologie osobnosti*, že totiž nejen různé osobnosti různě reagují, ale také týž jedinec reaguje různě v podobných situacích (např. vůči svému nadřízenému se chová podřídově, vůči své ženě pánovitě, v určitých situacích je agresivní, v jiných, podobných, nikoli) a že týž způsob chování vychází u různých jedinců z různých motivů (např. pracovní píle je u někoho motivována strachem z trestu, u jiného radostí z práce, vyhlídkou na odměnu, podřídovostí vůči zaměstnavateli atd.). Nicméně psychologie osobnosti může a musí dospět k určitým zobecněním a zákonům, má-li být její existence oprávněná. Východiskem, jak již bylo naznačeno, je tu psychologicky zpracovaná situace: nejde o její

objektivní parametry, ale o její psychologickou interpretaci, o „kognitivní transformaci“ významu a působení situace; jedinec tedy variuje vliv „situaci“. „Proměnné osoby nám pomáhají analyzovat interakci individua a situací... Očekávání, kódovací strategie, hodnoty a způsobilosti odpovídat, které osoba vnáší do situace, jsou zvláště významné, když je situace nestrukturována a když je zde málo externích tlaků... Chování varíují s ohledem na rozsah situací, ve kterých jsou přiměřena („appropriate“); situace se liší v počtu a znacích chování je připouštějících“ (Mischel, 1981). *Teorie psychologických vlastností*, resp. osobnosti, je teorií sociálního chování, je to problém interakce osoby a situace, resp. závislosti situace na jejím psychologickém zpracování jedincem. V tomto smyslu existují

Proměnné osobnosti (upraveno podle W. Mischel, 1973, H. Mogel, 1985)

Proměnná	Charakteristika	Funkce
1. kognitivní kompetence a konstruktivní behaviorální kompetence	znalost pravidel kontaktu s jinými osobami, strategie řešení problémů, pojetí sebe sama, „pojetí cizího“, pojetí prostředí, motorické schopnosti	získané v procesu vývoje a sociálního učení, účelem je konstruktivní myšlení a vytvoření přiměřených způsobů chování, usnadnění procesů zpracování informací
2. strategie kódování a osobní konstrukty	interindividuálně odlišný způsob příjmu, zpracování a uspořádání informací, klasifikace, hodnocení a vysvětlování chování	procesy kódování a symbolizování, organizace informací k zlepšení situační orientace (jen malá situačně specifická variabilita)
3. očekávání: 1. o důsledcích chování, 2. o důsledcích stimulace	1. způsoby chování s anticipovanými osobními příznivými důsledky jsou pro specifickou situaci vybírány z možných alternativ chování; 2. naučené asociace mezi znaky a symboly chování a s nimi souvisejícími očekávanými výsledky chování (mimo jiné „typické“ způsoby chování pro specifické situace)	1. slouží individuálně efektivním regulovatelným interakcím individuum-prostředí a rychlým rekonstrukcím způsobů chování, jsou-li situačně účelné; 2. slouží orientaci v sociálním kontaktu (výrazové znaky mimiky, gestiky, „jtečí těla“) a vstupují jako individuální předpojetí do situace (subjektivně ji předstrukturoují)
4. subjektivní hodnocení	individuální hodnocení výsledku chování, který byl očekáván	slouží individuálnímu orientování na zcela určitý, individuálně specifický předmět a usnadňuje „poznatelnost“ individua
5. autoregulační systémy a plány	osoby disponují <u>individuálními</u> normami a pravidly pro ego-centrické konsekvence, když dosahují nebo nedosahují vlastních cílů (pravidla a kontingence, plány, strategie)	autoregulované důsledky chování slouží individuálním selekcím situací, přetváření a ovlivňování prostředí a tím změně prostředí a sebe sama prostřednictvím kognitivního restrukturování, tzn. celkové organizaci chování

dobře a málo strukturované *situace*; příkladem dobře strukturované situace je silniční provoz řízený dopravními značkami, avšak situace se liší i svým emociogenním vlivem a dalšími charakteristikami. Za základní *proměnné osobnosti* pak Mischel považuje: 1. kognitivní kompetence a konstruktivní kompetence chování, 2. strategie kódování a osobní konstrukty, 3. očekávání, 4. subjektivní hodnocení a 5. autoregulační systémy a plány (viz předchozí stránka).

Za *základní problémy psychických vlastností osobnosti* jsou pokládány: 1. problém konzistence (zda táž vlastnost vystupuje vždy ve srovnatelných situacích), 2. problém konstantnosti, stálosti (tj. trvalost dané vlastnosti), 3. problém univerzálnosti, tj. všeobecného výskytu dané vlastnosti a 4. problém existence obecných vlastností (zda existují jen specifické, nebo i obecné vlastnosti, tj. např. jen specifické případy dochvilnosti, nebo i dochvilnost jako obecná vlastnost). Pokud se *konzistence psychických vlastností* týče, teorie sociálního chování říká jasně, že „osoba se bude chovat konzistentně vůči situacím jen v rozsahu v němž podobné chování vede, nebo se očekává, že povede, ke stejným důsledkům v těchto podmínkách“ (W. Mischel, 1981). Z různých pohledů se však transsituační konzistence a variabilita chování jeví různě. H. M. Mogel (1985) podává tento srovnávací přehled:

konzistence/ variabilita	teoretikové	situacionisté	vlastností
		vysoká	nízká
transsituační konzistence chování		nízká	vysoká
situačně závislá speci- fičnost a inkonzistence chování			

Jde tedy zásadně o problém „osoba“ versus „situace“, resp. v parafrázi, „jsem já, nebo jsem situace“ (L. A. Pervin, 1978). Je-li chování konzistentní, lze usuzovat na trvalejší vlastnosti osobnosti, a to má význam prognostický. „Jestliže se někdo v rozdílných situacích chová stejným způsobem, pak je blízko předpoklad, že jeho chování není reakcí na situaci, nýbrž habituálním způsobem chování. Jestliže se někdo v každé situaci chová jinak, pak nás napadá interpretace situačního určení“ (M. Sáder, 1980). Týž autor pak zdůrazňuje,

že „nereagujeme na situace, nýbrž na jejich fenomenální koreláty“, tj. na jejich psychologické „zpracování“, jak uvádí Mischel, který by tedy konzistenci, tak říkajíc, nekladl do vztahu ke stálým dispozicím (faktorům), nýbrž do vztahu k tendencím interpretace situací. Podle G. W. Allporta „psychické zpracování situace“ spočívá ve funkční ekvivalenci reakce (např. projevy slušnosti v různých situacích). Empirická data, získaná často problematickými metodami a vycházející z problematických konceptů (definovat určitou vlastnost, operacionalizovat její ukazatele atd. není snadné), poukazují na poměrně nízkou konzistenci chování, přičemž v různých kategoriích chování je úroveň konzistence různá. Např. konzistence v úsilí po výkonu je největší v podobných činnostech, např. u školních dětí v intelektuálních výkonech, ale nekoreluje s úsilím po výkonech v atletice (H. A. Moss a J. Kagan, 1961). Určitou konzistenci vykazují defenzivní chování, např. u studentů, kterým byly zadány k řešení ego-angažované intelektuální úkoly (C. W. Eriksen, 1952). Poměrně nízkou konzistenci vykazuje „morální chování“ (J. Aronfreed, 1968): „Spíše než homogenní svědomí, které determinuje všechny aspekty sebekontroly, se zdá, že lidé vyvíjejí subtilnější diskriminace, které závisejí na mnoha podmínkách. Vzorce sebekontroly a morálních akcí, tak jako nemorálních, jsou ovlivňovány tímtež diskriminačním učením, které ovlivňuje ostatní formy chování, takové jako úzkost a kognitivní vyhýbání se“ (W. Mischel, 1981). O. Kolaříková (1986) uvádí: „Je očividné, že sotva můžeme počítat u lidí se způsoby chování zobecněnými do té míry, že by docházelo k jejich uplatňování za všech okolností. Pravděpodobnější je stabilita způsobů chování v určitých situacích.“ V úvahách o konzistenci se opomíjí *aspekt smyslu chování*, který je dán motivy, a s tím související skutečnost, že v různých situacích se člověk snaží dosáhnout téhož cíle různými prostředky, které určuje jeho interpretace situace, jakož i očekávané důsledky chování a další činitelé. Proto, jak uvádí Mischel, pravidelnost chování je určována pravidelností vnějších okolností, subjektivně interpretovaných. Dále je tu *problém existence obecných vlastností*, který byl zkoumán již dávno u školních dětí jako problém existence vlastnosti nazvané „čestnost - nečestnost“ („honesty - dishonesty“). Zjistilo se, že s přibývajícím věkem narůstá poněkud konzistence morálního chování, ale ukázalo se také, že existují pouze specifické

projevy nečestnosti, nikoli nečestnost jako obecný rys osobnosti. Dětem bylo umožněno podvádět, lhát a krást, avšak děti, které lhaly, ne vždy také podváděly atd. Autoři tohoto výzkumu H. Hartshorne a M. A. May (1928) uzavřeli, že obecná vlastnost „nečestnost“ neexistuje; např. korelace mezi kradením a lhaním byla velmi nízká, jen +0,13, a chování dětí vůbec vykazovalo spíše specifické zvyky. Celé pojetí výzkumu a jeho výsledky napadl G. W. Allport (1937). Výše uvedená korelace se týkala kradení mincí a zapírání vlastních podvodů a podle Allporta je zřejmé, že obojí nekoreluje (resp. jen nízko), neboť každý z uvedených činů je spojen s jinými vlastnostmi; např. kradení může souviset s komplexem méněcennosti, u jiného dítěte s vychloubačností, zatímco lhaní s úzkostností, s potřebou moci atd. Každé dítě se chovalo tak, jak se chovalo, protože mělo „hlubokou, charakteristickou vlastnost“, nikoli proto, že by mělo „specifický zvyk“ a také ovšem proto, že se tu uplatňovaly různé motivy (určité dítě má motiv ke lhaní, ale nikoli ke krádeži). Allport vytkl tomuto výzkumu také používání „etických pojmů“ místo „přirozených vlastností“, což zejména u dětí vede ke komplikacím. Později Allport (1963) ještě zpřesnil své pojetí obecných vlastností a vytkl psychologům, že dávají přednost termínům dimenze, faktory a proměnné, místo aby mluvili o vlastnostech. Empiricky jsou obecné vlastnosti etablovány, když se pomocí testů osobnosti nebo jiných indikátorů ukáže, že „lidé po delší dobu reagují konzistentně a s charakteristickou intenzitou“, avšak obecné vlastnosti jsou zaměňovány s typy; typickými obecnými vlastnostmi jsou dominance-submisivita (panovačnost - podřidivost), dalšími pak radikalismus, bázlivost, potřeba výkonu, hrabivost (hamižnost, touha po penězích). Do určité míry jsou obecné vlastnosti artefakty našich metod, které vtěsňávají individuální lidi do kategorií, nicméně obecné vlastnosti existují a fungují jako leitmotivy a integrativní faktory osobnosti. Charakteristickým příkladem je výchovou vypestovaná čestnost projevující se důsledně čestným chováním, tj. odmítáním všech nečestných způsobů chování v situacích, kdy je dáno dilema jednat čestně nebo nečestně. G. D. Dudyha (1936) zkoumal vlastnost dochvilnosti („punctuality“) u studentů, projevující se včasným příchodem na schůze, shromáždění, košíkovou atd. Tendence přicházet včas nebo pozdě byla slabá a existence obecné vlastnosti dochvilnosti byla tedy zpo-

chybněna. Avšak 20 % studentů s extrémními hodnotami včasného a opožděného příchodu, a zejména pak včasného příchodu, vykazovalo velmi konzistentní dochvilnost, která se projevovala i v dalších situacích (včasné vrácení vypůjčených knih atd.). *Problém univerzálnosti psychických vlastností* osobnosti vystupuje jako problém transkulturní existence určité vlastnosti, či se objevuje jen v rámci určité kultury nebo populace.

Klasifikace psychických vlastností osobnosti. Jednotliví autoři podávají různá třídění podle různých východisek. S. L. Rubiňštejn (1967) vychází ze dvou otázek: „co člověk chce“ a „co člověk může“; v prvním případě jde o hledisko zaměřenosti, ve druhém o hledisko schopnosti. Zaměřenost vyjadřuje to, co má pro člověka význam, a proto ji Rubiňštejn ztotožňuje s charakterem. Rozlišuje tedy dvě třídy psychických vlastností osobnosti: schopnosti a charakter. Naproti tomu J. P. Guilford (1959) kromě vlastností morfologických a fyziologických shledává v osobnosti pět tříd psychických vlastností: potřeby, schopnosti („aptitudes“), temperament, postoje a zájmy. J. Stefanovič (1974) rozlišuje následujících pět tříd psychických vlastností osobnosti: aktivačně motivační, vztahově postojové, výkonové (kam řadí schopnosti, návyky, ale také instinkty), seberegulační (volní vlastnosti, svědomí a další) a dynamické (temperament). Jednoduchou, ale pregnantní klasifikaci osobnostních psychických vlastností podal H. J. Eysenck (1960): kromě vlastností fyzických rozlišuje charakter („systém konativního chování“, vůle), temperament („afektivní chování“, emoce) a intelekt („kognitivní chování“, inteligence). Jednotné třídění je velmi obtížné nejen pro různá východiska, která jsou při třídění uplatňována, ale také pro velmi odlišná pojetí základních pojmů, jimiž jsou kategorie psychických vlastností osobnosti vyjadřovány (např. charakter, temperament, inteligence atd.). Rubiňštejnovo hledisko je nepochybně zjednodušené: do kategorie vymezené hlediskem „co člověk může“ patří nejen schopnosti, ale i temperament (ovlivňující např. sílu a rychlost pohybů, ale i hloubku a trvalost prožívání) a v jistém smyslu i fenomény související se zaměřením, např. zábrany a tzv. volní vlastnosti vůbec (vytrvalost, rozhodnost atd.). Velmi problematické je chápání charakteru: buď je chápán jako složka osobnosti, nebo jako určitý pohled na osobnost jako celek (-> Charakter). V. Tardy (1964) naznačil, že je zásadně nutné rozlišovat schopnosti a moti-

vační vlastnosti a tyto dále dělit na ty, které určují směr a ty, které určují energetické aspekty chování, tj. temperament. Pak bychom tedy dostali tyto základní *kategorie psychických vlastností osobnosti*: 1. schopnosti, 2. temperament a 3. motivy a jejich vlastnosti. Podrobněji se o nich pojednává v příslušných heslech. V rámci těchto kategorií vystupují určité specifické koncepty, jako např. inteligence (intelekt) v rámci kategorie schopností.

Vztahy mezi vlastnostmi osobnosti. V těchto vztazích je třeba uplatňovat dvě hlediska: 1. vztah psychických a fyzických vlastností osobnosti a 2. vztahy mezi psychickými vlastnostmi osobnosti. H. J. Eysenck (1945, 1950) a jim činili pokusy prokázat určité *vztahy mezi některými psychickými a tělesnými vlastnostmi*, např. šířkou ramen a některými temperamentovými rysy, ale získali jen velmi nízké korelace. E. Kretschmer se pokusil na vztazích mezi stavbou těla a rysy charakteru vybudovat celou typologii (-). Existují ovšem i laické názory na vztahy mezi vlastnostmi těla a psychickými rysy, např. tlustí lidé jsou pokládáni za dobromyslné, lidé s vysokým čelem za inteligentní, lidé s vysedlou a masivní bradou za energické, ale to jsou jen nepotvrzené domněnky, které se udržují jako zvláštní druh předsudku. Existuje však ryze psychologický vztah mezi určitými tělesnými a psychickými vlastnostmi. Některé tělesné vlastnosti mají u daného subjektu psychickou odezvu proto, že jimi trpí (tělesné postižení, odpuzující vzhled), nebo protože jsou negativním způsobem interpretovány, zesměšňovány sociálním okolím (např. u nás a jinde jsou to někdy ryšavé vlasy, nikoli však v Irsku nebo v německém Sasku, kde je takový zjev častý), resp. představují kosmetický nedostatek (pihovatost apod.). Takové případy mohou vyvolávat psychické komplexy, z nichž se vyvíjejí určité vlastnosti osobnosti, jako je agresivita, vztahovačnost a další. Druhé hledisko je zaměřeno na *vztahy mezi psychickými vlastnostmi osobnosti*, jako je např. již uvedený vztah mezi specifickými a obecnými vlastnostmi. V. Tardy (1964) rozlišuje logické a reálné vztahy mezi psychickými vlastnostmi: V prvním případě jde o vztahy mezi pojmy, v nichž se protikladné pojmy vylučují, např. rozvážnost a zbrkllost; ve druhém případě jde o vztahy vlastností téže osoby, na něž nelze vždy aplikovat formální vztahy logické: např.

šetřnost a rozhazovačnost se vylučují logicky, ale nevylučují se psychologicky (někdo šetří, ale v určitých situacích rozhazuje anebo jinak bázlivý člověk se může za jistých okolností chovat odvážně a naopak). Dále Tardy uvažuje o vztahu obecnějších a specifitějších vlastností: „Z několika rysů základních lze vyvodit speciálnější vlastnosti odvozené; tak ze sebe-důvěry a sklonu k činnosti čínorodost, z nedostatku obav, nedostatku zkušeností s lidmi a kladného vztahu k nim důvěřivost atd.“ Takové *odvozování specifitějších rysů z obecnějších vlastností*, které reálně existují jen vzácně, je nicméně problematické a platí jen tam, kde je daná vlastnost silně fixována, např. výchovou, traumatickou zkušeností a jinak. Problém je komplikován tím, že většina pojmů psychických vlastností je vymezována nepsychologickými, např. etickými nebo sociálními a jinými hledisky, která často neodrážejí přirozené psychologické vztahy mezi vlastnostmi, v nichž se uplatňuje generalizace a diferenciacce ve smyslu principů učení. Těžko lze např. uvažovat o vztazích mezi vytrvalostí a nepoddajností, umíněností a tvrdohlavostí, zásadovostí a postojovou rigiditou nebo dogmaticností apod. Konečně považuje Tardy vztahy mezi vlastnostmi z hlediska vývojového za *genetické vztahy obecnějšího a zvláštního*: určitý sklon se může vývojem specifikovat (např. původní silná sexuální apetence se specifikuje jen na určitý druh sexuálních objektů a na určitý způsob sexuálního uspokojování), a to trvale nebo přechodně, anebo se specifický sklon stává obecnějším, např. ze vztahu k otci se vyvíjí tzv. autoritární osobnost, ze vztahu k otcovské autoritě vztah k autoritám vůbec apod. To je zdůrazněno zvláště v psychoanalýze, ale lze to vysvětlit i v termínech sociálního učení.

Literatura:

Allport, G. W.: Pattern and growth in personality, New York-Chicago-San Francisco 1961. Angleitner, A.: Einführung in die Persönlichkeitspsychologie, sv. L: Nichtfaktorielle Ansätze, Bern--Stuttgart-Wien 1980. Herrmann, Th.: Persönlichkeitsmerkmale, Stuttgart 1973. Kolaříková, O.: Perspektivy teorie a výzkumu osobnostních vlastností, Praha 1986. Mischel, W.: Introduction to personality, 3. vyd. New York. ..1981. Mischel W.: Personality and assesment, New York-London--Sydney 1968.

OSOBNOST - STRUKTURA

Pojem struktura osobnosti vyjadřuje v psychologii uspořádání dispozic tvořících osobnost (chápanou jako teoretický interpretační pojem), resp. uspořádání vnitřního celku duševního života člověka. „Strukturou rozumíme členěný a v sobě relativně uzavřený dispoziční celek“ (F. Krueger, 1931). Podobně se vyjadřuje V. Tardy (1965): „Struktura osobnosti je něco dispozičního, co se podle situací různě aktualizuje.“ Podle J. S. Wigginsa (1968) znamená termín struktura „stabilitu a relativní trvání organizace“ a vyjadřuje tak významový protiklad plynulosti nebo změny, který je označován termínem dynamika. Synonymy pojmu struktura jsou pojmy uspořádání, systém a další. Osobnost je *dynamická struktura*, tj. nikoli neměnná, zcela rigidní, ale do jisté míry proměnlivě uspořádání celku duševního života člověka, které se navenek projevuje určitým chováním. Strukturu tvoří určité komponenty, složky nebo prvky, resp. jednotlivé dispozice a jejich skupiny. Za takové *prvky struktury osobnosti*, vystupující jako jednotlivé dispozice a jejich třídy, se považují psychické vlastnosti osobnosti (→ Osobnost - psychické vlastnosti). V psychologii osobnosti se rozlišuje *dvoji strukturování dispozic*: horizontální, tj. aktuální skladba souřadných komponent, a vertikální, tj. geneticky odlišná skladba ve smyslu vývojového vrstvení komponent. Tímto aspektem se zde budeme zabývat. Problém horizontální strukturovanosti osobnosti vystupuje jako výše zmíněný problém psychických vlastností osobnosti a jejich tříd, resp. jako problém tzv. faktorů osobnosti, jímž se budeme zabývat dále. Zatímco téma „psychické vlastnosti osobnosti“ se vyčerpává spíše problémem, co je to psychická vlastnost, *celkový popis osobnosti* (která je ostatně chápána, jak už víme, jako celek lidské psychiky) je možné vyjádřit třemi způsoby: 1. vrstvami, 2. typy, 3. soustavou faktorů či dimenzí (K. Balcar, 1983). V tomto hesle se budeme zabývat prvním a třetím způsobem, druhý způsob, typologický, je podán ve zvláštním hesle (→ Typologie osobnosti). K tématu struktury osobnosti patří ještě třídění osobnostních dispozic (→ Osobnost - psychické vlastnosti).

Vrstvy osobnosti. Idea vrstvení v osobnosti sahá až k Platonovi a nevyjadřuje staticky geologické pojetí vrstvení jako prostého ukládání geologicky mladších vrstev na vrstvy starší, nýbrž empiricky prokazatelný fakt psychologicky pojatých funkčních vrstev. Geneticky starší funkční vrstvy (pudy) ustupují vývojem do pozadí a jsou funkčně překrývány vrstvami mladšími (volní jednání), což se uskutečňuje jak v rovině fylogenetické, tak i ontogenetické. Fylogeneticky i ontogeneticky se tedy člověk měnil a mění z bytosti ovládané pudy v bytost ovládající se svou vůlí. Ideu funkčního vrstvení psychiky propočoval zejména E. Rothacker (1938, 1965), ale je vyjádřena i v řadě dalších prací, výrazně také v teorii S. Freuda, a dokonce i I. P. Pavlova (korové a podkorové funkce). Jak již bylo poznamenáno, už Platon rozlišoval nižší a vyšší složky duše, žádostivou a rozumnou, mezi nimiž je duše vznětlivá. Ve 20. století se idea vrstvení psychických funkcí, oprostěná od etických hledisek, jež na ně aplikoval Platon, objevuje i v neurofyziologii a jsou pro ni přinášeny také empirické důkazy. Z neurofyziologie jsou známy *dvě úrovně činnosti mozku* (L. Edinger, 1909, P. D. MacLean, 1960). Vývojově nižší je vázána na tzv. starý mozek, tj. na činnost podkorových struktur, zejména mozkového kmene (tzv. ještěří mozek MacLeana), a projevuje se především vrozenými reflexy, fyziologickými potřebami (pudy) a afekty. Vývojově vyšší úroveň je vázána na činnost nového mozku, tj. mozkové kůry, která se objevuje až u savců (u ryb a ptáků je ještě málo vyvinuta) a projevuje se tzv. vývojově vyššími psychickými funkcemi, jako jsou abstraktní pojmové myšlení, vyšší city etické a intelektuální, a zejména pak jakousi syntézou těchto vyšších funkcí, projevující se volní regulací jednání. Znakem činnosti nižší úrovně je mechanismus a stereotypie, znakem vyšší úrovně je plasticita a diferenciacie (L. Kolářková, 1949). F. Kraus (1919) v tomto smyslu rozlišil tzv. hlubinnou a kortikální osobu: První je projevem v hloubce mozku uložených struktur, podkoží, druhá je projevem činnosti mozkové kůry; první, zjednodušeně řečeno, je pudově afektivní, iracionální, druhá rozumově volní, racionální. Toto základní rozlišení se uchovalo dodnes.

Vývojově starším a mladším vrstvám jsou přisuzovány ještě další vlastnosti a rozdíly (např. nevědomí-vědomí, animalita-spole-

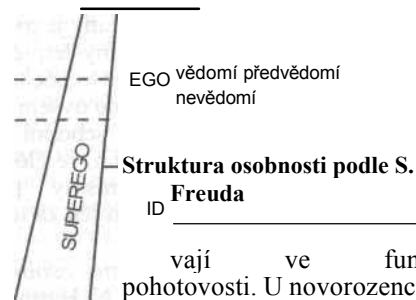
Historický vývoj teorií vrstev osobnosti

<i>autor</i>	<i>terminologie</i>		
Platon	žádostivost (v břiše)	cítovost (v hrudi)	rozumovost (v hlavě)
Aristoteles	duše vegetativní	duše animální	duše rozumová
F. Kraus (1919)	hlubinná osoba		kortikální osoba
S. Freud(1923)	Id - „ono“	Ego - „já“	Superego - „nadjá“
K. Kleist (1925)	somatopsýché	thymopsých	autopsýché
G. R. Heyer (1932)	vegetativní	<životní okruhy: > animální duchovní	
E. Braun (1933)	vitální osoba		kortikální osoba
H. F. Hoffmann (1935)	vitální vrstva puďů	vrstva snahových citů	vrstva ducha
E. Rothacker (1938)	hlubinná osoba („Es-Schicht“) život-zvíře--dítě (v člověku)	personální osoba („Ich-Schicht“) vlastní (humánně duševní) osobnost	
Ph. Lersch (1938)	životní základ	endothymní základ	nadstavba duševního života (vůle, „noetická nadstavba“)
R. Thiele (1940)	somatopsychická vrstva	thymopsychická vrstva	neopsychická vrstva

Fenomenologické rozdíly ve vrstvách osobnosti (H. Thomae, 1951)

označení vrstvy	hlubinná osoba pathopsýché endothymní základ Freudovo „Id“	kortikální osoba „poiopsýché“ duševní nadstavba Freudovo „Ego“, resp. „Superego“
styl prožívání	obsáhlá plnost časový rozsah rytmický průběh nevědomí, plnost prožívání patičky akcent intimita ve vztahu k světu a člo- věku, blízkost k věcem	bodové zhuštění bezčasovost aktů taktové césury vědomí, bdělost akcent aktivity distance mezi světem a jedincem. subjektem a objektem
styl chování	v sobě uzavřené funkční okruhy bezprostřednost reakce a hbitý průběh učení vtiskáváním celých okruhů zážitků převládají zaokrouhlené pohyby	mezera mezi plánem a provedením plánování reflexe učení vtiskáváním obsahů a relací převládají přímočaré, zacílené po- hyby

čenskost atd.). Teorie vrstev osobnosti má, jak již bylo naznačeno, určitou oporu v neuroanatomii a neurofyziologii lidského mozku, ale existují i *empirické důkazy pro vrstvení psychických funkcí*, které souvisejí s neuroanatomickými a neurofyziologickými hledisky. Obecně platí, že dojde-li k funkčnímu vysazení vývojově vyšší, kortikální vrstvy v regulaci chování (např. útlumem v mimořádných situacích, poškozením chorobně probíhajícím procesem apod.), regulace chování se ujímá vrstva vývojově nižší, starší. Jestliže tedy přestává fungovat vrstva opírající se o individuální zkušenost, ujímá se funkce vrstva opírající se ve své činnosti o zkušenost druhu, anebo ještě jinak řečeno, selže-li vědomé rozhodování, ujímá se řízení činnosti opět instinkt. Příkladem je instinktivní panické chování v situacích hromadného ohrožení života (hořící kino, potápějící se loď apod.): „Bezvýchodnou“ situaci má řešit nadprodukce pohybů tak, aby některý z nich náhodně vedl k cíli - příroda pracuje podle zákona pravděpodobnosti, avšak je to archaický instinktivní mechanismus vyvinutý pro přírodní situace, a proto se v civilizačních podmínkách příliš neuplatní a projevuje se spíše jako chaotické chování. Jiným příkladem je chování osob se senilní demencí, u nichž došlo ke sklerotické destrukci mozkové kůry: Vrozené reflexy, jako např. sací, vybavované v raném dětství podrážděním rtů, se brzy podmiňují na situaci kojení a po jeho skončení mizí, takže je není možné původními podněty vyvolat; avšak u výše uvedených postižených osob lze opět stimulací rtů vyvolat sací reflex. Je to typický příklad „ústupu“ reflexní funkce a jejího „znovuvystoupení“ v podmínkách, kdy vývojově vyšší funkční struktura byla poškozena. Zkušenost člověka je dvojitá, fylogenetická (instinkty) a ontogenetická (učení), a je integrována na různých úrovních činnosti mozku, z nichž se osobnost jeví jako dvoupólová struktura reprezentovaná funkcemi starého a nového mozku, pudy a vůlí. Poznatky o architektonické stavbě mozku podporují tedy ideu vrstvení psychických funkcí; „ukazuje se, že vrstvení mozku, které můžeme hrubě charakterizovat jako starý a nový mozek, se vytváří teprve v průběhu fylogenetického vývoje“ (F. J. Mathey, 1960). Reflexní a instinktivní funkce vázané na struktury starého mozku ustupují v průběhu ontogeneze do pozadí, ale nezanikají; i když později je funkčně dominantní činnost mozkové kůry, instinkty zůstá-

vají ve funkční pohotovosti. U novorozence lze pozorovat různé atavistické reflexy (Moorův, Robinsonův, Babinského), které se později ztrácejí, ale pudové tendence vyjádřené systémy vrozených reflexů jsou podmiňovány a vystupují v nových souvislostech (např. hlad a jeho uspokojování, strach a jeho nové zdroje apod.). K. Strunz (1943) upozorňuje na to, že v patologických případech dochází nejprve k rozpadu kontrolních funkcí jáství, které jsou vývojově nejvyšší a jako takové i funkci mozkové kůry, a k funkční dominanci instinktů a afektů, dále je postižena řeč a motorické funkce, nejdéle vzdorují vitální funkce. Také u osob v situacích extrémní deprivace dochází nejprve k rozkladu duchovních zájmů a do popředí vystupuje tělesně vitální aspekt života (H. Gries, 1957); autor tyto jevy pozoroval jako projevy úpadku osobnosti u válečných zajatců v zajateckých táborech. Kromě poznatků psychopatologických podporují teorii psychických vrstev osobnosti i poznatky ze srovnávací psychologie etnografické. Její čelný představitel H. Werner (1959) srovnával osobnost dítěte, příslušníka přírodně žijícího národa a abnormálního jedince, a dospěl k pojetí hlubinné osoby: zatímco dítě a primitiv nemají dosud vyvinuté abstraktní logické myšlení a volní kontrolu jednání, abnormální osobnost tuto kontrolu ztrácí. Podle Wenera „genetický způsob pojetí ukazuje, že naše evropanství vůbec je geneticky velmi mnohobarevné, že člověk nemá naprosto jen duchovní postoj, vrstvu prožívání a chování, že sám jeden a týž člověk se jeví tak, že v různých okamžicích přísluší genetiky různým stupňům. V této skutečnosti genetické mnohvrstevnatosti spočívá principiálně řešení záhady, jak to, že my jako logicky myslící Evropané jsme s to pochopit způsob myš-

lení přírodního člověka, jak to, že my jako dospělí jsme s to pochopit způsob myšlení dětí, jak to, že my jako normální jsme s to pochopit myšlení duševně chorého." K tomu ovšem budíž poznamenáno, že to nejsme schopni pochopit v plné míře. Obecně lze říci, že člověk disponuje archaickými „mechanismy“ psychické činnosti, které se uplatňují jen za určitých okolností jejich aktivace.

Za filozofické pozadí teorie vrstev osobnosti pokládá A. R. Gilbert ontologii N. Hartmanna (1933), v níž je svět pojímán jako hierarchie anorganických, organických a duchovních vrstev bytí, které se na sebe vrství v uvedeném pořadí. Podobně K. Jaspers (1947) rozlišuje anorganickou, organickou, duševní a duchovní vrstvu skutečnosti. Podle Hartmanna je charakter vrstvení světa patrný již z povrchního pohledu: „Organický život spočívá na fyzicko-materiálním, ten je překlenut duševním bytím, které opět podkládá duchovní bytí... Každá vrstva má své vlastní principy, zákony nebo kategorie... Ve vrstevnaté výstavbě světa je vždy vyšší vrstva nesená nižší." Vyšší je vždy závislé na nižším: bez materiální přírody neexistuje život, bez života není vědomí a bez vědomí není duchovní svět; vyšší kategorie nemohou skladbu nižších pronikat, nýbrž jen transformovat nebo „přestavovat“, a v jistém smyslu jsou tedy vždy nižší vrstvy autonomní (R. Thiele, 1940).

Také *introspektivní aspekt problému* poukazuje na to, že osobnost není zcela jednotná organizace, když člověk prožívá své vnitřní protiklady, např. ve formě vnitřního boje proti pudové tendenci. Prožitková dichotomie (skutečnost-fantazie, rozum-cit, pud-vůle) je základním znakem duševního života člověka a básnicky působivě ji vyjádřil J. W. Goethe, jehož Faust o sobě říká: „Dvě duši mně, ach, v hrudi přebývá /a od sebe se touží odervati;/ ta jedna, lačná chapadla jež má, /drží se, chťičem rozdychtěna, světa;/ ta druhá rve z pout hmoty křídla svá/ a k božským otcům v prostor vzlétá." Prožívání vnitřních konfliktů je často prožíváním rozporných tendencí pramenících z různých vrstev osobnosti; existence vnitřních zábran svědčí o intrapsychické dynamice protikladných sil, které pramení z různých vrstev, nikoli jen z protikladných osobních zkušeností. Jde tu o konflikt lidské animality a lidské humanity, nikoli o konflikt ontogeneticky souřadných motivů. Jako introspektivní aspekt problému to však není obecně platný důkaz existence vrstev. „Lidskému chování

tak, jak jako celek fakticky probíhá, je třeba rozumět jen tím, že bude podloženo vývojově historickým učením o vrstvách a centrech celku osobnosti. Neboť hlubinná osoba, z níž žije dítě, není beze zbytku přeměněna v kortikální osobu; není touto ani nahrazena, nýbrž překryta... lidská jedná jako projevy celku osobnosti jsou v její zvláštnosti pochopitelná jen jako projevy vrstev osobnosti. Učení o vrstvách duše samé je klíč k porozumění praktickému lidskému chování" (E. Rothacker, 1965). Citovaný autor pak razil pojmy jako „život v nás", „dítě v nás", „zvíře v nás", jimiž chtěl ilustrovat podíl vitality, rané zkušenosti a animality v duševním životě člověka, čili to, co má dospělý psychologicky společného se svým organismem, se svou animalitou a se svým dětstvím. V přehledu jde tedy o funkční komplementaritu a za jistých okolností i konfliktnost dvou základních složek osobnosti:

	složky psychologie	antropologie	neuroanatomie
vývojově nižší	instinkty	animalita	podkofi
vývojově vyšší	vůle	společnost	mozková kúra

Funkce vývojově původních, nižších vrstev osobnosti chápaných jako komplex určitých funkcí - teorie vrstev je teorie funkcionalistická - je souborně označována jako tzv. *hlubinná osoba* („Tiefenperson" - pojem razil F. Kraus, 1919, 1925), resp. *hlubinně duševní osoba* (E. Rothacker, 1938). R. Heiss (1956, 1964) hovoří o „dvojí osobnosti" ve výše uvedeném smyslu a uvádí: „Úplná osobnost vykazuje vedle své vědomé organizace, která se projevuje ve vědomém myšlení, prožívání a chtění, nevědomou formu organizace, která vystupuje ve tvaru automatismů, mechanismů, neúmyslných a nevědomých způsobů chování a zážitků. Proti této plné osobnosti stojí potom jiné formy osobnosti. Projevují se buď ve stavech, ve kterých vědomá forma organizace ustupuje, nebo také ve vývojových formách, které jako raná stadia předcházejí plné osobnosti." Heiss pak formuloval dva organizační principy uplatňující se ve výstavbě hlubinné osoby: 1. princip výstavby vrstev (nižší vrstvy nesou a determinují vrstvy vyšší), 2. princip formování vrstev (funkce hlubších vrstev jsou formovány nadřazenými funkcemi). V podstatě se tu, podle Heisse, uplatňují energeticko-dynamické faktory hlubinné oso-

by (pudy a afekty) a hlubinně psychické funkce (zejména obranné, jako jsou např. potlačení a projekce). Za základní fenomény pokládá Heiss neúmyslnou paměť, hlubinné obrazové vědomí (sny, fantazie, halucinace) a kontrolní aparát super-ega (osobní morálky). Již z tohoto výčtu je patrné, že pojem hlubinná osoba se významově nevyčerpává komplexem fylogeneticky preformovaných mechanismů. Jiní autoři sem zahrnují ještě další fenomény, zejména tzv. *psychické automatismy* (P. Janet, 1889, C. G. Jung, 1902, W. McDougall, 1926, M. Dessoir, 1931, H. Bender, 1936 a další). Th. Ribot (1914) a po něm H. Bender (1936) zdůrazňují, že tyto psychické mechanismy je nutné odlišit od automatických pohybů, jako je např. dýchání nebo peristaltika, dále od reflexů a posléze od výcvikem mechanizovaných pohybů, jako je např. pletení, neboť jde o druhy chování, které v okamžiku provádění nejsou vědomé. Patří mezi ně především jevy označované jako mediální, resp. okultní, jako jsou automatické psaní, mluvení a „zření v krystalu“ (vize vyvolávané koncentrací na určité objekty, které byly používány k věštění). „Mohou v nás probíhat velmi komplikované, uspořádané procesy, o nichž my sami nic nevíme, ale které přesto mohou mít podobné účinky jako vědomé vnímání, vzpomínání, myšlení, fantazie“ (H. Schjelderup, 1964). Ačkoliv byly spojovány s okultismem, jsou to jevy spontánně vystupující jako nevědomé mechanismy, které mohou být aktivovány v hypnóze. V kombinaci hypnóza-automatické psaní-zření v krystalu mohou sloužit k vyvolání potlačených vzpomínek a mít tak psychodiagnostický a psychotherapeutický efekt, jak prokázal L. R. Wolberg (1945). Fenomény vázané na hlubinnou osobu ukazují, že duševní život osobnosti se zdaleka nevyčerpává v rámci tzv. ego-vztažných systémů, resp. vědomé regulace chování a prožívání. Hlubinnými mechanismy se zabýval také E. Kretschmer (1963), který je připisuje tzv. sféře (pojem, který používá místo pojmu nevědomí), již označuje oblast „periferie pole vědomí“; je to oblast obrazových aglutinací a afektů, v níž jsou abstrakta (jako např. láska, smrt apod.) nahrazována „sférickými obrazovými elementy“ a akty. Objevují se zde především tzv. *hyponoické mechanismy*, které se uplatňují v tvorbě snů, kdy během spánku dochází k uvolnění duševního dění právě tak, jako se uvolňuje muskulatura, a kdy dochází k volnému toku představ (obrazů) zbavených

kontroly logického uspořádání; projevuje se to aglutinací těchto obrazů, které tak získávají symbolickou formu, a jde v podstatě o proces volného asociování představ ve formě „asyn-taktických aglutinací“. Ke „sférickým fenoménům“ počítá Kretschmer dále tzv. *hypobulní mechanismy*: Fylogeneticky je determinováno nejen katathymní utváření obrazů (aglutinace), ale také psychomotilita, která se v situacích zátěže vrací ke starším výrazovým formám, jako jsou rytmické pohyby, pohybová bouře (panika, hysterický záchvat) a další. (Hysterii nepokládá Kretschmer za neurózu, nýbrž za instinktivní reakci.) U hypobulních mechanismů jde o „přeložení“ vývojově vyšší úrovně „zkoušení“ zvnitřku navenek, tj. představy řešení situace tu nahrazuje pohybové „řešení“. Je-li „dospělý kulturní člověk“ náhle vystaven nadměrným podnětům, dojde u něho k útlumu fylogeneticky vyšší funkční vrstvy a řízení pohybového aparátu přebírá nejbližší nižší vrstva, uvádí Kretschmer a formuluje tak základní princip aktivace a realizace hypobulních mechanismů. Objevuje se nadprodukce pudových zkušebních pohybů namísto klidného rozvažování. To je případ paniky vyvolané strachem, jak se ukazuje při náhlých katastrofách, zemětřeseních, požárech divadel apod. Je to slepé hemžení lidí podobné hemžení nálevníků v přehřáté vodě. Současně je aktivován celý aparát vegetativních funkcí a vše, co je na těle pohyblivé (objevují se rytmické pohyby, třesení, klonické křeče a také projevy silné stimulace srdce, vyměšovací orgánů, zažívacího aparátu). Namísto úmyslné, uvážené motoriky a intelektuálně řízeného chování se řízení ujímá „hlubinná osoba prostřednictvím na sebe navazujících šablon“. Podobné projevy vystupují v náboženských extázích a v hysterických záchvatech u nervově labilních povah, které jsou vyvolávány i malými každodenními afekty. Tyto *hysterické záchvaty* jsou, podle Kretschmera, „nejkrásnějším příkladem atavistické pohybové bouře“: vedle bohatých rytmických prvků (třesení, křečovité pohyby) je tu nadmíra obranných pohybů. Hysterický záchvat má v sobě „něco objektivně teleologického“, je to účelová obranná reakce. Hysterická osoba se nachází v nějaké nepříjemné situaci a snaží se z ní dostat ven. Např. žena je nešťastně vdaná a soužití s manželem je pro ni nesnesitelné, na svou situaci však nereaguje úvahou o účelném řešení své situace, v níž by analyzovala možné alternativy a posléze realizaci tohoto řešení

(rozvod, smíření atd.); je-li nervově labilní a duševně nevyzrálá, nedostane se k promýšlení své situace, ale budou se v ní hromadit afekty a stoupat vnitřní napětí, až se posléze dostaví bouře motorického vybití, podobně jako u vystrašeného ptáka polapeného v uzavřeném prostoru. Tato pohybová bouře je interpretována dvojím rozdílným účelovým způsobem: slouží buď k náhodnému nalezení účelného pohybu (analogie metody pokusu a omylu), nebo k účelnému odreagování afektem vyvolaného vnitřního napětí. Účelnost hysterického záchvatu spočívá také v působení na okolí, má např. vyvolat soucit, vylekat; obecně je to určitá forma citového vydírání a nátlaku, ovšem nevědomá. Za další hysterický obranný mechanismus pokládá Kretschmer „stavění se mrtvým“ („Todstellreflex“) charakteristické zejména pro chování hmyzu a projevující se stuporem (ztrnutím) a necitlivostí. Podle Kretschmera vykazuje přechod od jednoduchého skrytí se, např. zastrčením těla mezi kameny, zahrabáním se do písku, k mimikrům (změna barvy povrchu těla apod.) a ke katalepsi. Strnulost vystupuje u některých druhů zvířat také v souvislosti s rozmnožováním (ustrnutí samičky při náhlé fixaci jejího těla samečkem). Podle Kretschmera (1944) „hysterická reakce se chová k normální lidské reakci jako instinkt k intelektu“ a hysterické hyperkinéze mají relativní biologický účel.

Podle R. Heisse (1964) existují *hlubinné duševní funkce obrany*, mezi něž patří zejména negativismy, potlačení, introjekce a projekce. Smyslem této obrany je odstranění vnitřních konfliktů, tedy v podstatě redukce vnitřního napětí, a obrana sama se uskutečňuje prostřednictvím vrozených nevědomých mechanismů. Hlubinná osoba v tomto smyslu reprezentuje jakési nevědomé já. U dítěte se objevuje několik forem negativismu, přičemž tento *dětský negativismus* se podle K. Buhlera (1930) objevuje jako obranná reakce již počátkem 2. měsíce jeho věku, zejména ve formě úzkostného ustrnutí, ale také živých obranných pohybů a křiku. Později, v období mezi 2.-3. rokem věku, je to *dětský vzdor*, který podle některých autorů souvisí s objevením já, s jeho obranou a experimentováním s tímto já (sebeprosazování). Paradoxní reakcí je tzv. *negativní identifikace*, kterou Heiss ilustruje na případě dítěte říkajícího si: „Dobře tátovi, že mi mrznou ruce, proč mi nekoupí rukavice.“ Dalším mechanismem obrany je

tzv. *potlačení* („Verdrängung“ S. Freuda). Podle Heisse existují zážitky, které se samy potlačují, tj. nedostávají se do vědomí, protože jsou vnitřně konfliktní a vyvolávaly by ztrátu psychické rovnováhy (např. protože jsou v rozporu se svědomím jako tzv. hříšné či nemorální představy, myšlenky, pocity). Potlačené psychické obsahy však vyvíjejí v nevědomí dynamický vliv, tj. determinují chování a pronikají do vědomí v zahalené, tj. symbolické podobě (např. bezcílné bloudění, slídění apod. mohou být reakcemi na potlačené sexuální impulzy, potlačená agresivita se může projevit zálibou v okopávání zahrádky). Potlačování má zabránit vzniku úzkosti a pocitům viny. Na snech, chybných úkonech (přeřeknutí, přehmátnutí, zapomenutí), pocitech závislosti a dalších jevech se vykazuje, že potlačená přání existují dále a směřují k návratu (S. Elhardt, 1986). Dalším obranným mechanismem je *introjekce* (termín zavedl psychoanalytik S. Ferenczi, 1910), která může být již symptomem neurotického prožívání. Je to „nasátí cizích objektů“, jejich jakési „pohlcení“, identifikace s nimi. Podle S. Freuda já pohlcuje objekty, které jsou zdrojem slasti; Heiss charakterizuje introjekci jako převzetí vnější funkce jako vnitřní a uvádí příklad, který publikoval Freud: dítě po ztrátě oblíbené kočky se samo začne chovat jako kočka; odmítá jíst u stolu, leze po čtyřech, mňouká atd. Důležitá je však introjekce otcovské nebo rodičovské autority, neboť jde o východisko formování osobní morálky (super-ega). Podle Heisse introjekce jako hlubinně psychické obrazy (v. sing. imago) provází jedince celý život: dívka při volbě manžela hledá typ podobající se otci, muž hledá v ženách obraz matky. Za základní formy introjekce pokládá Heiss také archetypy a cituje C. G. Junga (1946): „Všechny nejsilnější ideje a představy lidstva směřují k archetypům.“ Dalším mechanismem je *projekce*, promítnutí psychického procesu navenek. Např. syn promítá nepřátelské pocity vůči vlastnímu otci na něho, takže místo „já otce nenávidím“ získává pocit „on mne nenávidí“, a tím se zbavuje pocitů viny a úzkosti. Existují různé druhy psychické projekce (ve hře, ve snech a také tzv. bdělé projekce, které stojí pod kontrolou vědomí a bývají zdrojem tvořivosti: dlouho předtím, než bylo vynalezeno letadlo, existovaly projekce létajících lidí, jak o tom svědčí mýtus o Ikarovi). „To, co bylo původně projikováno z hlubinné duševních popudů, to znamená

jako obrazná skutečnost, získalo tvar a nastoupilo pak s pomocí vědomí, krok za krokem, cestu realizace" (R. Heiss, 1964). K projekcím tohoto druhu patří i denní sny jako únik před realitou. Intenzivní projekce přetvářejí realitu v iluzivní svět, ale vyplňují také „prázdná místa“; v realitě vytvářejí něco, co tam chybí, co tam subjekt potřebuje mít; taková projekce může mít v krajním případě již charakter halucinace. A „tak je každá projekce výrazem pudově afektivní potřeby a nevědomého přání“ (Heiss). O psychické projekci hovořil poprvé S. Freud (1894), ale systematicky o ní pojednal až L. K. Frank (1939). D. Rapaport (1942) vyslovil domněnku, že veškeré chování člověka je projekcí. Experimentálně potvrdil fakt projekce R. R. Sears (1936), který prokázal, že „kdo měl nežádoucí rys ve zvýšené míře a nebyl si toho vědom, připsával ho ve zvýšené míře druhým“; tedy „čím méně jedinec u sebe uznává nějakou negativní vlastnost, tím více je mu vlastní tendence projikovat ji na druhé“ (A. Karstenová, 1967). Obranný význam fenoménu projekce je z toho patrný zcela nepochybně.

Ke komponentám hlubinné osoby patří také tzv. *archetypy* (-> Nevědomí), pojem C. G. Junga (1917, 1934); jde o obsahy tzv. kolektivního nevědomí, praobrazy či pravzory, analogické Platonovým idejím. Jsou to „sedliny“ druhových zkušeností, tedy jakési archaické formy emocí a obrazů, vystupující jako reakce na určité typické danosti jako nebezpečí, smrt, zrada, hledání, ale také na osoby jako matka, otec, žena, muž atd. V tomto smyslu jsou analogií instinktů, ale zatímco instinkty determinují chování, archetypy determinují prožívání. Archetypy mají své „magnetické silové pole“ a bipolární strukturu („temnou“ a „světlou“ stránku - např. archetyp matky vystupuje symbolicky v postavách kněžky a madony, ale i čarodějnice, v mytologických postavách Demetery, ale i Hekaté atd.). Archetypy se projevují ve zvláštních archetypických snech v podobě mnoha univerzálních symbolů (voda, had, les, moře, drak atd.) a setkání s archetypem vytváří předpoklad k projekci. V nevědomí muže existuje mimo jiné archetypický obraz ženy jako „sedlina všech dojmů z ženy“ či typ zkušenosti prapředků se ženami. Setkání s tímto archetypem (tzv. animou), tj. s konkrétní ženou, která jej svými vlastnostmi reprezentuje, znamená „magický zážitek žensství“. Podle Junga (1953) jsou archetypy „něco jako orgány preracionální psyché“. Archety-

pické sny plní funkci „varujícího nevědomí“, jsou signály ztráty duševní ryzosti v určitých oblastech lidské existence (např. ryziho vztahu muže k ženě). Jak lze chápat hlubinnou osobu, ukazuje E. Rothacker (1965): „Kdo je tato hlubinná osoba, toto „ono“? Substanciálně je toto tzv. nevědomí z větší části „dítě v nás“, podložené „zvířetem v nás“, překlenuté tzv. charakterem... prakticky žijí lidé ze své hlubinné osoby.“ Nejpropracovanější pojetí hlubinné osoby reprezentuje psychoanalýza.

Kritika teorie vrstev osobnosti je vedena především z hlediska těch, kteří ji považují za příliš spekulativní, metafyzickou, nevědeckou (např. H. J. Eysenck, 1959 a další). Jiní (např. J. Revers, 1959) varují jen před jejím absolutizováním, které se projevilo u některých německých psychologů. U nás vyslovil řadu kritických námitek V. Tardy (1964, 1965), podle něhož vychází teorie vrstev osobnosti spíše ze starších představ o činnosti nervové soustavy; novější neurofyziologické poznatky nepotvrzují dříve předpokládané funkční rozdělení, mimo jiné také proto, že asociace nejsou jen funkcí mozkové kůry a pro průběh afektů nemá význam jen mezimozek, ale i rozsahem širší limbický systém. „Teorie vrstev nemá tedy v anatomickém rozdělení nervové soustavy dosti bezpečnou oporu. Různá fylogeneticky nižší a vyšší centra v průběhu duševní činnosti spolupracují...i když není správné tvrzení, že by vždy fungoval celek mozku, resp. kůry“ (Tardy, 1965). Této námitce však odporují výše uvedená empirická zjištění, resp. klinická pozorování; je nutné připomenout, že teorie vrstev neuvažuje o činnosti oddělených struktur, nýbrž o vysazení činnosti vývojově vyšší struktury a jejím nahrazení funkcí struktury vývojově nižší (nahrazení volní regulace jednání pudovým chováním), k němuž dochází za určitých okolností, a že naopak zdůrazňuje funkční interdependenci vývojově vyšších a nižších struktur, které mají v mozku své morfologické určení. Další Tardyho námitkou, tentokrát psychologickou, je, že vůle je syntetický proces, a nikoli zvláštní vrstva, a že v rozhodování není podstatná energetická složka, ale zaměření. Nicméně setrvávání v určitém zaměření je určováno také jeho intenzitou (existují různé silné motivy, projevující se různou naléhavostí), avšak důležité je zde pojetí vůle: Volní činnost může být syntézou a současně také vrstvou (v ekonomickém rozhodování je syntézou, ve vytváření zábran je spíše vrstvou); je především produktem in-

dividuální zkušenosti a v její dynamice se uplatňují silové vztahy mezi vrozenými a naučenými tendencemi, což vede někdy k selhání sebekontroly ve smyslu morálním, nebo širším, kulturním. Tardy připouští, že protiklad mezi vyššími a nižšími motivy může být tak ostrý, že je nasnadě přisoudit boj proti pudovému sklonu „odděleným vrstvám“, ale protože je ontogeneze vyšších motivů málo prozkoumána, není možné zdůvodnit názor, že tu jde o střetnutí dvou vrstev. Podle Tardého (1964) nejde ani tak o vrstvy, jako spíše o dvě stránky osobnosti, biologickou a sociální, ale to jsou právě vrstvy „života v nás“ a „občana v nás“, napětí mezi tím, co reprezentuje bios a tím, co reprezentuje určitá role. Tardého kritika směřuje spíše proti statickému, geologickému modelu vrstev, ale ten je v teoriích vrstev osobnosti odmítán: „V duševním životě souvisí všechno se vším a je integrativně spleteno... A tak jsou také vrstvy duševního života, o nichž dnes psychologie hovoří, nikoli vzájemně izolované jako geologické vrstvy, nýbrž - při vši pojmové rozdílnosti - vzájemně životně propleteny... Námí rozlišené vrstvy nejsou ve výstavbě osoby položeny aditivně jedna na druhé jako geologické vrstvy. Jejich spolubytí představuje spíše integrativní celek, jehož části se vzájemně funkčně pronikají“ (Ph. Lersch, 1962). Fylogeneticky původní systémy regulace psychické činnosti se uplatňují u dospělého a kultivovaného člověka jen jako dočasné funkční dominanty.

Faktorová analýza osobnosti. Psychologové usilující o empirický přístup k tématu struktury osobnosti založený na měřitelných údajích se domnívají, že je umožněn matematicko-statistickou metodou identifikace faktorů, tzv. faktorovou analýzou, kterou použil již Ch. Spearman (1904, 1914) při faktorování inteligence a později zejména L. L. Thurstone (1938, 1957) k témuž účelu. R. B. Cattell (1950), který je hlavním reprezentantem faktorové analýzy osobnosti, jí v psychologii připsuje význam, který měl objev mikroskopu v biologii. Nicméně tato metoda, jak ukážeme ještě dále, není prosta zásadních problémů: zatímco R. B. Cattell a jiní ji považují za metodu extrakce a identifikace faktorů, podle J. P. Guilforda a dalších jde jen o metodu objevování hypotetických dimenzí; zatímco jedni hovoří o faktorech jako vnitřních determinantách vysvětlujících variabilitu chování osobnosti, druzí hovoří spíše jen o popisných

dimenzích, které vyjadřují redukci projevů osobnosti na obecnější kategorie těchto projevů. V tomto smyslu definuje faktorovou analýzu H. Mogel (1985): „Faktorová analýza je pouze metoda deskriptivního postupu redukce dat k dimenzionálnímu strukturování komplexity.“ Jinými slovy, redukuje se jí velká množina jevů na menší množinu jevů - kategorií, „Faktorově analytická metoda je matematicko-statistický postup k redukci množství dat na dimenze (faktory)“ (Mogel). Podle Cattella (1967) umožňuje faktorová analýza „nacházet zákony a podat teorie o struktuře a dynamice osobnosti“; faktor je definován jako „v podstatě chování spočívající vliv, který je odpovědný za část variability nějakého počtu projevů chování“, přičemž „každému faktoru přísluší vzorec chování, který je relativně nezávislý na j vzorcích chování jiných faktorů“. Podle uvedeného autora bazíruje faktorová analýza na hypotéze, že „v osobnosti existují přirozené struktury, které je možné identifikovat s rysy“, jež mohou být chápány jako „přirozené elementy ve formě funkčních jednotek“. Za základní východisko faktorové analýzy slouží kvantitativní údaje čerpané ze tří zdrojů: 1. „L-data“ („životní protokoly“ či údaje o životě; zkratka L je odvozena z angl. life, život), vztahující se na údaje o chování v přirozených životních situacích, jež o šetřené osobě poskytuje jedinec, který ji zná; patří sem např. informace o míře „emocionální stability na sportovním hřišti“; 2. „Q-data“ (z angl. questionnaire, dotazník), která jsou získávána dotazníkem obsahujícím řadu vybraných otázek; 3. „T-data“ (ze slova test) získávaná z výsledku „objektivních testů“, mezi něž patří příležitostně i dotazníky označované jako „objektivní“. Faktorová analýza v tomto smyslu předpokládá reprezentativní výběr údajů o tom, co má být faktorováno, v našem případě tedy dat o projevech osobnosti, které jsou měřitelné, neboť vstupní údaje zde určují výstupní údaje, tzn. výsledek faktorování je určován tím, z čeho faktorování vychází. Podstatu faktorování pak lze vyjádřit v následující symbolické formuli:

$$O_i = f(v_{i1}F_1 v_{i2}F_2 \dots v_{in}F_n)$$

Individuální osobnost (O_j) je funkcí řady faktorů (F_1, F_2, \dots, F_n), které mohou mít u různých jedinců různou velikost danou hodnotou ($v_{i1}, v_{i2}, \dots, v_{in}$). Osobností se tu rozumí struktura vnitřních determinant chování.

Východiskem faktorování je množina psychometrických dat, reprezentujících fenomén osobnosti. Získaná data se zpracovávají výpočetní technikou. Východiskem je matice korelací sestavená ze všech získaných údajů. V ní se vykazují určitý počet trsů korelací („clusters“), tj. skupina korelujících dat. To, co mají tyto trsy korelací společného, jsou pak hledané faktory či dimenze. J. P. Guilford (1959) podává ilustraci trsu korelací (dole na stránce).

V dole uvedených údajích se objevuje jeden trs korelujících proměnných 1 a 2 a 4 a 5. V prvním lze identifikovat sociabilitu, ve druhém sebeprosazování. Sociabilita tedy vyjadřuje to, co mají společného korelující proměnné „záliba v sociálních záležitostech“ a „společenská“; sebeprosazování pak vyjadřuje to, co mají společného „sebeobrana“ a „hájení vlastních práv“. Sociabilita a sebeprosazování reprezentují tzv. faktory prvního řádu. Z korelací faktorů prvního řádu lze ještě odvodit faktory druhého řádu, na sobě již nezávislé, které jsou důležitější, neboť se tvrdí, že čím je faktor v hierarchii faktorů vyšší, tím: 1. má širší vliv, 2. je důležitější pro předvídaní chování, 3. je více konstantní ve své formě i ve svých projevech, 4. je více fundamentální pro psychologickou teorii, 5. je více reálný. To uvádí Cattell (1967), avšak dodává, že tomu tak není vždy. Ve faktorování se uplatňují různé specifické operace ke zvýraznění dosažených výsledků (např. tzv. „rotace faktorů“), zde se však omezujeme jen na zjednodušený popis této metody. J. Nuttin (1965) uvádí následující *postup faktorování*: 1. Měření individuálních rozdílů (nejprve jsou zkoumány individuální reakce určitého počtu osob na určitý počet situací, které mají být standardní a mají reprezentovat to, co je faktorováno; reakce musí být měřitelné). 2. Shledávání interkorelací (je sestavena matice korelací všech získaných hodnot a vyhledávají se trsy interkorelujících proměnných). 3. Extrakce faktorů (na

základě matematických operací s údaji obsaženými v matici korelací se dospívá k extrakci faktorů, které jsou označeny symboly). 4. Stanovení nasycení (zjišťuje se, v jaké míře je každý z extrahovaných faktorů účasten v proměnných, které byly předmětem faktorování, jde tedy o stanovení váhy faktoru pro každou danou proměnnou); hledá se variance, kterou je možné připsat každému jednotlivému faktoru. Některé faktory mohou být obecné, tj. mají určitou váhu v každé situaci, jiné jen v některých situacích; rozlišují se tzv. ortogonální faktory, které spolu již nekorelují (faktory druhého řádu), a tzv. šikmé faktory, které spolu ještě korelují (faktory prvního řádu). 5. Psychologická identifikace faktorů (faktory vyjádřené symboly je nyní nutné pojmenovat, tj. identifikovat jejich psychologický obsah; východiskem je hledání toho, co mají společného interkorelace, jimiž jsou faktory reprezentovány, jde tedy v podstatě o sémantickou analýzu trsů). 6. Povaha a význam faktorů (faktory byly pojmenovány a nyní je třeba určit jejich skutečnou povahu; jsou to skutečné vnitřní příčiny chování nebo jen popisné klasifikační pojmy?). 7. Hierarchie faktorů (zatím se dospělo k faktorům prvního řádu, a pokud tyto spolu ještě korelují, získávají se faktory druhého řádu, kterých je méně a jsou na sobě nezávislé, ale mají širší rozsah působnosti).

Kritika faktorové analýzy osobnosti. C. Burt (1940) vyslovil přesvědčení, že faktorová analýza nepřináší faktory jako faktory, nýbrž jen popisné kategorie. Podle Burtu není správné identifikovat faktory ve smyslu statistickém s faktory ve smyslu genetickém. Co je poslední strukturou mysli a zda její složky jsou četné, nebo je jich jen málo, jakož i zda jsou její elementy podobné, nebo odlišné, jsou otázky, které musí být zodpovězeny fyziologickými, biologickými, experimentálními a introspektivními výzkumy: „Objekt faktorálních metod není ani kauzální interpretace,

Trs korelací (J. P. Guilford, 1959)

Proměnná	Míra korelace				
	1	2	3	4	5
1. záliba v sociálních záležitostech	–	0,56	0,38	0,11	-0,19
2. společenská	0,56	–	0,32	-0,07	0,06
3. nedostatek obav ze sociálních kontaktů	0,38	0,32	–	0,36	0,22
4. sebeobrana	0,11	-0,07	0,36	–	0,49
5. hájení vlastních práv	-0,19	0,06	0,22	0,49	–

ani statistická predikce, nýbrž exaktní a systematická deskripce"; konečným výsledkem faktorování může být jen klasifikace rysů, nic víc (Buřt). Citovaný významný anglický psycholog po podrobném rozboru faktorování říká: „Uzavírám, že faktory jako takové jsou pouze statistické abstrakce, nikoli konkrétní entity.“ Dále Buřt zpochybňuje ustálené pojetí měření v psychologii, na němž staví i faktorová analýza, a stejně skeptický je k psychologickému pojetí příčiny, jak je vyjádřeno v konceptu faktoru osobnosti: Nejde tu o „konkrétní kauzami entity v objektivním světě lidské mysli nebo nervového systému“, nýbrž o „specifické operace“, které se při faktorování provádí. Stejně zdrcující kritiku faktorové analýzy osobnosti podal H. Thomae (1968), který opakuje některé kritické poznámky Burtovy, zejména to, že faktorováním se nedospívá k faktorům jako kauzálním entitám, nýbrž jen k deskriptivním pojmům, a to mnohdy ještě pochybného obsahu, neboť psychologická identifikace faktorů, resp. jejich pojmenování je často nepřesné, problematické. Ve faktorování se vychází z měřitelných reakcí, ale mnoho projevů osobnosti nelze měřit a při sebehodnocení musí být potlačeno mnoho sebereflexi. Tím je variabilita odpovědi značně omezena a do faktorování vstupuje ochuzený materiál, který posléze může poskytnout jen ochuzený obraz osobnosti. Některé podmínky šetření se podobají spíše podmínkám, za nichž pracuje computer, nikoli člověk, a proto nelze ani očekávat „rozumitelnou souvislost“ mezi získanými údaji (Thomae). J. Nuttin (1965) uvádí, že faktorová analýza je nutně neúplná, neboť je obtížné sestavit vyčerpávající inventář způsobů chování, resp. situací, které by reprezentovaly celou sféru projevů osobnosti jako předpoklad faktorování. Přitom „faktorová analýza může odhalit faktory jen v té míře, v jaké tyto způsobují rozdíly v chování nebo činnostech jedinců“; jestliže nějaká metoda výzkumu chování tyto rozdíly v určité míře neobjeví, pak objevené faktory ponechají „ve stínu“ onen neodlišený aspekt chování. Podobné výhrady uvedl E. Mittenacker (1960). Zcela zdrcující kritiku faktorování podal B. Zawadzki (1970), který také cituje řadu ostře kritických výroků adresovaných faktorové analýze na americkém sympoziu o faktorové analýze v roce 1958. Patří mezi ně zejména výtky o subjektivnosti faktorové analýzy (C. Wrigley) i pochybnosti o její užitečnosti (J. Loevingerová)

a jiné. Zawadzki sám klade tuto otázku: „Jakou hodnotu má metoda, v jejímž výsledku se odhaluje něco, ale neví se co?“ Radu námitek proti faktorové analýze osobnosti formuloval také G. W. Allport (1961), který ukázal rovněž problematičnost stávající interpretace některých trsů. Poukázal mimo jiné na to, že objevené faktory se jen zřídka blíží dispozicím zjištěným klinickými metodami při intenzivním studiu jedince a že neexistuje žádný důkaz, že faktory odpovídají tzv. pramenným rysům, tj. skutečným vnitřním determinantám. Allport dále zdůraznil, že z faktorové analýzy nelze získat víc, než do ní bylo vloženo, a že tato metoda je zatížena všemi omyly spojenými s měřením a interpretací korelací. Obecně lze tedy říci, že proklamovaná exaktnost faktorové analýzy osobnosti je zcela sporná - jejím posledním krokem je koneckonců sémantická analýza - a že podává ochuzený obraz osobnosti. K. Pawlik (1968) srovnával výsledky různých faktorových analýz osobnosti a dospěl k závěru, že spolehlivě byly potvrzeny jen faktory extraverze a emočního přizpůsobení, resp. kontroly.

Faktorově analytický model R. B. Cattella. Americký psycholog R. B. Cattell (1949, 1950, 1957) je nejznámějším představitelem faktorové analýzy osobnosti. Cattellův model faktorů osobnosti má dvě základní východiska: 1. Tzv. sféry osobnosti, v nichž jsou zahrnuty všechny významné sektory chování (životní situace). Pro tyto sféry má jazyk množství termínů vyjadřujících vlastnosti osobnosti, které jsou zachyceny ve zvláštním psycholexikálním slovníku (G. W. Allport a H. S. Odbert, 1936); v angličtině lze popsat lidské chování 17 953 adjektivy, v uvedeném slovníku je podán seznam 4500 rysů osobnosti. Srovnává ním a vylučováním podobných termínů do spěl Cattell k indexu 35 skupin rysů osobnosti, které se staly východiskem faktorování. 2. Uvedené skupiny rysů musí být pokryty psychometrickými metodami, tj. vyjádřeny v L, Q a T datech. Nejprve dospěl Cattell (1946) ke dvanácti faktorům prvního řádu, později pak k šestnácti faktorům prvního a k čtyřem faktorům druhého řádu (Cattell, 1950). O zjištěných faktorech soudí, že jsou transkulturní a rozhodně platí pro dospělou populaci euroamerické kultury. Vedle šestnácti zjištěných primárních faktorů uvádí Cattell ještě šest dalších skupin rysů, které však dosud nejsou doloženy srovnatelnými daty (znaky schopností, vlastnosti tempera-

mentu, konstitučně podmíněné vlastnosti popudů, znaky smýšlení a rolí a časové stavy). Až budou zjištěny faktory těchto skupin rysů, bude možný úplný popis osobnosti. Konečně čtyři ze šestnácti primárních faktorů byly získány z dat dotazníků. Primární faktory jsou tzv. pramenné rysy („source-traits“), tj. základní vlastnosti osobnosti vystupující jako vnitřní determinanty chování. V tomto smyslu definuje Cattell (1967) osobnost jako „chování člověka v určité situaci a v určitém ladění“ („mood“) a vyjadřuje její funkci touto symbolickou rovnicí: $R/S = f(O)$. Osobnost určuje vztah reakce k situaci. Pro pojmenování některých primárních faktorů použil Cattell neologismů, např. „parmia“ - „therctia“, populárně smělost či odvážnost a její protiklad - Cattellovy faktory jsou bipolární. Z různých druhů dat získal Cattell různé faktory. I index těchto faktorů je komplikovaný a v Cattellově vlastním podání nepřehledný.

Index primárních faktorů:

- A: cyklothymie - schizothymie (vřelost - rezervovanost)
- B: inteligence - mentální tupost C: emoční stabilita - emoční labilita (zralost - nezralost)
- D: dominance - submise
- E: bezstarostnost - opatrnost (veselost - vážnost)
- F: svědomitost - lehkovážnost (síla superega - nespolehlivost)
- G: doprodužnost - plachost (smělost - ostýchačnost)
- H: senzitivnost - realističnost (jemnost - tvrdost)
- I: podezřivost - důvěřivost K: bohémnost - praktičnost M: rafinovanost - bezelstnost (vypočítavost - naivnost)
- N: nejistota - klid (bázlivost - sebedůvěra)
- Q₁: radikalismus - konzervatismus
- Q₂: soběstačnost - závislost na skupině
- Q₃: sebekontrola (disciplinovanost - nedostatek sebekontroly) Q₄: napjatost - uvolněnost (dráždivost - flegmatičnost)

Index sekundárních faktorů:

- extraverze - introverze
- úzkostnost - integrovanost
- rezignovanost - vzdornost
- senzitivita - rozumovost
- v oblasti temperamentu: síla charakteru
- v oblasti schopností: plynulá - krystalizovaná inteligence
- v oblasti motivace: integrované a neintegrované komponenty

Základní komponenty motivace:

- vědomé id (vyjadřuje neintegrování přání, „nezasřené chtěl bych“)
- exprese ega (vyjadřuje zralé zájmy v kontaktu s realitou)
- ideální já - super ego (vyjadřuje vytouženou, ne-realizovanou osobnost)
- exprese fyziologické potřeby (vyjadřuje aktivaci fyziologických potřeb)
- potlačené komplexy (vyjadřuje emoce rezultující z potlačených přání)

Obsahové třídění faktorů, „pramenných rysů“ (Cattell, 1950):

- dynamické rysy
- rysy schopností („ability traits“)
- rysy temperamentu
- (Pramenný rys, dimenze chování vyjadřuje determinaci chování jediným, jednotným vlivem.)

Za nejvýznamnější faktor osobnosti, resp. individuálních odlišností je pokládán primární faktor A cyklothymie - schizothymie (vřelost, vycházení vstříc - rezervo vanost), s níž korelují následující povrchové rysy (R. B. Cattell, 1967):

cyklothymie schizothymie

dobromyslný, podrobný	kritický, chamtivý
kooperativní pozorný vůči druhým má „měkké srdce“	obstruktivní chladný, distancovaný
důvěřivý adaptabilní	tvrdý, precizní
	nedůvěřivý
	rigitní

Proti námitce, že faktorová analýza rozkládá osobnost na jednotlivé faktory, podává Cattell příklad *integrace rysů osobnosti*, který staví na rysech A, B, C (afektothymie, inteligence a síla ega) a na případě hráčů tenisu. Každý z uvedených faktorů bude mít v této hře určitou roli (např. jedinec s nižší hodnotou síly ega ztratí snáze klid nebo odvahu a nebude mít tedy příležitost využít svých schopností, resp. své schizotymní preciznosti).

Cattellova faktorová analýza osobnosti byla podrobena tvrdé kritice. Zásadní výhradu, která platí pro faktorování osobnosti vůbec, vyslovil F. Merz (1987). Ten pokládá „model lineární kombinace faktorů právě proto, že je příliš jednoduchý, za nepoužitelný pro živé systémy“. G. W. Allport (1961) ukázal na rozboru konkrétních dat z Cattellova materiálu, že psychologická interpretace některých trsů je zcela pochybná; že zvolené názvy faktorů

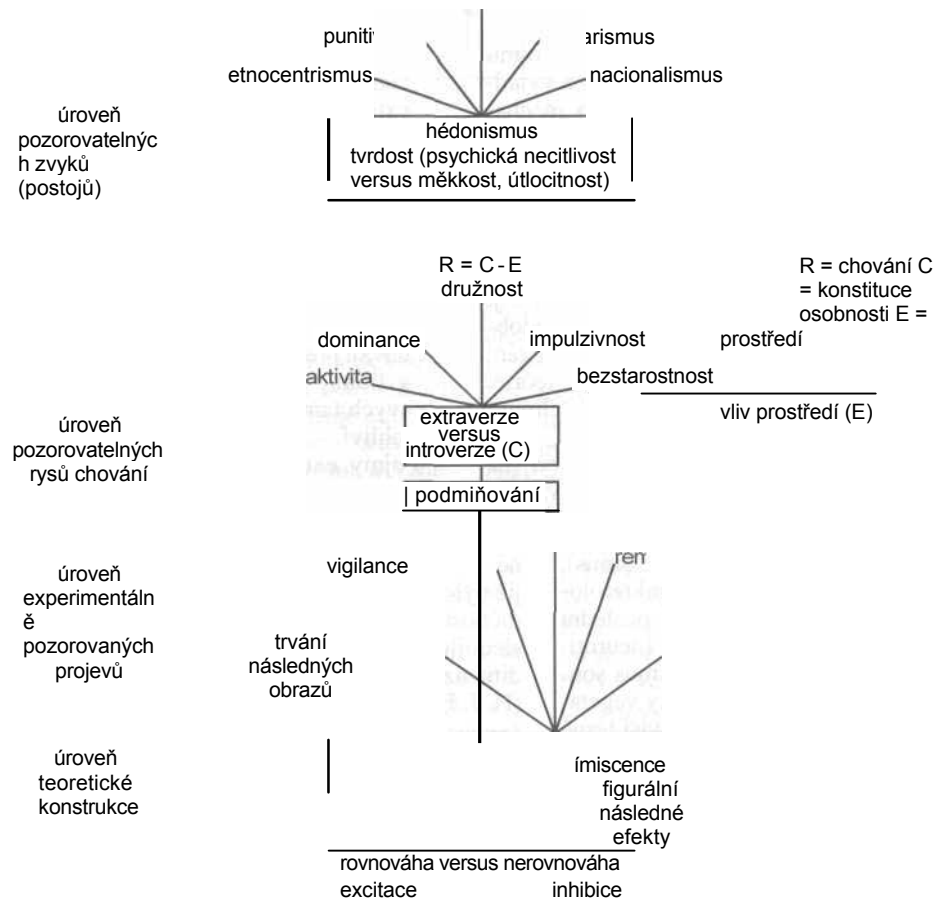
Druhým nejvýznamnějším faktorem je faktor C (síla ega, vsugerovaná emocionalita, neuroticismus), který má následující charakteristiky:

síla ega	emocionalita, neuroticismus
- zralý - stálý, vytrvalý	- neschopný odolávat frustraci - proměnlivý
- emocionálně klidný - problémy bere realisticky - absence neurotické únavy	- impulzivně emocionální - vyhýbavý, vyhýbá se nezbytným řešením - neuroticky unavený (s nerealistickým úsilím)

prostě v některých případech neodpovídají skutečnému psychologickému obsahu trsů, z nichž byly názvy odvozeny. Podle Thomae ovšem Cattell přihlíží především k vnějším sociálním projevům člověka, ne k tomu, jaký je vnitřně; lidi je třeba brát takové, jací jsou a nikoli jen podle toho, jak dobře či špatně sociálně fungují. Tomu je implicitní i výhrada vůči východisku Cattellova faktorování, jeho „životním sférám“, které jsou pojaty čistě behaviorálně (Cattell se ovšem musel omezit na měřitelné indikátory osobnosti). Kromě toho, uvádí dále Thomae, čtyři pětiny těchto indikátorů představuje hodnocení jedince z vnějších hledisek. Tento, jak říká Thomae, Cattellův heterotropní přístup dominuje v nejdůležitějších faktorech (extraverze-introverze, úzkostnost, senzitivita a dalších). Komponenty určující individuum se tak podle Cattella redukuje na takové, které určují adaptabilitu jedince na prostředí; tím zdaleka není vyčerpáno bohatství obsahů a způsobů reagování lidské osobnosti. Cattell prohlašuje své faktory za transkulturní, podle Thomae však vyjadřují jen určité kulturní hledisko, jmenovitě překrývání anglosaského konformismu a realismu s puritánskou tradicí, takže „celé rozsáhlé instrumentarium faktorové analýzy slouží jen k tomu, aby bylo každé jednotlivé individuum hodnoceno podle sociálně kulturních měřítek americké střední třídy“ (Thomae, 1968). Cattell spatřuje v tom, co produkuje faktorová analýza osobnosti, skutečné faktory, což je, jak již bylo uvedeno, sporné: z deskriptivního prostředku se stává faktor (Thomae). Cattellův model se uplatňuje v praxi klinické psychologie jako psychodiagnostický prostředek (Cattellův „šestnáctifaktorový dotazník“ PF), avšak jako určitý model struktury osobnosti je velmi sporný.

Faktorově analytický model H. J. Eysencka, Anglický psycholog německého původu H. J. Eysenck (1947, 1953) vyšel ze zcela jiných hledisek, z inspirace kterou mu poskytl dílo I. P. Pavlova, ale pokusil se integrovat biologická a sociální hlediska v pojetí rysů osobnosti. Později rozšířil výzkum dimenzí osobnosti i na abnormální chování (Eysenck, 1961). Východiskem Eysenckova modelu je psychofyziologie učení, resp. podmiňování, a vlastními zkušenostmi podložená hypotéza, že nejvýraznější dimenzí osobnosti je introverze-extraverze; tomu odpovídají rozdíly v učení a tyto jsou vysvětlitelné rovnováhou nebo nerovnováhou nervových procesů podráždění a útlumu (excitace a inhibice). S přihlédnutím k charakteristikám extravertů a introvertů lze pak formulovat hypotézy, že introverti vytvářejí podmíněné reakce rychleji a lehčeji než extraverti, kteří zase lehčeji vypracovávají útlumy. Excitací se rozumí aktivace mozkové kůry a obecné usnadnění procesů učení; inhibicí se rozumí interference korových procesů v kognitivních, motorických a percepčních činnostech. Rozdílům v rovnováze excitace a inhibice odpovídají genetické rozdíly mezi extravertí a introvertí. Tyto rozdíly lze zkoumat experimentálně a lze je měřit, např. na problému vigilance: při dlouhotrvajících a monotónních optických a akustických podnětech (úlohách) výkon postupně klesá, což lze vysvětlit útlumem. Lze tedy formulovat hypotézu, že vysoký stupeň extraverze souvisí s rychlým, silným a trvalým průběhem procesů útlumu a naproti tomu procesy excitace u extravertů probíhají pomalu, slabě a nestále - obráceně to platí pro introverty. Tato hypotéza se nechá dobře experimentálně přezkoušet. Z výzkumů se pak dají odvodit určité závěry: podmíněné reakce u introvertů probíhají rychleji, silněji a jsou tr-

Vztah genotypických a fenotypických rovin chování (H. J. Eysenck a S. Rachman, 1967)

valejší než u extravertů. Tento poznatek, dalo by se říci, platný v rovině neurofyziologické lze pak aplikovat na úroveň sociálního chování, neboť to má neurofyziologické základy, a vykazuje tedy určité charakteristiky podmíněných reakcí. Tak lze postupovat od roviny elementárních reakcí k rovině komplexních reakcí (sociálního chování) a zjišťovat rozdíly, které lze připisovat genotypickým rozdílům v rovnováze excitace a inhibice, resp. extraverze-introverze.

Přehled některých výsledků experimentálního výzkumu extraverze a introverze

proměnná	introverze	extraverze	autor
rigidita vnímání	vysoká	nízká	Ganestrari (1957)
úroveň aspirace	vysoká	nízká	Himmelweit(1947)
vigilance	vysoká	nízká	Bakan(1957)
vizuální představy	živé	neživé	Costello(1957)
sociální otevřenost	malá	velká	Eysenck (1947)
sklon k podvádění	ne	ano	Kaahn(1956)
podmiňovatelnost	silná	slabá	Franks(1956)

Osobnost definuje Eysenck (1960) takto: „Osobnost je více či méně stabilní a setrávající organizace charakteru, temperamentu, intelektu a těla osoby, která determinuje její jedinečnou adjustaci prostředí.“ Pojem charakteru pak vyjadřuje více či méně stabilní a setrávající systém „konativního chování“ (vůle). Tělo („physique“) je pak více či méně stabilní a setrávající systém „tělesné konfigurace“ a neuro-endokrinního vybavení. Rys („trak“) je definován jako „kovariantní set“ (uspořádání) behaviorálních aktů a vykazuje se tak jako organizující princip, který je dedukován z pozorované obecnosti lidského chování. Pojetí rysů je spojeno s pojetím korelace: stabilita, konzistence, opakovaná vystupování akcí - všechny tyto termíny, jsou-li přeloženy do přísně a operacionálně definovatelného jazyka, poukazují na kovariaci počtu behaviorálních aktů; taková kovariace může pak ukazovat na korelace mezi testy, korelace me-

zi osobami nebo na korelace mezi rozdílnými příležitostmi v měření, omezenými na tutéž osobu. Organizace osobnosti má hierarchický charakter, jak ukazuje schéma dole na stránce (Eysenck, 1960).

Pojem typu odpovídá významově pojmu dimenze, resp. faktoru druhého řádu a vyjadřuje „habituální dominanci jednoho mechanismu“; může být definován jako „skupina korelovaných rysů“, resp. jako „skupina korelovaných behaviorálních aktů nebo tendencí k akci“ (Eysenck, 1960). Pokud se podstaty faktorů týče, „statistický faktor je konotativní, nikoli denotativní pojem“ (Eysenck, 1947), tj. je definován postuláty vědecké teorie; podobně např. ve fyzice elektron není pozorován, ale definován postuláty elektronové teorie, avšak je verifikován přímo pozorovatelnými fakty.

Za základní dimenze lidské osobnosti (na sobě nezávislé faktory druhého řádu) Eysenck (1947, 1953) určil: 1. inteligenci, 2. psychologickou tendenci (sklon k psychóze), 3. emoční stabilitu-emoční labilitu (neuroticismus), 4. extraverci-introverzi. Za tzv. charakterologické dimenze jsou pokládány jen poslední dvě, označované také jako faktory N (neuroticismus) a E (extraverze). Neuroticismus souvisí těsně se stupněm zděděné labilitu vegetativní nervové soustavy; faktor E souvisí těsně se stupněm excitace a inhibice centrální nervové soustavy, s rovnováhou nebo nerovnováhou obou těchto procesů; také zde předpokládá Eysenck silný vliv dědičnosti. Charakteristika těchto základních dimenzí osobnosti je následující:

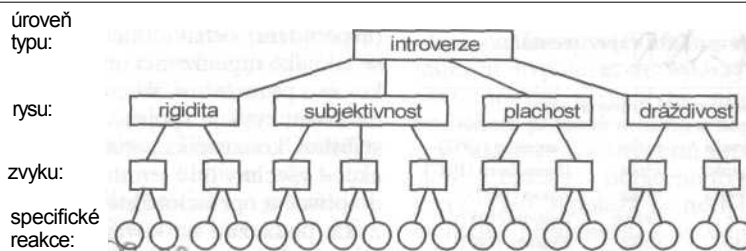
- Emoční labilita (neuroticismus) znamená lehce vyvolatelné a silně probíhající emoce, které však neodpovídají síle podnětů a jsou nevyvážené, což se projevuje rozladami, rozmrzelostí, přecitlivělostí, úzkostností a neklidem, v krajním případě neurotičností.

- Emoční stabilita se projevuje přiměřenými emočními reakcemi (na slabé podněty slabé, na silné podněty silné reakce) a jejich vyrovnaností (klidní, vyrovnaní a společliví jedinci).
- Extraverze se projevuje družností, společenskostí, potřebou sociálních styků; extraverti jsou neradi sami, milují vzrušení, podléhají mínění svého okolí, na němž jsou závislí, jsou aktivní, nenucení, pohodlní, ne vždy společliví, bezstarostní, se sklonem k agresi.
- Introverze se projevuje uzavřeností, zdrženlivostí a určitou rigiditou; introverti jsou stažení do sebe, nemilují společnost, dávají přednost svým zálibám před stykem s lidmi, jsou plaší, vážní, ponoření do svých fantazií, nedůvěřiví, spořádaní, společliví.

Pojmy extraverze a introverze zavedl do psychologie Q. Q. Jung (1921) a jejich charakteristiky Eysenck v podstatě převzal; některé z nich se pokusil prokázat empiricky, jiné prokázali jeho následovníci. Eysenck, jak již bylo poznamenáno, klade důraz na vliv dědičnosti a biologických faktorů vůbec. V následující tabulce je zachycen přehled korelace dimenzí osobnosti ve třech skupinách dvojčat (H. J. Eysenck a S. Rachman, 1967):

faktor	korelace		
	identická dvojčata žijící spolu	identická dvojčata žijící odděleně	neidentická dvojčata
inteligence	+0,76	+0,77	+0,51 +
extraverze	+0,42	+0,61	0,17 +
neuroticismus	+0,38	+0,53	0,11

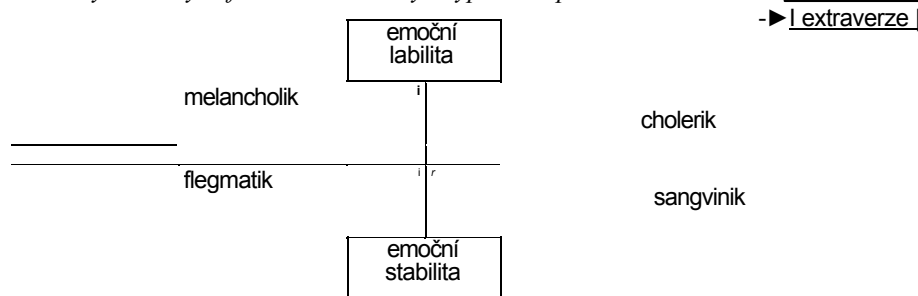
Eysenck (1960) sám připomíná, že spolu s D. B. Prellom (1951) zjistili, že faktor neuroticismu, vykazující výraznou hereditární deter-

Organiza

(Eysenck, 1960)

Vztah Eysenckových faktorů ke klasickým typům temperamentu:

minaci, musí mít v určité míře „biologickou realitu“ a je víc než pouhý statistický artefakt. Z výsledků uvedených v tabulce Eysenck uzavírá, že faktor dědičnosti hraje v determinaci velký význam, nicméně nepodceňuje ani vliv sociální zkušenosti. Eysenckovy dimenze osobnosti lze vyjádřit souřadnicemi a vztahem ke čtyřem klasickým temperamentům, jimiž je možné definovat jejich kombinace (viz schéma nahoře).

Kombinace vah obou základních faktorů určuje základní charakteristiky osobnosti (její základní rysy).

Později Eysenck rozšířil svůj výzkum i do oblasti patologie a zkoumal mimo jiné následující hypotézy: Osoby, jejichž nervový systém je konstitučně více laděn na excitaci než na inhibici, vyvíjejí spíše introvertní znaky chování a v případě nervových poruch vykazují dysmymní symptomy. Osobnosti, u nichž dominuje spíše způsobilost inhibice, mají sklon k extravertnímu chování a v patologických případech k hystericko-psychoпатickým symptomům. Dysthymní neurotici jsou tedy melancholiky (mají vysoké hodnoty neuroticismu a introverze), naproti tomu psychopati a delikventi (s určitými výjimkami) jsou choleriky (mají vysoké hodnoty extraverze a neuroticismu). Kombinací teoretických postulátů a empirických dat rozvíjí Eysenck své charakteristiky různých patologických kategorií, ale i extraverze a introverze: Např. u extravertů převažuje činnost nad myšlením a u introvertů naopak, s introverzí je spojena nadměrná socializace, kdežto extraverti jsou jen málo socializováni, neboť „ti, které je možné nejobtížněji podmiňovat, jsou málo socializováni“, takže „typický extravert preferuje bezprostřední

uspokojení svých impulzů prostřednictvím akce“ (Eysenck, 1957).

Kritika Eysenckova modelu se obrací proti jeho teoretickým východiskům, tj. proti redukcionismu, který plyne z omezení se na psychometrická data. H. Thomae (1968) pokládá charakterologický popis osob v Eysenckem stanovených dimenzích za zcela nedostatečný. Problematické jsou také extrapolace z fenoménů podmiňování na sociální chování, i když některé byly empiricky prokázány. W. W. Wittmann (1985) provedl srovnání Eysenckova a Cattellova modelu: Cattell objevil stejné faktory jako Eysenck, ale jeho faktorový inventář je bohatší; Cattellovo výzkumné hledisko je spíše induktivní, Eysenckovo deduktivní a bere větší zřetel na biologické faktory. Podle P. R. Wellhofera (1977) potvrzují oba modely částečně fenomenologické analýzy osobnosti a precizují je. Z obou modelů vzešly cenné osobnostní psychodiagnostické dotazníky, i když v nich bohatství osobnosti, jak již bylo uvedeno, není plně postiženo. Faktorová analýza osobnosti není již dnes v takové oblibě jako dříve.

Literatura:

Cattell, R. B.: The scientific analysis of personality, repr. Harmondsworth 1967. Eysenck, H. J.: The structure of human personality, 2. vyd. London--New York 1960. Lersch, Ph.: Aufbau der Person, 8. vyd. München 1962. Nuttin, J.: La structure de la personnalité, Paris 1965. Pawlik, K.: Dimensionen des Verhaltens. Eine Einführung in die Methodik und Ergebnisse faktorenanalytischer psychologischer Forschung. Bern-Stuttgart 1968. Rothacker, E.: Die Schichten der Persönlichkeit, 6. vyd. Bonn 1965.

PAMET

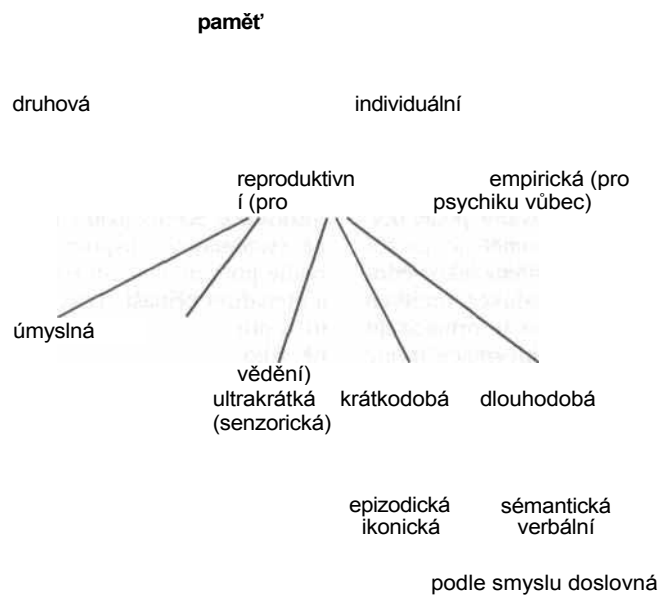
Regulace vztahů živých bytostí k jejich životnímu prostředí se uskutečňuje na základě informací, které získávají a zpracovávají, ale které také, pokud jsou významné, uchovávají ve zvláštním „skladu“ nazývaném paměť. U člověka tyto informace intervenují v jeho chování, ale vystupují také v jeho vědomí jako vědomosti, dovednosti a další fenomény. Už nejjednodušší organismy jsou vybaveny způsobilostí zapamatovávat si, tj. uchovávat k použití životně důležité informace. To jim umožňuje, aby jejich chování bylo biologicky účelné, přiměřené daným proměnlivým životním podmínkám. Avšak tento sklad informací či rezervoár zkušeností není pasivní „zásobárnou“, nýbrž aktivně se chovajícím činitelem: paměť je komplexní dispozice organismu a současně proces vštěpování, uchovávání a vybavování informací, resp. určitých psychických obsahů. A tak *pojem paměti* vyjadřuje komplex vlastností a dějů, které se podílejí na vštěpování, uchovávání a vybavování zkušeností. B. J. Underwood (1987) uvádí následující vymezení pojmu: „Paměť je sklad informací organismu, z něhož může vyvolávat zprávy o minulých událostech.“ A. Baddeley (1982) charakterizuje lidskou paměť jako „spojení navzájem na sebe působících systémů, přičemž to, co je jim společné, spočívá v úloze uchovávat informace a znovu je vybavovat“. Těmito systémy se rozumí v mozku se odehrávající procesy výběru, porovnávání, uskladňování, vyhledávání a vybavování informací, a to ve dvojím smyslu, který vyjadřuje *širší a užší pojetí paměti*. V širším smyslu znamená paměť veškerou uchovávanou a v psychické činnosti člověka intervenující zkušenost; v užším smyslu pak znamená způsobilost vědomé reprodukce určité zkušenosti, tj. vědomé (úmyslné či spontánní) vybavení vědomosti, vzpomínky na nějakou událost atd. V tomto smyslu, jak to vyjádřil již sv. Augustin, „v paměti je i zapomenuté“; v široce pojaté paměti je tedy uchováno i to, co si člověk není schopen právě vědomě vybavit. Z uvedeného současně plyne, že je nutné chápat *paměť jako systémový jev*, tj. jakofeno-

plexem dalších jevů podílejících se na formování psychické činnosti. Tak se např. v paměti (nebo š. přispěním paměti) uskutečňuje rozpoznávání významů vnímaných objektů a jejich identifikace vůbec, umožňuje se fungování

znakových procesů v myšlení atd. Již v úvodu do problematiky paměti vystupuje tedy další důležitý aspekt tohoto složitého jevu, vztah *paměti a učení*: paměť je dispoziční základnou učení a současně vyjadřuje i jeho produkt, zapamatované. Pojem učení však vystupuje také ve dvou základních významech, širším a užším; v širším smyslu znamená formování psychiky na základě zkušeností, tj. obvykle nevědomou intervencí zkušenosti v utváření psychických reakcí, kdežto v užším smyslu znamená vědomé osvojování si určitých zkušeností, poznatků, dovedností atd. Z tohoto hlediska má pak smysl spojit paměť a učení v užším smyslu v jeden a paměť a učení v širším smyslu v druhý tematický celek, jak to činíme zde (-> Učení). Proto budeme v této kapitole pojednávat o paměti jako o procesu záměrné reprodukce vědomě naučeného především, aniž bychom se ovšem mohli zcela vyhnout širším souvislostem, v nichž fenomén paměti vystupuje. Paměť v užším smyslu vystupuje jako *memorování*, tj. učení se něčemu nazpaměť, a jeho výsledek projevující se ve vědomém vybavování memorovaného. Existují tři aspekty nebo tři *fáze paměti v užším smyslu* (A. W. Melton, 1963 a další): vštěpování, uchovávání a vybavování. Paměť v užším smyslu není ovšem tvořena jen tím, co je memorováno; za určitých podmínek si jedinec zapamatovává určitou zkušenost i spontánně a je schopen si ji později vybavit (např. výrok, který nechtěně zaslechl, tvář, kterou náhodou spatřil apod.). K vědomému vybavování zapamatovaného se váže tzv. *reproduktivní paměť*. Reprodukovat znamená přivést do vědomí, vybavit si vědomě to, co bylo kdysi prožito, resp. memorováno (učeno se úmyslně nazpaměť, např. slovíčka cizího jazyka apod.). Ve skutečnosti je tato reprodukce spíše rekonstrukcí (F. C. Barrlett, 1932). Reproductivní paměť je také, poněkud úzce, nazývána paměť pro vědění, na rozdíl od paměti pro chování (paměť v širším smyslu). Fenomén reproductivní paměti vystupuje jako vztah jevů *zapamatování a zapominání*, tj. jako poměr mezi tím, co bylo zapamatováno, a tím, co nebylo zapamatováno, a to v různých časových distancích a za různých vnějších a vnitřních okolností. To tvořilo také v podstatě rozsáhlou oblast experimentálního výzkumu reproductivní paměti.

Existují tedy různé *druhy paměti*, z nichž některé byly výše uvedeny; ve schematickém přehledu (na další stránce) je nyní uvedeme

Druhy paměti:

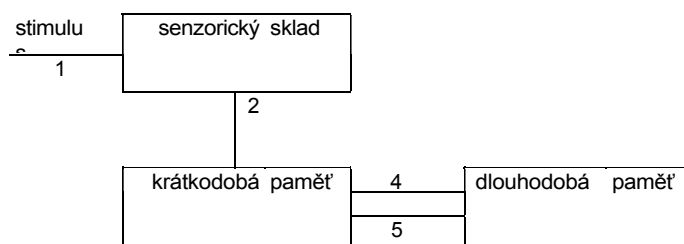

s tím, že se ke každému z nich vrátíme v dalším textu.

Základní funkci paměti je tedy uchovávání a vybavování informací, které jedinec potřebuje pro svůj život, a to tím více, čím komplikovanější je prostředí, v němž žije. Představme si, že bychom si nezapamatovali své jméno, své přátele, cestu ze zaměstnání domů, místo, kde jsou uloženy věci naší denní potře-

by, ani to, k čemu tyto věci jsou, jak se používají atd. Proto je v jistém smyslu slovo paměť synonymem slova život; paměť reprezentuje základní funkci, jež činí individu život v jeho životním prostředí vůbec možným.

Model paměti (R. A. Baron, D. Byrne a B. H. Kantowitz, 1980) představuje transformaci stimulu v jeho pamětní kód, jak to zachycuje uvedené blokové schéma.

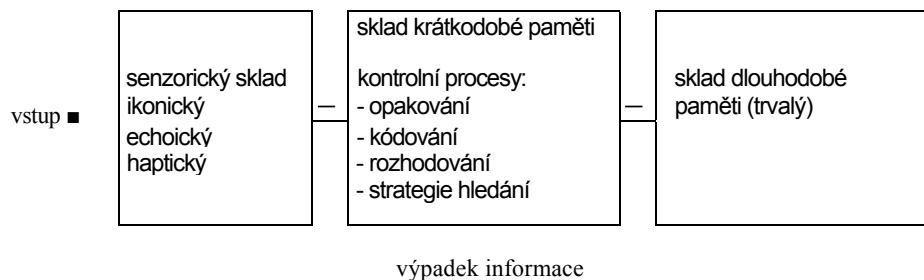
zapomenuté

Vysvětlení modelu: 1. Stimulus působící na receptory se transformuje do vzorce nervových procesů, které se krátce uchovávají v „senzorickém skladu“ (ultrakrátká paměť). 2. Informace, která má přechodný význam, je uchovávána, nejvýše jen několik minut, v krátkodobé paměti. 3. Pokud informace není potřebná, je zapomenuta. 4. Informace vstupuje z krátkodobé paměti do dlouhodobé. 5. Informace nemůže být odebrána z dlouhodobé paměti, aniž by znovu nevstoupila do paměti krátkodobé.

Dlouhodobá paměť je také paměť v širokém slova smyslu, tj. onen sklad informací, resp. zkušenosti, který má bez vědomí individua vliv na formování jeho psychiky. Tak se např. člověk stává agresivním nebo úzkostným, aniž ví proč; měl totiž určité zkušenosti, které ovlivňují utváření těchto charakteristik. Dlouhodobá paměť je v tomto smyslu „základem modifikace chování, které označujeme jménem učení“ (I. Kurczová, 1975). Patří sem však i dlouhodobě zapamatované poznatky. Naproti tomu *krátkodobá paměť* je paměť v užším smyslu, může být myšlena jako vědomí, resp. jako vědomá reprodukce určitých zkušeností. Kontroluje transfer informace do dlouhodobé paměti, kde je informace trvale skladována. V dlouhodobé paměti jsou informace zakódovány ve formě ikonické (obrazové) a verbální (slovní). Jaký je vztah mezi oběma těmito formami kódování a uchování informací, je dosud předmětem diskuse (J. Hoffmann, 1983). V krátkodobé paměti se informace udržuje obvykle desítky vteřin: tak si např. jedinec zapamatovává telefonní číslo, které vyčetl z telefonního seznamu, do doby, než je vytočí; krátce na to je zapomene. To, co „branami smyslů“ vstupuje do mozku (myslí) člověka - a to je vše, co registrují jeho receptory podle principů vnímání a pozornosti - se mění ve vzorce nervových procesů, které tvoří jednotlivé informace. Tak zde vystupuje *otázka kódování informací*, resp. otázka, v jaké formě jsou informace v paměti uchovávány. Formy kódování nejsou zcela jednotně pojmenovávány; výše jsme uvedli ikonickou a verbální formu, k ní někdy přistupuje ještě forma motorická. Tak např. H. L. Roediger, J. Ph. Rushton, E. D. Capaldiová a S. G. Paris (1984) rozlišují lingvistické (verbální), imaginární (ikonické, obrazové) a motorické kódy; lingvistické kódy jsou též označovány jako

sémantické. Vybavování z paměti je pak plněm rekódování v paměti zakódované zkušenosti.

K ilustraci toho, *jak pracuje dlouhodobá paměť*, která je také někdy nazývána pracovní paměť („working memory“), protože je vlastně tvořena vyhledávacími a jinými „pracovními“ procesy, může posloužit přírovnání paměti ke knihovně a pamětních procesů k činnosti knihovníka; knihy symbolizují prvky paměti informace. Knihy jsou v knihovně více či méně systematicky uspořádány a knihovník je podle potřeby čtenářů na regálech vyhledává a čtenářům přináší. Také v reproduktivní paměti probíhají vyhledávací procesy a tak stejně, jako se knihovníkovi nepodaří někdy žádanou knihu najít, nemá-li knihy dost systematicky uskladněny, může se stát (a také se nezdá stává), že si člověk nemůže určitou informaci vybavit, není např. s to si vzpomenout na nějaké datum, jméno, poučku apod. Neznamená to, že by se příslušná informace, kterou si nemůže vybavit, z paměti ztratila, nýbrž že nemůže být nalezena. Určité poznatky nasvědčují tomu, že v dlouhodobé paměti jsou uchovávány i takové zážitky, které nebyly plně uvědomovány (podprahové percepcie), a že jsou uchovány trvale, avšak lze je vybavit jen určitým způsobem, např. pomocí hypnózy. Člověk je obvykle schopen vybavovat si především takové informace, s nimiž trvaleji pracuje, které se nějak opakují nebo byly emočně akcentovány. Ostatní jsou zapominány, což však neznamená, že jejich stopy v paměti se nějak rozpadají a mizí. Základním, dosud ne zcela spolehlivě rozřešeným problémem tedy je, za jakých podmínek se zkušenosti v dlouhodobé paměti ukládají tak, aby mohly být opět vědomě vybavovány. Znovu si připomněme, že vědomě je vybavována jen část zkušeností a že v dlouhodobé paměti, tj. v pa-

Model paměti (podle R. C. Atkinsona a R. M. Shifrina, 1971)

měti v širším smyslu, je i zapomenuté, tzn. i to, co nikdy nebylo plně uvědomováno.

W. Schönplflug a U. Schönplflugová (1983) podávají následující *prehled rozdílů krátkodobé a dlouhodobé paměti*:

	krátkodobá paměť	dlouhodobá paměť
10 s		doba podržení asi
		za určitých okolností celoživotně
	prchavá	ustálená
prožívaná stálost stop		
kapacita	asi 10 jednotek	není známo, oceňovaná velikost uspořádání je 1 milión jednotek
časový tlak při reprodukci	velký	malý
převládající organizace (způsob kódování)		podle sémantických znaků
	podle sensorických, zejména akustických znaků	

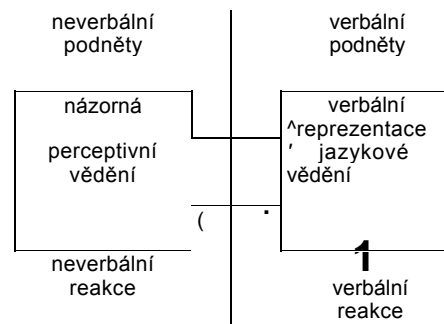
Paměť je založena na určité organizaci zkušenosti, což dokazují *podmínky pro vytvoření pamětní stopy*. Je např. známo, že osoby, které prožily nervový šok nebo epileptický záchvat, nejsou s to vybavit si v paměti, co tomuto šoku nebo záchvatu těsně předcházelo; podobně si řidiči motorových vozidel nepamatují to, co se stalo bezprostředně před vážnou havárií. Experimentálně to ověřili E. L. Thompson a R. Pennington (1957): pokusným osobám byl těsně po vypracování podmíněného reflexu udělen elektrický šok; čím dříve po vypracování podmíněného reflexu takový šok následoval, tím více bylo dočasné podmíněné spojení tvořící základ tohoto podmíněného reflexu narušeno, případně po šoku už nefungovalo vůbec. Z toho se usuzuje, že k fixaci zkušenosti, resp. zážitku do formy zkušenosti je třeba určité doby, během níž se uskutečňuje organizace zapamatování: „Ze všech těchto pokusů vyplývá, že čerstvě vytvořené dočasné spoje jsou poměrně snadno zranitelné a že mohou být zcela nebo alespoň částečně potlačeny zákroky vyvolávajícími buď intenzivní chaotickou aktivitu (elektrošoky), nebo naopak potlačujícími veškerou aktivitu (anoxie).

Naproti tomu po uplynutí poměrně krátké doby, desítek minut až hodin po skončení učení, jsou dočasné spoje do té míry upevněny, že jim tyto zákroky již nevaří" (O. Burešová, J. Bureš, 1963). Tato „zpětná mezera v paměti" je způsobena „nedostatkem času na konsolidaci stop předtím, než se mozek dostal do nepřirozeného fyzicko-chemického stavu" (R. S. Woodworth a H. Schlosberg, 1959). Za určitých podmínek (po šoku, ve stavu anoxie a jindy) je mozek nezpůsobitelný k fixaci pamětní stopy; vzniká otázka, co je to vlastně *pamětní stopa* zážitku, co tuto stopu neurofyziologicky, resp. neuroanatomicky reprezentuje. Představy o této stopě se historicky vyvíjely s poznáváním fyziologie mozku. R. Semon (1908) si pamětní stopu představoval jako stopu v pravém slova smyslu, jako tzv. engram, vryp ve hmotě mozku. Později L. de Nö (1938) si ji představoval jako určitou sestavu „krouživých vzruchů"; pamětní stopy jsou podle autora reprezentovány v krátkodobé paměti trvalejší sestavou nervových vzruchů kroužících v určitých relativně uzavřených okruzích. K podobnému pojetí se u nás klonil neurofyziolog V. Laufberger (1947). Empiricky je prověřoval R. W. Gerard (1953) experimenty na křečcích a přiklonil se pak k dynamickému pojetí paměti, podle něhož je v paměti uložená zkušenost neurofyziologicky reprezentována určitými okruhy aktivních neuronů, které se mohou různě navzájem postupovat. Jiní, např. H. Hydén (1969) a další, se kloní spíše k biochemickému pojetí paměti, v němž roli základního činitele hraje ribonukleová kyselina (RNK), která je ve velkém množství přítomna v nervových buňkách mozku. V návaznosti na toto pojetí byly prováděny pokusy o *biochemický transfer paměti* experimenty na jistém druhu červů: nezkušení červi nakrmení těly zkušených červů si rychleji osvojili určitý podmíněný reflex, který byl předtím u zkušených červů vypracován (podle A. A. Mednicka, 1964). Jiné experimenty provedl G. Ungar (1976). Pracoval s krysami, které vykazují vrozený odpor ke světlu a zdržují se tedy převážně v tmavém prostředí; je-li pokusné zvíře za pobyt ve tmě trestáno, vypracovává se u něj strach ze tmy. Z mozku několika tisíc takto vycvičených krys pak byla složitým způsobem izolována určitá substance nazvaná skotofobin (z řec. slov. skotos, temný, a phobos, strach), která je druhem peptidu tvořícího se v mozku krys v průběhu podmiňování strachové reakce ze tmy. Injekce skotofo-

binu do mozku nezkušených krys měla za následek, že tato zvířata při pobytu v temném prostředí vykazovala rostoucí neklid a objektivní příznaky stresu. Problém *fyzilogie paměti* byl zkoumán různým způsobem; dosud však nelze uspokojivým způsobem vysvětlit, co je fyziologickou podstatou paměti. W. Penfield (1952) vyvolával elektrickým drážděním určitých částí spánkové oblasti mozkové kůry „vzplanutí vzpomínek“, které poukazuje na to, že „zkušenost je nějak zapsána do ganglionárních struktur mozkové kůry“ a že „mozek každého člověka obsahuje beze změn uchovaný ganglionární zápis všech postupně probíhajících prožitků“. Penfield je přesvědčen, že v paměti není ztracena žádná podrobnost ze života člověka, ani ta, na kterou si již nedokáže vzpomenout, ale současně se domnívá, že předpokladem vědomé reproduktivní paměti je „to, na co člověk obrací mysl“, tedy to, co si vědomě, nikoli však jen úmyslně, zapamatovává.

Sémantická a epizodická paměť (sémantický znamená významový, významu se týkající). Oba tyto druhy paměti charakterizuje přesně L. Klatzky (1978). Příkladem sémantické paměti jsou různé poznatky, např. že podzim následuje po létě, ale také gramatická a další pravidla, fyzikální a jiné formulky, slova a je vyjadřující symboly, obecně vzato fakta jako taková. Naproti tomu epizodická paměť obsahuje zprávy a události časově zakódované, „informaci o tom, jak vyhlížely tyto či jiné věci a kdy jsme je viděli“; vztahuje se obvykle k autobiografickým událostem, např. takového druhu, že „na podzim r. 1991 jsem byl s manželkou ve Florencii“. Násobíme-li 3 krát 4 nebo identifikujeme-li význam určitého pojmu, používáme sémantickou paměť; vzpomínáme-li, co jsme dělali o minulé dovolené, používáme epizodickou paměť, která podléhá neustálým změnám, odpovídajícím proměnám osobního života. Podle jmenovaného autora „paměť tvoří svazečky asociací“; jde o tzv. síťový model paměti, který poukazuje na to, že jak obrazy, tak i významy objektů jsou v paměti představovány sítěmi, jejichž uzly tvoří právě ony „svazečky asociací“ reprezentující obrazové a významové prvky. J. Hoffmann (1983) soudí, že obrazové a sémantické má v paměti dvojí druh reprezentace, avšak je dosud předmětem diskusí, jak je co v paměti kódováno - např. jak jsou kódovány vizuální a akustické stimuly a jimi tvořené obrazy, jak jsou kódována slova jako nositelé určitých

významů, jak jsou kódovány pohyby apod. Odpověď na otázku, jak je v paměti reprezentována např. četba o určité události a čím se liší od pamětní reprezentace přímého prožitku nějaké události, je složitá již tím, že všechny vzorce, které mohou vytvářet nervové procesy, mohou být dány jen kombinací excitovaných neuronů. Nervové dění má totiž jen jednu modalitu, avšak nejjednodušší pamětní fenomén, reprodukční zraková představa, je kvalitativně něco zcela jiného než např. sluchová představa. Jaký je rozdíl mezi pamětní reprezentací objektu zvaného hruška a slovem „hruška“? Toto slovo není, je-li vysloveno, jen vzorcem v nervových procesech zakódované akustické stimulace, má současně určitý význam, který je stejný i je-li toto slovo napsáno, ačkoli jeho sensorický vzorec je odlišný od vzorce slova slyšeného. J. Hoffmann (1983) vyslovil tezi, že „sémantické reprezentace v naší paměti mohou být vyznačeny dvěma podstatnými stavebními kameny: pojmy jako odrazy množství objektů a relacemi jako odrazy vztahů mezi jednotlivými objekty nebo jejich pojmovými třídami“; rozlišujeme přitom faktickou a procesuální reprezentaci těchto obsahů v paměti. Tuto tezi zde nelze blíže analyzovat; vychází z určité interpretace výsledků výzkumu tohoto problému, která není zcela jednoznačná. Rozdíl dvou základních forem reprezentace informací v lidské paměti vyjadřuje A. Paivio (1976) schématem:

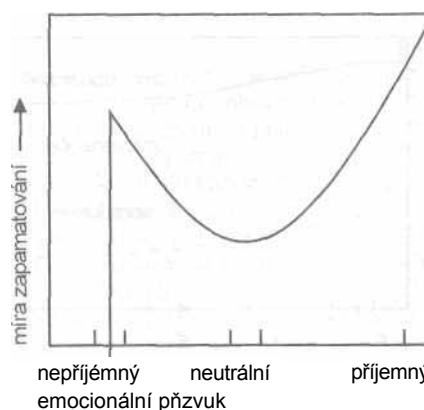

Podle Hoffmanna měl tento model velký vliv na experimentální výzkum paměti, je však zavádějící, neboť i verbální podněty mohou být pojímány jen jako sensorická působení a jsou obrazy stejně, jako jsou jimi např. kresby nebo fotografie. Tak vzniká otázka, jak jsou v paměti uskládnovány verbální elementy, zda souborem svých grafémických a foné-

mických znaků, nebo sémantickou formou reprezentace odloučenou od senzoričských efektů, ačkoli sémantické je reprezentováno senzoričskými stopami v mozku. A existuje vedle sémantické reprezentace také názorné ukládání výsledků senzoričského působení v naší paměti (Hoffmann)? Podle Hoffmanna se obrazová a sémantická reprezentace obsahově od sebe neliší, což v podstatě znamená, že i sémantické prvky mají svou senzoričskou podstatu a v paměti obrazovou - v širokém slova smyslu - reprezentaci. A. Baddeley (1982) klade toto téma jako otázku obrazu nebo abstrakce, když se zamýšlí nad povahou sémantické paměti. Za lepší výklad pokládá ten, že *sémantické paměti* sestává z pojmů nebo idejí, které mají přirozeně vztah ke slovům, ale samy o sobě slovy nejsou. Je nepochybné, soudí autor, že tu mohou hrát rozhodující roli vizuální nebo prostorové znaky a je možné, že sémantické pojmy jsou skladovány jako obrazy představ. Lze mít ovšem představu o všech kulatých nebo červených věcech, ale je obtížné prokazovat, že pojmy jako spravedlnost nebo vina jsou převážně uskládněny ve formě svých vizuálních znaků; nechají se sice vyvolat optické představy, které v jistém smyslu symbolizují spravedlnost, ale takové obrazy by byly pro zhodnocení, zda byl soudní rozsudek spravedlivý nebo ne, bezcenné. Za plauzibilní lze pokládat pojetí, že „pojmy jsou skladovány v abstraktním kódu, který se podle potřeby nechá převést do verbální či lingvistické formy nebo do představového obrazu“, právě tak jako informace uskládněná v počítači se může na povel měnit na obraz, tisk nebo sérii tónů (Baddeley). Nicméně otázka, jak je senzoričská reprezentace objektů měněna v reprezentaci sémantickou a jak se uskutečňuje přechod kódování konkrétních objektů k abstraktním významům, není dosud plně objasněna. Elementy sémantické paměti jsou tzv. *chunks* (angl. odřezky). Ukázalo se, že v krátké době jsme schopni zapamatovat si 7+2 „chunks“, a to vcelku nezávisle na tom, zda jsou tyto jednotky velké nebo malé, jednoduché nebo komplexní. V následující sekvenci smysluprostých slabik, kterých je celkem 7, má být každá zapamatována zvlášť. Sekvence tedy prezentuje 7 „chunks“: VED-RO-N-İK-DON-EM-ÁR-ÁD. Postřehne-li však někdo, že tato sekvence vyjadřuje smysluplnou větu - VEDRO NEMÁ NIKDO RAD -, vzniká jediné „chunks“, které se snadno zapamatuje. „Chunks“ vyjad-

řuje element organizace sémantického materiálu, přičemž tato organizace má řadu úrovní. Nejnížší úrovní organizace textu jsou písmena nebo fonémy; v určitých sekvencích vytvářejí vyšší jednotky, slova, která zase vytvářejí gramatické segmenty a tyto zase věty, které vyjadřují sekvence idejí vyjadřujících nějaké téma nebo nějaký koncept. Zapamatování začíná vždy na nějaké úrovni, např. slov, vět, idejí apod. Obsahem sémantické paměti je *vědění*, které zahrnuje znalost významů osvojených pojmů, znalost fakt, pouček, principů atd. Poznatzky se sdružují do určitých rámců, „schémat“, která reprezentují „integrováný balík“ informací, např. „schéma restaurace“ zahrnuje informace, že se tam podává jídlo a pití, že se tam spolu s jinými lidmi sedí u stolu, že se podané jídlo a pití platí vrchnímu atd. Paměť pro vědění tvoří *sémantické sítě*, spojující každý sémantický element se všemi dalšími elementy, které mu významově přísluší; taková síť je pak uspořádané vědění, více či méně správné. Reprodukce nějakého poznatzku spočívá v „cestování“ po příslušné struktuře takové sémantické sítě. To jsou vyhledávací činnosti ve strukturách sémantických sítí od konkrétního k různým úrovním abstraktního, nebo jen na úrovni konkrétního či abstraktního.

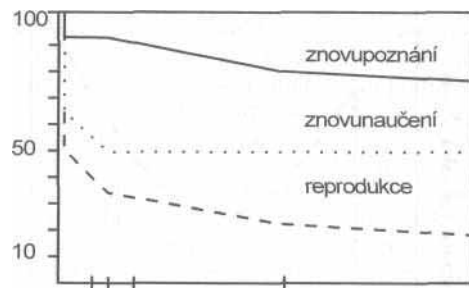
Zapamatování může být spontánní, nebo úmyslné (memorování, učení se něčemu nazpaměť; pokud je to slovní text, může jít o zapamatování doslovné, např. básně, nebo o zapamatování podle smyslu, tedy idejí, které text prezentuje). Podle toho, co je zapamato-

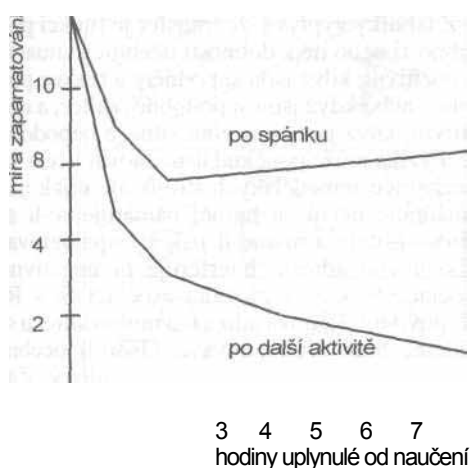
Závislost zapamatování na emocionálním přívzvu podnětů

váno, rozlišuje H. Piéron (1963) různé *druhy zapamatování*, resp. paměti v užším smyslu: zapamatování pohybové (např. zapamatování určitého tance), slovně logické (zapamatování sémantického materiálu), emocionální (zapamatování nějaké významné události), názorné (např. zapamatování určité množiny obličejů nebo řady geometrických figur apod.). V zapamatování se uplatňuje především *vliv motivace*: člověk si zapamatovává především to, co má pro něj význam, co je spojeno s jeho motivy s čím nějak zachází. Dále se uplatňuje *povaha zapamatovávaného materiálu*, přičemž se opět uplatňuje významuplnost - to, co má význam, si pamatujeme lépe; významnost tedy souvisí s motivací, kdežto významuplnost se strukturou materiálu. Posléze se v zapamatování uplatňuje *způsob zapamatování*, především tedy technika memorování, ale i vnější okolnosti, za nichž k úmyslnému učení dochází. Někdy se uvádí *základní podmínka zapamatování*: Z. Włodarski (1984) za ni pokládá aktivitu jedince, v níž je ovšem zahrnuta motivace této aktivity. W. Szewczuk (1968) formuluje tuto podmínku jako obecnou zásadu zapamatování takto: „Jedinec si může zapamatovat jakékoli složení podnětů pouze tehdy, je-li tato soustava začleněna do jeho konání.“ Přitom „zapamatování různých prvků situace a činnosti samé vzrůstá se zpevněním jejich spojení (časově prostorového a obsahového), s cílem individuální činnosti, jenž je dán potřebou nebo systémem potřeb“. Zapamatování je tedy závislé na motivované činnosti. W. Szewczuk (1968) formuloval také *základní*

zákony zapamatování. Jedinec si může zapamatovat pouze to, co: 1. je vyčleněno vyvoláním orientační reakce, 2. souvisí s jeho druhovou nebo individuální zkušeností, 3. vyvolává emocionální reakci (není mu tedy lhostejné). H. Woodrow (1927, podle R. S. Woodworth a H. Schlosberga 1959) stanovil na základě svých výzkumů následující *správné metody memorování*: 1. učení se v celcích, 2. aktivní zkoušení sebe sama, 3. užití seskupování a rytmu, 4. zaměření na význam s použitím představ a symbolů pro zachycení významu, 5. mentami čilost a soustředěnost, 6. důvěra ve vlastní schopnost naučit se věc nazpaměť, 7. v některých případech používání mnemotechnických pouček, tj. sekundárních asociací. Ve starší psychologii byl poněkud přeceňován *vliv opakování podnětu*, ale již E. L. Thorndike (1935) dospěl k závěru, že pouhé opakování nemůže být samo o sobě základem učení. Člověk si zapamatuje opakující se vnější podnět, protože vyvolává jeho pozornost, je-li však bezvýznamný, je zase zapomenut a zůstává nepovšimnut; opakuje-li proto studující učivo jen mechanicky, bez jeho dostatečného zpracování myšlenkovou analýzou, musí vynaložit v průměru až čtyřikrát větší úsilí (čtyřikrát více času) na naučení se něčemu, než učí-li se s porozuměním, které je výsledkem myšlenkového zpracování učiva. Podle W. Szewczuka (1968) jde v *procesu zapamatování o následující myšlenkové operace*: 1. odlišování, doprovázené pojmenováním a pojmovým určením toho, co má být zapamatováno, tedy i pozorností, 2. uchovávání ve vědomí, tj. udržování podnětů v představách a v myšlení i potom, co přestaly působit na receptory, 3. zapojování podnětů do pojmové struktury, tj. pojmová identifikace toho, co má být zapamatováno, spojená s případným vytvářením představových schémat, 4. spojování podnětů v jejich objektivních souvislostech na základě obsahové, resp. i smyslové podobnosti, 5. organizace pamětního materiálu při jeho nesourodosti a nestejnosti. Zde je tedy, mimo jiné, zdůrazněn *vliv porozumění na zapamatování*, potvrzený již v klasických experimentech s pamětí, které na sobě samém prováděl H. Ebbinghaus (1885): materiál, který má smysl, se zapamatovává lépe než smysluprostý materiál (zkoumáno na smysluplných a smysluprostých slabikách). Prakticky je to spojeno s myšlenkovým zpracováním učiva, s vkládáním smyslu do učebního materiálu a s jeho uváděním do souvislosti s tím, co je-

Křivky různých druhů retence pro smysluprosté slabiky (podle Hilgarda, 1957)

Vliv spánku na zapamatování (Jenkins a Dallenbach, 1924, v pokusech se zapamatováním smysluprostých slabik). Po naučení následoval spánek nebo další vědomá aktivita.

dinec již zná. Takové uvádění toho, co si jedinec osvojuje, do vztahu s tím, co již zná, je podstatou chápání, a proto se člověk lépe naučí to, co chápe, než to, co nechápe, a je tedy odkázán jen na mechanické opakování. To se týká i *organizace materiálu, který má být zapamatován*: je zapamatován tím lépe, čím více je od samého začátku organizován ve smysluplný celek, tedy myšlenkově zpracováván. Avšak patří sem i *organizace opakování*, jako je např. rozložení opakování v čase, opakování v celku a po částech apod. Již A. Jost (1895) a potom další zjistili, že výhodnější je opakování rozložené v delších časových úsecích než koncentrované v krátkém období: např. deset opakování denně po dobu tří dnů je méně účinné než tři opakování denně po dobu deseti dnů. Jde-li o větší celky, je výhodnější opakovat po částech, u menších celků je vhodnější opakování v celku. Nicméně M. N. Šardakov (1951) dospěl na základě závěrů z vlastního výzkumu k tomu, že nejvhodnější je kombinované opakování. Dalším faktorem je *povaha a množství materiálu*, který má být zapamatován. Opět již H. Ebbinghaus a po něm další zjistili, že čas potřebný k zapamatování určitého množství učební látky neroste úměrně s množstvím této látky, po jednom opakování se Ebbinghaus naučil 7 smysluprostých slabik, ale aby se naučil 10 takovým slabikám, potřeboval k tomu již 13 opakování. Uplatňuje se také poloha prvků materiálu v řa-

Rozdíly v zapamatování konkrétních a abstraktních podnětů

Abstraktní podněty (slova) nejsou tak dobře zapamatovány jako aktuální názorně dané objekty (W. Bevan a J. A. Steger, 1971 - podle Baron, Byrne a Kantowitz, 1980, s. 236).

dě: např. u číslic se nejlépe zapamatovávají ty, které leží v řadě na začátku a na konci. Dále se nejlépe zapamatovává materiál, který je zajímavý, tj. má citový přízvuč. E. A. Faraponová (1958) zkoumala závislost zapamatování na materiálu trojího druhu (obrázky předmětů, slova s konkrétním a slova s abstraktním významem) a dostala následující výsledky:

druh materiálu	výsledky zapamatování
obrázky předmětů	78
slova s konkrétním významem	55
slova s abstraktním významem	32

Konkrétní a názorné se tedy zapamatovává lépe než abstraktní, obrazy lépe než slova, avšak i tady se zřejmě uplatňuje množství toho, co má být zapamatováno. Význam krátkého abstraktního textu se zřejmě zapamatuje snadněji než např. obsah obrazu Rembrandtovy Noční hlídky nebo plán velkého města. Na *rozdíly úmyslného a neúmyslného zapamatování* v různých oblastech učení upozornil W. Szewczuk (1968) (viz tabulka na následující stránce). Výsledky ukazují, že *úmyslné zapamatování* je celkově efektivnější než *neúmyslné* a že rozdíly se zvětšují s menší organizovaností materiálu, který má být zapamatován. Úmyslné zapamatování či „uvědomělé učení“ vytváří tzv. mnémické zaměření

Rozdíly úmyslného a neúmyslného zapamatování

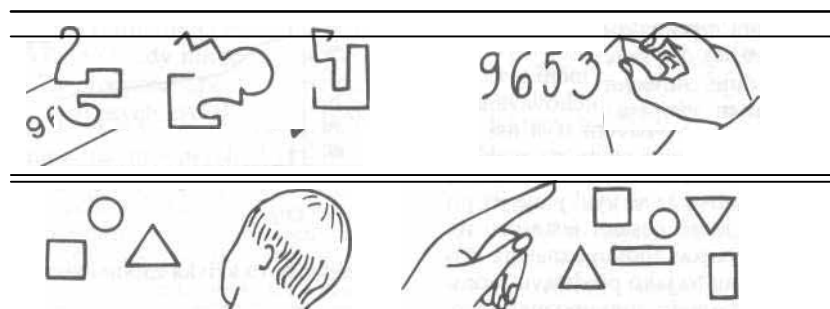
materiál	zapamatování		
	neúmyslné	úmyslné v%	rozdíl
zařizování záleží-			
tostí ve městě	55	71	16
naučný film	26	41	15
soubor fotografií	40	58	18
barevné obrazce	35	51	16
text povídky	38	51	13
soubor vět	43	59	16
věta	28	41	13
soubor slov	20	35	15
soubor slabik	15	33	18

(A. A. Smirnov, 1969) - záměr naučit se něčemu, který zvyšuje efektivitu zapamatování, a to již na úrovni pouhého pozorování (úmysl zapamatovat si pozorované).

V úmyslném zapamatování se může uplatnit *efekt přeučení*, který se dostavuje poté, co jedinec, který si již určitou látku osvojil (v experimentální psychologii paměti je to definováno schopností bezvadné reprodukce toho, co mělo být naučeno), se učí dále. Podle S. S. Sargenta (1947) se zapamatování zvyšuje přeučením až do 50 %, tj. věnujeme-li materiálu, který se máme naučit, o 50 % více času, než vyžaduje jeho správná reprodukce. Přeučení také přináší úsporu v učení: jestliže se subjekt do určité míry přeučuje, potřebuje ke znovuzapamatování téhož materiálu již méně času, přičemž úspora souvisí opět kvantitativně s mírou přeučení. Konečně se v zapamatování uplatňuje *transfer*, tj. účinek učení se jedné věci na učení se druhé, např. učení se matematiky na učení se logice, učení se jednomu cizímu jazyku na učení se jinému jazyku apod. Platí to i pro učení se pohybovým dovednostem, např. košíkové a házené. V transferu se uplatňuje podobnost původní a následující učební situace. Různé druhy transferu ukazují následující tabulka:

původní situace	následující situace	účinek
S.-R, S.-R,	S,-R ₂	
S,-R:	S ₂ -R ₂ S ₂ -R,	
S.-R,		
S.-R,		

Z tabulky vyplývá, že transfer je funkcí podobnosti nebo nepodobnosti učebních situací; je pozitivní, když jsou si podněty a reakce podobné nebo když jsou si podobné reakce, a negativní, když jsou si učební situace nepodobné: Fyzika může poněkud usnadňovat učení se mechanice zemědělských strojů, ale nijak neusnadňuje učení se latině; pamatujeme-li si adresu přítele a máme-li pak si zapamatovat jeho novou adresu, interferuje tu negativně asociace S₁ - R₂ s původní asociací S₁ - R₂ (R, původní, R₂ nová adresa) a novou adresu si budeme hůře zapamatovávat. Jsou-li učební situace zcela odlišné, je transfer nulový. Základní *principy transferu* formuloval již A. T. Poffenberger (1915, podle Woodworth a Schlosberga 1959): 1. Pozitivní transfer nastává, když stejné předměty vyžadují v obou úlohách stejné odpovědi. 2. Negativní transfer nastává, když stejné podněty vyžadují v každé úloze odlišnou odpověď. 3. Nulový transfer nastává, když podněty i odpovědi jsou v obou úlohách odlišné. Transfer se týká především velmi specifických úloh (podnětů a reakcí) a platí jak pro učení se poznatkům, tak i pro senzomotorické učení. V učení se dále uplatňují *pamětní útlumy*, z nichž nejdůležitější popisuje H. Rohrer (1967) takto: 1. asociativní útlum (interference nového člena asociace ve staré asociaci - viz výše uvedený příklad se zapamatováním změny adresy), 2. afektivní útlum (utlumující vliv afektů vyvolaných bezprostředně po naučení se něčemu, po němž má následovat pohoda, nevzrušování se), 3. podobnostní útlum (interference stejných podnětů v témže učebním materiálu, např. ztížené zapamatování rozdílů mezi divokými psy a vlčáky v zoologii), 4. tzv. ekforický útlum (učení se ještě krátce před reprodukcí negativně interferuje v reprodukci naučeného - zlozvyk učít se ještě těsně před zkouškou). Obecně se rozlišuje retroaktivní a proaktivní útlum: první znamená zpětné tlumení (A <- B), druhý vstřední (A -> B). Učíme-li se dvěma materiály za sebou, působí učení se druhému materiálu retroaktivní útlum v zapamatování prvního materiálu, přičemž „množství retroaktivního útlumu vzrůstá se stupněm podobnosti mezi úlohami“ (Woodworth a Schlosberg, 1959). Proaktivní útlum působí silněji než retroaktivní a jeho podstata spočívá v tom, že „předcházející zabývání se určitým materiálem ruší vstřípení téhož materiálu v procesu učení, který pak následuje“ (Rohrer). V učení se nazpaměť různým materiálům ma-

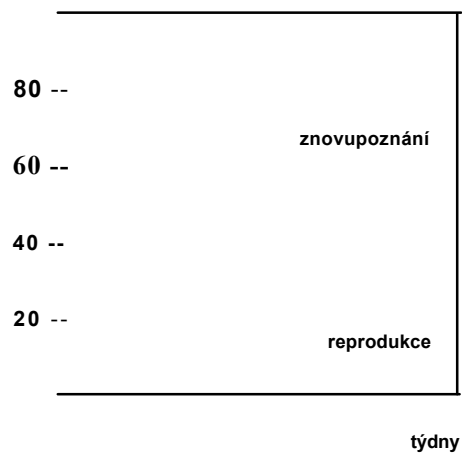

Ilustrace různých forem pamětní reprodukce (podle Smith a Smith, 1958)

jí být tedy dodržovány určité časové distance. Konečně se zdůrazňuje *vliv vnějších činitelů, na zapamatování*, patří sem fyzicky i sociálně přiměřená situace učícího se jedince, dostatek místa, času, nepřítomnost vnějších rušivých podnětů (slabé vnější podněty, např. slabá nevkální hudba, naopak přispívají ke koncentraci pozornosti a usnadňují zapamatování) a další činitelé, o nichž obvykle pojednává pedagogická psychologie. Posléze se v zapamatování uplatňují již naznačené *vlastnosti učícího se jedince*, resp. jeho psychický stav, tj. optimální úroveň aktivace (silné motivy a emoce zapamatování narušují), optimální emoční vyladění a záměr naučit se danému materiálu („mnémické zaměření“), jakož i organizace učební situace.

Vybavování zapamatovaného vystupuje ve dvou formách: 1. jako reprodukce a 2. jako znovuzpoznání zapamatovaného. Reprodukce představuje znovuvybavení toho, co bylo vnímáno, znovuzpoznání znamená, že objekt je vnímán jako známý. Tak si např. můžeme vybavit všechny účastníky nějakého jednání, jinde si při setkání se skupinou lidí uvědomujeme, že někteří z nich byli přítomni při dřívějším jednání, poznáváme je jako nám známé osoby. F. C. Bartlett (1932) prokázal, že *reprodukce* je v podstatě vždy jen rekonstrukcí toho, co bylo zapamatováno, přičemž se v této rekonstrukci uplatňují určité zákonitosti transformace zapamatovaného v reprodukovaném, takže „přesné vybavení je výjimkou, a nikoli pravidlem“. Uplatňuje se zejména „transformační efekt afektivních postojů, který narůstá s časovým odstupem“: čím je

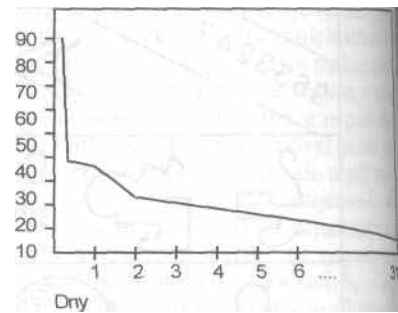
afektogenní vzpomínka starší, tím více je v reprodukci deformována. N. L. Munn (1961) shrnuje nejdůležitější výsledky experimentů s pamětní reprodukci: 1. Přesná reprodukce povídek, které jsou pokusným osobám předloženy k zapamatování, je vzácnou výjimkou. 2. Při sukcesivní reprodukci u řady osob za sebou - jedna po druhé reprodukuje nějaké sdělení - dochází k výraznějšímu zkreslování detailů. 3. Zkoumané osoby podávají často určitou osobní verzi toho, co je jim prezentováno k zapamatování. 4. V reprodukci dochází k vynechávání detailů, k simplifikaci událostí

Rozdíly v reprodukci a znovuzpoznávání naučených slov (podle R. S. Woodworth, 1954)

a struktury a k transformacím k obvyklým detailům. Rychlost reprodukce se mění v závislosti na „čerstvosti materiálu“ uchovávaného v paměti: nejrychlejší vybavení trvá asi půl vteřiny, se stářím pamětní stopy se rychlost jejího vybavování zpomaluje (A. Michott a Th. Portych, 1914). Ve srovnání s pamětní reprodukcí vyžaduje *znovupoznání* (rekognice) menší intenzitu vštípení. H. Rohracher (1967) pokládá za nejdůležitější znak znovupoznávání „skutečnost, že se vyskytuje již při stupních vštípení, které nestačí ještě pro reprodukci: můžeme něco znovupoznat již dříve, než jsme schopni to jako představu reprodukovat“, dovedeme tedy znovupoznat něco, co si ještě nedovedeme představit. Slabším případem znovupoznání je připomínání si něčeho jako neurčitě známého („něco mi to připomíná“).

Zapomínání je opak vybavování. Za určitých okolností již nejsme s to vybavit si určité zážitky nebo to, co jsme se kdysi úmyslně naučili (např. báseň). I. Šipoš (1978) definuje zapomínání jako „ztrátu nebo nedostupnost informací, které byly v paměti již k dispozici“. I. M. L. Hunter (1963) upozornil na to, že „čas sám o sobě nemůže být původcem zapomínání... není to tedy čas, který způsobuje zapomínání, nýbrž nějaký v čase působící činitel“. Zapomenutí neznamená ztrátu, vymizení příslušné pamětní stopy, ale jen jakési překrytí novou a aktuálně významnou zkušeností, takže se nezapomíná nic, jen něco nelze znovu v paměti vybavit, protože to již ztratilo význam. Poněkud zjednodušeně řečeno tedy člověk zapomíná na to, co již nepotřebuje, a tím uvolňuje místo pro vybavování aktuálně potřebných informací. Již H. Ebbinghaus (1885) sestavil na základě vlastních experimentů *křivku zapomínání*, jejíž tvar obecně platí pro průběh zapomínání různých zapamatovaných materiálů. Z křivky je patrné, že nejvíce se zapomíná již bezprostředně po naučení se něčemu z paměti: za 19 minut po naučení bylo zapomenuto 41,8 % učebního materiálu (jímž byly smysluprosté slabiky - u jiných druhů materiálů nemusí být míra zapomenutého tak vysoká); za 24 hodin po naučení bylo zapomenuto již plných 66,3 % materiálu; určité množství zapamatovaného se uchovává trvale. M. N. Šardakov (1955) zjistil, že abstraktní materiál se zapomíná rychleji a více než kon-

Ebbinghausova křivka zapomínání

krétní; šlo ovšem o experimenty s dětmi školního věku. Podstatným znakem zapomínání je jeho výběrovost, což poukazuje na vztah zapomínání k motivaci, jak byl naznačen výše. D. O. Hebb (1966) hovoří o tzv. spontánním, každodenním zapomínání materiálu různého druhu a vysvětluje ho jako „úbytek v zapamatování“ vyvolaný retrospektivním útlumem, tj. negativní interferencí nové zkušenosti. Zapomínání je v tomto smyslu důsledkem nečinnosti i činnosti, ale jeho rozhodujícím aspektem je, jak již bylo uvedeno, význam zapamatovaného: co ztrácí význam, zapomínáme, S. Freud (1938) spojuje zapomínání s vytěšňováním nepříjemného, tzn. zapomíná na to, co je nepříjemné. G. Ungar (1976) připomíná jev tzv. infantilního zapomínání, ztrátu vzpomínek z prvních let dětství. V podstatě se dnes soudí, že existují dva základní faktory zapomínání: 1. „rozpad“ (resp. vyhasnutí) nepoužívané pamětní stopy, 2. interference nových zkušeností, odsouvání nevýznamných významnými. R. L. Klatzky (1978) upozorňuje na to, že nevybavitelnost určitých informací ve vědomí znamená, že nefunguje proces vybavování informací, nikoli, že se informace „rozpadla“.

Literatura:

Hoffmann, J.: Das aktive Gedächtnis, Berlin-Heidelberg-New York 1983. Klatzky, R. L.: Human memory, San Francisco 1975. Szewczuk W.: Psychologie zapamatování, Praha 1968. Šipoš Psychológia paměti, Bratislava 1978. Tulving, E., Donaldson, W. (eds.): Organization of memory, New York 1972.

PARAPSYCHOLOGIE

Alternativní názvy tohoto oboru, který se zabývá paranormálními psychickými fenomény (zatím nevysvětlitelnými psychologickými poznatky, ležícími tedy mimo oblast psychologie - řecká předpona „para“ znamená mimo, vedle), jsou psychické zkoumání (psychical research), metapsychologie (francouzské označení), psychotronika (K. Drbal a Z. Rejdák, 1970). Termín zavedl M. Dessoir (1889). Podle W. F. Bonina (1976) je předmět parapsychologie dán dvěma oblastmi výzkumu: 1. zkušenosti nevysvětlitelné smyslovým vnímáním (mimosmyslové vnímání, extrasenzorická percepce), 2. mechanické působení na tělesa nebo materiální systémy, fyzikálně či chemicky nevysvětlitelné (psychokineze, vyvolávání pohybu tělesa psychickými „silami“). Předpokládá se, že extrasenzorické a extrasenzomotorické fenomény jsou vázány na zvláštní sílu, resp. na zvláštní pole, které je označováno „psi“ (z řeckého písmene psi, jímž začíná psané slovo psychika). Podle Bonina se historie parapsychologie dělí do čtyř etap: 1. mytická perioda od starověku až po messmerismus (F. A. Messmer, 1778, se svou teorií a praxí „živočišného magnetismu“), 2. období od Messmera k sestřím Foxovým, médiím, jejichž vystoupením v americkém Hydesville (1847) se začala éra spiritismu, 3. spiritistická perioda až po W. Crookese (1872), poznamenaná intenzivním výzkumem mediálních jevů, 4. vědecká perioda, pro kterou je podstatné založení a činnost londýnské Společnosti pro psychické bádání (Society for Psychical Research, 1882), jakož i zakládání dalších výzkumných středisek, zejména první parapsychologické laboratoře při Duke-university v americkém státě Durham (1934) a dalších. Významnými představiteli této vědecké éry parapsychologie, kterou fakticky započal Ch. Richet již na začátku tohoto století, byli J. B. Rhine, H. Bender, L. L. Vasiljev, H. Driesch, W. H. C. Tenhaeff, u nás V. Mikuška, K. Kuchynka, Z. Rejdák a další.

Základním problémem parapsychologie je identifikace pole, v němž se uskutečňuje mimosmyslové vnímání ve formě telepatie, a identifikace příslušného smyslového orgánu, který umožňuje příjem a emisi paranormální informace, neboť je zřejmé, že to ne-

ní žádné ze známých fyzikálních polí ani žádný ze známých smyslových orgánů. Možné ovšem je, že paranormální fenomény jsou produktem dosud neznámých vlastností psychiky. Existují ovšem hypotézy pro vysvětlení parapsychologických jevů, např. že jsou to rezidua kdysi účelných forem sociální komunikace - např. telepatie že je jakýmsi druhem „biologického rádiového spojení“ (B. B. Kažinskij, 1962), což je potvrzováno i existencí telepatie u zvířat a podmínkami, za nichž spontánně vystupuje (emoční vazby mezi vysílatelem a příjemcem telepatické informace a její vytváření v situaci nebezpečí, při umírání apod.). Ch. Richet (1923) se domnívá, že původcem parapsychologických fenoménů jsou „neznámé inteligentní síly“, k nimž lze počítat i „podivuhodné duchovní fenomény našeho podvědomí“. Rozlišuje parapsychologii v užším smyslu, která zkoumá „čistě duchovní fenomény“, jako jsou např. jasnozření a kryptestézie, a parapsychofyziku neboli „objektivní parapsychologii“, která zkoumá fenomény fyzikální nebo chemické povahy, jež nejsou vysvětlitelné dosud známými silami (Richet tu má na mysli zejména mediální jevy materializace „duchů“ a další). V parapsychofyzice tedy jde o jisté „materiální fenomény“, jako jsou pohyby předmětů bez dotyku, „strašidelné domy“ a jevy (nevysvětlitelné zvuky, světla atd.). Průkopníci vědecké parapsychologie, založené na evidenci parapsychických jevů a později i na jejich laboratorním modelování a měření spojeném se statistickým testováním náhodnosti nebo nenáhodnosti jejich výskytu, bojovali proti „intelektuálnímu negativismu“, který dlouho existenci těchto jevů popíral nebo odmítal jejich zkoumání (C. E. M. Hansel, 1966), ačkoli jejich existence je dnes již nepochybná.

Fenomenologie parapsychických jevů je tvořena následujícími kategoriemi, jejichž počet v posledních desetiletích značně narostl vlivem nových objevů a uznáním existence jiných jevů, známých už od počátku historie lidstva:

- *Telepatie*. Jde o paranormální přenos pocitů a představ z jedné osoby na druhou; spontánně se uskutečňuje, jak již bylo poznamenáno, když je vysílatel v nebezpečí, umírá nebo je v afektivním stavu, přičemž se tento druh mimosmyslového vnímání může uskutečňovat i na velké vzdálenosti (časová koincidence

události a její „vnímání“ paranormálním způsobem). Laboratorní modelování a výzkum telepatie vedl k výsledkům, které na základě statistického testování vykazují nenáhodný výskyt - telepatický recipient „hádá“ druhy symbolů, terčů tzv. Zennerových karet, které z náhodné sestavy vybírá a vnímá jiná osoba působící jako vysílatel „telepatémy“; základní podmínky přirozené telepatie, afektogenní situace, zde chybí, a přesto se přenos uskutečňuje. Příkladem přirozené telepatie je vytušení smrti blízké osoby, spojené s paranormálním vnímáním její situace, které s danou událostí časově koinciduje.

- *Kryptestezie* je další formou mimosmyslového vnímání a spočívá v poznávání skrytých předmětů; nadaná osoba je s to např. určit, které předměty se nacházejí v neprůhledné krabici, rozpozná kresbu uloženou v neprůhledné obálce apod., přičemž se ovšem přísnou kontrolou vylučuje možnost, že pokusná osoba byla o těchto skrytých předmětech informována. Vynikající výsledky v této oblasti podával polský jasnozřivec S. Ossowiecki ve dvacátých a třicátých letech našeho století. Za zvláštní případy kryptestezie lze snad považovat tzv. dermooptické vnímání (vizuální identifikace písmen pomocí dotýkání konečky prstů) a tzv. radiestézii uskutečňující se pomocí „proutku“ (virgule) a projevující se vnímáním skrytých vodních zdrojů, ložisek rud, tzv. geopatogenních zón a dalších objektů.

- *Psychokineze* je pohybování předměty bez použití známých fyzikálně chemických činitelů pohybu, údajně vytvářením vlastní „psychické energie“. Experimentálně byl tento jev zkoumán na lehkých předmětech, ale vyzkoušeno bylo také ovlivňování pádu hrací kostky (nadaná osoba určovala, které číslo padne), což by se však nechalo vysvětlit mimosmyslovým vnímáním, nikoli nezbytně indukci „psychické energie“. Podle jiného možného výkladu tohoto jevu, nazývaného také telekineze, tu jde o tzv. proskopii, vnímání budoucích událostí, tedy o projev zvláštní percepční schopnosti, jejíž existence je stále ještě sporná, přestože se uvádí existence celé řady splněných jasnovidných proroctví. J. B. Rhine a L. E. Rhineová pokládají výsledky laboratorních experimentů s psychokinezi za průkazné, psychokinetickou způsoblost však za velmi vzácnou a její projev za nepředvídatelný (J. B. Rhine, 1958). K psychokinetickým

jevům patří také některé mediální projevy (pohyby a klepání spiritistického stolu, pohyby různých předmětů při seancích i mimo ně).

- *Proskopie* je snad nejzáhadnější parapsychologický fenomén, protože je to předvídaní budoucích událostí, které není srovnatelné s vědeckým předvídaním (např. meteorologickým nebo lékařským), s prognostikou, která vychází z logické extrapolace určitých fakt, z poznatků o jejich vývoji, které tedy do jisté míry umožňuje očekávat určitý vývoj, např. počasí, onemocnění apod. V proskopii jde o splněné předtuchy (např. nastávajícího úmrtí blízké osoby), které by mohly být vysvětlitelné nevědomým zpracováním určitých subliminálních informací, ale také o celkem jasné představy toho co nastane, a to i ve vzdáleném a cizím prostředí, např. obraz katastrofy, který náhle vyvstane v mysli, ať už v bdělém stavu nebo ve snu, kde může mít symbolickou podobu. Jedním z řady spolehlivě evidovaných případů je předtucha katastrofy, která nastala v anglickém městečku Aberfanu v říjnu 1966, kdy se z veliké skládky uhlí sesula uhelná lavina, která kromě několika domů zasypala také místní školu, v níž zahynulo 128 dětí. Doloženy jsou také předtuchy týkající se zániku parníku Titanic r. 1912 a ovšem předtuchy týkající se leteckých a jiných katastrof. Experimentálně zkoumal proskopii fyzik H. Schmidt (1980) pomocí náhodně se rozsvěčujících barevných lamp: pokusné osoby měly říci, které lampy se rozsvítí a v jakém pořadí. Výsledky se senzitivními osobami byly úspěšné, vylučovaly náhodné uhodnutí. Laboratorně byly zkoumány také tzv. prekognitivní sny (M. Ullman 1964 a další); velmi úspěšnou pokusnou osobou byl Malcolm Bessent, o němž H. J. Eysenck a C. Sargent (1993) napsali: „Bessentovy sny v noci zlověstně zrcadlily to, co se mu skutečně přihodilo příštího rána“.

- *Retroskopie* (dříve nazývaná zavádějícím termínem psychometrie) spočívá ve schopnosti osob „číst“ z předmětů jim neznámých události, které se na ně v minulosti vázaly, např. určení předmětu jako nástroje, s nímž byla kdysi provedena vražda apod.

Zájem některých současných parapsychologů splývá s okultními tématy, jako jsou reinkarnace, strašidelná místa („Poltergeist“), projevy zemřelých (Raudivův efekt) a další.

- *Strašidelné jevy*, označované obvykle německými termíny „Spukphänomene“ a „Poltergeist“; první vystupují na určitých místech, kde se odehrálo něco dramatického, často ve spojení s mrtvými osobami jako jejich údajné projevy, druhým terminem jsou označovány jevy spontánní psychokineze, vázané obvykle na přítomnost nějaké osoby, ale touto osobou zjevně neprodukované (termín „Poltergeist“ znamená doslova hřmícího ducha, přeneseně strašidlo vydávající zvuky, což neodpovídá používanému významu). Ke strašidelným jevům byly a znovu jsou přiřazovány také některé médijní projevy (jevy produkující nebo jejich produkci zprostředkovávající média spiritistických seancí), jako jsou údajné materializace vyvolávaných duchů nebo spontánně se objevující fantomy (např. „bílá paní“). Zvláštní obor těchto zkoumání tvoří tzv. strašidelné domy, kde se objevují fyzikálně nevysvětlitelné zvukové a světelné jevy a jiné paranormální jevy.

Existuje ještě řada dalších parapsychických, resp. parafyzických jevů vyjadřovaných názvy příslušných efektů, jako např. Backsterův efekt (komunikace lidí a rostlin), Kirliánův efekt (fotografování tzv. bioplazmy obklopující neviditelně lidské tělo), Uri -Gellerův efekt (ohýbání a lámání kovových před-

mětů jejich pouhým hlazením). Dále jsou to jevy spojené s tzv. alternativní medicinou, jako je bioterapie (lечение biologickou energií léčitele) a další.

Parapsychologie není prosta zásadních kontroverzí, protože někteří její představitelé formulují velmi nekritické hypotézy o povaze lidské psychiky, smrti a o povaze a podstatě světa vůbec, nezřídka poplatné primitivnímu okultismu. Vlivem hnutí New Age (Nový věk), které vedle negativních vlivů (růst pověr a pseudonáboženských sekt) také oživuje zájem o starověké ezoterní systémy a usiluje o spiritualizaci života a věd, se parapsychologie stále více propojuje s tzv. transpersonální psychologií.

Literatura:

Bonin, W. F.: Lexikon der Parapsychologie und ihrer Grenzgebiete, Bern-München 1976. *Drbal, K., Rejda, Z.*: Perspektivy telepatie, Praha 1970. *Eysenck, H. J., Sargent, C.*: Explaining the unexplained: the mysteries of the paranormal, repr. London 1993. *Kuchyňka, K.*: Záhady lidské duše: nástin metapsychologie, Praha 1947. *Rejda, Z.* (vyd.) Telepatie a jasnovidnost, Praha 1970. *Vasiljev, L. L.*: Tajomné javy ľudskej psychiky, Bratislava 1964. *Wolman, B. B.* (ed.): Handbook of parapsychology, New York 1977.

POSTOJE

Pojem postoje zavedli do sociologie a sociální psychologie W. J. Thomas a F. Znaniecki (1918), kteří jej chápali jako vědomý vztah jedince k hodnotě. Termín postoj se rychle ujal a rozšířil, ale již o dvacet let později napačítal E. Nelson (1939) 23 různých významů, v nichž byl v odborné literatuře používán. Klasickou definici postoje podal G. W. Allport (1935): „Postoj je mentální a nervový vztah pohotovosti, organizovaný zkušeností a vyvíjející direktivní nebo dynamický vliv na odpovědi individua vůči všem objektům a situacím, s nimiž je v relaci.“ Ve významu postoj jako pohotovost k jednání byl pak *pojem postoje* obvykle přejímán. Např. O. Klineberg (1954) chápe postoj jako „stav pohotovosti pro určitý typ odpovědi“, C. T. Morgan (1961) uvádí, že „postoj je tendence odpovídat buď kladně, nebo záporně na určité osoby, předměty nebo situace“. Podle H. B. Englisha a A. Ch. Englishové (1958) je reprezentativním pojetím postoje toto vymezení: „Postoj je setrvávající naučená predispozice chovat se konzistentním způsobem vůči daným třídám objektů; perzistentní mentální nebo nervový stav pohotovosti reagovat na určitý objekt nebo třídy objektů nikoli na takové, jaké jsou, nýbrž na takové, jak jsou pojímány, že jsou... stav pohotovosti má direktivní efekt na citění a akci vztahující se k objektu“. Th. M. Newcomb (1950) chápe postoj jako „pohotovost k aktivaci motivu“, jako „predispozici jednat, vnímat, myslit a cítit“. Naznačuje také *rozdíl mezi postojem a motivem*, který ve výše uvedených vymezeních splývá, následujícím příkladem: Vedle hrajícího si dítěte sedí a čte si jeho matka, když náhle uslyší jeho křik; odloží knihu a začne se zabývat dítětem, aby zjistila příčinu křiku; kladný postoj matky vůči dítěti aktivoval motiv její mateřské péče - předtím četla knihu a neměla důvod, nebyla motivována ochraňovat své dítě. Motivace mají také své vnitřní fyziologické příčiny, např. hlad; ale jedení není aktivováno postojem k jídlu, nýbrž potřebou nasycení, je však ovlivňováno výběrovým vztahem k pokrmům. S pojmem postoj jsou spojeny určité nejasnosti vedoucí k tomu, že je často používán i ve spojení s významy odpovídajícími odlišným psychologickým pojmům; proto nejsou mimo jiné dostatečně odlišovány zejména pojmy postoj a motiv. Ve snaze po specifi-

kaci pojmu postoj, která je naznačena jeho uváděním do vztahu k hodnotám, byly činěny pokusy chápat postoje jako „hodnotící vzta-hy“ (M. Nakonečný, 1970), dispozice k oceňování předmětů; jejich podstatným znakem je, že jsou orientovány na hodnoty a mají afektivní přízvuk, což spolu souvisí (G. D. Wilson, 1987). Dále je nutné *odlišit postoje a zvyky*, což je v odborné literatuře rovněž zanedbáváno. Chápeme-li zvyky jako naučené tendence chovat se v určitých situacích určitým způsobem, rozumíme pak postojů především vnitřní psychické struktury hodnocení objektů, které neorganizují způsob chování, ale jen určují jeho základní charakteristiku v dimenzi apetence-averze; máme-li např. pozitivní vztah (postoj) k určité osobě, chováme se k ní pozitivně, ale konkrétní forma i obsah tohoto chování jsou určeny zvyky a motivy, jež toto chování za určitých okolností „spouštějí“.

Charakteristika postojů může být podávána z různých hledisek. G. D. Wilson (1987) kromě jiného uvádí, že postoje: 1. varíují mezi individui a mezi kulturami, tj. jsou podmíněny individuální zkušeností a vlivy určitého kulturního prostředí; 2. jsou, jak již bylo uvedeno, orientovány na hodnoty a akcentovány emocemi; 3. jsou to hypotetické konstrukty, které nemohou být přímo pozorovány, nýbrž jsou z chování a zejména z vyslovených mínění pouze odvozovány. D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey (1962, slov. 1968), kteří chápou postoje široce jako organizovaný systém reakcí, pokládají za základní charakteristiku postoje jeho trojstrannost: postoje mají složku kognitivní, emotivní a konativní (snahovou). Postoje dále mají: 1. určitou míru valence, která se projevuje ve všech složkách postoje jako příznivé nebo nepříznivé posuzování objektu, jako jeho obliba nebo odpor vůči němu i jako přijímání či odmítání; valence má určité kontinuum od krajně negativního ke krajně pozitivnímu vztahu; 2. určitou míru komplexnosti od jednoduchého názoru po složité poznání, od prosté sympatie k diferencovanému citovému vztahu, jako je přátelství atd.; 3. určitou míru konzistence, tj. soudržnosti či souhlasnosti všech tří složek - kognitivní, emotivní a konativní. (Příkladem je vysoká konzistence u extrémních postojů, jako jsou např. postoje antisemitské - osoby s těmito postojí měly na židy vrcholně negativní názor, velmi je nenáviděly a byly pro silně represivní opatření vůči nim.) Každý jedinec má

mnoho postojů, a tak se vytváří *individuální systém postojů*. V něm jsou určité postoje centrální, tj. pro jedince významné, důležité, jiné jen periferní, nedůležité a jako takové i obvykle málo diferencované (jedinec může mít např. postoj k politickému vývoji ve Sri Lance, ale není pro něj důležitý, zatímco bytostně důležitý je pro něj postoj k vlastnímu dítěti). Centrální postoje se vztahují k centrálním objektům, tj. k těm, které jsou nám psychologicky blízké; více o nich víme, více se o ně zajímáme, máme k nim výraznější citový vztah. Takové psychologicky blízké objekty nemusí však být spojeny jen s kladnými postoji - psychologická blízkost není totožná s apetencí či láskou a jinými pozitivními vztahy. Podobně jako existuje výše popsaná vnitřní konzistence postoje, existuje i určitá míra vnitřní harmonie (konsonance v systému postojů) v systému postojů vůbec, a to v tom smyslu, že si postoje vzájemně neodporují, že se psychologicky vyvíjejí: má-li např. někdo vysloveně negativní centrální postoj k náboženství, mívá i negativní postoje k církvím a jejich činnosti, i když nemusí odsuzovat všechny její formy (např. dobročinnost), mívá ale obvykle negativní postoj k náboženské výchově ve škole apod. Avšak „jen zřídka kdy vykazuje jedinec tak vysoký stupeň jednoty postojů, že bychom byli oprávněni říci, že má jedinou ideologii nebo životní filozofii. Většinou jsou politické, náboženské, umělecké a vědecké ideologie jedince do určité míry oddělitelné“ (Krech, Crutchfield a Ballachey). Některé postoje mohou být v systému postojů izolované. To, co nazýváme *osobní ideologií*, je zobecnění centrálních postojů (viz schéma dole).

Funkce postoje. Postoje se organizují a jako takové mají určitou psychologickou funkci; obecně vzato přispívají k udržování integrace osobnosti, její vnitřní psychické rovnováhy např. tím, že eliminují pocity úzkosti, posilují hodnoty sebe sama apod. Prokazuje to např. existence rasistických postojů u lidí s komplexem méněcennosti, kteří jej příslušnosti ke

skupině „nadřazených“ kompenzují, nebo negativní postoj starého mládence k rodinnému životu, který mu umožňuje, aby tolik netrpěl sociální izolovaností. W. J. McGuire (1969) uvádí následující adaptivní funkce postojů:

1. utilitaristické funkce (postoje nás zaměřují na objekty, které jako prostředky umožňují dosahování cíle; tak např. přebíráme postoje určité skupiny, abychom v ní získali uznání);
2. ekonomické funkce (jako všechna kategorizování umožňují i postoje určité zjednodušení složitého světa na „to je dobré“ a „to je zlé“ apod.);
3. expresivní funkce (postoje mohou upevňovat nebo zvyšovat sebevědomí, umožňovat sebevyjádření, ospravedlňovat a podporovat určité způsoby chování);
4. funkce obrany ega (některé postoje pomáhají překonávat nejistotu, úzkost, vnitřní konflikty apod.; např. moralizátorství v záležitostech sexu pomáhá redukovat či maskovat úzkost z vlastních sexuálních tendencí, které jsou interpretovány jako hříšné apod.).

Adaptivní funkce centrálních postojů se projevuje zejména v tom, že tyto postoje, protože mají osobní význam, jsou odolné vůči změnám a způsobují, že jedinec často reinterpretuje skutečnost tak, aby byla v souladu s jeho postoji, brání se logice určitých argumentů atd.; změna postoje obvykle následuje změnu chování spíše, než by ji předcházela (McGuire). Každý psychologický akt a každý čin je pokusem o přizpůsobení se prostředí nebo přizpůsobení si prostředí. V tomto smyslu chápe J. Reykowski (1973) postoje jako „vnitřní podmínky aktů přizpůsobování, dispozice k těmto aktům“; proces přizpůsobení se tak v čase stabilizuje, např. vůči témuž objektu můžeme se změnami jeho chování prožívat různé city, ale co tuto různost podmiňuje, jsou postoje vůči tomuto objektu. Trvalejší vztah k určitému objektu je podmíněn jeho kategorizací. *Vznik postoje* souvisí s tzv. genezí předmětu (Reykowski), což je spojeno s tím, že předmět projevuje určité změny, ale současně vykazuje také jistou stálost a vystupuje tak jako objekt vnímání. Ně-

úroveň ideologie

konzervativní smys

úroveň postoje

etnocentrismus	-	přísná výchova dětí	-	pronáboženský postoj	-	patriotismus
----------------	---	---------------------	---	----------------------	---	--------------

Centrální postoje (podle H. J. Eysencka, 1962)

kteře předměty ve spojení se zkušeností jedince dostávají pro něj určitý význam a s některými z nich zůstává jedinec v trvalejším kontaktu či trvalejší relaci. Od jistého věku se to netýká jen předmětů fyzických, ale také abstraktních, takových, jako je svoboda, spravedlnost, vlast, povinnost atd. V kognitivní struktuře se vyděluje kategorie předmět, a to jako jednotlivina i jako třída objektů (učitel X, učitelé). „Jedinec má tolik rozličných postojů, kolik osobních jednotlivých předmětů a tříd předmětů se nechá vydělit v jeho poznávací struktuře" (Reykowski). V procesu vydělování předmětu se kolem něho seskupují zkušenosti jedince s tímto předmětem nebo s danou kategorií předmětů, což je důležitým předpokladem utvoření postoje vůči tomuto předmětu. Tak se vytvářejí celé systémy postojů „zabudované ve struktuře osobnosti proto analýza struktury osobnosti dává klíč k teorii postojů" (Reykowski). J. Reykowski (1973) podal také výklad *utváření postojů*. Vyšel přitom ze svého pojetí dvou úrovní mechanismů regulace, popudově emocionální a kognitivní, a navázal tu současně na svou koncepci vzniku předmětu. 1. Spojení předmětu se strukturami popudově emocionálními se uskutečňuje díky tomu, že toto spojení vede bezprostředně nebo zprostředkovaně k uspokojení nějaké potřeby. Týmž předmět může být ve spojení s různými popudově emocionálními strukturami: např. osoba otce bývá spojena s pocitem bezpečí, s „prvotní potřebou lásky" atd. 2. Spojení předmětu s poznávacími strukturami znamená jeho umístění „v hierarchii významů": orientační síť (obraz světa, kognitivní mapa) a síť vnitřních imperativů (pravidel, zásad, norem) má „uzlové body", které musí být udržovány ve stavu rovnováhy, což vyžaduje udržování spojení s určitými předměty. Např. morální chování lidí na úrovni heteronomní morálky (děti a části dospělých) vyžaduje udržování vztahů s osobou, která je zdrojem norem (otec, kněz, vůdce skupiny atd.); narušení takového vztahu může - jako ztráta morální autority - ohrozit celý morální systém jedince. „Z hlediska významu, jaký má pro jedince vztah k takovým centrálním předmětům, je hotov k činnosti zaměřené na ochranu objektu, podporovat ho a rozvíjet, aby chránil své vztahy s ním" (Reykowski). Změny ve vztahu k objektu, resp. ve vztazích mezi subjektem a objektem by vedly k vážným emocionálním změnám v subjektu v pozitivním i negativním směru (např. k obavám, ale i k radosti apod.);

pokud jde o změny narušující psychickou rovnováhu, subjekt se jim brání. Týmž předmět může být v relaci k oběma úrovním regulace, Vznik a fungování postojů, jejich udržování a změny lze ovšem vysvětlit také v termínech učení, resp. klasického a instrumentálního podmiňování. M. Sherif a C. Sherifová (1956) používají konceptu zahrnutí (včlenění) do ega („ego-involvement"), aby ukázali, že postoje včleněné do ega, tj. výrazně centrální a významné, mají povahu vnitřních regulátorů chování. Avšak zde je nutné poznamenat, že *postoj jako regulátor chování* pouze určuje obecné zaměření chování ve smyslu apetence nebo averze; konkrétní realizace tohoto zaměření je funkcí zvyků. Např. pozitivní postoj vůči určité osobě se projeví tím, že jí v situaci, kdy potřebuje pomoc, nějakým způsobem pomůžeme. Postoje, motivy a zvyky tak vytvářejí funkční triádu s následujícími vztahy:

zvyky-<- -> postoje

motivы

Sherif a Sherifová (1956) užívají pojmu *ego-postoje* („ego-attitudes"); rozumí jimi postoje, které konstituují ego (—> Osobnost) a které se utvářejí v interakci s ostatními osobami, skupinami, sociálními institucemi atd. „Když jsou ego-postoje situačně vzbuzeny nějakým relevantním objektem, osobou, událostí, úkolem, situací nebo skupinou, jsou j zkušenosti a chování individua charakterizovány jako včleněné do ega." Aktualizované ego-vztažné postoje se pak, jako elementy ega, vyznačují vysokou úroveň emocionality a emocionální dráždivosti a kontakt s jejich předmětem vede k vysoké úrovni aktivity individua. Jsou-li např. v egu zahrnuty pozitivní postoje ke katolické víře, bude jedinec vzrušován symboly této víry, ale i útoky na ni a bude mít výraznou tendenci bránit tuto víru jako ego-vztažnou hodnotu, což znamená, že bude do jisté míry imunní vůči argumentům proti jeho vyznání, které bude bránit za všech okolností a ze všech sil. „Postoje nejenže dávají smysl světu jedince, ale slouží jeho pokusům dosáhnout jiné rozličné cíle... Postoje se vyvíjejí nejen ve službách potřeb, ale utváří je také informace, které je jedinec vystaven... Nová informace se často používá ve vytváření postojů, které souhlasí s již existujícími příbuznými postoji" (Krech, Crutchfield a Ballachey, 1968).

O psychologické důležitosti postojů, zejména centrálních, svědčí *vliv postojů na průběh psychologických procesů*; prokazuje to běžná každodenní zkušenost. Tak je např. možné sledovat v televizi reportáž z demonstrace jistého hnutí, jež má, mimo jiné, značné výhrady vůči televizi, přičemž televizní reportéři dělají takové záběry, které hnutí diskreditují (záběry tváří účastníků budících nedůvěru, podtržené jejich optickým zkreslováním apod.). K. Lewin a G. Murphy (1943) pracovali se dvěma pětičlennými skupinami studentů, z nichž jedna byla orientována pro-, druhá protikomunisticky; každá skupina se měla učit materiál protikladného politického obsahu (tj. prokomunistický a antikomunistický materiál). Všechny pokusné osoby vykazovaly téměř shodné pamětní schopnosti; po dobu čtyř týdnů bylo vždy po týdnu zkoumáno, co si z daných materiálů zapamatovaly. Ačkoli rozdílly nebyly výrazné, ukázalo se, že pokusné osoby měly tendenci zapamatovat si pasáže textu, které konvergovaly s jejich postoji a tyto pasáže také pomaleji zapomínaly. Ukázalo se, že autoritami osoby (podléhající snadno vlivu autorit) vnímají výrazně výběrově (J. S. Bruner, 1959); vnímání osob s jiným zaměřením se vyznačuje zase jinými zvláštnostmi. Antifeministický text si muži zapamatovali lépe než ženy (T. G. Alper a J. S. Korchin, 1952). Pokud jde o vliv postojů na myšlení, J. J. Morgan a J. T. Morton (1944) potvrdili hypotézu, že lidé mají sklon přijímat závěry shodné s jejich přesvědčením, i když nejsou logicky správné. Důkazů o vlivu postojů na psychické funkce je mnoho. Složitější je *vztah postojů a jednání*; ukázalo se, že jednání neodpovídá vždy postojům jednajícího. Potvrdil to klasický výzkum R. T. LaPiera (1934): Navštívil řadu majitelů restaurací a hotelů, o nichž věděl, že mají rasistické předsudky vůči Číňanům a kteří tvrdili, že by Číňany nikdy neobsloužili; zjistil, že je však v restauracích a jídelnách běžně přijímají. Podle T. Madrzyckého (1970) existují určitá *spojení postojů s typickými způsoby chování*; např. s pozitivními postoji je spojeno konformistické, angažované a obětavé chování. Konformismus může mít původ v přesvědčení jedince o hodnotě daných standardů, ale také v obavách z negativních důsledků nonkonformismu. Vedle skutečného konformismu existuje i jeho zvláštní forma, oportunistus, spočívající v tom, že jedinec jedná ve shodě s určitými společenskými standardy, které však

neuznává za správné, a vycházející z účelové tendence k získání výhody nebo ze strachu před společenskou dezaprobací (oportunistus se obvykle objevuje u osob se slabě vyvinutými sociálními postoji a u osob, které jsou pod vlivem sociálního tlaku psychicky dezintegrované; oportunista se snaží, aby „nenarazil“ a jeho chování se vyznačuje malou dynamikou a invencí - Madrzycki). Se silnými pozitivními postoji je spojeno angažování se (činnost subjektu pro dobro objektu, přičemž úspěchy objektu jsou pocíťovány jako úspěchy subjektu - objektem může být jiná osoba, skupina, idea; je to protiklad egoismu i oportunistismu). Obětování se je projevem intenzivního angažování se: subjekt činí něco pro dobro objektu, jehož dobro cení výše než vlastní, v krajním případě je ochoten obětovat i život. Obětování se však může být spojeno i s fanatismem a rigorismem (neúprosnou strnulou přísností). Existují *charakteristické vztahy mezi vlastnostmi postojů*, zejména mezi extrémností, intenzitou a vytrvalostí postoje (jde o vlastnosti, které spolu přímo souvisejí): extrémní postoje jsou intenzivní a vytrvalé, a to zřejmě proto, že mají výraznou psychologickou funkci, např. udržují psychickou rovnováhu jedince tím, že ho zbavují pocitu úzkosti nebo inferiority apod. Extrémní postoje, vyjadřované v odpovědích na položené otázky obvykle výrazem „naprosto ano“ nebo „naprosto ne“, mají však v populaci nejmenší výskyt. Extrémní postoje tvoří póly toho, co se nazývá *kontinuum postoje*:

-5	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	+5
extrém				_____					_____	extrém

Za hlavní *zdroje postojů* pokládají A. Q. Sartain, A. J. North, J. R. Strange a H. H. Chapman (1962) následující činitele:

- Specifické zkušenosti. Postoje se formují v procesu uspokojování potřeb (Krech, Crutchfield a Ballachey, 1968), který je obvykle vázán na sociální interakce; zdroj postojů jsou v tomto smyslu zejména sociální zkušenosti.
- Sociální komunikace. Jde vlastně o rozvedení předcházejících podmínek utváření postojů; mnohé naše postoje vznikají jako důsledek komunikace s ostatními lidmi, resp. skupinami. Často se jedná o přebírání již hotových postojových schémat, např. dětmi od rodičů („chodit špinavý a neupravený je neslušné“ apod.).

- Modely. „Některé z našich postojů se vyvíjejí prostřednictvím nápodoby modelů... Ve zvláštní situaci vidíme, jak se chová jiná osoba. Interpretujeme její chování v rámci postojů a smýšlení, která jsou zahrnuta v její akci. Jestliže se s ní identifikujeme a respektujeme její úsudek, akceptujeme tento (odvozený) způsob vnímání a citění situace" (Sartain a další). Učení na základě modelu je jedním z nejčastějších způsobů sociálního učení, které je tak častým zdrojem utváření postojů.
- Institucionální faktory. „Mnoho institucionálních faktorů funguje jako zdroje a opory našich postojů a smýšlení, např. hlediska, která předpisuje určitá církev"; mnoho postojů lidé přebírají z ideologií politických stran, církví a jiných institucí, s nimiž se identifikují.

Výrazný zdroj postojů představuje *vliv primárních a sekundárních skupin* (rodina, školní třída, pracovní parta, parta vrstevníků atd.). To bylo potvrzeno klasickými experimenty vlivu skupin na mínění jedince (M. Sherif, 1936, S. Asch, 1956). E. F. Mueller a A. Thomas (1974) interpretují tyto skupinové vlivy takto: „Psychologickou bází sociálních norem a postojů je nutno hledat ve vytváření společných vztahových rámců; členové skupiny jsou pospolu a vzájemně se ovlivňují v určení toho, co chtějí akceptovat jako směrnici jednání, nebo jako definici situace." Mnoha poznatky je doložen *vliv kultury na obsah postojů*, uskutečňovaný prostřednictvím procesu socializace (výběr a preference hodnot) a prostřednictvím masmédií.

Změny postojů. Podle Kreche, Crutchfielda a Ballacheye (1968) „měnitelnost postoje závisí na charakteristikách systému postojů, na osobnosti a na příslušnosti jedince ke skupině"; citovaní autoři rozlišují dva druhy změn:

negativní postoje 0 pozitivní postoje

kongruentní změny

=====

=====

inkongruentní změny

=====

=====

konverze

Dále formulují tyto dva *principy změn postojů*: 1. Při jinak stejných podmínkách se **vždy** lehčeji uskutečňuje kongruentní než inkongruentní změna. 2. „Čím je postoj extrémnější, vnitřně diferencovanější, konzistentnější, čím je provázanější (interconnected), konsonantnější, tím poměrně snazší je kotigruentní změna." Obecně platí, že kongruentní změny (vzrůst intenzity kladného nebo záporného postoje) jsou snazší než inkongruentní změny (snížení intenzity kladného nebo záporného postoje a změna kladného postoje v záporný, jakož i záporného v kladný). Zvláštním druhem změny je *konverze*, zvrát intenzivního postoje v jeho protiklad, např. silné religiozity v ateismus nebo naopak; taková změna je poměrně vzácná s výjimkou hromadných ideových otřesů (změny komunistických postojů v antikomunistické po rozčarování ze „socialismu"). Krech, Crutchfield a Ballachey (1968) podávají následující přehled vztahů vlastností postoje k jeho změnám:

- Extrémnost postojů. Extrémní postoje jsou vůči změnám nejdolnější; jejich rezistence vůči vlivům působícím na změnu postoje vyplývá z toho, že mají pro jedince psychologický význam. P. H. Tannenbaum (1956) zjistil, že čím je postoj extrémnější, tím menší jsou jeho změny na vozované persuasivní komunikaci (racionální argumentací).
- Multiplexita postojů (jejich vnitřní diferencovanost). Jednoduchý postoj (např. prostá sympatie) je proměnlivější než složitější postoj (např. přátelství), ale naopak postoj vnitřně výrazně diferencovaný se v kongruentním směru mění snadněji než **jednoduchý** postoj.
- Konzistence postojů, tj. soudržnost jejich kognitivní, emocionální a snahové složky. Konzistentní postoje jsou stabilnější, jejich komponenty se vzájemně podporují; inkonzistentní postoje jsou naproti tomu relativně nestabilní, disonance jejich komponent umožňuje jejich změnu.
- Interkonexe postojů (vzájemná souvislost různých postojů). Vzájemně závislé postoje se mění nesnadno a stejně jako postoje, které jsou podporovány jinými postoji téže kategorie (např. postoj ke konkrétnímu sociálnímu problému, který se opírá o postoj k řešení sociálních problémů vůbec, je mezi ně „vklíněn").

- Konsonance postojového trsu. Postoje se mohou spojovat v trsy (viz výše uvedený příklad) a jsou tak vzájemně propojeny určitými kognitivními, emotivními i snahovými prvky; snadnost změny postoje pak závisí na stupni konsonance postoje s ostatními postoji, s nimiž tvoří trs; konsonantní postoje jsou relativně imunní vůči vlivům, které směřují ke změnám v inkongruentním směru, ale mohou se snadno měnit v kongruentním směru. *Rezistence postoje vůči změně* je dále ovlivňována silou a množstvím potřeb, které jsou v relaci k postoji; postoje založené na silných potřebách jsou relativně imunní vůči změnám. Konečně je tato rezistence ovlivňována vztažnými hodnotami: postoj zaměřený k hodnotě, která je pro jedince dominantní a je výrazně arobována skupinou, k níž přísluší, se jen obtížně mění v inkongruentním směru. W. Herkner (1975) se domnívá, že změny postojů lze vysvětlovat dvěma principy: 1. nasycením, resp. deprivací a 2. působením diskriminativních podnětů. Zatímco nasycení a de-privace ovlivňují především hodnocení jednotlivých komponent, mění situační faktory (diskriminativní podněty) spíše váhu komponent postoje. Herkner těmito komponentami rozumí objekt postoje ve smyslu kategorie (např. určitá skupina) a objekt ve smyslu jednotliviny uvnitř této kategorie (např. jednotliví členové skupiny). Změna a vznik postoje jsou velmi podobné procesy, vyvolávané těmiž mechanismy učení; změny postoje, i krátkodobé (např. v hodnocení určité osoby nebo věci), nejsou náhodně fluktuace, ale fenomény vysvětlitelné učením (Herkner). Uváděný autor to dokládá následujícími příklady: Hodnocení objektu postoje závisí na hodnocení jeho jednotlivých komponent; ty podléhají, právě tak jako zpevnění pozitivního a negativního druhu, nasycení a deprivaci; jestliže např. oceňujeme přítele proto, že od něho dostáváme mnoho „souhlasu“, pak se po určité době sympatie k němu zmenšuje, protože se uplatňuje efekt nasycení; hudební dílo, které jsme dlouho neslyšeli, může být v důsledku efektu deprivace atraktivnější. Značný význam mají i diskriminativní podněty, které umožňují nahlížet objekt postoje v různých aspektech. Např. majitel sportovního kabrioletu bude v horkém letním dnu myslet především na výhody spojené s odkrytou střechou, avšak pojedle-li okolo opravných automobilů,

napadne ho, že musí dát svůj vůz opravit a bude myslet na výdaje s tím spojené; tím bude jeho postoj ke sportovnímu vozu v prvním případě (vedro) pozitivnější než v druhém případě (výlohy spojené s opravou). Herkner, jenž tento příklad uvádí, cituje L. M. Hommea (1965) označujícího kognitivní procesy, které také podléhají zpevnění, za „nepozorovatelné operanty“. Obecně vzato, změny postojů jsou funkcí učení. Vliv klasického podmiňování na změnu postojů prokázali (kromě jiných) M. P. Zanna, C. A. Kiesler a P. A. Pilkonis (1970), vliv operačního podmiňování prokázal zase R. D. Singer (1961) a jiní. A. Bandura (1965) poukázal na to, že se postoje získávají, modifikují a ztrácejí na základě imitativního učení (učení podle modelu). Byly vypracovány různé *metody změn postojů*, např. způsob argumentace; C. I. Hovland a W. Weiss (1951) prokázali, že tytéž argumenty mohou mít různý vliv: zatímco pozitivně hodnocená důvěryhodná osoba dosáhla pomocí nich změny u téměř 25 % pokusných osob, osoba méně důvěryhodná s těmiž argumenty dosáhla změn jen u 7 % pokusných osob, které byly argumentaci vystaveny. Každý jedinec potřebuje určité sociální zázemí, určitou pozitivně vztažnou sociální skupinu, na níž se stává závislým (na rodině, partě atd.). Na vznik, udržování, ale i změny postojů působí potřeba afiliace; jedinec se slabší potřebou afiliace proto snadněji mění postoje závislé na normách určité skupiny, k níž přísluší. Metody změn postojů se obvykle opírají o prezentaci informací, které mají u objektu změn vyvolat kognitivní disonanci; užívá se přitom racionální a emocionální argumentace, přičemž účinky druhé jsou větší, ale spíše jen dočasné. Při snaze o změnu intenzivního postoje může být dosaženo opačného účinku, začne-li se „těžkými“ argumenty; postoj, který měl být změněn, se může naopak upevnit (to byly časté případy ateistické propagandy zaměřené na věřící, které vedly k upevnění religiozity) - jde o tzv. bumerangový efekt. Jiný je tzv. sleeper-efekt (efekt spáče): míra změn postoje vyvolaných velmi pozitivně hodnoceným komunikátorem je zpočátku značná, ale časem jí ubývá, zatímco změny vyvolané jen málo pozitivně nebo neutrálně hodnoceným komunikátorem jsou zpočátku menší, ale časem se zvětšují. W. Herkner (1975) vysvětluje tento jev takto: Za nějakou dobu po komunikaci již neexistují kognitivní relace mezi

přednesenými argumenty a jejich příjemcem, který mezitím zapomněl, od koho argumenty pocházejí; tím tyto argumenty působí již jen svým obsahem a nejsou ovlivněny vztahem příjemce k osobě, která je prezentovala. Dalším problémem *argumentace* je její jednostrannost (argumenty jen pro jediné stanovisko) nebo vícestrannost (argumenty pro více stanovisek), resp. poměr argumentů pro a proti apod. Ukázalo se, že vícestranná argumentace je u vzdělaných osob účinnější než jednostranná, u méně inteligentních osob je tomu naopak. Změny postojů na základě dvoustranné argumentace jsou trvalejší než změny vyvolané jednostranným sdělením, neboť jsou odolnější proti eventuální následné propagandě. Obecně vzato je přemlouvám méně účinné než osobní bezprostřední zkušenosti; zvláště traumatické a vůbec vysoce *afektogenní zážitky* mohou měnit postoje rázem a radikálně, jak je dobře známo zejména ze zkušeností lidí, kteří žili v totalitních společenských systémech a stali se např. z vyznavačů komunismu jeho odpůrci. Z osobnostních faktorů, které intervenují ve změnách postojů navozovaných propagandou, se uplatňuje zvláště *ovlivnitelnost* (sugestibilita), která koreluje negativně s inteligencí; silně ovlivnitelný jedinec přijímá všechna mínění, nezávisle na obsahu a dalších proměnných, snadněji než méně ovlivnitelný jedinec.

Stereotypy a předsudky jsou zvláštní druhy postojů, které se do jisté míry významově překrývají. M. Jahodová (1965) vymezuje *stereotypy* jako mínění o třídách individuí, o skupinách nebo objektech, která jsou jaksi předem dána jako šablonovité způsoby vnímání a posuzování toho, k čemu se vztahují; nejsou produktem přímé zkušenosti individua, jsou přebírány a udržují se tradicí. Tzv. heterostereotypy se týkají cizích skupin, autostereotypy pak skupiny, k níž jedinec přísluší; první se tedy týkají obrazu „těch druhých“, druhé obrazu „nás samých“. Heterostereotypy se obvykle vztahují k etnickým menšinám (např. Cikánům, Židům), ale i k celým národům, rasám apod. (např. Němcům, Rusům, Židům vůbec), případně velkým a malým skupinám (sedlákům, intelektuálům, družstvu určitého sportovního klubu, žákům určité třídy). Jsou podmíněny „duchem doby“, a proto se historicky mění; tak např. po druhé světové válce doznal podstatné změny heterostereotyp Němců u národů, kteří s Německem válčili nebo jím

byli okupováni. Např. G. M. Gilbert (1951) porovnával heterostereotyp Němců u studentů americké princetonské univerzity a získal následující obraz (podle Krech, Crutchfield a Ballachey, 1968):

vlastnosti Němců	procento studentů		
	r. 1932	r. 1950	rozdíl
vědecky založení	78	62	-16
pracovití	65	50	-15
tupí	44	10	-34
inteligentní	32	32	0
metodičtí	31	20	-11
extrémně nacionalističtí	24	50	+26

V poválečné době tedy ubylo studentů, kteří Němcům přisuzovali pozitivní vlastnosti, ale i těch, kteří je pokládali za tupé, a přibylo těch, kteří, zřejmě vlivem fenoménu německého nacionálního socialismu, je pokládali za extrémně nacionalistické. Stereotypy mohou být akcentovány negativně i pozitivně a odrážejí často roli, kterou subjekt zamýšlí převzít vůči objektu svého stereotypu (P. R. Hofstätter, 1963). Mnohé postoje mají v podstatě charakter stereotypů. Naproti tomu *předsudky* jsou v sociální psychologii poněkud úzce chápány jako nepřátelské postoje vůči určitým etnickým, náboženským a jiným skupinám, jako postoje, které mají iracionální původ a jádro; jako takové nejsou tedy charakteristiky, které obsahují, plně oprávněny. G. W. Allport (1954) definuje v tomto smyslu předsudek jako „...antipatii na základě falešného a nepružného zobecnění, která mohou být poctívána a také vyjadřována. Tato antipatie se může zaměřovat proti skupině jako celku, nebo proti individuu, protože k této skupině náleží.“ Příkladem takového předsudku, u nás poměrně rozšířeného, je heterostereotyp Cikánů, který je vztahován i na jednotlivé příslušníky tohoto etnika. Protože jsou předsudky druhem postoje, zakládají i sklon k určitému negativnímu jednání vůči objektu předsudku, a protože jsou iracionální, často též převzaté, jsou velmi odolné vůči změnám a rezistentní vůči racionální argumentaci. Soudí se, že mohou mít původ ve frustracích, v nichž byly blokovány agresivní reakce, přenášené pak na určité objekty sociálního okolí. Přitom nepřátelství, které je provází, je spojeno s projekcemi a racionalizacemi, jež mají funkci osprave-

dlit toto agresivní nepřátelské zaměření na náhradní objekt (T. W. Adorno a další, 1950). Předsudky jsou tedy v podstatě negativní stereotypy, které jako postoje mají určitou výše naznačenou psychologickou funkci. Podstatu předsudku dobře vystihují K. U. Smith a W. M. Smith (1958), když ho charakterizují jako „emocionálně založený postoj pro nebo proti individuím nebo skupinám, který ignoruje revelantní, objektivní kritéria usuzování“; chápou tedy předsudky šířeji, jako negativní i pozitivní iracionální postoje. Za základní faktor vzniku předsudku podléhá P. Swartz (1963) rodinnou výchovu, avšak předsudky bývají spojeny také s osobní náboženskou, politickou a jinou ideologií a mohou být - i v nejpřimitivnější formě - vlastní také vysoce vzdělaným osobám. E. L. Hartley a R. E. Hartleyová (1952) na základě empirických srovnávacích dat soudí, že předsudky se vyvíjejí pozvolna a že člověk je asi do 3 - 4 let svého věku předsudků prost. Poměrně vysoké korelace předsudků vůči různým minoritám poukazují na to, že předsudečnost je rysem osobnosti; to bylo v podstatě potvrzeno na fenoménu tzv. autoritami osobnosti (T. W. Adorno a další, 1950), u níž se předsudky pojí s komplexem méněcennosti.

Hodnoty. Postoje lze chápat jako hodnotící vztahy, a je proto nutné identifikovat psychologickou podstatu hodnocení, jehož tematizování se objevuje zejména v psychologii orientované na „filozofii života“. F. Dorsch (1963) vymezuje *psychologické pojetí hodnoty* jako ze vztahu subjektu k objektu „prožívanou vlastnost objektu“, která je pak objektu subjektem přiřazována; z obsahového hlediska lze rozlišovat zejména logické, etické a estetické hodnoty (pravdivé, dobré, krásné). V behavioristicky orientované psychologii se používá termín *valence*; rozumí se jím nějaká

vlastnost objektu, která přímo nebo nepřímo uspokojuje nějakou potřebu (v psychologii motivace se zhruba v tomtéž smyslu používá pojem *incentiva*). Prožívání hodnot určitých objektů (bytostí, věcí, činností, idejí) a s ním spojené *hodnocení*, tj. vytvoření postoje k danému objektu, je někdy spojováno spíše s city (M. Scheler, 1921), resp. se zájmy či motivací (R. B. Perry, 1967). C. L. Stevenson (1963), který se zabýval etickými aspekty hodnocení, zavedl termín „axiologická zkušenost“, v níž je zážitek hodnoty akceptován emotivně. To bývá pokládáno za jednostranný emocionálníismus, resp. za psychologismus; psychologie však nemůže posuzovat filozofické pojetí hodnot a musí zůstat u instrumentálních, resp. funkčních aspektů. Etika klade problém hodnoty jako problém normy, psychologie jako problém přitažlivosti a odpudivosti objektů a činností - v tom je zásadní rozdíl. K tomu, co je dobré, může subjekt dospět na základě své zkušenosti přímo z určitého zážitku nebo úsudkem, ale vždy je zde přítomno nějaké kritérium, jímž je nějaká pozitivní emoce. V psychologii platí, že „mírou všech věcí je člověk“ (Gorgias), a proto i psychologicky nahlížené hodnocení je nutné chápat jako objevování toho, co je pro subjekt významné. Proto mají hodnoty motivující vliv a cílem jednání je vždy to, čím se realizuje nějaká hodnota.

Literatura:

Insko, C. A.: Theories of attitude change, New York 1967. *Klapprott, J.*: Anatomie von Einstellungen, Stuttgart 1974. *Six, B.*: Einstellung und Verhalten. Stuttgart 1979. *Oerter, R.*: Struktur und Wandlung von Werthaltungen, München 1970. *Rosenberg, M. J., Hovland, C. J.*: Attitude organization and change, New Haven 1960. *Triandis, H. C.*: Einstellungen und Einstellungänderungen, Weinheim 1975.

POZORNOST

Skutečnost, že vnímání je výběrově zaměřené, se vysvětluje zvláštní psychickou funkcí, která se nazývá pozornost. *Pojem pozornosti* je vymezován různě: Podle H. Rohrachera (1963) je „pozornost aktuální stupeň aktivity psychických funkcí“, které jsou aktivovány „psychickými silami“, tj. popudy, city a vůle. R. S. Woodworth a H. Schlosberg (1959) chápou pozornost prostě jako selektivní faktor. H. H. Kendler (1963) ji pojímá jako výběrového činitele ve vnímání, jiní prostě jako motivované vnímání. S. L. Rubinštejn (1964) zdůrazňuje, že „příčinou toho, že pozornost je zaměřena k tomu a ne k jinému objektu, není jen v subjektu, ale i v objektu, a dokonce především v něm, v jeho vlastnostech a kvalitách; avšak tyto příčiny nejsou jen v objektu, ani pouze v subjektu, nýbrž ve vztahu objektu k subjektu a subjektu k objektu. Výběrová zaměřenost je ústředním fenoménem pozornosti a jejím výsledkem je senzibilita“. Pregnantně se vyjadřuje E. Riitzel (1977), podle něhož výběrovost vnímání je funkcí pozornosti, fenoménu, který je procesem selekce; pozornost je selekce, a ta je funkcí interakce subjektu a jeho prostředí. To, co se označuje jako *výběrovost vnímání*, dobře ilustruje E. C. Cherry (1953) na tzv. cocktailparty problému: V uzavřeném prostoru, kde se odehrává party, zní mnoho zvuků, neboť je zde hluk, mnoho účastníků konverzace nebo chceme-li někomu z mluvících naslouchat, potlačujeme ve vnímání ostatní zvuky a posloucháme pouze to, co poslouchat chceme, pokud ovšem prostředí není tak hlučné, že je nám to znemožněno. To je označováno pojmem *selektivita podnětů*; jde o výběr určitých podnětů z množství, které na subjekt právě působí. Za základní *vlastnosti pozornosti* jsou považovány intenzita, stálost, rozsah a přenášení. Selektivita v sobě tyto vlastnosti v určité míře obsahuje: je to soustředěné zaměření, které má určitou intenzitu, určitý rozsah a trvání. R. S. Woodworth a H. Schlosberg (1959) rozlišují v *přesouvání pozornosti* její oscilaci, tj. těkání z jedné části objektu na jinou (např. při pozorování obličeje nějaké osoby je to těkání pozornosti z očí na ústa, čelo, pak znovu na ústa atd.), a dále fluktuaci, tj. přesouvání pozornosti z objektu na jiný objekt (např. z jednoho účastníka dis-

kuze na jiného účastníka). Oscilace a fluktuace pozornosti se neustále doplňují a kromě toho se stále doplňují pozornost a představy, *Proud vědomí* je právě takovým stálým střídáním vnímání a představ, kdy v určitých fázích mohou dominovat představy („nepřítomnost duchem“), vtírají-li se jedinci do vědomí vzpomínky na nějaký minulý intenzivní zážitek, jindy dominuje pozorné vnímání, je-li subjekt soustředěn na plnění nějakého úkolu, např. na pozorování něčeho. Již O. Kulpe (1904) zdůraznil *vliv očekávání na vnímání*, který nazval „determinující tendencí“ ve vnímání: Exponujeme-li hladovějící pokusné osobě sérii mnohoznačných obrázků různých scén, bude v nich spatřovat více potravné tematiky než syté pokusné osoby, což je funkcí projekce vnitřního stavu. Vnímání je proto někdy pojímáno jako kompromis mezi tím, co člověk očekává, a tím, co je mu v podnětové situaci fakticky dáno (J. S. Bruner a L. Postman, 1956). Oba uvedení autoři hovoří v tom-to smyslu o očekávání jako o „preperceptivní“ fázi a dospívají na základě empirických poznatků k následujícím závěrům o vlivu očekávání na vnímání: 1. častost dřívějších potvrzení (máme sklon vnímat to, čím jsme se obvykle ve vnímání již zabývali), 2. monopol (čím menší je počet hypotéz, které si o skutečnosti vytvoříme v určitém časovém okamžiku, tím větší je jejich síla), 3. kognitivní důsledky (čím více jsou tyto hypotézy sloučeny v systému přesvědčení a integrovány s jinými hypotézami, tím větší je jejich síla), 4. motivační hlediska (vnímáme to, co vnímat chceme nebo co nám k vnímání předestírá trvalí potřeba). Vnímání je tedy proces určitého uspořádávání stimulace, přičemž toto *uspořádávání stimulace ve vnímání* závisí podle D. Kreche a R. S. Crutchfielda (1958) na těchto činitelích: 1. na charakteristice uspořádání, 2. na síle podnětu, 3. na konsonanci nebo disonanci mezi tím, co je dáno uspořádáním, a tím, co je dáno podnětem. V širokém významu se tedy pozornost týká činnosti od všímání si něčeho až po soustředěné pozorování něčeho; uplatňuje se zde vždy aktivní selekce podnětů.

Ze strukturálního hlediska vyplývá *vztah pozornosti a vědomí*: pozornost znamená nejen zaměření vnímání, ale také určitý stav vědomí, totiž určitý stupeň jasnosti a zřetelnosti vnímaného objektu ve vědomí. Jasně je ve vědomí to, co v něm vystupuje jako nějaký objekt, zřetelné je to, co je odlišeno od jiných

objektů (např. že vnímaný objekt je pan X). Určitý stupeň jasnosti a zřetelnosti obsahu vědomí je podmíněn objektivně, např. vzdáleností vnímaného objektu, jeho osvětlením, tvarovou, barevnou odlišností od pozadí atd. Zřetelně si můžeme uvědomovat méně předmětů, jasně více. Pozornost je ve vztahu ke zřetelnosti i jasnosti obsahu vědomí omezena: přestože „napínáme“ pozornost, nejsme vždy s to identifikovat objekt jako konkrétní jednotlivinu nebo jej zařadit do určité kategorie (např. zda je to člověk, voják apod.). S pozorností souvisí dále úžina vědomí, tj. rozsah toho, co je uvědomováno; rozsah pozornosti tu souvisí s funkčním fyziologickým stavem mozku (bdělost, ospalost) a s intenzitou pozornosti. Obecně vzato reprezentuje stav vědomí určitý funkční stav mozku a má několik stupňů. Jsou to tzv. *stupně vigilance*, tj. stupně bdělého vědomí, které podle J. Delaye a P. Pichota (1966) tvoří:

- I. stupeň odpovídá stavu afektu, v němž je pozornost soustředěna na zdroj afektu, kterým je vědomí jakoby vyplněno, resp. je vyplněno prožíváním afektu (např. vzteku nebo strachu), vnější svět je slabě uvědomován, pozornost je difuzní a nemůže být koncentrována; fyziologicky to souvisí se stavem nadměrné aktivity.

- II. stupeň, stupeň „bdělého vědomí“, který odpovídá stavu selektivního vnímání, pozornost na úrovni optimální intenzity, kdy je možná dlouhodobější koncentrace.

- III. stupeň odpovídá *těkající*, nedostatečně koncentrované pozornosti s produkcí volných asociací v myšlení a s relativně pokleslým uvědomováním si vnějšího světa.

- IV. stupeň odpovídá stupni vědomí, který lze pozorovat při denním snění; podněty z vnějšího světa jsou jen slabě uvědomovány, vědomí se omezuje na průběh vlastních myšlenek, představ a fantazií.

- V. stupeň se vyznačuje téměř úplnou ztrátou vědomí vnějšího světa, jako je tomu ve spánku; obsah vědomí je omezen na sny.

- VI. stupeň se vyznačuje úplnou ztrátou vědomí vnějšího světa a odpovídá mu hluboký spánek, jsou však zachovány motorické reakce na vnější podněty.

- VII. stupni odpovídá rovněž úplná ztráta vědomí, motorické reakce na vnější podněty jsou velmi slabé nebo již zcela vymizely; je to stav, který se označuje jako koma, hluboké bezvědomí; R. A. Moody a E. Kübler-Rosso-

vá uvádějí, že v tomto stavu, který provází také stav klinické smrti, může subjekt vykazovat určité zážitky (prožitek jakéhosi výstupu z vlastního těla, které pozoruje jako objekt, pozorování svého okolí, a zejména dojem, že se setkává s určitými osobami, rozporné nutkání „opustit své tělo“ a překročit „práh do jiného světa“, nebo naopak „vrátit se do svého těla a žít“). Podstata těchto zážitků je dosud nejasná, v žádném případě však nevypovídají nic o možnosti posmrtné existence duše, vědomí atd.

V současnosti se často používá pojem *rozšířené vědomí*, který vyjadřuje zážitky vystupující jaksi za hranicemi empirického vědomí jako jakési druhy „mystické zkušenosti“; jsou to zážitky, resp. stavy vědomí, které nejsou vázány na dva základní předpoklady běžného stavu vědomí: na empiricky známý psychofyzický subjekt a na empiricky založené konstrukce prostoru a času. Spisovatel A. Huxley (1965) o rozšířeném vědomí napsal, že se v něm ztrácí pocit vlastní identity a že „tento stav může být pociťován, ale nikoli popsán“. Dnes se těmito fenomény zabývá tzv. transcendentální či transpersonální psychologie (←). Stavy rozšířeného vědomí mohou být navozovány užitím určitých drog, ale také meditačních a jiných technik (jógických, šamanských a dalších) a mohou vystupovat také spontánně. Nelze je vydávat za patologické stavy. Poukazují spíše na existenci zvláštní duchovní dimenze člověka a na to, že pojem skutečnosti má konvenčně empirický, velmi relativní význam. P. G. Zimbardo (1983) o těchto transcendentálních zážitcích uvádí, že se v nich subjekt cítí jako „Alenka v říši divů“, jako v pohádkovém světě plném jednoty protikladů, v němž se rozpouští protiklad subjekt-objekt, a přece je to vždy zážitek individua. Některé z těchto zážitků byly označovány jako mystické extáze (→ Vědomí).

S pozorností, jak bylo naznačeno, souvisí *úroveň aktivity organismu* (→ Aktivace), psychofyziologický stav vyznačující se mimo jiné určitou úrovní funkční způsobilosti mozku, zejména mozkové kůry. Obecně vzato představuje aktivace organismu určitou úroveň vzrušení (E. Duffýová, 1962), která je doprovázena stoupáním frekvence a poklesem amplitudy (desynchronizací) rytmů mozkových elektrických potenciálů a dalšími fyziologickými příznaky, vyvolávanými stimulací. Fyziologickým základem je excitace retiku-

lární formace mozkového kmene (G. Moruzzi a H. W. Magoun, 1949); je-li přerušeno spojení mezi tímto systémem a mozkovou kůrou, upadá individuum do stavu trvalého spánku, naopak stimulace retikulární formace mozkového kmene vede u spícího individua k probuzení, za nímž následuje i hodiny trvající zvýšený stav aktivace. S úrovní aktivace souvisí i senzitivita smyslových orgánů, tj. vnímavost vůči vnějším podnětům. Za zdroje aktivace je pokládána nejen vnější stimulace (ze smyslových orgánů vedou jak nervové dráhy do mozkové kůry, tak také kolaterální dráhy do retikulární formace mozkového kmene a thalamu), ale i excitace nervových center různých fyziologických potřeb a vnitřní excitace vůbec. Různé úrovně aktivace doprovázejí různé úrovně stavů vědomí, jak byly naznačeny výše; od téměř nulového stavu to jsou koma, hluboký spánek, lehký spánek, ospalost, bdělé vědomí, čilost, vzrušení, afekt. Stav označovaný jako pozornost je úrovní aktivace, která je funkčně optimální pro činnost vyjadřující soustředění. Je stavem mezi bdělým vědomím a čilostí. D. O. Hebb (1947) upozornil na existenci spontánní nervové aktivity a chápal pozornost jako centrální autonomní proces.

Zásadně se rozlišují dva *druhy pozornosti*: spontánní a úmyslná. První je vyvolávána určitými vnějšími činiteli, jako jsou relativní intenzita podnětu (tj. jeho vztah k pozadí; v relativně tichém prostředí slyšíme „upadnout špendlík“, v hlučném prostředí vzbuzuje pozornost hlasitý, zvučný podnět), změna stimulace, nově, náhlé, neobvyklé a kontrastní podněty. Úmyslná pozornost vyplývá ze zadaných a akceptovaných úkolů a z aktivace potřeb. Vnější faktory pozornosti jsou prakticky využívány při sestavování poutačů (neobvyklost, kontrast atd.). Vnitřně vyvolávají pozornost podněty, které mají vztah k motivaci, tj. k potřebám a zájmům (např. otáčení se některých mužů za pohlednými ženami). Obecně platí, že pozornost vyvolává vše, co má pro subjekt význam. Silné, neobvyklé (odlišné), trvající (opakující se) podněty a změna podnětové situace mají význam druhový, souvisí s vrozenou orientační reakcí; významy jsou však dány také asociací určitých stimulů s individuální zkušeností. Významný podnět vyžaduje adekvátní reakci (vyhnutí se nebo přiblížení apod.) a s tím spojenou aktivaci organismu. Vrozeným základem pozornosti je *orientační reakce* vystupující už u novorozene-

ce jako orientační reflex, vyvolávaný náhlými a silnými podněty; I. P. Pavlov (1926) ho výstižně označil jako reflex „co je to“. Orientační reakci se podrobně zabýval J. N. Sokolov (1959, 1963), který také stanovil její základní komponenty: 1. somatické (např. pohyby hlavy ve směru působícího podnětu, zvýšené svalové napětí a celková aktivace organismu jako příprava k akci), 2. vegetativní (zvýšení srdeční činnosti a další symptomy aktivace organismu související s činností autonomní nervové soustavy), 3. senzorické (snížení vjemového prahu, tj. senzibilace smyslových orgánů, již se zvyšuje jejich vnímavost, umožňuje dokonalejší identifikaci a diskriminaci podnětů). Biologický smysl orientační reakce je zřejmý; je to potřeba identifikovat náhlý, silný, neobvyklý, opakující se podnět jako významný či nevýznamný. Je-li působící podnět identifikován jako nevýznamný, orientační reakce vyhasíná a úroveň aktivace organismu se snižuje, tj. organismus nemusí být připraven k akci. Je-li naopak podnět významný, následuje po orientační reakci příslušná účelná akce, např. útěk, útok na kořist, pátrání apod. J. Madlafoušek (1957) zdůraznil nutnost *rozlišení orientační reakce a pátracích aktivit*, doloženého empiricky; dekortikovaní psi mají zachovanou orientační reakci, ale nepátrají po potravě (G. P. Zelenyj, 1952). Orientace v situaci má zásadní biologický význam a je proto spojována s pátráním. Když se vyhladovělá pokusná krysa v nové situaci dostane k potravě, napřed zkoumá prostředí a pak teprve žere. Orientační reakce je složkou adaptivního vybavení organismu a slouží, jak již bylo řečeno, přípravě na účelný behaviorální akt. Proto je tu i souvislost se zvyšováním úrovně aktivace, která má formu zvýšené senzorické a kortikální vzrušivosti sloužící k lepšímu rozpoznání působícího podnětu (R. Hernández-Péon, 1966) a k přípravě akce. Sokolov rozlišil dvě formy orientační reakce: 1. fázovou, kdy se změny vyvolané podnětem rychle vrací k původnímu stavu a reakce rychle vyhasíná, a 2. tónickou, kdy jde o dlouhodobější přípravu organismu k akci. Mechanismus vrozené orientační reakce lokalizoval G. P. Zelenyj (1912) do mozkového kmene.

Existují různé teorie pozornosti, např. *model filtru*, který vytvořili E. C. Cherry (1953) a D. E. Broadbent (1958). První z uvedených zkoumal pozornost jako druh psychologického filtrování stimulace. Pokusné osobě pre-

podněty	senzorická registrace	percepční analýza	selekce odpovědi
---------	-----------------------	-------------------	------------------

Filtrový model pozornosti (podle Roediger, Rushton, Capaldi a Paris, 1984, s. 162)

zentoval do jednoho ucha jedno a do druhého jiné sdělení a pokusná osoba měla obě sdělení rekonstruovat; ukázalo se, že příjem z jednoho ucha je utlumován. Co však tvoří tento filtr, se pokusil zodpovědět Broadbent, podle něhož se model filtru opírá o následující poznatky:

- Nervový systém je v určitém rozsahu činný jako jediný komunikační kanál, takže vykazuje omezenou kapacitu.

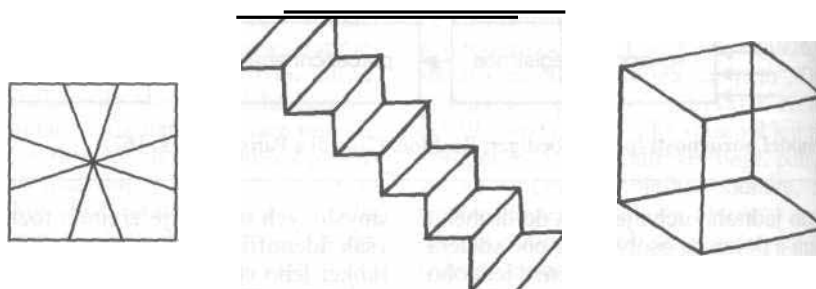
- Selektivní operace při příjmu informací je vykonávána u vstupu do tohoto kanálu a děje se jako výběr informace ze všech senzorních dat; základ této selekce tvoří fyzické vlastnosti kanálu a k tomu se připojují některé vlastnosti podnětů (u zvuků např. jejich výška, síla, prostorová lokalizace a další).

- Selektce není nahodilá a pravděpodobnost výběru určitých tříd senzorních dat narůstá s určitostí některých vlastností těchto dat a s určitými stavy organismu (vlastnosti podnětů a motivace).

- Vlastnostmi senzorních dat, s nimiž narůstá pravděpodobnost jejich příjmu, jsou zejména fyzikální intenzita, u zvuků vysoká frekvence a další; uplatňuje se také kapacita kanálu, doba, která uběhla od příjmu poslední informace stejné kategorie, a další podmínky.

V Broadbentově modelu filtru je zdůrazněno, že 1. výběr informace se děje u vstupu, tj. selektivní filtr působí již v receptoru, 2. uplatňuje se omezenost kapacity senzorního kanálu, 3. rozhodujícím způsobem se uplatňují fyzické vlastnosti podnětů. Dalším vývojem zkoumání však byl tento model překonán a byl vytvořen *psychologický model pozornosti* (J. A. Gray a A. A. Wedderburn, 1960), v němž je odmítáno zdůrazňování rozhodující úlohy fyzických charakteristik senzorních kanálů a fyzikálních vlastností stimulace. Důraz se naopak klade na psychologické faktory, tj. významy podnětů, jejichž identifikace je již funkcí centrálního zpracování stimulace. Filtr nepůsobí tedy na úrovni receptoru jako jeho omezená kapacita, nýbrž v centru, kde je určen výběr toho, co bude uvědomeno. Ve skutečnosti se však uplatňují jak periferní, tak i centrální činitelé, neboť omezenost kapacity

smyslových orgánů je zřejmá; rozhodující je však identifikace významu podnětu, což je funkcí jeho centrálního zpracování, na němž se podílí i paměť. Tento *vztah pozornosti a paměti* zkoumal D. A. Norman (1969); každá selekce je výsledkem srovnání senzorního vstupu s obsahem paměti a právě toto srovnávání vede k identifikaci významu podnětu. Norman také určil *důsledky pozornosti*: 1. vnímání se stává ostřejším, tj. vjemy jsou výraznější; 2. pozornost umožňuje lepší rozlišování (diskriminaci) podnětů, a to jak ve vnímání, tak i v myšlení; 3. pozornost zosťhuje také myšlení, a tím umožňuje i snadnější pochopení; 4. objekt, který je předmětem pozornosti, je také lépe zapamatován. Norman poukazuje i na to, že pozornost může mít také fyziologické důsledky, např. „zesiluje“ při zrakovém vnímání sítnici očí. W. James (1890) chápal pozornost jako zcela samostatnou funkci, která rozhoduje o tom, co bude ve vědomí a co nikoli, a která tak transformuje fyzické prostředí v jeho psychologický obraz. Rozlišil úmyslnou a pasivní, senzorní a intelektuální pozornost (ta souvisí se zájmy jedince). V Jamesově pojetí jde tedy o jakési předvědomé testování stimulace, které potvrzuje nověji jev obrany ve vnímání (nepříjemné podněty mají vyšší práh uvědomění) a v podstatě i tzv. podprahové vnímání, jehož existence však není dosud obecně uznávána. Výzkum zaměřený na *rozsah pozornosti* ukázal, že dospělé osoby jsou s to postřehnout na jednou nejvýše 6-7 prvků. Pokud se *koncentrace pozornosti* týče, závisí její stupeň na motivaci, ale také na interindividuálně odlišné odolnosti vůči vnějším rušivým vlivům; mohou ji nicméně narušovat i vtíravé představy. Koncentrovaná intenzivní pozornost je v obráceném poměru k rozsahu pozornosti: koncentrovaně lze sledovat menší rozsah podnětů (J. Fróbes, 1928) a méně rozsáhlé pole pozornosti se postřehuje jasněji a zřetelněji. Další vlastnost, *stálost pozornosti*, tj. její udržování v čase na určitém objektu, je opět determinována vnějšími a vnitřními činiteli. Jednotvárné podněty ji oslabují, naopak nové a rozmanité ji

Ilustrace reverzibilních figur

1. Na tomto obrázku můžeme jednou vnímat „maltézský kříž“, jindy typ kříže se šikmo položenými rameny,
2. Tzv. Schröderovy schody můžeme jednou vnímat jako schody stoupající zprava zdola nahoru, jindy z pohledu jako sestupující shora dolů.
3. Tzv. Neckerovu kostku můžeme vnímat jednou jako krychli z nadhledu, jindy jako krychli z podhledu - oba tyto pohledy se prolínají.

posilují stejně jako silné motivy (na předmět zájmu může člověk soustředit pozornost velmi dlouhou dobu); to však neznamená vyloučení oscilace. Stálost pozornosti je opakem její fluktuace, která je přirozeným fyziologickým jevem. V. Urbantschitsch (1875) objevil *fenomén sensorické fluktuace*: držíme-li náramkové hodinky v takové vzdálenosti od ucha abychom je sotva slyšeli a soustředíme-li se na jejich tikot, v určitých intervalech tento tikot neuslyšíme; souvisí to zřejmě s útlumem v sensorických systémech. St. Velinský (1938) postihl *biologický význam fluktuace pozornosti*, tohoto jejího podstatného znaku: „Bohatství vnějších vzruchů se nemůže uvědomiti najednou, ale jediné po sobě. Vědomí může jen přecházet od jednoho obsahu k druhému... Záchova života podporovala udržení těch individuí, u nichž se spíše uvědomily ty obsahy, jež byly pro život aktuálnější... stejně fungují i dnešní mechanismy uvědomovací, jimiž jsme vybaveni: 1. přebíhají od jednoho obsahu k druhému, tj. uvědomujeme si jednotlivé obsahy za sebou, 2. přednost v uvědomění mají obsahy pro život aktuálnější. To ovšem platí pro celý psychický život, nikoli snad jen pro pozornost.“ K tomu lze připome-

nout, že fluktuace pozornosti je v podstatě určitým způsobem pátrám po významnosti podnětu a vystupuje výrazně právě v situacích, v nichž se subjekt ocitá poprvé a kdy rychlým přenášením pozornosti z jedné části situace na druhou se pokouší o rychlou orientaci. Tak lze říci, že *funkce pozornosti* je jako u všech psychických jevů adaptivní, resp. regulativní; pozornost má umožnit rychlou orientaci v dané situaci, v tomto smyslu přispívá k rozlišování významnosti podnětů a k přípravě adekvátního chování, identifikuje podněty jako signály či symptomy. Orientace v situaci znamená „více nebo méně zřetelně vyčlenit předmět aktuální potřeby“, „průzkum situace“, „objasnění cesty k cíli“ atd. (P. J. Galperin, 1984); úvodním procesem toho všeho je pozornost,

Literatura:

Broadbent, D. E.: Perception and Communication, London 1958. Chalupa, B.: Pozornost' a její úloha v psychické regulácii činnosti, Bratislava 1981. Flora, R., Frohlich, W.: Psychophysiologie der Aufmerksamkeit, Bern-Stuttgart 1979. Moray, K.: Attention: Selective processes in vision and hearing, London 1969. Velinský, S.: Psychologie pozornosti, Praha 1938.

PŘEDSTAVY A FANTAZIE

a představami je v tom, že vjemy jsou pokládány za skutečné, kdežto představy za nesku-

Ve vědomí člověka vystupují spontánně a úmyslně obrazy dříve vnímaných věcí a dějů jako jakési jejich pamětní stopy. To vyjadřuje pojem *představa*, který již filozof D. Hu-me (1748) definoval jako „kopii dojmů“ a který nověji vymezuje F. Siillvold (1987) jako „v nepřítomnosti odpovídajících smyslových podnětů ve vědomí povstávající reprezentaci dříve vnímaných předmětů nebo procesů“. S. L. Rubinštejn (1967) uvádí: „Představa je reprodukováný obraz předmětu, založený na naší minulé zkušenosti... Představy jsou obrazy.“ Rozumí se, že tu jde o reprodukci v mysli, tedy o pamětní vybavení, a že pojem obrazu zde má široký význam, protože představy nemají jen zrakové, ale také sluchové a další modalit. V představách se tedy reprodukuje dříve vnímané; existuje určitý *přechod od vjemů k představám*, který W. Stern (1950), když hovoří o způsobech reprezentace objektů v mysli člověka, vyjadřuje touto řadou: vjem - následný obraz - eidetický obraz - představa. Objektivní *rozdíl vjemů a představ* spočívá v tom, že vjemy mají periferní původ (tj. vznikají stimulací receptorů), kdežto představy mají centrální původ (vznikají v mozku). Podrobně určil fenomenologické rozdíly mezi vjemy a představami K. Jaspers (1965):

Vjemy: Představy:

1. Vzbuzují dojem hmotnosti, mají povahu objektivity.	1. J s o
2. Vztahují se k vnějšmu objektivnímu světu.	u
3. Mají určité znaky, jsou úplné a se všemi detaily.	t o
4. Ve vjemech jsou jednotlivé smyslové elementy čerstvé (např. barvy září).	o b r a
5. Vjemy jsou trvalejší a jsou snadno považovány za tytéž.	z y
6. Nemohou být libovolně vyvolávány a mají přízvučnou povahu pasivity.	m a j í

ci
povahu subjektivity.

2. Vztahují se k subjektívnímu světu mysli.
3. Mají neurčité znaky, jsou neúplné a mají jen jednotlivé detaily.
4. Elementy představ mají jen příležitostně charakter; mnozí lidé mají šedé zrakové představy.
5. Představy se ztrácejí, rozplývají, působí vždy nově.
6. Mohou být libovolně vyvolávány a měněny, mají přízvučnou povahu aktivity.

Zásadní psychologický rozdíl mezi vjemy

tečné. Pokud tomu tak není a představy jsou pokládány za skutečné, poukazuje to na přítomnost duševní choroby.

Rozlišují se různé *druhy představ* podle různých hledisek třídění, obvykle podle druhu reprodukované smyslové modalitě (představy zrakové, sluchové, chuťové, hmatové atd.). Dále se rozlišují vzpomínkové, pamětní a fantazijské představy, resp. představy reprodukční a odvozené, a posléze jedinečné a obecné, obrysové (představy jednotlivin, např. pana X, a určité kategorie objektů, např. člověka). To je dosti abstraktní třídění, proti němuž vystupuje konkrétní tematizace představ, resp. zvláštní druhy představ, které tvoří vzpomínky, sny, eidetické obrazy, následné obrazy, paobrazy a synestezie. W. Stern (1950) rozlišuje představy pamětní, které dále dělí na vzpomínky a poznatky, a představy fantazijské. Ve spojení s myšlením vystupují představy jako názorné obsahy tvořící určitý přechod k pojímání, např. jako názorné operace (jednání v představách) atd. Tzv. *následné obrazy a paobrazy* jsou dozníváním vjemů. Diváme-li se na výrazný objekt a pak odvrátíme zrak nebo objekt ze zorného pole zmizí, doznívá ještě ve snížené intenzitě v mysli (následný

obraz); naproti tomu paobrazy vznikají po delším působení zrakového podnětu na receptor a projevují se jako jakési komplementární dojmy (např. svítící žárovka se následně jeví jako tmavá, barevný objekt v komplementárním zabarvení). Tzv. *eidetické obrazy* jsou představy, které se svou ostrostí a úplností blíží vjemům, vážou se však na poměrně vzácné eidetické schopnosti, které má jen málo jedinců; častěji se vyskytují u dětí, po období dospívání se ztrácejí. O jedincích s eidetickou vlohou se říká, že mají „fotografickou paměť“; není to, jak bylo potvrzeno, nikterak přehnána charakteristika, neboť tito lidé dokážou z paměti, tj. v představách, reprodukovat detailně i velmi komplexní situace. Eidetické představy a vlohy zkoumal E. Jeansch (1917), u české mládeže F. Kratina (1930). Dalším druhem představ jsou tzv. *synestezie*; vystupují ve formě fotismů (barevného slyšení), kdy sluchové dojmy, zejména hudební, jsou doprovázeny barevnými představami, a ve formě fonismů, které jsou vzácnější, kdy naopak zrakové vjemy jsou doprovázeny sluchovými představami. J. Lindworski (1933) pokládá synestezie za spojení představ a vjemů, ale odmítá fyziologické vysvětlování tohoto jevu a domnívá se, že

synestezie lze vysvětlit asociacemi z individuálních zkušeností: vyvolávají-li barvy a tóny u jedince příbuzné nálady, pak bude později „barevně vidět tóny“, které bude slyšet. Některé synestezie jsou obecnější, např. Mozartova hudba je vnímána jako bílá, Chopinova jako červená atd. (A. Messer, 1922); tón „cis“ vyvolává představu barvy měsíčního paprsku, tón „fis“ představu kávové hnědé barvy atd. (G. Anschütz, 1953); barvy vyšších tónů ve všech oktávách se zdají být světlejší, barvy nižších tónů tmavší. Fenomén barevného slyšení byl využit k sestrojení optického klavíru (kněz Castal, 1700), kterého používal také skladatel Skrjabin: hudební přednes byl doprovázen projekcí různých barevných ploch.

Asociace představ. Představy vystupují především jako reprodukční obrazy jednotlivých objektů, ale nikoli izolovaně, nýbrž v celých řetězcích, v nichž jedna představa vyvolává jinou. Takové spojování představ se uskutečňuje na základě několika zákonů, z nichž některé byly známy již Aristotelovi. Počet tzv. asocičních zákonů je uváděn různě; J. Fróbes (1923) uznává pouze dva tyto zákony, jím hovoří o více zákonech, H. Ebbinghaus (1911) formuloval jediný asociční zákon: „Jestliže dva duševní útvary vyplnily vědomí současně nebo krátce po sobě, návrat některých prvků původního zážitku vyvolá představy i ostatních.“ To jsou asociace podle dotyku v čase, či asociční zákon současnosti: „Představy, které byly kdysi ve vědomí současně, mají tendenci se vzájemně vyvolávat, vystoupí-li znovu jedna z nich: jestliže je současně asociováno A-B, pak při vystoupení A má tendenci vystoupit také B, nebo při vystoupení B vystoupí také A.“ V Ebbinghausově formulaci je však zahrnut i další asociční zákon, podle následnosti: „Jestliže krátce za sebou následovaly dvě představy, vzniká tendence, že při zpřítomnění první představy se z vnitřních důvodů utváří i druhá“ (Fróbes). Je to v podstatě varianta asocičního zákona podle současnosti. Kromě toho se uvádějí ještě asociční zákony podle podobnosti (představa vyvolává představu obsahově podobnou) a podle kontrastu (představa vyvolává jinou, obsahově kontrastní). Dalším je asociční zákon substituce (J. Lindworski): představa A' vyvolaná představou A, jíž je podobná, vyvolá ještě představu B, původně spojenou s představou A. Konečně se uvádí tzv. kauzální asociace (A. N. Sokolov): vzpomínka na příčinu něčeho vyvolá také vzpomínku na účinek této příčiny a naopak. Filozof Th. Brown (1820)

formuloval ještě tzv. sekundární asociční zákony, které vyjadřují podmínky vyvolávání představ. Patří mezi ně tyto zákony: novosti (novější asociace se vybavují lépe než staré), častosti (čím častěji se asociace vytvářejí, tím silněji vystupuje tendence k vybavování takových představ), živosti (čím silnější je emoční přízvuk asociací a čím více jsou ve spojení s našimi potřebami, tím lehčeji se vybavují). Tzv. síla asociace je tedy dána častostí a rychlostí jejího vybavování. Další důležitou vlastností je originalita asociace, která se zjišťuje slovními reakcemi na dané slovní podněty, tedy tím, co je s danými slovy asociováno. Známý je tzv. asociční experiment (C. G. Jung, 1910) používaný v klinické psychologii a s ním související frekvenční tabulky asociací (G. H. Kent a J. Rosanoff, 1910). Originalita asociace je větší u psychotiků než u normální populace (psychicky normami osoby produkují jen 6,8 %, kdežto psychotici 26,8 % originálních asociací).

Funkce představ. Psychologicky vzato nežije člověk jen v přítomnosti, ale také v minulosti a v budoucnosti; k minulosti se vrací vzpomínkami na to, co prožil, k budoucnosti se vztahuje sněním, tj. představami určitých plánů. To souvisí s kompenzační funkcí představ: návratem k minulosti, ale i projektováním budoucnosti, může člověk do jisté míry kompenzovat svou současnou osobní situaci. Avšak kompenzační funkce představ je širší: Při plnění určitých úkolů není nutné provádět vždy všechny úkony, ale lze si je jen představit, představy se stávají nástrojem myšlení; v průběhu činnosti vznikají důležité představy cíle, které se podílejí na regulaci chování (jedinec např. opracovává určitý materiál podle představy konečného produktu); představy posléze vznikají v podmínkách neurčitosti a doplňují chybějící informace (lze si představit co chybí v určitém mechanismu, co by se stalo kdyby... atd.).

Vzpomínky. Podle W. Sterna (1950) se vzpomínky vyznačují dvěma podstatnými znaky: 1. vědomým vztahem k minulosti a 2. konkrétní jedinečností obsahu. „V každé vzpomínkové představě je zpřítomněn individuální kus minulosti jako minulosti... Vzpomínka je personálně historický postoj vědomí.“ Tento personální smysl vzpomínky, říká Stern, je určován polaritou osoba-svět a přítomnost-minulost. Minulost je ve vzpomínce zpřítomněna, a to je možné jen díky kontinuitě individuálního života. Od jiných mnemických (pamětních) jevů se vzpomínka liší tím,

že není pouhým působením minulého na přítomné, nýbrž že to je pronikání k minulému z přítomného: proud života jako by se ve vzpomínání obrátil a tekł zpět, a proto má vzpomínka pro jedince též význam jako „dějinné vědomí“ pro národ; subjekt (jedinec stejně jako národ) se prožívá jako něco stále se uskutečňujícího, prožívá minulé jako něco k němu stále náležejícího (Stern). Vzpomínka je podle uvedeného autora „prožitelná historie osoby“ a v každé je obsažen vztah k sobě, je to zpřítomňování minulosti, což předpokládá nepřerušenu životní linii identické osoby - „jsem též, který si nyní vzpomíná na tehdy prožité“ (mnémická kontinuita). Současně však ono „tehdy“ je něco jiného než „nyní“ nejen proto, že náleží jiné životní epoše, ale také proto, že se to více či méně obsahově odlišuje od toho, co nyní naplňuje můj život: člověk vzpomíná, protože se změnil, a tato změna se současně promítá v jeho vzpomínání. Proto vzpomínka není pouhou reprodukcí toho, co bylo kdysi prožito, sama je již přítomným zpracováním minulosti, která v ní často dostává jiný smysl a může být i do jisté míry deformována; minulé je prožíváno v nových souvislostech. Vzpomínky jsou více či méně určitě temporalizovány, datovány: vzpomínám si, že jsem to prožil „někdy“ v roce 1977 v létě, že jsem to prožil 3. září 1977 odpoledne atd. Ve vzpomínkách se nelze vrátet před třetí rok věku, i když pamětní výkony jsou pozorovatelné již od prvního dne života (K. E. Pelzer, 1987). Podle Sterna nejde ve vzpomínce jen o „vědění o tom, co bylo“, nýbrž spíše o „citové podržení minulého v paměti“. Nepříjemné minulé dojmy jsou potlačovány, člověk vzpomíná především na příjemné, ale ve velmi příznivé situaci může vzpomínat i na těžké životní okolnosti.

Snění (denní snění). Snít znamená zabývat se v představách tím, co bude, jde tu o „plánovací představy“. Ch. Renouvier (1921) charakterizuje snění jako hru, v níž se hrající dívá sám na sebe, je sám autorem i protagonistou scénáře; zdůrazňuje také úzké spojení snění s city. Podstatným znakem snění je projekce přání a očekávání něčeho, obecně splnění tohoto přání: obsah snění naplňuje touha a současně představa toho, čím by člověk chtěl být; v tomto smyslu jde často o kompenzaci toho, čím aktuálně je. To potvrzují empiricky zjištěná témata snění. Např. H. Remplein (1960) uvádí zjištěné obsahy snění u německé mládeže: Za charakteristický věk snění je pokládáno dospívání a adolescence, ale plánovací před-

stavy provázejí člověka celý život; celým životem se táhne vztah k budoucnosti, který je vždy zakotven v aktuální situovanosti, v existenční přítomnosti a který má v tomto smyslu převážně kompenzační povahu: nemocný sní o tom, že bude zdrav, chudý o tom, že zbohatne, atd. Východiskem snění však nejsou jen životní frustrace, nýbrž i běžné plánování.

28 %	sláva, moc uplatnění, úspěch, peníze, bohatství	25 %	pozdější domov, rodina, manželství, děti
19 %	povolání (cíle)	21 %	budoucí životní uplatnění
11 %	sexualita	18 %	cestování
9 %	rodina a manželství	12 %	povolání (cíle)
6 %	fantastika	5 %	dobrodružství, „zážitky“
5 %	dobrodružství	4 %	uplatnění
2 %	životní komfort	-	

(J. L. Singer, 1966)

J. L. Singer (1966) věnoval monografii „vnitřnímu světu denního snění“; rozeznává v ní dva druhy tohoto fenoménu: 1. spontánní vnitřní monology a 2. opakované fantazie na určité téma (nelze vést ostré hranice mezi sněním jako představováním a sněním jako fantazií). Podle Singera je denní snění příjemné a obsahuje často témata poukazující na narcistické sklony (záliba v sobě samém): snící vystupuje jako hrdina, zbožňovaný a uctíváný jedinec, pokud je to muž, jako silák a krasavec, idol žen, obdivovaný a milovaný tribun lidu, jedinec nevšedních schopností atd. Existuje obrovský trh nabízející modely pro denní snění, určitý druh literatury a filmů umožňující čtenářům a divákům identifikaci s jejich hrdiny a hrdinkami, kteří se stávají snícím modelem a nezřídka jsou i napodobováni. Snění může v takových případech vést až k odtržení od reality, které může být u mladistvých spojeno s útekem z domova s pokusy o uskutečnění denních snů. V trvalejší denní snění mohou přecházet výrazné sklony k „introspekci“. Podle Singera jsou nejčastější témata v denním snění sexuální, hrdinská, o agresi, úspěchu a nevině (sebeobránná tematizace komplexu viny). Snění je univerzální jev, sní všichni lidé, neboť všichni mají důvody k nějaké korekci reality a k jejímu doplnění, liší se jen mírou svého snění a mírou, s níž usilují o jeho realizaci. Dominantní modalitou jsou snění vizuálního typu. Singer uvádí následující *faktory denního snění*:

- Pohlaví. Ženy sní více na téma mezilidských vztahů, častěji u nich vystupují fantazie

na téma viny, méně sní o agresi, hrdinských činech a fyzických výkonech, ale projevují ve snění více pečovatelských sklonů a zájmu o vlastní tělo; muži naproti tomu sní více o sexu, o hrdinství a výkonech.

- Věk. Staří lidé více vzpomínají, než sní, mladí lidé kolem dvacítky více plánují budoucnost, s věkem se zmenšuje počet nepřijemných fantazií a fantazií spojených s pocitem viny a s agresi.

- Rodinné prostředí. Silnější identifikace s matkou má vliv na větší sklon k fantaziím a k dennímu snění; ženy, které sní málokdy, měly větší vazbu na otce.

- Vzdělání a socioekonomický status. Snění mládeže ze středních vrstev má poměrně realistický charakter; mladí černoši s nízkým vzděláním a nízkým socioekonomickým státem si ve svých sněních stavějí neobvykle vysoké cíle, což v konfrontaci se skutečnými možnostmi vede k frustracím a následnému rozčarování, rozhořčení a desperaci.

- Městské a venkovské prostředí. Nejčastěji se snění oddávají lidé z velkoměst, méně již sní obyvatelé periférií; více sní lidé z venkova než z malých měst, což patrně souvisí s většími možnostmi volného času jako nezbytnou podmínkou snění.

- Společenskokulturní původ. Výzkumy ukázaly, že nejčastěji sní příslušníci etnických menšin (v USA černoši a Židé), nejméně Anglosasové, což patrně souvisí s touhou po zvýšení společenského statusu, ale také s potřebou stability a bezpečí, která je u menšin silnější; osoby z vyšších společenských vrstev se zabývají více současností a minulostí, zatímco příslušníci střední vrstvy se zabývají více budoucností.

- Intelligence. Tento činitel má vztah k častosti denních snění (vývojově opožděné osoby, děti a dospělí mají více představ).

- Narkotika a alkohol. Užívání narkotik se objevuje u osob, které vyhledávají senzací a odmitají všeobecně uznávané a přijímané společenské standardy, ale studenti, kteří užívali marihuanu, nevykazovali větší sklon ke snění než ti, kteří ji neužívali, zatímco studenti, kteří se oddávali pití alkoholu, vykazovali četná snění spojená s pocitem viny a nepřátelství; lidé zaměřující svá snění na dosahování úspěchů a na budoucnost se méně oddávají užívání narkotik.

- Častému snění v raném dětství odpovídá později rozvoj uměleckých schopností; také literárně a umělecky nadaní mladí lidé mají bohatší představivost.

Všechny výzkumy snění - kterých není mnoho - jsou ovšem podmíněny místem a dobou, protože snění vychází, jak už bylo uvedeno, z napětí, resp. přímé konfrontace subjektu s jeho životní situací. Existuje snění spojené s užitím drog podporujících imaginaci a akcentující příjemnými pocity („umělé ráje“ básníka Ch. Baudelaira); některé drogy (např. hašiš) snění přímo uvolňují, dynamizují a zvýrazňují v estetickém směru. Snění je typickým případem interakce individuální osobnosti a jejího životního prostředí.

Charakteristickým znakem představ je jejich *názornost*, tj. obraznost, která je spojuje s myšlením tzv. vizuálního typu (-> Myšlení). Názornost umožňuje lepší chápání abstrakt, pokud jsou vhodně převeditelná na nějakou formu názoru, jíž může být i schéma, model, a nikoli jen obraz konkrétního věcného objektu. Názornost však může vést i k zjednodušení tématu a v tomto smyslu i k redukci poznání. Vývojově reprezentují představy nižší úroveň poznání než abstraktní pojmy, ale také poznání jiného druhu.

Existují různé *typy představivosti*. Lidé se od sebe liší především živostí a barevností svých představ. G. Th. Fechner (1860), který zkoumal svou vlastní představivost, zjistil, že si neumí představit barvy a že jeho vzpomínky jsou jen šedé; dotazováním svých známých zjistil, že mají ponejvíce jen šedé, neurčité představy. Další výzkumy prováděl F. Galton (1880), který zjistil, že existují dva typy lidí: osoby s nevýraznou, šedou a osoby s živou, barevnou představivostí. Živá a barevná představivost je přisuzována zejména umělcům, avšak „menší živost představ je spjata s menším účinkem“ a „citově můžeme být velmi zaujati i nepřilíživými představami“. „Podstatně menší živost představ usnadňuje správnou reakci na vjemy jako na skutečnost, na představy nikoli. Je tedy menší živost představ proti vjemům a jasné rozlišení skutečného a neskutečného znakem vyššího stupně duševního vývoje“ (V. Tardy, 1957). S větší živostí představ je spojena jejich větší zřetelnost, větší úplnost a trvalost (Tardy).

Fantazie. Představy jsou určitou reprodukcí - lépe snad rekonstrukcí - vnímaného, ale poskytují také materiál tvořivosti a mohou být různě kombinovány v nové útvary, které již pak nejsou mentálním obrazem skutečnosti, nýbrž specifickou mentální strukturou; příkladem je Pegasos, okřídlený kůň řecké mytologie, „oř múz“, vytvořený kombinací obrazů koně a křídla. Je velmi obtížné vést ostřejší

dělicí čáru mezi představami a fantazií, neboť jistá míra tvořivosti je uplatněna i ve vzpomínání a jiných formách představivosti. H. Rohrer (1963) podává toto vymezení: „Fantazijní představy jsou pamětní jevy, v nichž materiál vystupující ze zkušenosti je shrnován do kombinací, které samy ze zkušenosti nepocházejí“; avšak tím nejsou představy a fantazie dostatečně odlišeny. W. Stern (1950) uvádí, že „fantazie je oblast představ člověka nesusohlasná s objektivním světem“. Slovo fantazie pochází z řeckého phantasma (resp. phasma) znamenajícího zjev, obraz; český ekvivalent reprezentuje slovo obrazotvornost. S. L. Rubiňštejn (1967) ji charakterizuje jako „odklon od minulé zkušenosti... přetváření daného a vytvoření nových obrazů na této základně“, přičemž „nové obrazy jsou také produkty tvořivé činnosti člověka a jejím pravzorem“. Podle Ph. Lersche (1962) fantazie začíná již tehdy, jestliže vyprávěním pomáháme někomu vytvořit si názor o objektu, který nikdy neviděl. Ve skutečnosti to platí pro obě strany, pro vyprávěcího i pro toho, kdo si takový názor tvoří, ale to pak plně neodpovídá podstatnému znaku fantazie, totiž tomu, že podává neskutečné; chceme-li, aby si např. dítě vytvořilo názor na to, co je to poušť nebo džungle, musíme u něj vytvářet představy odpovídající skutečnosti, a nikoli fantazijní obrazy, které jsou vyvolávány vyprávěním pohádek. V. Tardy (1957) uvádí, že „snění je fantazie řízená přáním“, avšak, jak bylo uvedeno, existuje i plánovitě snění, které je zcela realistické, tedy nikoli fantazijní (např. jedinec sní o tom, že si koupí automobil, aby s ním mohl provozovat turistiku nebo rozvážet zboží). E. Spranger (1925) hovoří o „toužebné fantazii“ mladistvých („sehnsuchtige Phantasie“) a uvádí: „Toužebná vciťující se fantazie je prostředkem rozšiřování duše“ („Seelenerweiterung“); jako taková nutně překračuje, oproti pouhému reproduktivnímu představování, hranice skutečnosti. V tomto smyslu je každá činnost zaměřená na určitý výsledný produkt spojena s představivostí, avšak jen tvůrčí činnost, snažící se podat něco nového, originálního, je spojena s fantazií. Proto se fantazie spojuje především s uměleckou, ale i s technickou a jinou činností, pokud je jejím cílem přinést něco nového. W. Witwicki (1925, 1962) uvádí, že fantazie vystupuje, když člověk vytváří něco nového co předtím nebylo známo, z materiálu, který mu poskytují zkušenosti; výtvořiny fantazie jsou výtvořiny tvořivé představivosti a patří k nim nové hry a zábavy, bajky, nove-

ly, hudební skladby, stroje, budovy, umělecké obrazy; mohou mít tvar konkrétní, nebo nenázorný (k fantazii patří tedy např. i plány nějakého nového stroje, architektonického výtvořru apod.). Podle Witwického se fantazie projevuje tím, že pod vlivem citů se průběh představ diferencuje a v poli vědomí se představy a pojmy spojují do nových komplexů, vytvářejí nové obrazy, situace, řetězy úvah atd. Ani tím však není vystižena specifická fantazie ve vztahu k pouhé představivosti. Pro tuto obtížnou specifikaci mnozí psychologové, počínaje Aristotelem, představivost a fantazii nerozlišují. Jiní (např. R. Müller-Freienfels, 1927) považují fantazii za formu myšlení, jehož podstatou jsou operace s představami, tj. za formu obrazně názorného myšlení. Toto myšlení však má svou „logiku“, která je odlišná od principů vnitřní dynamiky fantazie, jak ji známe z jejích typických produktů, umění, mýtů, pohádek, snů atd. P. McKellar (1987) se domnívá, že psychologický význam pojmu fantazie má své kořeny v konceptu autistického myšlení (E. Bleuler, 1922), jehož podstatu vyjádřil S. Freud (1900) v termínu „přání splňující fantazie“ („Wunscherfullungphantasien“), což odpovídá Bleulerovu rozlišení realistického a autistického myšlení. Obecně lze říci, že fantazie je zvláštním druhem představivosti, je to dispozice a proces, který lze od procesu představování těžko odlišit; odlišit lze teprve jejich produkty, totiž *představy a fantazie*, a to ve smyslu zde naznačeném, totiž že fantazie produkuje něco nového, co současně překračuje hranice skutečnosti, a stává se tak něčím neskutečným trvale (pohádkové a mytické bytosti), nebo ve své fyzické realizaci skutečným ve smyslu originální skutečnosti (umělecký artefakt, vynález apod.). Představy naproti tomu reprodukují vnímané.

J. Viewegh (1986) velmi přesně vymezuje *funkce fantazie* takto: 1. primární funkcí je odpoutat se od objektivní skutečnosti, dosáhnout odstupů od ní a vytvořit „subjektivně pojatou protiváhu skutečnosti“, 2. sekundární funkce, tvořivá, spočívá ve „vytvoření alternativního objektu“, „fantazijního modelu skutečnosti“ a má tak „budovat mosty mezi tím, co je, a tím, co má být, a dokonce i mezi tím, pro co doposud ve světě reality není žádných předpokladů“. Viewegh dále zdůrazňuje, že fantazie není kognitivní funkce, protože „se primárně projevuje nikoli jako poznání, nýbrž jako prožitek“ a je také v tomto smyslu původnější než kognitivní činnost: „Je pozitivně zaměřena na to, co v nás objekt vyvolává (co v nás ‚budí‘),

to *projektivní fantazie*, potvrzovaná klinickými zkušenostmi, je „otevřené symbolické chování subjektu, které vystupuje, když je subjekt konfrontován s více či méně standardním a více či méně dvojznačným podnětem a je instruován, aby sdělil zkoušejícímu některou ze svých odpovědí na tento podnět“; je to jakési laboratorní pojetí fantazie, které je nutně zjednodušující. Projekce jsou vyvolávány vnitřním tlakem aktuálních potřeb a prožívaných vnějších tlaků; jsou umožňovány nestrukturovanými nebo jen málo strukturovanými podnětovými situacemi a jejich obsahem jsou fantazie, které jsou symbolickým vyjádřením vnitřního stavu subjektu; mohou to však být také pouhé představy bez symptomatického významu. Kritérium projekce je velmi subjektivní, závislé často na zkušenostech a intuici klinických psychologů, kteří se pokoušejí provokovat projekce pacientů speciálními psychodiagnostickými testy. S přibývajícím frustrací, resp. deprivací roste i míra projekce, ale jen po určitou úroveň, neboť rozpor mezi fantazijským přáním a skutečností by mohl ohrozit integritu psychiky subjektu. Stoupenci Jungovy analytické psychologie (J. Jaco-biová, 1981 a další) nazývají některé druhy fantazijských obrazů „obrazy z nevědomí“ a upozorňují na *spojení fantazie s nevědomím*, pokládajíce toto spojení za zdroj tvořivé činnosti, jejíž podstatou je projekce „archetypických představ“. Tak ve fantaziích vystupují hlubiny lidského nevědomí jako transparentní jevy („člověk je tím, čím jsou jeho fantazie“ - W. Stern) a uskutečňuje se funkční protiklad „*imaginatio contra ratio*“: „*imaginace*, nositelka přání, znázorňuje pojem“ a fantazie se tak stává nositelkou určité formy poznání (G. K. Mainberger, 1982). Podle Aristotela (O duši III, 3) zprostředkovává fantazie spojení mezi vnímavou a myslící složkou duše, ale teprve v jistých ezoterních systémech je zdůrazněno, že některé formy fantazie, nebo spíše jejich produkty, symboly, umožňují rozšíření diskurzivního myšlení, resp. jeho kvalitativní zvrát k imaginárnímu a k transcendentálnímu (tzv. prafantazie, nazírání metafyzického prostřednictvím archetypických obrazů). F. Loeser a D. Schulze (1976) vytýkají A. V. Bruslinskému (1972) příliš ostré oddělování fantazie a abstraktního pojmového myšlení. Stejnou kritiku v podstatě vyslovil také O. K. Tichomirov (1970), který odmítá omezování fantazie na operace s obrazy. Podle Loesera a Schulzeho má fantazie svou vlastní „logiku“, která se ovšem liší od principů kla-

nikoli na to, jaký je objekt ve skutečnosti" (Viewegh). Dětský obraz světa je označován za fantazijní, nikoli za kognitivní; s přibývajícím věkem a vzděláním jsou jeho fantazijní prvky nahrazovány kognitivními, ale nikdy z něj zcela nevymizí. Fantazijní obsahy mýtů jsou prvními pokusy o porozumění světu jako celku, ale mytické prvky obsahují v podstatě i novodobé kosmogonické a atopogonické teorie (např. teorie velkého třesku apod.). Fantazie tak provází lidské myšlení od samého vzniku lidstva. Obecně se hovoří o dvou základních funkcích fantazie, tvořivé a únikové. S. Freud svým výrokem, že „šťastný člověk nikdy nefantazíruje" („phantasiert nie"), omezoval funkci fantazie jen na únik ze skutečnosti; podle Freuda „fantazíruje" jen neuspokojený člověk. Empiricky je prokázáno, že fantazii mohou vyvolat frustrace, ale ty vyvolávají i jiné reakce a fantazii mají i lidé se svým životem spokojení. Různí autoři rozlišují různé *druhy fantazie*. Např. Ph. Lersch (1962) rozeznává fantazii hrovou, fantazii přání a strachu, fantazii plánující a tvořivou (reálnou); jeho třídění přejímá H. Rempelin (1965). Devět druhů fantazie podle několika kritérií rozlišuje W. Witwicki (1925, 1962). Za zvláštní druh fantazie jsou pokládány sny. Klasické třídění fantazijních obsahů podal Th. Ribot (1902), rozlišuje: 1. plastickou či také materiální fantazii, mající blízko ke skutečnosti, protože se v ní objevují asociace s reálnými věcmi a jevy, 2. fantazii difluující, která je výrazně vnitřní a odlišná od skutečnosti, 3. mystickou, která vychází ze symbolického myšlení, 4. vědeckou, která, s výjimkou matematiky, spočívá v domýšlení, 5. praktickou a mechanickou, mající za předmět fyzické objekty, 6. komerční neboli obchodní fantazii a 7. utopickou, která vyjadřuje to, co má být. Je to klasifikace dosti sporná, která se neujala, protože pojem fantazie je tu užíván dosti volně. Fantazii v tom smyslu, který zde byl výše uveden, reprezentuje Ribotova „difluující fantazie", jejíž formou je zejména umělecký symbolismus a tvorba mýtů a která má „chimérický smysl", vyznačující se snahou po realizaci romantických záměrů. Je to jakási fantazie o sobě, tvořící „emoční abstrakta" („abstrais émotionnels") jako protiklad racionální abstrakce: jde tu o emociogenní zjednodušení smyslově daného, povstávající tím, že v afektivním stavu je jedinec upoután nějakou vlastností skutečnosti, která se pak stává základem rozvíjení představ. E. Klinger (1971) rozlišuje jen fantazii volnou a projektivní. Ta-

sické logiky. Tato „logika fantazie“ spočívá v tom, že se staré myšlenkové struktury restrukturuji v nové metodami kombinování, variování, přesouváním relací, analogizováním, polarizováním a dalšími metodami.

Principy fantazijní činnosti vysvětlují fantazijní práci s obrazy (imaginaci) a fantazijní myšlení uplatňující se zejména v tvorbě pohádek a mýtů. Přesněji řečeno, vysvětlují jen vznik fantazijních forem v těchto obou základních dimenzích fantazie. Za základní *principy imaginace* se pokládají:

- aglutinace: spojování znaků jednoho předmětu se znaky jiného předmětu (např. Kentauri, mytické bytosti thesálských a arkádských lesů s hlavou, trupem a horními končetinami lidskými a s částmi trupu a nohama koňskými);
- kombinace: v podstatě totéž co aglutinace, tj. kontaminace znaků, avšak u jediného objektu (např. mytický trojhlavý pes Cerberus, Kykloповé - obři s jediným okem uprostřed čela);
- schematizace: eliminace nepodstatných znaků a redukce objektu na základní podobu, akcentující charakteristické rysy objektu (např. známé „ruské panenky“);
- stylizace: v podstatě totéž co schematizace, s tím rozdílem, že charakteristické znaky objektu nejsou jen zvýrazněny, ale transformovány do určitých zkratk, jsou geometrizovány apod. (např. stylizace ptáků a květin v lidové výtvarné tvorbě);
- zvětšování a zmenšování objektů (pohádkavé postavy obrů a trpaslíků);
- transdukce: převedení určitého objektu na jiný objekt, který je schematicky upraven tak, aby mu odpovídal některými podstatnými znaky (např. keramika ve formě lidských obličejů, zvířecích postav apod.).

Za základní *principy fantazijního myšlení* (někdy označovaného také jako magické myšlení) se pokládá:

- synkretizace: spojování různých myšlenkových prvků v nové celky bez dostatečného rozlišování detailů (např. literární tvorba A. Kubina a některých surrealistů);
- symbolizace: předmětu se připisuje nějaký zvláštní význam, objekt něco zastupuje, symbolizuje (např. „zelený had“ v Goethově stejnojmenné pohádce);
- animismus: neživé předměty jsou pokládány za živé, resp. jsou antropomorfizovány (např. kouzelné mluvící zrcadlo);
- magismus: na místo kauzálních vztahů jsou dosazovány okultní souvislosti, je imaginována existence okultních bytostí a sil (např. magický vliv předmětů z pyramid, „obraz Doria-

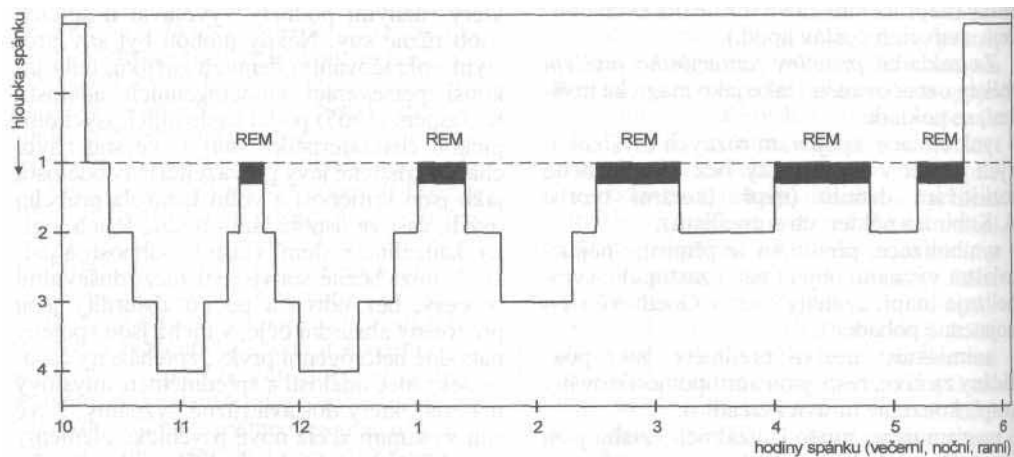
na Graye“ O. Wilda, víra v existenci démonů, fantomů atd.).

Sen je velmi charakteristickým produktem fantazie, který má svůj původ v nevědomí; je definován jako „duševní stav, v němž za prahem usnutí je něco uvědomováno“ (H. Gottschalk, 1963), nebo prostě jako obsah vědomí vystupujícího během spánku. E. Fromm (1956) zobecnil četné poznatky, že sen je významuplný a signifikantní výraz duševního stavu v podmínkách spánku. S. Freud (1900) vyslovil tezi, že sen je halucinačním splněním neuspokojeného přání a vytvořil celou teorii snů, která má psychodiagnostický význam, neboť „výklad snů je královskou cestou do nevědomí“. Týká se to však jen některých snů, neboť existují také sny, které jsou, jak bylo prokázáno empiricky, jen reakcí na vnější podněty působící na spáče nebo reakcí na fyziologické změny v jeho organismu (např. na určité chorobné stavy, poruchy tělesného metabolismu apod.). Tak např. H. Hollingworth (1947) stimuloval spící osoby různými způsoby a vyvolával u nich sny, jejichž obsahy korespondovaly s povahou stimulace: např. stimulace určitou vůní vyvolávala u spáče sen, že vstupuje do parfumerie. K. Dunlap (1921) upozornil na to, že sny mohou být také okamžitou reakcí na spontánní svalovou činnost probíhající během spánku; např. sny o pádu mohou být důsledkem mimovolného stahování svalstva v oblasti hráze, které se stahuje při skutečném pádu, avšak existuje též výklad, že sen o pádu je vyvoláván úzkostí a svalové stahy jsou jeho doprovodným jevem. Se sny experimentoval již J. M. Vold (1907 a pozd.), který různými podněty vyvolával u spících osob různé sny. Někdy mohou být sny prostým pokračováním denních zážitků, tedy jakousi perseverací emociogenních událostí. K. Jaspers (1965) podal následující psychologickou charakteristiku snů: 1. ve snu chybí charakteristické jevy provázející stav bdělosti, jako jsou kritičnost a volní kontrola průběhu myslí, časové uspořádání obsahů, jejich logika, kauzalita, vědomí vlastní osobnosti a další; 2. mizí běžné souvislosti mezi duševními procesy, bez údivu a pocitu absurdity jsou prožívány absurdní děje, v nichž jsou spojeny náhodné heterogenní prvky, zpřeházeny časové sekvence událostí a zpředmětněn smyslový materiál, který dostává různé významy; 3. ve snu vystupují zcela nové psychické elementy ve zvláštních směsích, identifikacích a souvislostech, objevují se originální spojení představ, nejpodivuhodnější kontaminace a diso-

ciace. Sny se objevují v určitých fázích spánku, kdy mozek vykazuje určitou spontánní aktivitu; jejich symptomem jsou patrně tzv. rychlé oční pohyby vystupující v této „paradoxní fázi spánku“ (W. Dement a N. Kleitman, 1957; E. Aserinsky a N. Kleitman, 1953), vyznačující se určitou aktivitou mozku. Období rychlých očních pohybů zabírá asi 20 % doby spánku. Je-li spáče v této fázi spánku probuzen, uvádí, že měl právě sen, a v následujícím spánku pak vykazuje delší období rychlých očních pohybů, jako by tím kompenzoval deprivaci snů. Fakt jakési potřeby snů vedl k různým teoretickým interpretacím tohoto jevu, např. že sny reprezentují nějaký produkt spontánního čištění programů, a jsou tedy jakýmsi odpadkem psychicky nepotřebného.

Freud a jeho následovníci se zaměřili na *výklad snů* jako na psychodiagnostický prostředek: ten spočívá v převedení zjevného obsahu snu na jeho latentní význam, vyjadřující v symbolické podobě potlačené přání. Zdrojem těchto potlačených přání je jednak nevědomí (cenzurní činnost ega připouští, aby se do vědomí během snu dostávaly obsahy potlačených dezaprobovaných přání ve formě symbolů, neboť v této formě cenzurní činnosti unikají), jednak přání, která byla vzbuzena během dne, ale nemohla být uskutečněna, což se týká přání dětských. Tím, že je potlačené ve snu zahaleno symbolem, a tedy zastoupeno nějakým obrazem, přispívá též k ochraně spánku, neboť přímé promítání se různých

trapných a dezaprobovaných pudových sklonnů do vědomí během spánku by spánek narušovalo. Ve výkladu snů jde tedy pak o převedení „manifestního obsahu snu“ na „latentní myšlenku snu“, což se děje výkladem snového symbolu, který Freud ovšem značně zjednodušil jen na symbolizaci pohlavních orgánů (dlouhé předměty symbolizují mužský a duté ženský genitál) a pohlavních aktivit. Co je *symbolizace snu*, ilustruje K. Jaspers (1965) těmito příklady: „Někomu se zdá, že je neoblečen na ulici - ložní příkrývka spadla. Někomu se zdá, že je ve společnosti pijáků - snící má skutečnou žízeň. Ve snu se létá - překážky, zábrany a újmy na přáních jsou tím náhle prožívány jako překonané. Snové obrazy jsou - alespoň částečně - objektivací něčeho jiného, co se tím jeví symbolicky a co může být pojímáno jako smysl.“ V tomto smyslu mohou být ve snech symbolizovány nejen psychické stavy, ale také somatické stavy spáče, zejména patologické. To lze dobře vyložit „kortiko-viscerální teorií“ (K. M. Bykov, 1952), podle níž se vnitřní prostředí organismu promítá do mozkové kůry, a tak změny v tomto prostředí mohou vyvolávat korové asociace. Symbolizace snů se vysvětluje volným průběhem těchto asociací, který je umožněn relativním útlumem korové činnosti během spánku. S. Freud (1899) identifikoval také základní *principy tvorby snů*, které dále uvádíme v nové formulaci I. A. Carusa (1957): 1. afektivní asociace obrazů (obrazy se asociují podle podobnosti tím lehčeji, čím

Průběh spánku a vystupování snů
REM - fáze rychlých očních pohybů, v níž vystupují sny

více jsou zbarveny společným afektem), 2. zhuštění (mnohé obrazy se asociují tak těsně, že dochází k vytvoření jediného společného obrazu), 3. přenos (afekt příslušející původně určitému obrazu se přesouvá na jiný obraz), 4. přesunutí (afekt sám se přesouvá i na nepodstatné elementy obrazového komplexu), 5. naddeterminace (asociované, zhuštěné, přenesené a přesunutě obrazy vytvářejí konečný obrazový produkt, v němž vystupuje řada významů). Zvláštním případem jsou po-7[#]dle C. G. Junga (1936) archetypické sny vyvolávané aktivací archetypů, které jsou poměrně vzácné a jsou vyjadřovány v univerzálních symbolech tak, že signalizují určité problémy na cestě jedince k individualizaci, resp. jeho vnitřní konflikty. Novější pokus o interpretaci snů podal ruský fyziolog I. E. Volpert (1966), podle něhož jsou sny scénami „afektivních epizod“, které jsou uvolňovány vnějšími podněty; tyto podněty v sobě určitým způsobem zpracovávají (např. pocity křivdy a jiné afektivně zbarvené vzpomínky). Jiný ruský fyziolog F. V. Bassin (1968) se pokusil vysvětlit symbolickou podstatu „řeči snů“; proti Freudovu teleologickému výkladu staví výklad deterministický, symboliku snů vysvětluje regresí k vývojově nižší úrovni smyslově konkrétního neverbálního myšlení. W. Witwicki (1925, 1962) upozornil na zajímavou okolnost, že síla citů prožívaných ve snech je někdy větší než síla citů prožívaných v bdělém stavu. Všichni lidé mají sny, ale někteří si je nepamatují.

Existují různé velmi odlišné *teorie fantazie* založené na různém pojetí tohoto fenoménu, jehož autonomní fungování je nesporné. Jednu z těchto teorií podal E. Klinger (1971), který přisuzuje fantazii integrativní funkci: „Fantazie může být nahlížena jako forma integrované odpovědi, jíž je zpětná vazba široce irelevantní a která je tím málo modifikovaná.“ Přesto však fantazii pokládá za produkt podmiňování, jako všechny ostatní psychické reakce. Fantazie tvořená respondentními seg-

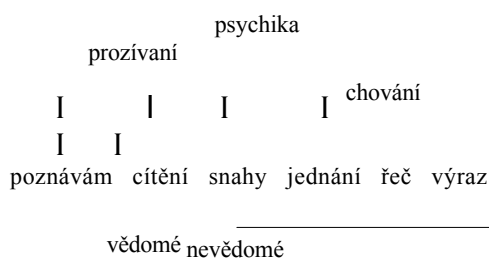
menty zastupuje „výpadek“ instrumentální aktivity; tam, kde dojde k selhání chování, dochází k jakési kompenzaci tohoto selhání mentálními procesy fantazie. Jejím zdrojem je tedy frustrace a podstatou „fantazijních segmentů“ jsou procesy ideace, imaginace („imagery“), zahrnující afekty, postoje a příležitostně i „nevědomé řídicí vlivy“. Fantazijní produkce má psychologický smysl a vývojovou kontinuitu. Snový symbolismus je jen „degenerovanou formou integrovaných sekvencí“, neboť v průběhu spánku se fantazijní obrazy kontaminují, dochází k „morfologické fúzi“ a k vytváření bizarních obrazů. Fantazie vystupuje jako kompenzace uspokojení a může redukcí určitých afektů přispívat ke zmenšení „anticipační úzkosti“ a k odražení některých afektů, např. zlosti. Spíše než k otevřenému chování má však fantazie funkční vztah k sebekoncepci subjektu, i když respondentní segmenty fantazie doplňují také nekompletní cílově zaměřenou sekvenci reakcí. Jinou teorii podal ruský psycholog I. M. Rozet (1977), který za podstatu fantazie pokládá posun hodnocení z konvenčních hledisek na hlediska subjektivní, což se projevuje rozšiřováním nebo převrácením vztahů, zanedbáváním rozdílů, neobvyklým seskupováním atd. Fantazie se tak stává součástí tvořivosti a uplatňuje se ve všech oborech lidské činnosti. Posun hodnocení se projevuje v hodnocení informací, v řešení problémů i v hodnocení získaných výsledků, zejména jako rekombinace a restrukturační mentálních obsahů.

Literatura:

Betts, G. H.: The distribution and functions of mental imagery, New York 1909. *Gottschalk, H.*: Reich der Träume, Güttersloh 1963. *Klinger, E.*: Structure and functions of fantasy, New York--London 1971. *Rozet, I. M.*: Psychologija fantazii, Minsk 1977. *Viewegh, J.*: Fantazie: teoretická studie, Praha 1986. *Ribot, Th.*: L'imagination créatrice, Paris 1900.

PSYCHIKA

U člověka pozorujeme řadu aktivit, z nichž některé označujeme jako fyziologické (jedení, trávení, dýchání, pohybování se), jiné jako psychické (myšlení, rozhodování, city, jednání). Oba druhy aktivit lze v mnoha případech odlišit jen stěží; např. trávení jako fyziologický proces může být doprovázeno určitými psychickými stavy, naopak citění jako jev psychický je doprovázeno různými fyziologickými procesy (např. ve strachu se člověk potí, chvěje atd.). Pohyby se obvykle sdružují ve smysluplné komplexy, jako je např. útek nebo útok, které mají také psychický obsah, vyjadřují určitou snahu, jsou doprovázeny city strachu a vzteku. Proto je velmi obtížné vymezit pojem *psychiky*, tj. duševního dění, které je předmětem zvláštní vědy, psychologie, jejíž předmět je vymezován dosud nejednotně. Vyjadřuje určitou kategorii fenoménů, které lze z celistvé činnosti živých bytostí, lidí i zvířat jen uměle vyabstrahovat, protože, jak již bylo naznačeno, tvoří jednotu s fyziologickými procesy organismu. Aristoteles přisuzoval psychice povahu zvláštní substance, duše; když byl koncem minulého století tento pojem opuštěn a byla pěstována tzv. „psychologie bez duše“, byla psychika nejprve ztotožňována s vědomím, resp. s tzv. vnitřní zkušeností, později se vznikem psychoanalýzy se do pojmu psychiky zahrnovalo i nevědomí, behavioristé ztotožňovali psychiku s jejími vnějšími pozorovatelnými projevy - s chováním. Dnes se za dvě základní *dimenze psychiky* považují prožívání a chování: první jako vnitřní, subjektivní dění, druhé jako jeho vnější výraz v určitých pohybových komplexech. Prožívání a chování lze obsahově dále diferencovat a oba diferencované celky je pak možné vyjádřit následujícím schématem:

Rakouský psycholog H. Rohrer (1963) rozlišil následující *druhy psychiky*: 1. psychické síly, což jsou fenomény pudů a vůle, v nichž je dán cíl, a 2. psychické funkce - vnímání, paměť a myšlení, které vystupují jako prostředky dosahování cílů a které nemají vlastní „popudovou energii“. City jsou „prožíváním síly“, ale neplatí to o všech citech (např. o dojetí a vděčnosti) a z jistého hlediska lze i city chápat jako psychické síly. Rohrerova klasifikace je velmi problematická z několika zásadních důvodů, např. je dosti umělá, ale především vychází z nejasného pojmu „psychická síla“.

Obvyklé je *vymezování psychického různými protiklady*, zejména psychické / fyzické - psychické jako subjektivní, fyzické jako objektivní atd. Avšak tento přístup je v jistém smyslu zavádějící, neboť psychické samo v sobě tyto a jiné protiklady zahrnuje, chápeme-li je jako jednotu prožívání a chování. Tato *jednota prožívání a chování*, vyjadřující jednotu psychologických a biologických projevů individua, je podstatným znakem psychiky, který vypovídá o její funkci.

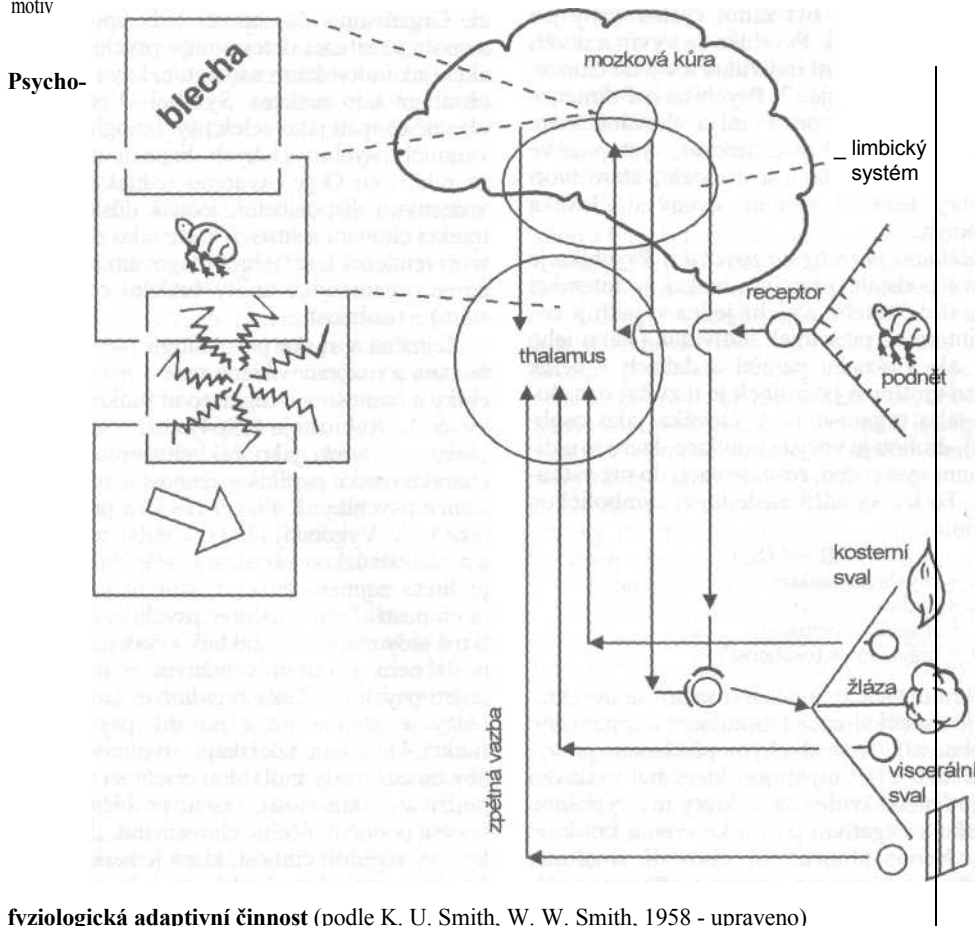
Funkce psychiky. Podle D. Kováče (1985) „psychické jevy plní dvě základní funkce: odrazovou a regulační, a to jak v rovině ideální, tak i ve směru působení na realitu“. Psychická regulace pak: 1. pomáhá organismu dokonaleji se přizpůsobovat prostředí, 2. zabezpečuje jedinci plánovitě měnit své okolí, 3. v souvislosti s výše uvedeným umožňuje „socializované lidské bytosti“ přeměnu vlastního systému, ve kterém existuje. To jsou různé aspekty obecné funkce psychiky, již je *adaptace* na životní prostředí, a to nejen ve smyslu pasivního přizpůsobení se, nýbrž i ve smyslu přizpůsobování prostředí potřebám člověka. Totéž lze vyjádřit pojmem *regulace*: psychika má funkci regulace činnosti individua, a ta směřuje k dosažení adaptace. Oba pojmy, adaptace a regulace, tedy vyjadřují komplementární děje. Kováč hovoří o třech typech regulace: biologické, psychické a sociální, avšak ve skutečnosti je biologická regulace zčásti zahrnuta v psychické (např. ve fenoménu potřeb) a sociální, resp. kulturní; může se uskutečňovat jen prostřednictvím regulace psychické v míře, v jaké člověk podléhá sociálním vlivům, popřípadě v jaké se ztotožňuje se svými sociálními rolemi a kulturními hodnotami a také se společenskými organizacemi a institucemi.

Pojem *adaptace* je klíčovým pojmem moderní psychologie; podle N. L. Munna (1962) je psychologie věda o adaptaci. Podle R. Lafona (1963) je život neustálou adaptací. Pojem *adaptace* (resp. *adjustace*, který vyjadřuje totéž nebo akcentuje sociální aspekty *adaptace*) vymezuje C. T. Morgan (1961) jako vztah existující mezi jedincem a prostředím, v němž jde o uspokojování potřeb. K. U. Smith a W. W. Smith (1958) definují *adjustaci* (tj. *adaptaci* sociálnímu prostředí) jako „směr chování, jímž se individuum adaptuje na vnitřní, vnější a sociální okolí“. Biolog J. Loeb (1921) pokládá psychické jevy za zvláštní formu biologických jevů a není pochyb o tom, že psychika plní svou funkci především v soulase s evolucí jako biologickým jevem, i když je u člověka

ovlivňována také kulturními vlivy a jeho individuální zkušeností, neboť kultura je v podstatě extenzí biologických tendencí, resp. etapou evoluce. Z vývojového hlediska lze sotva určit, na kterém stupni fylogenetického vývoje psychika vystupuje. Jisté je, že je vlastní velkému počtu živočišných druhů a že není jen záležitostí lidskou. V poslední době byla oživena idea „světové duše“ (G. Bruno a další renezanční filozofové); psychika není chápána jen jako vlastnost individuálních živočišných monád (individuí), ale uvádí se, že má charakter zvláštního biotického pole. Nicméně je to zatím pouhá hypotéza, k níž má blízko pojetí „světa psychiky“ u C. G. Junga.

Základní charakteristika psychiky. To, co je o psychice spolehlivě známo, může být for-

pojmem
Viem
pocit
motiv

mulováno v následujících zobecněních: 1. Pojem psychické činnosti, resp. psychiky, vyjadřuje vědeckou abstrakci, neboť psychika tvoří organickou jednotu s činností individua. 2. V tomto smyslu je psychika složkou celkové činnosti individua, ale vyznačuje se určitými fenomenálními znaky, které jsou vyjádřeny pojmy prožívání a chování. 3. Psychika má funkci regulace činnosti individua směřované k dosažení adaptace a vystupuje jako reakce individua na určitou životní situaci, resp. stimulaci, která je funkcí interakce vnitřních a vnějších podmínek života jedince. 4. Psychika vystupuje na určitém stupni fylogenetického a ontogenetického vývoje (pravděpodobně v elementární formě již u jednoduchých organismů a v prenatalní fázi vývoje člověka). 5. U člověka a výše vyvinutých živočišných druhů je psychika vázána na činnost nervové soustavy, zejména mozku, ale o povaze tohoto vztahu mohou být zatím vyslovovány jen určité hypotézy. 6. Psychika se vyvíjí a utváří v jednotě s činností individua a v jeho činnosti se také projevuje. 7. Psychika má dimenze označované jako prožívání a chování, které lze dále obsahově diferencovat, vystupuje ve formě procesů, stavů a dispozic, které tvoří celistvý funkční systém, zvaný u člověka osobnost.

Základní paradigma psychiky. Psychika je ve své podstatě adaptivní reakcí na interakci dvou tříd činitelů, z nichž jedna vyjadřuje celek interních podmínek individua (stavu jeho těla, ale i obsahu paměti a dalších - celek těchto vnitřních podmínek je u zvířat označován jako organismus, u člověka jako osobnost), druhou je vnější stimulace, které je individuum vystaveno, resp. situaci, do níž vstoupilo. To lze vyjádřit následující symbolickou formulí:

$$R = f(S, O)$$

R = psychická reakce
f = funkce
S = stimulace (situace)
O = organismus (osobnost)

Formule se čte: reakce (rozumí se psychická) je funkcí situace (stimulace) a organismu (osobnosti). Jednoduchým příkladem je výbuch hněvu (R) u jedince, který byl vystaven neoprávněné kritice (S) a který má výbušnou povahu a negativní postoj ke svému kritikovi (O). Nebo: alimentární chování směřující k získání a konzumaci potravy (R) je vyvoláno vnitřním stavem označovaným jako hlad, resp. potřeba potravy (O), a probíhá v určité si-

tuaci, v níž je vyhledáván cílový objekt, potrava, a v níž vystupují určité signály přítomnosti tohoto objektu, ale také různé překážky (S).

Všechny tři prvky výše uvedené formule mají své psychologické aspekty. Reakce, i když je psychická, mívá své fyziologické komponenty, stejně jako intervenující vnitřní prostředí, které se neuplatňuje jen obsahem paměti (zkušenosti). Situace, resp. stimulace vystupuje jako psychologická interpretace vnějšího prostředí, v patologickém případě to může být dokonce situace halucinovaná.

Ve výše uvedené formuli se projevuje *deterministická povaha psychiky*, která vystupuje výrazněji v následující modifikované formuli:

$$S \rightarrow (O) \rightarrow R$$

Situace (stimulace) působí na organismus (osobnost) a vyvolává jeho psychickou reakci. Organismus (osobnost) tedy spoluurčuje a spolu se situací determinuje psychickou reakci (jak individuum zareaguje, kdy a co bude obsahem této reakce). Symbol O může být obecně chápán jako celek psychologicky relevantních psychofyzických dispozic a lze říci, že také toto O je utvářeno jednak určitými vrozenými dispozicemi, jednak důsledky interakcí chování a situací, které jako zkušenost tvoří tendenci k určitému reagování a současně se organizují v určitý funkční celek (systém) - osobnost.

Zejména v ruské psychologii byla zdůrazňována a rozpracována teze o jednotě psychiky a činnosti a o regulativní funkci psychiky. S. L. Rubinštejn (1964) chápe *vztah psychiky a činnosti* jako základní ontologickou charakteristiku psychiky: činnost je forma existence psychiky. J. Piaget (1947 a pozd.), ale také L. S. Vygotskij (1931) a další, zdůraznili a prokázali úzkou závislost psychického vývoje dítěte, zejména jeho poznání, na jeho vlastní činnosti. Teze o jednotě psychiky a činnosti má tedy empirický základ, avšak pojem činnosti není jediným vztažným rámcem pro pojetí psychiky. Také *regulativní funkce psychiky* je zřejmá již z povahy psychických funkcí, které jsou tak říkajíc stvořeny k tomu, aby umožňovaly individuu orientaci ve světě, používání zkušenosti, řešení problémů, hodnocení podnětů, účelné chování atd. „Psychické jevy regulují činnost, která je reakcí na určité bezprostředně působící podněty (při pociťování a vnímání), nebo na podněty, které již dříve jednou působily (a jsou uchovány v pa-

měti). Jejich prostřednictvím jsou taková působení zobecňována a jejich výsledky předjímany (prostřednictvím myšlení a představování). Podle druhu působení je jejich prostřednictvím činnost aktivována nebo utlumována (prostřednictvím citů a vůle). V nich se projevují rozdíly v chování lidí..." (A. V. Petrovskij a M. G. Jaroševskij, 1970). I když je uvedená charakteristika velmi nepřesná, snaží se ukázat, jak se jednotlivé druhy psychiky podílejí na adaptivní činnosti individua.

Tzv. *psycho-fyzický problém* je problémem vztahu duševního a tělesného, kterým se psychologové, a zejména filozofové, zabývají již celá staletí a který nejprve vystupoval jako problém vztahu duše a těla, později, když byl pojem duše opuštěn, jako problém vztahu psychiky a mozku. Tento problém má v podstatě dvě roviny: 1. interakce psychického a somatického dění a 2. vztah psychického a somatického ve smyslu ontologickém. V prvním případě je toto téma vyčerpáváno v rámci empirických poznatků a zabývá se jím specifický obor, tzv. psychosomatika, která zkoumá vliv psychiky na tělo, hlavně z hlediska psychogeneze určitých chorob (tzv. psychosomatická medicína). Dále se interakci psychického a somatického, především nervového dění, zabývá psychofyziologie, resp. fyziologická psychologie, která je extenzí biologické psychologie a která zkoumá naopak vliv fyziologických procesů organismu, zejména nervových, na různé psychické fenomény (např. fyziologie emocí, pozornosti atd.). Zde se budeme zabývat druhou rovinou psycho-fyzického problému, jeho ontologickým aspektem. Jde v podstatě o otázku, zda psychické dění vyjadřuje činnost nějaké specifické substance, např. hmoty mozku, nebo nějakého duchovního činitele nebo zda je jen fenomenálně specifickým případem projevů života individua. V historii psychologie a filozofie, která tvoří určitou základnu pro přístup k řešení uvedeného problému, bylo toto téma pojednáváno velmi různě. Zásadně lze rozlišit různé druhy materialistického a různé druhy spiritualistického pojetí. Jeden z nejučenějších mužů minulého století, filozof H. Spencer (česky 1901), se k celému problému vyjádřil takto: „Pravdy nelze vyjádřit ani materialismem, ani spiritualismem, ať jakkoli by se pozměnily a jakkoli se zjemnily. Bádání psychologova, ať sebedále sahají, neodkrývají konečné povahy duše, právě jako úvahy chemikovy neodkrývají konečné povahy hmoty

anebo úvahy fyzikovy konečné povahy pohybu... Můžeme myslit si hmotu jen ve výrazech duše. Můžeme myslit si duši jenom ve výrazech hmoty. Když posunuli jsme svá zkoumání od první až k nejzazší mezi, jest nám uchylovati se k druhé o konečnou odpověď; a když jsme dostali konečnou odpověď u druhé, jsme nazpátek hnáni k první pro výklad její. Shledáváme x v prvcích y , potom nalézáme hodnotu y v prvcích x , a tak můžeme pokračovat navěky a nepřijdeme blíže k rozřešení. Protiva subjektu a objektu, již nikdy překročiti nelze, dokud vědomí trvá, činí nemožným všecko poznání té konečné skutečnosti, v níž subjekt a objekt jest sjednocen." Přijmeme-li tuto Spencerovu tezi, která se zdá být neotřesitelná ve svém zdůraznění toho, že jak to co označujeme za psychické, tak i to co označujeme za hmotné, jsou konečkonců stavy naší mysli, zdá se nám, že v rámci vědecké teorie je možné připustit jen *fenomenální rozdíl psychického a fyzického* a vše další je už jen druhem spekulace. Přesto se však mnozí pokoušejí jít ještě dál a vyvozují určité logické závěry z empirických faktů, které ovšem mají jen povahu vědeckých hypotéz, neboť jsou nejednotné a neúplné.

Pro *materialistické pojetí* vztahu psychického a fyzického mluví především jasná závislost psychiky na činnosti mozku a stavech těla: 1. Poškození mozku vrozenými malformacemi a dysfunkcemi, jakož i jeho poranění a poškození určitými chorobami, vede k poškození psychické činnosti (příkladem je vrozená slabomyslnost, tzv. oligofrenie, nebo získaná slabomyslnost, tzv. demence, jejíž příčinou jsou zejména sklerotické změny v mozku, nevytčený zánět mozkových blan a další). 2. Ke změnám psychické činnosti vedou také zásahy do mozku, jako jsou stimulace jeho určitých struktur slabým elektrickým proudem nebo chemickými substancemi (vnímání výrazně ovlivňuje užití určitých drog, např. meskalinu, LSD a dalších), drážděním určitých částí mozkové kůry člověka lze vyvolat „vzplanutí vzpomínek“, u pokusných zvířat byly elektrickým drážděním určitých oblastí mozkového kmene vyvolávány různé způsoby chování, např. agrese, které byly drážděním jiných center zase utlumovány atd.). Proto na základě některých těchto zkušeností hovoří biolog E. Haeckel (1905) o mozku jako o orgánu duševního života. Ještě dříve a určitěji se vyjádřil fyziolog I. M. Sečenov (1863), že „mozek je materiálním substrátem duševního

života", že „duše je ve své podstatě produktem mozkové činnosti" a duševní jevy jsou „mozkové reflexy". D. A. Birjukov (1962) uvádí: „Vycházíme-li z materialistického monismu, musíme chápat, že duše a tělo, duševní činnost a fyziologické procesy mozku jsou jednotné a neoddělitelné. Myšlenku nelze oddělovat od myslícího mozku. Psychické a fyzické - to jsou pouze dvě stránky jednotné a nedělitelné životní činnosti vyšších zvířat a člověka." S. L. Rubinštejn (1963 aj.) zdůrazňuje, že „reflexní odrazová činnost mozku je sama i materiální nervovou činností materiálního orgánu mozku a zároveň činností psychickou", ale že je nutné odlišovat dvě různá hlediska: z ontologického hlediska je psychická činnost totožná s materiálními procesy v mozku, z gnoseologického hlediska se jeví jako nehmotná, ale to je jen funkcí našeho poznávání, a jde tu tedy jen o rozdíly fenomenální. Avšak neurofyziolog A. Fessard (1954) tvrdí, že empirie neplyne nutně fakt kauzálního vztahu mezi mozkiem a psychikou nebo formulace, že mozek je orgánem psychiky, případně že psychické je funkcí mozku; jde tu prostě o vztah, který může mít různou podstatu, a mozek může být v tomto smyslu také orgánem duše, nervové dění funkcí duše atd. Materialisticky formulovanou podstatu tohoto vztahu lze tedy také obrátit ve formulaci spiritualistickou: mozek je orgánem duchovního činitele.

Ve *spiritualistickém pojetí* vztahu psychického a fyzického se zdůrazňuje, že v materialistickém pojetí jde pouze o „všeobecný souhlas" a že mechanismy nervových dějů nelze vysvětlit vývojově vyšší a charakteristicky lidské psychické děje (např. fakt volní regulace jedním, cítěním, abstraktním myšlením atd.); pokusy o takové vysvětlení selhaly stejně jako zklamala „fyzika duševního", ačkoli se dlouho udržovala v asocianismu. Materialista J. B. S. Haldane (1946) však připouští, že „hmota je něco mnohem bohatšího a složitějšího, než o tom snili mechanici materialisté". Nicméně materialisté připisují hmotě určité vlastnosti (samopohyb, odraz), které hrají v jejich pojetí duševního života zásadní roli; jde však o pouhé předpoklady, že tyto vlastnosti jsou jí na určité úrovni jejího vývoje vlastní. Formulace, že psychika je funkcí mozku, je nesprávná již proto, že se jedná přinejmenším o funkci interakce mozku s organismem na jedné a s životním prostředím na druhé straně. Výrazné spiritualistické stanovisko ve výkladu psychofy-

zického problému zaujal neurofyziolog J. C. Eccles (1953, 1970 aj.). Zejména ve svých edinburských přednáškách 1978 - 1979 (knižně 1980) podrobil materialistické pojetí psychiky ostré kritice a formuloval své vlastní pojetí. Podle Ecclese je materialistické pojetí psychiky v rozporu především s biologickou evolucí: v přírodní selekci se vyvinuly jen ty struktury a procesy, které přispěly k přežití. Podle biologické evoluce by se tedy mentální stavy a vědomí vyvinuly jen tehdy, jestliže by byly „kauzálně efektivní", přinášejíce nějaké změny v neutrálních dějích v mozku s následnými změnami v chováním, a to se může stát jen pokud je neurální stroj mozku („neural machinery") otevřen vlivům mentálních dějů. Eccles vyslovil hypotézu, že tento vliv myslí na děje mozku se uskutečňuje prostřednictvím zvláštních nervových struktur (→ Nervová soustava - stavba a činnost). Odpůrcem materialistického pojetí psychiky byl také neurofyziolog C. S. Sherrington (1933, 1941), který měl na názory J. C. Ecclese velký vliv. K dualistickému pojetí psycho-fyzického problému se hlásí také neurofyziolog R. W. Sperry (1952, 1963); je zajímavé, že toto pojetí je zastáváno právě neurofyziology. Důvodem je patrně skutečnost, že neurofyziologické vysvětlování psychických dějů je zatím velmi omezené a poznání činnosti mozku má dosud mnoho bílých míst, což umožňuje přijímání určitých postulátů. Ve spiritualisticky orientované psychologii je to *postulát duchovního činitele*, který působí na mozek a má vysvětlit složitější psychologické fenomény. Podle Ecclese se působení „sebe sama vědomé myslí" („self-conscious mind"), tedy jakéhosi duchovního činitele, na mozek uskutečňuje prostřednictvím tzv. modulů, zvláštní struktury uložené v neokortexu, která má spojení s asociálními oblastmi mozkové kůry. Interakce modulů s těmito oblastmi může generovat nekonečné množství neurofyziologických vzorců. Modulují asi 4 milióny a tak může být lidský mozek chápán jako klavír se 4 milióny klávesnic, na něž „hraje" lidský duch (sebe sama vědomá mysl). Ten modifikuje dynamiku časoprostorových vzorců těchto modulů a hraje tak v lidské psychice nejvyšší interpretativní a kontrolní roli. Podle J. C. Ecclese „všechny materialistické teorie myslí jsou nakonec redukovatelné na determinismus a tak vedou k popření lidské svobody a racionality". Z Ecclesova pojetí plyne možnost, že lid-

ská psýché může v některé formě přežívat smrt těla, která je fakticky smrtí mozku, a Eccles takovou možnost připouští. Nicméně *otázka postmrtné existence individuální psychiky* zůstává stále otevřená, neboť žádné důkazy pro ni nebyly, přes četné snahy, dosud podány. Nejsou jimi ani známé experimenty spiritistické, ani poznatky o zážitcích osob, které prodělaly stav klinické smrti (R. A. Moody, E. Kiibler--Rossová).

Filozof K. R. Popper spolu s J. C. Ecclesem (1977) podávají kritiku čtyř druhů materialistického pojetí psychiky: radikálního materialismu či fyzikalismu, jehož současným reprezentantem je W. V. Quine (1960) a podle něhož mentální procesy jsou druhem hmotných, resp. fyzikálních dějů; panpsychismu (Spinoza, Leibniz), podle něhož všechny věci jsou obdařeny určitým stupněm psychiky a jen pozorovány zvnějšku se jeví jako hmota; epifenomenalismu, který je modifikací panpsychismu a který může, ale nemusí mít formu psychofyzického paralelismu (psychické procesy probíhají paralelně, tj. nezávisle na fyzických procesech); teorie identity, podle níž jsou psychické procesy identické s určitými procesy v mozku, oba druhy procesů se pouze jevově liší, přičemž neurofyziologie a psychologie studují totéž různými metodami a vyjadřují totéž různými jazyky (H. Feigl, 1967). Radikálním materialistou je D. M. Armstrong (1968), podle něhož „stavy mysli nejsou ničím jiným než fyzickými stavy mozku“, což podle Poppera znamená, že všechny psychické reakce musí být vysvětleny fyzikálním determinismem, a to nejen např. proces myšlení, nýbrž i sociální vlivy. V rámci Popperovy hypotézy tří světů (materiálního, mentálního a světa kulturních obsahů) vyvinul Eccles vlastní hypotézu psychofyzického problému, kterou označuje jako *dualistický interakcionismus*: sebe sama vědomá mysl je nezávislá entita, která prostřednictvím nervových modulů určuje činnost mozku podle svých vlastních intencí, tj. modifikuje ji, integruje atd. Neurofyziologická argumentace, kterou Eccles tuto hypotézu dokládá, zde nemůže být rozebírána, ale poukazuje mimo jiné především na neurofyziologickou nevysvětlitelnost volního aktu, předpokládající pro jeho výklad zavedení duchovního činitele. Lze však namítnout, že je možné formulovat i jinou hypotézu a že z velmi omezených poznatků, které dosud o mozku máme, nutnost zavádění duchovního činitele neplatí.

Ruský neurofyziolog A. P. Lurija (slov. 1975) ke vztahu psychiky a mozku uvádí, že tu není nutné zavádět vysvětlující činitele, kteří „leží za hranicemi hmoty“; opakuje v dokonalejších formulacích materialisticko-monistické pojetí tohoto vztahu, jež je v podstatě analogií teorie identity. Podle Luriji má psychická činnost člověka složitou psychofyziologickou stavbu a na začátku její historie je vždy předmětný úkon a jazyk, který je i prostředkem formování *vědomí*; psychické procesy je nutné chápat jako systémy, které mají historický původ a složitou funkcionální strukturu a které jsou produktem dlouhodobého (u člověka sociálního) vývoje. V mozku jsou psychické procesy lokalizovány dynamicky, nikoli v prostorově omezených centrech, ale systémově. Lurija v tomto smyslu hovoří o „dynamické systémové lokalizaci funkcí ve velkém mozku“ a poznamenává: „Psychické procesy člověka, i když se zdají být nerozložitelné, se ve skutečnosti rozdělují v celém systému společně pracujících oddílů velkých polokoulí... složité pojmy psychické činnosti, známé jako vyšší psychické funkce, jsou složité funkcionální systémy opírající se o spolupráci zvláštních, někdy vzdálených částí mozku, z nichž každá vykonává svou dostatečně specifickou práci a přináší do realizace celého funkcionálního systému vlastní specifický přínos.“ To, co spiritualisté chápou jako duchovního činitele, je tedy podle Luriji vědomí. I zde však jde o vysvětlení velmi abstraktní, které využívá skutečnosti, že mozek vykazuje složitou a dosud ne zcela spolehlivě známou činnost, takže je k jejímu vysvětlení nutné postulovat různé činitele, tu duchovní povahy, tu povahy materiální.

Tzv. *psychofyzický paralelismus* je plodem karteziánského dualismu („pozorují velký rozdíl mezi duchem a tělem“ a „na ducha nepůsobí všechny části těla přímo, ale jen mozek“, napsal Descartes ve svých Úvahách o první filozofii) a pozitivismu a přímým důsledkem teze „ignoramus et ignorabimus“ - „neznáme a nepoznáme“ (F. du Bois Reymond, 1872). W. Wundt (1880) jej označil za „metodické pravidlo“ nutící nás k tomu, abychom při studiu a výzkumu psychických dějů hledali též jejich nervové koreláty; psychofyzický paralelismus podle něj současně znamenal ústup od substanciálního pojetí duše. Hlásal, že psychické a nervové děje jsou dva na sobě nezávisle probíhající procesy, tedy paralelní děje. Tím však na dlouhou dobu zatemnil

důležitou skutečnost, že duševní a nervové procesy jsou ve vztahu vzájemné interakce, a zejména že duševní děje působí na děje nervové, neuvědomělé a jejich prostřednictvím na fyziologii organismu. Dnes už je tedy psychofyzický paralelismus jen historickou záležitostí.

Podle L. Busseho (1903) existují tři možné odpovědi na otázku vztahu duševního a tělesného, vyloučíme-li spiritualistickou hypotézu jako nevědeckou: 1. paralelismus (duševní a tělesné je empiricky rozdílné, děje se paralelně, ale nepůsobí jedno na druhé), 2. dualismus (duševní a tělesné jsou dva odlišné jevy příslušející dvou různým substancím, duchu a hmotě), 3. materialismus (duševní je vlastnost nebo funkce hmoty, resp. její vysoce vyvinuté formy, mozku). Paralelismus, jak bylo již poznamenáno, byl vývojem překonán. O. Kiiupe (1895) uvažuje o těchto třech možných variantách materialistického výkladu psychofyzického problému: 1. duševní je materiální, 2. duševní je účinkem materiálního a 3. duševní je vlastností hmoty. První varianta výkladu vyjadřuje velice sporný naturalismus, resp. fyzikalismus, ale je ještě zastávána, druhá varianta je pouhou hypotézou a posléze třetí je neprokazatelným postulátem. Psychofyzický problém proto problémem stále zůstává.

Teorie psychiky jsou poznamenány četnými spory a rozpory v pojetí základních témat. T. Tomaszewski (1968) klasifikuje tyto teoretické spory o psychiku takto: 1. Téma podstaty psychických jevů: mentalismus versus behaviorismus. 2. Struktura psychických jevů: atomismus versus strukturalismus. 3. Průběh psychických jevů: determinismus versus funkcionalismus.

Mentalismus versus behaviorismus je sporem o předmět psychologie, tedy o to, co je psychika jako fenomén, v čem je specifická ve srovnání s jinými jevy. S tím je spojen i problém, jak přistupovat k jejímu studiu, tj. problém metodologie a metod, neboť povaha předmětu vědy určuje i její metodologii a výzkumné metody. Mentalismus (z latinského mens, mysl) rozumí psychikou mentální procesy, tj. prožívání. Naproti tomu behaviorismus (z anglického behaviour, chování) pokládá za předmět psychologie pouze smysluplné akty (molárního) chování, ztotožňuje psychiku s chováním a o psychice v podstatě ani nehovoří, používá však adjektiva psychické. Obě tyto pozice jsou krajní, neboť psy-

chické fenomény tvoří funkční jednota prožívání a chování, jak se dokazuje v tomto hesle.

Atomismus versus strukturalismus. Psychologové v minulém století a již i dříve hledali po vzoru fyziky a chemie prvky psychiky, z nichž by bylo možné sestavovat komplexní psychické děje, jako je např. myšlení. Za takové prvky byly považovány počítky a představy, které se podle zákonů asociace a s příspěvním pamětních prvků, tzv. engramů, spojují v řetězce psychických dějů. Později se však ukázalo, že psychické jevy tvoří struktury, které nejsou rozložitelné na prvky: již fyzik a filozof E. Mach na konci minulého století poukázal na fakt, že otočíme-li čtverec o 45°, podstatně změní svůj vzhled, aniž by se nějaká část, která ho skládá, nějak změnila. Později tzv. gestaltismus (z německého Gestalt, tvar, útvar ve smyslu struktury) tuto ideu strukturamiho pojetí psychiky podrobně rozpracoval. Psychické tedy nevystupuje ve formě izolovaných prvků, nýbrž ve formě struktur složených z určitých prvků, avšak tyto struktury vystupují jako celky, které jsou víc než suma prvků, které je tvoří a které jsou nerozložitelné (např. čtverec poznáváme stále jako čtverec, ať je jakkoli veliký, ať má jakoukoli barvu atd.). Nacházíme-li např. v prožívání určité prvky, jde tu spíše o celistvé modalitu nebo složky (city, snahy), nikoli o nějaké „psychoidy“, psychické elementy, dále nerozložitelné, z nichž by byly takové komplexní funkce, jako je např. myšlení, složený.

Determinismus versus funkcionalismus. Princip determinismu říká, že každý jev je determinován určitými činiteli a má svou příčinu v jevech předcházejících. B. F. Skinner (1953) požaduje, aby studium kauzálních souvislostí, které mají různou povahu, bylo nahrazeno funkční analýzou. Domníváme se, že když řekneme „člověk jí, protože má hlad“, poukazujeme na příčiny, ale ve skutečnosti provádíme pouze „redundantní deskripci“ (nadbytečný popis), tj. vykládáme jeden stav nebo proces jiným stavem nebo procesem. „Jí“ a „má hlad“ je totéž, říká Skinner, protože odmítá zabývat se vnitřními psychickými stavy, které jako psychologické příčiny jsou někdy dále převáděny na příčiny biologické (např. pocit hladu je vyvoláván úbytkem glukózy v krvi, který stimuluje určitá centra v hypothalamu, ale i stahy stěn prázdného žaludku). V tomto smyslu je *psychologická příčinnost* zvláštním případem kauzality: psychologickými příčinami jsou vlastně motivy chování,

kteřé jsou současně účelnými jevy. Současně funkce každé jednotlivé složky nějakého systému může být pochopena jen s ohledem na činnost celku a jeho organizace jen ve vztahu k nějakému cíli (R. Ashby, 1961). Podle K. Jasperse (1965) „všechna poznaná kauzalita má mechanický charakter“ a „život si sice slouží mechanismy... ale mechanismy jsou samy životem vytvářeny“. C. Buřt (1962) pokázal na to, že psychické jevy jsou způsobovány množstvím konvergujících vlivů, nikoli jednoduchou příčinou: např. pravděpodobnost, že se určité dítě stane delikventním, neurotickým apod., je funkcí celé skupiny podmínek, nikoli jen jedné, která by vystupovala jako příčina, tedy $p = f(a+b+c\dots)$. Proto se v klinické psychologii hovoří spíše o etiologii (nauka o původu, v daném případě např. určitého druhu poruchy chování u dítěte). Psychologická kauzalita nemá mechanickou povahu lineární kauzality, nýbrž složitých motivačních procesů, které jsou cílově zaměřeny. G. W. Leibniz ve své Monadologii (1714) rozlišuje „působící příčiny“ vyvolávající pohyb těla a účelové příčiny („Zweckursachen“) působící duševní děje. Později byly činné pokusy podat model účelného chování založený na zvláštním pojetí příčinnosti (G. Klaus, 1963, I. T. Bžalava, 1966, který Klausův model korigoval). Avšak *smysl psychického dění* nevyplyvá jen z vlivu aktuální situace, nýbrž z celé kontinuity psychického života jedince, protože každá reakce je určována také individuální a v některých případech i druhovou zkušeností jedince; psychicky přítomné je vždy nějak zakotveno v minulosti jedince, nejsou to diskrétní děje, ale plynulý proud dění a v aktuálním chování nevystupuje nic, co by nemělo vazbu na minulost (Skinner, 1953). L. V. Krušinskij (1960) vysvětluje zaměření chování tzv. extrapolačním reflexem: z toho co probíhá, vyvozuje subjekt na základě zkušenosti to, co bude následovat, a to pak vystupuje jako podnět k reakci.

Prožívaný svět. V průběhu interakce individua s jeho životním prostředím se jeho svět strukturuje jako svět významů (J. von Uexküll, 1933, G. H. Mead, 1934); vystupuje primárně nikoli jako svět fyzikálně chemických podnětů, nýbrž objektů, jevů, věcí, osob, které jsou nositeli určitého významu. Tyto *významy* vystupují jako symptomy a signály toho, co je pro život individua smysluplné, co mu přináší nebo může přinést určité uspokojení, co ho varuje před nebezpečím, co ho přímo ohrožuje

je atd. K orientaci v životním prostředí je nutné rozlišovat biologicky významné (užitečné, škodlivé) a biologicky nevýznamné. Toto rozlišování je zčásti vrozené (reflexy, instinkty), zčásti naučené (učení je ve své podstatě významotvorný proces). U člověka se aspekt biologické významnosti situací rozšiřuje na významnost sociální, resp. společenskou. Blesk je signálem nebezpečí ohrožení života ve smyslu biologickém, vyslovení nespokojenosti nadřazeným je signálem hrozby ztráty zaměstnání, resp. společenského postavení apod. Svět jako svět významů indukují dva základní druhy vztahů individua k přírodní a společenské skutečnosti (pomineme-li vztahy neutrální a ambivalentní): *apetence a averze*, tj. situace, jimiž je člověk přitahován, protože v nich prožívá něco příjemného, a situace, jimiž je odpuzován, protože v nich prožívá něco nepříjemného. V kontextu právě uvedeného je zřejmé, že významy situací a stimulací se konstituují v *prožívání*, které je tak primárním a esenciálním psychickým, a tedy i psychologickým, jevem. Naproti tomu *chování* je určitým výrazem prožívání, a to ve smyslu instrumentálním, neboť má zajistit odpověď na situaci tak, jak vystupuje v prožívání člověka, které jí vtiskuje určitý význam. „Prožíváním je psychický jev potud, pokud je určován kontextem života individua. Ve vědomí prožívajícího individua vystupuje tento kontext jako souvislost cílů a motivů. Určují smysl prožitého jako něčeho, co se se mnou stalo. V prožívání nevystupuje do popředí pouze předmětný obsah toho, co se v něm odráží, co je poznáno, nýbrž také jeho význam, který během mého života dostává: že jsem to věděl, že jsem si to ujasnil, že jsem tím vyřešil úkoly, které se přede mnou objevily, a že jsem tím překonal obtíže, se kterými jsem se setkal. Prožívání je určováno osobním kontextem, stejně jako vědění kontextem předmětným; přesněji řečeno je prožíváním, pokud je určováno osobním kontextem a je vědění, pokud je určováno kontextem předmětným. Prožíváním se stává pro člověka to, co je pro něho osobně významné“ (S. L. Rubinštejn, 1964). Tato hluboká charakteristika prožívání vystihuje velmi přesně jeho centrální roli v přístupu k lidské psychice. Současně poukazuje na dvojí kontext, v němž prožívání vystupuje, totiž jako *vědomé a nevědomé prožívání*, přičemž tento rozdíl je dán vědomím kauzálních souvislostí psychických vztahů, resp. vědění

ním. Např. vědomý cit není jen cit, který si člověk uvědomuje jako zážitek určité kvality, určitého obsahu (např. lásky nebo nenávisti), nýbrž cit, o kterém ví, proč jej cítí a čím tento cit ve své podstatě je (např. jedinec se může vůči určité osobě chovat podrážděně, arogantně a s pocity antipatie, ale neví, že je to vlastně výrazem nenávisti). (-> Nevědomí, —> Vědomí.) Současně zde vystupují další *kontexty prožívání*: předmětný (poznávání, identifikace objektů) a „osobní“ (citové vztahy); z jednoty či z rozporů poznávání (identifikace významů v objektivním smyslu) a cítění (osobní smysl, hodnota určitých situací) pak vyplývají určité snahy, které se za vhodných okolností mohou realizovat v jednání, řeči, nebo dostávají určitý vnější výraz. Tím jsou dány i vztahy mezi prožíváním a chováním: chování je vždy vyjádřením toho, co subjekt prožívá, ale protože zážitek může být rozporný (pocitují vůči určité osobě nelibost, ale vím, že by nebylo účelné ji dát najevo), vyjadřuje chování vždy výslednou snahu a nemusí být v tomto smyslu signifikantním projevem toho, co člověk prožívá (krajními případy toho jsou předstírání a zastírání). Zdrojem významů je *psychická rovina lidské existence*, tj. významy vyplývají z interakce psychiky a životního prostředí; přitom vystupují produkty „objektivního“ poznání jako významy v užším slova smyslu (např. jako významy určitých slov, pojmů, předmětů pro určitou praxi atd.) a jako osobní smysl situací pro jednání člověka. Podle G. H. Meada (1934) relace mezi individuem a jeho prostředím vyjadřuje *čin*, který současně odráží interakci mezi prožíváním a chováním a výslednou snahu, která z ní vyplývá. Na rozdíl od *akce*, která je vždy spojena s pohyby ve smyslu aktivního jednání, může čin vyjadřovat i zdržení se akce: učinit něco znamená zaujmout určitý vztah, např. také nepodniknout nic. Dynamika vnitřního života člověka ve smyslu psychologickém, tj. *intrapsychická dynamika*, se projevuje interakcí psychiky a životního prostředí a směřuje k přizpůsobení individua životním podmínkám, ať už pasivní adaptací, nebo jejich přetvářením. Aby byla smysluplná - a tak se jeví - musí mít nějaký základní vztažný rámec, v němž by se tato smysluplnost utvářela. Tímto základním vztažným rámcem psychické dynamiky a jejích projevů v chování je *udržování a restaurace psychické rovnováhy* (psychického ekvilibria), která je analogická fyziologické

homeostáze a která je také příznakem psychického zdraví a úspěšné adaptace. Jejím východiskem je prožívání, jejím nástrojem jednání. Proto koncepty adaptace a psychického ekvilibria jsou komplementární, jsou to dvě stránky téže tendence individua, z nichž jedna - vnitřní psychická rovnováha - je zaměřena „dovnitř“ a druhá - adaptace - navenek, přičemž první je podmínkou ustavení druhé a naopak.

Prožívání. Jak již bylo uvedeno, je prožívání klíčovou psychologickou kategorií a současně primárním a bazálním psychickým fenoménem, který vykazuje tři modalit: poznávání, cítění a snažení. První má výrazně předmětnou povahu; city mají zážitkově akcent libosti či nelibosti a určité míry vzrušení, k čemuž přistupuje prožívání zvláštních kvalit, u různých citů různých, dále neanalyzovatelných (radost, smutek, strach, zloba atd.); snahy mohou být předmětné (přání něčeho konkrétního, úsilí o něco konkrétního), nebo mohou mít povahu neurčitěho podněcování (touha). L. Klages (1928) poukázal na fenomenologický rozdíl mezi prožíváním a vědomím, ale interpretoval jej metafyzicky v rámci své filozofie života. W. Dilthey (1895) označil prožívání za „uvědomování si duše“ a za „reálnou kategorii života“; za centrum „duševní struktury“ prožívání pokládal „svazek pudů a citů“ a básnický poukázal na to, že v prožívání je přítomen „proudící život“. Ve fenomenologických analýzách prožívání je zdůrazňována jeho subjektivnost a vazba k jástvi. „Prožívání se uskutečňuje mezi dvěma póly, oduševnělou bytostí a horizontem prostředí“ (Ph. Lersch, 1962). Předmětem prožívání je vnější svět i stav vlastního těla a vlastní mysli (sebereflexe). Ve vzpomínkách se člověk vrací k tomu, co prožil, ve snění si představuje, co prožije. Také zvířata nepochybně prožívají určité emoce, vnímají a myslí a patrně mají i představy. Až do 18. století bylo duševno, chápané v podstatě jako prožívání, tříděno na poznávání a „žádosti“ (G. W. Leibniz, Ch. Wolf). Teprve ve druhé polovině 18. století se vlivem vysokého hodnocení citů u J. J. Rousseaua vysadilo třídění zážitkových modalit do tří tříd (A. Messer, 1934). Avšak hovořilo se spíše o vědomí nebo o „vnitřní zkušenosti“ než o prožívání. Posléze došlo ještě k fenomenologické diferenciaci poznávání na vnímání, představy a myšlení; za zvláštní modalitu poznávání je považována fantazie (obrazotvornost), přechod mezi vje-

my a představami tvoří tzv. následné obrazy. Prožívání, jak ukázal W. Dilthey a nověji např. F. J. Vasiljuk (1988), lze také analyzovat v termínech užšího významu, než jsou výše uvedené, dále neanalyzovatelné modalitě (např. „snaha po sebeprosazení“ apod.).

Chování je projevem prožívání; pokud je spojujeme s pozorovatelnou aktivitou individua, s pohyby, abstrahující od různých projevů žláz s vnějším vyměšováním, je to v podstatě činnost kosterního svalstva (běh, uchopování, zápas). Obvykle je však chápáno v širším významu jako „odpovědi organismu na změny v jeho okolí“ (K. V. Smith a W. M. Smith, 1958) nebo jako „objektivní projevy celkové aktivity člověka a zvířat“ (H. Piéron, 1951). Všeobecné pojetí chování podal E. R. Hilgard (1957) v následující definici: „Chováním rozumíme takové aktivity organismu, které mohou být pozorovány jinou osobou nebo experimentátorovými přístroji.“ Je to tedy činnost svalů a žláz s vnitřní i vnější sekrecí. Chování není jen reakcí na okolí individua - člověk může naříkat nejen proto, že mu někdo něco zlého učinil, ale také proto, že ho bolí zub; nejde ovšem jen o „odpověď organismu“, tj. jen o biologickou aktivitu, nýbrž o odpovědi osobnosti člověka. Funkcí chování je prostorová relace: uniknout z místa nebezpečí, přiblížit se k atraktivnímu objektu, zaútočit na zdroj frustrace, a proto se vykazuje především jako určitý pohybový vzorec. Obvykle se rozlišují tři kategorie chování: jednání, řeč a výraz (mimický, pantomimický, resp. tzv. kinezika, „řeč těla“, tj. nevědomá exprese různých tendencí v mimovolních pohybech). Uvažuje se o *vztazích chování a činnosti*, chování a aktivity organismu a dalších. Významově širší je pojem aktivity; chování je zvláštním případem aktivity, zahrnuje sice také vegetativní reakce (bušení srdce, zrychlené dýchání atd.), ale pojem aktivity zahrnuje všechny změny v životě organismu. Méně jasný je *pojem činnosti*, který je někdy používán jako významový ekvivalent pojmu aktivity, jindy, v užším smyslu, jako označení tzv. předmětné činnosti, tj. zabývání se nějakým objektem (např. práce). Důležité je *rozlišení molekulárního a molárního chování*. První vyjadřuje spíše fyziologický pohled (chování svalových vřetének, krevních vlásečnic), zatímco druhé vyjadřuje pohled psychologický; molární chování je psychologicky smysluplná pozorovatelná pohybová struktura, jako je např. útěk nebo útok, psaní dopisu nebo přednáška apod.

R. A. Littman a L. Rosen (1950) podávají následující rozlišení molekulárního a molárního chování: **molekulární chování** **molární chování**

fyziologické projevy odvozené (vědecké abstrakce)	psychologické projevy fenomenální (smysluplné celky)
jednoduché reflexy kratší časové souvislosti nemá sociální význam	komplexní reakce delší časové souvislosti má sociální význam

Jakýsi přechod od molekulárního k molárnímu chování tvoří reflexy. Předmětem psychologie je pouze molární chování, protože tvoří psychologicky interpretovatelné, a tedy psychologicky relevantní, smysluplné pohybové celky. Podstatným znakem je *instrumentalita chování*, jeho subjektivní účelnost; chování se stává nástrojem adaptace. To vyjadřuje termín *adaptivní chování* (situačně určené chování, které může mít i formy simulace, disimulace a stylizace). Tzv. *expresivní chování* vyjadřuje emoce subjektu v jejich, dalo by se říci, přirozeném projevu. Konečně tzv. *substituční chování* představuje zvláštní případy, kdy určitý způsob chování zastupuje svůj původní účel (např. krádež neslouží obohacení se, ale je např. aktem nevědomé agrese, ukradené předměty si zloděj neponechá, ale třeba je zahodí apod.; patří sem zřejmě i „hry neurotiků“, jak je popsal E. Berne, 1964, česky 1970).

To, co zde bylo o psychice uvedeno, shrme nyní do přehledného schématu (na další stránce dole), které lze označit jako *logogram psychiky*.

Strukturovaný a dynamický celek psychického dění člověka vyjadřuje pojem *osobnost*, který současně představuje systém psychofyzických dispozic jako interních intervenčních prvků (vnitřních činitelů) psychického reagování.

V psychologických teoriích je především tematizován vztah *psychiky a evoluce* jako otázka funkce psychiky, tj. jaký smysl měla a má ve vývoji organismů. Odpověď na tuto otázku tu již byla naznačena: funkcí psychiky je adaptace, resp. adaptabilní regulace života organismů. P. J. Galperin (1984) v tomto smyslu hovoří, možná přesněji, o funkci orientace jako nevyhnutelném předpokladu regulace činnosti individua. Z nutnosti orientace v životním prostředí pak vyplývají následující konkrétní funkce a jejich psychické ekvivalenty (viz další stránka nahoře).

Konkrétní funkce a jejich psychické ekvivalenty

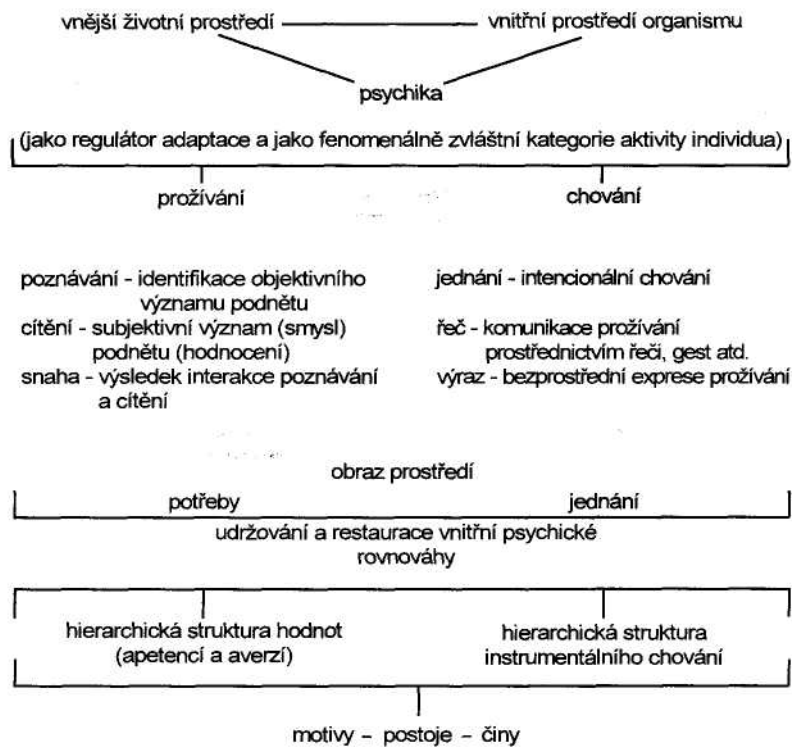
příjem, tvorba a používání informací hodnocení informací (a s tím spojená mobilizace energie)	poznávací procesy (vnímání, představy, myšlení)
pohnutka či podnět k akci adaptace na změněné životní podmínky (založené na získávání, uchovávání a využívání zkušenosti)	motivace paměť a učení

220

i vnější rovnováhy mezi daným a optimálním stavem individuálního bytí (mezi psychickým „je“ a „má být“).

Literatura:

Berelson, B., Steiner, G. A.: Humanbehavior, New York 1964. *Gruhle, H. W.:* Verstehende Psychologie (Erlebnislehre), 2. vyd. Stuttgart 1956. *Holas, K.:* Chování, subjekt, psychika, Praha 1971. *Kováč, D.:* Teória všeobecnej psychologie, Bratislava 1985. *Lomov, B. F.:* Metodologické a teoretické problémy psychologie, Praha 1988. *Neel, A. F.:* Theories of psychology: A handbook, Cambridge Mass. 1969. *Wolf, G., Hess, J.:* Seele oder Programm? Jena--Berlin 1982.

Logogram psychiky

PSYCHOHYGIENA

Jednou z největších hodnot lidského života je nepochybně zdraví. Proto se vyvinul zvláštní vědní obor, hygiena (zdravověda), věda o zdravém způsobu života, která dnes vytváří

celý komplex specializovaných oborů (pracovní hygiena, školní hygiena atd.)- Jedním aspektem lidského zdraví je *duševní zdraví*, jehož definice není jednoduchá a jednotná (→ Psychopatologie). Duševní zdraví umožňuje bezporuchové fungování člověka v podmínkách jeho společenského života, soukromého i veřejného, a je spojeno s osvobozením od pocitů úzkosti a s pozitivními postoji vůči sobě samému (sebeakceptování) a vůči ostatním (akceptování druhých), pokud ti to pro jedince nepředstavují nějakou objektivní hrozbu. O duševní zdraví pečují psychohygienu, kterou H. Meng (1943) vymezuje prostě jako „ochranu duševního zdraví“. L. Míček (1984) *definuje psychohygienu* jako vědu o duševní hygieně a uvádí: „Duševní hygienou rozumím systém vědecky propracovaných pravidel a rad sloužících k udržení, prohloubení nebo znovuzískání duševního zdraví, duševní rovnováhy.“ Podle D. Bartka (1976) pojem psychohygieny zahrnuje „mnoho problémů zdravotních, výchovných, politických, psychologických, etických, estetických atd. Udržet duševní zdraví - to je víc než profylaxe (tj. ochrana disponovaných jedinců před onemocněním), víc než prevence (tj. odstraňování škodlivých faktorů, které by mohly působit škodlivě i u zdravého jedince). Jde o takovou úpravu životních podmínek člověka, která by u něho vyvolala pocit spokojenosti, osobního štěstí (můžeme-li použít tento termín), fyzické a psychické zdatnosti a výkonnosti“. V tomto smyslu psychohygienu zahrnuje problém podmínek udržování zdravého duševního vývoje od raného dětství až ke stáří a v různých oblastech života člověka (práce, škola, manželství, rodina, rekreace atd.). Podnětem k ustavení a vývoji psychohygieny byla zřejmě práce C. W. Beerse (1908) *Duše*, která našla sebe sama (česky *Duše*, která se našla, 2. vyd. 1937). Roku 1908 bylo založeno americké hnutí Mental Hygieny a roku 1948 World Federation for Mental Health, která sdružuje kolem třiceti zemí celého světa a vyvíjí významnou činnost. Podle H. Menga (1943) „psychohygienu spojuje psychiatrii a vnitřní lékařství

s psychologii a patopsychologií“; lze ji tedy pokládat za interdisciplinární obor, jehož tematika a koncepce vyjadřují závislost hygieny těla na hygieně duševního života a naopak. Podle L. Míčka (1984) „duševní hygiena je disciplína stojící na rozhraní věd lékařských, psychologických a sociálních... zabývá se problémy adaptace a lehčími případy maladaptace člověka, tedy lehčími poruchami duševní rovnováhy... je zaměřena spíše na psychoprophylaxi, prevenci a zabývá se problematikou upevňování duševního zdraví“. Tím se také liší od psychoterapie, která se zaměřuje na léčení těžších psychických poruch již existujících, jakož i na spoluléčení nemocí tělesných psychologickými prostředky. Význam psychohygieny narůstá s přibýváním tzv. civilizačních chorob majících svůj původ především ve zvětšujícím se vlivu stresorů (faktorů vyvolávajících fyzickou a psychickou zátěž, které souvisejí se současným způsobem života a s životním prostředím industriální společnosti). (-> Frustrace a stres.)

Za základní *kritéria duševního zdraví* pokládá M. Jahodová (1958): 1. realistické pojetí sebe sama, sebeakceptaci a seberealizaci, 2. vnitřní integraci založenou na pevném a jednotném pojetí světa a sebe sama, jakož i na svém místě ve světě (smyslu života), 3. autonomii, tj. relativní nezávislost na vnějším prostředí a jeho zvládnutí v lásce, práci a hře, což předpokládá rovnováhu mezi vlastními zájmy a zájmy osob, s nimiž jedinec vstupuje do interakce; spontánnost, tj. pohotovost vyjádřit volně své pocity a postoje. V uvedených bodech jsou kritéria stanovená M. Jahodovou propojena s kritérii, která určí další představitelé psychohygieny. Z uvedené vyplývá, že podmínkou duševního zdraví je vnitřně harmonická osobnost žijící v harmonických vztazích se svým okolím a připravená realisticky řešit životní problémy a realisticky nahlížet své životní perspektivy. To jsou ovšem kritéria platící pro život v demokratické, názorově pluralitní společnosti, která však sama není bez problémů, a proto výraz „adaptace na vnější podmínky života“ má velmi relativní význam, nezahrnuje-li také aktivní přetváření těchto podmínek. Je-li ovšem svět v němž žijeme sám nemocný, znamená adaptace spíše konfrontaci a pokus o změnu životních podmínek (politických, ekologických atd.). Existují ovšem i nep psychologické, objektivní podmínky duševního

zdraví (bydlení, výživa, dostatek odpočinku, pohybu a další). Vyloučíme-li vlivy dědičného zatížení a různých tělesných chorob (např. dysfunkce žláz s vnitřní sekrecí), defektního tělesného vzhledu a negativních osudových událostí, pak je pro duševní zdraví rozhodující *vliv životního prostředí*, a to jak ve smyslu bio-fyzikálním, tak i sociálním. To znamená, že jsou jakkoli postižené osoby z psychohygienické péče vylučovány, naopak vyžadují zvláštní pozornost a péči. Předpokladem zdravého duševního vývoje je tedy od útlého dětství až po stáří psychologicky přiměřené sociální prostředí (rodina, manželství, pracovní prostředí), mezilidské vztahy bez významných konfliktů, resp. bez vážné a dlouhodobé psychické zátěže: vnější harmonické vztahy podmiňují v podstatě harmonii vnitřní a naopak. Znamená to také dostatečné uspokojování sociálních potřeb jedince (možnost kontaktů, projevení kompetence, získávání opory atd.).

Životní prostředí tvoří ovšem také ekosystém v nejširším slova smyslu, tj. *přírodní podmínky života* dané určitým civilizačním rámcem. Vedle podmínek klimatických tu v dnešní industrializované společnosti vystupuje řada negativních vlivů (kontaminace životního prostředí různými škodlivinami, nadměrná hlučnost, přelidnění, hyperstimulace masmédií, ale také bydlem v anonymních panelácích, nedostatek příležitostí ke zdravé rekreaci a další). Důležitou součástí preventivní psychohygieny jsou proto *antistresové programy* (cvičení umožňující psychickou a fyzickou relaxaci), umožňující vyrovnávat se s vlivy stresu (→ Frustrace a stres). Psychohygienické problémy vystupují v širších souvislostech hodnotové orientace jedinců (honba za požitky, kariérou, ale také altruismus atd.). Důležitý vliv mají *přiměřené životní aspirace* (mnohostranná seberealizace, přiměřené využití volného času atd.), s nimi spo-

jené *zdravé sebevědomí a sebezpozování se* (asertivita), déle *plnohodnotné partnerské vztahy* a další činitele.

Z hlediska *prevence* je důležité předcházení každodennímu napětí a měštnání afektů, kompenzování jednostranné psychické činnosti činností tělesnou a naopak, včasná změna prostředí, je-li zdrojem neodstranitelného zatěžování, kompenzace pracovního vypětí rekreací, zbavování se strachu, aktivní odpočinek a pěstování zájmů, obecně pak *autoregulace citění a myšlení*, která má mnoho aspektů a forem (např. uvolňování se od tzv. negativních meditací - zabývání se starostmi - odraňování napětí relaxací, zbavování se stísněných závislostí a zloby, ale také svěfování se, které předpokládá spolehlivé a chápající sociální zázemí v přátelských vztazích atd.). V psychohygieně se doporučuje, mimo jiné, *strategie interference*, tj. nahrazování nepřijemných duševních obsahů příjemnými, tedy jakési „emoční přeladění“, kterého lze dosáhnout různými způsoby. V manželství a v erotickém životě je nutné dbát na to, aby nedocházelo k záměně rolí, aby byl ustaven kooperativní vztah rezignující na dosažení maximálního osobního dobra, předpokládající důvěru, pohotovost ke kompromisu, k oběti, smysl pro odpovědnost, vyvarování se nudných stereotypů, a tím i přesycení a další. V každém sektoru lidského života lze uplatnit určitá psychohygienická pravidla, která umožňují soužití bez zbytečných rizik a napětí.

Literatura:

Bratko, D.: Moderní psychohygiena, Praha 1976.
 Caplan, G.: Duševně zdravie v rodině a společnosti, Bratislava 1970.
 Levý, M. R., Digman, M., Shirrefs, J. H.: Essentials of life and health, 4. vyd. New York 1984.
 Meng, H.: Ochrana duševního zdraví, Praha 1949.
 Míček, L.: Duševní hygiena, Praha 1984.
 Pfister-Ammende, M.: Geistige Hygienē: Forschung und Praxis, Basel 1955.

PSYCHOLOGIE - PŘEDMĚT

Vědecké vymezení předmětu psychologie není snadné vzhledem ke zvláštní povaze jevů, které zkoumá (-> Psychika). Obecně řečeno, psychologie zkoumá *psychické jevy*, ale zůstává otázka, čím tyto jevy jsou, v čem je jejich specifická ve srovnání s jinými fenomény, s nimiž společně vystupují; např. řada jevů, které označujeme jako psychické (třeba emoce), je doprovázena jevy fyziologickými. Psychické jevy jsou jednou z více stránek činnosti organismů a mohou být z celku této činnosti jen uměle vyabstrahovány. Vytvářejí pak určitou, relativně samostatnou kategorii fenoménů, specifickou ve smyslu fenomenologickém; fakticky jsou úzce spojeny s činností organismu vůbec, současně jsou determinovány vlivy vnějšího životního prostředí. V těchto činnostech - máme-li nyní na mysli organismy, jež označujeme jako lidská individua - nacházíme zvláštní druhy jevů, které pojmenováváme prožívání a chování: psychické jevy jsou fenomény prožívání a chování, ale to je jen velmi obecná charakteristika psychiky. Historicky se vyvinula *různá pojetí předmětu psychologie*:

- *Psychologie jako věda o duši*. Pojem duše se historicky vyvinul z představy oživujícího činitele, resp. substanciálního nositele života; jeho pozdější filozofické pojetí nacházíme již u Homéra v 8. - 9. století př.n.l. Ve 3. století př.n.l. napsal Aristoteles spis O duši, který se stal historickým východiskem psychologie. Ta byla pak přes dva tisíce let pěstována jako věda o duši s akcentem na filozofických úvahách o substancialitě, duchovnosti a nesmrtnosti duše (L. J. Pongratz, 1987), především pod vlivem teologie a metafyziky. Duše byla chápána jako zvláštní substance, která je nositelkou života, k němuž byly počítány i psychické jevy. V polovině 19. století se vlivem rozvoje přírodních věd psychologie oddělila od filozofie a pojem duše byl jako nevědecký opuštěn (F. A. Lange, 1866,razil heslo „psychologie bez duše“), nebo byl uznáván jako pouhý postulát („aktualistický pojem duše“ u W. Wundta). Ustala éra „racionální“ (speku-

lativní) a nastala éra empirické (na vědeckém bádání založené) psychologie. Později byla otázka substrátu psychických procesů a jednoty psychického života ve smyslu kontinuity průběhu a identity subjektu, jakož i konstantnosti poznání objektů, připsána osobě, resp. osobnosti (Pongratz, 1987). Pojem duše byl tak v jistém smyslu nahrazen pojmem osobnosti, jímž měl být vysvětlen fakt, že duševní život tvoří jednotu a funguje jako individuální celek. Nicméně s krizí mechanistického pojetí světa (svět se začal jevit spíše jako organismus než jako mechanismus) na konci dvacátých let našeho století a se zaváděním systémového pojetí vznikl koncept organismu jako samoregulujícího se systému, který znovu ukázal na nutnost postulovat existenci účelně fungujícího integrujícího činitele. Aristoteles uvedl, že „duše je entelechií těla“, tedy v těle působící účelnou silou (slovo entelechie znamená „mít cíl“). Nemožnost vysvětlit psychické děje nervovými mechanismy vedla pak, zejména v neurofyziologii, k tendenci postulovat existenci duchovního činitele, který by vysvětloval zvláštnosti duševního dění (Ch. Sherrington, C. J. Eccles a další). V současnosti existují určité tendence vrátit se k pojmu duše v jejím původním aristotelovském významu. Např. katolický filozof C. Tresmontant (1971) uvádí, že tělo nemůže existovat bez informace či oživení, bez toho je jen neživou hmotou; duše organizuje hmotu, aby vytvořila živé tělo; organismus je v podstatě psychismus. Současně však existují výhrady vůči znovuzavádění pojmu duše do psychologie, které je pokládáno za nevědecké. Pojem duše je uchovávan především v teologii: „Člověku je vlastní duchovní a nesmrtelná duše“ (Pius XI. v encyklice Divini redemptoris, 1937). Pokusy prokázat nesmrtnost duše ve spiritismu a z některých průvodních jevů klinické smrti zatím selhaly. A tak pojem duše vyjadřuje stále ještě jen pouhou hypotézu, resp. akt víry náboženského druhu. Nověji používá pojmu duše jen velmi málo psychologů, řada z nich jen jako popisného termínu: „Duše je svět prožívání“ (E. Kretschmer, 1963 a jiní).

- *Psychologie jako věda o subjektivní zkušenosti*. Na filozofický empiriokriticismus R. Avenaria a E. Macha z konce minulého a z přelomu tohoto století, který za jedinou

skutečnost pokládal zkušenost, navázal americký psycholog E. B. Titchener (1928): „Všechno lidské poznání je derivováno z lidské zkušenosti; není jiného zdroje poznání.“ Rozlišil dvojí druh zkušenosti: 1. zkušenost závislou na osobě, 2. zkušenost nezávislou na jediné osobě. První je předmětem psychologie, druhá jiných věd (např. fyziky atd.); fyzika a psychologie mají tedy co činit s tímž materiálem, zkušeností, která však vystupuje jednou jako jevy hmotné, jindy jako nehmotné; fyzika má co činit s hmotou, psychologie se subjektivní zkušeností, nazývanou též mysl. Psychologie tak může být definována jako věda o myslí, kterou lze chápat jako „úhru lidské zkušenosti, uvažované jako závislé na zakoušející osobě“ (Titchener, 1928). Podobně se vyjadřoval H. Münsterberg (1890). Tyto názory kritizoval již W. Wundt (1905), který používal termínů vnitřní a vnější zkušenost (první vyjadřuje to, co se děje v subjektu, druhá to, co se děje v jeho okolí), ale odmítal oddělování obou druhů zkušenosti, neboť např. takové jevy vnitřní zkušenosti, jako jsou city, jsou spojeny s vnějšími věcmi. Výrazy vnější a vnitřní zkušenost nevyjadřují různé předměty, nýbrž různá hlediska, píše Wundt a uvádí, že každá zkušenost má dvě dimenze: obsah, který je nám dán, a naše pojetí tohoto obsahu; první se označuje jako objekt zkušenosti, druhé jako zakoušející subjekt. Z toho pak plynou dva směry ve zpracování zkušenosti: přírodověda, která se zabývá objekty zkušenosti, nezávisle na tom, jak je pojímá subjekt, a dále psychologie, která „zkoumá celý obsah zkušenosti v jeho vztazích k subjektu, tj. bezprostřední zkušenost“. F. Krejčí (1902) to formuluje takto: „Duševní jsou děje, jež si uvědomuji bezprostředně. Hmotné, jež si uvědomuji prostřednictvím dějů duševních.“ To, že se pohybuje např. strom, si uvědomuji jen tehdy, když vidím nebo hmatám; to, že vidím, hmatám, chci, je činnost, kterou si uvědomuji „samu pro sebe“. Jevy, jež si uvědomuji bezprostředně, mohu nazývat stavy vědomí (Krejčí). Pojetí psychologie jako vědy o vědomí formuloval kategoricky také Th. Ziehen (1914): Psychické je jen to, co je dáno v našem vědomí - psychické a vědomé je identické. Podobně se vyjádřil W. James (1905), jakož i F. Krejčí (1902): „Věda o stavech vědomí jest psycho-

logie.“ Krejčí dále uvádí, že jevy vědomí jsou i závislé na subjektu (přestane-li si subjekt uvědomovat bolest nebo hněv, přestanou tyto jevy existovat, přestane-li si však uvědomovat např. strom, existuje tento dále nezávisle na vědomí subjektu). Tak můžeme proti sobě postavit nitro jako soubor stavů vědomí a vnější svět jako souhrn jevů hmotných: „V tomto smyslu zveme jevy duševní vnitřními a jevy hmotné vnějšími.“ Nicméně je-li všechno jen zkušenost, je i hmotné jen druhem dojmu, vnitřní zkušenosti. Pojetí psychologie jako vědy o subjektivní, vnitřní či bezprostřední zkušenosti neboli vědomí je však poplatné spornému gnozeologickému přístupu (skutečnost = zkušenost), v němž psychické a nepychické je oddělováno velmi uměle, neboť obsahy vědomí jsou závislé nejen na tom, co se děje v těle, ale i na tom, co se děje v jeho okolí. Kromě toho je tu pojem vědomí brán v užším významu a není chápán jednotně. Pojem bezprostřední zkušenost je sporná gnozeologická konstrukce; operuje se tu s nejasně vymezenými termíny vědomí, uvědomování, bezprostřední zkušenost atd. Vědomím vymezený předmět psychologie by tuto vědu omezoval jen na studium lidské psychiky, ačkoli psychika je jev vlastní i zvířatům.

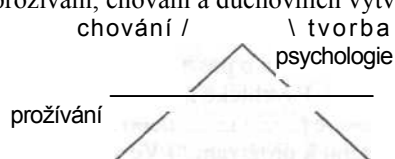
- *Psychologie jako věda o chování*. V. M. Bechtěrev na začátku našeho století svou kritikou subjektivistické psychologie vědomí a požadavkem „objektivní psychologie“ (jejíž předmět spatřoval ve studiu reflexů) připravoval zásadní obrat v pojetí psychologie. Ten vyvrcholil vystoupením J. B. Watsona (1913), který vymezil předmět psychologie jako studium chování, tedy toho, co člověk činí a říká. Jde o tzv. behaviorismus (z anglického behaviour, chování), který je pokusem o ustavení objektivní vědecké psychologie; objektivními vědeckými metodami může být podle Watsona a jeho četných následovníků studováno jen chování. Behaviorismus je dodnes v pojetí předmětu psychologie převládajícím směrem, ačkoli je sporný. Podle W. McDougalla (1926) „jediná možnost je definovat psychologii jako vědu o chování“. Pojem chování může být totiž definován způsobem, který neobsahuje žádné spekulace a hypotézy. Pojmy vědomí a mysl („mind“) McDougall odmítá jako neurčitě, vymežitelně jen spekulativně a hy-

poteticky. V tomto smyslu je pak psychologie definována převážně jako „věda, která studuje chování člověka a ostatních živočichů“ (E. R. Hilgard, 1957, 1962), nebo jako „věda o lidském a animálním chování“ (C. T. Morgan, 1961). Nikdo se nikdy nedotýkal mysli, neviděl a neslyšel ji, avšak může vidět, slyšet a dotýkat se chování, uvádí Morgan. Omezení psychologie na studium chování však představuje redukcionistický přístup, který velmi ochuzuje předmět psychologie a znemožňuje hlubší pochopení smyslu chování, které je vnějším projevem toho, jak člověk okolní svět i sám sebe v něm prožívá. To, jak člověk svět prožívá, dává smysl tomu, jak se vůči němu chová; chování samo o sobě je jen činností svalů a žláz, důležitý je jeho smysl - a ten se konstituuje vnitřně v prožívání. Chování není mechanickou reakcí na situaci, nýbrž smysluplným vztahem k situaci určitým způsobem prožívané: na tutéž situaci reagují lidé s různou zkušeností různě. Proto se již na začátku třicátých let (E. C. Tohnan) objevil pokus o revizi striktního behaviorismu, ačkoli na jeho pozicích zůstalo mnoho psychologů dodnes (B. F. Skinner a další). Pokus o překonání behavioristického redukcionismu se projevil mimo jiné zavedením konceptů vnitřního a vnějšího chování. Tak P. G. Zimbardo (1983) uvádí, že psychologie se, obecně vzato, zabývá studiem chování živých organismů, a sice jak externím, tak interním; interní chování je buď fyziologické (biochemické procesy uvnitř těla a další vnitřní fyziologické změny v těle), nebo určené zkušeností, která podmiňuje takové procesy, jako jsou např. myšlení a city. Termín interní chování tu velmi nedokonale nahrazuje obávaný pojem prožívání. Jinou umírněnou objektivistickou formulaci podali R. S. Woodworth a D. G. Marquis (1965): „Psychologie je vědecké studium aktivit individua ve vztahu k jeho prostředí.“ Pojem aktivity je podle citovaných autorů užíván ve velmi širokém významu; zahrnuje nejen motorické aktivity (chování), ale také tzv. kognitivní aktivity, jako jsou vnímání, myšlení, zapamatování, a emocionální aktivity, jako jsou různé pocity a jejich projevy. „Každý projev života může být nazván aktivitou“; být inaktivní znamená být mrtev (Woodworth a Marquis). Psychologie studuje mentami ak-

tivity, „avšak každá mentální aktivita je současně tělesnou aktivitou“. Psychické či mentální aktivity vyjadřují vztah organismu k jeho životnímu prostředí: psychologie studuje aktivity organismu jako celku, a to v jeho vztazích k prostředí (Woodworth a Marquis, 1965). V této formulaci je sice správně naznačena jednota psychických a somatických dějů, avšak psychické (mentami) tu není specifikováno.

V poslední době se ustálilo *pojetí psychologie jako vědy o prožívání a chování*; pokouší se překonat jednostrannosti behaviorismu i tzv. mentalismu, který chápal psychologii jen jako vědu o mentálních fenoménech, tj. o prožívání. (Např. W. Stern, 1935, 1952): „Psychologie je věda o prožívající a prožívání schopné osobě. Psychické se nazývá všechno to, co je v osobě prožíváním, nebo co je v podstatném vztahu k prožívání.“) Ve výše uvedeném smyslu definují předmět psychologie např. T. Thomae a H. Feger (1969), H. L. Roediger, J. Ph. Rushton, E. D. Capaldi, S. G. Paris (1984): „Psychologie může být definována jako systematické studium chování a mentálního života.“ „Mysl“ je však podle citovaných psychologů studována tak, že z pozorovaného chování jsou činěny závěry o „mentamích procesech, které produkují chování“. Podle D. Kováče (1985) psychologie studuje psychickou regulaci chování tj. chování řízené prožíváním. Pojetí psychologie jako vědy o prožívání a chování nepředstavuje sice žádoucí způsob vymezení jejího předmětu, neboť se omezuje jen na procesuální aspekt psychiky, ale vyjadřuje, byť zjednodušeně, podstatu psychologie ve dvou jejích stěžejních aspektech: 1. Fenomenálně vystupuje psychické jako jednota prožívání a chování. 2. V prožívání se realizuje základní regulativní funkce psychiky nesená tím, že funguje jako systém tvorby a užívání významů. Chování je pak účelnou reakcí na psychické zpracovávání významů situací vyjádřené prostřednictvím fyziologických aktivit organismu. V tomto smyslu navrhl P. R. Hofstätter (1962) aplikovat na určení předmětu psychologie model komunikace, který vytvořil K. Bühler (1934), jakož i závěry z analýzy „krize psychologie“ (K. Bühler, 1927). Model tvoří interdependence tří fenoménů: prožívání,

chování a výtvorů (počínaje různými díly až po sociální instituce). Existuje vzájemná funkční závislost prožívání, chování a duchovních výtvorů: svět (tj. své okolí i sebe sama) prožívá člověk jako určitý systém významů vytvořených především lidskou kulturou, na základě toho se vůči tomuto světu chová a v jisté míře jej tím sám dotváří a přetváří. Proto každá výpověď o jednom z uvedených tří aspektů bude zahrnovat oba zbývající aspekty: o chování mohou vypovídat jen ve vztahu k tomu, co člověk prožívá a vytváří atd. A tak lze *předmět psychologie* vyjádřit schematicky interdependencí tří fenoménů: prožívání, chování a duchovních výtvorů:

Co je *psychologie jako věda*, vyjádřil dobře J. Piaget (1977) v následujících pěti tezích: 1. Předmětem psychologie není jednotlivec, nýbrž člověk obecně; psychologie je věda o lidském subjektu. 2. Psychologie je přírodní věda; jako taková je nevyčerpatelná, musí mimo jiné uznávat princip „vše je možné“ a ob-

sahuje transcendentální aspekty, i když má empirické základy. 3. Psychologie má klíčové postavení mezi vědami, vysvětluje jejich pojmy a operace; „objekty mohou být poznávány pouze subjektem, zatímco subjekt může poznávat sebe sama jen tehdy, pokud má co činit reálně nebo v myšlenkách s objekty“; tak nás veškeré vědění přivádí stále k subjektu, k psychologii, k vědě o subjektu. 4. Psychologie souvisí neoddělitelně s teorií poznání, mezi psychologií a filozofií nejsou ostré hranice, v psychologickém výzkumu nelze uniknout gnozeologickým problémům, vědění vychází z nějakých forem interakcí mezi subjektem a objektem. 5. Jako každá jiná věda může psychologie prospívat jen v interdisciplinární spolupráci. Sporná je zde pouze téze o psychologii jako přírodní vědě.

Psychologie je věda o psychice, která se fenomenálně vyказuje jako prožívání a chování ve formě procesů a psychofyzických dispozic k těmto procesům.

Literatura:

Galperin, P. J.: Úvod do psychologie, Bratislava 1988. Keller, F. S.: The definition of psychology, repr. New York 1965. Nyman, A.: Die Schulender neueren Psychologie, Bern-Stuttgart 1966. Pongratz, L.J.: Problemgeschichte der Psychologie, Bern-Miinchen 1967.

PSYCHOLOGIE - SYSTÉM

Z určitého vymezení předmětu psychologie, jímž je psychika, a z určitého pojetí funkce a vlastností psychiky vyplývají určité důsledky pro vytvoření systému psychologických věd, tzn. pro uspořádání jejich poznatků, vztahů mezi nimi a vztahů psychologie k dalším vědám a k filozofii (postavení psychologie v systému věd). Avšak názor na to, co je to *systém psychologie*, není jednotný. M. H. Marx a W. A. Hillix (1963) hovoří o systémech psychologie, protože psychologie není jednotná věda; chápou tím různé přístupy k různým pojetím psychiky a její funkce především. V tomto smyslu rozlišují následující systémy psychologie: strukturalismus, funkcionalismus, asocianismus, behaviorismus, gestaltismus a psychoanalýzu. Existují-li různé teorie psychiky, je ovšem sporné vytvoření jednotného systému psychologie v celém dosahu, který princip systémového přístupu na psychologii klade. J. M. McGeoch (1933) podává tuto definici: „Psychologický systém je koherentní a inkluzivní, nicméně flexibilní organizace a interpretace faktů a speciálních teorií předmětu.“ To je pojetí souhlasné s tím, jak chápou systém psychologie Marx a Hillix. Jiný pokus o vytvoření systému psychologie podal K. K. Platonov (1972). Podle něho je s pojmem systém těsně spojen pojem struktury, kterým se obvykle vyjadřuje „vnitřní forma organizace systému, vystupující jako jednota stálých, zákonitých vzájemných spojů mezi jeho elementy“. Platonov rozlišuje systém a strukturu a uvádí, že ve strukturách počet a vlastnosti podstruktur závisí na vlastnostech objektu, který je vzat jako celek, a nezávisí na poznávajícím, kdežto v systémech počet a zvláštnosti podsystému závisí na kritériích, která jsou vzata za základ. Konečnou fází analýzy je pak stanovení hierarchie, resp. genetické hierarchie komponent. Podle Platonova je psychologická věda systém, jehož podsystémy jsou teorie, a elementy jsou psychologické pojmy, které jsou zahrnuty v předmětu psychologie tak, že vyjadřují jeho jednotlivé složky. Jedna a táž psychologická věda může mít dva různé systémy pojmů: jeden logicko-historický, vycházející z kategorií, a druhý teore-

ticko-praktický, vycházející z klasifikace psychologických problémů, tvrdí Platonov a sám pak dospívá ke stanovení dvou kritérií pro vytvoření systému psychologie. První kritérium platící pro psychologii je „vnější“ a je jím sociální význam získaných poznatků; druhé, vnitřní, vychází ze specifčnosti a podmínek projevů psychických dějů. V podstatě jde o tři *aspekty systému psychologie*: 1. systém tzv. základních psychologických věd, 2. systém tzv. aplikovaných věd a 3. problém „rozčlenění objektu vědy, systém jejích pojmů a kategorií“ (Platonov). Uvedený autor používá místo termínu základní psychologická věda termín teoretická psychologie a místo pojmu aplikovaná psychologie pojem odvětví psychologie; to je poněkud zavádějící, neboť všechny specifické psychologické vědy, ať už základní nebo aplikované, jsou v podstatě odvětvími obecné psychologie a všechny psychologické vědy jsou v podstatě teoretické.

Systém obecné psychologie. Základní psychologickou vědou je obecná psychologie, v níž, jak již název naznačuje, jde především o vytvoření základů psychologie určením jejího předmětu, vymezením psychologie jako vědy, jejích metodologických základů, teorie psychiky; zde jde o vymezení základních kategorií psychologických fenoménů a posléze o podání základních empirických poznatků o těchto fenoménech. Z obecné psychologie se pak odvíjí celý systém speciálních základních a aplikovaných psychologických věd. Obecná psychologie tím, že vymezuje předmět svého zkoumání, vymezuje i metodologické základy tohoto zkoumání a systém metod, povahu psychologie jako vědy a povahu psychologických zákonitostí atd. Současně vytyčuje zaměření všech ostatních psychologických věd, které se z ní vyvíjejí. Směr tohoto vývoje je určován i dílčími psychologickými teoriemi (vnímání, myšlení, motivace atd.) a zejména teoriemi osobnosti, které jsou v podstatě teorií lidské psychiky. Obecná psychologie podává dále fenomenologii kategorií lidské psychiky a základní empirické poznatky o jednotlivých kategoriích. Tuto fenomenologii nelze zaměňovat s taxonomií psychických jevů. Tak např. je nahrazen pojem snaha pojmem motivace, protože téma pohnutek chování je studováno především jako objektivní fenomén, nikoli jako zážitek. Obecná psychologie má následující strukturu:

Teoretické základy:

- předmět psychologie
- teorie psychiky
- postavení psychologie v systému věd
- metodologie a metody psychologie
- systém psychologických věd

Systém základních psychologických věd:

- ontogenetická (vývojová) psychologie
- diferenciální psychologie
- fylogenetická (srovnávací) psychologie (etologie)
- patopsychologie („psychika nemocných“)
- obecná psychologie
- psychopatologie („nemocná psychika“)
- biologická psychologie
- společenská kulturně-antropologická psychologie
- sociální psychologie

Fenomenologie psychiky:

procesuální hledisko:

analytické:	syntetické:
- poznávací procesy:	- paměť
vnímání	- učení
představy	
myšlení a řeč	
- emoce	
- motivace	

strukturálně dispoziční hledisko:

- psychologie osobnosti
- geneze osobnosti
- struktura osobnosti
- dynamika osobnosti
- teorie osobnosti

Systém aplikovaných psychologických věd:

Aplikace na problémy jedinců a malých skupin:

- klinická psychologie:
- psychodiagnostika
- psychoterapie

Aplikace na obecné problémy společenské praxe:

- psychohygiena psychologie
- řízení psychologie náboru
- psychologie propagandy
- psychologie volného času

Aplikace na konkrétní obory společenské praxe:

- psychologie práce
- sociální psychologie práce
- inženýrská psychologie
- pedagogická psychologie
- lékařská psychologie
- forenzní (soudní) psychologie
- psychologie vojenství
- psychologie sportu
- psychologie umění
- psychologie životního prostředí
- psychologie organizace

Základní psychologické vědy, k nimž patří i obecná psychologie, rozvíjejí především základní hlediska aplikovaná ve studiu psychiky: vývojově-ontogenetické a fylogenetické, funkcionální (biologické, sociální) atd. Posléze sem patří studium psychiky nemocných a duševně chorých (-> Využití psychologie v praxi).

Výše uvedený přehled nepostihuje názvy všech oborů psychologie (zejména oborů aplikované psychologie) a v rámci zde uvedených oborů je možno dále specifikovat, např. experimentální psychologie (specifikace obecné psychologie) atd.

Za speciální psychologické vědy v širším smyslu lze pak pokládat všechny psychologické vědy s výjimkou obecné psychologie, anebo v užším smyslu všechny psychologické vědy odvozované dále ze základních i aplikovaných psychologických věd jako prohlubování specializace. Tak je např. z psychologie životního prostředí odvozena psychologie or-

ganizace, ale také psychologie výchovy, z pedagogické psychologie se vydělila psychodiagnostika (pedagogická psychologie vyučování), z biologické psychologie se oddělila fyziologická psychologie, jejíž specializovanou částí je neuropsychologie atd. Řada speciálních psychologických oborů představuje relativně samostatné vědy, vytvářející mezioborové oblasti (např. psycholinguistika, psychofarmakologie, inženýrská psychologie atd.).

Někdy se rozlišuje *teoretická a aplikovaná psychologie* (T. Pardel a J. Boroš, 1979), ale ve skutečnosti jsou i aplikované psychologické vědy v podstatě teoretické, neboť nepodávají podrobné recepty na řešení různých praktických problémů, ale jen principy, resp. obecnější teoretické poučky, které je nutné tvůrčím způsobem aplikovat. Vhodnější je proto spíše relace *teoretická a empirická psychologie*. Empirie je základem všech psychologických věd (základní a aplikovaný výzkum), avšak získané poznatky je nutné třídít,

zobecnovat a vytvářet tak předpoklady pro formulaci psychologických teorií; v tomto smyslu tvoří teoretická a empirická psychologie jednotu. V průběhu vývoje vědecké psychologie se z ní vydělila *experimentální psychologie* (zejména z laboratorní „fyziologické psychologie“ W. Wundta), která se dále vyvíjela jako snaha po exaktním postihování kauzálních vztahů mezi vnějšími podněty a psychickými reakcemi a brzy se rozšířila i do oblasti sociální psychologie malých skupin. Avšak experimentální metoda má vzhledem k přísným podmínkám, za nichž může být použita, v psychologii jen omezené uplatnění, a tak zdaleka nevyčerpává problémy, které před psychologii vyvstávají. Konečně je nutné učinit poznámku k oboru *dějiny psychologie*, který ve výše uvedených schématech není zařazen a jehož předmětem je historický vývoj názorů na psychiku, resp. historický vývoj psychologie, sledující, mimo jiné, vztahy těchto názorů k filozofickým směrům, přírodním vědám, ale i společensko-ekonomickým poměrům. Na podstatu psychiky byly vyslovovány názory ezoterické, náboženské a filozofické dlouho předtím, než vznikl první pokus o systematickou psychologii (Aristoteles).

Postavení psychologie v systému věd. Určit místo psychologie v systému věd je velmi problematické. Existují totiž různé pokusy o systemizaci věd, které se liší hledisky, z nichž vycházejí, a které dospívají k různým systémům; kromě toho trvají *spory o podstatu psychologie jako vědy*, zejména o to, zda je či není vědou přírodní. Tzv. duchovědně orientovaní (E. Spranger) a personalisticky orientovaní (W. Stern) psychologové upozornili na to, že vzhledem ke své zvláštní povaze nemůže být duševní život člověka zkoumán jako přírodní jev nebo jako věc. Pokud behavioristé (B. F. Skinner aj.) zkoumali i lidskou psychiku jako přírodní fenomén, ignorovali tím její podstatné zvláštnosti; např. řeč je fyziologicky pohybem mluvidel, fyzikálně dynamickým vzorcem zvukových vln, avšak její psychologická podstata je v její obsahovosti - v tom, co sděluje a jak to sděluje - a v jejích motivacích (proč je něco sdělováno). K těmto psychologickým tématům nemohou fyziologické a fyzikální přístupy ničím přispět. Řeč je nástroj sdělování a vývoje poznání, přírodovědecká hlediska jsou v relaci k tomu irelevantní; mohou být uplatňována jen v omezeném rozsahu v určitých oblastech psycholo-

gie, např. při studiu senzorických procesů tvořících hraniční obor mezi fyziologií smyslových orgánů a psychologii vnímání, která se však mechanismy senzorických procesů nevyčerpává. V přírodovědeckém chápání psychologie je zakotven omyl mechanistického pojetí, který podle E. Strause (1956) spočívá především v ignorování rozdílů vztahů prožívající bytosti k předmětnému světu a organismu k podnětům; je to rozdíl vztahu lidské psychiky ke světu významu a vztahu fyzikálně pojatého tělesa k jiným tělesům; je to omyl ztotožňování živých bytostí a strojů, lidského mozku a počítače: „Obecně srovnávat člověka a stroj lze jen v úzkém rámci studia zákonitostí, jež se projevují ve složitých systémech. .. nemůže být ani řeči o tom, že bychom mohli redukovat psychické procesy na procesy probíhající ve strojích,“ zdůrazňují ruští neurokybernetikové S. N. Brajnes, A. V. Napalkov a V. B. Svěčinskij (1962, česky 1965). Proto je zcela problematické tvrzení kanadského psychologa D. O. Hebba (1966), že to, co člověk ví o citech a vědomí jiného člověka, je odvozeno z toho, co tento člověk činí, „z kontrakcí jeho muskulatury a ze sekrecí žláz“. Proti tomuto pochybnému pojetí je prosazována „*psychologická psychologie*“ jako věda, jejímž předmětem je zcela specifický fenomén, psychika (jako vnitřní, mentální dění), který musí být proto zkoumán specifickými metodami, aby byla postižena jeho zvláštní povaha (J. Cohen, 1957). „Situační vztah ke světu není čistě prostorový, není to jen pozice (situs). Časově historický charakter odlišuje situaci od pouhého prostorového vztahu - šitu. Významné jsou situace, v nichž vystupují změny ve stálých střetávaních jáství a světa, v nichž se nacházejí události, v nichž si, ať už je to ve vitální nebo duchovní sféře, přivlastňujeme nové části světa“ (E. Straus, 1956). Lze tedy říci, že *psychologický vztah* je vztah organismu či osobnosti k významu stimulace či situace, nikoli vztah k fyzikálně chemickým charakteristikám podnětů. „Znalost těchto vědomých a nevědomých významů je pro pochopení chování člověka základní, neboť tyto ve svém úhrnu vytvářejí situace, v nichž se člověk nachází, jeho psychologické pole... žijeme ve světě předmětů a osob, nikoli podnětů“ (P. Fraisse, 1966). Člověk je bytost biologická a kulturní (tj. specificky lidsky sociální) zároveň, a proto je i psychologie označována jako *biosociální věda* (N. L. Munn,

1962), jejíž zákonitosti mají specifický přírodně společenský charakter. Tím je určeno i postavení psychologie jako specifické vědy, která zaujímá pozici na rozmezí věd přírodních a společenských. Rozsáhlý pokus o klasifikaci věd na základě nelineárního uspořádání podal ruský filozof B. M. Kedrov (1965). Rozlišil přírodovědeckou a sociální stránku psychologie, ale za vědy jí nejbližší pokládá „fyziologii vyšší nervové činnosti“ a logiku. J. Piaget (1966) tuto klasifikaci kladně ocenil zejména proto, že psychologie je zde umístěna centrálně tak, že tvoří spojnicí mezi přírodními a společenskými vědami a mezi filozofií. To podle Piageta plně odpovídá důležitosti psychologie a faktu, že se stává interdisciplinární vědou. V zásadě je však Kedrovovo umístění psychologie v systému věd velmi problematické, neboť ze struktury psychické determinace lze odvodit, že psychologie má nejbližší k biologii na jedné a ke kulturní antropologii (resp. sociologii) na druhé straně. Tuto „příbuznost“ vystihuje také P. Th. Young (1961) v následující tabulce, která nevyžaduje komentář:

	její předmět	
věda		
biologie	organismus	příroda
psychologie	subjekt	zkušenost
sociologie	osoba	společnost

Vztah psychologie k biologii je dán již tím, že v psychice člověka se uplatňuje řada významných biologických konceptů, jako evoluce nebo homeostáza, a že fyziologie organismu, jakož i stavba a funkce jeho vývojově a funkčně nejvyššího orgánu - mozku, spolurčuje psychické dění. Nicméně názor ruského fyziologa I. P. Pavlova o postupném splývání psychologie s fyziologií nervové činnosti nebyl oprávněný. Fyziologové zkoumají chování organismu na molekulární úrovni a prožívání subjektu ponechávají, až na malé výjimky, stranou; psychologové zkoumají chování individua na úrovni molární a prožívám berou jako centrální téma. Již proto, že lidský duševní život je podmíněn společenským bytím a odráží společenské zákonitosti, nemůže být vyčerpávajícím způsobem interpretován fyziologicky (V. Tardy, 1956). Poznatky biologie psychologické poznatky jen doplňují, avšak poskytují psychologii základní vztahový rámec pro výklad mnoha způsobů chování v konceptu evolučního programu, resp. evoluční strategie.

Vztah psychologie ke kulturní antropologii (resp. sociologii). Kulturní antropologové (M. Meadová, R. Benedictová, R. Linton a mnozí jiní) ukázali těsnou závislost různých forem lidského chování na tzv. kulturních vzorcích (culture patterns), jako jsou obyčej, mravy, zákony, tabu a další. Tím byly objeveny kulturní, resp. společenské faktory lidské psychiky, které hrají důležitou roli v jejím utváření a vývoji. Kulturní prostředí propůjčuje lidské psychice svérázné formy. Vznikly dokonce snahy o nová odvětví psychologie; psychologie kultury je pokusem o psychologickou interpretaci kulturních jevů, avšak tzv. environmentální psychologie či etnopsychologie přináší i poznatky o působení kulturních a etnických faktorů na lidskou psychiku. Přirozeným životním prostředím (biotopem) zvířat je příroda, kdežto přirozeným životním prostředím člověka je jím vytvořená kultura; příslušnost člověka k určité kultuře nebo subkultuře podstatně determinuje jeho psychiku už na úrovni vnímání. Podle J. Piageta (1927) je zkušenost subjektu vždy závislá na jeho životním prostředí; „subjekt zvětšuje svou vlastní duchovní aktivitu tímtež způsobem, jak žije vnější materiální skutečnost“, tj. civilizační prostředí, a později i duchovní skutečnost kultury v užším slova smyslu, v míře, s jakou se identifikuje s hodnotami svého kulturního prostředí. Podle E. V. Sokolova (1972) je důležitou psychologickou funkcí kultury to, že spojuje systém symbolů s určitými významy, že shromažďuje, uchovává a předává informace z generace na generaci (což člověku umožňuje učit se i z cizích zkušeností), že vytváří systém norem, který reguluje chování člověka, systém hodnot, který dává duševnímu životu člověka smysl, že vyvíjí tlaky a omezení, ale současně i možnosti odreagování vnitřního napětí (tanec, hry, karnevaly) a v neposlední řadě také to, že v sobě zahrnuje i mluvenou a psanou řeč, jazyk, který slouží nejen dorozumívání, ale je i podstatným prvkem vědomí a činitelem vývoje myšlení. Základní determinanta psychiky - sociální prostředí (rodina atd.) - je dána vždy v rámci určité kultury a subkultury. Vztah psychologie ke kulturní antropologii, resp. sociologii jako vědě o společnosti je proto velmi úzký.

Vztah psychologie k filozofii. Hranice vědeckého poznávání jsou dány jeho metodologií, ale tím nejsou stanoveny hranice pro kla-

dení otázek, na něž už vědy nemohou dávat spolehlivé odpovědi. Podle Aristotela se filozofie zabývá „posledními příčinami“, ale metody, kterých přitom užívá, jsou v různých filozofických systémech různé a různé jsou i postuláty, z nichž přitom vychází (materialistické, spiritualistické). Psychologie byla téměř do konce 19. století součástí filozofie a osamostatnila se až tehdy, když vlivem rozvoje přírodních věd našla svůj vědecky vymezený předmět a metody jeho zkoumání. Avšak jisté závislosti na filozofii se nezbavila, neboť každá věda ponechává prostor pro filozofické domýšlení a hledání „posledních příčin“ nebo smyslu dění, které zkoumá. Zvláště lidská psychika vykazuje určitý směr k transcendentnu, poukazuje za hranice vědecké empirie k jakési transempirické skutečnosti. Zejména v psychologii osobnosti se vynořují otázky, zda je nutné uspořádat empirická data v určitém filozofickém rámci, který jim dává smysl (osobnost nevyvozujeme z prožívání a chování, ale naopak pochopíme-li fenomenologicky, co osobnost je, pak teprve rozumíme lidskému prožívání a chování - R. Wellek, 1966), nebo zda je třeba hledat souvislosti jen v empirických datech, zobecňovat je a vytvářet explanační vědecké konstrukty - v empirické psychologii osobnosti je právě osobnost takovým konstruktem, který ovšem nepřekračuje rámec vědeckého uvažování, kdežto otázka po podstatě osobnosti jej překračuje. Podle filozofa E. Husserla je lidská mysl uzpůsobena k hledání podstat ve smyslu transcendentním; podle fyzika P. W. Bridgmana je příroda možná uzpůsobena tak, že naše myšlení s ní dokonalým způsobem nekoresponduje a dovoluje nám tak domýšlet vědecká fakta a překračovat rámec přísně vědeckých zobecnění. Myšlení, které tento rámec překračuje, je považováno za spekulativní, nevědecké. Existuje nepochybně rozdíl mezi vědou a filozofií a domýšlení psychologických faktů o člověku je úkolem filozofické antropologie, nikoli vědecké psychologie, jejíž hranice jsou dány metodami interpretace empiricky získaných poznatků. Otázkou však zůstává, zda metody sbírání a interpretace faktů v psychologii jsou pro její předmět v dostatečné míře

relevantní a zda je tedy možné jít dále, než současná metodologie dovoluje. Je to otázka vztahu epistemologie (teorie vědeckého poznávání) a některých rigorózně scientistických požadavků, které na psychologii klade tzv. operacionalismus. Tzv. humanistická psychologie se snaží hranice kladené psychologickým scientismem posunout blíže k filozofii. První útok proti „naturalistické psychologii“ pracující podle modelu přírodních věd podnikl již W. Dilthey (1894). Podle D. Kováče (1985) marxistická filozofie existenci psychické reality nejen dokládá, ale i „umocňuje“, ovšem, je třeba dodat, v ideologickém směru. Filozofie nehledá konečné odpovědi, ale klade nové otázky a rozšiřuje poznání za hranice věd.

V nedávné době byl diskutován *vztah psychologie a kybernetiky* (vědy o řízení systémů na základě teorie informace); na možnost aplikace kybernetiky v psychologii poukázal již jeden z jejích tvůrců N. Wiener (1948). F. Klix (1971) se domnívá, že „vysvětlit vlastnosti činnosti psychických procesů znamená proniknout do dialektiky informace a chování“. Naproti tomu F. Attneave (1959) poukazuje na to, že od teorie informace nelze očekávat řešení všech psychologických problémů. Toto stanovisko nejlépe odpovídá vývoji vztahů mezi psychologií a kybernetikou: ta přispěla k modelování vnímání, myšlení a dalších jevů, ale její význam pro psychologii byl, jak se ukázalo, přeceněn. Diskutovány byly dále vztahy mezi psychologií a matematikou; platí o nich v podstatě totéž co o vztahu psychologie a kybernetiky s tím, že některé matematické modely v psychologii, např. rozhodování, mají velmi omezenou platnost.

Literatura:

Breuer, F.: Einführung in die wissenschaftstheorie für Psychologen, Múnster 1977. *Kováč, D.*: Teória všeobecnej psychologie, Bratislava 1985. *Mandler, G., Kessen, W.*: The language of psychology, repr. New York-London 1962. *Marx, M. H., Hillix, W. A.*: Systems and theories in psychology, New York-London 1963. *Platonov, K. K.*: O sisteme psichologii, Moskva 1972. *Wellek, A.*: Der Ruckfall in die Methodenkrise der Psychologie, 2. vyd. Göttingen 1972.

PSYCHOLOGIE VÝRAZU

Psychické děje u člověka i u zvířat jsou spojeny s výrazovými pohyby, tj. s pantomimikou (držení těla a jeho změny) a s mimikou (pohyby obličejového svalstva), které jsou druhem chování. Nápadné je zejména spojení pantomimiky a mimiky s prožíváním citů (skleslé držení těla ve stavech smutku a sklíčenosti, charakteristická mimika strachu, vzteku apod.). Výraz se však vztahuje nejen k aktuálním duševním stavům, ale i k trvalejšímu utváření těla a jeho částí. V tomto smyslu definuje R. A. Stamm (1965 - s použitím definice R. Kirchhoffa, 1965) výraz jako projev stavu bytosti v jejím chování a v utváření jejího těla. Psychologickou interpretací se pak zabývá *psychologie výrazu*; její podstatou je studium problému, čím je určitý výraz pro jinou bytost, co tento výraz sděluje. Výraz jako komunikativní fenomén vypovídá něco o jeho subjektu a je tak současně podnětem pro reakci druhého jedince, který tento výraz vnímá; příkladem je vnímání pláče dítěte nebo jeho rozmrzelého výrazu matkou. Komunikativní funkce výrazu je vědomá i nevědomá, ponecháme-li stranou stylizované formy výrazu nebo úmyslné předstírání určitého výrazu. Proto se někdy o výrazu hovoří také jako o výrazu osobnosti a uvádí se následující *klasifikace výrazu*:

výraz

podstaty aktuálního stavu

fyziognomika pantomimika mimika

část c

 e

i l

ku těla

osobní produkce
(rukopis, výtvarná
díla atd.)

Poměrně nedávno vznikl nový obor zabývající se problematikou výrazu, tzv. *kinesika*, odvětví sémiotiky studující lidské pohyby jako signály (R. Birdwhistel, 1952): pohyby vytvářejí systém znaků analogický systému znaků mluveného jazyka (kinémy - morfémy). Populárně bývá kinesika nazývána „řeč těla“. Psychologie výrazu má dlouhou historii, neboť

psychologická interpretace výrazu byla oblíbená již v antice a ve středověku. Z období renesance je známé obsáhlé dílo *De humana physiognomia* G. della Porta (1586), v němž autor srovnával typy lidských obličejů se vzezřením zvířat a usuzoval odtud na povahové příbuznosti (člověk s obličejem vepře, osla, orla, lišky atd.). Později to bylo zejména dílo J. K. Lavatera (1775-1778) zabývající se rovněž fyziognomií, tzv. frenologie F. J. Galia (kolem 1800), již v době svého vzniku prohlášená za nevědeckou (z tvarů lebky se usuzovalo na povahové rysy a schopnosti), a dále práce Th. Piderita (1858, 1867) o mimice a fyziognomice: mimický výraz je vyvoláván představami příjemného a nepříjemného a vyjadřuje přijímání nebo odmítání příjemných a nepříjemných smyslových dojmů (sladký a hořký úsměv apod.), především mimikou úst, nosu a očí. Pokusem o přísně vědecký výklad výrazu představuje zejména dílo Ch. Darwina (1872) o výrazu citů u člověka a zvířat (→ Emoce), v němž byly stanoveny základní principy výrazu, který je chápán ve většině svých projevů jako reziduum původně účelných pohybů. Novodobá psychologie výrazu je spojena především s dílem L. Klagese (1910, 1924), podávajícím symbolický výklad výrazových jevů. Podrobný přehled historického vývoje psychologie výrazu přinesl K. Bühler (1933) a další.

Existují různé *teorie výrazu*, které se snaží vysvětlit chápání výrazu cizího člověka subjektem. Podle Th. Lipse (1907) je toto chápání založeno na „tendenci k napodobování cizích pohybů“; slabé napodobení cizího výrazu pak vyvolá jeho slabší emoční podklad; podle ideomotorického zákona již malé podněty k určitým pohybům stačí k tomu, aby byl vyvolán odpovídající psychický stav. Např. smutný obličej druhého je pro subjekt podnětem k tomu, aby svůj vlastní obličej uvedl do téhož, ale slabšího mimického stavu; v jeho myslí pak vzniká stopa smutku a výraz smutku u cizího člověka se mu stává srozumitelný (H. Rohrer, 1963). Tato teorie ovšem mnohé ponechává zcela nevysvětlené; H. Richter (1957) vyslovil pochybnosti o její platnosti a uvažuje jen o určitém druhu ideomotoriky, o tzv. motorických infekcích (např. děti „hrají“ spolu s loutkovým divadlem, fanouškové spolu s fotbalisty). Dále se uplatňuje teorie *vcítění* (empatie). R. T. Dymon (1950) chápe vcítění jako „imaginativní přenesení se jedince do myšlení, cítění a jednání jiného“, ale podle K. Holzampa (1965) je pojem

empatie k vysvětlení chápání výrazu sotva použitelný. Oblíbená jsou také „analogicko-metaforická hlediska“ založená na úsudku z analogie a na metaforách („tvrdé rysy“, „měkký obličej“): tento obličej je „měkký“, jeho subjekt je „měkký“. Ph. Lersch (1955) se to pokusil vysvětlit principem „polární koexistence souvislosti“ mezi znakem výrazu a označeným obsahem; tento princip však není odvozen z empirie, je to pouhý postulát, který do teorie výrazu zavedl již J. J. Engel (1785). Na principu průběhové analogie je založena i teorie výrazu u L. Klagese, podle něhož je „tělo projevem duše“ a „duše smyslem tělesného zjevu“. Princip analogie užil i zmíněný G. della Porta (tento člověk má „tvář“, a tedy i „povahu“ vepře, osla atd.). V symbolické interpretaci tvarů zašel nejdále C. G. Carus (1852). Ph. Lersch se držel funkčních analogií: Oko reguluje přítliv světla na sítnici, aby bylo zajištěno přiměřené vnímání, tomu je analogický postoj patření na svět; plně otevřené oči pak znamenají „být otevřen smyslové plnosti světa“. Podle K. Holzkamp (1965) je nejspolehlivější hledisko učení: Chápání výrazu je dáno tím, že se jedinec učí vztahům mezi určitými výrazovými pohyby a určitými vlastními zážitky; tyto poznatky jsou pak přeneseny na interpretaci výrazu druhého člověka. Je známo, že taková interpretace je často chybná. Nicméně pokusné opice reagovaly strachem na obrázky „ustrašených“ opic (R. E. Miller, J. V. Murphy, I. A. Mirski, 1959), což poukazuje přinejmenším na komunikativní funkci výrazu. Vývojové studie prokazují, že na mimiku druhých osob reaguje již pět měsíců staré dítě (Ch. Bihlerová a H. Hetzerová, 1928) a úsměv kojence vyvolá i hrubé schéma lidského obličejě opatřené alespoň náznakem dvou očí (E. Kaila, 1932). F. J. J. Buytendijk (1956) je autorem následující *klasifikace mimických a pantomimických znaků*:

- Výraz excitací a iradiací: smích a hyperkinéze všeho druhu.
- Výraz útlumem: pasivní smutek, hrůza, překvapení.
- Výraz napětím: v konfliktních situacích, ve stavu hněvu i jindy.
- Výraz dýcháním: vyjadřuje vegetativní efekty emocí a je komponentou téměř každého výrazového jevu.
- Výraz pohyby: činnost svalstva v oblasti očí, úst, nosu a rukou projevující se při pozornosti, prožívání hnusu, žádostivosti atd.
- Výraz držetím těla: chůze, sezení atd.

- Výraz motorickou dezorganizací: narušení koordinace pohybů, její rozklad, např. při třesení.
- Výraz kapitulací: smích a pláč.

Vrozené a naučené stránky výrazu. Existují určité vrozené, a tedy univerzální vzorce výrazu, např. úleku, sexuálního vzrušení; drážděním thalamu lze u člověka vyvolat nepotlačitelný smích (R. Hassler a T. Riechert, 1961); u dětí předškolního věku od narození nevidomých lze pozorovat mimické reakce hněvu, vzteku a zlobení se (J. Thompson, 1941) atd. Avšak ve výrazu se projevují také vlivy kulturních norem a zkušeností; s přibývajícím věkem je výraz stále více kontrolován, mimický výraz vidomých je bohatší než nevidomých, mimické projevy se vývojem diferencují (M. Washburn, 1929). Kulturní vzorce především určují, za jakých okolností se city vyjadřují a za jakých se jejich výraz potlačuje. Kulturní kodex také vyžaduje určité druhy výrazu (např. japonský sluha je povinen usmívat se, je-li kárán, což má vyjadřovat vděčnost za to, že byl poučen). N. H. Frijda (1965) uvádí toto shrnutí: „Mimika a pantomimika mají v každém případě zčásti instinktivní základnu, jsou vybudovány na preformovaných pohybech. Vizuální zkušenost, tzn. vzor jiných, nebo vnímání odpovědi na vlastní pohyby, nebo obojí, stimulují intenzitu a frekvenci vystupování těchto projevů a vedou k jejich kontrole.“ Podle téhož autora existují *habituální výrazové znaky*, tj. více či méně trvalé a přítomné výrazové pohyby, jako jsou tempo pohybu, obecná napjatost, pohybové bohatství nebo chudost, hranatost nebo kulatost pohybů, mimické znaky doprovázející vzezření - např. posměšný nebo trpký rys kolem úst apod. Pokud se *fyzionomie* týče, je její interpretace zatížena četnými iracionálními stereotypy; např. fyziognomické deformace (křivá ústa, neforemný nos atd.) jsou interpretovány negativně. Historicky se mění interpretace různých tělesných znaků, např. ženského poprsí, tloušťky, muskulatury atd. Je sporné, zda existuje skutečně spolehlivý vzorec obličejě zhýralce, svatouška, chytráka, chlípnosti, podlosti, podlézavosti atd., ale existují charakteristické výrazové znaky a charakteristická fyziognomie slabomyslnosti, zejména oligofrenie. Určité tendence nalézáme v laické interpretaci fyziognomie, např. za mateřsky založené jsou pokládány spíše korpulentní než štíhlé ženy (F. Kiener, 1965). Objektivně je zjištěno jen málo souvislostí mezi fyziognomickými znaky a rysy osobnosti; např. veli-

kost hlavy koreluje poněkud s výší inteligence (F. Lange, 1952 a další), avšak rysy osobnosti přisuzované výšce čela, obezitě, vysunutě bradě apod. jsou iracionálními stereotypy. Za důležitý fyziognomický znak je pokládán tvar úst interpretovaný jako „mimické stopy“ zkušeností, které ústa utvářely (např. smyslná ústa); tvar úst je hlavním nositelem fyziognomie obličeje (K. Dunlap, 1927). Poukazuje se na empirickou evidenci, že „osud utváří obličej“, že fyziognomie obličeje je výsledkem určitého způsobu života (F. Kiener, 1965), což je však sporné. Za typickou je pokládána obličejová fyziognomie inteligence: napjaté rysy obličeje, bdělý pohled, pevně sevřené rty (I. Schwidetzki, 1950).

Řeč těla (kinesiku) vymezuje J. Fast (1970) jako vědu o vzorcích neverbální komunikace; jde tu o nevědomou signalizaci určitých stavů a tendencí, která může být i v rozporu s úmyslem takové signalizace. Je např. známo, že se rozšiřuje oční zornice, vnímá-li člověk něco příjemného, což může např. při hraní pokeru signalizovat protihráči, že subjekt má dobrou kartu; u většiny mužů se zdvojnásobuje rozvětvení zornice, když vidí obraz nahé ženy (Fast). Zmíněný autor uvádí: „Řeč těla zahrnuje každý vědomý nebo nevědomý pohyb části těla nebo celého těla, který je člověkem používán k tomu, aby vnějšímu světu zprostředkoval emocionální poselství.“ Je ovšem sporné, zda tu jde o nevědomou tendenci k signalizaci vnitřního stavu a zda jde prostě o rudimenty instinktivních nebo i úmyslných pohybů, jen zčásti utlumených. Příkladem „řeči těla“ je signalizace sexuálního zájmu či nabízení se, které má u žen charakteristické znaky vypínání poprsí, rotace boků, vyzývavého pohledu atd. Podle Fasta se dívka brání pokusům o sexuální sblížení signálem „ruce pryč!“, který se např. při coctail-party projevuje tak, že přehodí nohy těsně přes sebe a zkříží ruce na prsou, když si sedne do klubovky. Podle Fasta existují různá poselství, např. „jsem sama, toužím po společnosti“, „nech mne samotného, jsem deprimován“, „vezmi si mne, jsem k máni“ atd. Uvedený autor uvádí tyto znaky řeči těla: když něčemu nevěříme, zvedáme obočí; když jsme bezradní, třeme si nos; když se chceme izolovat nebo chránit, zakládáme ruce na prsou a další. Charakteristické jsou odpovědi řeči těla na překročení „osobní zóny“ (signál

„jste příliš blízko, je mi to nepříjemné“), na návštěvu, která při odchodu příliš otálí v předstíni (jemné postrkování ke dveřím), na ohrožení a další. Za velmi informativní signály jsou pokládány dotyky, pohledy a různá „sexuální poselství“ zájmu i odmítání, nejistoty, hněvu, strachu a další. Existují charakteristické signály pokory (snižování se), bariéry (schovávání se za něco), tzv. zdobivé chování (úprava účesu, oděvu, kravaty) je signálem sexuálního zájmu atd. Důležité je zejména odlišení významných pohybů od nevýznamných a jejich správná interpretace (třeli si někdo nos, může být v rozpacích anebo ho prostě nos svědčí). Charakteristický je výraz lži, rozpaků, úleku, přípravy k agresi a další.

Základní *signály řeči těla* jsou následující:

- Signály přichylnosti nebo odmítání: rychlý pohled s následným sklopením očí znamená „důvěřuji vám“, pomalé sklopení očí s pokrčením hlavy může znamenat pokoru, ale i rozpakky a stud, upřený pohled s přimhouřenými očima znamená nenávist a hrozbu; existují vyzývavé a odmítavé pohledy, odvrácení pohledu je často signálem přání přerušit komunikaci nebo ji vůbec nenavazovat (vyhýbáme se pohledům opilců), dalšími signály jsou zmenšování nebo zvětšování fyzické distance.
- Signály nepřátelství a agrese: „zraňujícími gesty“ jsou signály nezájmu („jste nýmand“), otevřené nudy (např. zívání), netrpělivosti (vyjadřující touhu osvobodit se z přítomnosti druhé osoby); agresi signalizují hrozivé pohledy a pohyby, podrážděnost, strkání, omezení, mimický výraz vzteku, zaťaté rty s vysunutou bradou a další.

Literatura:

- Birdwhistel, R.*: Introduction to kinesics, Louisville 1952. *Buda, B.*: Čo vieme o empatii?, Bratislava 1987. *Bühler, K.*: Ausdruckstheorie, Jena 1933. *Buytendijk, F. J. J.*: AUgemeine Theorie der menschlichen Haltung und Bewegung, Utrecht 1956. *Darwin, Ch.*: Výraz emocí u člověka a u zvířete, Praha 1964. *Fast, J.*: Body language, New York 1970. *Kirchhoff, R.*: AUgemeine Ausdrucklehre, Göttingen 1957. *Leonhard, K.*: Der menschliche Ausdruck, Leipzig 1968. *Lersch, Ph.*: Gesicht und Seele, 4. vyd. Munchen-Basel 1955. *Lewis, D.*: Tajná řeč těla, Praha 1993. *Morris, D.*: Der Mensch mit dem wir leben. Ein Handbuch unseres Verhaltens, München-Zurich 1978. *Thiele, E.*: Řeč lidského těla, Bratislava 1993.

PSYCHOPATOLOGIE

V duševním životě člověka mohou nastat různé poruchy nebo nemoci; jejich vznikem, průběhem, příčinami, jejich popisem a tříděním se zabývá zvláštní obor, psychopatologie. V medicíně znamená patologie vědu o chorobách; v tomto smyslu by pak bylo možné vymezit *psychopatologii* prostě jako vědu o duševních nemocech nebo o chorobných projevech duševního života člověka. V anglosaské oblasti se pojem psychopatologie používal jen řídko, pro vědu o duševních poruchách a chorobách zde byl obvyklejší pojem *abnormální psychologie* („abnormal psychology“); ten je ovšem poněkud zavádějící, neboť výraz *abnormální* vyjadřuje odchylku od normálu, která nemusí být vždy patologická (např. abnormálně vysoká inteligence - genialita). V tomto smyslu se pak někdy psychopatologie vymezovala jako část *abnormální psychologie*, „která se zabývá anomáliemi osobnosti a chování“, avšak pojem *anomálie* vyjadřuje v podstatě totéž co pojem *abnormity*, totiž odchylku od normálu. Pokud někomu pojem *anomálie* zní jako odchylka ve směru patologickém, neodpovídá to lexikálnímu významu tohoto slova. Muselo by být totiž výslovně uvedeno, že *anomálie* = patologická *abnormita*; ve skutečnosti však tento výraz znamená: 1. odchylku od ideální nebo statistické normy, 2. odchylku ve smyslu interkulturálním a intrakulturálním (historickém v rámci téže kultury). R. Hetherington (1987) chápe psychopatologii jako „systematické zkoumání etiologie, symptomatologie a průběhu duševních poruch“ a jako část *abnormální psychologie*, která se zabývá utrpením, nemocí a maladjustací. K. Jaspers (1965) ve svém proslulém díle o obecné psychopatologii, které je nejobsáhlejší a nejsystematičtější pojednáním o daném tématu, nepodává žádné přesnější vymezení pojmu psychopatologie; zdůrazňuje pouze její vazbu na psychologii na jedné a na somatickou medicínu na druhé straně. K. Schneider (1967) používá pojmu *klinická psychopatologie*; označuje tento obor za systém, který je současně systémem klinické psychiatrie. K. Jaspers (1965) vyslovil zajímavý názor na *vztah psychopatologie a psychologie*: Studium psychologie je pro psychopatologa neméně důležité než studium fyziologie pro somatického patologa, avšak „psychopato-

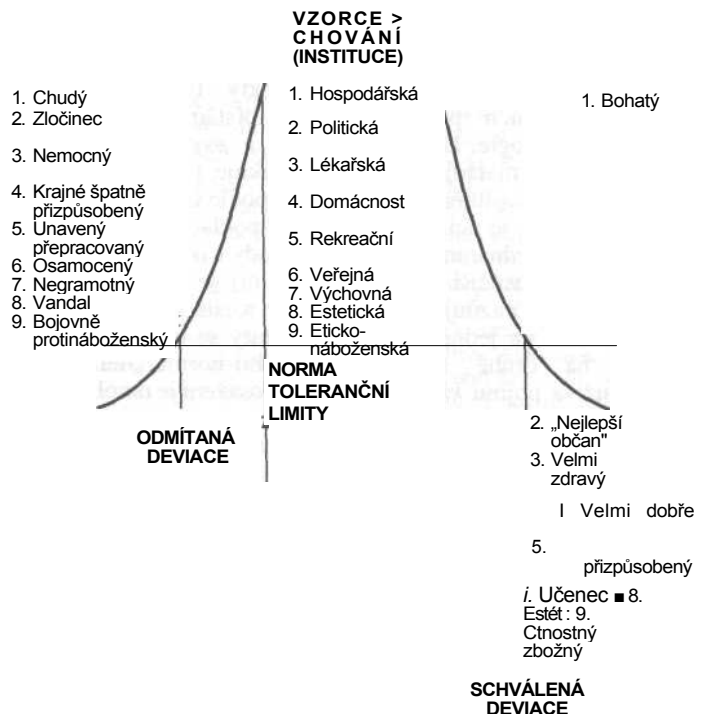
logie zpracovává mnohé, k čemuž odpovídající „normální“ psychologie nebere „zřetel“, takže psychopatologie si musí vytvářet v řadě případů vlastní psychologii. Vztah psychologie a psychopatologie, normálního a patologického je velmi složitý, protože mezi obojím existuje poměrně široká oblast hraničních jevů. Běžně se rozlišuje *psychopatologie obecná a speciální*. Obecná se zabývá patologickými anomáliemi v oblasti psychických procesů a složek osobnosti (vnímání, myšlení, inteligence); speciální různými formami patologických anomálií duševního života, tj. různými psychickými chorobami jako nosologickými kategoriemi; obecná psychopatologie se dále zabývá zkoumáním a tříděním příčin duševních chorob a obecnou psychopatologickou teorií. Terminologicky je nutné odlišit psychopatologii od *patopsychologie*, psychologie nemocných (i tělesně).

Pojetí psychické normality. S psychopatologií je spojena stěžejní otázka psychologické normy, otázka psychické normality, která je současně otázkou, kde začíná psychická *abnormalita* a její zvláštní aspekt, *patologická anomálie*. Zodpovědět tuto otázku není snadné, protože se uplatňuje řada hledisek (mimo jiné historická a kulturní hlediska) a nejednotně pojatý výzkum. V jeho rámci vznikly srovnávací kulturní studie u přírodně žijících národů, etnických skupin i populace příslušníků západní kultury, a dokonce i experimentální studie psychopatologických projevů (P. H. Hoch a J. Zubin, 1957). Vedle hledisek kulturně historických a srovnávacích byly uplatněny i aspekty fyziologické, resp. biologické. P. R. Hofstätter (1962) uvádí *trojí pojetí normality v psychologii*: 1. Statistická norma identifikuje normalitu s četností (distribuce znaků podle Gaussovy křivky, kde se za „normální“ pokládá oblast středních hodnot a krajní případy v obou směrech jsou označovány za *anomální*); je to jen kvantitativní, nikoli kvalitativní rozlišení normálního a *anomálního*, *abnormity* se od *normalit* liší jen *graduálně*. 2. Ideální norma „definuje stav dokonalosti, jehož dosažení je mnohdy - ale ne vždy - chápáno jako možné, vždy ale jako žádoucí“; *taková norma*, podle Aristotelovy *Etiky Nikomachovy*, bere ideální normu jako „správný střed“ mezi příliš mnoho a příliš málo; neříká se zde nic o četnosti realizace tohoto stavu, rozdíl mezi *normálním* a *abnormálním* je tu kvalitativní, projevuje se zde však institucio-

nální tlak k normovanému chování, jehož distribuce odpovídá „J-křivce“. 3. Funkcionální norma rezignuje na ustavení vztahu mezi projevy individua a jejich obecností na jedné straně (statistická norma) nebo na absolutní hodnotu na druhé straně (ideální norma) a za „normální“ považuje stav jedince přiměřený jeho cílům a výkonům, což (jak připomíná Hofstätter) odpovídá mnoha utopickým sociálním teoriím zdůrazňujícím svobodu individua; nicméně pochybnost tohoto přístupu je zjevná, neboť pojem „normální“ tu může být použit pro označení zločinu. Význam pojmu psychická normalita je tedy velice relativní, v každém případě nem.transkulturní a nemá význam ani statistického průměru; má řadu aspektů biologických, funkcionálních a dalších, které nejsou jednotné. H. J. Eysenck (1963) označuje funkcionální normy za „přirozené“, avšak teze, že psychicky normální je člověk, který ve svém veřejném i soukromém životě bezporuchově funguje, je příliš obecná a postrádá konkrétnější určení toho, co se rozumí bezporuchovým fungováním; jinak to poukazuje na pasivní adaptaci či konformismus. G. W. Allport (1960) uvádí, že norma znamená směrodatné kritérium; avšak např.

sociálně směrodatné kritérium zdravého sexuálního života je, podle známého Kinseyova „reportu“, vlastní jen menšině amerických mužů; pokud se uplatňují etická kritéria je třeba mít na zřeteli, že morami systém se v civilizované společnosti mění pro další generace. Lidská bytost, která se jen přizpůsobuje, se nudí a je pouze průměrná. Společnost sama se stává stále více nemocnou, a potřebuje proto jedince, kteří se proti tomu postaví. Filozofům se nepodařilo určit směrodatné vzory pro spořádaný život ve světě plném zlořádů. Psychologové proto dnes opouštějí axiologická hlediska a snaží se pojem normality odvodit z empirie, dospívají však k různým kritériím normality, obvykle jen zcela vágně nebo sporně definovaným (realismus, spolehlivost, sociální zralost a další). Problém psychické normality tak zůstává otevřen. B. B. Wolman (1966) se domnívá, že normalitu nelze vědecky zkoumat a že tu jde v podstatě o hodnotící, nikoli vědecký problém; protože „hodnotící soudy nejsou vědecké“, není úkolem vědy prověřovat takové hodnotící soudy. Pojem psychické normality je tedy mnohoznačný, zahrnuje řadu hledisek, poukazuje k pojmu

Model pro analýzu deviace v termínech stupně a směru odchylky od skupinových norem (Lundberg G. A., Schrag C. C., Larsen O. N., Catton W. R. jr., 1968, str. 561).

Model poukazuje na existenci dvojího druhu deviace od normy, vyjadřující vlastně průměrnost, schválené a odmítané. Nespecifikuje však odmítané deviace, které jsou předmětem zájmu policie, přestupky a zločiny (např. „zločinec“, „vandal“, a také „krajně špatně přizpůsobený“).

psychické zdraví, ale není zatím možné stanovit jednoznačně jeho obsah i podmínky.

Výchozím a obecným hlediskem pro *třídění patologicky anomálních psychických jevů* je pojem psychické (duševní) poruchy. Oficiální americká klasifikace zahrnuje tyto kategorie psychických anomálií: 1. mozkové syndromy, 2. mentami deficity, 3. psychogenní psychotické poruchy („disorders“), 4. psychofyziologické autonomní a viscerální poruchy, 5. psychoneurotické poruchy, 6. poruchy osobnosti, 7. přechodné situační poruchy osobnosti. Je zřejmé, že je to třídění povýtce praktické; jeho poslední tři kategorie lze identifikovat jako neurózy, psychopatie a tzv. reaktivní stavy; třetí kategorie jsou vlastně psychózy, pro ostatní uvedené kategorie se v našich poměrech používá obvykle jiných názvů. J. Pogády a E. Guensberger (1987) pojednávají ve svých základech psychopatologie, která zahrnuje abnormální a patologické stavy, jen o patologických jevech v oblasti psychických procesů a osobnosti; za obecnou psychopatologii považují jejich koncepční problémy a některé praktické otázky, jako je psychodiagnostika a další. L. Richterová, V. Trnka, V. Holub a J. Mečír (1967) rozlišují: 1. přechodné duševní poruchy, 2. abnormální duševní projevy, 3. chorobné projevy. Od obecných psychopatologických jevů (v jednotlivých psychických procesech a v osobnosti) pak odlišují speciální psychopatologii, kam řadí oligofrenie, neurózy, reaktivní stavy, psychopatie, psychózy a tzv. organická onemocnění nervové soustavy doprovázená psychickými změnami. Další autoři přinášejí odlišná třídění. Vycházejíce z pojmu *duševní porucha*, který zahrnuje patologické i nepatologické, dočasné i trvalé anomálie, podáváme následující klasifikaci:

	duševní poruchy	
nemoci	funkční poruchy	vývojové úchylny
psychózy	neurózy	
	psychopatie	slabomyslnost

Mezi duševními poruchami a normálem stojí přechodné jevy, které lze označit jako reaktivní stavy a akcentované osobnosti (pojem K. Leonharda, 1968). Jednotlivé psychopatologické kategorie lze pak třdit na specifické subkategorie (viz dále). Třídění přihlíží k „nosologickému systému duševních nemocí“ A. Janíka (1983) a k některým dalším tříděním.

Příčiny duševních poruch se obvykle dělí na organické a neorganické (psychogenní), vlastní průběh psychické poruchy pak mohou determinovat vlivy exogenní (z prostředí postiženého jedince) a endogenní (z organismu, resp. osobnosti postiženého jedince). Souhrnně se tato problematika označuje jako *etiopatogeneze psychických poruch*. Jednotlivé kategorie příčin duševních poruch lze pak ještě dále třdit. Zásadně platí, že ve vzniku duševních poruch se uplatňuje určitá interakce vnitřní odolnosti a vnějších či vnitřních škodlivých vlivů. Podle H. J. Eysencka (1947) má každý jedinec určitou míru faktoru psychotismu, tj. vyznačuje se určitou tendencí k psychotickému onemocnění a je v tomto smyslu více či méně odolný vůči patogenním vlivům; podle téhož psychologa má každý jedinec také určitou míru neuroticismu, která ho predisponuje k větší či menší odolnosti vůči neurotizujícím vlivům. Zásadně je tedy třeba rozlišovat *predisponující a bezprostředně působící příčiny*: k predisponujícím patří především dědičnost, vrozené konstituční faktory a predispozice získané během života (např. oslabení nervové soustavy určitými onemocněními); bezprostřední příčiny se pak dělí na organické (somatogenní) a neorganické (psychogenní).

Příčiny duševních poruch

a) predisponující:	bezprostředně působící:	
- dědičné	-	defekty;
- vrozené: konstituční	perinatální úrazy	
	prenatální organické choroby	patogenní
b) psychogenní:	zkušenosti	
- deprivace	somatogenní:	
- konflikty		- vrozené malformace mozku
- traumata		
- stresy		
	- choroby	
	- infekce	
	- intoxikace	

K dědičným faktorům patří zejména výše zmíněný psychotismus a neuroticismus, existují však i hypotézy o dědičném přenosu psychopatií, některých případů atrofie mozku, některých forem oligofrenií, objevují se i pokusy prokázat dědičný přenos schizofrenie a dalších duševních poruch. Konstitučními faktory se rozumí komplex neuropsychických dispozic, např. enormně zvýšená vzrušivost. K prenatálním predisponujícím příčinám patří např. různé škodlivé vlivy v tzv. neofetálním období (v období 7. až 12 týdne nitroděložního vývoje), kdy se vyvíjejí jednotlivé orgány

a mění se krevní zásobování plodu a kdy ozáření, nedostatečná výživa, intoxikace a některé choroby matky mohou způsobit trvalé malformace nervové soustavy. K perinatálním faktorům náleží různé porodní komplikace (asfyxie novorozence, poškození mozku krvácením a další) vyvolávající nezřídka tzv. lehké mozkové dysfunkce (dříve lehké dětské encefalopatie). K ontogenetickým predisponujícím příčinám patří různá kritická období individuálního vývoje (puberta, klimakterium, degenerativní procesy spojené se stářím), konfliktogenní životní prostředí, stresy a další. K somatogenním bezprostředním příčinám patří všechny faktory poškození mozku, které se projeví během individuálního života, např. choroby endokrinního systému. K psychogenním bezprostředně působícím příčinám řadíme zejména neřešitelné životní konflikty, dlouhodobé stresy, silné traumatické zážitky (psychicky zraňující, jako např. znásilnění apod.).

Poruchy jednotlivých psychických funkcí:

- *Vnímání.* K poruchám vnímání patří iluze (deformované vnímání objektu, tj. jeho zkreslování obvykle pod vlivem afektů) a halucinace (vidiny, přeludy). Při halucinacích jsou „vnímány“ určité objekty, hlasy, děje, které ve skutečnosti nejsou v percepčním poli subjektu přítomny; při tzv. negativních halucinacích naopak subjekt nevnímá něco podstatného, co je v jeho percepčním poli přítomno, např. osobu, která stojí vedle něj. U tzv. pseudohalucinací má postižený např. nějakou vidinu, ale připouští, že je to klam. Iluze i halucinace se třídí podle svých modalit na zrakové, sluchové, hmatové, chuťové, čichové, pohybové, verbální a kombinované.

- *Pozornost.* Jejimi poruchami jsou buď nadměrné soustředění pozornosti na něco (hyperprosexia), nebo naopak neschopnost soustředit se na něco (hypoprosexia), případně naprostá neschopnost koncentrace pozornosti (aprosexia). Méně výraznou poruchou je roztržanost.

- *Představy.* Jde zejména o vtíravé, neodbytné představy, obsese, obvykle asociované s ne příjemnými emocemi (úzkostí) a přecházející někdy v nutkavé jednání ritualizovaného typu, jehož „magickým“ smyslem je zbavit se úzkosti.

- *Myšlení.* Může vykazovat úplné odtržení od reality (dereistické myšlení), může produkovat určité bludy (perzekuční, autoakuzáční, tj.

sebeobviňování, hypochondrické, reformátorské, mesiášské, megalomaničké a další), může se vyznačovat inkoherencí (nesouvislostí), ulpíváním, alogičností, ztrátou kritičnosti, útlumem, nebo naopak tryskem, zabíhavostí a dalšími patologickými symptomy. Může být vyjadřováno způsobem, který charakterizuje patologické mluvní a písemné projevy, jako např. tzv. slovní salát, slovní stereotypie, „metafory“ a další.

- *Paměť.* Patologickými znaky jsou výrazné vzpomínkové deformace, dále je to hypermnézie (detailní vybavování nepříjemných zážitků spojené se silným vzrušením), hypomnézie (snížená schopnost pamětního vybavování), amnézie (úplná ztráta paměti na určité časové období, nebo vůbec). K tzv. dysmnézii patří vedle zkreslených vzpomínek (paramnézie) také vzpomínkové klamy (vydávání cizích zážitků za vlastní) a bájeví lhavost (vyprávění nesutečných událostí jako skutečně prožitých).

- *Emoce.* K jejich poruchám patří především stavy nadměrného rozjaření (elace, mánie) a jejich opak, nadměrná sklíčenost (deprese), které mohou být trvalejší, aniž by byly způsobovány vnějšími vlivy (patické nálady), dále patické afekty (např. záchvaty zuřivosti se sníženou sebekontrolou a vrcholným mráкотným stavem, tj. určitou absencí vědomí); k patologickým náladám patří úzkostné (anxiózní) ladění, trvalé vzrušení doprovázené často neúčelnou nebo nepřiměřenou podnikavostí (expanzivní nálada), trvalejší zlobné vy ladění, dále citová apatie, labilita (nepřirozené střídání nálad) a tzv. fobie (iracionální strach, např. z uzavřeného prostoru, špičatých před mětů, špíny, určitých chorob, určitých zvířat a řada dalších).

- *Motivace.* Obvykle se hovoří o poruchách pudů a poruchách vůle. K poruchám pudů patří především porucha pudu sebezáchovy, sebevražda, resp. její méně výrazné projevy jako různé druhy autoagrese (autopunitivity), automutilace (poškození vlastního těla bodáním i amputací určitých orgánů). K poruchám alimentárních potřeb patří jednak úplné odmítní jídla (mentální anorexie), jednak jeho nadměrná konzumace - „vlčí hlad“ (bulimie); dále sem *náleží* poruchy pohlavního pudu, obecně buď jeho vymizení, nebo naopak vy stupňování (erotomanie), kromě toho poruchy týkající se zaměření na objekt (homosexualita - tj. zaměření na osoby téhož pohlaví, pedofi-

lie - zaměření sexuální apetence na děti, zoofilie - na zvířata, nekrofilie - na mrtvolky, gerontofilie - na staré osoby), nebo na způsob uspokojování (onanie či masturbace - vlastní sebeukájení, nahrazující u dospělých normální sexuální styky, exhibicionismus - ukájení se ukazováním obnažených genitálií, sadismus - ukájení se způsobováním bolesti sexuálnímu partnerovi, masochismus - ukájení vyvolané tím, že sexuální partner způsobuje subjektu bolest; nepravý sadismus a masochismus se omezuje jen na činění příkoří a ponižování; fetišismus - ukájení se na předmětech různého druhu nebo částech těla partnera). K poruchám vůle patří především tzv. abulie (naprostý nedostatek až ztráta vůle a sebeprorozování se), impulzivní zkratkovitě jednání, naprostý nedostatek sebekontroly (nedostatek zábrán, nezdrženlivost), hypobulie (neschopnost realizovat rozhodnutí), hyperbulie (vystupňovaná iniciativa a činorodost) a anankastické (nutkavé) jednání.

Z komplexnějších hledisek lze rozlišit *poruchy vědomí, jednání, intelektu a osobnosti*.

- *Poruchy vědomí*. Patří sem zastřené vědomí (snížená jasnost vědomí a zřetelnost vnímání, resp. uvědomování), mráкотný stav (absence vědomí vlastního jednání, resp. jeho patologické zúžení), depersonalizace (pocit změněnosti, odcizení jak vlastních myšlenek, tak i těla, které postižený pokládá za cizí), delirium (obluzené vědomí s iluzemi, popřípadě halucinacemi, nedostatkem časoprostorové orientace, připomíná mentální stavy při prožívání vysoké horečky), somnolence (stav chrobné ospalosti), sopor (stav hlubší ztráty vědomí, v němž postižený reaguje jen na velmi silné podněty), koma (stav úplného bezvědomí po určitých úrazech a onemocněních), mdloba (ztráta vědomí způsobená šokem a řadou dalších činitelů, např. otřesením mozku apod.).

- *Poruchy jednání*. Splývají s poruchami vůle (impulzivní jednání, anankasmus) a patří sem zvláště: hypagilnost (nedostatek činnosti až naprostá nehybnost, tzv. stupor, nemluvnost, mutismus), hyperagilnost (nadměrná aktivita), tzv. raptus (záchvat agresivního jednání), pohybové automatismy a stereotypie (např. rituální chování směřující k odreagování úzkosti, často nutkavého typu), parakinézy (deformování přirozených pohybů, jejich stylizace, grimasy), monomanie (pyromanie - žhářství, dromomanie - tuláctví, erotomanie, oniomanie

- impulzivní nakupování, dipsomanie - impulzivní pijáctví, tzv. kvartální a další), agitovanost (vystupňovaná psychokinetická excitace), negativismus (jakési jednání naschvál, nevyhovění výzvě nebo učinění pravého opaků). Obecně odchylky (aberrace, deviace).

- *Poruchy intelektu* jsou jednak kvalitativní (různé druhy slabomyslnosti - viz dále), jednak kvantitativní, vyjadřující stupeň poškození (deteriorace) intelektu: debilita (omezená vzdělatelnost a vychovatelnost; postižený obvykle absolvuje tzv. zvláštní školu s podstatně redukováným učivem), imbecilita (nevzdělatelnost a velmi omezená vychovatelnost; postižený se nenaučí číst a psát, má chudý slovník a poškozené vyjadřování, naučí se jen základním hygienickým, sebeobslužným a případně i hrubým pracovním a jiným návykům), idiocie (naprostá nevzdělatelnost i nevychovatelnost; postižený je odkázán na azylovou péči).

- *Poruchy osobnosti*. Obecně se rozlišuje rozpad osobnosti (různý stupeň narušení duševních funkcí a chování, jakož i jejich integrace) a rozštěp osobnosti (přítomnost více tzv. já, případně psychický život plný rozporů, neočekávaných zvrátů spojených s odtržením se od reality ve směru vnímání, myšlení i jednání, jehož krajním případem je schizofrenie). B. Zawadzki (1965) podává přehled poruch osobnosti (viz následující strana).

Jako poruchy osobnosti jsou zde v podstatě chápány psychopatie, o kterých hovoříme dále, a proto zde jenom uvedeme stručnou a zjednodušenou charakteristiku užitých termínů: schizoidní (rozpolcený), paranoidní (bludem ovládaný), cyklothymní (náladový, náladově labilní), hysterický (přehnaně reagující), kompulzivní (nutkavý), agresivní (útočný), maniakální (patologicky něčím zaujatý, zřeštěný).

Dále se budeme zabývat jednotlivými kategoriemi, resp. syndromy narušené psychické činnosti a osobnosti, tj. tím, co tvoří obsah *speciální psychopatologie*.

- *Reaktivní stavy* jsou dočasné poruchové psychické reakce vyvolané určitými frustracemi nebo stresy, které jsou, obecně vzato, neúměrně podnětům bezprostředně je vyvolávajícím. Jedinec, který se ocitl ve stresové situaci, je vnitřně psychicky dekomponován (rozladěn, dezintegrován), a proto v určitých situacích, nebo vůbec, reaguje nepřiměřeně. Reaktivní stavy se projevují obvykle vnitřním

Poruchy ve struktuře rysů osobnosti:

osobnost			
1. neadekvátní	2. schizoidní a) v sobě uzavřená b) odtržená	3. paranoidní	4. cyklothymní varianty: a) maniakální b) depresivní c) cyklická

Poruchy speciálních rysů osobnosti:

osobnost			
1. hysterická	2. agresivní	3. impulzivní	4. jiné varianty: a) pasivně závislá b) pasivně agresivní

(B. Zawadski, 1965)

napětím, rozladami a hyperemotivitou, navenek pak zejména aktivními reakcemi (strachem a vztekem) a určitou mírou deformovaného vnímání a dezorganizovaného chování (např. nedostatek sebekontroly při vyjadřování pocitů a postojů).

- *Psychopatie*. L. Richterová (1967) je definuje jako „povahové odchylky těžšího a trvalejšího rázu, mající nepříznivý vliv na sociální adaptaci“. Klasickou definici podal K. Schneider (1944): „Psychopatické osobnosti jsou takové abnormní osobnosti, které trpí svou abnormitou, nebo jejichž abnormitou trpí společnost.“ V definici je vystížena podstata psychopatií. Psychopatie nejsou chorobné stavy, ale poruchy ve skladbě osobnosti, v její integraci, které se vyznačují tím, že osobnost je ovládána nějakým maladaptivním sklonem (např. neovladatelností svých afektů, sexuální deviací, citovou labilitou, asociálními postoji, sklonem k fanatismu atd.). Podle toho, čím je osobnost psychopata ovládána, jsou psychopatie různě klasifikovány. Přejít mezi normami a psychopatickou osobností tvoří tzv. *akcentované osobnosti* (K. Leonard, 1968), tj. jedinci ovládaní určitým sklonem v menší míře, vyznačující se mírnějším nedostatkem zábrán, menší náladovostí apod. Obecně vzato jsou psychopati jedinci s „patologickým charakterem“, jehož podstatným znakem je nezdrženlivost. Za příčinu psychopatií se často pokládají vrozené dysfunkce nervové soustavy, avšak i určité negativní zkušenosti mohou vést k psychopatizaci osobnosti. Navenek se může psychopat jevit jako podivín, jako člověk s nedostatkem zábrán, jako výbušný, vztekale a agresivně nepřiměřeně

reagující, vztahovačný, ale může být také celkem nenápadný. Výraznými typy jsou: asociální psychopati (morálně tupí, bezohlední, absolutně sobečtí, s nedostatečným smyslem pro odpovědnost, četně zastoupeni mezi příživníky všeho druhu), explozivní psychopati (afektivně výbušní, neovládající svůj vztek a agresi a reagující vztekem i na slabé podněty), schizoidní psychopati (citově chladní, ale současně přecitlivělí vůči sobě samým, uzavření, nepřístupní, nedostatečně responzivní, často fixovaní na určitou ideu), hysteroidní psychopati (s přehnanými emočními reakcemi a s hereckými výkony, dramaturgizující životní problémy, se silnou touhou po sebeuplatnění, s přehnaně stylizovaným vystupováním, afektováním, se sklonem k intrikování, předstírání, lhavosti). Psychopati jsou silně zastoupeni mezi tzv. společenskými „outsidery“, narkomany a kriminálními živly. - *Neurózy*. Je třeba rozlišovat neurotické reakce vycházející z reaktivních stavů a rozvinuté neurózy jako funkční poruchy neuropsychického, resp. somatopsychického systému. Příčinou neuróz jsou protahované nebo neřešené konflikty, v nichž je ohroženo uspokojování životně důležitých potřeb. Vzniklé napětí se stupňuje a vede ke „stržení nervové činnosti“, což se projevuje různými psychickými i fyziologickými dysfunkcemi (předrážděností, neschopností soustředit se, zvýšenou únavností, nespavostí, gastro-intestinálními poruchami atd.). Konfliktogenní původ neuróz byl prokázán experimentálně na psech (I. P. Pavlov, 1924, resp. již M. P. Jerofejevová, 1.912). Asi u 60 % normální populace se někdy objevují neurotické projevy napětí a úzkosti,

rozlady, asi u 90 % únava a pocity vyčerpanosti, asi u 70 % vznětlivost a další. Osoby s vysokou hodnotou neuroticismu (vrozená labilita vegetativního nervového systému a emoční labilita) podléhají neurotizujícím vlivům snáze než osoby s nízkou hodnotou tohoto osobnostního faktoru. Téměř obecným symptomem neuróz je úzkost. Neurózy mají velmi pestrou symptomatologii a třídí se na *neurastenie* (malátnost, skleslost, poruchy trávení, sexuální potence a další), *psychastenie* (strach, skleslost, nutkavé jednání, neplodné přemýšlení), *hysterie* (nejvýraznější neuróza s častými somatickými příznaky, které se v krajním případě tzv. konverzní hysterie mohou projevovat nejrůznějšími fyziologickými dysfunkcemi, např. i spazmy a obrnami, a s charakteristickým záchvatem projevujícím se chaotickými pohyby, výkřiky, křečemi a pádem, ztuhlostí, který je účelovým způsobem nátlaku na okolí). Hysterikové vykazují jakési vystupňované životní herectví a bezohledný egocentrismus s labilní infantilní emocionalitou. Neurotickými projevy jsou také tiky (záškuby menších svalových skupin), koktavost (balbuties), u dětí pomočování (enuresis), ztráta řeči - útlum řečové funkce (mutismus), noční děs (pavor nocturnus) a různé tzv. zlozvyky (okusování nehtů, vytrhávání vlasů a další). B. Dosůžkov (1947) označil neurózy trefně za „choroby sociálních vztahů“.

- *Psychózy*. Jde již o psychická onemocnění různého původu organického či psychogenního, klasifikovaná obvykle na exogenní a endogenní a vyznačující se výraznými poruchami psychických funkcí a celé osobnosti. U pokročilých alkoholiků se objevuje alkoholická psychóza (delirium tremens, „akutní psychóza u chronických pijáků“, resp. tzv. Korsakovova psychóza), dále to jsou psychózy doprovázející onemocnění a úrazy mozku (např. arteriosklerózu mozkových cév, luetické onemocnění mozku), traumatické psychózy ze zmoždění (kontuze) mozku, involuční psychózy vznikající někdy ve stáří (senilní demence), somatogenní psychózy doprovázející somatická onemocnění (např. spojené s výskytem nádorů na mozku), generační psychózy v kritických životních obdobích (pubertě, klimakteriu). Nejznámější jsou tzv. endogenní psychózy (schizofrenie, paranoia, parafrenie, cyklofrenie neboli maniodepresivní psychóza). Nejčastější, ale také nejtěžší formou psychózy je schizofrenie, dosud nejasného půvo-

du a s interindividuálně velmi specifickou symptomatikou vedoucí k pochybnostem o tom, zda název vyjadřuje skutečnou nosologickou kategorii. Má formu prostou (uzavřenost s postupujícím ochuzením duševního života), hebefrenní (začínající v období puberty, s výstředním chováním), paranoidní (nejčastěji forma s bludy a halucinacemi a nezřídka bizarním chováním), katatonickou (s charakteristickou strnulostí těla a pohybovými nástavbami, napodobováním a negativismem). Podle J. Molčana (1984) jsou základními příznaky schizofrenie poruchy myšlení a jednání (inkoherece, impulzivní jednání) a postupují cí rozpad osobnosti, nezřídka sluchové a tělové halucinace, citové rozpory. Až v jedné čtvrtině případů se spontánně objevují remise k normálnímu stavu, který se však může znovu zvrhnout v chorobu. Cyklofrenii (manicko-melancholickou či maniodepresivní psychózu) charakterizuje patologické střídání nálad rozjarenosti a sklíčenosti. Paranoia je poměrně vzácná a vyznačuje se vznikem bludů, kverulantských, reformátorských a jiných, při vcelku zachovaných intelektových schopnostech. Parafrenie má symptomy podobné schizofrenii (bludy, halucinace), avšak začíná až ve věku dospělosti a může se vyvinout k demenci, k výrazné změně osobnosti a intelektu.

- *Slabomyslnosti* jsou dalším druhem psychických poruch. Nevyznačují se jen nevyvíjeným intelektem nebo jeho úpadkem, ale i celkovými změnami osobnosti; v žádoucí míře nejsou vyvinuty ani tzv. vyšší city a kulturní návyky. Nebo, jestliže již byly vyvinuty, upadají. Rozlišují se vrozené slabomyslnosti - oligofrenie, jejich příčinou jsou různá poškození mozku v prenatálním nebo perinatálním stadiu (infekcemi, úrazy v době těhotenství, porodními komplikacemi atd.), a pseudooligofrenie (sociální oligofrenie), které jsou způsobovány masivní výchovnou zanedbatelností (nedostatek sociálních podnětů pro rozvoj intelektu, jehož vrozené dispozice jsou normální). Zvláštním případem jsou demence (úpadek intelektových schopností a celé osobnosti v důsledku různých onemocnění, která postihují též mozek, např. nevy léčený zánět mozkových blan a další). Oligofrenie, které mají organický původ, jsou nezřídka spojeny také s poškozením motoriky (od poruch jemné motoriky až po obrny) a mohou mít různé formy; příkladem je tzv. Downova choroba (typický, tzv. mongoloidní vzhled s určitými so-

matickými poruchami a různou úrovní poškození intelektu). Slabomyslnosti mají různý stupeň, od nejtěžšího, debility, přes střední, imbecilitu, až po nejtěžší, idiocii. Přejít od normální populace ke slabomyslným tvoří tzv. moroni s výrazně podprůměrným intelektem. Úpadek intelektu (demence) může provázet také některé psychózy a v některých případech i epilepsii (záchvatovitě onemocnění mozku organického původu).

Existuje ještě řada dalších specifických psychopatologických fenoménů a příbuzných stavů, např. tzv. *poruchy chování u dětí* (výchovné problémy, záškoláctví, potulky, útky z domova, dětské agrese a delikvence, školní nekázeň a neprospěch a další), které však patří do tzv. speciální defektologické pedagogiky, resp. jejího oboru, etopedie a vyjadřují spíše jen selhání dítěte v jeho sociálních rolích, nezářídka spojené se selháním rodičů v jejich soužití a v jejich výchovné roli, vyloučíme-li i možné organické vlivy (např. některé druhy psychomotorického neklidu). Do oboru klinické psychopatologie patří mimo jiné také *toxikomanie*, patologická závislost na určitých drogách (drogová závislost či abúzus, zneužívání drog). Závislost má psychickou a fyziologickou dimenzi; vytváří se silný návyk na základě hédonického vlivu drog a u některých drog též závislost fyziologická, protože se drogový substrát stává součástí tělového metabolismu. Dojde-li k přerušení konzumace drogy, vznikají více či méně těžké abstinenci příznaky s různými psychofyziologickými komplikacemi. Toxikoman či narkoman je pro získání potřebné dávky ochoten

učinít cokoli, a protože jsou drogy drahé a jejich distribuce je trestná, dopouští se nezářídka podvodů, krádeží a jiných kriminálních deliktů; jeho osobnost a chování se podstatně mění. Současně se dlouhodobá intoxikace projevuje tělesným chátráním, poškozením funkce životně důležitých orgánů (jater atd.), komplikacemi při používání nesterilních injekčních jehel. Kromě klasických drog (opium a jeho deriváty, morfium, heroin, dále kokain, hašiš, marihuana) se objevuje i abúzus některých léků (hypnotik, analgetik, sedativ, excitancií) a synteticky vyráběných látek s narkotickými účinky (známý Pervitin, „Kraak“ a další). Toxikomanii zvláštního druhu je také *alkoholismus* (abúzus alkoholických nápojů), který vede k sociální degradaci individua, chorobám jater a zařivacího ústrojí, ale také k úrazovosti, sociálním konfliktům a k celkovému úpadku osobnosti; chronický alkoholismus pak ke zvláštnímu druhu psychózy. Pro toxikomanie existuje určité osobnostní předurčení ve spojení s únikovými tendencemi jako reakcemi na různé osobní problémy.

Literatura

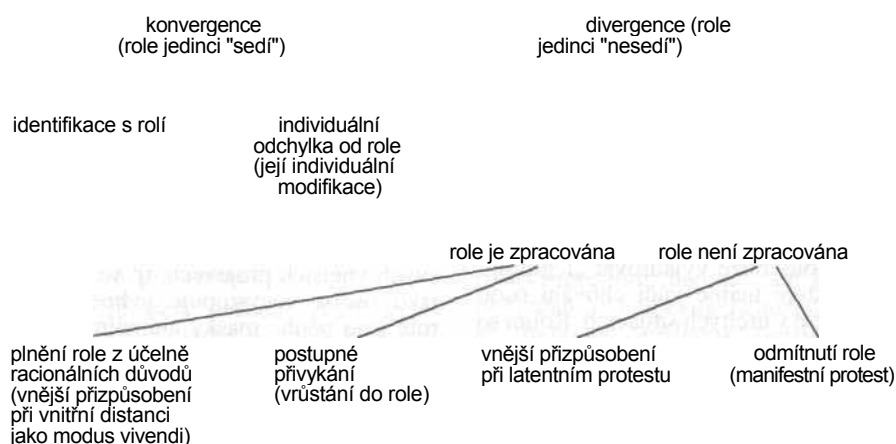
Cameron, N., Rychlak, J. F.: Personality development and psychopathology, 2. vyd. Boston 1985. Janík, A., Dušek, H.: Diagnostika duševních poruch, Praha 1974. Jaspers, K.: Allgemeine Psychopathologie, 8. vyd. Berlin-Heidelberg-New York 1965. Pogády, J., Guensberger, E.: Základy psychopatologie, Bratislava 1987. Richterová, L., Trnka, V., Holub, V., Mečíř, J.: Psychopatologie Praha 1967. Syřišťová, E. a kol.: Normalita osobnosti, Praha 1972.

ROLE

Pro sociologii a sociální psychologii vymezil pojem role klasicky R. Linton (1945): Role vyjadřuje „úplnou sumu kulturních vzorců asociovaných s dílčím státem“ a zahrnuje „postoje, hodnoty a chování připisované společností všem osobám majícím tento status“, přičemž pojem role může vyjadřovat „legitimní očekávání“, které máme vůči chování osob s určitým státem v určitých situacích. Rolím se jedinec učí na bázi svého státu, buď současného, nebo anticipovaného; role je reprezentována zjevným chováním; „role je dynamický aspekt státu“ (Linton). A. M. Rocheblave-Spenlé (1987) uvádí, že pojem role měl původně význam hereckého výstupu na jevišti a teprve od 11. století se užívá také ve smyslu sociální funkce; v psychologii vyjadřuje „dramatický aspekt člověka jako osoby“, tj. jeho veřejnou společenskou funkci, ale také „distanci mezi bytím a jevem“. Systematicky používal pojmu role G. H. Mead (1934) pro označení vztahu jedince k druhému jedinci, později R. Linton (1945) pro označení sociálních vztahů vůbec uvnitř určitého sociálního systému a posléze T. R. Sarbin (1954) vytvořil interdisciplinární teorii role jako východisko výkladu sociální interakce. Sociální skutečnost staví jedince požadavky a očekávání, která musí respektovat, chce-li mít ve společnosti místo (H. Mogel, 1985); společnost vyžaduje, aby jedinec s ohledem na své podstatné charakteristiky, pohlaví, věk a socioekonomický status vystupoval v určitých rolích, očekává od něj v určitých situacích určité chování. Tak jsou určeny role muže a ženy, dítěte a dospělé osoby, vdané ženy a dívky, ale i cestujícího v autobusu, návštěvníka divadelního představení apod. Role jsou v podstatě, stejně jako vzájemná očekávání, komplementární: lékař-pacient, učitel-žák, manžel-manželka atd. Role je funkcí sociálního učení, je produktem primární a sekundární socializace; každý jedinec je subjektem celého systému rolí. Některé role jsou určovány právně (nutná očekávání, jako např. role otce jako živitele dítěte), jiná jen jako možná očekávání (měl by se chovat určitým způsobem, avšak nemusí). Fungování rolí je zajišťováno systémem pozitivních a negativních sankcí, které sociální okolí uplatňuje vůči subjektu role. Sociální chování, které je v souladu s danou rolí, je reakcemi sociálního okolí zpevňováno, a to které se od daných očekávání odchyluje je trestáno, např. posměchem, pohrdáním, projevy

odporu, v krajním případě pokutami a soudními tresty.

V psychologii osobnosti je vztah osobnosti a role chápán jako vztah podstaty a jejích projevů, přičemž pojem role je tu někdy významově ztotožňován s pojmem osoby (C. G. Jung a jiní), tj. navenek se projevujícího, veřejně vystupujícího jedince. V extrémním případě se uvažuje o dichotomii osobnosti a role: ve svých vnějších projevech, tj. ve svých rolích, jako osoba nevystupuje jedinec autenticky role jsou pouhé masky animální přirozenosti člověka, v roli člověk pouze cosi předstírá, vyhovuje společenským požadavkům. Pojetí člověka jako herce a života jako jeviště se objevuje už u Shakespeara a vystupuje často v literatuře vůbec, ale i ve filozofii, antropologii a jinde. Michelangelova socha na hrobě Julia de Medici ve Florencii symbolizující noc je vyjádřena ^sinající ženou s odloženou maskou (svou společenskou masku odkládá člověk jen v intimních chvílích). Také podle sociologa E. Goffmana (1976) jedinec po dobu svého sociálního vystupování užívá „fasády“, tj. standardní prostředky výrazu, ať už vědomě, nebo mimovolně, a chová se tedy v podstatě jako herec na jevišti. (—> Osobnost) Podrobnou analýzu konceptu sociální role provedl sociolog R. Dahrendorf (1964), který soudí, že „člověk jako společenská bytost je více než metafora“ a že „jeho role jsou víc než odložitelné masky, jeho sociální jednání je víc než veselohra nebo tragédie, z níž je také herec propuštěn do „vlastní“ skutečnosti“, že vztah osobnosti a role prokazuje „dialektický paradox svobody a nutnosti“; současně však připouští, že vztah jedince k jeho sociálním rolím může v sobě obsahovat nikoli moment herce na scéně společnosti, ale zcizení člověka. E. F. Mueller a A. Thomas (1974) poukazují správně na to, že mezi individualitou a rolí může existovat určité napětí, ale v případě zvnitřnění mohou role a ego spadat v jedno: existují role, které jsou společností vymezeny ostřeji a role, které dávají více prostoru pro seberealizaci. V tomto smyslu vystupuje otázka vztahu osobnosti a role jako *problém identifikace jedince s danou rolí*: existují role, které odporují přirozenosti jedince, např. homosexuálně založený muž může sotva plnit roli heterosexuálního milence či manžela. Některé role jsou pocíťovány jako vnější tlaky, jiné jako samozřejmosti (např. role matky). Dichotomické pojetí osobnosti a role jako rozporných stránek osobnosti představuje neoprávněné absolutizování dílčích jevů. Ph. Lersch (1964) podává přehled *konvergence a diver-*

Konvergence a divergence rolí (Ph. Lersch, 1964)

gence rolí ve výše uvedeném smyslu identifikace jedince s rolí (viz schéma).

Ve vztahu jedince k určité roli může dojít ke konfrontaci a k odmítnutí role, resp. některých jejích aspektů (např. žena může odmítnout roli manželky jako pouhé hospodyně, resp. odmítnout roli hospodyně jako podstatný aspekt manželství, a s tím roli manželky vůbec, omezenou na posluhování rodině a „tloustnutí u televizoru“). Avšak existují i podmínky, za nichž jedinec vrůstá do nové role bez jakéhokoli vnitřního odporu a bere ji na sebe jako něco samozřejmého a zcela přirozeného: jsou to role spojené s potřebou sociálních styků a akceptace. Poukazuje se na to, že „role jsou slupky chování“, které do sebe některé potřeby pojímají a jiné nikoli. Existují však také role, které indukují nové přirozené motivace; jsou to *přirozené role* plně odpovídající přirozeným psychickým tendencím. Taková je např. role matky, do níž žena v jistém smyslu vstupuje již v době těhotenství a zvláště pak po porodu dítěte, které bylo chtěno a radostně očekáváno; tato nová role je spojena s řadou motivů (péče o dítě), které jsou brány jako přirozené; naproti tomu nechtěné mateřství může být spojeno v krajním případě i s odmítnutím role matky. V prvním případě je sociální role matky v plném souladu s instinktivními mateřskými tendencemi. Zvláštním případem jsou *atribuované role*, tj. role připisované sociálním okolím, které jedinec může převzít, je-li jeho vystupování v atribuované roli odměňováno pozitivními reakcemi jeho sociálního okolí; tak může např. dospívající dívka převzít roli třídní důvěrnice, jestliže svým vzezřením a vystupováním budí důvěru spolužačky, které se jí svěřují. Určitá očekávání, která

jsou sociálním okolím spojována s chováním jedince, může tento jedinec propojit se svými motivacemi a dojde pak k jeho úplné identifikaci s danou rolí. Atribuce znamená prakticky utvrzování jedince v určité roli jeho sociálním okolím ve výše uvedeném smyslu; např. určité ženě může imponovat, že je odměňována (třeba se jen domnívá, že je obdivována) za určitý způsob chování, třeba za rozpustilost, dobráckost atd., a může tento způsob chování převzít jako sociální roli, v níž se prezentuje. To je případ *autoprezentace*, předvádění se v určitých charakteristikách, které se posléze může stát rysem osobnosti jako nevědomé instrumentální chování, účelově sloužící vyvolávání pozitivního dojmu, obdivu apod. Život je koneckonců tvořen především sociálními interakcemi a v těch se musí uplatňovat určité standardy, rituály a jiné prvky, které jsou i složkami sociálních rolí; role jsou v tomto smyslu scénáři sociálních interakcí, předpisy formamich i neformálních rolí. Nicméně určitým rolím se někteří lidé vyhýbají (např. hostitele), jiné rádi přebírají (např. hosta). Každý fungující sociální vztah vyžaduje *komplementární role* a skupinový život určitý systém rolí, v němž se relativně bezporuchově reprodukuje.

Literatura:

Dahrendorf, R.: Homo Sociologicus, Köln--Opladen 1964. Goffman, E.: The presentation of Self in everyday life, New York 1959. Ickes, W., Knowles, E. S. (vyd.): Personality, roles and social behavior, New York 1982. Jacobi, I.: Die Seelenmaske Einblick in die Psychologie des Alltags, Olten 1971. Lersch, Ph.: Der Mensch als soziales Wesen, München 1964.

ŘEČ

Sociálně žijící bytosti, lidé a některé druhy zvířat, mají potřebu dorozumívat se, tj. sdělovat si určité informace, např. o hrozcím nebezpečí. Sdělovat si přání, výzvy, prosby, vlastní postoje je výsadou sdělování mezi lidmi. Taková sdělování se nazývají *komunikace* a uskutečňují se v různých formách: určité druhy hmyzu komunikují pomocí pachů nebo dotyků, antropoidní opice a jiní živočichové pomocí neartikulovaných zvuků, ptáci pomocí „zpěvu“, včely pomocí zvláštního „tance“ apod. Specificky *lidské formy komunikace* jsou: 1. nonverbální (gesta a jiné formy chování, v nichž je sdělována reakce na něco nebo nějaký úmysl, a obrazová reprezentace), 2. verbální (mluvená a psaná řeč). Komunikativní systémy se nazývají *řeč*, v tomto smyslu můžeme hovořit o řeči zvířat nebo o „řeči těla“ (-> Psychologie výrazu). Verbální forma řeči užívaná určitou společenskou skupinou se nazývá *jazyk* a má určitou národní formu (čeština, němčina, ruština atd.). Lidská verbální komunikace, mluvená řeč (jazyk) se postupně vyvíjela z neverbálních forem komunikace nejprve jako mluvená a později jako psaná řeč (sdělování pomocí písma, které mělo v různých kulturách různou formu; nejprve obrázkovou, např. u Aztéků, nebo zcela specifickou, např. uzlové písmo kipu Inků, až po dnešní alfabetskou formu písma). Také národní jazyky se historicky vyvíjely a vyvíjejí, některé slovní výrazy mění svůj význam a jiné vznikají, další opět zanikají (v češtině např. slova přehršle, luzný apod.). Jazykové sdělování je doprovázeno užíváním gest a jiných behaviorálních forem komunikace neverbálního druhu (mimický výraz a další) a je dotvářeno emočním tónem (např. ironií) a situačním vztahem. Řeč je tvořena systémem znaků, tj. jevů, které v mysli zastupují jiné jevy. *Jazykový znak* tvoří slovo, které má stránku smyslovou (u mluveného slova zvukovou, u psaného obrazovou) a obsahovou, tj. vyjadřuje určitý význam, něco označuje, a to buď "jednotlivinu, nebo celou třídu objektů (např. slovo „stůl“ zastupuje určitou kategorii věcí označovaných jako stoly, ve výrazu „stůl v naší jídelně“ pak konkrétní jednotlivý stůl). Ch. W. Morris (1938) považuje za *znak* všechno, co určuje a kontroluje chování a funguje jako přípravný podnět. Předmětem znaku je denotát, tj. znakem zastupovaný objekt, avšak existují i znaky, které mají tzv. fiktivní denotát (např. „anděl“); naproti tomu tzv. ko-

notát je význam označovaného objektu. Fiktivní denotát mají i znaky zastupující obecniny (např. „zvíře“), Morris je nazývá designata: designatum není věc, nýbrž znak objektu nebo třídy objektů. Podle Morrise je lidská mysl neoddělitelná od fungování znaků. Znaky tedy označují reálné a ideální předměty, jejich vlastnosti, vztahy a třídy. Jazykové znaky umožňují tak člověku poznávat a sdělovat i to, co není přímo dáno, co on sám nebo jmi, s nimiž komunikuje, přímo nevnímají. Např. přednáška o budoucí legislativě je komunikace vysoce abstraktního obsahu, něčeho, co má teprve nastat. Podmínkou užívání jazyka jako systému znaků je *konsensus*, tj. obecně sdílený systém významů, sdělovaných prostřednictvím znaků. „Jazyk v plném semiotickém smyslu (semiosis je proces fungování znaků, pozn. M. N.) je každé intersubjektivní uspořádání znakových prostředků, jejichž užití je determinováno syntaktickými, sémantickými a pragmatickými pravidly“ (Ch. W. Morris, 1938). Jazykový znak, na rozdíl od jiných znaků, obsahuje zobecněné poznání, a není proto jen prostředkem sdělování, ale poukazuje i na *vztah jazyka a poznávání*. Umožňuje operace s jazykovými znaky ve formě vnitřní řeči, které jsou označovány jako myšlení; jazykové znaky - slova - jsou totiž pojmy, jež tvoří určitý systém odrážející zobecněné poznání od konkrétních pojmů až po abstraktní kategoriální pojmy, tj. myšlenkové zpracování systému věcí, dějů, jejich vlastností a vztahů mezi nimi. Proto platí, že „jazyk je úzce spjat s lidským myšlením“ a že je „pravděpodobně především hlavním nástrojem myšlení“ (J. N. Panov, 1987). E. Sapir (1933) a po něm B. L. Whorf (1956) zdůraznili, že jazyk konstituuje poznávání, a tím i obraz světa. Dokládají to na zvlátnostech jazyka indiánského kmene Hopi (v tomto jazyce jsou např. určité objekty, označované ve vyspělých západních jazycích podstatnými jmény, vyjadřovány slovesy, existuje zde specifické označování času a časových relací atd.). V různých jazycích existují různé specifické pojmy odrážející způsob života v tom kterém kulturním prostředí: tak např. Eskymáci mají asi 40 termínů pro různé druhy sněhu, Arabové přes 800 termínů pro velbloudy, celé barevné spektrum jevů jazyce kmene Bassa vyjadřováno jen dvěma slovy atd. Proto říká Whorf, že „reálný svět“ je tvořen „jazykovými návyky“, a proto světy kultur s různými systémy jazykových znaků jsou různými světy, propůjčujícími myšlení svých příslušníků různou strukturu. Podle K. Bühlera (1934) existují tři

funkce řeči: 1. označovací či zobrazovací (označování věcí a jevů, vlastností, vztahů apod.), 2. výrazová (vyjadřuje vnitřní stavy, pocity jedince), 3. vybízecí (působí na druhého člověka jako výzva k něčemu, jako apel). Význam verbálně sděleného v mezilidské komunikaci dotvářejí tzv. *metalingvistické faktory*, jako jsou intonace řeči (vzteklý, mazlivý, vemlouvavý, rozkazovačný, prosebný, jízlivý, uctivý, pohrdavý tón), nonverbální přídržené komponenty sdělení (gesta, chování, zejména mimický výraz) a situační kontext (týž slovní výraz může mít v různých situačních kontextech různý význam, např. oslovení „ty rošťáku“). Dále zde hraje roli *relativnost slovních významů*; řada abstraktních pojmů není chápána v jednotném významu, nemá zcela jednotný konsensus a totéž slovo může ve spojení s jinými slovy dostávat odlišný význam: např. „mnoho lidí“ znamená obvykle asi 15 osob, avšak „mnoho kamenů“ znamená v průměru asi 175 kusů. Podstatným znakem je již zmíněná *dvoji stránka jazyka*, smyslová a obsahová (sémantická): mluvené slovo je určitá zvuková struktura, která je vnímána v určitém významu, nikoli jen jako zvuk - v této formě jsou vnímána slova cizího jazyka, který subjekt neovládá. Nositelem zvukové stránky mluveného slova je tzv. *artikulace*, fyziologická způsobilost člověka produkovat prostřednictvím svých mluvidel zvukově jasně diferencované prvky mluveného slova, fonémy, které jsou v některých jazycích dotvářeny vokalizací. Artikulace se vyvíjí z vrozeného broukání a žvatlání dítěte počátkem druhého roku jeho života.

Fyziologické základy jazyka. Fyziologická centra mluvené řeči objevili již P. Broca (1861) a C. Wernicke (1874) při zkoumání tzv. afázie (ztráty řeči). Později zpřesnil fyziologickou lokalizaci H. Head (1926), který zjistil, že čtyři její typy mají různá centra v mozkové kůře. Posléze přispěli ke zpřesnění poznatků o lokalizaci řečových center v mozku A. R. Lurija (1960) a W. Penfield a L. Robertsena (1963), když stimulací určitých částí mozkové kůry vyvolali hlasové projevy. Různým typům afázie odpovídají leze v různých částech mozkové kůry levé mozkové hemisféry (ztráta schopnosti rozlišovat slyšenou řeč,

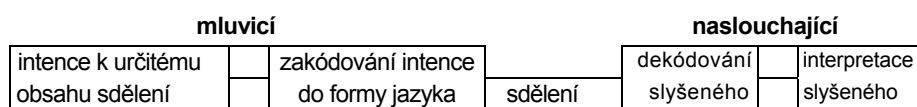
porucha vlastní výslovnosti slov, porucha chápání abstraktního významu slyšených slov a vět atd.). K fyziologii mluvené řeči patří i fyziologie mluvidel. Centrum zvukové části řečového analyzátoru se nachází v oblasti tzv. **sluchové kůry**, která tvoří horní část spánkové oblasti levé mozkové hemisféry a v níž se provádí složitá a jemná analýza a syntéza zvuků slyšené řeči (tzv. fonemický sluch, schopnost rozlišovat jednotlivé hlásky). K fyziologii mluvené řeči patří koordinace různých svalových kontrakcí mluvidel na základě zpětné **vazby** z kinestetických dojmů a slyšení vlastního řečového projevu (akustická zpětná vazba). Další specifické struktury reprezentují psanou řeč, tj. vlastní psaní a čtení psaných textů, kde se zase uplatňují složitá a jemně vizuálně motorické koordinace. Při hlasitém čtení jde o složitou koordinaci akusticko-řečových, vizuálně řečových a motoricko-řečových, resp. kinesteticko-řečových center a asociací; motorické složky mluvené řeči mají část motoricko-artikulační a kinestetickou. Uvádíme tu jen povšechnou skicu fyziologie řeči.

Funkcí řeči, jak již bylo uvedeno, je komunikace, tj. sdělování významů, které se uskutěčňuje charakteristicky lidským způsobem prostřednictvím jazyka. Vyjadřuje to *blokové schéma komunikativní funkce jazyka* uvedené dole na stránce.

Bezporuchové sdělování umožňuje tzv. *řečová kompetence*, tj. způsobilost vyjadřovat se v určitém jazyce, která zahrnuje dostatečnou slovní zásobu, srozumitelnou výslovnost, ovládnutí gramatiky a syntaxe (větné skladby slov). V západních řečích se slovní zásoba vzdělané dospělé osoby pohybuje od 20 000 do 250 000 slov. Ve smyslu výše uvedených funkcí řeči je *řečové sdělení* třeba chápat jako symptom, signál nebo symbol. Prvky mluvené řeči jsou fonémy, psané grafémy, které se strukturují ve slabiky, slova a věty.

Studium řeči je náplní různých vědních oborů. Z psychologie řeči se kolem roku 1950 vyvinul relativně samostatný obor, tzv. *psycholingvistika* (C. E. Osgood a T. A. Sebeok, 1965). Uplatňují se v ní poznatky z lingvistiky, sociální psychologie komunikace, vývojové psychologie, kulturní antropologie, teorie in-

Blokové schéma komunikativní funkce jazyka

syntaktická • skladba •	základní větná pravidla a lexikon	hluboká struktura	„ skladba sémantická	sémantická interpretace věty
	transformační pravidla	povrchov á, struktura	„ skladba fonologická	fonologická interpretace věty

Tvorba vět (I. Kurczová, 1976)

formace a dalších vědních oborů. K výraznému přelomu ve vývoji této vědy došlo poté, co lingvista N. Chomsky (1959) vystoupil se zdrcující kritikou Skinnerova (1957) pojetí „verbálního chování“, v němž se tento rigorózní behaviorista pokusil podat funkcionální analýzu „intraverbálního chování“, tj. jazykového sdělování v termínech podmiňování. Chomsky ukázal, že tento výklad vůbec neobjasňuje jak se získává způsobilost užívat řeči jako komunikativního prostředku a zdůraznil, že si dítě neosvojuje jazyk tak, že by se učilo všem možným výrazům skládajícím věty, kterých je ostatně nekonečné množství, nýbrž že se učí systému pravidel generování nekonečného počtu vět a na základě této znalosti pak tvoří své jazykové výroky. To je vyjádřeno v pojmu *transformační gramatika*, který je klíčový pro pochopení osvojení a užívání jazyka. Tato „pravidla transformační gramatiky odpovídají faktickým operacím, které používají uživatelé jazyka při vytváření vět“ (J. Greenová, 1972). Gramatiku chápe Chomsky široce: „Gramatika určité řeči je skutečně hypotéza o principech vytváření vět v této řeči - je to tedy v podstatě teorie řeči-jazyka. Složitější druhy vět jsou transformace „jaderné věty“ (např. transformace aktivní formy v pasivní, negace atd.). Tak se člověk neučí jednotlivým formám vět, ale pravidlům, jak se tyto formy tvoří. Slovní složení (syntax) je určováno pravidly „generativní gramatiky“, ale psycholingvistika bere zřetel k celkové sociální situaci řečové komunikace; sémantika zkoumá vztah mezi řečí a významem. V tvorbě vět se uplatňuje „řečová kompetence“ opírající se o osvojený systém pravidel generování vět, který je konečný (N. Chomsky, 1957). Je to systém pravidel generativní gramatiky: z jakési „jaderné celkové věty“, která je tvořena základními konstituentami subjekt, predikát (např. „Dan miluje Evu“), jsou stupňovitě rozvíjeny její další složky ve formě jakéhosi větvení, jehož zakončení tvoří slovní struktura věty (např. „Dan něžně miluje krásnou Evu“). Tvorba vět je funkcí „řečové kom-

petence“, která je tvořivá. Lze tedy říci, že *tvorba vět* vychází z hlubkových a povrchových struktur; podle I. Kurczové ji lze (1976) vyjádřit schématem uvedeným nahoře.

Také podle A. A. Leontějeva (1969) se slovní výroky vytvářejí na „nevědomém základě určitého schématu“, který Leontějev nazývá „vnitřní programování“. Věta v tomto smyslu reprezentuje určitou výstavbu, kterou lze zpětně rozkládat na její základní konstituenty, subjekt a predikát (podmět a přísudek). Věta se větví jako strom, jehož větve představují strukturu věty, poslední větvení stromu obsahuje posléze, jako jeho listoví, jednotlivá slova (H. Legewie a W. Ehlers, 1978). Potvrzují to experimenty N. F. Johnsona (1965): Pokusné osoby dostaly osm různých vět, které musely z paměti opakovaně reprodukovat; rozbor chyb potvrdil větovitou strukturu konstituent. Kromě generativní gramatiky se v utváření vět uplatňují *lexikální pravidla*: podle Chomského se každá lexikální jednotka, slovo, skládá z fonetické, syntaktické a sémantické komponenty, uplatňují se v nich v podstatě principy utváření asociací. Rozhodujícím činitelem je tedy *hlubková struktura věty* vycházející z bazálních komponent, tj. rezervoáru lexikálních a gramatických pravidel, a určující komponenty sémantické interpretace a dále transformační komponenty, z nichž povstává *povrchová struktura věty* („větný strom“), která je ve své mluvní formě fonetickými komponentami utvářena ve fonetickou reprezentaci věty. Chomského model tvoření vět vyvolal velkou diskusi, jejíž někteří účastníci trvají na tom, že osvojování a používání řeči musí být vysvětlitelné v termínech učení.

Literatura:

Cařrol, D. W.: Psychology of language, Montarey Ca 1986. Hörmann, H.: Psychologie der Sprache, Berlin-Heidelberg-New York 1967. Chomsky, N.: Sprache und Geist, Frankfurt/Main 1970. Moravěk, M.: Lidská řeč, Praha 1969. Nebeská, I.: Úvod do psycholingvistiky, Praha 1992.

pí světla 1/200 atd.). Je-
tkrú 100 luxů, poznáme
 rity až při zvýšení na
 [es až při snížení na hod-
 čáteční hodnotě osvětle-
 •známe přírůstek až při
 bytek při hodnotě 99 lu-
 působení podnětu do-I
 čivosti, objevuje se tzv. *o*
orgánu na působící íté
 výrazná u zraku a čili
 silných podnětech na-
 zvolna nebo není vůbec
 prostředí). Naopak zvý-
senzibilizace; objevuje
 podnětů, např. slabé ve-
 Sty zvyšují zrakovou či-
 ižují), a vyjadřuje někdy
 au (např. zvýšená chuťo-
 některých látek). Doba,
 isobením podnětu na re-
 lěním, se nazývá *reakční*
 yslů různá a ovlivňuje ji
 reak vztahy mezi právě
 než absolutní velikost
párovost smyslových or-
 ulární ústrojí atd.) souvi-
 Ítí mozkových hemisfér
 polehlivost jejich čirmos-
 16) uvádí, že „součinnost
 ismem porovnávání du-
 ve skutečnosti se však
 Sásti a činnost právě a le-
 ry není identická, což má
 líchu umožňuje malá de-
 zaci zdroje zvuku v pro-
 [i
 analyzátoru je funkčně
 jkoli ve všech případech i
 ^oborem experimentáhií
 ků" (G. Th. Fechner,
 ; vztahy mezi intenzitou
 i smyslového dojmů. Po-
 55) se psychofyzika poku-
 a metody fyziky na pro-
 jí. Psychofyzika přinesla

izdílového prahu podnětů
 p). Autor zjistil, že „při
 \ rozdílů mezi nimi nevni-
 objekty, ale poměr mezi
 i srovnávaných objektů"
 sužovaly rozdílů ve váze
 ;čeno práh rozdílů mezi

podněty je vyjádřen stálým vztahem k veli-
 kosti původního podnětu. Vyjádřeno symboli-
 cky:

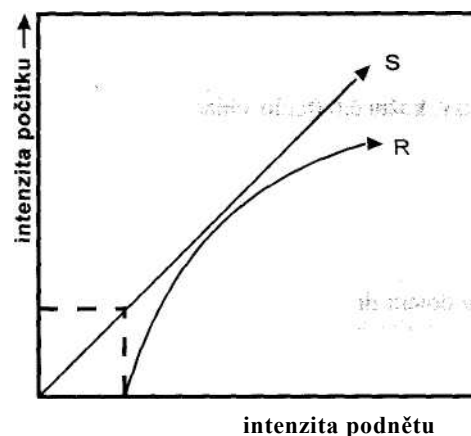
$$A/S=k \quad A=\text{přírůstek } S = \\ \text{podnět } k = \text{konstanta}$$

Zákon tedy určuje podmínky,
 za nichž jsou rozpoznatelné rozdíly v přírůstku
 nebo úbytku intenzity podnětů. Platí však jen
 pro střední hodnoty podnětů a byl později
 zpřesněn (G. A. Miller, 1951).

- Fechnerův zákon závislosti intenzity smys-
 lového dojmů na intenzitě podnětu (G. Th.
 Fechner, 1860). Jmenovaný dospěl na základě
 četných pokusů k závěru, že vztah mezi inten-
 zitou podnětu a smyslového dojmů je loga-
 ritmickou funkcí: aby intenzita dojmů narůstala
 aritmetickou řadou, musí intenzita podnětu
 narůstat řadou geometrickou - smyslový do-
 jem narůstá s logaritmem podnětu. Symbolic-
 ky vyjádřeno:

$$R = k \cdot \log S \quad R = \text{smyslový dojem (početek)} \\ S = \text{podnět} \\ k = \text{konstanta}$$

Také tento zákon platí jen pro střední hod-
 noty podnětů. Byl revidován S. S. Stevensem
 (1950) a G. Ekman (1967) připouští, že zákon
 platí spíše jen pro vztah mezi intenzitou pod-
 nětu a frekvencí nervových vzruchů v senzori-
 cích vláknech, která je jedním
 z ukazatelů intenzity smyslového dojmů.
 Zmíněný Stevens (1950 a pozd.) chápe vztah

Vztah intenzity podnětu k intenzitě počítku

mezi intenzitou podnětu a intenzitou smyslo-
 vého dojmů spíše jako funkci exponenciální
 než logaritmickou, tedy $R = S^k$. Podle
 J. E. Hochberga (1964) je však Fechnerova
 formulace zákona v praxi aplikovatelná, ze-
 jména v oblasti osvětlování a akustiky. Nicméně
 naděje psychofyziky vkládaná do možností
 vyjadřovat matematicky vztahy mezi podněty
 a smyslovými dojmů v podstatě zklamaly. H.
 Helson (1947) objevil tzv. *úroveň adaptace*:
 jde o velikost hodnoty podnětu či smyslového
 dojmů, na který jsme zvyklí a který je
 emočně neutrální; podnět, který se od této
 hodnoty odchýlí oběma směry, se stává pří-
 jemným a od určité hodnoty nepříjemným
 (-> Vnímání).

Receptory a jim odpovídající podněty a smyslové dojmů:

podnět	receptor	smyslový dojem
elektromagnetické vlny od 10^{-6} do 10^{-5} m od 10^{-5} do 10^{-3} m	sítnice oka kožní buňky	světlo, barva chlad, teplo
mechanické vibrace 20 až 20 000 Hz	Cortiho orgán	zvuky
tlak (mechanický)	kožní buňky	dotyky
pohyby hlavy	vestibulární aparát	rovnováha, pohyb
tlak, tah	svalová vřeténka	pozice a pohyby částí těla
chemické substance v tekuté formě v plynné formě	chuťové buňky čichové buňky	chuti pachy a vůně
chemické a mechanické změny uvnitř těla	buňky v útrobech	tlak, napětí
silná mechanická a jiná stimulace (poškození tkáně)	volná nervová zakončení	bolest

podněty je vyjádřen stálým vztahem k velikosti původního podnětu. Vyjádřeno symbolicky:

$$A = k \cdot S$$

A = přírůstek
S = podnět
k = konstanta

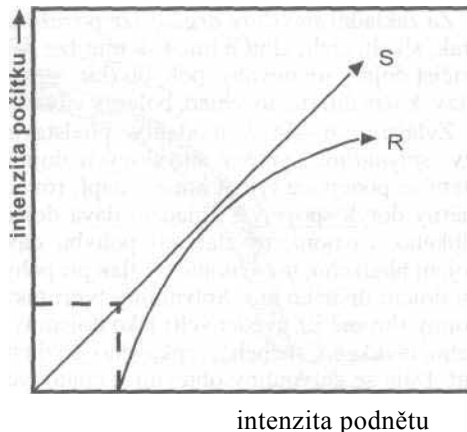
Zákon tedy určuje podmínky, za nichž jsou rozpoznatelné rozdíly v přírůstku nebo úbytku intenzity podnětů. Platí však jen pro střední hodnoty podnětů a byl později zpřesněn (G.A. Miller, 1951).

- Fechnerův zákon závislosti intenzity smyslového dojmu na intenzitě podnětu (G. Th. Fechner, 1860). Jmenovaný dospěl na základě četných pokusů k závěru, že vztah mezi intenzitou podnětu a smyslového dojmu je logaritmickou funkcí: aby intenzita dojmu narůstala aritmetickou řadou, musí intenzita podnětu narůstat řadou geometrickou - smyslový dojem narůstá s logaritmem podnětu. Symbolicky vyjádřeno:

$$R = k \log S$$

R smyslový dojem (počitek)
S = podnět
k konstanta

Také tento zákon platí jen pro střední hodnoty podnětů. Byl revidován S. S. Stevensem (1950) a G. Ekman (1967) připouští, že zákon platí spíše jen pro vztah mezi intenzitou podnětu a frekvencí nervových vzruchů v senzorních nervových vláknech, která je jedním z ukazatelů intenzity smyslového dojmu. Zmíněný Stevens (1950 a pozd.) chápe vztah

Vztah intenzity podnětu k intenzitě počítka

mezi intenzitou podnětu a intenzitou smyslového dojmu spíše jako funkci exponenciální než logaritmickou, tedy $R = S^k$. Podle J. E. Hochberga (1964) je však Fechnerova formulace zákona v praxi aplikovatelná, zejména v oblasti osvětlování a akustiky. Nicméně naděje psychofyziky vkládaná do možnosti vyjadřovat matematicky vztahy mezi podněty a smyslovými dojmy v podstatě zklamaly. H. Helson (1947) objevil tzv. *úroveň adaptace*: jde o velikost hodnoty podnětu či smyslového dojmu, na který jsme zvyklí a který je emočně neutrální; podnět, který se od této hodnoty odchýlí oběma směry, se stává příjemným a od určité hodnoty nepříjemným (-> Vnímání).

Receptory a jim odpovídající podněty a smyslové dojmy:

podnět	receptor	smyslový dojem
elektromagnetické vlny od 10^{-4} do 10^3 m od 10^5 do 10^3 m	sítnice oka kožní buňky	světlo, barva chlad , teplo
mechanické vibrace 20 až 20 000 Hz	Cortiho orgán	zvuky
tlak (mechanický)	kožní buňky	dotyky
pohyby hlavy	vestibulární aparát	rovnováha, pohyb
tlak, tah	svalová vřetenka	pozice a pohyby částí těla
chemické substance v tekuté formě v plynné formě	chutňové buňky čichové buňky	chuti pachy a vůně
chemické a mechanické změny uvnitř těla	buňky v útrobach	tlak, napětí
silná mechanická a jiná stimulace (poškození tkáně)	volná nervová zakončení	bolest

Za základní *smyslové orgány* lze považovat zrak, sluch, čich, chuť a hmat; k nim lze dále přičíst dojem rovnováhy, pohybu (kinestezie) a tzv. kožní čítí (teplo, chlad, bolest a vibrace).

Zvláštní smyslové modalitty představují tzv. *splynuliny*, syntézy smyslových dojmů, které se ponejvíce týkají hmatu: např. rovnoměrný dotyk spojený s chladem dává dojem vlhkého, rovnoměrný tlak při pohybu dává dojem hladkého, nerovnoměrný tlak při pohybu dojem drsného atd. Splynuliny tvoří takto dojmy (kromě již uvedených) jako dojem tvrdého, měkkého, suchého, lepkavého, slizkého atd. Dále se splynuliny objevují u chuťových buněk jako jejich spojení s dojmy čichovými, tlakovými atd.

Obvyklým *tříděním receptorů* je rozlišování: 1. exteroceptorů, které jsou umístěny v orgánech na povrchu těla (zrak, sluch, kožní smysly) a 2. interoceptorů umístěných v orgánech uvnitř těla, které se dělí na visceroreceptory (v tkáních) a proprioceptory (ve sva-lech, šlachách a kloubech). Velmi důležitá je zejména „kinestetická svalová senzibilita“ (dojmy z napětí a pohybu, činnosti svalů), která je fyziologickým základem hmatu a vývojově se uplatňuje zejména při vytváření vzorců vizuálně motorické koordinace, jež jsou podkladem zručnosti a obratnosti.

Informační činnost smyslových orgánů. Jak již bylo naznačeno, funkcí systému smyslových orgánů je „odběr informací“, které jsou zpracovávány na různých úrovních, bezprostředně je pak jeho funkcí „dodávání“ senzorických dat pro vytváření vjemů. Veškerá zkušenost prochází „branami smyslů“ a smyslové orgány tedy představují základní detektor, který má organismus k dispozici pro orientaci ve svém životním prostředí. Stavba a činnost smyslových orgánů odpovídají proto zvláštnostem životního prostředí toho kterého živočišného druhu a zvláštnostem jeho života. U určitých specifických druhů existují velmi zvláštní smyslové orgány; tak např. netopýři jsou vybaveni „biologickým radarem“, určitý druh mořských ryb zvláštními světelnými reflektory, které čerpají zdroj z jakýchsi biologických „baterií“, některé druhy zvířat vnímají infračervené spektrum, ultrazvuky a jiné dimenze „skutečnosti“, které člověk identifikuje jen pomocí fyzikálních přístrojů. Jak ukázal C. E. Shannon (1948), představuje *informace* stimulus umožňující rozlišení mezi dvěma alternativami; měrnou jednotkou jejího množ-

ství je 1 bit, který umožňuje volbu mezi dvěma alternativami (např. mezi cestou vpravo a vlevo), 2 bity = 1 ze 4 možností, 3 bity = 1 z 8,4 bity = 1 ze 16,5 bitů = 1 z 32,10 bitů = 1 z 1 024 možností. Smysly lze chápat jako kanály s určitou informační kapacitou (příjem bitu za s). J?řes 90 % informací odebírá zrak (s informační kapacitou 3 000 000 bitů za s), dále hmat (200 000 bitů) a sluch (20 - 50 000 bitů za s). Nejmenší kapacitu má chuť. Problém *transformace stimulace na informaci*, tj. fyzikálně chemické energie na nervové a psychické děje, problém vztahu světa fyziky a světa vědomí, resp. světa významů, i problém kódování a dekódování významů či výstavby psychické činnosti ze senzorických procesů jsou dosud velmi diskutabilními tématy.

Zrak. Orgánem zraku jsou oči. Jeho funkcí je vidění, které se uskutečňuje jako korová činnost zrakového analyzátoru v týlní části mozkových hemisfér. Adekvátní stimulací jsou světelné vlny - částice (fotony), které procházejí světlolomným zařízením oka, dráždí specializované buňky zrakového receptorů tvořící sítnici a vyvolávají zde vzorce nervových vzruchů; ty jsou aferentním očním nervem dopravovány do centra, tj. do korového analyzátoru. V analyzátoru se uskutečňuje transformace těchto nervových vzruchů ve fenomény vidění, tj. ve smyslové dojmy barev, tvarů, obrysů, velikosti, vzdálenosti a pohybu objektů. Nervové dráhy vedoucí z receptorů obou očí do korových analyzátorů jsou překříženy, tj. z levé části zorného pole oka vedou do centra v pravé polovině týlní části mozkové kůry a z pravé části zorného pole oka do levé části korového centra zraku. Zrak zprostředkovává vizuální obraz světa, který je v mozkové kůře dotvářen. Lidé s poškozeným korovým zrakovým centrem jsou nevidomí, ale vidění závisí ovšem také na stavbě a činnosti očí. Světelné paprsky dopadající do oka se lomí a dopadají na sítnici, která obsahuje dva druhy světločivých buněk: 130 miliónů tyčinek, které umožňují světelné dojmy, a 6-7 miliónů čípků umožňujících barevné vidění. Čípky jsou koncentrovány kolem tzv. žluté skvrny, která je tak místem nejostřejšího vidění. Stimulace nervových vláken vycházejících ze světločivých buněk a sbíhajících se ve zrakovém nervu je dána biochemickými změnami, jež vyvolává působení světla na pigmenty obsažené v tyčinkách a čípkách. Čípky obsahu-

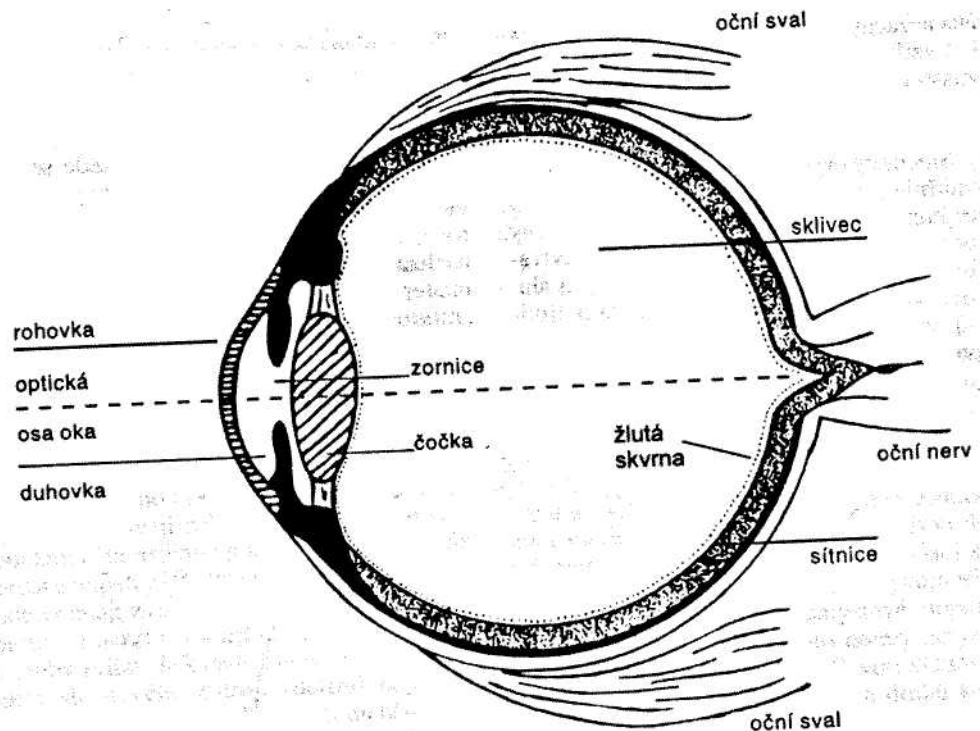

Schéma stavby lidského oka

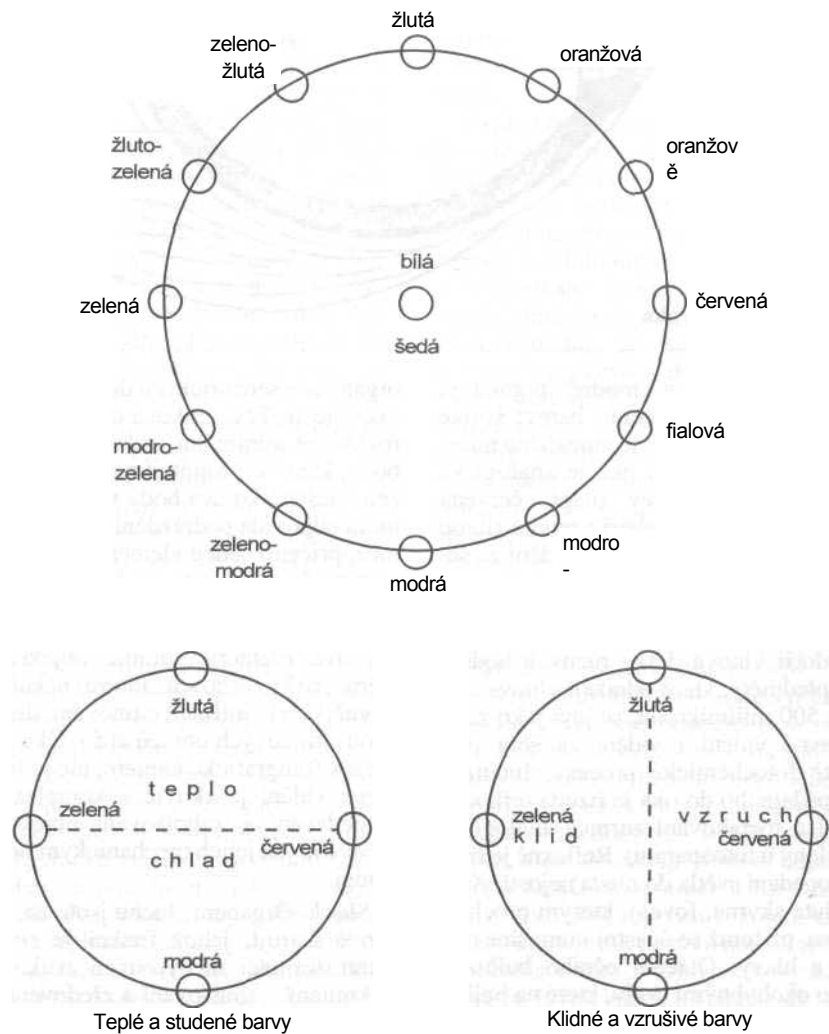
jí „červené“, „zelené“ a „modré“ pigmenty, které reagují na světlo těchto barev; široké spektrum barevného vidění je umožněno míšením základních pigmentů, jež je analogické fyzikálnímu míšení barev (např. červená a modrá dávají fialovou, zelená a modrá žlutou barvu apod.). Tyčinky umožňují vidění za šera a tmy pomocí zrakového purpuru (rhodopsinu), tj. vidění v odstínech šedi a černě. Předměty se jeví jako barevné, protože jejich povrch odráží vlnové délky různých hodnot (např. ty předměty, které odrážejí vlnové délky kolem 500 milimikronů, se jeví jako zelené). Barevné vidění i vidění za šera jsou v podstatě fotochemické procesy. Intenzita světla dopadajícího do oka je řízena reflexem (stahování a roztahování zornice analogické štěrbině clony u fotoaparátu). Reflexně je řízeno také dopadání světla do místa nejostřejšího vidění (žlutá skvrna, fovea), kterým prochází optická osa, přičemž se účastní i úmyslné otáčení očí a hlavy. Otáčení očního bulbu je umožněno okohybnými svaly, které na bulbus nasedají. Vidění tvarů, velikost pohybu a vzdálenosti předmětů je již složitým procesem vnímání (→), jehož podstatou je určitá

organizace senzorických dat za spolupůsobení zkušenosti. Tzv. zraková ostrost je schopnost rozlišovat minimální vzdálenost mezi dvěma body, které se promítají na sítnici a které můžeme ještě jako dva body vidět. Fyziologicky tomu odpovídá podráždění dvou elementů sítnice, přičemž jeden element mezi nimi zůstane nepodrážděn; je to analogické tiskařskému rastru obrázku, který je složen ze světelných a tmavých bodů. Ačkoli obraz na sítnici má jen dva rozměry, vidíme objekty trojrozměrně, což je dáno součinností několika faktorů vnějších i vnitřních (stínování, disparátnost obou sítnicových obrazů atd.). Oko se přirovnává k fotografické kameře, ale je to jen analogie: vidění je aktivní a komplexní proces vyhledávání a zobrazování objektů a není určováno jen jejich mechanickým odrazem na sítnici.

Sluch. Orgánem sluchu jsou uši, resp. sluchové ústrojí, jehož funkcí je slyšení; jde o transformaci zachycených zvukových vln, tj. kmitání - zhušťování a zředování částic vzduchu způsobeného chvějícím se (zvučícím) tělesem. Lidský sluch nezachycuje celý rozsah zvukového vlnění, stejně jako zrak člo-

věka nezachycuje celý rozsah světelného vlnění. Fyzikálně se rozlišují periodické kmity, zvuky, a neperiodické kmity, šumy či hluky. Zvláštním druhem zvuků jsou tóny, které vznikají uměle (např. hrou na hudební nástroje). Sluchový orgán se skládá z vnější, střední a vnitřní části, v níž je ukryt vlastní sluchový receptor, tzv. Cortiho ústrojí. Zvukové vlny procházejí zevním zvukovodem a rozechvěvají bubínek, jehož vibrace se přenášejí na sluchové kůstky (kladívko, kovádlínku a třímínek) ve středním uchu, které jsou spojeny klouby. Odtud jsou asi dvacetkrát zesílené

vibrace přenášeny oválným okénkem do tekutiny vyplňující vnitřní ucho, jehož součástí je hlemýžď; tekutina hlemýžďe přenáší zvukové vlny na jeho bazální membránu, kde stimulují sluchové buňky Cortiho ústrojí. Zde se mechanický přenos kmitů transformuje v nervové impulzy, vedené sluchovým nervem do korové části sluchového analyzátoru, která se nachází ve spánkové oblasti mozkových hemisfér. Cortiho ústrojí je vlastně jakýmsi „mikrofonem organismu“ (J. Kreiner, 1964), který nasedá na bazální membránu; ústrojí tvoří asi 24 000 spojených vláken o délce 0,04

Uspořádání barev

až 0,5 mm. Tzv. mikrofonový efekt hlemýžďe objevili E. G. Wever a C.W.B Bray (1930), když odváděli akční potenciály ze sluchového receptoru kočky, zesilovali je a převáděli do telefonu: čisté tóny, které byly pokusnému zvířeti prezentovány, byly poměrně přesně reprodukovány. Podle S. Wrighta (1970) jde však o přeměnu mechanické energie na energii elektrickou, nikoli na nervové akční potenciály. H. Helmholtz (1863,1865), tvůrce rezonanční teorie, předpokládal, že vlákna Cortiho ústrojí, která mají různou délku, jsou naladěna na zvukové vlny různé délky; výšce zachyceného zvuku tedy odpovídá určité místo v sestavě těchto vláken tvořících jakési „sluchové struny“. To v podstatě potvrdily experimenty G. von Békésyho (1950): Vlny o malém kmitočtu rozechvívají delší a naopak vlny o velkém kmitočtu rozkmitají kratší vlákna; vzniklé nervové impulzy jsou pak přenášeny do mozku. Lidé vnímají zvuky v rozsahu 20-20000 Hz (hertzů, 1 hertz = 1 kmit za sekundu). Některé druhy zvířat však mají mnohem větší senzibilitu sluchového ústrojí (delfini např. do 110 000 Hz). Zvuky o kmitočtu menším než 16 Hz (infrazvuky) a zvuky o kmitočtu nad 20 000 hertzů (ultrazvuky) člověk neslyší. Intenzita zvuku vyjádřená amplitudou zvukové vlny se měří v decibelech (dB). Slabé šumění listů má sílu asi 20 dB, úderý kladiva do ocele 100 dB; zvuky nad 120 dB působí bolest.

Ve vnitřním uchu jsou také uloženy tři kapalinou vyplněné polokruhovitě kanálky a dva váčky (tzv. vestibulární aparát neboli labrynt), umožňující *vnímání rovnováhy*, která

je důležitá pro orientaci v prostoru. Podnětem pro stimulaci tohoto aparátu jsou jednak rotační pohyby, jednak gravitace; při změnách v držení hlavy dochází k přelévání tekutiny v aparátu obsažené, což dráždí vlasové buňky, které se pod tlakem tekutiny prohýbají a vysílají nervové impulzy do mozkové kůry. Koordinace pohybů je pak jednak automatická - a jako taková je funkcí mozečku - jednak úmyslná, když se např. snažíme udržovat rovnováhu balancováním.

Hmat. Hmatové dojmy jsou komplexní zážitky (splynuliny) vznikající stimulací různých receptorů (mechanoreceptorů umožňujících dojmy dotyku a tlaku, termoreceptorů umožňujících dojmy tepla a chladu); k tomu se připojuje pohyb orgánu hmatu - ruky, resp. orgánu tzv. haptiky - kůže a sliznice. Základními modalitami hmatových dojmů jsou dotyk, tlak, chlad, bolest a pohyb. Stimulaci zachycují tzv. kožní receptory, z vývojového hlediska zřejmě nejstarší smyslové orgány, které jsou specializovány pro dojmy dotyku, tlaku, tepla, chladu a bolesti. E. von Skramlik (1937) uvádí rozmístění různých druhů kožních receptorů a jejich průměrný počet takto:

místo	receptory			
	bolesti	dotyku	chladu	tepla
čelo	184	50	8	0,6
špička nosu	44	100	13	1,0
hrudník	196	29	9	0,3
povrch ruky	188	14	7	0,5
bříško palce	60	120	-	-

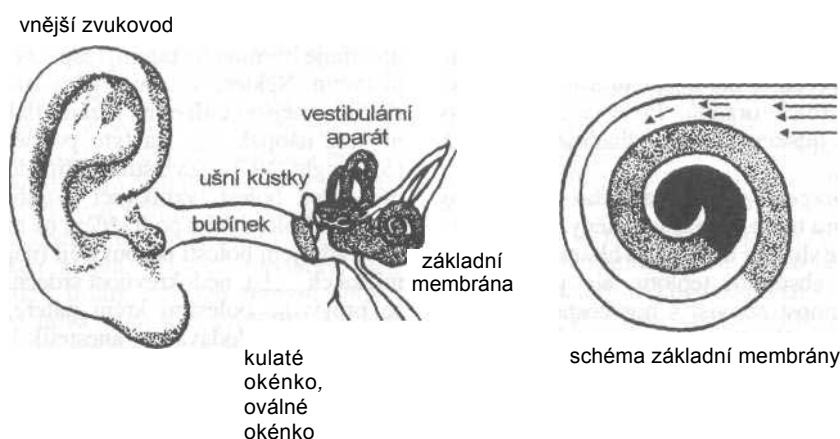

Schéma stavby lidského sluchového receptoru

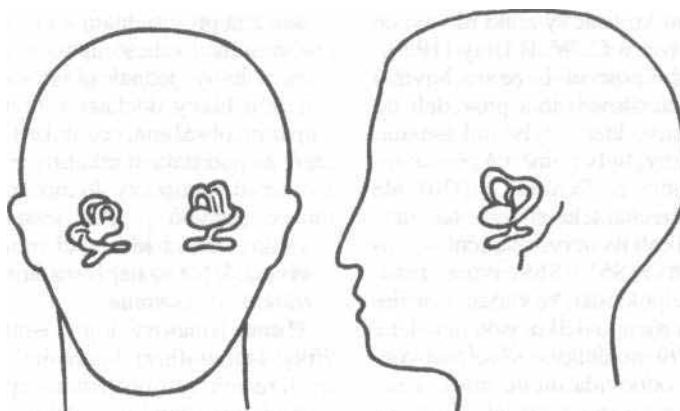

Schéma lokalizace vestibulárního ústrojí

Receptory dotyku jsou uloženy zvláště hustě na konečcích prstů a na rtech a špičce jazyka, poměrně málo jich obsahuje kůže zad; receptory dotyku jsou tzv. Meissnerova tělíska, receptory tlaku tzv. Pacciniho tělíska. Některá, tzv. volná nervová zakončení v kůži reagují na dotyk i tlak. Podnětem pro jejich podráždění je mechanický vliv; vzniklé nervové impulzy se přenášejí do senzitivní oblasti mozkové kůry v temenní části hemisfér. Dojem dotyku v ploše je dán podrážděním většího množství dotykových receptorů a patrně též iradiací podráždění v mozkové kůře. Mechanoreceptory zprostředkovávají u některých osob (zejména nevidomých) také dojmy vibrace, její přírůstek a úbytek, ale tento druh dojmů je dosud málo prozkoumán. Specifické dojmy jako svědění (jemné podráždění receptorů pro bolest), lechtání (slabé podráždění receptorů dotyku) a další nejsou také podrobněji prozkoumány. Receptory tlaku jsou umístěny i ve tkáních vnitřních orgánů. Počet receptorů pro dotyk na lidském těle se odhaduje na 500 až 700 tisíc.

Termoreceptory jsou dvojího druhu, pro chlad a pro teplo, a jsou umístěny nejen v kůži, ale i ve sliznici úst, nosu a hltanu; nevnímáme jimi absolutní teplotu, ale její změny. Jejich činnost souvisí s homeostatickou termoregulací těla. Podnětem pro dojem tepla je teplota kůže vyšší než tzv. fyziologická nula, tj. asi 23-25 °C, podnětem pro dojem chladu je teplota nižší než fyziologická nula. Klesne-li teplota těla pod 36 °C, máme dojem chladu,

zvýší-li se nad 36 °C, máme dojem tepla, při vyšších hodnotách horka; teplota nad 45 °C je již pocíťována jako bolest. Receptory chladu jsou tzv. Krauseho tělíska, receptory tepla tzv. Ruffiniho tělíska: reagují na výše uvedené změny teploty. Krauseho tělíska jsou četná zejména ve sliznici jazyka, Ruffiniho tělíska v kůži genitálií a v plosce nohy (na chodidle). *Nociceptory* jsou receptory pro bolest; jsou jimi volná nervová zakončení umístěná téměř ve všech tkáních. Nociceptorů je v průměru 50-200 na 1 cm². Dojmy bolesti, které jsou velmi diferencované (pálivá, rezavá, svíravá, bodavá, tupá, ostrá bolest a další), signalizují poškození organismu; jsou vyvolávány velmi silnými podněty téměř všeho druhu a jsou spojeny s obrannými reflexy (rychlé ucuknutí ruky při popálení apod.). Při vyvolání bolesti se v místě, kde působil bolestivý podnět, uplatňuje hormon histamin, resp. tzv. tkáňový histamin. Některé vnitřní orgány (např. játra, slezina,) nejsou citlivé na řezání, tlak a leptání, jiné naopak jsou na tyto podněty citlivé (S. Wright, 1970). Zvláštním případem je tzv. přenesená bolest, vznikající rozšířením původního bolestivého podráždění na místa, která se zdrojem bolesti nespojují (např. ischemická choroba, nedokrevnost srdečního svalu se projevuje bolestmi krční páteře, ramene a levé paže). Podáváním anestetik lze bolest tlumit místně, podáváním analgetik centrálně; nesnesitelné bolesti mohou být zeslabovány přerušením podkorových spojení, prefrontální leukotomií (S. Wright, 1970).

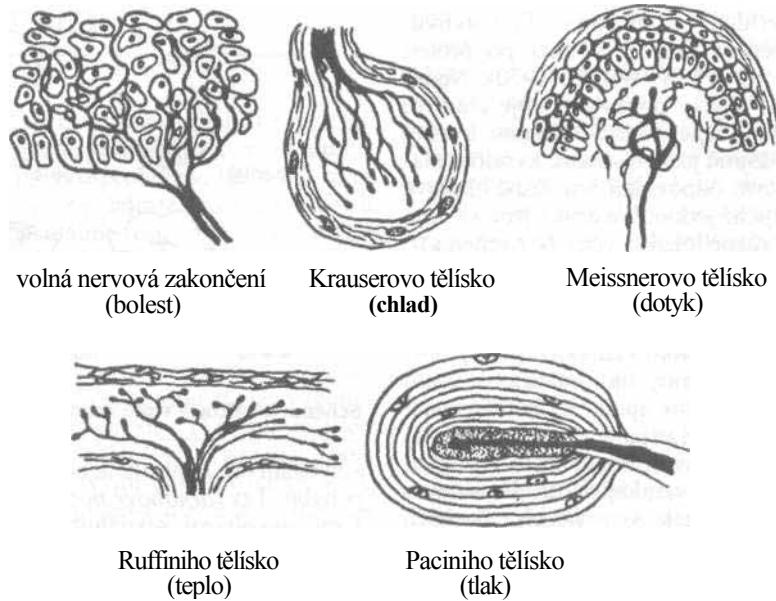

Schéma stavby různých druhů specifických receptorů

Čich. Čichové podněty tvoří rozptýlené částičky různých látek oddělující se od jejich povrchu (vypřehávání, vypařování), proudem vzduchu (úmyslně nadechnutím nebo mimovolně) zanášené do nosní dutiny a zde se usazující na tzv. čichovém epitelu (čichové sliznice), který je umístěn ve stropě nosní dutiny. Receptorem čichových podnětů jsou specializované nervové buňky; od nich vedou nervová vlákna do čichového centra ve spánkové oblasti mozku. Čichové buňky jsou obklopeny sekremem nosní sliznice, v němž se částice různých látek rozpouštějí, a tak čichové buňky stimulují (tyto buňky jsou tedy druhem chemoreceptorů). Biologicky je čich spojen s potravními, pohlavními, orientačními a dalšími vrozenými reakcemi. Příslušníci přírodně žijících národů mají čich lépe vyvinut než příslušníci vyspělých kultur, což poukazuje na určitou degeneraci tohoto smyslu v kulturních podmínkách života. Vysoce vyvinutý čich mají některé druhy nočních motýlů (můr), u nichž pachová stimulace uvolňuje sexuální chování. Čichové dojmy se třídí na příjemné vůně a nepříjemné zápachy, případně neutrální pachy. H. Henning (1929) rozeznává šest čichových kvalit, mezi nimiž jsou plynulé přechody:

čichová kvalita	příklad
kořená vůně	fenykl, muškát, skořice, hřebíček
květinová vůně	jasmín, levandule, růže, vavřín
ovocná vůně	pomeranče, citróny, aceton, ocet
pryskyřičné vůně	kadidlo, terpentýn, kafr, sirouhlík,
hnilobný zápach	sirovodík, česnek dehet, naftalin,
příboudlý pach	pražená káva

Nověji se uvádí, že člověk může nevědomě reagovat na tzv. feromony (obvykle sexuální čichové podněty, které mají podprahovou intenzitu, tj. nejsou uvědomovány). Pro silný emoční přízvuk čichových dojmů bylo vyvinuto parfémování jako složka estetických podnětů, ale i odstraňování tělových pachů, tzv. dezodoranty.

Chut' Receptory chuťových podnětů, jimiž jsou různé chemické substance rozpuštěné ve slinách nebo ve vodě, jsou tzv. chuťové pohárky umístěné na povrchu jazyka a v epitelu ústní a hltanové dutiny. Chemickým drážděním připojených nervových vláken vznikají nervové impulzy, které jsou přenášeny do mozkové kůry. Chuťové pohárky jsou citlivé také na dotek, teplo a tlak; chuťové dojmy tak představují komplexní zážitky. Chut' má důležitý biologický význam u zvířat, jimž umožňuje volbu správného složení potravy: adenalektomova-

ná zvířata vyhledávají sůl apod. „Tato podivuhodná výběrová činnost vymizí po protěti chuťových nervů" (S. Wright, 1970). Nedostatek určité složky potravy snižuje chuťové prahy pro chybějící látky. Základní kvality chuťových dojmů jsou: sladkost, kyselost, slanost a hořkost; odpovídají jim různé chuťové pohárky, jejichž jednotlivé druhy jsou ve sliznici jazyka různě lokalizovány (viz schéma). **Interocepce** zprostředkovává dojmy z vnitřních orgánů (receptory v játrech, plicích, cévách, tepnách, žaludku, střevech atd.). Drážděním těchto receptorů vznikají dojmy plnosti, nadýmání (z trávicího traktu), dušnosti (z dýchacího traktu) apod. E. B. Titchener (1908) se je pokusil uspořádat v tzv. somestetické pyramidě. Zvláštním druhem tzv. *propriocepce* (dojmy vznikající drážděním specializovaných buněk ve svalcích, šlachách a kloubech - tzv. „svalový smysl") je kinestézie, čítí pohybu a svalového napětí; to mimo jiné úzce souvisí se smyslem pro rovnováhu a také s vývojem pohybů. Velký význam pro vývoj řeči mají kinestetické dojmy a jejich pamětní stopy vznikající z pohybů jazyka (mluvení). Proprioceptory jsou vlastně mechanoreceptory, které jsou drážděny napětím, roztahováním, stlačováním a dalšími podněty spojenými s pohyby, tj. s činností svalstva, přičemž tato činnost může působit i stimulaci různých interoceptorů. Podnětem pro kinestézii je deformováním tkáně vznikající tlak způsobující přesun iontové rovnováhy, který způsobuje v receptoru vznik potenciálu (G. M. Wyburn a R. W. Pickford, 1964). Kinestetické dojmy mají - v koordinaci s hmatem a zrakem

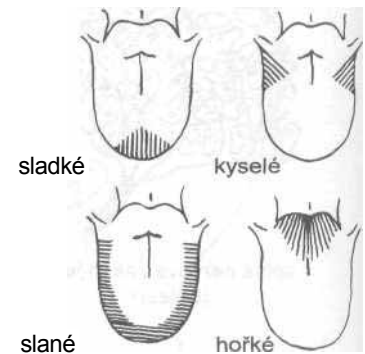

Schéma lokalizace vnímání různých druhů chuti

- význam pro kontrolu uchopovacích a jiných pohybů. Tzv. *organové pocity* (hladu, sytosti, žízně, nevolnosti, sexuálního vzrušení, orgasmu atd.) vznikají souhrou excitace podkorořových center příslušných potřeb a přidružených pocitů z orgánů, které mají k dané potřebě funkční vztah (např. pocit hladu vzniká podrážděním speciálních receptorů v hypothalamu poklesem hladiny glukózy v krvi, ale také stahy stěn prázdného žaludku apod.).

Literatura:

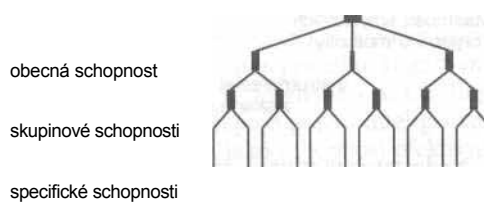
Gibson, J. J.: Die Sirme und der Process der Wahrnehmung, Bern-Stuttgart-Wien 1973. Gregory, R. L.: Eye and brain: The psychology of seeing, London 1966. Wright, S. a kolektiv: Klinická fyziologie, 2. vyd. Praha 1970. Wyburn, G. li., Pickford, R.W.: Human senses and perception, Edinburgh-London 1964.

SCHOPNOSTI

Člověk může být charakterizován také z toho hlediska, jak úspěšně se vyrovnává s určitými úkoly, jak řeší problémy, jak dobře to či ono činí, přičemž jedním z aspektů takových činností je mentální, resp. psychomotorický výkon. Příklady takových výkonů jsou rychlé a správné řešení technického úkolu, bezvadné řešení matematického problému, přesnost střelby na cíl, pohotové uchopení objektu při pracovní činnosti atd. Lidé vykazují nestejnou úroveň výkonu, protože jsou různě výkonní a protože výkon podávají v různých vnějších i vnitřních podmínkách (výkon se může zhoršovat únavou, rušivými vnějšími vlivy atd.). Existuje tedy *výkonnost a výkon v určitém druhu činnosti*; výkonnost je předpokladem výkonu, který je determinován i vnějšími vlivy, přičemž tato výkonnost může být chápána jako nějaká vnitřní psychomotorická dispozice. Vnitřní dispozice k určitému druhu psychomotorického výkonu se nazývají *schopnosti*. Pregnantně vymezuje pojem schopnosti L. L. Thurstone (1924): „Schopnost je to, co individuum může učinit“, co je způsobilé učinit tak, aby dosáhlo kvalitního výkonu. Výkonnost v určité kategorii činnosti je obvykle dána určitou strukturou specifických schopností. Existují však i další *aspekty výkonnosti* vyjadřované různými termíny: vlohy (vrozené dispozice), nadání (mimořádně vyvinuté vlohy), schopnosti (naučené dispozice), talent (naučené mimořádné dispozice), vědomosti (pamětní mentální předpoklady výkonu), dovednosti (dispozice k vykonávání určité praktické činnosti). Činnosti obvykle dělíme na mentální (psychické) a motorické, resp. pohybové. Protože schopnosti jsou obecně chápány jako naučené dispozice k provádění určitých činností, bývají tyto činnosti rovněž tříděny na psychické a fyzické (motorické). Ve skutečnosti existuje mnoho činností, kde se uplatňují psychické i motorické schopnosti (např. činnost telegrafisty, jemného mechanika, hra na hudební nástroj apod.). Táž zvláštní schopnost (např. rychlá vizuálně motorická koordinace a její přesnost) se může uplatňovat v různých činnostech, a v téže činnosti se naopak uplatňují různé zvláštní schopnosti. V tomto smyslu existují *obecnější a specifické schopnosti*: první jsou dispozicemi k celé sku-

pimě činností, druhé jen k velmi speciálním činnostem. To znamená, že jednotlivé schopnosti mají širší dosah působnosti ve výkonech nebo se uplatňují jen ve velmi specifických výkonech. Současně však platí, že to, co se vyjadřuje termínem nějaké schopnosti, je obvykle komplex specifických dispozic (např. hudební, matematické a jiné schopnosti). Tomu odpovídá větší a menší složitost výkonů různého druhu. V takových výkonech, jako je např. kopání zeminy motykou, se uplatňují síla, přesnost, rychlost a jiné vlastnosti pohybů a jejich koordinace s vnímáním, ve sportovních výkonech, jako je např. tenis, se však kromě pohybových dispozic velmi specificky strukturovaných (podání, směr, hra u sítě atd.) uplatňují také takové dispozice, jako je taktizování a další. Každý pohybový výkon je sám o sobě výsledkem koordinace motorických a senzorických prvků a každá činnost je řetězem úkonů se složitou sekvencí mentálních a motorických aktů (např. hra na hudební nástroj) nebo převážně mentálních aktů (promyšlení řešení nějakého myšlenkového problému). Bereme-li dovednosti jako specifické prakticky se uplatňující schopnosti, pak lze říci, že „kolik je činností a jejich druhů, tolik je dovedností. Ale schopnosti je méně“ (V. Tardy, 1964). V tomto smyslu je každá dovednost reprezentována strukturou určitých schopností, přičemž táž schopnost se může uplatňovat v různých dovednostech. Faktorovou analýzou (J. P. Guilford, 1959) byly určeny následující třídy schopností: 1. senzorické (percepční), 2. psychomotorické, 3. intelektové. V rámci těchto kategorií je ovšem možné další třídění.

P. E. Vernon (1961) vytvořil *model hierarchické struktury schopností*:

Obecná schopnost poznávání (mentální činnosti) se nazývá inteligence nebo intelekt. Obecnější skupinové schopnosti představují složené dispozice. Příkladem je hudební schopnost, která je de facto komplexem speci-

fických hudebních dispozic. B. M. Těplov (1958) rozlišuje tři druhy hudebních schopností: smysl pro tonálnost, sluchovou představivost a smysl pro hudební rytmus. G. Révész jich však rozlišuje osm a S. H. Sheashore dokonce dvacet pět (mimo jiné např. smysl pro barvu tónu, harmonii, takt a další). Tyto schopnosti se uplatňují v tak rozdílných činnostech jako je poslech hudby, její aktivní interpretace, skladatelská činnost a další. Podobně je tomu s matematickými schopnostmi. V. A. Krutěckij (1968) rozeznává čtyři třídy těchto schopností, obsahující celkem třináct specifických schopností. Jednu třídu tvoří např. schopnosti uplatňující se při zpracovávání matematických informací; patří do ní mimo jiné takové specifické schopnosti, jako je logické myšlení ve sféře kvantitativních a prostorových vztahů (v jiné teorii se však rozlišuje aritmetické a geometrické myšlení), schopnost širokého zobecnění a diferenciace matematických vztahů a další. Souhrnně lze tedy říci, že činnost se skládá z řetězu úkonů, resp. ze systému úkonů, a každý z nich vyžaduje specifickou schopnost (a dovednost), takže výkon v určité kategorii činnosti je podmíněn určitou strukturou specifických schopností. Již bylo uvedeno, že výkon je určován schopnostmi, ale i vnějšími podmínkami a psychickými činiteli neintelektové povahy. R. B. Cattell (1971) to vyjádřil následujícím schématem:

Nedostatek motivace, špatná nálada či silné vzrušení mohou měnit kvalitu i kvantitu výkonu stejně jako vnější rušivé vlivy (nadměrný hluk, horko apod.). Určitá úroveň výkonnosti v určité činnosti je poměrně stálou veličinou, ale i v různých vnitřních a vnějších podmínkách se může projevat různými výkony.

Současně je třeba připomenout, že výkon v určité činnosti není určován jedinou schopností, ale celou strukturou specifických schopností. V praxi to vyjadřuje tzv. *profesiogram*, výsledek profesiografie, v níž se provádí rozbor struktury profesionálních činností a na jeho základě se pak určují specifické schopnosti podmiňující dobrý výkon v dané kategorii činnosti (např. pilota dopravního letadla). S tím souvisí konstrukce testů diagnostikujících míru příslušných schopností a sloužících k výběru kvalitních pracovníků. Ve výše uvedeném Cattellově modelu determinant výkonu (kde se abstrahuje od vlivů vnějšího prostředí) se objevují termíny, které je třeba vysvětlit. Centrálními schopnostmi rozumí Cattell faktory intelektu, resp. obecnější skupinové schopnosti, lokálními schopnostmi pak způsobilosti smyslových orgánů a motoriký (např. ostrost zrakového vnímání, zručnost, obratnost atd., což jsou tzv. mozečkové způsobilosti související s řízením pohybů - mozeček determinuje mimo jiné úroveň svalové tenze). Tzv. instrumentální struktury jsou schopnosti v užším smyslu, tj. naučené mentální a motorické návyky (např. slovní, numerické, technické a jiné operace).

Vztah vloh a schopností. Schopnosti jsou vlastně učením rozvíjené vrozené předpoklady pro výkony určitého druhu - vlohy. V psychologii se objevovaly spory o vztah obou těchto dispozic. Tento důležitý problém podrobil analýze S. L. Pressey (1955), který zkoumal dětství řady vynikajících hudebníků a sportovců, kteří vynikli již jako děti. Z hudebníků to byli např. Mozart, Liszt, Chopin, Verdi, Debussy a další. Pressey

Důležitou podmínkou projevu a utváření mimořádných schopností již v dětství je vědem dítěte ve směru těchto projevů, tj. včasné a systematické cvičení dobrou metodou, vytváření objektivních podmínek pro časté a stálé cvičení, kontakty s lidmi stejných zájmů a udržování vhodné motivace. Talent je tedy výsledkem rozvíjení vloh výchovou v optimálních podmínkách. Dlouho se však soudilo, že nezbytným předpokladem vývoje schopností je určitá míra příslušných vloh. Pokud není vloh přítomna v určité ne-

zbytné míře, nelze příslušné schopnosti učení (cvičením) vyvinout (např. nedostatečný hudební sluch vylučuje vývin hudebních schopností). Avšak A. N. Leontjev (1955) podal experimentální důkaz možnosti ovlivňování hudebních vloh („centrálních způsobilostí“) cvičením vokálních schopností; konkrétně dokázal, že je možné naučit zpívat i děti s velmi špatným hudebním sluchem a neschopností vokalizace vysokých tónů (neschopnost napodobit vlastním hlasem výšku slyšených tónů). Pomocí speciální metody byl tento nedostatek vadného hudebního sluchu odstraněn. Leontjev prokázal i možnost ovlivnění tzv. tonálního sluchu (schopnost rozlišovat výšku tónů) cvičením. Jak je tomu u jiných vloh, např. u „vlohy“ k matematice nebo k učení se cizím jazykům, není zatím známo. S tím souvisí i otázka dědičnosti některých vloh. Historické studie, např. známé hudební rodiny Bachů a jiné, vedou ke sporným závěrům o dědičnosti vloh, v uvedeném případě hudebních. Ve skutečnosti se tu může uplatňovat i systematické cvičení a vedení již v raném věku, nápodoba rodičů a další zkušenosti. V odborné literatuře se zdůrazňují následující faktory vývoje schopností: 1. včasná stimulace dané vlohy, 2. systematické a intenzivní cvičení již v dětství, 3. navození a udržování příslušného zájmu (motivace). Je však třeba uvést, že vztah zájmu a schopnosti má své zvláštnosti: zájem o určitý druh činnosti nemusí korespondovat se schopnostmi pro výkon dané činnosti, avšak zájem o určitou činnost podporuje při daných vlohách a vhodném výcviku vývoj schopností pro danou činnost. Dimenze schopností určené faktorovou analýzou stanovil J. P. Guilford (1959) takto:

- Percepční schopnosti: vizuální barevná čívo, senzibilita pro zvuky, auditivní rozlišování, kinestézie, smysl pro rovnováhu, pozorost, hodnocení vzdálenosti, vidění pohybu.
- Psychomotorické schopnosti: síla, zrychlení, motorická rychlost, statická přesnost, dynamická přesnost, koordinace pohybů, obratnost.
- Inteligence: paměť, poznávání, konvergentní myšlení, divergentní myšlení, hodnocení.

Intelligence. Ch. E. Spearman (1927) došel na základě výsledků řady testů různých schopností k závěru, že se v těchto výsledcích uplatňují speciální činitele (s-faktory) a v každém výsledku pak jeden obecný faktor (g-fak-

tor). Naproti tomu L. L. Thurstone (1938) dospěl k názoru, že existují pouze určité specifické schopnosti. Spearman se domníval, že musí existovat nějaký společný, obecný činitel mentálního výkonu, neboť děti s vysokým výsledkem v jednom testu vykazovaly vysoké výsledky i v testech jiného druhu schopností. Thurstone však soudil, že se to nechá vysvětlit vysokou úrovní řady specifických faktorů; z vysoké pozitivní korelace specifických mentálních výkonů nelze jednoznačně usuzovat na existenci obecné schopnosti, inteligence. Thurstone sám pak identifikoval tyto specifické mentální schopnosti: verbální pohotovost, slovní plynulost, numerická způsobilost, prostorová představivost, percepční ostrost, paměť a soudnost. Tak byly vytvořeny dva modely inteligence: dvoufaktorový (Spearman) a vícefaktorový (Thurstone). Později byly rozvíjeny zejména vícefaktorové modely inteligence (A. O. Jäger, 1973 a další). Také pojem *inteligence* je vymezován různě. H. Piéron (1963) uvádí čtyři různé významy tohoto pojmu: 1. Ve staré psychologii vloh koresponduje inteligence spolu se senzibilitou a vůlí se všemi funkcemi a zahrnuje všechny aspekty mentálního života. 2. Z vývojového hlediska se inteligencí rozumí globálně nahlížená mentální úroveň. 3. Pojem „obecné inteligence“ vyjadřuje obecný faktor společný všem mentálním operacím (Spearmanův „generální faktor“, Burtův „vrozený faktor kognitivních aktivit“). 4. Ve srovnávací psychologii je pojem inteligence užíván v protimadu k pojmu instinkt a rozumí se jím schopnost řešit problémy, přičemž jde o kapacitu komplexní povahy. H. J. Eysenck (1953) popisuje *inteligentní chování* těmito znaky: 1. Dobrá orientace a dobré zacházení s myšlenkovým materiálem, tj. ovládání forem produktivního myšlení, soudnost a další schopnosti. 2. Dobrá vnímavost a dobrá paměť. 3. Koncentrovaná zaměřenost k danému průběhu kognitivních procesů. Podle H. B. Englishe a A. Ch. Englishe (1958) vystupuje pojem inteligence ve třech významech: jako schopnost efektivního řešení úkolů vyjadřujících abstrakci, dále schopnost učit se a konečně schopnost adaptovat se na nové situace. V užším pojetí je inteligence ztotožňována se způsobilostí abstraktního myšlení, v širším pojetí s účelným jednáním. Dosud neexistuje obecně uznávaná definice inteligence (R. Meili, 1987); lze však

řící, že inteligence je způsobilost determinující kognitivní operace, jejíž podstatou je patrně objevování a chápání různých vztahů (funkčních, strukturálních a dalších). V tomto smyslu je inteligence složitá dispozice k myšlení, tj. k řešení problémů. D. O. Hebb (1949) zdůrazňuje, že existují dva *druhy inteligence*: 1. vrozená a 2. „environmentální“, tj. získaná ve vztahu k určitému kulturnímu prostředí. Vrozená inteligence souvisí nějak se schopností mozku vytvářet asociace, kdežto získaná je reprezentována „akumulovanými poznatky a dovednostmi“ a uplatňuje se v ní tedy vzdělání, resp. učení. R. B. Cattell (1950) hovoří v tomto smyslu o biologické a kulturní složce (stránce) inteligence. Cattell (1965) rozlišuje také tzv. fluidní obecnou inteligenci („fluid generál inteligence“), tj. inteligenci vrozenou, a krystalizovanou („crystallized“) inteligenci, tj. „soubor naučených poznatků“, konečný produkt fluidní inteligence a vzdělání. „Environmentální inteligence“ se podle Guilforda úzce váže s množstvím informací uskladněných v paměti. Rozšířili-li se pojem inteligence i na chování zvířat v problémových situacích, pak je nejrozšířenější pojetí inteligence, které prosazovali E. Claparède a W. Stern, totiž, že inteligence je schopnost překonávat obtíže

v nových situacích. Nicméně je to definice sporná, neboť může zahrnovat i agresivní chování, jímž lze překonávat jisté překážky, byť to není vždy nejvhodnější způsob. J. Piaget (1948) rozlišil následující *vývojové stupně inteligence*, již však rozumí v podstatě myšlení: 1. stadium senzomotorické inteligence (do 18. měsíce věku), 2. stadium preoperačních představ (zhruba do 7. roku věku), 3. stadium konkrétních operací (do 11. roku věku), 4. stadium formálně logických operací.

Podrobně byla zkoumána *dědičnost inteligence* srovnáváním korelací inteligence rodičů a dětí a dále odděleně žijících jednovaječných dvojčat. Byly prováděny rovněž tzv. křížové experimenty na zvířatech: např. po párování „chytrých“ krysích samečků s „chytrými“ samičkami a „hloupých“ s „hloupými“ bylo v sedmé generaci všechno potomstvo „chytrých“ krys chytré a „hloupých“ krys hloupé (R. C. Tryon, 1929). Z výsledků výzkumů korelace inteligence u dvojvaječných a jednovaječných dvojčat je patrný progresivní růst korelace s bližší podobností genetickou: u dvojvaječných dvojčat je tato korelace + 0,64, u jednovaječných + 0,91, u jednovaječných dvojčat odděleně vychovávaných pak + 0,67 (H. H. Newman, F. N. Freeman, K. J. Holzin-

OPERACE

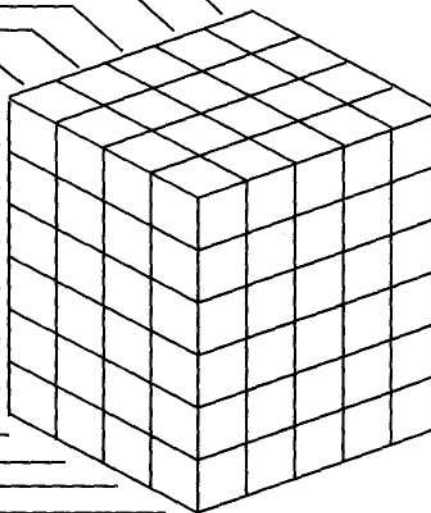
hodnocení
konvergentní myšlení
divergentní myšlení
paměť
poznání

VÝSLEDKY (PRODUKTY)

jednotky
třídy
vztahy
systémy
transformace
implikace

OBSAHY

figurální
symboliky
sémantický
behavi orální

Faktory (dimenze) intelektu (J. P. Guilford, 1958)

ger, 1937). J. Shields (1962), který provedl velký výzkum odděleně žijících jednovaječných dvojčat, zjistil ještě vyšší hodnotu korelace jejich inteligence (+ 0,77). Také vztah inteligence dětí a pokrevních rodičů mluví pro vliv dědičnosti: mají-li oba rodiče vysokou inteligenci, má 71,5 % jejich dětí také vysokou inteligenci a jen 3,0 % nízkou inteligenci; mají-li oba rodiče nízkou inteligenci, má 60,1 % jejich dětí také nízkou a jen 5,4 % vysokou (F. Reinohl, 1935). Závěry z uvedených výzkumů jsou však diskutabilní a názory na váhu dědičnosti v oblasti inteligence nejsou jednotné; lze však uznat, že dědičnost hraje v této oblasti významnou roli, není ovšem limitujícím činitelem a s přibývajícím věkem její váhy ubývá (R. L. Lurija, 1961). G. A. Lienert (1961) formuloval hypotézu divergence, podle níž se v průběhu vývoje původně jednotný faktor (identifikovatelný se Spearmanovým „generálním faktorem“) diferencuje a vyvstává tak stále více faktorů (podle Meiliho).

Podrobný *faktorový model intelektu* podal J. P. Guilford (1958, 1967); podle něho strukturu intelektu tvoří tři aspekty inteligentního chování: operace, produkt a obsah. Model lze zobrazit krychlí, která je složena ze 120 dílčích krychliček, reprezentujících jednotlivé specifické faktory. Základní dimenze intelektu tvoří:

- Myšlenkové operace: poznávání, paměť, divergentní (tvořivé) myšlení, konvergentní myšlení, hodnocení.
- Produkty myšlení: jednotky, třídy, koreláty, systémy, transformace, implikace.

- Myšlenkové obsahy: figurální (konkrétně názorné), symbolické, sémantické (pojmy a soudy), behaviorální (informace dané chováním).

Bližší vysvětlení vyžaduje zejména *kategorie myšlenkových operací*, které Guilford definuje pojmem informace (to je vše, co umožňuje diskriminaci):

- poznávání: objevování nebo rozpoznávání informací vystupujících v různých formách (chápání, rozumění);
- paměť: podržení či uchovávání informací při určitém stupni jejich dostupnosti (vybavitelnosti) v téže formě, v jaké byly „uskladněny“, nebo ve spojení s těmiž signály, s nimiž byly osvojeny;
- divergentní produkce (myšlení): vytváření informace z informací daných s důrazem na varietu a kvantitu výstupu z téhož zdroje (originální přetváření informací);
- konvergentní produkce (myšlení): odvozování informací z již daných poznatků, přičemž se uplatňují určité konvenční principy, např. indukce, dedukce atd.;
- hodnocení: proces srovnávání produktu informací se známými informacemi podle logických kritérií; posuzování vhodnosti informací, jejich použitelnosti pro daný úkol.

Bližší vysvětlení vyžaduje pojem symbolického poznávání: „Symbolická informace má tvar znaku nebo symbolu, který může být použit za účelem zastoupení něčeho jiného“ (Guilford). Příkladem poznávání symbolických zrakových jednotek je doplňování neúplných slov samohláskami: např. DR-H-(drÁhA) apod.

Základní kognitivní dimenze:

druhy poznávaného	druhy obsahu paměti		
	figurální	symbolické	sémantické
jednotky	vizuální poznávání auditivní poznávání	symbolické poznávání	verbální rozumění
třídy	obrazová klasifikace		sémantická klasifikace
vztahy	poznávání vztahů mezi obrazy	poznávání vztahů mezi symboly	poznávání sémantických vztahů
systémy	prostorová orientace	vyvozování symbolických vzorců	obecné chápání („reasoning“)
implikace	percepční předvídání	pojmové předvídání	

Schopnosti

Faktory konvergentního myšlení:

druhy operací	druhy myšlenkových obsahů		
	figurální	symbolické	sémantické
jména	pojmenování objektů		určení pojmů
koreláty		vyvození symbolických vztahů	vyvození sémantických vztahů
systemy			uspořádání
transformace	vizualizace	symbolická redefinice	sémantická redefinice
speciální implikace	substituce symbolu	numerická obratnost	

Faktory divergentního myšlení:

druhy operací (produktů)	druhy myšlenkových obsahů		
jednotky		slovní plynulost	ideační plynulost
třídy	spontánní obrazová flexibilita		spontánní sémantická flexibilita
koreláty			asociační plynulost
systemy		expresivní plynulost	
transformace	obrazová adaptivní flexibilita	symbolická adaptivní flexibilita	originalita
implikace	elaborace		

Faktory hodnoceuv.

typ rozhodnutí	druh obsahu		
	figurální	symbolický	sémantický
identita prvků	figurální identifikace	symbolická identifikace	
logické vztahy		symbolická manipulace	logické hodnocení
systematická konzistence			empirické zhodnocení souzení
cílové uspokojení			senzitivita vůči problémům

Faktory paměti.

druh zapamatované věci	druh obsahu		
	figurální	symbolický	sémantický
substance (látka)	vizuální paměť auditivní paměť	rozpětí paměti	paměť pro významy a ideje
asociace		mechanická paměť	paměť pro smysluplné souvislosti
systemy	prostorové uspořádání		uspořádání v čase

Poznámka: Jak již bylo naznačeno, hodnocení se týká posuzování správnosti, přijatelnosti, použitelnosti a vhodnosti informací nebo z nich vysouzených závěrů pro řešení daného problému. Empirické zhodnocení („experiential evaluation“) se týká např. posouzení správnosti chování v určité situaci.

V souvislosti s různými koncepty inteligence se vynořil *problém umělého intelektu* jako problém „elektronického mozku“ či stroje (počítače), který může myslet a vykazovat tak znaky umělého intelektu (J. von Neumann, 1946). Nověji se k tomuto problému vrátil U. Neisser (1976), který poukázal na některé rozdíly mezi myšlením člověka a stroje: 1. Lidské myšlení podléhá vývoji, má „ontogenetickou historii“, v níž hrají roli zrání a učení. 2. Lidské myšlení je emocionální, ovlivněné vnitřními stavy, které mají vlastní dynamiku. 3. Člověk má simultánní motivy, které souvisejí s estetickými zážitky, osobními vztahy, s nevědomými tendencemi. Naproti tomu počítačový program nemůže růst, nemá emocionální bázi a je „monomanically single-minded“ (volně řečeno, zaměřen na „čísťé“ myšlení). To nicméně nevylučuje určitý rozsah modelování myšlení.

Kognitivní styly. Pojem styl vyjadřuje nějakou strukturální, resp. funkční zvláštnost. Je v tomto významu používán v širokém rozsahu. Intelekt je v podstatě komplex dispozic k myšlení a myšlení je operování s informacemi, které se uplatňuje při řešení problémů. Kognitivní styly jsou způsoby (styly) chování při řešení kognitivních úloh, způsoby přijímání a zpracovávání informací, souzení a usuzování; nejznámější kognitivní styly jsou: 1. závislost na poli - nezávislost na poli, 2. tzv. „omakávání“ („scanning“), 3. kognitivní komplexita, 4. reflexivita - impulzivita, 5. nivelování - pointování, 6. zúžená versus flexibilní kontrola (W. Seitz, 1987). Např. J. Kagan (1965)

identifikoval u dětí dva charakteristické styly zvládnání úkolů: impulzivní (libovolná „bezmyšlenkovitá“ volba alternativy) a reflexivní (přemýšlení a „vážení“ alternativ). Kognitivní styly zůstávají v různých situacích relativně konstantní a vyjadřují tak důležité charakteristiky jedince. V tomto smyslu definuje H. A. Witkin (1977) kognitivní styl jako bipolární dimenzi psychiky vyjadřující formu kognitivní činnosti, tj. jak jedinec ve srovnání s jinými lidmi vnímá, myslí a učí se. To se samozřejmě, jak zdůrazňuje Witkin, promítá i do fenoménů motivace a emocí, které fungují rovněž v závislosti na zpracovávání informací; obecně tu jde o vzájemnou závislost „individuální epistemologie“ a dynamiky. Kognitivní styl souvisí s poznáváním světa. Zahrnují se sem i různé strategie řešení problémů. *Poznávání situace* vystupuje na dvou úrovních: konkrétní a abstraktní, na úrovni obrazu a pojetí; první reprezentuje vědění v názorné a druhé vědění ve zverbalizované formě (tj. ve formě pojmů, soudů a úsudků). Třídění informací na první úrovni probíhá na základě fyzické podobnosti objektů, na druhé úrovni na základě obsahové (významové či sémantické) podobnosti (K. Obuchowski, 1970). Skutečnost je tedy v systému lidského poznání reprezentována dvěma základními prvky: obrazy a pojmy (W. Lukaszewski 1974).

Týž objekt může být klasifikován (identifikován) na obou uvedených úrovních poznání: na základě fyzických znaků („je to ono - není to ono“), nebo na úrovni abstraktního, kde se identifikace uskutečňuje na základě podob-

nosti znaků a funkcí, přičemž přísná dichotomie již neplatí a uplatňuje se spíše zásada „totéž jako“, nebo „podobné jako“. Podle Lukaszewského vystupují *informace o vnějším světě* ve třech základních kategoriích: 1. informace o vlastnostech objektů (fyzické znaky věcí a jevů), 2. informace o funkcích objektů (o jejich instrumentálních vztazích, tj. k čemu jsou ve vztahu k jiným objektům, resp. jako prostředky k dosažení nějakého cíle), 3. informace o vztazích mezi objekty, tj. informace o časoprostorových, kauzálních a účelových vztazích mezi objekty. Kognitivní procesy reprezentující zpracovávání informací (od vnímání až po myšlení) pak představují určité obecné a individuálně typické standardy. Tyto *kognitivní standardy* se asociují s motorickými standardy a vytvářejí spolu *instrumentální vzorce chování*, které na bázi „psychické reprezentace prostředí“ („kognitivních klíčů“) vystupují jako způsoby řešení problémů, jednání atd. V organizaci poznání vnějšího světa se uplatňuje vztah osobnosti, resp. já, k tomuto světu; vytváří se *relace já - svět* (J. Nuttin, 1969). Tak je podle W. Lukaszewského (1974) možné chápat osobnost jako: 1. organizaci informací zakódovaných v její paměti, 2. organizaci operující těmito informacemi podle určitého programu sestaveného na základě nějakých principů, např. udržování hodnoty já apod. W. Lukaszewski zdůrazňuje, že tu nejde jen o vytváření modelu světa jaký je, ale i světa jaký má být, tedy o „vizi skutečnosti“, jejíž podstatou je extrapolace: na základě porovnávání informací o tom co bylo, s tím co je, lze dospět k pravděpodobnosti toho co bude, ale také toho co mohlo nebo mělo být („normativ-

ní vize“). Určité informace uvolňují určité impulzy a tak se poznání propojuje s dynamikou osobnosti, s jejími city a motivy. V těchto relacích vystupují také jasně kognitivní funkce jako základ organizace psychických vztahů osobnosti a uplatňuje se *adaptivní funkce intelektu*. Intelekt je bázi účelného „plánu chování“, v němž hrají roli aspekty současnosti i minulosti a budoucnosti (anticipace), jakož i snahy adaptovat se, ale také přetvářet prostředí a nacházet prostředky k dosahování cílů.

Dnes se rozlišují *tři základní druhy inteligence*: 1. konkrétní inteligence (schopnost chápat vztahy mezi objekty a manipulovat s nimi, vázaná především na obrazově názorné myšlení), 2. abstraktní inteligence (schopnost chápat a operovat s verbálními a jinými symboly, opírající se především o pojmově-logické myšlení, matematické myšlení a další formy vysoce abstraktních operací), 3. sociální inteligence (schopnost chápat vztahy mezi lidmi a účinně je ovlivňovat, označovaná také jako sociální obratnost nebo kompetence) (-> Sociální interakce). Velmi specifická je zejména sociální inteligence: vysoká úroveň konkrétní i abstraktní inteligence nekoreponduje vždy s vysokou úrovní sociální inteligence.

Literatura:

Guilford, J. P.: The nature of human intelligence, New York-Toronto-London-Sydney 1967. Roth, E., Oswald, W. D., Daumenlang, K.: Intelligenz, Stuttgart 1972. Vernon, Ph. M.: The structure of human abilities, London 1950. Viaud, G.: Intelligence: its evolution and forms, New York 1960.

SMĚRY V PSYCHOLOGII

Psychologie je velmi nejednotná věda s různě pojmávaným předmětem a metodologií; v průběhu jejího historického vývoje se vyvinuly různé systémy teoretické psychologie. Hovořilo se o „třech cestách“ v psychologii, vyjadřujících tři hlavní směry v pojetí psychiky a psychologie: byly to psychoanalýza, behaviorismus a tzv. humanistická psychologie. Jde však o zjednodušení faktické diferenciaci psychologických směrů, kterých je více. Dále budou probány ty nejdůležitější. K. F. Riegel (1981) rozeznává následující *paradigmata psychologie*, čili její hlavní modely:

1. Anglo-americké paradigma, které bylo ovlivněno Ch. Darwinem (1809-1882) a Th. Hobbesem (1588-1679). Hobbes hlásal, že egoismus je základním motivem lidského jednání, Darwin vytvořil koncepty „boje o život“ a „přežití nejlépe přizpůsobených“, názorům Hobbesa příbuzné. Darwinismus byl v Anglii široce přijímán, zejména F. Galtonem (1869), který zkoumal dědičnost schopností a prokázal dědičnost geniality. V USA převzal darwinismus G. S. Halí (1846-1924) s tím, že více, zdůraznil vliv faktorů prostředí. Tak vytvářel kompromis mezi radikálním nativismem a radikálním environmentalismem, k němuž se klonili první behavioristé. Ve Francii budil darwinismus odpor, v Německu k němu byla zaujata střední pozice.

2. Kontinentální evropské paradigma. Průmyslový vývoj se na evropském kontinentu opozdil, ale posléze nastala rychlá expanze buržoazní střední vrstvy, což vedlo k většímu konzervatismu ve filozofickém myšlení (psychologie „rozumění“ apod.); proti Hobbesovi byla postavena teze, že od přírody dobrý člověk byl zkažen společností.

3. Dialektické paradigma, které „nemusí bezpodmínečně souhlasit s dialektickým materialismem“ (Riegel); spojuje obě první paradigmaty a zdůrazňuje, že člověk hraje aktivně kreativní roli v utváření sebe sama. Je pokusem překonat oddělování individua a prostředí, vědomí a chování, subjektu a objektu. Zatímco J. Piaget se zaměřil na „vnitřní dialektiku“, zaměřil se G. H. Mead na „vnější dialektiku“ (symbolický interakcionismus).

Tato tři paradigmaty mohou být též označena (v pořadí, v němž byla výše uvedena) jako mechanistické, mentalistické a dialektické. M. H. Marx a W. A. Hillix (1963) hovoří o systémech a teoriích v psychologii a rozlišují následující *systémy psychologie*: strukturalismus, funkcionalismus, asocianismus, behaviorismus, gestaltismus a psychoanalýzu. Autoři správně zdůrazňují, že hodnocení těchto systémů musí předcházet určité pojetí vědy, rozlišení vědeckého a nevědeckého, což je v psychologii předmětem ostrých kontroverzí. Pravda může být hledána jen obtížně, není-li jednotný názor na podstatu psychiky, dokonce ani na to, čím se projevuje a jak má být zkoumána. T. K. Kuhn (1971) označuje psychologii za preparadigmatickou vědu, protože nemá obecně závazná hlediska. Pokus přestavět psychologii po vzoru přírodních věd (operacionalismus) v podstatě selhal a byl stejně neplodný jako krajní akademický introspekcionismus (mentalismus). E. Paskiewiczová (1983) se ve svých analýzách směrů v psychologii opírá o výraz *struktura psychologických teorií*, v jejichž základě spatřuje spory mezi naturalismem, resp. scientismem, a humanistickou koncepcí člověka; za základní psychologické směry považuje behaviorismus, psychoanalýzu a humanistickou psychologii. O psychologických teoriích soudí, že „mají vlastnosti syndromu“, které „tvoří spojitý celek, budované kolem určitých, pro každou teorii zásadně jiných, podstatných dimenzí či kategorií“. Proto analýza psychologických teorií vyžaduje zvláštní metodologický přístup. Paskiewiczová v tomto smyslu staví proti logickému empirismu „metodologický esencialismus“. Uvedený logický empirismus je zásadním stanoviskem filozofie vědy, vyjadřujícím skutečnost tzv. nepochybné empirické báze vědy, z níž (tedy zdola) se má vyvíjet každá teorie, která má být tedy postavena na faktech. Avšak co je to psychologický fakt, když neexistuje jednotné pojetí předmětu psychologie a z toho logicky plynoucí jednotné pojetí výzkumu psychických jevů? Sám logický empirismus je jen jedním z více pojetí vědy, je založen na požadavku zkoumání objektivní komunikovatelnosti jazyka vědy a systému jejího jazyka; v psychologii to znamená v podstatě prosazování fyzikalistické pozice. Naznačené rozpory v psychologii jsou tak zásadní povahy, že naděje na jednotnější pojetí této vědy je v nedohlednu.

Přehled konceptuálních a metodologických závislostí (K. Levin, 1969)

epocha:	I. spekulativní (aristotelevská)	II. deskriptivní	III. konstruktivní (galileovská)
cíl:	odhalit podstatu věcí sbírat co nejvíce fakt a vytvářet zákony a předpříčiny každé události	exaktně je popisovat	povídat jednotlivé přípa-dy
povaha:	sklon k teoriím spekulativního typu	odvrat od teorií tivního	sklon k teoriím empirického typu
druh zákonitostí:	zákon = pravidlo; jedinečný případ není zákonitý - zákon = pravidlo; zákonitost je tedy jen tam, kde je předpokládána pravidelnost událostí	všechny jevy - včetně těch, které se přihodily jen jednou, jsou zákonité; empirický poukaz na	zákonitost je tedy jen tam, kde je předpokládána pravidelnost událostí
dynamika:	příčiny jsou zaměřené faktory (tendence), podstata (obecná třída) věci samé je příčinou jejího chování; chování je určováno minulostí nebo budoucností (teleologie)	zákonitost je tedy jen tam, kde je předpokládána pravidelnost událostí	příčiny jsou zaměřené faktory, jen vztahy mezi rozličnými fakty mohou být příčinami událostí; každé dění závisí na cel-že se metody vyvinuly ku současné situace v rámci pozitivistického myšlení, ještě neznamená, že postuláty o povaze člověka z této tradice vzešlé jsou pro vědeckou psychologii jedině platné. Když se pozitivista snaží aplikovat své poučky o obrazu člověka na konkrétní situace, jak to učinil B. F. Skinner (1948) ve svém utopickém románu Walden Two, dostává žalostně chudý obraz člověka. K tomuto Allportovu mínění lze dodat, že pokus aplikovat Skinnerovy vědecké poučky na praktický život v jisté komuně zcela selhal. Ch. T. Tart (1975) používá označení <i>ortodoxní psychologie</i> pro současnou převažující psychologii postavenou na řadě sporných postulátů, které jsou však pokládány za zcela samozřejmé. Patří k nim zejména tyto: 1. Vědou s poslední platností je fyzika, protože studuje reálný, objektivní svět sestávající z hmoty a energie v prostoru a čase; lidská zkušenost jako něco odvozeného je jen „efemérní jev“. Vědecké výroky a teorie jsou jen takové, které se nechají redukovat na výpovědi o hmotě a energii v prostoru a čase; psycholog by proto musel redukovat své poznatky na fyziologické výroky a posléze na fyzikální danosti, které jsou v nich obsaženy. 2. Skutečné je jen to, co lze vnímat pomocí smyslu nebo fyzikálních přístrojů; přitom to, co lze vnímat smysly, může

Zásadní rozpory ve vývoji psychologie postihl K. Lewin (1969) v přehledu konceptuálních a metodologických zvláštností různých epoch psychologie (viz tabulka nahoře na stránce).

G. W. Allport (1962, 1965) zdůrazňuje sepětí psychologických teorií s filozofickým pojetím člověka a užívá pojmu *psychologické modely*, který toto sepětí vyjadřuje. Sám pak rozlišuje následující tři modely člověka uplatňující se v psychologických teoriích i v praxi: 1. Člověk jako reaktivní bytost (pojetí naturalismu, pozitivismu, fyzikalismu, behaviorismu, operacionalismu, kterému se také často říká „vědecká psychologie“)- 2. Člověk jako reaktivní bytost ve svých hloubkových dimenzích (pojetí psychoanalýzy, dynamické či tzv. hlubinné psychologie). 3. Člověk jako aktivní bytost určená svým bytím (pojetí holismu, personalistické a existenciální, resp. fenomenologické - dnes tzv. humanistické - psychologie). W. Wundt (1862) vytvořil program „vědecké psychologie“ spojením pozitivismu s darwinismem v tzv. fyziologickou psychologii, v níž se prosazoval především experimentální přístup. Používané metody byly vědecké, ale základní teze vyjadřující, že člověk je reaktivní organismus, z níž ponejvíce psychologie vycházela, byla nevědeckým

postulátem. Skutečnost, každé dění závisí na cel-že se metody vyvinuly ku současné situace v rámci pozitivistického myšlení, ještě neznamená, že postuláty o povaze člověka z této tradice vzešlé jsou pro vědeckou psychologii jedině platné. Když se pozitivista snaží aplikovat své poučky o obrazu člověka na konkrétní situace, jak to učinil B. F. Skinner (1948) ve svém utopickém románu Walden Two, dostává žalostně chudý obraz člověka. K tomuto Allportovu mínění lze dodat, že pokus aplikovat Skinnerovy vědecké poučky na praktický život v jisté komuně zcela selhal. Ch. T. Tart (1975) používá označení *ortodoxní psychologie* pro současnou převažující psychologii postavenou na řadě sporných postulátů, které jsou však pokládány za zcela samozřejmé. Patří k nim zejména tyto: 1. Vědou s poslední platností je fyzika, protože studuje reálný, objektivní svět sestávající z hmoty a energie v prostoru a čase; lidská zkušenost jako něco odvozeného je jen „efemérní jev“. Vědecké výroky a teorie jsou jen takové, které se nechají redukovat na výpovědi o hmotě a energii v prostoru a čase; psycholog by proto musel redukovat své poznatky na fyziologické výroky a posléze na fyzikální danosti, které jsou v nich obsaženy. 2. Skutečné je jen to, co lze vnímat pomocí smyslu nebo fyzikálních přístrojů; přitom to, co lze vnímat smysly, může

být potvrzeno fyzikálními přístroji. Takové „skutečnosti“ jako láska, inteligence apod. by bylo nutné studovat pomocí fyzikálních přístrojů a popisovat je i vysvětlovat jazykem fyziky a fyzikálními principy. 3. Člověk je jen organismus vybavený různými orgány, tkáněmi atd.; jestliže mu chceme porozumět, musíme chápat činnost fyziologických, resp. fyzikálně chemických systémů, z nichž se skládá. K tomu lze připojit ještě řadu dalších postulátů, např. o determinaci lidské psychiky, o psychické energii jakožto odvozené z metabolických procesů a další, které zpochybňuje nedávno se konstituující transpersonální psychologie, jejímž předním představitel je právě výše uvedený Ch. T. Tart.

Behaviorismus (z anglického behaviour, chování). Směr v psychologii, který ji chápe jako vědu o chování. Jeho vznik v USA je datován článkem J. B. Watsona (1913) nazvaném *Psychologie z hlediska behavioristy*. Po krátké trvající polemikách se behaviorismus prosadil a stal se rychle nejrozšířenějším a nejvlivnějším směrem v psychologii. Navazoval totiž na tradice amerického pragmatismu a vyhovoval potřebám rychle se rozvíjející industriální společnosti, jakož i vědeckému duchu doby. Behaviorismus se pokusil etablovat jako jediný vědecký systém psychologie. Za jeho předchůdce v USA je považován zejména W. McDougall (1908). V Evropě předcházela behaviorismu požadavek ruského psychiatra V. M. Bechtěreva (1907), aby byla pěstována tzv. *objektivní psychologie*, a to jako reflexologie, neboť duševní děje jsou v podstatě mozkové reflexy (I. M. Sečenov, 1863). Behaviorismus vznikl v období vrcholícího pozitivismu a prosazujícího se materialismu, resp. naturalismu a fyzikalismu. Na jeho vznik měly nepochybně vliv i experimenty se zvířaty sledující zákonitosti chování, které prováděl E. L. Thorndike (1898 a později). Podobné experimenty prováděné I. P. Pavlovem (1905 a později) v Rusku nebyly v USA dostatečně známy. Bechtěrev a později Watson záuťovali na psychologii jako vědu o vědomí a na její základní metodu, introspekci, prohláshující obojí za nevědecké. Podle Watsona je pojem vědomí jen náhražkou za pojem duše. V prakticky založené atmosféře amerického duchovního života s jeho smyslem pro „filozofii činnosti“ a potřebou řešení praktických problémů se behaviorismus rychle ujal a rozšířil. J. B. Watson prohlásil, že psychologie člověka musí studovat, co člověk činí a ří-

ká v určité situaci, tj. jeho chování, a zjednodušil paradigma psychologie na schéma S-R (stimulus - reakce). Na studium vědomí, resp. vnitřních psychických dějů, je nutné rezignovat, protože nejsou pro svou subjektivnost dostupné. Psychologie jako každá věda musí být založena na objektivním pozorování, které přináší kontrolovatelné poznatky. Později se behavioristé ve snaze po této objektivitě, kterou lze zajistit v přísně kontrolovatelných podmínkách laboratorních výzkumů a za pomoci měření, v podstatě omezili na experimentování se zvířaty a v sociální psychologii na zjednodušené modelování sociálních situací. Podle G. W. Allporta (1962) pokračoval behaviorismus v tradicích Lockova empirismu, když rozvinul zejména výzkum učení a interpretoval lidskou osobnost jako „systém zvyků“ (E. R. Guthrie, 1944). To souvisí i s Watsonovým sebevědomým prohlášením, že podmiňováním lze z dítěte, které je „nepopsanou deskou“, učinit cokoli. Svým mechanisticko-asocianistickým pojetím lidského chování se behaviorismus značně přiblížil i pojetí člověka jako stroje (J. O. de Lametrie, 1748), které se ještě zvýraznilo, kdy se behavioristé inspirovali kybernetikou a pokoušeli se o počítačové modelování myšlení a jiných psychických funkcí. Watsonův ortodoxní behaviorismus vyjádřený tezí, že pozorovatelné jsou pouze reakce svalů a žláz a žádná „duševní aktivita“, byl posměšně označován za „psychologii svalových škubnutí“ a jako takový se stal brzy neudržitelným. E. R. Hilgard (1987) charakterizuje tento klasický behaviorismus jako asociamstický atomismus, periferalismus a jako extrémní učení o rozhodujícím vlivu vnějšího prostředí. To znamená, že behaviorismus ve svém počátečním období kladl důraz na asociace reflexů, periferní projevy reakcí a na situační determinanty. Analytickou jednotkou se stal reflex, později reakce, resp. zvyk („hábit“). Nicméně přes všechny zásadní výhrady vůči behaviorismu je nutné uznat, že se pokusil o zvědečtění psychologie a že dal podnět k rozvíjení experimentální metody, čímž přispěl k rozšíření psychologických poznatků, byť s velmi omezenými možnostmi aplikace na psychologii člověka, neboť preferoval výzkum chování zvířat.

Zjednodušující pojetí Watsonova klasického behaviorismu se pokusil překonat *neobehaviorismus*, za jehož zakladatele je považován E. C. Tolman (1932), autor spisu *Zaměřené chování u zvířat a u člověka* (výraz „purposi-

ve behavior", zaměřené chování, který užil, vedl k tomu, že jeho pojetí je označováno též za purposivismus, resp. purposivní behaviorismus). Tolman především překonal zjednodušující formuli S-R formulí S-O-R: mezi stimulus a reakci vstupuje organismus jako komplex intervenujících proměnných, které spoludeterminují vliv stimulace na reakci. Dále nahradil původní atomismus (reflexy jako funkční jednotky chování) a tzv. molekulární přístup usilující i o neurofyziologické aspekty reflexů tzv. molárním přístupem, který za elementy považuje akty chování jako nositele určitého významu. Nové paradigma psychologie, upravené zavedením vnitřních činitelů (intervenujících proměnných), vedlo k překonání extrémního situacionismu, nikoli však původního empirismu. Doménou behaviorismu (pojem neobehaviorismus měl spíše jen historický význam a i když znamenal značné rozdíly proti původnímu behaviorismu, původní pojem se udržel) se stalo učení. Jistý návrat ke klasickému behaviorismu představuje dílo B. F. Skinnera (1938, 1952 a pozd.), který odmítl koncept intervenujících proměnných a založil behaviorismus na experimentálním výzkumu učení; to je klíčovým pojmem analýzy chování, umožňuje pochopit jeho změny, jakož i kontrolovat jeho utváření. Skinner ostře odlišil respondentní (reaktivní) a operantní (aktivní) chování a tomu odpovídající klasické a instrumentální (operantní) podmínování jako dva základní mechanismy učení. Za základní považoval operantní chování, jehož zákonitosti umožňují jeho kontrolu a modifikaci prostřednictvím plánů zpěvném. Základní téma behaviorismu, chování, charakterizuje P. Th. Young (1961): „Chování je sledováno jako změna v dynamických vztazích mezi organismem a okolím. Zahrnuje výrazné pohyby jako běh a pohyby řečových mechanismů. U zvířecích organismů zahrnuje chování změny, jako je produkce světla či elektrického výboje nebo změny v pigmentaci či zbarvení; lidské chování je však založeno na dvou druzích tělesných změn - na pohybu svalů a na sekreci žláz." Organismus se adaptuje na své prostředí jednak metabolickou reakcí, jednak behaviorální reakcí. Ústředním pojmem behaviorismu se stala adaptace vyjadřující obecný princip vývoje a utváření chování. Vedle Tolmana a Skinnera je nejvýraznějším představitelem behaviorismu C. L. Hulí (1942, 1950 a jindy); ten byl již přímo ovlivněn dílem I. P. Pavlova, jehož základní

dílo bylo roku 1927 v USA vydáno v překladu. Hlavní Hullovo dílo Principy chování (1943) je současně se Skinnerovým dílem Věda a lidské chování (1953) vrcholem behaviorismu. Hulí se vrátil k funkci intervenujících proměnných; počítá mezi ně reaktivní tendence získané učením, vytvářející anticipační cílové reakce, v nichž E. R. Hilgard (1987) spatřuje náhradu za „plánující myšlení" introspekcionistů. Hullova teorie chování, odvozená z výsledků experimentů provedených na bílých krysách, se opírá o klíčové koncepty, které byly pozdějším vývojem překonány, zejména „obecného popudu" a jeho redukce; chování je zde chápáno jako funkce síly pudu násobené silou zvyku. Organismus je sebedržující se mechanismus fungující podle přírodních zákonů.

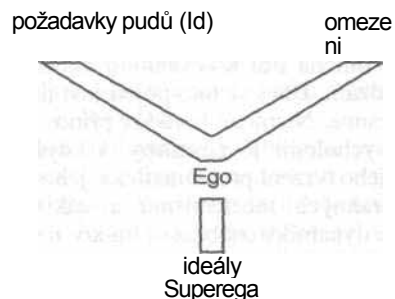
Vrcholem behavioristického úsilí o scientistickou psychologii je *operacionalismus*. Byl inspirován názory fyzika P. W. Bridgmana (1927), který požadoval, aby fyzikální jevy byly definovány operacemi, jež je vyvolávají, resp. registrují a měří (způsobem měření), a ovlivňován názory neopozitivistů (zejména R. Carnapa) na podstatu vědy a jejího jazyka, který má mít povahu objektivního jazyka fyziky. Jazyk psychologie musí být omezen na intersubjektivně sdělitelné a pozorovatelné chování, jehož projevy jsou operacionalizovány, tj. vymezeny operacemi, pokud možno měřitelnými. Tím byl předmět psychologie dále redukován. Výrazným představitelem operacionalismu v psychologii je vedle již uvedeného B. F. Skinnera S. S. Stevens (1950).

Kritické zhodnocení behaviorismu. Jak již bylo uvedeno, behaviorismus usiloval o zásadní zvědečtění psychologie, kterého se pokusil dosáhnout redukcí jejího předmětu na studium chování a zavedením metod, jejichž užití předpokládá další zjednodušení toho, co je zkoumáno. Jeho paradoxní snahu a výsledky vyjádřil P. F. Lazarsfeld vtipným výrokem: Kdysi se psychologové snažili dostat do psychologie trochu matematiky, nyní se snaží dostat do matematiky trochu psychologie. A. Koestler (1978) označil éru behaviorismu za „bídu psychologie", neboť psychologie jako taková tu přicházela velmi zkrátka. Behaviorismus tím, že rezignoval na studium prožívání, kde se konstituují významy psychických reakcí, rezignoval i na hlubší pochopení psychiky. Přinesl mnoho poznatků, které však zůstaly na povrchu problémů a v mnoha případech byly pouhými artefakty. V metodě měře-

ní postojů a zejména v metodě interviewu se behaviorismus snažil propašovat do psychologie introspekci, ve skutečnosti však pěstoval „nepsychologickou psychologii“.

Psychoanalýza. Její zakladatel S. Freud (1902) definoval sám výstižně psychoanalýzu jako „vědu o nevědomí“; v užším smyslu je chápána jako psychodiagnostická a psychotherapeutická metoda, v širším smyslu jako teorie lidské psychiky, resp. dynamiky osobnosti. Rozvíjela se ze studia hysterie (S. Freud a J. Breuer, 1895), inspirovaného přednáškami francouzského psychiatra J. Charcota (1884 - 1885) a dílem P. Janeta (1886, 1892), kteří zdůrazňovali vliv vzpomínek na hysterii. Freud později formuloval tezi, že hysterikové jsou nemocní potlačenými vzpomínkami - v hysterii se uplatňují potlačené afekty, které se transformovaly v nevědomé příznaky. Tím byla otevřena cesta do nových oblastí lidské psychiky, do nevědomí, a možnost zkoumat lidskou psychiku jako dynamický fenomén determinovaný střetáváním protikladných sil. Od roku 1902 se kolem Freuda organizovalo psychoanalytické hnutí, které se rychle šířilo, i když mělo i řadu významných odpadlíků (C. G. Jung, A. Adler a další). Psychoanalytické teorie se postupně rozšiřovaly z psychiatrie na psychologii, teorii umění, kultury, sociologii a jinam. Psychoanalýza se stala jedním z nevlivnějších směrů v psychologii a S. Freud jedním z nejvýznamnějších představitelů novodobé psychologie (podle některých historiků psychologie je pokládán za nejvýznamnějšího představitele psychologie 20. století vůbec). Psychoanalytická doktorína se koncentruje hlavně kolem několika témat: struktura a dynamika osobnosti, vývoj a funkce lidské sexuality, chápáné zde velmi široce jako projev hédonické pudové tendence, libida. Filozoficky působili na Freuda A. Schopenhauer (1819) svým učením o nevědomé světové vůli a E. von Hartmann (1869) svou „filozofií nevědomá“; oba autoři vytvořili „metafyziku nevědomí“, v níž je zahrnuta i lidská psychika a v níž se spojují ontologické aspekty tématu s psychologickými. Dále se uplatňoval vliv učení fyziologa H. Helmholtze (1847) o člověku jako uzavřeném systému energie, z něhož Freud odvodil vlastně jeden z nejdůležitějších principů své teorie - „energetickou ekonomii pudů“, vazbu energie („kathexis“) na pudová hnutí a její přelévání z potlačených pudů na jiné motivy. Ekonomie energie, tj. její rovnoměrné uvol-

ňování, souvisí s fyziologickou homeostázou a s pocity vnitřní spokojenosti. Energetická aspektace afektů a chování hraje v psychoanalýze podstatnou úlohu. V duševním životě člověka se uplatňuje sexuální energie (libido) spojená s puzením k dosahování slasti. Zaměření libida se vyvíjí od raného dětství a prochází následujícími fázemi: orální, anální a po určitém období latence genitální (zdrojem slasti jsou tedy postupně ústa, řiť a genitálie, resp. činnosti s těmito orgány spojené, tj. sání, kálení a sexuální aktivity, které mají pocitový odraz v genitáliích). Frustrace působící v jednotlivých fázích vývoje způsobují fixace na té které frustrované fázi, uplatňující se při pozdějších traumatech či stresech tak, že dochází k regresi na fixovanou fázi vývoje libida. Fixace mohou vytvářet různé typy charakteru. Osobnost člověka tvoří tři funkční systémy („psychické aparáty“), které S. Freud pojmenoval latinskými slovy: 1. Id (ono) reprezentující neosobní pudy, fungující podle principu slasti; 2. Ego (já) reprezentující zkušenosti jedince a jeho společenské role, fungující podle principu reality, tj. směřující k udržování adaptace; 3. Superego (nad-já) reprezentující osobní morálku, pojetí dobra a zla, ideály. Id, které je rezervoárem veškeré psychické energie, libida, ale také Superego reprezentující strukturu ideálů a norem, resp. vnitřních zábran jsou iracionálními „silami“, mezi nimiž existuje stálé napětí ze střetávání pudů a morálky (jejíž podstatnou složkou jsou zábrany). Ego funguje jako zprostředkovatel mezi Id a realitou na jedné a mezi Id a Superegem na druhé straně; propůjčuje pudovým tendencím určité společenské formy (fasády) a brání, aby byly plně uvědomovány a dostaly se tak do konfliktu s osobní morálkou. B. Weiner (1980) vyjadřuje tyto vztahy následujícím schématem:

Kultura je vybudována na „potlačování pudů“, a proto je člověk - bytost společenská a pudová současně - pln neustálých rozporů a zábran. Freud rozeznával zpočátku jen dva pudy, resp. třídy pudů: ty, které slouží k sebezachování (hlad), a ty, které slouží získávání slasti (libido, sexus). Později (1920) zavedl jiné třídění a rozlišil eros (libidózní pud, který zahrnuje i pudy sebezáchovné) a thanatos (pud smrti, který se projevuje agresivitou a v extrémní podobě sebedestrukci). Freud vyslovil přesvědčení, že se později stalo terčem ostré kritiky, že existuje cosi, co působí „mimo princip slasti“: tendence k regresi, k návratu k původnímu stavu, jímž je mrtvá hmota; to se také stalo východiskem jeho pojetí pudu smrti. Klíčovým aspektem formování charakteru, resp. Superega, je Oidipův komplex u hochů a Elektrín komplex u dívek (používá se však obvykle jen prvního termínu): vytváří se kolem 4. roku věku a vyjadřuje vztah dítěte k rodiči opačného pohlaví, který se vyznačuje znaky rivality a nevědomé sexuality. Způsob, jakým se jedinec s tímto komplexem později, když se jeho sexualita probudí, vyrovná - neboť je tu vytvořeno napětí mezi tímto komplexem a Superegem - určuje podstatně jeho charakter. Vzhledem k tomu, že podle Freuda (1921) „Superego je dědicem oidipovského komplexu, a tudíž vyjádřením nejmocnějších hnutí Id a jeho nejdůležitějších libidózních osudů“, je toto Superego, tj. osobní morálka, ve své podstatě určitou sublimací libida, ale také zvnitřněným obrazem rodičů. Jádrem původní psychoanalýzy bylo určité pojetí neuróz, chápaných jako reakce na potlačené, městnané afekty vyvolané konfliktními situacemi, resp. frustracemi sexu. Freud byl přesvědčen o sexuálním původu všech neuróz; jako psychiatr totiž vykonával svou praxi v době, kdy byl sexus vlivem tzv. viktoriánské prudérní morálky interpretován jako něco hříšného, neslušného, dovoleného jen v manželství a pouze v určitých formách, což nutně vedlo u mnoha lidí k sexuálním konfliktům i k neurózám. Dnes se toto pojetí jeví již jako jednostranné. Nicméně Freudův přínos novodobé psychologii je nesmírný; i když jsou mnohá jeho tvrzení problematická, jeho objevy tzv. obranných mechanismů a základních principů dynamiky osobnosti, funkce nevědomí a dalších fenoménů znamenal obohacení psychologie.

Reakcí na klasickou psychoanalýzu, která se v době již vyvinuté sociologie, zdůrazňující význam společenských činitelů, a filozofické antropologie, objevující rozpory mezi člověkem a společností, zdála být příliš naturalistická, byla *neopsychoanalýza*; K. Horneyová (1939) ji výstižně definuje jako „psychoanalýzu bez libida“. Reflexe situace člověka ve světě, který je především světem kultury a sociálních mikrostruktur (rodina a jiné skupiny), zaměřila zájem psychologů na mezilidské vztahy a vedla k novému pohledu na člověka. Již dříve byl tento sociální aspekt zdůrazněn v tzv. individuální psychologii A. Adlera (1929), původně Freudova žáka, který nicméně již v roce 1911 vystoupil s kritikou jeho biologických koncepcí. Někteří z neopsychoanalytiků (např. H. S. Sullivan, 1948) navazovali v tomto smyslu spíše na Adlera než na Freuda. Současně se v odvratu od biologismu klasické psychoanalýzy uplatňovaly objevy kulturní antropologie (M. Meadová a další) o vlivu kulturních vzorců na formování osobnosti. Někteří psychoanalytici (A. Kardiner, 1945) se sami věnovali psychoanalytickým studiím různých kultur. Pojem neopsychoanalýzy prosazoval H. Schultz-Henke (1951) poté, co byl tento nový směr v psychologii již rozvinut. Také neopsychoanalytici se pokoušeli znovu zkoumat vztah neuróz a společenských podmínek života (K. Horneyová, H. Marcuse, E. Fromm, K. Mitscherlich, H. S. Sullivan a další). K. Horneyová (1945 a pozd.) vychází z analýzy vnitřní konfliktnosti člověka, objevuje jeho neurotické založení dané vlivem poměrů v industriální společnosti a dospívá k identifikaci „neurotické osobnosti naší doby“; určujícím činitelem je konflikt člověka s civilizací - ten objevil až Freud (1930) a popsal ve spise *Potíže s kulturou* (*Das Unbehagen in der Kultur*, česky v publikaci *O člověku a kultuře*, 1989). Podle Horneyové nejde však již jen o frustraci sexu, ale o širší pojetí konfliktu, který má své kořeny nikoli pouze v biologickém pudu, libidu, ale v selhávání člověka v podmínkách soutěživého života naší kultury, v jeho strachu z neúspěchu, v nedůvěře vůči jiným, ale zejména v neurotickém pojetí lásky. Toto pojetí je paradoxní v tom, že láska se stává spíše prostředkem zbavování se úzkosti a pocitu méněcennosti, usiluje o neustálé důkazy, které objekt „lásky“ zotročují a nakonec ho ze zotročování paradoxně obviňují. Index motivů

rozšiřuje Horneyová o řadu sociálních potřeb. Člověk se odcizuje svému reálnému já mimo jiné tím, že je idealizuje, a tím ztrácí kontakt s realitou a vytváří vůči ostatním lidem neurotické postoje, mezi něž patří i „nepravá neurotická láska“. Dalším představitelem neopsychoanalýzy je E. Fromm (1941, 1955 a další) spojující sociálně psychologická hlediska postavení člověka ve společnosti s filozoficko-antropologickými; jeho psychologie je podřízena jeho filozofické antropologii (V. Tardy, 1971). Fromm sám (1947) však zdůrazňuje, že „psychologie musí být založena na filozoficko-antropologickém pojetí lidské existence“. Také Frommovi je východiskem analýza situace člověka v současném světě, kterou rozšiřuje o historické souvislosti vývoje kultury, např. náboženství atd. Člověk je bytostí sociální a přírodní zároveň a je si vědom jak své rozporné existence (je živočich, ale také člověk - občan), tak i své osamělosti a omezenosti; pokouší se tuto situaci překonat, ale žije v protikladech mezi individualismem a konformismem, rozumem a citem a dalšími. Současně je na „úteku před svobodou“, neboť rozšiřováním své svobody se dostal do nových závislostí, bohy nahradil idoly; proces osvobozování se vyústil do stavu, kdy se svoboda stala záležitostí - člověk se osvobodil, ale k čemu? Fromm vytvořil obraz „zoufalého izolovaného člověka“ (Tardy), který se odcizil sám sobě, ztratil své já, jeho individualita je jen zdánlivá a je odsouzen hledat svou identitu. V „nemocné společnosti“ se člověk orientuje na různé hodnoty. V tomto smyslu rozeznává Fromm různé orientace, např. tzv. receptivní (člověk má potřebu být akceptován, milován), „křečkovskou“ (hromadí věci, ale i dojmy a city, a obává se ztrát), „tržní“ (sebe i jiné chápe jen jako zboží, lidské vztahy jako tržní vztahy). Proti těmto a jiným „neproduktivním“ orientacím staví Fromm orientaci „produktivní“, kterou spatřuje především v lásce jako pravém zdroji seberealizace. H. S. Sullivan (1953) je autorem interpersonální teorie osobnosti, v níž uplatnil především psychiatrická hlediska. Východiskem je analýza vývoje interpersonálních vztahů od dětství k dospělosti. Člověk má vedle biologických potřeb velmi naléhavou potřebu bezpečí spojenou se společenskou existencí („pursuit of satisfaction“, „pursuit of security“). Příčinou napětí u člověka je nejen nemožnost uspokojit určité potřeby, ale také nemožnost uspokojit je

určitým způsobem, naučeným už v dětství; to se týká např. potřeby moci, která má biologické kořeny, ale je modifikována kulturou. Všechny potřeby pak mohou být uspokojovány jen v rámci sociálních interakcí, a proto interpersonální vztahy formují osobnost jedince, jejímž základním motivem je odstraňování úzkosti. Dítě se např. učí, že se vyhne trestu, když bude konformní s rodiči; tím se jeho svět diferencuje na dvě hlediska: „to je pro mne dobré“ - „to je pro mne špatné“ (objektivní pohled na svět vychází z nezávislosti). Zkušenost člověka se dělí na tři druhy. 1. prototaxická (přetržené dojmy), 2. parataxická (znalost kauzálních vztahů mezi jednotlivými zážitky nebo jejich katafhyzní spojování), 3. syntaktická (zhodnocená a verbalizovaná zkušenost vytvářející systém a umožňující komunikaci s jinými osobami). Dynamika osobnosti pak vychází z tenzí, jejichž zdrojem je vznik potřeb a stav úzkosti, který je v dětství přenášen z matky na dítě a který vzniká také jako důsledek hrozby nejistoty: čím více úzkosti jedinec zakouší, tím je jeho duševní život (resp. tzv. self-system) dynamičtější. Nevědomí pak představuje vše duševní, co nebylo integrováno se sociálními vztahy, např. všechno co bylo v sociálních interakcích potlačeno jako hříšné, nedovolené, nemravné atd. Úzkost, „nejlidštější ze všech citů“, zužuje vědomí a deformuje poznání a může vést až k narušení fungování „self-systemu“ (osobnosti).

Kritické zhodnocení psychoanalýzy. Klasická psychoanalýza je celkem právem označována za metafyzický materialismus, je jí - také právem - vytýkán jednostranný biologismus a pansexualismus, je kritizována Freudova vědecká metoda; základní koncepty psychoanalýzy však byly empiricky přezkoumány a vcelku potvrzeny (D. Rapaport, 1959). Přes uvedené výtky je přínos klasické psychoanalýzy vědeckému poznání psychiky značný. V neopsychoanalýze se více než empirická fakta uplatňují filozofické analýzy sociologických a historických dat a jejich spojování s psychologickou intuicí. Jistou výjimkou je dílo H. S. Sullivana.

Fenomenologická psychologie je založena na fenomenologické metodě, tj. v podstatě na introspekci, kterou provádí psycholog sám na sobě. Je zaměřena na různé zážitky existence a dospívá se v ní k odhalení jejich lidského smyslu. Někteří psychologové, např.

H. Thomae, vycházejí také z introspekce jiných osob; tato metoda není totožná s tzv. fenomenologickou metodou filozofické fenomenologie E. Husserla, i když se fenomenologická psychologie touto filozofií inspirovala a i když Husserl sám podal určitý systém fenomenologické psychologie. Pro Husserla byla fenomenologická metoda prostředkem zření ontických podstat; v psychologii jde o metodu popisu jevů a pronikání do jejich fenomenální podstaty. Psychologicky podstatné je především prožívání, proto tu jde především o fenomenologii prožívání. Za klasické dílo psychologické fenomenologie jako metody, tedy také fenomenologické psychologie, je pokládána Fenomenologie chtění A. Pfandera (1900); za nejvýraznějšího předchůdce lze označit M. Schelera (1916 a pozd.), zejména jeho práci o fenomenologii citů sympatie. Fenomenologická psychologie úzce navazuje na antropologickou psychologii (O. Tumlirz, 1939, 1955, H. Kunz, 1945, O. F. Bollnow, 1956 a další). Oba tyto směry pak historicky navazují na *rozumějící psychologii*, která vychází z idejí německého filozofa W. Diltheye (1884), který rozlišil „vysvětlující“ přírodní vědy a „rozumějící psychologii“ (Verstehende Psychologie). Duševní život člověka je dán jinak než přírodní jevy, je dán „bezprostředně v prožívání“: „Vysvětlujeme čistě intelektuálními procesy, ale rozumíme skrze spolupůsobení všech sil myslí... v rozumnění vycházíme ze souvislosti celku, který je nám dán, abychom z toho pochopili jednotlivé,“ píše Dilthey (1894) a pokračuje: „Právě tím, že ve vědomí žijeme ze souvislosti celku, umožňuje nám to rozumět jednotlivé větě, jednotlivému gestu nebo jednotlivému činu.“ Podle A. Welleka (1959) rozumění předpokládá fenomenologii, která je v podstatě schopností kritického prožívání: „Psychologie bez fenomenologické metody není žádná psychologie“ (Wellek); předmětem fenomenologie není vědomí, nýbrž prožívané bytí. Fenomenologická psychologie sama není jednotný směr; jejím dalším odvětvím je tzv. *daseinsanalýza* (analýza lidského bytí), která je v podstatě fenomenologickým výkladem objevů klasické psychoanalýzy, jež sama tyto objevy vykládala přírodovědecky, tedy způsobem, který fenomenologická psychologie pokládá za neadekvátní (L. Binswanger, 1921, M. Boss, 1975, G. Condrau, 1973). Někdy je označována také jako „fenomenologicko-da-

seinsanalytická psychologie“ a navazuje na dílo filozofa M. Heideggera. Ji blízká je *existenciální psychoanalýza* J. P. Sartra (1944). Pokouší se o prohloubený výklad kontrapozice přírodovědeckého a rozumějícího pojetí psychiky a vyúsťuje v psychoterapeutickou metodu. Vychází z teze, že lidské bytí je plné významů, které musí být objeveny, aby se porozumělo jeho psychologickým aspektům. Východiskem jsou struktury lidského bytí ve světě, tzv. existenciálie, identifikované již psychoanalýzou. Výraz „daseinsanalýza“ pochází od M. Heideggera (1928), který jej vša používal v ontologickém smyslu jako analýzu lidského bytí („Dasein“). Daseinsanalýza se obrací zejména k psychiatrické tematice. Příkladem fenomenologického přístupu v psychologii je analýza zarmoucenosti, kterou podal Ph. Lersch (1957): Nejprve jsou určeny podstatné znaky této nálady (zážitek temna a k zemi tíhnoucí těžkosti, chudoba představ a jejich vleknoucí se průběh a další), potom je exponován antropologický smysl této nálady, člověk v ní prožívá své bytí jako nesmyslné a prázdné a poukazuje tak na to, že tematika lidského bytí se nevyčerpává v sebezáchovám a v zajištěnosti bytí, ale že je jí vlastní i hledání jeho smyslu. Fenomenologická psychologie se staví především proti tezi, která má své kořeny v Descartově filozofii a ve vědě a metodě Galilea a Newtona, že skutečné je jen to, co je měřitelné a že převod pohybu věcí se musí dít na měřitelné síly. Růžovost růže není elektromagnetické vlnění o vlnové délce 760 um, je to především zážitek, neměřitelná kvalita; fakticita jevů je subjektivita a „čistá empirie“ je jen mentální konstrukce *zážitek* je „fenomenální konstrukce aktu“ (Binswanger), dává mu lidský význam. Duševní lze chápat jen z duševního, ale nikoli jen na základě vcítění, resp. „vnitřního vnímání“, nýbrž psychologicko-rozumějícím vhladem. Fenomenologické psychologii je vytýkán subjektivismus a to, že nedospívá k jednotnému výkladu svých témat, což je právě důsledkem její subjektivistické metody.

Humanistická psychologie navazuje přímo na fenomenologickou psychologii a prohláší se (A. H. Maslow, 1962) za „třetí cestu“, resp. „sílu“ v psychologii (dalšími dvěma cestami jsou psychoanalýza a behaviorismus). Je reakcí na krizi behaviorismu, který svým redukcionismem (omezením svého předmětu jen na chování) vyloučil z psychologie řadu

témat, která tvoří psychologii psychologii a stávají se v dnešní době znovu velmi naléhavá. V tomto smyslu reprezentuje humanistická psychologie návrat k „psychologické psychologii“ (J. Cohen, 1957). Hnutí za humanistickou psychologii se ustavilo v USA r. 1962 a jejími předními představiteli se stali, vedle ústřední postavy A. H. Maslowa, C. R. Rogers, R. May, J. F. T. Bugenthal, A. Sutich a další. Významný klinický psycholog Maslow (1968) prohlásil, že jeho psychologické názory nejvíce ovlivnil existencialismus a že se psychologie musí vrátit k problémům člověka, má-li být životnou vědou. J. F. T. Bugenthal (1965) formuloval pět následujících postulátů humanistické psychologie: 1. Člověk jako takový je něčím víc než sumou svých částí, je osobou, nikoli organismem; „předmětem humanistické psychologie je člověk v jeho nejlidštějším aspektu... v tom, co ho nejvíce odlišuje jako svérázný druh bytostí“. 2. Člověk existuje v lidském prostředí: své rázná povaha člověka se projevuje jeho stálým setrváním ve svazcích s jinými lidmi; jde především o člověka v sociálním kontextu. 3. Člověk je vědomý: středem lidské zkušenosti je vědomí, které vykazuje kontinuitu; člověk nepřechází od jedné odtržené epizody ke druhé a v jeho vztazích intervenují ovšem i nevědomé tendence. 4. Člověk disponuje možností volby, přičemž „volba je atributem zkušenosti“; člověk je si vědom toho, že je „účastníkem vlastní zkušenosti“, a tím je mu dána možnost překročit hranice stavu daného přírodou. 5. Člověk je činný intencionálně (s vědomým zaměřením), protože má hodnoty a tvoří; tím dává své činnosti smysl a na tom buduje i svou totožnost: smysl pro něj má jak uchování, tak i změna, touží po klidu, ale i po vzrušení. Ústředním tématem humanistické psychologie je seberealizace, uskutečňování možností člověka a jeho tvořivé podstaty. Maslow zdůraznil, že „humanističtí psychologové jsou v první řadě lidé a v druhé řadě vědci“, což neznamená absenci vědeckosti, ale prezenci skutečně lidské tematiky v psychologii, která byla dosud převážně „psychologií“ opic, bílých krys a koček. Tak např. R. May (1969) široce tematizuje a v širokých souvislostech analyzuje fenomén lidské lásky v současném světě. Základním problémem je tu však metodologie humanistické psychologie, jejíž díla mají mnohdy spíše esejistickou povahu. H. Quitmann (1991) ji označuje za „kon-

trapozici k tradici formálního nároku na pravdu a objektivitu“ a soudí, že její nejdůležitější pozadí tvoří „evropská filozofie existence a fenomenologie“, jakož i velká hospodářská reforma „New Deal“: spojení humanistických ideálů a hospodářsko-pragmatických principů umožnilo „periodu kreativní tvorby k blahu jedince, jakož i celé společnosti“ a vývoj humanistické psychologie jako protiváhy psychoanalýzy a behaviorismu.

Transpersonální psychologie vyrůstala přímo z humanistické psychologie a A. H. Maslow (1968) ohlásil její vznik jako „čtvrtou cestu“ v psychologii, která je již „nadpersonální“ a má své těžiště ve zkoumání nadvědomí či rozšířeného vědomí. Byla poněkud opožděnou reakcí na krizi fyziky z konce dvacátých let, která vedla k revizi newtonovského fyzikalismu a descartovského dualismu; svět se přestal jevit jako mechanismus a dualismus ducha a hmoty měl už smysl jen na úrovni makrosvěta jako čistě fenomenální rozdíl. Dalšími zdroji transpersonální psychologie, jejímž předmětem je rozšířené vědomí a tzv. ezoterní psychologie (rozumí se v plurálu), byl objev analogie nového pojetí světa, jak se vykazoval objevům kvantové fyziky, s pojetím světa starověkých ezoterních systémů (hinduismu, buddhismu, taoismu atd.), jakož i vliv tzv. psychedelického hnutí (zážitky ze stavů opojení různými narkotiky, zejména LSD, umocňované meditacemi ezoterních textů a kontaktem se „zasvěcovacími“ středisky, zejména ezoterního buddhismu, tzv. ašramy). Vzniká zájem o dosud jen málo známé praktiky různých druhů šamanismu (C. Castaneda, 1967 a jindy), šíří se zájem o zen-buddhismus, tzv. transcendentální meditaci, okultismus atd. Ch. T. Tart (1975 a jindy) zdůrazňuje problematičnost postulátů tzv. ortodoxní psychologie, např. teze, že skutečné je jen to, co je vnímatelné nebo registrovatelné fyzikálními přístroji. Prohlubuje se vliv jógy, ale i středověké evropské mystiky, a je odmítán názor, že stavy rozšířeného vědomí, jako je např. mystická extáze a jiné abnormální duševní stavy, jsou jen psychopatologickými jevy. Někteří kosmonauti referují o zážitcích „kosmického vědomí“. F. Capra (1982) zdůrazňuje, že „transpersonální zážitky umožňují hluboký vhled do povahy a smyslu duchovní dimenze vědomí“. Podle Ch. T. Tart (1977) je předmětem transpersonální psychologie to, co bylo akademickou „ortodoxní“ psychologií

zcela zanedbáváno: dimenze vyššího duchovního života člověka, projevující se formami rozšířeného vědomí, a metody jejich dosahování. Konvenčně pojaté vědomí je vymezováno rámcem empiricky určeného já a empiricky pojatým časem a prostorem; transpersonální zážitky jsou akcentovány „pocitem rozšíření vědomí za obvyklé hranice já a za hranice prostoru a času“ (S. Grof, 1980). Patří k nim mimo jiné zejména zážitky jasnozření, mediální zkušenosti, tzv. mimotělové zkušenosti (vystoupení z těla a cestování prostorem a časem), zážitky z aktivace okultních energetických center lidského těla (tzv. čaker), identifikace se zvířaty, rostlinami, kosmem a další. Obecně tu tedy jde o rozšíření zážitků za vztahový rámec tzv. objektivní skutečnosti, které je ovšem obtížně sdělitelné, ale o jehož existenci již nemůže být pochyb. Je velmi obtížné, ne-li nemožné, interpretovat tyto zážitky v termínech „ortodoxní“ psychologie. Transpersonální psychologie se rozvíjí v rámci hnutí New Age, které se pokouší o novou spiritualizaci skutečnosti, avšak upadá přitom nezřídka do osidel vulgárního okultismu (pověřivosti) a šarlatánství; souvisí s ním i nebývalý rozkvět alternativní medicíny, mnohdy šarlatánského léčitelství, zájmu o okultismus a ezoterní systémy Východu a Západu.

Gestaltismus (z německého Gestalt, tvar, útvar) byl reakcí na tzv. psychologický atomismus (hledání psychických prvků, z nichž by bylo možné skládat komplexní psychické jevy, jako je např. myšlení, chtění apod.), který byl inspirován fyzikou. Ch. von Ehrenfels (1890) nazval celky, které se nemění, „gestalty“; měl tím na mysli změny celků, při nichž si tyto celky zachovávají svou zvláštnost: příkladem je melodie, která je poznávána jako stejná, i když je zahrána v různých tóninách a na různých hudebních nástrojích. Později M. Wertheimer (1912) tato fakta zpřesnil: celek není suma částí plus vlastnost celku, nýbrž celek je něco jiného než suma částí, z nichž je složen. Celkem je zde míněno to, co vykazuje uspořádání částí v určitý útvar (gestalt), je to komplexní, „nadsumativní“ kvalita. Psychické děje vystupují jako celky; nejmarkantnější je to ve vnímání, kde se určité podnětové prvky, např. na základě blízkosti, stejnosti a dalších principů, strukturují v určité celky; platí to i pro jiné psychické procesy, např. emoce, myšlení atd. vystupují jako určité struktury (struktura je chápána jako určitá povaha, vý-

stavba celku). Duševní dění není tedy určováno sdružováním nějakých elementů, je to proces strukturování, tvoření celků; je organizováno v určitých strukturách, a to jak geneticky, tak i fenomenálně, což znamená, že prožívání a zkušenost je, obrazně řečeno, vestavena do předem daných struktur (forem). Podstatou psychických gestaltů je jejich daná strukturální organizace, která zůstane zachována, je transponovatelná, jsou-li strukturální znaky jen zčásti invariantní. Podle J. P. Piageta (1970) jsou struktury určovány transformacemi a funkcemi, podle gestaltistů - ale také např. podle N. Chomského (1957) a dalších - jsou naopak funkce určovány strukturami; tak např. nejen vnímání, ale i myšlení a citění se uskutečňuje jako pohyb psychického uvnitř určitých daných struktur. Historicky se vytvořily dvě školy: berlínská škola „Gestaltpsychologie“ (M. Wertheimer, W. Kohler, K. Koffka, W. Metzger) a lipská škola „Ganzheitspsychologie“ (F. Krueger, F. Sander, A. Wellek), tj. škola „celostní psychologie“. Obě školy však tvoří v podstatě jednotné pojetí; první, berlínská, uplatňovala ve výzkumu tzv. experimentální fenomenologii. W. Kohler (1938) a A. Wellek (1941) rozvíjeli metafyzické důsledky gestaltismu, který má velmi blízko k filozofické pozici tzv. holismu (učení o celcích). Kohler rozvinul koncept izomorfismu, tj. totožnosti struktur odlišných kvalit, v daném případě psychického a nervového dění, a tzv. epistemologický dualismus: rozlišení světa fenomenálního a transfenomenálního (fenomenální svět je svět psychického, transfenomenální je vše ostatní); ve skutečnosti však fenomenální svět obsahuje všechno, je mezi fyzikálním a fyziologickým (které je koneckonců také fyzikálním jevem), avšak fyzikální svět je pouze postulován; reálný, ve smyslu přístupný, je pouze svět fenoménů. A. Wellek rozpracoval hierarchické pojetí struktur: struktury jsou hierarchicky organizovány (např. rodina, rod, národ, lidstvo), což znamená, že je dění preformováno podle těchto struktur (organizačních forem). Na gestaltismus přímo navazuje tzv. *topologická psychologie*, někdy nazývaná též vektorová, K. Lewina (1934, 1935), která je však rozpracována především pro psychologii osobnosti, resp. její dynamiky. (Topologie je nejobecnější věda o prostorových vztazích.) Podle Lewina se chování osoby uskutečňuje v určitém životním prostoru, „psychologickém poli“, kte-

a je v tomto smyslu analogické druhové instinktivní výbavě. Jeho dynamickými prvky jsou tzv. archetypy, reprezentující zkušenosti lidstva s klíčovými životními objekty a událostmi (mateřství, ženství, božství, hledání a bloudění a další). Reprezentují věčná témata a věčné motivy lidské existence, projevující se v symbolických obsazích pohádek a mýtů, ale také v některých druzích snů jako praobrazy, vyvíjející, tak jako instinkty, za určitých podmínek determinující vliv na emoce a imaginaci člověka. V tomto smyslu reprezentují „numinózní zážitky“ s nimiž je jedinec konfrontován a které jako „orgány preracionální psyche“ signalizují ve svých symbolech jakési životní křížovatky (např. konflikty svědomí, ale i konflikty erotické a jiné). Porozumění tomuto světu temných symbolů je jedním z předpokladů tzv. individuace, cesty ke svému autentickému, protiklady sjednocujícímu já. Jedinec se tak vyrovnává s protikladnými stránkami své osobnosti a dospívá k vnitřní jednotě (rovnovážná komplementarita racionálních a iracionálních stránek osobnosti, tj. např. u muže vyrovnání se se svým nevědomým ženstvím, s archetypem animy atd.). Jungovu teorii archetypů podporují nálezy ze srovnávacích studií řady různých kultur, které vedly k objevu univerzálnosti (transkulturalnosti) určitých symbolů, který poukazuje na společné psychické kořeny lidstva. Vzrušujícím aspektem Jungovy teorie je též o „světě psychiky,“ jako skutečnosti ovládané specifickými zákonitostmi, která s fyzickým světem vstupuje do transcendentních akauzálních vztahů (princip synchronicity, který Jung objevil spolu s fyzikem W. Paulim). Studium archetypů objevil Jung pozoruhodné souvislosti lidského duševního života s transcendentními dimenzemi bytí, jak na ně poukazují východní i západní systémy ezoterních doktrín a praktik (např. psychologické aspekty středověké alchymie, ale i tibetské Knihy mrtvých, čínské knihy o Zlatém květu a další). Avšak Jungovi patří také zásluha o objev psychodiagnostického principu asociace, analyticky přesná typologie extravertů a introvertů (→ Typologie osobnosti) a o jeho teorii komplexů. Tyto komplexy jsou tvořeny neasimilovatelnými zážitky, zejména selhání, které jako „cizí tělesa“ tkví v osobním nevědomí a vyvíjejí odtud vliv na chování jedince, působí tedy jako nevědomé motivy iracionálních způsobů jednání. V lidské psychice rozlišil Jung dvě

základní funkce: 1. racionální myšlení a citění a 2. iracionální cití a intuici. Myšlení je proces hodnocení prostřednictvím poznatku; citění je hodnocení prostřednictvím emocí (příjemné - nepřijemné); cití a intuice pracují s dojmy bez hodnocení. Racionální a iracionální funkce se doplňují: je-li jedinec vědomě racionální, je současně nevědomě iracionální. U introvertů je psychická energie (libido) zaměřeno dovnitř (na ně samé), u extravertů na venek (na jejich okolí), a to vytváří postojovou dominantu. Jungově teorii je vytykána nevědeckost a její aplikaci na psychoterapii exkluzivnost, nicméně doznává v poslední době značný vliv.

Tzv. *individuální psychologie* A. Adlera (1918 a pozd.), který byl sám tělesně postižen, je zaměřena více realisticky a prakticky. Zdůrazňuje se v ní vztah člověka k jeho sociálnímu okolí a jeho touha po uplatnění a získání moci, která může být ve svých projevech komplikována komplexem méněcennosti, vycházejícím z různých druhů orgánové defekтивности (v duševním životě člověka je položen důraz na „volnou pohyblivost organismu“). Podle Adlera „duševní život lze pojímat jako souhrn zařízení pro útok nebo obranu“, jako tendenci k sebeprosazování, uplatňující se v rámci sociálních podmínek života. Pocity méněcennosti provázené snahou po kompenzaci determinují „sociální charakter“ člověka (charakter nemůže být jiný než sociální - zdůrazňuje Adler) a jeho „životní styl“ i „životní plán“. Touhy po osobní moci vyvěrající z pocitů méněcennosti nevědomě ovlivňují „životní plány“, v nichž mohou pak vystupovat deformované pocity a sklony; touha po moci může být až chorobně vystupňována. Ve spojení se sociální závislostí člověka pak mohou takové tendence vést k různým životním komplikacím ve vztahu ke třem základním úkolům lidského života, tj. v povolání, společenských vztazích a v lásce (R. Dreikurs 1937). V podstatě tu jde o různé poruchy ve vývoji „citu pospolitosti“, resp. „sounáležitosti“: rozhodující situace jsou ty, ve kterých se jedinec prokáže „spolučlověkem“ nebo selže (Dreikurs). Z dynamických vztahů mezi pocity pospolitosti a osobní kompetence se vyvíjí charakter člověka. „Člověk není strkán zezadu, nýbrž tažen dopředu, do budoucnosti. Avšak nikoli silou vnější, nýbrž sebou samým. Všechna jednání a pocity, všechny vlastnosti a povahové rysy slouží jedinému účelu: včlenění

se do lidského společenství" (Dreikurs). Tato sociální vztažnost a současně endogenní určení této vztažnosti jsou dominantami Adlerovy teorie, která zdaleka nedoznala takový ohlas jako klasická psychoanalýza i jako její reforma, neopsychoanalýza, k níž má Adlerova doktrína blíže. V řadě směrů však byla inspirativní pro studium různých poruch sociálního chování.

Literatura:

Marx, M.H., Hillix, W. A.: Systems and theories in psychology, New York-London 1963. *Neel, A.*: Theories of psychology: a handbook, Cambridge/Mas. 1969. *Neel, A.F.*: Handbuch der psychologischen Theorien, 2. vyd. München 1974. *Nyman, A.*: Die Schulen der neueren Psychologie, Bern 1966. *Paskiewicz, E.*: Struktura teorii psychologických: Behaviorizm, psychoanaliza, psychologia humanistyczna, Warszawa 1983. Současná psychologie na západě (překl. z rus. orig. red. E. V. Sorochova), Praha 1965. *Tart, Ch. T.*: Transpersonal psychologies, New York 1975. *Woodworth, R. S.*: Contemporary schools of psychology, repr. New York 1948.

Behaviorismus: *Dorsey, G.*: Proč se chováme jako lidské bytosti: Populární výklad behaviorismu, Praha 1946. *Hebb, D. O.*: The organization of behavior - a neuropsychological theory, New York 1949. *Hull, C. L.*: Principles of behavior, New York 1943. *Hull, C. S.*: A behavior system, New Haven 1952. *Skinner, B. F.*: Science and human behavior, New York 1953. *Spence, K. W.*: Behavior theory and conditioning, New Haven 1956. *Watson, J. B.*: Psychology from the standpoint of a behaviorist, Philadelphia-London 1913. *Tolman, E. C.*: Purposive behavior in animals and men, New York 1932.

Fenomenologická psychologie: *Frankl, V. E.*: Člověk hledá smysl, úvod do logoterapie, Praha 1994. *Frankl, V. E.*: Lékařská péče o duši, Brno 1994. *Herzog, M.*: Phanomenologische Psychologie: Grundlagen und Entwicklungen, Heidelberg 1992. *Spiegelberg, H.*: Phenomenology in psychology and psychiatry: A historical introduction, Evanston 1972.

Gestaltismus: *Katz, D.*: Gestaltpsychologie, 3. vyd., Basel 1961. *Koffka, K.*: Principles of Gestaltpsychology, New York 1935. *Kratina, F.*: Úvod do celostní a tvarové psychologie, Brno a Praha 1935. *Wellek, A.*: Ganzheitspsychologie und Strukturtheorie, Bern-München, 2. vyd. 1969. *Wellek, A.*: Das Problem des Seelischen Seins: Die Strukturtheorie Felix Kongers: Deutung und Kritik, Meisenheim-Wien 1953.

Humanistická psychologie: *Bühler, Ch., Allen, M.*: Einführung in die humanistische Psychologie, Frankfurt/M.-Berlin-Wien 1983. *Maslow, A. H.*: Toward a psychology of being, New York 1968. *Newill, D. D.*: Humanistic psychology, New York 1977. *Quitmann, H.*: Humanistische Psychologie, 2. vyd. Göttingen-Toronto-Zürich 1991. **Kognitivistická psychologie:** *Neisser, U.*: Cognitive psychology, New York 1967. *Wessels, M. G.*: Kognitive Psychologie, München-Basel 1990. **Psychoanalýza:** *Freud, S.*: Vybrané spisy, sv. I, II-III., 2. vyd., Praha 1991, 1993. *Freud, S.*: Psychoanalytické chorobopisy, Praha 1936. *Freud, S.*: Výklad snů, Praha 1937. *Freud, S.*: Psychopathologie všedního života, Praha 1938. *Pardel, T.*: Problémy psychoanalytického hnutí, Bratislava 1972. *Robert, M.*: Psychoanalytická revolúcia: Život a dielo S. Freuda, Bratislava 1968. *Souček, R.*: Psychoanalýza, 3. vyd. Praha 1948. *Rycroft, Ch.*: Kritický slovník psychoanalýzy, Praha 1993. *Waelder, R.*: Die Grundlagen der Psychoanalyse, Stuttgart 1963. *Wyss, D.*: Die tiefenpsychologischen Schulen von den Anfängen bis zur Gegenwart: Entwicklung, Probleme, Krisen, 2. vyd. Göttingen 1966.

Neopsychoanalýza: *Horney, K.*: New ways in psychoanalysis, New York 1939. *Horney, K.*: The neurotic personality of our time, New York 1937. *Fromm, E.*: Člověk a psychoanalýza, Praha 1967. *Fromm, E.*: Umění milovat, Praha 1994. *Fromm, E.*: Strach ze svobody, Praha 1993. *Fromm, E.*: Mít nebo být?, Praha 1992. *Fromm, E.*: Lidské srdce, jeho nadání k dobru a zlu, Praha 1969. *Sullivan, H. S.*: The interpersonal theory of psychiatry, New York 1953.

Topologická psychologie: *Lewin, K.*: Principles of topological psychology, New York 1936. *Lewin, K.*: A dynamic theory of personality, New York 1953. *Zeigarnik, B. V.*: Teorija ličnosti K. Levina, Moskva 1981.

Analytická a individuální psychologie: *Adler, A.*: Člověk jaký jest: Základy individuální psychologie, Praha 1935. *Dreikurs, R.*: Úvod do individuální psychologie, Praha 1937. *Jacobi, J.*: Psychologie C.G. Junga, Praha 1992. *Jung, C. G.*: Analytická psychologie. Její teorie a praxe. Praha 1992. *Jung, C. G.*: Duše moderního člověka, Brno 1994. *Jung, C. G.*: Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewussten, 3. vyd. Zürich-Leipzig 1938. *Jung, C. G.*: Seelenprobleme der Gegenwart, repr. Zürich-Leipzig 1931. *Wexberg, E.*: Individualpsychologie: Eine systematische Darstellung, Leipzig 1928.

Transpersonální psychologie: *Grof, S.*: Dobrodružství sebeobjevování, Praha 1992. *Grof, S.*: Za hranicemi mozku, Praha 1992.

SOCIALIZACE

Člověk přichází na svět jako biologická bytost, společenskou bytostí se teprve stává; jeho lidství je zpočátku jen v jeho lidské podobě a stojí před ním životní úkol - stát se člověkem také ve smyslu psychologickém. To se děje v procesu socializace postupným osvojováním lidských psychických vlastností. Děti držené od narození v naprosté sociální izolaci vykazovaly zásadní deficit lidské psychiky a chovaly se v podstatě jako lidem fyzicky podobní živočichové (např. tzv. vlčí děti a jiné případy extrémní sociální izolace). Proces socializace probíhající jako postupné vrůstání do společenských podmínek života, tj. jako postupná orientace v daném sociokulturním prostředí a osvojování tomuto prostředí přiměřeného účelného chování, je ve své podstatě rodinnou výchovou, která, psychologicky vzato, je zase v podstatě procesem učení, zejména sociálního. Za základní *aspekty socializace lze* pokládat následující jevy: 1. Osvojení základních kulturních návyků (stolování, udržování tělesné čistoty, oblékání a dalších druhů sebeobsluhy, slušného chování - zdraví, děkování, prosba atd.). 2. Užívání předmětů běžné denní potřeby přiměřeně jejich funkci, tj. jako účelných nástrojů, což do značné míry souvisí s osvojováním kulturních návyků. 3. Osvojení mateřského jazyka a dalších forem sociální komunikace. 4. Osvojení základních poznatků o přírodě a společnosti a základní časoprostorové orientace. 5. Osvojení sociálních rolí přiměřených věku a pohlaví. 6. Orientace v základních společenských normách a hodnotách (co je správné nebo nesprávné, tj. co se smí nebo nesmí, co je hezké a co ošklivé, pravdivé a nepravdivé, spravedlivé a nespravedlivé atd.). 7. Postupný vývoj sebekontroly a volní regulace chování, přechod od přirozeného dětského egoismu k základům prosociálního jednání. To je proces tzv. *primární socializace*, který se odehrává v období převážně rodinné výchovy (resp. ve spojení s výchovou v mateřské škole). Podle A. Bandury (1987) je konečným cílem úspěšné socializace, můžeme-li ji dále chápat jako proces sociálního učení, dosáhneme-li „nahrazení externích sankcí vnitřními kontrolami“, tzn. že se jedinec ve svém jednání bude

řídit společenskými normami, aniž by se přitom uplatňoval vnější tlak. Tento *autoregulační systém*, označovaný také pojmem vůle (\leftarrow), vzniká internalizací postojů a hodnot; není však dosud vysvětleno, zda postoje kontroloují chování nebo zda změny chování způsobují změny postojů, jejich adaptaci. Podle A. Bandury (1970) platí spíše to druhé. Zmíněný autor uvádí, že *internalizovaná kontrola chování* je založena na anticipovaných důsledcích („sebou samým zapříčiněné důsledky“), a tak se dětský život v přítomnosti posouvá k perspektivám budoucnosti. Netýká se to jen externích konsekvencí, ale také sebehodnocení (hodnocení vlastního jednání): „Lidé si sami stanoví určité normy chování a reagují na vlastní způsoby chování sebeodměňováním nebo sebetrestáním, která odpovídají požadavkům, které kladou na sebe samé.“ (Bandura). Zcela jasná není zatím odpověď na otázku, proč se lidé sami trestají za jednání, které pokládají za špatné (sebekritika za nežádoucí jednání). Nevystupuje tu však jen sebeobviňování, ale také *sebereflexe* v širším rozsahu, reflexe úmyslů, která může zabránit realizaci nežádoucí tendence, tedy nejen reflexe provedeného aktu, ale také zamýšleného jednání. Obecně *lze model socializace vyjádřit* následovně:

kulturní
vzorce rodinné a jiné sociální systémy ————— osobnost
chování ————— dítěte

Kulturní vlivy tedy působí prostřednictvím rodinného prostředí na formování osobnosti dítěte a jeho chování se tak stále více stává typicky kulturním, přizpůsobené daným kulturním normám. L. J. Cronbach (1963) v tomto smyslu definuje socializaci jako „proces přípravy osoby na role ve společnosti“. Socializace ovšem neznamená naprostý konformismus (internalizace určitých hodnot nevyklučuje konflikt s jinými hodnotami, resp. subjektivní interpretaci hodnot, např. osobní svobody, zdraví apod.). V rámci socializace, která neznamená „zglajchšaltování“, se tedy udržuje také určitá míra individuality; toto *uchovávaní individuality* je interindividuálně různé a jedinec si často neuvědomuje, že jeho individualita je jen zdánlivá, protože si neuvědomuje míru, s níž napodobuje jiné (sociální učení

na základě modelu). Současně se uvolňují určité druhy sociální závislosti (na rodině) a vznikají nové druhy sociální závislosti (manželství, vlastní rodina). V jistém smyslu existuje *permanentní socializace* (E. H. Witte, 1989, hovoří o školní a vysokoškolské socializaci a dalších jejích formách), protože dětské zkušenosti nestačí na život v dospělosti a rané sociální učení musí být v pozdějším věku modifikováno, mnohé způsoby chování (zejména sexuálního) musí být korigovány. Nové mimorodinné instituce a organizace, s nimiž jedinec vstupuje do styku (např. náboženské a politické organizace), a také nové role (voják, manžel apod.) vyžadují „resocializační zkušenosti“; nebo jinak řečeno *korektivní zkušenosti* vytvářející nové systémy postojů a způsobů chování (O. G. Brim a S. Wheeler, 1966). Podle A. Bandury (1989) probíhá *sociální učení* na základě diferenciálního a zástupného zpevnování, verbálního vedení a napodobování modelů (—> Učení). Jedinec přebírá do značné míry standardy skupin, s nimiž se identifikuje, objevuje se ovšem i určitá míra rezistence vůči vyhasínání minulých zkušeností, nicméně traumatické a silné afektogenní zkušenosti se mohou udržovat a ovlivňovat chování jedince celý život. Na sociální učení mají vliv sociální zpětné vazby (souhlas sociálního okolí sjednáním jedince a reakce okolí na jednání jedince vůbec): jiní vytvářejí zrcadlo pro mé já (G. H. Mead, 1934). D. Riesman (1950) poukazuje na narůstání přizpůsobení jedince

skupinám a společnosti („masový člověk“), E. F. Mueller a A. Thomas (1974) zdůrazňují, že se ustavuje určitá rovnováha mezi adaptací a seberealizací a že socializace má přivést jedince k tomu, čím v daných možnostech může být, že jejím cílem není pasivní adaptace a absolutní konformismus normám dané kultury, resp. subkultury. V průběhu socializace se tedy uskutečňuje určité „sebe-modelování“ a v mysli jedince se v určitých obdobích života vynořuje problém jeho identity a jejího hledání. Toto *hledání identity* je pro člověka v moderní industrializované společnosti větším problémem než v méně komplexní kultuře, protože tu neexistují institucionalizované metody k řešení krize identity, jako je tomu v jiných kulturách (R. Benedictová, 1938). Produktem socializace je určitý systém rolí a hodnot, návyků, zvyků a stereotypů charakteristických pro každou individuální osobnost.

Literatura:

Clausen, J. (ed.): Socialization and society, Boston 1968. *Fend, H.:* Sozialisierung und Erziehung, Weinheim-Berlin-Bael 1969. *Goslin, D. S. (ed.):* Handbook of socialization theory and research, Chicago 1969. *Helus, Z.:* Psychologické problémy socializace osobnosti, Praha 1973. *Kotásková, J.:* Socializace a morální vývoj dítěte, Praha 1987. *Yawkey, Th. D., Johnson, J. E.:* Integrative processes and socialization: Early to middle childhood, Hilsdale N. J.-London 1988.

SOCIÁLNÍ ČINITELE PSYCHIKY

Sociální život, tj. život v nějaké formě společenství bytostí téhož druhu a život v lidských formách společnosti (rodina, školní třída, pracovní skupina), vytváří specifické podmínky rozvoje a formování psychiky. Nejvýznamnějším jejím činitelem se tu stávají *sociální vztahy*, tj. vztahy k bytostem téhož druhu (rodičům, dětem, přátelům, spolupracovníkům atd.). Tuto skutečnost lze pozorovat již u sociálně žijících zvířat. G. Mahlerová-Sieberová (1982) rozlišuje mezi shromažďováním zvířat vyvolávaným vnějšími podmínkami (např. společná pastva) a různými formami svazků, které vznikají na základě „sociální atrakce“ („Attraktion“), tedy na základě vrozené potřeby spolčování. Různé druhy sociálně žijících zvířat vykazují určité organizační formy života, např. život v tlupách, stádech, hejnech, smečkách atd. Mohou to být buď anonymní svazky, anebo svazky individualizované, jejichž členové se znají a vytvářejí systémy „rangů“ (hodností), v nichž každé individuum má ve skupině určité místo vyznačující se, mimo jiné, určitými výsadami. Tak již norský zoolog T. Schjelderup-Ebbe (1922) objevil „pořadí klování“ u slepic, tj. objevil existenci hierarchizované sociální struktury, která se projevuje i jakýmsi „právem klování“; nejvýše postavená slepice může klovat všechny ostatní a každá z těchto ostatních jen ty, které mají nižší „rang“, přičemž ta, která má nejnižší rang, může být klována od všech ostatních, ale sama nemůže žádnou jinou slepici klovat. Jestliže byly slepicím s nízkým rangem vstříknuty mužské pohlavní hormony, staly se výrazně agresivnějšími a v důsledku úspěšných bojů si zvýšily svůj sociální rang. E. Baeumer (1955) zjistil, že systém sociálních rangů se ustavuje už u kuřat; bojovnější a temperamentnější získávají vyšší rang, ostatní se podřizují. Podobnou hierarchizaci sociálních vztahů lze pozorovat u opic i u jiných živočišných druhů. Samec - vůdce gorilí tlupy - izolovaný v kleci zuřil, byl-li krmen až naposled, nebo dokonce jen jako druhý. S vysokými rangy nejsou spojena jen určitá privilegia, ale i určité povinnosti, např. ochrany, vedení tlupy při pochodu apod. Se sociál-

ní organizací chování souvisí určitý systém rolí, komunikace, teritorialita, již zmíněné rangování, ale také polarita agrese - altruismus (prosociální chování) a další. Např. vnitrodruhová agrese divokých psů dingo je řízena určitými symbolickými gesty: pes prohrávající s jiným psem v souboji nastaví hrdlo, které však vítězící pes neprokousne a navíc ukončí útoky, protože toto gesto symbolizuje vzdání se, uznání porážky, podřazenosti apod. V tlupách antropoidních opic se objevují takové způsoby chování, jako je zdravení, ucházení se o sexuálního partnera, pečování o mláďata, o jejich „výchovu“; u jiných druhů zvířat je to společný lov s rozdělením rolí nadháněče a zabijáče atd. To jsou sociálně podmíněné organizované způsoby chování.

Také lidský společenský život, *život člověka ve společnosti* vytváří zvláštní podmínky pro formování a vývoj lidské psychiky. Lidská společnost se liší od zvířecích společenství řadou podstatných znaků, které určuje sociologie, přičemž odlišnost zvířecí a lidské psychiky odráží právě tyto rozdíly. V lidské společnosti se sociální podmíněnost lidské psychiky uskutečňuje prostřednictvím kulturních hodnot: společenský život produkuje kulturu v užším smyslu a civilizaci, tj. hodnoty duchovního i materiálního druhu (instituce, ale i užité předměty atd.), jejichž funkcí je organizace a reprodukce života společnosti. Život společnosti a její kultura v širším smyslu jsou komplementární jevy (-> Kulturní činitele psychiky). „Od narození až do smrti prožívá člověk svůj život jako člen společnosti. Avšak žít ve společnosti znamená být pod stálým, vše pronikajícím sociálním vlivem. Vždyť ústředním znakem společnosti je, že je to organizované seskupení interagujících lidí, jejichž činnosti se soustřeďují kolem souboru společných cílů a kteří směřují k tomu, že mají společné názory, postoje a způsoby chování“ (D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey, 1968). Přirozenou podmínkou života člověka ve společnosti je, že bude jako dítě do tohoto života uveden tak, aby se v něm dokázal orientovat. Za to odpovídá *rodinná výchova*, v níž se uskutečňuje tzv. primární socializace člověka (-* Socializace). V rodinné výchově se uplatňují kulturní hodnoty (způsob výchovy, její prostředky a cíle), ale také sociální vztahy, které jsou nositeli výchovných vlivů a reakcí na ně. Proto jsou základní sociální

vlivy na lidskou psychiku zprostředkovány rodinnou výchovou a jejím dopadem na děti - *ranou sociální zkušeností*, která pramení z interakcí mezi rodiči a dětmi, z interakcí, jež jsou na straně rodičů determinovány kulturními vlivy (rodiče se snaží vychovávat své děti v duchu kultury, v níž žijí). Podle H. Thomae (1959) jsou to zkušenosti tohoto druhu: 1. excesivního uspokojování (saturace), 2. excesivního neuspokojování (frustrace) a 3. excesivního uspokojování a selhávání. Typickým příkladem je tzv. výchova orientovaná na chybu, spočívající v nerespektování dětské přirozenosti a v dramatizování chyb dítěte (jeho přirozené nešikovnosti apod.). Dítě, které je za nešikovnost, zcela přirozenou, trestáno, se naučí být inaktivní („když nic nedělám, nic nezkazím“), nedůvěřuje vlastním schopnostem a získá další rysy osobnosti, které jsou přirozeným důsledkem takové výchovy (nedostatek sebedůvěry, aktivity a další). Proto je to především *způsob výchovy*, který podstatně ovlivňuje rysy osobnosti dítěte, jež se za určitých podmínek mohou stát trvalými charakteristikami jeho osobnosti. Typickým příkladem toho je fenomén zvaný hospitalismus zapříčiněný tzv. *citovou deprivací dítěte*, vyvolanou nedostatečnými nebo zcela chybějícími projevy mateřské lásky vůči dítěti, která může vést (jak je to patrné u mnoha dětí vyrůstajících v kojeneckých ústavech a dětských domovech) k trvalému psychickému poškození osobnosti (agresivita a hostilita, citová labilita, zaostávání intelektového vývoje, selhávání v sociálních vztazích atd.). Jiným příkladem je tzv. *sociální oligofrenie*, vyvolaná výchovným zanedbáváním dítěte, jež v takovém případě vykazuje obraz slabomyslnosti. Dalším je tzv. *separační úzkost* vyvolávaná tím, že je dítě v raném věku ponecháváno o samotě, která má nežádoucí důsledky na vývoj jeho osobnosti (úzkostnost, nejistota).

E. H. Erikson (1950) provedl *srovnání výchovy u dvou indiánských kmenů* žijících na území severoamerické prerie, Siouxů a Yuroků. Život obou kmenů označuje jako „primitivní svět“, v němž se odehrává seberegulace života kmene ve vztahu k určité oblasti přírody prostřednictvím prostých nástrojů a magie. Zvláštností rodinné výchovy u Yuroků je časná odstavení dítěte od mateřského prsu a časná ztráta kontaktu dítěte s matkou. Již za deset dnů po porodu je dítě odstaveno, je krmeno

kaší z ořechů a obvykle přenecháváno v péči prarodičů a starších sourozenců, zatímco matka odchází pracovat na pole. Když je dítěti jeden rok, matka se na několik dnů vzdálí, aby si odvyklo její přítomnosti. Později se po dítěti žádá, aby bylo velmi zdrženlivé v jídle, nesmí si nikdy vzít jídlo bez dovození, musí si ze společné mísy nabírat na lžici co nejméně potravy a jíst co nejpomaleji; za přestupky proti těmto pravidlům je dítě přísně trestáno. Yurokové jsou pokládáni za rybáře a řeka je základním vztažným rámcem jejich života (místo běžných prostorových pojmů mají výrazy jako „u řeky“, „na řece“ apod.). Yurokové údajně velmi lpějí na vlastnických vztazích a na majetku, jsou čistotní, často se myjí a koupají při nejrůznějších příležitostech (muži např. vždy po souložení). Yurokové jsou pokládáni za skrbliky, za podezíravé a zlostné. Výchova dětí u Siouxů je zcela odlišná. Děti jsou zde kojeny tak dlouho, až prs samy odmítají (často jsou kojeny až do 5.-8. roku věku); prs dostává dítě vždy, když chce pít, i v noci, je-li neklidné, matka je pečlivě utiňuje. Po celou dobu kojení nemá matka pohlavní styk, čímž je vyloučen vznik sourozenecké rivality. Dítěti je mnoho dovoleno, jen hryzne-li matku při kojení do prsu, dostane prudkou ránu do hlavy a je přivázáno ke kolébce. Siouxové jsou pokládáni za odvážné lovce, vyznačují se snášením bolesti, mají obětavé a láskyplné sourozenecké vztahy (sestra připravuje bratra na lov a ten jí potom přináší nejlepší kusy kořisti). Vůči nepřátelům jsou však Siouxové velmi krutí, v lovu a v boji vášniví. Rysy modální osobnosti příslušníků obou kmenů, v mnoha směrech velmi odlišné, jsou vysvětlovány z podstatně odlišného způsobu výchovy. Antropoložka M. Meadová (1935) popsala vztahy mezi sexem a temperamentem na jedné a výchovou v rodině na druhé straně u „tří primitivních společností“. Patří k nim kmene Čambuli a Arapešové, žijící na Nové Guineji v blízkém sousedství. Domácnost kmene Čambuli sestává z muže a jeho dvou žen (obvykle sester); muži tohoto kmene jsou výrazně femininní (zabývají se jen výrobou šperků a zdobením se a jsou velmi závislí na tom, co jim ženy dovolí); ženy tohoto kmene mají naopak znaky psychické maskulinity (pečují o obživu rodiny, muže pokládají za „slabé pohlaví“, jsou eroticky iniciativní, bezstarostné a srdečné - muži jsou naopak vrtošiví, hašteřiví a lstiví). U kmene Arapešů je dě-

Přehled vlivů rodičů na psychiku dítěte

charakteristiky dítěte	modifikující proměnné	chování rodičů	nejčastější pozitivních vzorců	důsledky z negativních vzorců
fyzické a temperamentové kvality věk - "v" předcházející naučené reakce	kritická fáze/ intenzita	permissivní versus striktní vřelé versus klidné versus afektivní	lepší zdraví	horší zdraví
			nezávislost	závislost
			zvědavost	apatičnost
			sociální zralost	sociální nezralost
			kooperativnost	vzdomost
			malá hostilita	velká hostilita
			důvěřivost	nedůvěřivost
			emoční zralost	emoční nezralost
			spontánnost	autoritářství
			emoční jistota	emoční nejistota
			šťastné manželství	nešťastné manželství
			adjustovanost	delikvence
			sebeakceptace	dávání viny okolí
			tvůrčivost	intelektová rigidita
přátelskost	nepřátelskost			

tem téměř vše dovoleno, kdežto u kmene Mundugomorů, žijícího v blízkosti, je výchova dětí velmi přísná. Děti Arapešů jsou důvěřivé, spontánní, vyhledávají společnost dospělých, zatímco děti Mundugomorů mají k dospělým úzkostné vztahy, jsou v jejich přítomnosti utlumené, vykazují mnoho obranných reakcí, jsou nedůvěřivé a vyčkávané.

Mnoho etnologických studií tohoto druhu prokázalo *úzké vztahy mezi způsobem rodinné výchovy, tedy ranou dětskou zkušeností, a typickými (modálními) rysy osobnosti*, které se vytvářejí v dětství a udržují v dospělosti. Lze říci, že raná zkušenost vytváří tzv. *bazální osobnost*, která se vyznačuje dimenzí úzkostnost - jistota, resp. důvěřivost - nedůvěřivost, z níž se později vyvíjejí základní vztahy ke světu a životu (např. optimismus - pesimismus a další). M. Kleinová a J. Rivierová (1937, 1967) analyzovaly vztahy mezi ranou zkušeností dítěte poznamenanou tzv. duševními prakonflikty (konflikt mezi láskou a nenávistí) a pozdějším životem v dospělosti; ukázaly, jak rané konflikty a zkušenosti, resp. emocionální reakce na ně, mohou vést ke vzniku trvalé agresivity, nenávisti, nedůvěřivosti, pocitům viny a dalším osobnostním komplexům, které podstatně zabarvují vztahy člověka ke světu a určují jeho duševní život. V jejich základu leží nevědomé pocity lásky nebo nenávisti dítěte vůči rodičům, které jsou vyvolávány výchovnou způsobilostí rodičů, případně jejich selháním jako vychovatelů dí-

těte. Je to *emocionální situace dítěte*, utvářející se už v situaci kojení, která se může za určitých okolností stát pro další vývoj jeho osobnosti osudová. S. Brody (1956) podrobně analyzoval vztah matka - dítě v situaci krmení a určil faktory emocionální stimulace dítěte v této situaci: tělesný kontakt (uvolnění matky a jemné zacházení s dítětem, tempo krmení a způsob odstavení od prsu), komunikace (schopnost matky přiměřeně reagovat na dítě, laskavé mluvení na dítě, projevy něžnosti vůči němu), postoj matky (preferenci krmení prsem). V učebnici psychologie, kterou napsali M. L. Hunt, R. L. Isaacson a M. L. Blum (1966), je podán následující *přehled vlivů rodičů na psychiku dítěte* (na stránce nahoře).

Existuje řada syntetických prací o *vlivu rodinné výchovy na formování osobnosti* (např. K. T. Stapf, A. Herrmann, K. H. Stapf, K. Stacker, 1976 a další) vycházejících z empirických nálezů o korelacích způsobu výchovy dítěte v rodině a rysů jeho osobnosti v různých fázích života (rysy osobnosti jsou zde obvykle měřeny pomocí různých psychodiagnostických testů), které přesvědčivým způsobem prokazují rozhodující psychologický vliv různých stylů výchovy, v nichž jsou zahrnuty i postoje rodičů k dítěti (např. způsob trestání dítěte, pojetí dítěte, v němž se odráží i to, zda bylo dítě chťené či nechtěné, zda je chápáno jako obohacení života rodičů, nebo jako zátěž atd.). Podle E. S. Schaefera (1970)

Ize určit následující základní *dimenze stylu rodinné výchovy*:

AUTONOMIE	
neúčastněnost lhostejnost zanedbávání	svoboda demokratičnost kooperativnost
LASKÁ (akceptující)	
NEPŘÁTELSTVÍ (odmítající)	dobromyslnost ochraňování shovívavost nadprotektivní přivlastňující
vyžadující autoritami diktátorský	
KONTROLA	

Různé typy výchovy pak vedou k různým psychologickým důsledkům u dětí, které byly jejich předmětem. Zhoubně působí na dítě zavrhujeví výchova, nedostatek kontroly (liberalistická výchova), přísné, zvláště hrubé tělesné tresty, a zejména projevy nelásky a zavrhování dítěte (rejektivní výchova). Ideální je kooperativní demokratická výchova (založená na integraci dítěte v rodinném životě a na přiměřené kontrole), která vede ke zdravě sebejisté, senzibilní a aktivní osobnosti. Nad-

měrně ochraňované děti vykazují velkou variabilitu v sociálním chování, protože se příliš přizpůsobují, dále vykazují egocentrismus a určitou emoční labilitu v situacích se zátěží, protože nejsou dostatečně samostatné a sebejisté. Lhostejnost a indiference vedou k tomu, že takto vychovávané děti málo dbají sociálních pravidel a snaží se přichylnost získat agresivitou. Autoritářská výchova vede u dítěte k emocionální labilitě, ke konformismu, ale také k neschopnosti dělat kompromisy a k vnitřní netoleranci. Z citově silně deprivovaných dětí se často vyvíjejí delikventní jedinci. Vliv emoční deprivace byl prokázán i u zvířat, např. u krysy; známé jsou experimenty s mláďaty opic Makak rhesus (H. F. Harlow, 1958 - experimenty s „měkkou“ a „tvrdou“ matkou) a další. Psychoanalyticky orientovaní badatelé zkoumali *vliv raných frustrací na psychický vývoj osobnosti*, zejména na průběh několika vrozených způsobů chování (např. sexuální zvědavost u dětí) a frustrací, které vystupují v souvislosti s tréninkem tělesné čistoty (análního chování). Klasickou se v tomto smyslu stala práce Trénink dítěte a osobnost, kterou napsali na základě kulturně srovnávacích studií J. W. M. Whiting a I. L. Child (1953). Zde bude podán pouze ilustrativní

Vliv frustrací v raném vývoji na utváření charakteru

forma frustrace	předčasné a drsné odstavení	předčasné a striktní na vykáni na čistotu	striktní potlačování sexuální aktivity nebo sexuálních zájmů
jméno etnické skupiny	Mundugumorové (lovci lebek v Melanésii)	Tanala	Kwoma (lovci lebek v Melanésii)
výrazné kmenové, resp. národní vlastnosti	velmi silná agrese uvnitř a vně rodiny, sebejistota a emoční vy- rovnanost jen prostřed- nictvím lovu lebek a ka- nibalismu (M. Meadová)	neobvyklá osobní čisto- ta (nutkavé mytí těla), nutkavý cha- rakter, silně zdůrazněné shromažďování a podržování majetku (A. Kardiner)	ve vývoji indi- vidua stálý pří- růstek agrese zaměřené jak proti příslušní- kům rodiny, tak i proti jiným osobám, silný strach, zvláště z duchů, později silný sklón k vedení válek a lovu lebek (J.W.M. Whiting)

přehled (podle H. Thomae, 1959) souvislosti mezi frustrací v raném vývoji a utvářením charakteru (viz přehled na předcházející stránce).

Podobných nálezů existuje mnoho. D. C. McClelland se svými spolupracovníky (1978) přezkoumávali, mimo jiné, hypotézu M. Hoffmanna, že *vývoj osobnosti* může být narušen demonstrací rodičovské moci, která se často projevuje nadměrou tělesných trestů; došli k názoru, že „velkou překážkou na cestě ke zralé osobnosti je rodičovská přísnost“, projevující se potlačováním projevů dětské přirozenosti (hlučnosti, živosti atd.). Avšak „jestliže je dítě milováno, nehraje rodičovská přísnost pro jeho pozdější vývoj větší roli“. McClelland se svými spolupracovníky potvrdil také rozhodující význam *demokratické výchovy dítěte rodiči* („induktivní styl rodičovského vysvětlování“), tj. způsobilost rodičů umět dítěti vysvětlit, proč se má chovat tak, a nejinak: rodiče, kteří svým dětem vysvětlují své vlastní chování a poskytují mu svým chováním současně pozitivní vzor, urychlují jeho vývoj ke zralé osobnosti. Nicméně všechny nálezy to nepotvrdily. Th. Herrmann (1976) uplatnil ve svém pohledu na problém psychologických důsledků výchovy hledisko intenzivnosti výchovy. Výchovné praktiky dělí podle toho, 1. jak intenzivně používají rodiče ve výchově svých dětí tresty a donucování a 2. jak intenzivně - nezávisle na tom - vychovávají své děti užíváním odměn, pomoci, podporování a požadavků. Dvěma základními komponentami výchovy v rodině jsou tedy odměna a trest, resp. přísnost a tolerance (podpora dítěte). S. Freud (1909,1931) zkoumal „rodinný

román neurotiků“ a zjistil, že konfliktní odcizení se rodičům náleží k podstatě neurozy. Přesvědčující jsou také nálezy, které učinili R. R. Sears, E. E. Maccobyová a H. Levin (1957) o souvislostech způsobů výchovy a problémů s krmením dětí. Výsledky těchto nálezů shrnuje následující přehled:

způsob výchovy	děti mající problémy s krmením (v %)
rozsah užívání fyzických trestů:	
zřídka nebo nikdy	17
příležitostně	20
pravidelně	36
vřelost citů matky	
vůči dítěti:	
neobyčejně vřelá	11
vřelá	19
méně vřelá („matter of fact“)	22
chladně, určitá hostilita	35

Psychický vývoj člověka, ale i chování zvířat, jsou podstatně určovány sociálními zkušenostmi, zejména v raném období vývoje. Zkušenost zde vstupuje do interakce s faktory vrozené konstituce, ale za určitých okolností může mít rozhodující a nezvratný vliv.

Literatura:

Richards, M. P. M.: The integration of a child into a social world, Cambridge/Mass 1974. Stapf, K. T., Herrmann, A., Stapf, K. H., Stácker, H.: Psychologie des elterlichen Erziehungsstils, Bern 1976. Tomman, W.: Familienkostellationen, München 1976. Whiting, J. W. M., Child, I. L.: Child training and personality, New Haven 1953.

SOCIÁLNÍ INTERAKCE

Mezilidské vztahy, které jsou nejdůležitějším aspektem psychologie jedince, lze chápat jako interpersonální postoje a *interpersonální interakce*, v nichž chování osoby A je podnětem pro chování osoby B a naopak; taková vzájemná výměna způsobů chování, v níž je vždy jedna osoba sociálním podnětem pro chování osoby druhé, probíhá až do ukončení interakce, obvykle omezené na vztah „tváří v tvář“. Lze říci, že fenomén interakce vyjadřuje celou řadu sociálních motivů, že vytváří rámec sociálních komunikací a probíhá obvykle jako vzájemná výměna určitých hodnot nebo - v konfliktních vztazích - jako interpersonální agrese. Existují různé *druhy sociálních interakcí*. Z hlediska subjektů vstupujících do interakce se rozlišují tyto druhy: 1. interakce jedinec - jedinec (tzv. dyadická), 2. interakce jedinec - malá skupina a 3. interakce malá skupina - malá skupina. Z obsahového hlediska lze rozlišovat interakce pedagogické (učitel - žák), erotické (muž - žena jako partneři erotického vztahu), rodinné (rodiče - děti), manželské, pracovní a další. Studium sociálních interakcí je předmětem sociální psychologie, nezřídka však i psychologie osobnosti, protože sociální interakce konkretizují řadu jejích abstraktně vědeckých konstruktů (např. role a další). E. F. Mueller a A. Thomas (1974), kteří chápou interakci jako vzájemné řízení a jako výměnu (informací, hodnot atd.) a kteří uvádějí, že rozlišování interakce a komunikace je vědecky neplodné, vyslovují současně názor, že *interakce* vystupuje, když „věděni o věděni druhého vstupuje do koncepce vlastního jednání“. Zdá se však, že je tím interpersonální chování omezeno jen na záměrné akce. Vhodnější je proto širší pojetí interakce jako procesu, v němž se individua vzájemně stimulují a reagují na sebe a rozvíjí tak řetěz akcí a reakcí (jakýsi psychologický ping-pong). Psychologické studium interakcí má smysl za předpokladu, že v interakci jde alespoň o jednostrannou *sociální závislost jedné osoby na druhé* (v případě dyadických interakcí), nebo jedince na sociální skupině, či jedné skupiny na druhé. Závislost jedince vystupuje tehdy, když jeho chování může být jiným jedincem nebo skupinou kontrolováno,

tj. ovlivňováno, což se děje pomocí odměn a trestů. Podle C...-F. Graumanna (1972) je interakce vzájemná gratifikace; stejný názor má i G. C. Homans (1960, 1961): interakce slouží k vzájemné výměně materiálních a nemateriálních hodnot, k vzájemnému uspokojování. Kritiky tohoto pojetí, které lze nazvat *tržní pojetí interakce*, jsou např. E. E. Jones a H. B. Gerard (1967). Podle nich ovlivňujeme druhé lidi nejen tím, že odměňujeme a trestáme jejich chování, ale také tím, že jim poskytujeme podněty, na které reagují. Tím se však mezi námi a jimi nevytváří v čase probíhající prodloužená interakce; interakce má smysl jen jako výměna hodnot, ať už jsou těmito hodnotami informace, citové stimulace, sexuální zážitky atd. V interakci uskutečňovaná *výměna hodnot* nemusí být reciproká: za poskytnutou informaci může informátor získat materiální dar, ale třeba také jen projev úcty či obdivu, nebo může mít sám pocit významnosti jako rádce, znalec, a tak může uspokojovat svou potřebu kompetence apod. Jakmile jsou lidé na sobě závislí a reagují na sebe, mohou se odměňovat a trestat, vzájemně se uspokojovat i frustrovat, mohou se řídit, kontrolovat, až k extrémnímu případu sociální manipulace (C. F. Graumann, 1972). V interakcích kooperativního typu se uplatňuje komplementarita sociálních potřeb, např. ovládnutí u jedince A a vedení (ve smyslu být veden) u jedince B, což vytváří podmínky vzájemného odměňování, a tím i smysl udržovat danou interakci. Také v interakcích se projevuje všeobecně platný princip psychické rovnováhy, a sice jako *bilance výdeje a zisku* (G. C. Homans, 1961): jedinec, který hodně vydává (nejen např. finančně, ale i psychicky - silně miluje, významně pomáhá atd.), usiluje o přiměřený zisk (o projevy vděčnosti, lásky, uznání atd.). Z. Zaborowski (1972) a jiní zdůrazňují, že existuje tendence k *vyrovnávání postojů mezi partnery interakce*, jejímž základem je cirkulace informací: informace o chování partnera jsou přetvářeny v informace vůči subjektu tohoto partnerství (tzv. *epercepce*); tak může vzniknout disonance, např. když se subjekt milující partnera dozví, že ho tento pomlouvá. Pak vzniká tendence tuto disonanci redukovat a postoje vůči druhému uvést do konsonantního vztahu s jeho postoji k nám. V interpersonálních interakcích mohou ovšem vystupovat také aktuální disonance, resp. *ztráta rovnováhy interakce*. Např.

osoba A se stává důvěrnou vůči osobě B (ustavuje fyzický blízký kontakt, hledí jí do očí a konverzuje o osobních tématech B), osoba B však považuje osobu A za dotěrnou, familiární a reaguje odmítavě, osoba A pak považuje osobu B za chladnou a rezervovanou. K neshodě v emocionálním tónu interakce dochází, když např. osoba A je povznesená a veselá, zatímco osoba B úzkostná a stažená; neshoda kognitivní nastává, když A a B hovoří o různých tématech, neshoda motivační, když osoba A svými projevy zdržuje a „otravuje“ osobu B, když ji časově a jinak zatěžuje. V interakcích s jednostrannou závislostí jedné osoby na druhé reaguje obvykle závislá osoba na ztrátu vlastní rovnováhy pokusem o adaptaci. E. Goffman (1955) zkoumal např. restauraci rovnováhy po „ztrátě tváře“: když A urazí B, může B reagovat agresí s rizikem, že vznikne konfliktní vztah, nebo může adaptivně urážku bagatelizovat, třeba jen neupřímým smíchem („byl to jen žert“). U. G. Foa (1961) rozlišuje *tři stránky interpersonálního chování*: 1. obsah (odmítání nebo přijímání), 2. objekt (já nebo druhý - ego, alter), 3. způsob (emocionální nebo sociálně formální). Z toho plyne řada různých kombinací, např. odmítání druhého emocionálním způsobem. Z hlediska vnější charakteristiky probíhá sociální interakce jako uplatňování sociálních technik, tj. více či méně záměrného způsobu ovlivňování druhé osoby, z hlediska motivačního probíhá jako již zmíněná výměna hodnot. Pozorováním lze rozlišit různé *charakteristiky sociálních interakcí*, např. komplementaritu, resp. konvergenci nebo divergenci rolí zúčastněných osob, důvěrnost (je funkcí konverzace o osobních tématech, fyzické blízkosti styku a dalších činitelů), spolupráci, soutěž, konfliktnost, emocionální tón (vřelost, chladnost) a další. Sociální - tj. interpersonální, pokud máme na mysli dyadické typy - interakce mohou být obecně vysvětlovány v termínech sociálního učení (→), resp. rolí (↔). Existují ovšem různé psychologické a sociologické teorie sociálních interakcí (Homans, Goffman a další) a nezanedbatelný je i příspěvek humánně etologický (I. Eibl-Eibesfeldt).

Teorie mezilidských interakcí v dyádách. W. Herkner (1975) uplatňuje v pojetí sociálních interakcí kombinaci dvou konceptů: teorie učení a kognitivní disonance; zdá se, že je to velmi plodný přístup. Z *hlediska učení*,

resp. sociálního učení, je možné interakce v dyádách, ale i ve větších skupinách, chápat jako vzájemnou výměnu pozitivních a negativních podnětů, které tyto interakce vytvářejí a modifikují jejich obsah i formy. Ve vysvětlování se uplatňují sociálně psychologické koncepty sociální motivace, sociální percepce atd. Chování A vůči B vychází z anticipací a z dosud zakoušených důsledků vlastního chování k té kategorii osob, do níž A zařazuje B. Z této kategorizace vyplývá určitá sociální technika uplatňovaná osobou A vůči osobě B. Reakce B jsou analogické výchozí pozici A. Způsoby chování A, které jsou v interakci s osobou B odměněny, vystupují pak v interakci A-B a v určité kategorii interakcí osoby A častěji potrestané způsoby chování vystupují řídkěji, případně jsou úplně eliminovány. Analogicky to platí pro partnera interakce, osobu B. Vykazuje-li A vůči B pozitivní chování a poskytuje tím B určité odměny (hodnoty), zvyšuje se pravděpodobnost, že také B bude reagovat na A pozitivně a bude mu poskytovat odměny. Naopak je tomu, vykazuje-li A vůči B negativní chování, kterým je osoba B trestána, tj. zakouší něco nepříjemného. Každý partner interakce má k dispozici konečný počet alternativ chování, přičemž každá alternativa má určitou pozitivní nebo negativní hodnotu, případně je pro partnera interakce bezvýznamná. Hodnota jedné alternativy nemusí být pro oba partnery interakce identická: jestliže je např. osoba A agresivní, může to být pro ni pozitivní, zatímco pro osobu B negativní. Kombinace hodnot u partnerů interakce ukazuje tabulka na následující straně.

O tom, zda se určitá konkrétní interakce osob A a B udrží, či nikoli, rozhodují *individuální standardy hodnocení interakce*. Jde o výsledky zkušeností z dosavadních interakcí, resp. aplikace těchto zobecněných zkušeností na danou interakci, sloužící jako porovnávání hodnoty stávající interakce. Je třeba odlišit tyto standardy a motivy interakce; např. osoba A je motivována pro erotický vztah, avšak zda bude v konkrétní erotické interakci s osobou B, závisí na uvedeném standardu. Jak dalece je interakce příjemná či nepříjemná, perspektivní či neperspektivní, závisí na tzv. srovnávací úrovni a tzv. srovnávací alternativní úrovni (J. W. Thibaut a H. H. Kelley, 1959). Srovnávací úroveň (SÚ) je modální hodnota dosavadních hodnot interakcí v dané kategorii

Kombinace hodnot u partnerů interakce

	afiliativní	neutrální	agresivní
afiliativní	+	+	+
neutrální	o	o	o
agresivní	-	-	-

(Poznámka: uvedené znaménko znamená vždy důsledek partnerova chování.)

vztahů a vytváří vztaznou úroveň; jestliže je hodnota stávající interakce vyšší, je tato interakce atraktivní, jestliže je hodnota stávající interakce nižší, je interakce neatraktivní. Srovnávací alternativní úroveň (SÚA) je nejvyšší hodnota možné alternativní interakce; jestliže je hodnota stávající interakce pod touto hodnotou, vzniká tendence tuto interakci přerušit. Jak příjemná či nepříjemná, ale i perspektivní je konkrétní interakce, závisí tedy na srovnávací úrovni; zda stojí či nestojí za to pokračovat v interakci závisí na srovnávací alternativní úrovni. Tak vznikají různé *relace mezi standardem hodnocení a hodnotou aktuální interakce* (H), které jsou ukazatelem atraktivnosti a závislosti subjektu na daném vztahu:

SU SUA H SUA SU H
atraktivní atraktivní
nezávislý závislý

SUA H SU
neatraktivní
závislý

Jestliže tedy hodnota aktuálního vztahu je nad SÚA (hodnotou alternativního možného vztahu) a tato leží nad STÍ (hodnotou danou zobecněnými zkušenostmi z dané kategorie vztahů), pak jde o vztah (interakci) velmi atraktivní, avšak závislost na partnerovi není velká, protože má subjekt ještě alternativu jiné velmi hodnotné interakce, převyšující jeho empirický standard. Leží-li hodnota aktuálního vztahu mezi SÚ a SÚA tak, že SÚA je daleko pod SÚ, je daná interakce pro subjekt neatraktivní, avšak je na ní závislý, protože možná alternativa je ještě horší. Již bylo uvedeno, že interakce probíhá jako vzájemná výměna hodnot. Toto *pojetí interakce jako vzá-*

jemné výměny hodnot je v plném souladu s principy sociálního učení a je velmi plodné i v oblasti aplikované sociální psychologie (např. v manželském a předmanželském poradenství a jinde). Pojetí vypracoval G. C. Homans (1961), který chápe sociální chování jako výměnu (Homans, 1958); interakce mezi osobami může být pojmána jako výměna materiálních a nemateriálních hodnot. V tomto pojetí se setkáváme s jednou z nejstarších teorií o sociálním chování, kterou ostatně užíváme ještě dnes, neboť chceme-li vysvětlit náš vztah, říkáme např. „chyběl jste mi“, „něco jsem od něho získal“, „něco mi poskytuje“ apod. Tento „tržní“ aspekt sociálních interakcí však byl dosud zcela opomíjen, ačkoli umožňoval sblížení sociologie s ekonomikou, která zkoumá také procesy tržní výměny. V sociálně psychologickém modelu této výměny však jde o hodnoty psychologické, kterými jsou koneckonců i materiální objekty. Homans poukazuje nato, že teorie výměny má oporu v konceptu instrumentálního učení, který bazíruje na důsledcích chování: přináší-li chování odměnu, stává se instrumentální a žádoucí, přičemž v sociálním styku jde o chování odměňované partnerem interakce. Ve výměnách hodnot se uskutečňuje vzájemné ovlivňování v interakci zúčastněných osob. Hodnoty chápe Homans jako „zpevňující síly“ (dává tedy pojmu hodnota jen pozitivní význam), jejichž analogií jsou např. zpevňující potravové podněty v laboratorních experimentech s instrumentálním učením. Chování nebo postoje A mohou být pro B zpevňující, a proto vzniká u B vůči A instrumentální žádoucí vztah. Homans neshledává principiální rozdíl v chování lidí a Skinnerových holubů; obojí je určováno tendencí k dosahování pozi-

tivních a vyhnout se negativním zpevněním. U lidí, stejně jako u holubů, vystupuje zpevněné chování tím častěji, čím je dosažení zpevnění nálehavější, tedy čím více se „hladoví“ po určité odměně. V mezilidských vztazích je to otázka hodnoty, kterou má chování jednoho člověka pro člověka druhého.

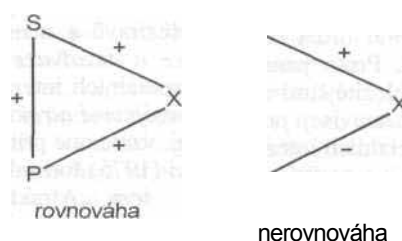
Poněkud složitější je problém *udržování a restaurace rovnováhy v sociálních interakcích*, který má dva aspekty: rovnováhu vnitřní a vnější. První vystupuje jako již zmíněná vnitřní bilance výdajů a zisků a druhá jako problém behaviorální a postojové rovnováhy ve vztazích A a B, jako problém konsonance - disonance postojů a způsobů chování obou těchto osob vůči sobě. U. Piontkowska (1976) uvádí, že zisk je „kognitivní kalkulace o poměru odměn a výdajů“, což je sporné, neboť nejde vždy jen o racionální kalkulaci s kvantitativními zřeteli („kolik to vynese“). Zisk je prostě větší či menší spokojenost prožívaná s větší či menší citovou intenzitou, což je jen do jisté míry verbalizovatelné (nelze kognitivně kalkulovat a verbalizovat takový vztah, jako je láska; některé vztahy, např. rodičovská láska, se obvykle kognitivně nekalkulují vůbec). Proto *rovnováha v interpersonálních interakcích* se projevuje jako vzájemná závislost změn chování a emočních vztahů. Podle Z. Zaborowského (1976) partneri dyády vytvářejí sociální systém fungující na principu zpětných vazeb (pozitivních a negativních, tj. příjemných a nepříjemných dojmů), přičemž změny v emocionálních vztazích partnerů jsou vzájemně závislé. Připustíme-li např., že emocionální vztahy dvou partnerů (E_x a E_v) jsou nevyrovnané ($E_x \neq E_v$), vzniká tendence k jejich vyrovnání, resp. přiblížení ($E_{x1} = E_{v2}$), např. tím, že původně větší vřelost E_x vůči E_v se sníží. Rovnováha nemusí znamenat úplnou vyrovnanost intenzity emocí (např. $+2_x: +2_v$), uplatňuje se zde určitá *tolerance k asymetrii*, resp. určitá vytvořená norma (např. $+2_x: +1_v$). Zaborowski zdůrazňuje, že výjimku tvoří láska, citový vztah se svéráznou dynamikou, která není spojena s „mechanismem vyrovnávání postojů“. Současně se uplatňuje *emocionální bilance*, již Zaborowski rozumí rozdíly mezi emocemi vydávanými a přijímanými, a to v průběhu různých časových úseků od jednorázového kontaktu až po dlouholeté styky. Ztrátové emocionální bilance poznamenávají neuspokojivé a nestabilní interakce. V sociálních interakcích hraje dále roli *interperso-*

nální valorizace, tj. vzájemné hodnocení partnerů interakce, které je spojeno se sympatií, antipatií a lhostejností, případně ambivalencí. Ve valorizaci se uplatňuje již zmíněná *eperepce*, tj. převádění postojů partnera na informace o jeho vztahu k nám, a dále *vzájemné srovnávání*, přičemž rovnováha je tím větší, čím více je partner vnímán jako nám podobný. Jestliže tedy valorizace sebe sama (V_s) a valorizace partnera (V_p) tvoří vztah podobnosti ($V_s = V_p$), je interpersonální interakce pokládána za atraktivní a vzniká tendence k vzájemnému sblížení partnerů interakce; naopak, jestliže $V_s \neq V_p$, vzniká tendence vyhnout se interakci, nebo se vyvíjejí konfliktní vztahy. Objeví-li se ve valorizaci nerovnováha, vzniká *kognitivní disonance*, která motivuje jedince ke zmenšení nebo odstranění nerovnováhy; je-li disonance neodstranitelná a trvalá, dochází ke snaze interakci přerušit. „Potřeba rovnováhy se projevuje v tendenci revalorizovat se odměňujícím chováním za vřelé chování a nepřátelským chováním za akty nepřívětivé“ (Zaborowski). Potřeba rovnováhy vystupuje nálehavě zejména tehdy, když vnímáme, že druhí nás hodnotí jinak, než se hodnotíme sami, že vykazují odlišná mínění a že jejich city a snahy nejsou v souladu s našimi city a motivy. Pojem kognitivní disonance zavedl L. Festinger (1957) jako motivační princip vůbec (-> Osobnost - dynamika). P. F. Secord a C. W. Backman (1964) zavedli k vysvětlení dynamiky sociálních interakcí *princip mechanismů stabilizování interakce*: Jedinec vykazuje ponejvíce nevědomou tendenci k tomu, aby ovlivnil chování partnerů interakce tak, aby bylo v souladu s jeho sebepojetím, aby bylo kongruentní s jeho sebekonceptem. Jedná se o kongruenci mezi třemi komponentami: 1. sebepojetím subjektu, 2. subjektivou interpretací jeho chování relevantní jeho sebepojetí a 3. jeho smýšlením, jak se druhé osoby vůči němu chovají a jaké mají vůči němu postoje z hlediska jeho sebepojetí. Subjekt má tendenci dosáhnout kongruenci mezi těmito třemi komponentami a dosahuje toho v případě inkongruence nebo předběžného zajišťování kongruence stabilizačními mechanismy; obecně kongruenci pomocí implikace (dívka, která se pokládá za krásnou, může vnímat jiné osoby tak, jako by si myslely, že je krásná) a pomocí hodnocení („validation“ - např. osoba, která se pokládá za přísnou a protektivní, se tímto způsobem

chová v interakci s osobou, kterou pokládá za závislou). Interakce může být stabilizována následujícími mechanismy: 1. Deformovaným vnímáním („misperception“) chování druhých osob nebo deformovanou interpretací vlastního chování (jedinec nevnímá např. posměšnou poznámku na svou adresu jako zesměšňování nebo chybu kterou učinil jako diskreditující). 2. Selektivní interakcí (jedinec se stýká s osobami, které se chovají kongruentně s jeho sebepojetím a vyhýbá se styku s osobami, které se chovají v tomto smyslu inkongruentně). 3. Selektivním hodnocením druhých osob (osoby, které se chovají shodně s naší sebekoncepcí hodnotíme výše, kdežto osoby chovající se inkongruentně podhodnocujeme, resp. znehodnocujeme). 4. Selektivním hodnocením sebe sama (jedinec nadhodnocuje ty aspekty svého já, které jsou kongruentní s jeho vlastním chováním a s chováním druhých osob vůči němu, a naopak podhodnocuje ty aspekty, které jsou inkongruentní). 5. „Vyvolání odpovědi“ - „response evocation“ (vědomě či nevědomě se může jedinec druhým prezentovat např. nenápadnou připomínkou svých schopností nebo poukazem na své styky apod. tak, aby si zajistil chování druhých kongruentní s jeho pojetím vysoké hodnoty sebe sama). 6. Afektivní kongruenci (subjekt se domnívá, že druzí vůči němu cítí totéž, co cítí sám vůči sobě, a to je v naprosté většině případů představa, že je milován, obdivován, vážen atd., neboť naprostá většina jedinců má tendenci vidět se v příznivém světle). 7. Afektivně kognitivní konsistenci (je založena na slučitelnosti kognitivních a afektivních aspektů jáství, tj. na jednotě smýšlení o sobě samém a citů vůči sobě samému; takovou konsistenci vyžaduje jedinec i u druhých osob, s nimiž je v interakci). A. L. Edwards (1957) prokázal, že většina lidí má silnou tendenci připisovat sobě samým pozitivně hodnocené rysy osobnosti. S přihlédnutím k tomu, co zde bylo uvedeno, lze říci, že většina lidí vyžaduje od druhých, aby svým chováním potvrzovali jejich vysokou hodnotu, tj. aby byli uctíváni, uznáni, aby projevovali obdiv a respekt atd.

F. Heider (1958) hovoří o *rozšíření tendence k rovnováze* i na předměty společných zájmů a postojů. Má-li např. A pozitivní vztah k B a současně pozitivní vztah k předmětu X, jímž je např. hospodářská politika státu, existuje rovnováha v případě, že rovněž B má také pozitivní vztah k X. To se nazývá principem

strukturální rovnováhy, který navazuje na gestaltistické pojetí vztahů a který byl vyvinut, jako ostatní výše uvedené principy a koncepty, v rámci výzkumu interpersonálních postojů. U Heidera jde o trojúhelník vztahů mezi subjektem (S), sociálním partnerem (P) a předmětem (X), k němuž mají oba partneři interakce bytostný postoj; způsob, jakým oba hodnotí tento objekt, resp. city, které v nich vyvolává, nazývá Heider „sentiment“. Vyrovnaným stavem (nebo vyrovnanou situací) je míněn harmonický stav, v němž se složky, které zahrnují situaci a zúčastněnou emoci, skládají bez napětí (Heider). Příklady:

Za předpokladu vzájemně pozitivních emočních vztahů mezi partnery interakce vzniká tendence ke strukturální rovnováze, tj. k souladu ve významných postojích k těmže objektům. Jestliže má P podobné postoje jako S, shledává ho S sympatickým; analogicky vzniká antipatie mezi S a P, když jsou si v zásadních názorech nepodobní. S nevnímá P jen jako sociální a fyzickou bytost, nýbrž také to, že P má určité přesvědčení o X, tedy souvislost P-X. Rovnováha může být restaurována tak, že dojde ke změně mínění a věc X je viděna v jiném světle. Jestliže P prospívá S (pomáhá mu, podporuje ho atd.), pak má vyrovnaný stav za následek, že S miluje P, resp. shledává ho sympatickým, a směřuje tedy k tomu prospívat, P. Heider to nazývá „afektivní logikou“ a soudí, že gestaltistické zákony platí i v oblasti sociálních interakcí. Jedinci připisujeme určitou jednotu, avšak homogenita tohoto druhu vyplývá z gestaltistických zákonů vnímání a *princip homogeneity* platí i pro emoce, které v nás vyvolávají druhé osoby: např. obdiv a láska náleží k sobě, zatímco láska a malá úcta vůči téže osobě vytvářejí jakousi nerovnováhu.

Také v sociálních interakcích se uplatňuje *vztahový rámeček ega* jako nejvýraznější aspekt interakce; projevuje se zvyšováním hodnoty ega (evalvace) a snižováním hodnoty ega (de-

valvace). H. H. Jennings (1950) prokázal, že *oblíbenost* je funkcí uspokojování druhého. Největší uspokojení zakouší jedinec z evalvace svého ega tak říkajíc vlastním přičiněním a ovšem také tehdy, jestliže jeho ego evalvuje druhá osoba tím, že mu projevuje úctu, obdiv, něco mu umožňuje, vychází mu vstříc, chválí ho, věnuje mu čas, poskytuje mu pomoc, akceptuje ho atd. Naopak nejtíže nese jedinec devalvací svého ega, která může mít zdroj v reflexi svého vlastního jednání (pocitů studu, viny) a v chování druhých vůči němu - když je od druhých lidí zlehčován jeho práce, když je mu vyslovována nedůvěra, když je zesměšňován, podceňován, ostouzen, zahanbován, když je mu odmítána pomoc a důvěra, když se k němu druzí chovají přezíravě a neucitlivě apod. Proto jsou *evalvace a devalvace ega* nejdůležitějšími aspekty sociálních interakcí. S tím souvisejí *podmínky vzájemné atraktivit* v sociálních interakcích, tj. vzájemné přitažlivosti a sympatie. Z. Necki (1975) formuloval k problému tuto základní tezi: „Atraktivita osoby A pro osobu B je výsledkem odměn a trestů, které osoba B získala (nebo očekává, že získá) v interakci s osobou A." Atraktivita určité osoby pro sociální interakci je tedy funkcí odměn, které je schopna v interakci poskytnout. Obecně to platí pro všechny druhy atraktivit, počínaje atraktivitou sexuální (sexuálně atraktivní jsou ti jedinci, kteří svým zjevem i svým chováním slibují intenzivní sexuální zážitek) a atraktivitou duchovní konče. Existuje ovšem široké *spektrum odměn*, které si jedinci v interakci mohou poskytovat, od tělesného působení, osobní zajímavosti a příjemných způsobů chování až po způsobnost poskytovat pomoc, podporu, naslouchat, přispívat k řešení problémů a duchovnímu obohacení atd. Právě proto, že se jeden člověk stává pro jiného člověka zdrojem odměn a ten opět pro onoho, ustavuje se mezi nimi sociální kontakt a interakce. Je to tedy fenomén vzájemné výměny hodnot. A naopak, pokud chování jednoho je zdrojem trestání druhého, může se mezi oběma vytvořit *bludný kruh vzájemného trestání*, jestliže jsou, jako např. manželé, nuceni žít pospolu. Základní pohnutkou činnosti jedince je snaha získat odměnu a vyhnout se trestu; pokud se trestu nemůže vyhnout, má tendenci reagovat na trestání trestáním toho, kdo jej trestá. Základní teze o významu odměn v sociálních interakcích je doložena empiricky (Th. Newcomb, 1956,

L. Festinger, 1957, J. W. Thibaut a H. H. Kelley, 1959, G. C. Homans, 1961, J. Dollard a N. R. Miller, 1950 a další). Problémem nyní je, jaké způsoby chování reprezentují v sociální interakci odměnu a jaké trest: „Odměna je prostě pouze ten stimulus, který osoba posuzuje jako žádoucí a o nějž usiluje jako o cíl, přičemž jí slouží k uspokojení fyziologických, psychologických a naučených potřeb" (A. Lott, B. Lott, 1970). Atraktivita osoby A pro osobu B je tedy funkcí odměn, které osoba B získává od osoby A v průběhu interakce s ní, a naopak averze osoby C vůči osobě D je funkcí trestů, které osoba D uděluje v interakci s osobou C této osobě. Výzkumy byly sledovány vztahy mezi vzájemnou atraktivitou a shodou postojů, zájmů a povahových rysů a zjistilo se, že čím větší je shoda postojů, tím větší je vzájemná atraktivita partnerů interakce (D. Byrne, 1961 a další). Na začátku interakce hraje významnou roli i fyzický vzhled partnera (H. Sigall a E. Aronson, 1969), trváním interakce se váha tohoto faktoru zmenšuje, ale nikdy neztrácí zcela význam (Th. Newcomb, 1950). Čím jsou vzájemné pozitivní kontakty častější, tím větší je pravděpodobnost, že vznikne vzájemná atraktivita, přičemž ta vede zase k narůstání četnosti kontaktů (Th. Newcomb, 1950). R. F. Winch (1955) vyslovil tezi o vzájemné atraktivitě osob s komplementárními potřebami, což je evidentní i z běžných zkušeností, ale platí to jen pro některé druhy potřeb: vzájemně odměňující je např. dominance - submise. H. Sigall a E. Aronson (1969) sestavili škálu atraktivnosti, kde se jako ukazatel atraktivit objevuje i položka zkoumající míru úsilí, kterou je jedinec ochoten vynaložit na kontakt s určitou osobou (bydlící např. ve vzdálenějším místě). Z. Necki (1975) zkoumal řadu faktorů atraktivit, zejména z hlediska rozdílů mezi muži a ženami. Zjistil např., že pro ženy jsou nejatraktivnější muži s vlastnostmi signalizujícími oporu, pomoc a vřelé přijímání; atraktivita žen pro muže je komplikovaná, protože muži od svých partnerek vyžadují antagonistické vlastnosti (např. určité rysy extraverte a současně introverze a jiné vlastnosti, jejichž současný výskyt je nepravděpodobný).

Existují různé **motivy sociálních interakcí**, tj. psychologické důvody, které lidi vedou k tomu, aby vstupovali do různých interakcí. Potřeba sexuálního styku vede muže a ženy k tomu, aby navazovali kontakty a rozvíjeli

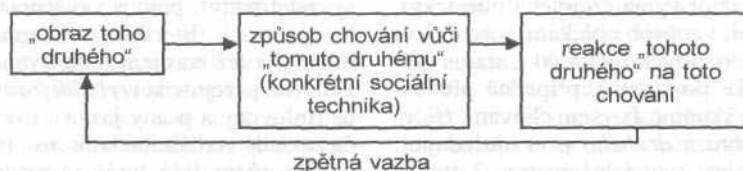
erotické interakce, práce v organizacích výrobního i jiného druhu vede k interakcím mezi spoluzaměstnanci, mezi nadřízenými a podřízenými, život v rodině k interakcím mezi rodiči a dětmi, mezi sourozenci atd. M. Argyle (1967) uvádí tyto hlavní motivy interpersonálního chování: 1. Nesociální popudy, jako je např. potřeba jídla apod. 2. Závislost, hledání pomoci, uznání, ochrany a vedení od lidí s pozicí síly a moci. 3. Afiliace, potřeba fyzické blízkosti druhé osoby, potřeba být milován, přijímán atd. 4. Dominance, potřeba vést jiné, určovat úkoly, řídit, být uctíván skupinou a mít vedoucí postavení. 5. Sexus, potřeba mít tělesný styk a intimní vztahy s osobami druhého pohlaví. 6. Agrese - útočit na jiné fyzicky i verbálně, poškozovat je a omezovat. 7. Sebeocenění („self esteem“) a ego-identita - získávat od druhých potvrzení vlastní vysoké hodnoty a zakoušet kongruenci jejich chování s obrazem, který si jedinec vytvořil o sobě samém. Motivы sociálního chování mají svou fylogenetickou i ontogenetickou historii, mohou v nich být přítomny archaické stádní tendence a rezidua ze života v tlupách. Spolehlivě je známo, že lidé ve stavu úzkosti vyhledávají přítomnost jiných (H. Schachter, 1959) a že se již u dítěte útlého věku objevuje sociální závislost jako *potřeba sociálního kontaktu* s matkou, která se později rozšiřuje i na jiné blízké osoby a která se projevuje tím, že děti vyžadují přítomnost matky, vyžadují pozornost rodičů, jejich blízkost, tělesný kontakt s nimi. Později se však vyvíjí *konflikt dependence a asertivity*, snaha osvobodit se od závislosti a prosazovat se, nebýt omežován a nemuset se podřizovat nepřijemným povinnostem, snaha, která však nebývá vždy převedena v odpovídající jednání. Později se také uplatňuje *motiv výkonu* (D. C. McClelland, 1953 a další) jako neukojitelná touha po dosažení úspěchu („jít nahoru“), snaha předvést výkon v nejširším slova smyslu a pocítit úspěch z dosaženého výkonu; znamená také

potřebu dosáhnout uznání a obdivu u druhých a mít i ve vědomí druhých vysokou sociální hodnotu, která je však v jednání orientovaném na výkon u některých lidí tlumena strachem z neúspěchu.

Sociální percepce je důležitou úvodní složkou vlastní sociální interakce je, tj. vzájemné vytváření „obrazu toho druhého“, vzájemná laicky psychologická interpretace. V termínech sociální motivace se odpovídá na otázku, *p r o č* lidé vstupují do sociálních interakcí, v termínech sociálních technik se odpovídá na to, *j a k* se vůči sobě chovají, přičemž toto „jak“ je podstatně určováno tím, jak se vzájemně vnímají: člověk se vůči druhému člověku chová v podstatě podle toho, jaký obraz si o něm učinil, což je právě funkcí sociální percepce. Reakce „toho druhého“ na chování subjektu, vyplývající z obrazu, který si subjekt o partneru interakce vytvořil, pak tento obraz - a s ním i chování, které z něho vyplývá - upevňují, nebo korigují. Odhadne-li např. muž určitou ženu jako lehce přístupnou a chová se k ní podle toho, může být toto chování akceptováno, nebo jen z části, anebo zcela odmítnuto. V tomto smyslu je sociální percepce klíčovým aspektem každé sociální interakce, jak naznačuje schéma uvedené dole na stránce.

Sociální percepce vychází z *kategorizace osob*, která jde za hranice pouhého vnímání: subjekt sociální percepce na základě toho, co na svém partneru vnímá (jeho vzezření a chování), „jde“ za vnímané a činí si určité představy o jeho úmyslech, povaze atd. V tomto smyslu tzv. *obraz toho druhého* zahrnuje i nevnímání charakteristiky partnera, jako jsou např. výše naznačené úmysly, a je to v podstatě laický psychologický, resp. psychodiagnostický obraz. Vychází z apriorní kategorizace založené na zobecnění dosavadních sociálních zkušeností, přičemž toto zobecnění vychází jak z fyzických, tak i ze sémantických znaků partnerů interakce. Obraz „toho druhé-

Sociální interakce

ho" proto bývá často velmi subjektivistický a plný omylů, které vycházejí z různých efektů sociální percepce, jako je např. efekt prvního dojmu či tzv. haló efekt, a zejména pak z nesprávné generalizace, kdy se z jediného projevu usuzuje na trvalou vlastnost, a z „laické logiky“, kdy se z přítomnosti jedné vlastnosti neprávem usuzuje i na přítomnost jiné vlastnosti (např. ze sympatického vystupování na důvěryhodnost, z inteligence na slušnost či mravnost apod.). Se sociální percepcí se spojuje *atribuce* vycházející obvykle z prvního dojmu, tj. připsování určitých vlastností druhé osobě podle určitých schémat (např. podle její fyziognomie, sociálního státu apod.). Důležitým aspektem je také *srovnávání sociálních států* subjektem interakce (stojí-li „druhý“ na společenském žebříčku výše nebo níže) a atribuce sociální moci (zda druhý může či nemůže udílet subjektu odměny a tresty). Podle E. F. Muellera a A. Thomase (1974) se v sociální percepci uplatňuje určitá *organizace vnímání*: 1. Vnímání se organizuje kolem vnějšího zjevu a povrchových kritérií. 2. Je určena centrální vlastnost a její bezprostřední implikace jsou brány jako dané. 3. Osoba je zobrazena jako vzorec k sobě se hodících vlastností. 4. Osoba je vnímána jako komplexní struktura, která zahrnuje také inkongruentní (neslučitelné) znaky a protiklady. Přitom se podle uvedených autorů objevují *rozdíly mezi vnímáním člověka a fyzického objektu*, z nichž největší je ten, že lidi prožíváme jako svérázná centra jednání, jejichž jednání plyne z intencí, které jim přisuzujeme; dále je to metaforická generalizace (např. plné rty poukazují na smyslnost - rty slouží k líbání, tedy plné rty = plný erotický život). Dále se zde uplatňují *stereotypy* (kategorizace podle vnějších znaků určitých minorit, např. „cikán“, s nimiž jsou spojovány určité hodnotící standardy, často iracionální, např. „krade“, „je proradný“ atd.). Uplatňování sociální percepce v užívání sociálních technik pak lze chápat jako testování hypotéz o druhém člověku, které jsou jeho reakcemi plně nebo jen zčásti potvrzovány, či vyvraceny. Za základní klíče sociální percepce se považují výraz (zejména mimický), vzezření (např. i způsob oblékání), obsah řeči a její forma (co člověk říká a jak), status (socioekonomické postavení), případně příslušnost k etnické skupině a ovšem chování. *Hlavní dimenze obrazu druhého* jsou následující: 1. sociálně dobrý - sociálně špatný, 2. inteli-

gentní - neinteligentní, 3. silný - slabý, 4. aktivní - pasivní, 5. vřelý - chladný. Za základní akcent obrazu pak lze pokládat sympatii, antipatii a lhostejnost. Základním znakem sociální percepce je tzv. *alterace identity* - tíž povahový rys, resp. tíž projev chování, je různými lidmi různě interpretován; např. plačící muž může být ženou A pokládán za citlivého, ženou B za změkčilého. Někdy je tento jev nazýván meta-identitou (tj. identitou subjektu pro druhého člověka). Dále se objevuje tzv. *metaperspektiva*, obraz, který si druhý člověk vytváří o mně: „Mám tě rád, nevím, sice, zda ty mne máš rád, ale vím, že ty víš, že tě mám rád, a nevím, zda ty víš, že já nevím, zda ty mne máš rád.“ V sociální percepci se vždy uskutečňuje *srovnávání s podobnou osobou*, které je východiskem již zmíněné generalizace a na ní založené kategorizace; hraje tu roli nejen podobnost fyzická, ale i podobnost chování. Konečně se v sociální percepci uplatňují některé *obecnější tendence ve vnímání osob*: 1. Projekce vlastních pocitů a motivací, zejména těch, které jsou dezaprobovány, např. lakota, slídilství, závist atd.; takové vlastnosti jsou připisovány jiným, což slouží obraně ega. 2. Emocionální zaujetí a jeho deformující vliv, a to v obou směrech: milované osoby v pozitivních vlastnostech nadhodnocujeme a v negativních podhodnocujeme, nemilované naopak. 3. Generalizace obrazu sebe sama: pozitivně vnímáme zejména ty osoby, o nichž se domníváme, že se nám nějak podobají psychicky (generalizace sebelásky).

Sociální komunikace. V sociálních interakcích, „nelze nekomunikovat“ (E. F. Mueller a A. Thomas, 1974), tj. něco nesdělovat: komunikace je sdělování určitých informací, a to nejen prostřednictvím mluvené řeči (jazyka), ale také prostřednictvím „řeči těla“ (nevědomých výrazových pohybů prozrazujících určité intence a tendence) a chování vůbec. Motivace subjektu pro komunikaci je orientovaná buď na sebe sama (např. dotaz na informaci), nebo na druhého, jeho potřeby atd. Sociální význam komunikování je zásadní, umožňuje vzájemné porozumění, kontakt na dálku (dopisy, telefonáty), přenos zkušeností z generace na generaci (literatura). Komunikace však může být též zdrojem obtěžování a frustrace. Důležitá je zejména *verbální forma komunikace* (mluvený a psaný jazyk), uskutečňující se na základě verbálního konsensu (s týmiž slovy spojují různí lidé tytéž významy), který je

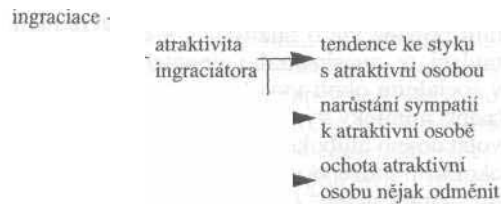
ovšem jen relativní. Slovní sdělení jsou doprovázena metakomunikativními činiteli (tón, kterým je něco sdělováno, situační kontext, doprovodný výraz - např. ironický výrok s úšklebkem) (—> Řeč). Rozlišuje se *denotativní a konotativní význam*; první znamená to, co slovo objektivně označuje, druhý vše, co se s užitým slovem asociuje, tedy i jeho subjektivní význam. Sdělovaná informace má tedy designát (předmět), denotativní význam a konotativní význam. Sdělování jsou obvykle redundantní (nadbytečné, opakující se informace) a vyznačují se určitou symetrií nebo asymetrií (to je případ člověka, který více mluví a méně naslouchá), jakož i určitým emotivním akcentem, vyjádřeným např. tónem hlasu. Tak může vznikat určitý sémantický a výrazový kontrast, který však sdělovaný obsah spíše zdůrazňuje, jako např. ironicky vyslovená prosba: „Byl byste tak laskav a vykašlal se na to?“ Tzv. *nonverbální komunikace* užívá jako prostředky sdělování různé způsoby chování, např. gesta, mimický výraz atd. Mezi její formy patří také *pohledy*, které mají význam zpětné vazby (komunikátor si jimi ověřuje účinek svého sdělení na komunikanta), ale také výzvy nebo odmítnutí kontaktu, podtržení určitého sdělení („dělání očí“ apod.). Pohled může vyjadřovat oddanost, nenávist, odevzdanost, lítost, pohrdavost, zájem atd. V Itálii a jinde se věří v tzv. zlý pohled, který může uhranout, přinést neštěstí. Různé pohledy mohou vyjadřovat různé sociální postoje:

- rychlý pohled se sklopením očí důvěra,
- pohled s pomalým klopením očí stud nebo rozpaky,
- odvrácený pohled (komunikace z boku) odmitání,
- upřený pohled s přimhouřenými očima hrozbu či nenávist.

Funkcí komunikace je sdělování; u komunikátora (sdělujícího) má funkci výrazovou (vyjadřuje nějaký jeho stav), u komunikanta (osoby, jíž je něco sdělováno) má funkci apelu (výzvy k něčemu) nebo informaci čistě kognitivní, non-imperativní povahy. Otázka má často povahu výzvy, výzva může mít formu akcentovaného oznámení. Verbální a non-verbální formy komunikace se často doplňují.

V sociálních interakcích používají lidé různé **sociální techniky**, tj. různé způsoby chování, jimiž by kontrolovali smýšlení a jednání druhých osob tak, aby dosáhli určitých záměrů. Tyto techniky souvisejí s tzv. sociálními

kompetencemi či způsobilostmi účinného sociálního chování, ale nejsou s nimi totožné, neboť jsou to v podstatě jako návyky fixované taktiky působení na druhé. V technice je vždy obsažen úmysl něčeho dosáhnout, ve způsobilosti může být obsažena jen větší či menší vhodnost daného jednání v dané sociální situaci. Základní postulát všech úspěšných technik v sociální interakci formuloval již D. Carnegie (1938): „Vždy dbejte, aby se druhý cítil důležitým... Vzbudte v druhém pocit, že je důležitou osobou.“ Lze tak podle autora předejít mnoha konfliktům a trestům. S tím souvisejí i druhé dva postuláty úspěchu v interakci: „Buďte moudřejší než jiní, ale neříkejte jim to a nedávejte jim to najevo.“ Jednou z nejosvědčenějších sociálních technik je tzv. *ingranciace* (zavděčování se), založená na lichocení (E. Jones, 1964); kdo lichotí druhému, zavděčuje se mu, tím získává jeho oblibu a může tak leccého dosáhnout. Nesmí však být odhalen jako ingraciátor (lichometník). Ingraciace je založena na velmi působivé taktice: dokazovat druhému, jak je báječný; obdivu a projevu uznání se člověk nikdy nenasytí. Zavděčit se můžeme druhému člověku i nějakou pomocí, ingranciace je však určitým druhem podvádění, které je zcela účelové. Objevuje se tu následující sekvence událostí:

Ingraciace se dosahuje následujícími způsoby: 1. Konformismem (manifestuje se shoda s míněním objektu ingranciace; když však tento objekt zaujímá vyšší status, hrozí nebezpečí odhalení, a proto nevěrohodně působí rychlý a bezvýhradný souhlas, vhodné jsou projevy nesouhlasu v bezvýznamných věcech). 2. Zvyšováním hodnoty objektu ingranciace, kterému se komunikuje výrazný obdiv („vaše vystoupení bylo fantastické“) současně se vzbuzováním dojmů, jako by tento obdiv sdíleli všichni. Zvláštním případem jsou ingranciátoři, kteří z vad své oběti dovedou učinit přednosti. Vliv se zesiluje, když se podtrhují ty vlastnosti partnera, na něž sám aspiruje, ale o nichž současně pochybuje, že je má (např. že

vypadá stále mladistvě), případně užitím srovnání s vysoce postavenou osobou. 3. Tzv. autodepreciací, sebesnižováním ve vztahu k objektu ingratiace (např. „chtěl bych být tak statečný jako vy, já jsem slaboch“). Zvláštní formou sociální techniky je *autoprezentace*, tj. vlastně jakási forma autoreklamy, vyzdvihování určitých předností („já bych nedokázal nikoho podrazit“ apod.). B. Wojciszke (1986) soudí, že autoprezentace je jednou z „nejčastěji aktivizovaných mentálních struktur“ a E. Goffman (1956) věnoval tomuto fenoménu zvláštní monografii a vytvořil jeho teorii. Jejím východiskem je postulát, že v každodenním životě se lidé chovají jako herci na jevišti a že sociální život vůbec je velké divadlo, v němž se uplatňují „dramaturgická pravidla“, tj. určité principy inscenace. Jedinec se snaží kontrolovat chování těch lidí, kteří mají pro něj význam; děje se to snahou „definovat situaci“, do níž s nimi vstupuje. Jedinec usiluje o více či méně vědomou prezentaci tak, aby vyvolal určitý dojem, a toto úsilí se časem fixuje v životní styl, v určitý druh sebestylizace. Uskutečňuje se to ve dvou rovinách: v podnětech, které podává („gives“), a v podnětech, které vyvolává („gives off“). První se týká komunikace v tradičním smyslu, tj. sdělování určitých informací, v druhé jde o činnosti, které zdánlivě neslouží emisi informací. V prvním případě jde o falzifikaci, v druhém o simulaci, o „quasiteatrální činnosti“, které mají v sociálním okolí vyvolat určitý obraz aktéra (např. mimický výraz a chování, které má vyvolat dojem hlubokého myslitele). Za určitých okolností může však takový „herec“, tak říkajíc, „ztratit glanc“ (např. v afektu) a pak ukázat svou pravou tvář. Když se jedinec ocitne v ego-angažované sociální situaci, snaží se ji definovat tak, aby u druhých vyvolala určitý dojem: „Někdy se jedinec chová způsobem hluboce vypočítavým, chovaje se určitým způsobem jen proto, aby na jiné učinil určitý dojem, který nejjistěji vyvolá takovou reakci, jakou by chtěl získat. Někdy jedinec kalkuluje, jak je povinen jednat, nejsa si toho plně vědom. Někdy se jedinec chová určitým způsobem cíleně a vědomě, ale hlavně proto, že mu to ukládá tradice skupiny, společenská pozice, a nikoli proto, že chce vyvolat určitý typ reakce (jiný než jen obecnou akceptaci nebo pochvalu) u těch, kteří podlehlí dojmu, který vytvořil ...“ (Goffman). Různí účastníci téže situace se ovšem mohou pokusit definovat či

projektovat ji svým způsobem, tedy také neshodně, přičemž může vzniknout „interakční modus vivendi“ mezi osobami v dané situaci, tj. jakési respektování těchto projekcí, pokud nevyvolávají napětí a neohrožují jejich zájmy (to je případ chování lidí při party, kde se vzájemně akceptují různé osobní exhibice). Goffman (1959) uvádí, že „společnost je organizována takovým způsobem, že jedinec mající určité společenské znaky má morální právo očekávat, že jej druzí budou odpovídajícím způsobem hodnotit a pojmát... jedinec, který implicitně nebo explicitně signalizuje vlastnictví nějakých společenských znaků, je povinen být skutečně tím, za koho se vydává“, neboť vyvíjí na jiné morální tlak a „partneři interakce potvrzují, že je jedinec uvědomil, kým je a jak jsou povinni se k tomuto ‚je‘ postavit“. Druzí pak reagují tím, co nazýváme společenský takt. Pojem interakce lze podle Goffmana nahradit pojmem setkání („encounter“). Taková setkání mají povahu určitých her či rituálů a Goffman cituje R. Ezru-Parka (1950), který napsal: „Každý vždy a všude, více či méně vědomě, hraje nějakou roli... právě v těch rolích se navzájem poznáváme a poznáváme i samy sebe“. Proto, pokračuje Ezra-Park, „maska je naším nejpravdivějším já, tím já, kterým toužíme být“, role se stává naší druhou přirozeností a integrální částí naší osobnosti. To, jak se subjekt v každodenním životě prezentuje, je jeho *fasáda*, „je to ta část činnosti jedince, která nezměněně funguje po celou dobu jeho trvání, dodávajíc pozorovatelům definici situace“; jsou to „standardní prostředky výrazu, který jedinec záměrně nebo mimovolně používá v průběhu své činnosti“ („performance“ - Goffman tím rozumí činnost jedince jako herce, tedy herecký výstup). Součástí tohoto hereckého výstupu jsou různé dekorace (např. luxusní nebo exotické předměty), insignie (symboly státu, jako např. bílý plášť, zlaté plnicí pero) atd. Fasáda se institucionalizuje jako „soubor abstraktních stereotypních očekávání“, získává smysl a stává se trvalou „kolektivní představou“. Rada psychologů pojímá *sociální interakce jako druhy her* modelujících určité sociální konflikty (teorie her jako model procesů rozhodování), nebo jako druhy her ve specifických situacích, např. tzv. sexuální hry jako „mnohé formy předstírané lásky“ apod. (E. Berne, 1970). Radu podstatných podobností mezi sociálními interakcemi a hrami v nejširším smyslu shledávají také

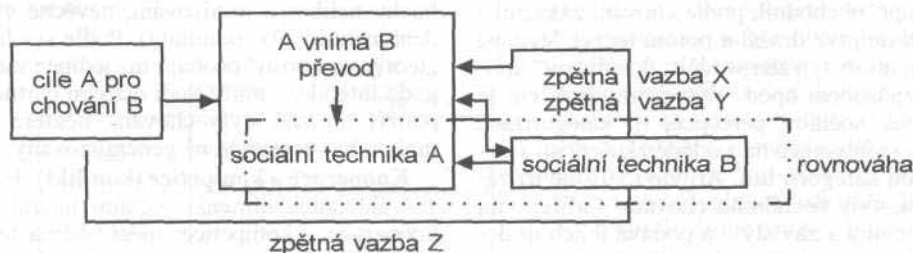
M. Argyle a M. Hendersonová (1985): hry mají svá pravidla stejně jako sociální interakce, a stejně tak mají své strategie.

Sociální kompetence. V interpersonálních interakcích se uplatňuje *sociální obratnost* („sociál skill“ - M. Argyle, 1968), tj. způsobilost vést a rozvíjet určitou smysluplnou interakci, která je analogická motorickým dovednostem při nějaké pracovní nebo sportovní činnosti. Účastník interakce sleduje nějaký konkrétní cíl, např. získat informace, vést rozhovor, získat partnera, koordinovat práci, pobavit někoho apod. Stejně jako při pohybové činnosti také zde jde o rychlou a přiměřenou reakci, o rychlé vyhodnocení zpětných vazeb, o správné rozhodnutí, o správný výběr vhodné sociální techniky, resp. strategie postupu atd. Sociální psychologové vypracovali řadu pravidel pro správné vedení interakcí nejrůznějšího druhu. Např. když něco vyžadujeme, je nutné použít „psychický olej“ - různé zdvořilostní fráze, které partnera interakce vyladují pro spolupráci; jiná pravidla se týkají problému, jak udržet komunikaci, jak vyvolat a udržovat zájem, jak vytvořit s druhou osobou těsný vztah atd. Obecně se osvědčuje vřelý, přátelský způsob jednání s druhým člověkem, doprovázený úsměvy a ve vhodných chvílích pohledem do očí, jednání s druhým jako s rovnocenným a odstraňování sociálních bariér, ustavení jednoduchého a klidného vzorce interakce, nalézání společných zkušeností a zájmů, projevování sympatie k partnerovi, naslouchání mu. Sociální obratnost je způsobilost kontrolovat danou sociální interakci. Již L. L. Thurstone (1928) použil v tomto smyslu pojem *sociální inteligence* pro označení způsobilosti řešit účelně různé sociální problémy. E. L. Thorndike (1920, 1928) poukázal na to, že sociální inteligence je specifickým jevem, relativně nezávislým na obecné inteligenci:

obecně vysoce inteligentní lidé nemusí mít vysokou sociální inteligenci. Jde v ní totiž o specifické způsobilosti a existují různé druhy specifické sociální inteligence (např. učitele, prodavače, manažera atd.). Sociální inteligence má dvě na sobě poměrně nezávislé složky: percepční (způsobilost poznávat druhého člověka a zvolit vhodný způsob chování vůči němu, respektující poznané zvláštnosti) a akční, behaviorální (vlastní způsob sociálního chování realizujícího určitou intenci subjektu). Mnozí lidé vědí, co by měli v určité situaci učinit, aby v interakci nedošlo k poruše, aby získali to, co chtějí získat, aby vyvolali určité změny v chování partnera atd., ale nejsou vždy s to jednat podle toho pro přítomnost určitých osobních bariér (např. masivní introverti nejsou vždy schopni jednat uvolněně a dostatečně otevřeně). Jindy nejsou lidé s to vyvinout dost trpělivosti a udržovat rovnováhu mezi vlastní a cizí sociální technikou atd. Argyle podal následující *model sociální obratnosti* (dole na stránce).

Ke specifickým sociálním způsobilostem patří např. motivování partnera interakce k určité činnosti, redukce jeho úzkosti a defenzivnosti, ale patří sem např. i schopnost prodavače upoutat zájem zákazníka o zboží, „umění prodávat“, povzbuzovat, překonávat rozpaky druhého i své vlastní, dostat se z „prekérní“ situace, navázat a rozvinout kontakt atd. Příležitostně se sociální způsobilosti nazývají také sociální kompetence, ale tento pojem obvykle zahrnuje určité profesionální způsobilosti. Zda existuje obecný faktor sociální kompetence, není spolehlivě známo (Argyle); jsou lidé, kteří dovedou vést vtipný rozhovor, ale neumějí vést pracovní poradou, a naopak, jsou dobří prodavači a psychoterapeuti, učitelé s dobrým pedagogickým taktem, vynikající tzv. společníci, kteří jsou v rozpa-

Model sociální obratnosti

cích ve styku s malými dětmi atd. Existuje patrně více druhů sociální inteligence a byly zjištěny i značné rozdíly v sociálních vztazích mužů a žen: ženy jsou více afiliativní a závislejší, muži více dominantní a agresivní (to je však zpochybňováno), ženy podléhají více sociálnímu tlaku než muži, ale jejich sociální percepce jsou v průměru lepší (dovedou lépe odhadovat druhé lidi než muži). Důležitým aspektem sociální interakce je *tělesný kontakt a fyzická distance*. V různých kulturách existují různé formy arobovaného tělesného kontaktu vyjadřující přátelství, úctu atd. (podávání a líbání ruky, objímání, hlazení, poplácávání po ramenou; podání ruky se ale např. někde pokládá za projev neslušnosti). Existuje „tělo pro matku“, „tělo pro přítele stejného pohlaví“, „tělo pro erotického partnera“, tj. různé arobované zóny tělesného dotyku; v neerotických vztazích jsou těmito místy dotyku paže, ramena a hlava, v erotických vztazích jsou to intimní části těla, jejichž stimulace vyvolává sexuální vzrušení, tzv. erotogenní zóny (u žen např. prsy, vnitřní strana stehen, hýždě a další). Zaujetí fyzické blízkosti k partnerovi interakce poukazuje na určitý stupeň důvěrnosti, avšak jen ve spojení s pohledem (proto se lidé namačkají na sebe ve výtlahu nebo v metru na sebe nedívají). Každý člověk má tzv. osobní bariéru, jejíž náhlé prolomení, např. těsným přisednutím si nebo nakloněním se, působí rušivě a vyvolává nejistotu a neklid postižené osoby. Fyzická vzdálenost od 60 do 90 cm od těla je tzv. osobní distance, od 20 do 60 cm je to intimní distance. M. Argyle (1968) rozeznává *obecné styly sociálního chování*, tj. určité vzorce sociálních behaviorálních strategií, které mají pohybové, řečové a výrazové komponenty. Za *strategie chování* pokládá Argyle „sociální techniky které se užívají při speciálních příležitostech nebo při sledování zvláštních odpovědí druhých osob“ a zdůrazňuje jejich značnou závislost na zpětné vazbě. Mohou být více či méně uvědomělé. Např. obchodník podle chování zákazníka nabízí nejprve dražší a potom teprve levnější zboží; určitý typ žen svádějí „donchuáni“ určitým způsobem apod. Výchozím činitelem je tu vždy sociální percepce, tj. kategorizace partnera interakce na základě zkušeností s podobnou kategorií lidí. Argyle rozlišuje tři základní styly sociálního chování - afiliativní, dominantní a závislý - a podává jejich následující kombinace:

Jednotlivé styly sociálního chování lze stručně charakterizovat takto:

- *Dominantní styl*: jedinec se snaží ovládnout situaci a prosadit se, což je kombinováno s vyšší či nižší úrovní afilience (laskavostí nebo hrozbou); dominantní jedinec nařizuje, přerušuje ostatní v řeči, svůj mluvný projev může vést v důvěrném tónu, hlasitě, rychle a přesvědčivě, má pozorný výraz ve tváři, ale neusmívá se, kontroluje a určuje předmět konverzace, dává najevo převahu.

- *Afiliativní styl*: vysoká úroveň se vyznačuje vřelostí, projevy přátelství, laskavým tónem hlasu, úsměvem, nabízením pomoci, ustavením fyzické blízkosti, konverzaci o osobních tématech; nižší úroveň se vyznačuje výše uvedenými projevy vystupujícími ve slabší míře a s menší osobitostí a přesvědčivostí, což může vynívat formálně a cizí.

- *Závislý (dependenční styl)*: vyznačuje se projevem podřízenosti, souhlasu, obdivu, úslužnosti, uctivosti, žádostí o pomoc a radu, pokorou, neustálým přitakáváním („ano, ano, ano...“).

- Kromě toho lze rozlišit ještě *agresivní styl* (útočnost, kritizování, výtky, užívání hrozeb, podrážděnost, nevraživost, vztahovačnost, výbuchy nelibosti, ironizování, nevěcné výtky, demonstrace síly, odmítání). Podle své laické „teorie osobnosti“ osoba, s níž jedinec vstupuje do interakce, může vůči různým partnerům používat různé styly chování, některé však mohou být nepřiměřeně generalizovány.

Kooperace a kompetice (konflikt). Jednou ze základních dimenzí sociální interakce je kooperace - kompetice; mezi oběma těmito póly je apatie; extrémním případem kompeti-

ce je konflikt, mírným stupněm je soutěživost, takzvaně zdravá. Kooperativní vztahy se uskutečňují na základě společných cílů, projevují se vzájemnou podporou a předpokládají vzájemnou důvěru. Mohou existovat i bez vzájemné hlubší citové angažovanosti, např. jako kooperativní pracovní vztahy - lidé mohou spolu kooperovat, aniž by se museli milovat, musí však věřit jeden druhému. Společný cíl znamená očekávání společné odměny a je spojen s vědomím, že odměnu je možné získat vzájemnou podporou a pomocí: oba usilují o totéž a oba získávají, mohou se na sebe spolehnout. Kooperaci se vyznačuje dobré manželství, milenecké vztahy založené na vzájemné lásce, vztahy rodičů a dětí, ale i přátelské vztahy a pracovní týmy. Naproti tomu kompetitivní vztah je poznamenán odlišnými zájmy, konkurencí nebo alespoň soutěživostí, avšak bez zvláštní zášti. Je to v podstatě boj o něco, resp. zápas s používáním agrese, boj proti druhému (boj o něco nemusí vždy znamenat agresivní boj proti druhému, v němž se usiluje o vlastní vítězství a porážku druhého, po němž poražený podává vítězi ruku, tj. svou povahou sportovního vítězství; může se chápat jako nepřátelství, touze po pokoření nebo zničení druhého - v tomto boji nejde o protivníka, ale o nepřítele). V kompetitivních interakcích konfliktního typu se proto používají takové strategie, jako je přelstění druhého, podvádění, využívání příležitosti k zasazení úderu, poškozování, poranění, čeká se na chybu druhého, jeho chyby jsou dramatizovány, objekt konfliktního vztahu je deformován vnímáním (jeho dobré vlastnosti jsou zpochybňovány nebo podceňovány, naopak špatné vlastnosti jsou nadsazovány, dochází k potyčkám, někdy i ke rvačkám, ke vzájemnému osočování a devalvacím). Konflikty se vyznačují bludným kruhem vzájemného trestání, nenávisti a nepřátelstvím.

„Věžňovo dilema“:

		osoba B	
		lež	přiznání
osoba A	lež	-1 / -1	-5 / 0
	přiznání	0 / -5	-3 / -3

„Věžňovo dilema.“ Je to sociální psychologicky vytvořený příklad možnosti kooperativního rozhodování, které je výhodné pro oba partnery vztahu, pokud je založené na důvěře. Dvě osoby jsou podezřelé ze stejného deliktu a jsou odděleně vyšetřovány. Vyšetřující soudce každé z nich sdělí toto: Jestliže se jeden z vás k činu přizná a druhý ne, bude ten, kdo se přizná, osvobozen a druhý dostane zvlášť těžký trest.

Přiznají-li se oba, dostanou oba trest střední výměry a budou-li oba lhát, čeká je oba jen lehký trest. Možnosti dané oběma podezřelým (vězňům) lze vyjádřit maticí (čísla znamenají léta vězení), kterou uvádíme dole na stránce. Každý z vězňů má dvě alternativy chování - lhát, nebo se přiznat, přičemž lež má trestní alternativy -1 a -5, zatímco přiznání má alternativy 0 a -3 (tedy příznivější bilanci). Zdá se tedy, že je lepší zvolit druhou alternativu s příznivější bilancí, bereme-li ohled jen na sebe. Avšak co udělá druhý? Zapře-li čin a my se přiznáme, dostane nejvyšší trest. Avšak může to být také naopak, jestliže my čin zapřeme a druhý se přizná. Zvolí-li A horší alternativu (lež), je to kooperativní chování; zřekne se nejvýhodnějšího zisku, aby umožnil lepší zisk i druhému. Tento lepší zisk pro oba však předpokládá, že budou oba uvažovat stejně, tj. budou brát ohled na druhého a mít k sobě vzájemnou důvěru (tedy že jeden druhého „nenechá ve štychu“). V příkladu se objevuje jednak racionální egoistická alternativa (A se přizná a získá největší možnou výhodu), jednak kooperativní obětavá alternativa (A se nepřizná, zvolí alternativu horší, ale výhodnou pro oba). Kooperativní jednání je tedy založeno na několika předpokladech: 1. na oboustranné důvěře, 2. na připravenosti k oběti a riziku, 3. na rezignaci na egoistický zisk (maximální osobní prospěch). V praxi však lidé volí tuto kooperativní obětavou variantu jednání jen zřídkakdy.

Prosociální jednání (altruismus). Jde o jednání ve prospěch druhé osoby, často spojené i s osobní obětí; vystupuje buď jako součást kooperace, nebo tehdy, když lze za kooperaci očekávat vysokou odměnu a za nekooperaci trest (A. Rapoport a M. A. Chammah, 1965). Existují různá vysvětlení altruistického či prosociálního jednání, kdy lidé jednájí ve prospěch druhé osoby, anebo celé malé či velké skupiny (rodiny, národa

apod.)- Experimenty prokázaly, že např. děti předškolního věku jsou ochotny vzdát se něčeho atraktivního ve prospěch „chudých“ dětí, když pozorují, že to učinila modelová osoba; jde zde o učení na základě modelu či pozorování (J. Grusec, 1972). Také dospělí jsou ochotni pomoci, když viděli, že pomoc byla odměněna (D. Aderman a L. Berkowitz, 1970). Avšak velmi záleží na situaci; lidé vykazují altruismus, když to pro ně má významné pozitivní důsledky, např. když jejich prosociální jednání má vliv na jejich hodnocení pozorovatelem (L. Berkowitz a R. L. Daniels, 1963). Pohotovost k pomoci však klesá za přítomnosti dalších osob, což se vysvětluje „dělením odpovědnosti“ (B. Latané a J. M. Darley, 1970); byly zjištěny drastické případy neúčinnosti vůči druhým lidem, kteří se nacházeli ve stavu nouze a ohrožení. Ačkoli byla provedena řada výzkumů k problematice „pohotovosti k pomoci“, což je alternativní název pro prosociální jednání, nepřinesly zatím jejich výsledky jednotnější teorii. Poukazuje se na vliv určitých dimenzí osobnosti (starostlivost, „mateřskost“, schopnost soucitu), ale to zase ponechává otevřenou otázku, co je to např. schopnost soucitu apod. J. P. Rushton, R. D. Chrisjohn a G. C. Fekken (1981) usuzují z určité konzistence prosociálního chování na „altruistickou osobnost“, avšak H. E. Liick (1987) toto pojetí zpochybňuje a soudí, že klasickými teoriemi učení je pohotovost k pomocnému chování těžko vysvětlitelná. Rovněž pokus vysvětlit prosociální chování gestaltisticky pojatým motivačním konceptem „promotivní tenze“, pomoc vyžadující napětí, jak se o ně pokusil H. A. Hornstein (1972), je diskutabilní. Novodobé dějiny lidstva jsou plny hrůzných případů zvěle, násilí a krutosti (bolševismus, nacismus) a sociální psychologové se pokusili zkoumat fenomén krutosti. Pověstné jsou v tomto smyslu *experimenty s poslušností* S. Milgrama (1963), který chtěl psychologicky vysvětlit počínání těch, kteří se dopouštěli zvířeckých ukrutností a masových vražd a nebyli nepochybně všichni sadisty. Zkoumal, jak se chovají osoby, na nichž se požaduje, aby způsobovaly bolest neznámým lidem. Pokusné osoby měly možnost udělovat elektrické šoky v napětí od 15 do 415 voltů neznámým pokusným osobám s tím, že to přispívá k učení těchto osob, jak jim sdělil experimentátor, který jim později dával pokyny ke zvyšování síly šoku. Učící se pokusné osoby re-

agovaly na udělování šoků, které se ve skutečnosti nekonalo, předstíranými bolestmi, protesty a žádostmi o přerušení experimentu. Tzv. naivní, tj. vlastní pokusné osoby použily v průměru šoku o hodnotě 210 voltů (u kontrolní skupiny to bylo jen 45 voltů); celá jedna čtvrtina osob použila šoku o hodnotě 375 voltů, ačkoli to bylo již životu nebezpečné a při použití 300 voltů již učící se osoby nereagovaly, předstírajíce bezvědomí (ze čtyřiceti osob kontrolní skupiny použily šok takové síly jen dvě osoby). Výsledky, které byly naprosto neočekávané, lze vysvětlit vlivem autority, přenesením odpovědnosti jedince na autoritu, což může vést ke slepé poslušnosti. Tento *vliv autority* potvrdily i další experimenty, které Milgram provedl se dvěma typy představených experimentátorů; jeden byl renomovaným vědcem ze slavné americké univerzity v Yale, druhým byl vědec pracující v poněkud „obskurních“ podmínkách. Prvnímu „podlehlo“ 65 %, druhému 48 % pokusných osob. Největší vliv měl vědec, když udílel pokyny telefonem, omezil se jeho vliv jen na 25 % pokusných osob, přičemž některé z nich „podváděly“, tj. udělovaly šoky o nižší hodnotě. Podléhání autoritě je druhem *reakce na sociální vliv*; podle E. Aronsona (1972) jsou těmito reakcemi poslušnost, identifikace a internalizace (interiorizace, zvnitřňování). 1. Poslušnost (člověk se podrobuje, aby se vyhnul trestu nebo získal odměnu, ale také proto, že podléhá vlivu autority). 2. Identifikace (jedinec se ztotožňuje s jiným člověkem a napodobuje ho, protože se mu obdivuje; tím se zvyšuje jeho sebehodnocení; od poslušnosti se identifikace liší tím, že jedinec věří v hodnoty, které přejímá). 3. Internalizace (je nejtrvalejším a nehlubším důsledkem sociálního vlivu; internalizovaná hodnota je v chování realizována bez vnějšího tlaku, jednání je vnitřně kontrolováno přesvědčením o jeho správnosti a je resistantní vůči vyhasínání). U poslušných osob v Milgramových experimentech se nicméně našly některé výraznější osobnostní charakteristiky: byly to osoby méně vzdělané, zaměřené na techniku a mechaniku spíše než na sociální povolání, spíše mladší a s vysokým skórem autoritarismu (zastoupení mužů a žen bylo stejné); tyto osoby měly v průměru o dost nižší hodnotu sociální inteligence než neposlušné osoby.

Interpersonální postoje. V průběhu sociálních interakcí se u jejich účastníků vytvářejí postoje jednoho vůči druhému. Postoj je psychický vztah s třemi komponentami - poznávací, citovou a snahovou, který tak vyjadřuje hodnocení určitého objektu, v tomto případě jiného člověka, subjektem (—» Postoje). Interpersonální postoje se vytvářejí na základě vzájemného odměňování a trestání, což souvisí se vzájemným uspokojováním potřeb osob zúčastněných na interakci (K. Skarzyńska, 1976). Jestliže jsou v průběhu interakce uspokojovány potřeby obou partnerů, vytvářejí se mezi nimi pozitivní postoje (vztahy). Zdůrazňuje se zejména význam komplementárních potřeb (R. Winch, 1954), jako jsou např. dominance jednoho a submise druhého partnera interakce. Východiskem interpersonálního postoje je *hodnocení partnera interakce*, které vyúsťuje v určitý výsledek, postoj. V důsledku socializace a sociálních zkušeností se vytvářejí vztažná schémata, akceptované a neakceptované kategorie; informace o partneru interakce získané v jejím průběhu porovnává subjekt s těmito kategoriemi a partnera interakce kategorizuje, tj. zařazuje na základě shodných psychických, ale i fyzických znaků do určité subjektivní kategorie (sympatický, důvěryhodný apod.). Jestliže je partner zařazen do aprobované kategorie, jeho chování je hodnoceno jako pozitivní a vytváří se vůči němu pozitivní postoj; je-li kategorizován v dezaprobované kategorii, vzniká vůči němu negativní postoj. Další průběh interakce tuto kategorizaci buď potvrzuje, nebo jen zčásti, nebo ji nepotvrzuje, a subjekt si původní obraz partnera a s ním spojené postoje uchovává, nebo je mění, např. ztrácí vůči němu důvěru. Empiricky byla potvrzena existence tzv. centrálních kategorií, které mají mimořádný psychologický význam; takovou centrální kategorií jsou např. vztahy člověka k jiným lidem: člověk vnímaný jako srdečný a vřelý je oceňován zcela jinak než člověk vnímaný jako chladný a jednající s odstupem (S. Asch, 1946). Obraz vnímané osoby si totiž subjekt „psychologicky“ dotváří, uplatňuje při tom jakousi laickou „psychologii“. Jinou takovou centrální kategorií je intelekt; osoby představované jiným osobám jako inteligentní jsou vnímány jako sympatičtější než osoby, které jsou představovány jako neinteligentní (K. Skarzyńska, 1975). Dále se ve vytváření interpersonálních postojů uplatňuje *percipovaná podobnost*

partnera, a to především opět psychologická: sympatické jsou nám osoby, o nichž se domníváme, že mají stejné názory jako my (Th. Newcomb, 1966). G. C. Homans (1961) ukázal, že se lidé sblíží s osobami a vyhledávají s nimi kontakty tehdy, mají-li tyto osoby identické nebo podobné postoje; naopak odmítají styk s lidmi, kteří mají opačné postoje. K. Skarzyńska (1976) formulovala *hypotézy o vyrovnávání postojů mezi partnery interakce*: 1. Čím významnější je pro partnery interakce daný mezilidský vztah, tím silnější bude tendence k vyrovnání postojů. 2. Čím je větší rozdíl v postojích obou partnerů vůči sobě, tím větší je tendence k jejich vyrovnání, pokud je vztah atraktivní. 3. Tam, kde jsou postoje vyrovnané, jsou informace o asymetrii odmítány, tam, kde nejsou vyrovnané, je informace o asymetrii přijímána lehčeji. 4. Tam, kde v případě asymetrie postojů je nám zatěžko změnit vlastní postoje, vystupuje tendence ke zrušení vztahu, resp. přerušení interakce. Vyrovnávání postojů, jak ukázal Z. Zabrowski, nemusí nutně znamenat stejnost postojů vůči sobě navzájem, ale sblížení.

Důležitým aspektem průběhu sociální interakce je *vzájemná výměna odměn a trestů*, zejména ego-vztažných (J. T. Tapp, 1969, K. Skarzyńska, 1974 a další). Podle Skarzyńské je dnes vhodnější otázka, jaká konfigurace odměn a trestů je nejpůsobivější. Ukazuje se totiž, že mechanické odvozování vlivu odměn a trestů na chování člověka ze známého „zákona efektu“, jak jej zformuloval E. L. Thorndike, není vhodné; vliv odměn a trestů na chování člověka je nutné uvažovat z hlediska specificky lidské struktury psychiky. Původní mechanistická interpretace zákona efektu vycházela z toho, že reakce jedince jsou kontrolovány podněty, s nimiž jsou asociované odměny a tresty. J. Nuttin a A. Greenwald (1968) a také R. Weber a A. Woodward (1966) soudí, že mezi podněty a s nimi asociovanými reakcemi se uplatňuje proces osobitého rozhodování, v němž se odměny a tresty uplatňují jako informace řídící chování, nikoli jen jako přímo aktivující (motivující) činitelé. Někteří psychologové v tomto smyslu chápou odměny a tresty jako „zpětné informace“, které „korigují způsob vykonávané činnosti tak, aby bylo dosaženo chtěného cíle“: odměny informují o úspěchu, tresty o neúspěchu programu činnosti. Ještě výrazněji to formuluje W. Lukaszewski (1973), ale zdá se, že se

v tomto přístupu nedostatečně rozlišují dva koncepty regulace chování: motivace a tzv. kognitivní klíče, které řídí chování s ohledem na danou situaci, v níž probíhá. Z psychologie výchovy je známo, že nepravidelné odměňování upevňuje určitý postoj a způsob chování proti vlivu vyhasínání více, než pravidelné odměňování týmiž podněty. Posléze je nutné brát v úvahu také fenomén vnitřních odměn a trestů. V situaci, kde vládou odměny, dominuje radostné rozpoložení, při převaze trestů je hlavní podnětující silou úzkost, lidé mají nepřátelský vztah k tomu, co je obklopuje, vykazují nízkou úroveň iniciativy, jsou utlumení, chtějí co nejrychleji ukončit svou činnost a zbavit se odpovědnosti a závazků (Skarzynska). Důležitým faktorem sociální interakce jsou tedy *sociální zpevnění*, které si partneři udělují. J. L. Turner, E. B. Foa a U. G. Foa (1971) rozeznávají následující druhy sociálního zpevnění: láska („jsi milý, mám tě rád“), status („tvé povolání je velmi důležité“), informace („tu knihu si můžeš vypůjčit u X“), peníze („dobře ti to zaplatím“), hmotný statek („přinesl jsem ti uherák“), podpora („máš pravdu“). Sociální zpevnění nemají ovšem jen formu verbální, ale i behaviorální, a mohou mít povahu fyzických věcí a podnětů (pohlazení) i symbolů. V sociálním zpevnění se uplatňují *zákony kontrastu a nasycení*: delší sled stejných pozitivních podnětů vede k nasycení (pozitivní podněty jsou pak prožívány jako neutrální, avšak kladný podnět po řadě trestů působí zvláště příjemně, a naopak, averzivní podnět po řadě odměn působí velmi nepříjemně, avšak po opakování je méně nepříjemný než na začátku. Také stereotypní trestání vede k adaptaci.

Vývoj dyadického vztahu popsala U. Piontkowska (1976). Vývoj probíhá jako vzájemné testování, tj. ověřování postojů jednoho partnera vůči druhému (zejména v milostných vztazích) a prochází čtyřmi stadii: 1. Výběr

(jedinec si vybírá k interakci takového partnera, od něhož může očekávat odměny). 2. Vyjednávání (partneři vzájemně prozkoumávají své zisky a výdaje a ustavují určitá závazná pravidla transakce „dát“ a „dostat“; pokračují v interakci, když jim vztah přináší určitý psychický zisk, resp. očekávání zisku). 3. Závazek (na určitém stupni intenzity vztahu se vytváří vzájemná závaznost - případně též citová závislost - na základě dosud „investovaných vkladů a výdajů“; partner přebírá závazek vyrovnat výdaje subjektu odměnami, které mu poskytne; směřuje se k určité rovnováze vztahu, když investice partnera jsou úměrné jeho zisku). 4. Institucionalizace („interakce je institucionalizována, když určité symboly zpevňují její ustavení“, tj. ustálí se v ní určité normy a role: „normy umožňují kontrolu chování bez toho, že by vyvstávaly výdaje, nejistoty, konflikty a ztráty moci, které se mohou přihodit s přímým použitím interpersonální moci“ - Piontkowska). Normy a role slouží, mimo jiné, synchronizaci chování a vylučují možnosti interference reakcí, když chování A je v určité době neslučitelné s chováním B (např. když si manžel čte noviny a je manželkou žádán, aby si s ní povídal). Časem se mohou objevit *změny dyadického vztahu*, když: 1. jedinec se pokusí maximalizovat svůj zisk na úkor ztrát druhého, 2. změně se význam a hodnota výdajů a zisků.

Literatura:

Argyle, M.: Sociál interaction, London 1969. Argyle, M., Henderson, M.: The anatomy of relationships, London 1985. Brehm, S. S.: Intimate relationships, New York-St. Louis-San Francisco 1976. Fiske, S. T., Taylor, S. E.: Sociál cognition, New York 1984. Křivohlavý, J.: Já a ty, Praha 1977. Piontkowski, U.: Psychologie der Interaktion, München 1976. Mika, S. (red.): Studia nad postawami interpersonalnymi, Wrocław, Warszawa, Kraków 1976. Zaborowski, Z.: Stosunki miedziludzkie, Wrocław, Warszawa, Kraków 1976.

SOCIÁLNÍ PSYCHOLOGIE

Antropocentricky orientovaná psychologie zdůrazňuje jako základní faktor formování lidské psychiky sociální vztahy a jako základní pole jejich projevů sociální prostředí; proto se někdy uvádí, že psychologie je především, anebo vůbec, psychologii sociální. V každém případě patří sociální psychologie mezi nejvýznamnější základní psychologické vědy. Historicky vystoupila na scénu vědeckého dění poměrně pozdě: první učebnice této vědy byly publikovány až na začátku našeho století (sociolog E. A. Ross, 1908 a psycholog W. McDougall, 1908; některé prameny uvádějí dřívější datum spojené s laboratorním výzkumem sociálních faktorů závodění a soutěžení N. Tripleta z r. 1897). E. F. Mueller a A. Thomas (1974) vysvětlují toto opoždění vystoupení sociální psychologie: 1. nedostatkem výzkumných technik, 2. nedostatkem relevantních sociálně psychologických otázek, 3. faktem, že člověk nebyl nahlížen jako možný objekt empiricko-vědeckého výzkumu také jako sociální bytost a 4. nedostatkem vědomí problémů. O sociální chování člověka se začala zajímat až reformace a později kapitalismus z potřeby regulovat sociální chování člověka; předtím kontrole chování stačily takové instance jako mravy, zákony a náboženství. Se ztrátou funkční schopnosti těchto institucí se pak začalo rozvíjet sociálně psychologické zkoumání. Již před vznikem sociální psychologie tu však bylo poměrně dost poznatků o sociální, resp. sociokulturní determinaci lidské psychiky (kulturní antropologie, etnologie a psychologicky orientovaná sociologie) a také v psychoanalýze byly zdůrazňovány sociální aspekty psychické dynamiky („rodinný román“ neurotiků). V první fázi svého vývoje zahrnovala sociální psychologie i tematiku chování sociálně žijících druhů zvířat; tato tematika dokonce převládala (C. Murchison, 1935 - obsáhla příručka o sociální psychologii). Teprve koncem třicátých let se zoologická a antropologická problematika v sociální psychologii oddělovala, sociálním chováním zvířat se začala zabývat etologie a sociální psychologie se stala výlučně antropocentrickou vědou. Nicméně *pojetí předmětu sociální psychologie* bylo různé, sociální

psychologie přecházela na jedné straně do psychologie, na druhé straně do sociologie. E. F. Mueller a A. Thomas (1974) uvádějí: „Psychologicky zaměřená sociální psychologie zkoumá vliv sociálních faktorů na psychické procesy individua... Sociologicky zaměřená sociální psychologie se zabývá skupinovými procesy jako takovými, individuum do nich vstupuje jen jako element.“ Existují v podstatě následující kategorie sociálně psychologických problémů: 1. vztah jedinec - jedinec, 2. vztah jedinec - malá skupina, 3. vztah malá skupina - malá skupina, 4. jedinec v davu. Dění uvnitř malých skupin (např. rodin, pracovních skupin apod.) zkoumá také sociologie. Psychologické charakteristiky větších skupin (vysokoškoláci, zemědělci, průmysloví dělníci atd.) zkoumá tzv. společenská psychologie, resp. sociologie. Sociální psychologie má nejužší vztahy k sociologii a ke kulturní antropologii. Z psychologických věd má sociální psychologie nejbližší k psychologii osobnosti (osobnost v sociálním kontextu) a k vývojové psychologii (sociální vztahy jako činitelé psychického vývoje). Podle W. Herknera (1975) jsou hranice sociální psychologie vůči sociologii a řadě dílčích psychologických disciplín dány tímto vymezením předmětu: „Sociální psychologie je věda o interakcích mezi individui.“ Snad je však nutné dodat, že tu jde o psychologické aspekty těchto interakcí (M. Nakonečný, 1970) a že je pak z tematického okruhu sociální psychologie vylučována interakce mezi malými skupinami. Sociální interakce omezené na styk mezi individui vystupují ve formě dyadických (vztah jedinec - jedinec) a intraskupinových vztahů (rozumí se uvnitř malých skupin). D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey (1968) chápou sociální psychologii poněkud širěji jako „vědu o chování jedince ve společnosti“, resp. „vědu o případech meziosobního chování“. Vymezení předmětu sociální psychologie je tu omezeno behavioristickým přístupem a je zřejmé, že sociálně psychologické problémy nemohou být dost dobře zkoumány bez konceptu takových intrapsychických fenoménů, jako jsou city, svědomí, sebepojetí atd. Důležitost sociálních aspektů lidské psychiky plyne ze skutečnosti, že „případy meziosobního chování jsou všudypřítomné“ a „izolovaný jedinec je fíkcí“ (Krech, Crutchfield a Ballachey). Pro fungování lidské psychiky je tedy podstatné, že: 1. člověk je primárně sociálně

vztažná bytost se všudypřítomnou sociální determinací, 2. přirozenou a rozhodující oblastí jeho psychických projevů je pole sociálních interakcí. Obecně řečeno, lidská psychika se utváří a funguje v kontextu sociálních interakcí; je podstatně, i když nikoliv výlučně, determinována sociálními zkušenostmi z těchto interakcí. Obsah těchto tezí ilustruje obvyklá *tematika sociální psychologie* (její taxonomie), kterou tvoří v podstatě jednotlivé aspekty sociálních interakcí: 1. sociální motivace (proč jedinec vstupuje do sociálních interakcí a proč je udržuje), 2. sociální percepce (jak si vytváří obraz partnera interakce, který určuje způsob jeho chování vůči tomuto partnerovi), 3. sociální techniky (způsob chování vůči partneru interakce vycházející z jeho obrazu), 4. sociální komunikace (podstatná složka interakce), 5. postoje (vnitřní dimenze či obsah sociálních vztahů tvořené komplexem kognitivních, emotivních a konativních složek), 6. sociální učení (jak se organizuje sociální zkušenost individua a jak intervenuje v jeho sociálním chování), 7. socializace (jak se individuum stává sociální bytostí a jak jako sociální bytost funguje), 8. jedinec v malé skupině, její struktura a dynamika. K tomu se někdy řadí již zmíněné téma jedince v davu.

Aplikace sociální psychologie na problémy společenské praxe je velmi široká (—> Využití

psychologie v praxi) a uplatňuje se všude tam, kde se pracuje s lidmi a kde se uplatňují sociální faktory a hlediska jako podstatné koncepty činnosti. Tak vznikla řada relativně samostatných vědních oborů vyrůstajících z poznatků sociální psychologie, jako např. sociální psychologie organizace, sociální psychologie výchovy a další. Při výzkumu výše uvedených témat se uplatňují speciální *sociálně psychologické metody výzkumu*, mezi něž patří zejména sociometrie, obsahová analýza, měření postojů, pozorování vycházející z určitých kategorií sociální interakce, sociálně psychologický experiment a další.

Literatura

Andrejevová G. M.: Sociální psychologie, Praha 1984. Herkner, W.: Lehrbuch Socialpsychologie, 5. vyd., Bern-Stuttgart-Toronto 1991. Janoušek, J. (red): Sociální psychologie, Praha 1988. Krech, D., Crutchfield, R. S., Ballachey, E. L.: Člověk v společnosti: základy sociální psychologie, Bratislava 1968. Lindzey, G., Aronson, L. J. (ed): The handbook of social psychology, sv. I-V, 2. vyd. Reading (Mass.)-London 1969. Nakonečný, M.: Sociální psychologie, Praha 1970. Vander Zanden, J. W.: Social psychology, 4. vyd., New York-San Francisco 1987. Witte, E. H.: Sozialpsychologie: Ein Lehrbuch, München 1989.

SUGESCE A HYPNÓZA

Přesvědčovat někoho o něčem lze různými způsoby. Sugerovat někomu něco znamená imperativně působit na jeho city tak, aby s vyloučením racionální kontroly převzal určitou ideu; děje se tak tedy emociogenním „vemlouváním“. Tento emocionálně imperativní způsob přesvědčování se nazývá *sugesce* a je označován jako iracionální přesvědčování v protikladu k racionálnímu přesvědčování, které je založeno na logické argumentaci. Pokud někdo výše uvedeným způsobem přesvědčuje sám sebe, jde o *autosugesce*. Prakticky se sugesce používá v mnoha podobách, např. sugestivními apely v náboru, systematicky se pak uplatňuje jako zvláštní forma psychoterapie (sugestivní psychoterapie), a to buď tak, že osoba, která je předmětem sugesce, se nachází v bdělém stavu (vigilní sugesce), nebo v hypnóze (hypnotická sugesce). F. H. Allport (1921) charakterizuje sugesci jako „rozumem neovlivněný souhlas“; lze tedy říci, že sugesce se prosazuje na základě „nekritického souhlasu“, přičemž se uplatňuje nejen obsah sugesce a její forma, ale důležitou roli, i když nikoli ve smyslu absolutně nutné podmínky, tu hraje i situace, v níž je sugesce prováděna. Koncem minulého století byly vedeny spory mezi tzv. pařížskou školou (J. M. Charcot) a školou v Nancy (D. Bernheim) o to, zda sugesce je či není patologický jev: pařížská škola pokládala sugesci za patologickou a v návaznosti na ni P. Janet (1919) vyslovil názor, že „sugesce je vysoce hysterický jev“, jakýsi „automatismus vůle a víry“, zatímco D. Bernheim (1896) soudil, že sugesce je jev přirozený a že je to „proces, jímž je do ducha vpravována idea a jím přijímána“. Sugesce vyjadřuje v tomto smyslu zvláštní druh psychického vlivu člověka na člověka, případně na více lidí najednou (davová sugesce). Termínem *sugestivní vliv* se označuje vliv určitých idejí nebo subjektů, které zaujímají pozornost a vyvolávají určité silné dojmy. Hovoří se však i o sugestivním vlivu určitých událostí, např. situací vyvolávajících paniku, v nichž vystupují signály ohrožení. Sugestivní vliv nemusí ovšem vystupovat vždy izolovaně a může být součástí procesu ovlivňování. Přesně vymezuje jeho specifčnost J. Hosko-

vec (1967): „Když se myšlenka nedostává logického opodstatnění, a přesto je akceptována, je snadné rozpoznat sugesci jakožto efektivní mechanismus.“ W. Schmidbauer (1987) uvádí, že sugesce je bezpochyby nejstarší formou léčení duševních nemocí a že má úzký vztah k magickému myšlení. Její účinnost se posiluje užitím hypnózy (hypnotická sugesce). Podle Ch. Baudoina (1925) je sugesce „podvědomé uskutečňování ideje“ a podle B. Stokvise (1961) lze sugescemi ovlivňovat i všechny orgánové funkce, což bylo již dávno před tímto konstatováním využíváno v autosugestivní léčbě a udržování kondice („couéismus“). Způsobilstvo podléhat sugescím se označuje jako *sugestibilita* a lze ji považovat za vlastnost osobnosti; protože hypnóza je založena na sugesci, označuje se termínem sugestibilita i podléhání hypnóze, které má i přesnější název - hypnabilita. H. J. Eysenck (1947) rozoznává tři faktory sugestibility: primární sugestibilita (sugestivní vyvolávání pohybových reakcí, např. ataxie), sekundární sugestibilita (sugestivní vyvolání postojů) a tzv. prestižní sugestivita, kterou E. Ullrich (1987) vymezuje jako „převzetí prestiží nasycených autoritárních pojetí“. G. Murphy a L. B. Murphy (1931, podle J. Hoskovce, 1967) charakterizují sugestibilitu jako „tendenci věřit nebo jednat podle toho, co je člověku řečeno“, přičemž se uplatňuje řada motivů - závislost na někom, strach z někoho, láska k někomu. S. M. Deusinger (1987) rozlišuje jenom primární a sekundární sugestibilitu (v první se uplatňuje auto- i heterosugesce, v druhé jen heterosugesce). J. Hoskovec (1967) soudí, že terciární sugestibilita je v podstatě zastoupena jak v primární, tak i v sekundární sugestibilitě. Známa je poměrně vysoká negativní korelace mezi sugestibilitou a inteligencí: vysoce inteligentní osoby jsou jen málo sugestibilní, což zřejmě souvisí s dokonalejším kritickým myšlením. K. G. Stukat (1958) zjistil vztah mezi sekundární sugestibilitou a potřebou konformismu. Sugestibilita je také obecnou vlastností davů a souvisí zřejmě i se stavem motivace jedince: jedinec věří tomu, čemu věřit chce; sugesce je tedy také tak trochu autosugesci.

Hypnóza. Pojem zavedl J. Braid (1843) pro pojmenování stavu podobného transu, který je navozován sugesci útlumů; fenomén byl znám již ve starověku a byl využíván k léčbě, protože v hypnóze podávané sugesce mohou

významně ovlivňovat tělesné funkce i psychické stavy. E. R. Hilgard (1965) uvádí následující *zvláštnosti stavu hypnózy, i.* Je odstraněna „plánovací funkce“, hypnotizovaný rezignuje na vlastní snahy a poddává se do jisté míry vůli hypnotizujícího. 2. Pozornost je „kanalizována“, ustavuje se „raport“ mezi hypnotizovaným a hypnotizujícím, u hypnotizovaného se objevuje „rourové“ vnímání, tj. vnímá to, co říká hypnotizující. 3. Je redukováno „přezkoumávání reality“, hypnotizovaný může vyplnit i absurdní sugesce, které mu hypnotizující dává. 4. Objevuje se zvýšená sugestibilita ve srovnání se sugestibilitou v bdělém stavu. 5. Hypnotizovaný je ve stavu pohotovosti převzít různé role, které jsou mu sugerovány, a pokouší se je plnit jako herec, ale neuvědomuje si plně realizaci role jako herecký výkon. 6. Objevuje se „posthypnotická amnézie“, hypnotizovaný v hlubokých stavech hypnózy si nepamatuje, co se během hypnózy odehrávalo; to se obvykle ještě posiluje sugescí podávanou na konci hypnózy, že vše zapomene. Hilgard určil také základní *podmínky hypnability*, to je způsobnosti být hypnotizován, z nichž nejdůležitější je nemít strach ze ztráty kontroly ve stavu hypnózy; některé typy osobnosti nejsou hypnabilní. Synonymy pojmu hypnabilita jsou hypnozibilita a hypnotická susceptibilita. Hypnabilita se měří Stanfordskou stupnicí hypnotické susceptibility (E. R. Hilgard 1959), která zachycuje nejen zásadní hypnotizovatelnost, ale i hloubku hypnózy, k níž je s to hypnotizovaný subjekt dospět (škála má dvanáct stupňů). Za základní znak hypnózy je již dávno považován tzv. *monoideismus*, vědomí zúžené na sugerovanou ideu. Důležitou charakteristikou jsou *stupně hypnózy* vyjadřující její hloubku, která závisí na osobnosti hypnotizovaného, na použité technice a sugesci a na dalších okolnostech. Třídění hloubky stavů hypnózy je různé; J. Hoskovec (1967) uvádí tyto stupně: 1. hypnoidní (relaxace, zavírání očí, naprosté tělesné uvolnění), 2. lehký trans (katalepsie očních bulv, končetin, anestezie rukou), 3. střední trans (posthypnotická amnézie, akceptování jednoduchých posthypnotických sugescí), 4. hluboký trans (posthypnotická amnézie, akceptování bizarních posthypnotických sugescí, posthypnotické halucinace). V. M.

Bechtěrev (1921), I. P. Pavlov, B. Stokvis (1955) a další poukazují na podobnost hypnózy a spánku, která je však čistě vnější a neúplná, v leccems odlišná (např. v elektroencefalografickém záznamu). Hypnóza je komplexní psychosomatický stav, jehož podstata není ještě plně objasněna (různé teorie hypnózy). Jejím zvláštním případem je hypnóza zvířat vyznačující se katalepsií, která bývá zaměňována za tanatózu (reakce stavění se mrtvým). Hypnotické sugesce mohou mít i fyziologický vliv: např. sugesce požívání pokrmu vede ke zvýšenému vylučování žaludečních šťáv a podle jejich druhů i k biochemickým změnám v zažívacím traktu, hypnoticky může být sugerována anestezie, různé kožní reakce (např. otoky po sugesci popálení) atd. Hypnoticky mohou být sugerovány halucinace, provedení různých i absurdních úkonů; sugescím, které jsou v rozporu s postoji hypnotizovaného, se však tento brání. V tzv. hypnotické regresii může hypnotizovaný dospělý hrát roli dítěte a vybavovat i určité vzpomínky a způsoby chování, které jako dítě vykazoval (např. poruchy řeči). Existují různé *techniky hypnotizování*, jehož východiskem je sugesce útlumu a uvolnění, klidu a spánku, která může být podporována užitím monotónních podnětů (metronom), používá se zrakové fixace (hypnotizovaný se má dívat na nějaký předmět, což slouží navození únavy zraku), tzv. *passů* (pohybů rukama kolem hlavy a těla hypnotizovaného, které provádí hypnotizující) a další. Významné je *praktické využití hypnózy*, zejména v tzv. hypnoterapii (k odstraňování určitých zlovyků atd.); výsledky tzv. hypnopedie (učení se v hypnóze) jsou nejednotné. Děti jsou hypnabilní zejména ve školním věku, ženy jsou v průměru hypnabilnější než muži, asi 10% příslušníků evropské populace není hypnozibilních.

Literatura:

Hilgard, E. R.: The experience of hypnosis, New York 1965. *Horvai, I.*: Hypnosa v lékařství, Praha 1959. *Hoskovec, J.*: Psychologie hypnózy a sugesce, Praha 1967. *Katzenstein, A.*: Suggestion und Hypnose in der psychotherapeutischen Praxis, Jena 1978. *Kratochvíl, S.*: Podstata hypnózy a spánku, Praha 1972. *Kronfeld, A.*: Hypnosa a sugesce, Praha 1931. *Stokvis, B., Pflanz, M.*: Suggestion, Basel 1961.

TEMPERAMENT

Jednou z dimenzí osobnosti, resp. jednou z kategorií vlastností osobnosti tvoří temperament, který je spojován buď s emocemi (H. J. Eysenck, 1960, G. W. Allport, 1961), nebo s emoční a snahovou vzrušivostí (L. Klages, 1924), anebo se vzrušivostí vůbec. H. B. English a A. Ch. Englishová (1958) uvádějí následující *významy pojmu temperament*, jak se ustálily v psychologické literatuře: 1. Vnímavost, resp. citlivost osoby vůči emociogenním situacím; tendence ke změnám nálad - v tomto smyslu je temperament pojímán jako korelát metabolických, chemických změn v tělesných tkáních, zejména jako korelát činnosti žláz s vnitřní sekrecí, avšak vztah metabolických procesů a emocí je dosud málo prozkoumán. 2. V klasickém smyslu (Hippokratovy temperamenty) jako vyladění dané poměrem určitých činitelů (u Hippokrata to byly tzv. tělesné šťávy, v pozdější verzi I. P. Pavlova po měr nervových procesů podráždění a útlumu - typy temperamentu). J. Drewer (1964) pokládá temperament za „obecnou povahu indiividua, speciálně její oretické stránky“, při čemž pojmem „orexis“ vyjadřuje Drewer a několik dalších autorů konativní a afektivní aspekty zkušenosti. Obecně vzato je v užším pojetí temperament vztahován k emocionalitě, v širším smyslu k reagování vůbec jako dispozice ke vzrušivosti. Projevuje se formálními charakteristikami průběhu psychomotorických reakcí (prudkost, pomalost, živost atd.). V. S. Merlin, V. V. Belous, B. A. Viatkin a E. I. Mastvilisker (1973, slov. 1983) uvádějí, že „temperamentální vlastnosti je možno vymezit jako energetickou základnu psychických vlastností“. V tomto smyslu je temperament spojován s dynamikou psychické činnosti, avšak tu je třeba poukázat na to, že *dynamika psychické činnosti* souvisí také s motivací. Základní kritérium rozlišení temperamentu a motivace v dynamice psychické činnosti spatřuje V. S. Merlin a jeho spolupracovníci v tom, že vlastnosti temperamentu jsou relativně nezávislé na situaci a na obsahu činnosti. Temperament je poměrně nezávislý na zaměření osobnosti i na obsahu její činnosti: v určité situaci může být člověk skleslý, inaktivní, v jiné živý a činorodý, což se vysvětluje v prvním případě negativním a v druhém případě pozitivním vztahem k situaci, resp.

rozdílnou motivací. Tento rozdíl se může někdy projevit protiklady: „V jedněch případech se temperamentální vlastnosti projevují navzdory protipůsobícímu vlivu vztahů osobnosti na chování, zatímco v druhých naopak, vliv vztahů osobnosti na chování maskuje, potlačuje temperamentální vlastnosti.“ Jedno z možných vysvětlení spočívá podle Merlina a jeho spolupracovníků v tom, že „jestliže jsou motivy a vztahy osobnosti, angažované v dané situaci, velmi hluboké a aktivní, anebo když se jim protikladné vlastnosti typu nervové soustavy neprojevují ve svém polárním, ale v nějakém přechodném stupni, tehdy je chování zřejmě přednostně určováno motivy a vztahy osobnosti a vlastnosti typu zůstanou v dané situaci zamaskované. A naopak, jestliže v dané situaci angažované motivy a vztahy se nevyznačují velkou hloubkou a aktivitou, anebo když se temperamentální vlastnosti u zkoumaného projevují ve svém krajním polárním stupni, tehdy se poslední projeví navzdory protipůsobícímu vlivu motivů a vztahů osobnosti na chování.“ Tyto skutečnosti zjistil údajně ve svých výzkumech I. M. Palej (1960). Jinak řečeno, kombinace silného motivu s nízkou úrovní vzrušivosti může vést k výraznému chování, k němuž však může vést i kombinace slabého motivu se silnou vzrušivostí. Pak je ovšem třeba rozlišit i dvojí zdroj vzrušivosti, motivační a temperamentový, a lze se ptát, v čem spočívá zvláštnost vzrušivosti temperamentu, když může existovat protikladný vztah mezi vlastnostmi temperamentu a vztahy osobnosti. Odpověď na danou otázku je velmi složitá, protože není přesně vymezeno, které vlastnosti patří do kategorie vlastností temperamentu. Merlin a další k nim počítají např. také nepozornost, a dokonce i nepřesnost pohybů. Silný motiv může vést k vysoké úrovni aktivace jedince, ale ta se může projevit u určitého typu spíše horečným přemýšlením než pohybově výrazným jednáním. A tak *vztah mezi temperamentem a dynamikou motivů* je zřejmě určován ještě dalšími činiteli. Úroveň vzrušení se neprojevuje jen v pohybech, ale i v hloubce prožívání a není určována jen vrozenou konstitucí organismu, resp. vlastnostmi jeho nervové soustavy a systémem žláz s vnitřní sekrecí, ale i emocionálně motivačními činiteli, které souvisejí se vztahem jedince k situaci, v níž se nachází. V tomto smyslu se rozlišuje motivací vyvolaná *aktivace* organismu, resp. osobnosti (zvyšše-

ná vnímavost vůči určité třídě podnětů, pozornost a další), a vrozené vlastnosti neurohumorální soustavy, které zakládají určitou úroveň konstituční vzrušivosti, chápanou jako temperament. Nezávisle na temperamentu mohou lidé pod vlivem motivů např. pracovat rychleji, pohyblivěji apod., než je jejich zvykem. Vlastnosti temperamentu jsou relativně stálými vlastnostmi osobnosti. Rozličné vlastnosti temperamentu jsou na sobě vzájemně závislé a tvoří strukturu obvykle označovanou jako *typ temperamentu*, která představuje určitý komplex vlastností vzrušivosti a s ním spojených vlastností činnosti. V tomto smyslu je temperament obecně pokládán za soubor formálních vlastností osobnosti. Jde tu tedy o *formální vlastnosti psychomotoriky*: 1. hloubku či intenzitu prožívání a jeho trvání, 2. tempo psychomotorických reakcí, např. pracovní rychlost - pomalost, jeho rovnoměrnost - nerovnoměrnost, 3. sílu motorické reakce ve výrazových, pracovních a jiných pohybech, vystupující v dimenzi síla - slabost, 4. trvání psychomotorických reakcí, tj. jejich krátkodobost - dlouhodobost a jejich dozívání. E. Kretschmer (1967) rozlišuje tzv. psychestezii (citlivost - necitlivost vůči podnětům) a psychomotilitu (obecnou pohyblivost - nepohyblivost). Zásadně se temperament osob projevuje kombinací síly a rytmu činnosti - tím, že reagují rychle nebo pomalu, silně nebo slabě a že jejich činnost má určitý osobitý rytmus. G. Ewald (1924) spojuje temperament s mírou životní energie a tzv. biotónem, které jsou podmíněny tělesným metabolismem a projevují se na jedné straně psychomotorickou svěžestí a výrazností, na druhé pak jakousi malátností a nevýrazností a ovšem i vlastnostmi, které leží mezi oběma těmito póly. Avšak k síle a tempu činnosti přičítá Ewald, a také Kretschmer a další, i zabarvení nálad, avšak to jsou již znaky obsahu. Temperament tak vyjadřuje lehkost či obtížnost aktivace organismu a souvisí tak, podle J. Strelaua (1974), s teorií úrovně aktivace (<-). V tomto smyslu má temperament dva aspekty: senzibilitu (kte- rá je ovšem do jisté míry určována také funkcí smyslových orgánů) a pohybovou reaktivitu (v níž se zase uplatňuje fyzická síla a unavitelnost jedince).

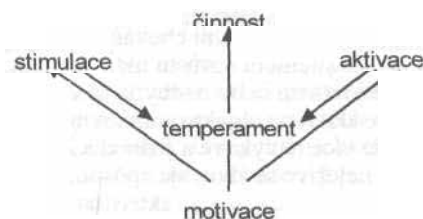
Nové pojetí temperamentu. Temperament byl dříve chápán jako vrozený typ (genotyp) neurohumorální činnosti, který reprezentuje poměrně stálou, neměnnou formu determinace

psychiky. Byl to do jisté míry důsledek studia chování v laboratorních podmínkách, v nichž je množství faktorů chování radikálně redukováno. Teprve v přirozených (ekologických) podmínkách je možné lépe pozorovat interakci více faktorů. Dříve se soudilo, že temperament je relativně nezávislý na situaci a jeho vlivu na osobnost byla přisuzována velká míra autonomie. E. Eliaz (1981) se pokusil ukázat na temperament jako na složku složitějšího systému psychické regulace činnosti individua. Toto *pojetí temperamentu jako složky psychické regulace činnosti* vychází z pohledu na souhru fyziologických mechanismů reaktivnosti a osobnosti: Mechanismus temperamentu tvoří vzájemné vztahy mezi stimulujícím aspektem prostředí a rysy osobnosti; jde tedy o model, v němž na jedné straně vystupují fyziologické mechanismy reaktivity a na druhé straně vlastnosti vnější stimulace, přičemž se předpokládá, že rigidním článkem interakce je sama *reaktivita*, její fyziologický mechanismus, který zahrnuje mimo jiné senzickou citlivost a odolnost vůči silným podnětům. Ve světle nových vědeckých poznatků je však podle Eliaze toto tvrzení neudržitelné. Ve fyziologických mechanismech reaktivity, ovlivňujících regulaci stimulace, se uplatňuje velikost potřeby stimulace odpovídající udržování optima aktivace. Empirická data poukazují na to, že se organismus brání nadměrnému snížení, jakož i nadměrnému zvýšení aktivace, a to nejen na úrovni chování, ale i na úrovni fyziologických mechanismů reaktivity. V situacích nízké nebo naopak nadměrné stimulace, které hrozí výrazným sestupem, nebo nadmírou aktivace, vystupují adaptační změny ve fyziologickém fungování organismu. Jako výsledek těchto změn probíhajících hlavně v hormonální soustavě pak může vzniknout zmenšená nebo zvětšená senzická citlivost a rezistence na silné podněty. Mění se *vztah intenzity reakce a síly podnětu* a lze soudit, že se změnila reaktivita i fungování jejich fyziologických mechanismů. Podle D. E. Berlynea (1960) existuje u lidí *tendence k udržování optimální úrovně aktivace*, což se projevuje i tendencí k dobrému sebecitění: tento optimální psychofyziologický stav organismu je také předpokladem pro úspěšné zvládnutí mentálních i fyzických úkolů, avšak optimum aktivace může být diferencováno s ohledem na různé druhy úkolů a s nimi spojených činností. Naznačené souvislosti reakti-

vity, aktivace a činnosti tvoří tzv. *transakční model temperamentu*, v němž se zdůrazňují závislosti mechanismů temperamentu na vlastnostech osobnosti na jedné a na vlastnostech vnějšího prostředí na druhé straně. Jinak řečeno: vzájemné relace mezi elementy mají vliv na stav celku, ale tento celek má současně vliv na stav elementů a na vztahy mezi nimi; tak se tu vytváří mnohostranná - nikoli jen jednosměrná - závislost. Existují především interakce mezi stimulačními podmínkami prostředí a fyziologickým mechanismem reaktivity, interakce, které jsou zaměřeny na udržování nebo dosahování optima stimulace. Temperament, zejména jeho fyziologické mechanismy, je střediskem regulace optima stimulace (J. Strelau, 1974, A. Elias, 1972 a další). Existuje tedy určitá míra potřeby stimulace, prokázána experimenty se senzickou deprivací, která určuje produkci dodatkové stimulace, nebo naopak redukuje její nadměrnost. Tak existuje přímá závislost úrovně stimulace (potřeby stimulace) a fyziologických mechanismů reaktivity. Regulace stimulace může mít i formu reorganizačních zásahů subjektu do jeho prostředí a selekci v jeho vnímání (J. Strelau, 1974); temperament je tedy nutné chápat nejen jako záležitost respondentní, ale i operantní. Temperament je elementem systému regulace chování a podílí se na vzájemných interakcích elementů tohoto systému. Není tedy určován neměnným dědičným naprogramováním, je to relativně stálý element osobnosti, ale závislý na elementech dalších. Existence poměrně stálých rysů temperamentu se vysvětlovala dědičností, ale je možný i jiný výklad relativní stálosti temperamentu. Např. A. Thomas a S. Chess (1977) poukazují na stabilitu interakce organismu a prostředí jako na příčinu stálosti rysů temperamentu, přičemž tato stálost interakce organismu a prostředí není jen výsledkem působení prostředí na temperament, ale i naopak, působení temperamentu na prostředí, zejména ovšem sociální: např. postoje rodičů vůči dítěti jsou do značné míry ovlivňovány také vlastnostmi temperamentu dítěte. Temperament je v tomto smyslu výsledkem interakce genetických vloh a vlivů prostředí. Je-li dítě zpočátku např. příliš vzrušivé, nebo naopak málo, projevuje-li se příliš živě, nebo příliš malátně, mohou to rodiče do jisté míry korigovat aplikací různých útlumů, nebo naopak pobídek („Nebud zbrklý!“ - „Nebud' tak pohodlný!“ apod.).

Organismus a prostředí nelze chápat jako vzájemně se vylučující síly, ale jako interagující činitele; proto se chování neobjasňuje jen individuálními zvláštnostmi, ani jen znaky situace (N. S. Ender, 1976).

Existuje *individuální potřeba stimulace*, která se zkoumala v podmínkách adekvátních i neadekvátních úrovní stimulace vztahujících se k potřebě stimulace. Ukázalo se, že chování pokusných osob z různých stimulačních velkoměstských prostředí, tj. z hlučného a rušného centra a z tichého klidného předměstí, bylo vcelku podobné, ale jen tehdy, když byly srovnávány osoby v rámci kategorie stimulace adekvátní jejich potřebě. To znamená, že se neobjevily rozdíly mezi osobami se silnou potřebou stimulace, které byly situovány v rušném prostředí, a osobami se slabou potřebou stimulace, které byly situovány v klidném prostředí (A. Elias, 1975). Reaktivita je jedním z hlavních článků složitěho mechanismu udržování optimální stimulace a odpovídající optimální aktivity. Pojem *optimum aktivity* zahrnuje jak kladné psychické zážitky (pocity „cítit se dobře“), tak i vysokou efektivnost při vykonávání různých úkolů. K. Obuchowski (1970) soudí, že při nízké aktivitě je chování málo selektivní a obtížně se udržuje jeho směr; ve stavu nadměrné aktivity dochází zase k nadměrné generalizaci podnětů a nebere se zřetel ke specifičnosti situace. Úroveň aktivity je určována spíše motivací (cílem činnosti) a pro různé situace jsou vhodné různé úrovně stimulace a aktivity. Ve stavu nečinnosti může být činitelem udržování aktivity dobré sebecitění. Vysoká úroveň aktivity koresponduje s nepříjemnými pocity neschopnosti koncentrace a s různými nepříjemnými stavy excitace vegetativní nervové soustavy. Optimum aktivity se udržuje regulací přílivu stimulace; dávka, která odpovídá optimální aktivitě, se chápe jako optimum stimulace. Tak lze hovořit o potřebě optimální aktivity i o potřebě optimální stimulace (Elias). Temperament se pak uplatňuje v souhrně následujících fenoménů:

Systemem umožňujícím uspokojovat potřebu optima stimulace i optima aktivace je funkční mechanismus regulace stimulace. Působí na něj odchylka stavu skutečné aktivace od úrovně optimálního stavu a stupeň deprivace nebo přesycení potřeby stimulace, tj. rozdíl mezi stimulací skutečnou a žádoucí, optimální. Tento rozdíl stimulace skutečné a optimální vyvolává motivaci k redukci tohoto rozdílu: při nadměrné stimulaci vzniká motivace k redukci stimulace a naopak, při deprivaci stimulace vzniká motivace zvýšit dávku stimulace. V situacích příliš slabé stimulace se často uplatňuje vlastní aktivita jako zdroj doplňkové stimulace, tj. hyperaktivita. Permanentně „nedostimulovaní“ bývají psychopati, kteří mají silnou potřebu stimulace (H. C. Quay, 1965). Podobný sklon mají extroverti, kteří se vyznačují nízkou reaktivností, a proto v situaci monotónní práce z ní často odcházejí, rezignují na rutinní charakter práce a snaží se nějak doplnit nedostatek stimulace (A. Eliaz, 1981). Extroverti, jak ukázaly psychofarmakologické výzkumy, jsou citlivější na farmaka snižující vzrušivost než introverti (H. J. Eysenck, 1960). V situaci senzorické deprivace mají pokusné osoby intenzivní denní sněm, v rozporu s instrukcemi se snaží o pohyby, usilují zkrátka opatřit si nějakou stimulaci, aby dosáhli optima stimulace. Současně se však v situaci senzorické deprivace objevují změny v činnosti hormonálního systému, např. zvýšené vylučování hormonu štítné žlázy a jiných hormonů, které zvyšují vzrušivost nervového systému (M. Zuckerman, 1971). Při dlouhodobé nadměrné stimulaci se u pokusných krys objevila hyperglykémie (S. A. Barnett, 1960 a další), která však způsobuje zvýšenou vnímavost vůči podnětům. Ve vztahu ke stimulaci se vypracovávají adaptační jevy odolnosti: Obyvatelé velkoměst jsou odolnější vůči silným podnětům, snižuje se jejich reaktivita na tyto podněty (S. Milgram, 1974), avšak lze předpokládat, že se u těchto osob se sníženou reaktivitou objevuje větší potřeba stimulace. A. Eliaz (1981) rozeznává aktivní a pasivní regulaci aktivace a stimulace; aktivní formou rozumí regulaci na úrovni chování. Při úbytku nebo při nadměrném vzrůstu aktivace způsobené nedostatkem nebo nadbytkem vnější stimulace se aktivita subjektu stupňovitě omezuje na stále více návykové a jednoduché formy chování; nejdříve se zhoršuje způsobnost subjektu zabývat se složitější aktivitou. Mecha-

nismy regulace stimulace se vyvíjejí, člověk se jim učí, neboť se učí odlišovat podněty signalizující deficit nebo nadbytek stimulace. U osob s nízkou úrovní reaktivity probíhá proces učení se regulaci stimulace obtížněji než u osob s vysokou reaktivitou (vysoce reaktivní osoby, tj. osoby s malou potřebou stimulace, se vyznačují malou tolerancí vůči rozdílům mezi skutečnou a optimální stimulací). J. Reykowski (1976, 1977) se pokusil ukázat, že osoby s velkou potřebou stimulace se mohou čas-těji chovat agresivně, je-li takový způsob chování zdrojem silné stimulace, mohou „aktivně vyhledávat okolnosti pro realizaci agresivních činů“; je to zvláštní druh agresivity, zásadně odlišný od reaktivního druhu agrese. Člověk má tedy dva zdroje stimulace: vnější prostředí a vlastní činnost subjektu; oba tyto zdroje se určitými způsoby doplňují tak, aby bylo zajištěno optimum stimulace. Základními dimenzemi temperamentu jsou pak reaktivnost a pohyblivost a je pravděpodobné, že fyziologický mechanismus reaktivity závislý na úrovni potřeby stimulace a aktivace (na optimu aktivace a stimulace) má vliv na utváření vlastností osobnosti. Tak v dynamice chování vystupuje vztah temperamentu a charakteru; temperament se přímo podílí na formování povahových rysů osobnosti, neboť regulace stimulace a aktivace vyžaduje určité způsoby chování, které se mohou fixovat jako trvalejší tendence. Ukazuje se tu především výrazný vztah k extroverzi a introverzi: vysoce reaktivní osoby ve značně vyšším stupni přizpůsobují své chování požadavkům sociálního prostředí více, než osoby s nízkou úrovní reaktivity, které jsou méně vnímavé a tolerantnější vůči trestům. Podle G. W. Allporta (1961) je temperament „surovinou“ charakteru.

Klasické typy temperamentu (Hippokrates, Galenus) vycházely z nevědeckého pojetí míšení „tělesných šťáv“, ale vyznačují se přesným pozorováním a výraznými správnými charakteristikami, a proto jsou jako určité syndromy platné dodnes. Jde o následující typy:

- *Sangvinik*. Vyznačuje se především přiměřenou reaktivitou; na slabé podněty reaguje slabě, na silné silně; dominuje u něho reakce typu „slaměný oheň“ (J. Strelau, 1974), tj. rychlé doznívání zážitku a rychlé změny zaměření; je přizpůsobivý, emočně vyrovnaný, ale poněkud nestálý a lehkovážný, vesele laděný, optimistický, jeho prožitky jsou spíše mělké

a stejně tak i jeho city. Emočně stabilní extravert.

- *Flegmatik*. Je emočně celkem vyrovnaný, navenek se jeví jako lhostejný, vzrušují ho jen velmi silné podněty, vykazuje stálost a vcelku spokojenost, klid až chladnokrevnost či apatii; hlubší vztahy má jen k vybraným osobám; je spíše pasivní a bez velkých životních ambicí a požadavků, nemá rád změny a pohybově je spíše úsporný. Emočně stabilní introvert.

- *Melancholik*. Vyznačuje se hlubokými prožitky a spíše smutným laděním, pesimismem a strachem z budoucnosti; život je pro něj čas to obtížný, miluje klid a nesnáší turbulentní situace, vzruchy, hlučnost, jeho city jsou trvalé, ale jejich intenzita se neprojevuje navenek, žije spíše vnitřně; obtížně navazuje kontakty, ale vztahy, které naváže, jsou trvalé a hluboké. Emočně labilní introvert.

- *Cholerik*. Je silně vzrušivý, má sklon k výbuchům hněvu a k agresi, těžko se ovládá a reaguje často impulzivně, nerozvázně, má sklon „prorážet hlavou zed“, je netrpělivý, panovačný, vyžaduje často od jiných ústupky, je egocentrický, soužití s ním je obtížné; emočně je labilní, city jsou u něho vyvolány snadno, na venek reaguje rychle, silně, často bez zábran. Emočně labilní extravert.

W. Stern (1921) podává tyto charakteristiky uvedených typů: Sangvinik je živý, cholerik prudký, oba typy jsou impulzivní; melancholik je pasivní, flegmatik chladný, oba tyto typy se vyznačují lhostejností (melancholik spíše jen vnější, sangvinik vnější a vnitřní). Cholerik a melancholik mají silné city, sangvinik a flegmatik slabé; cholerik a sangvinik reagují rychle, melancholik a flegmatik pomalu. Přehledně shrnuje *charakteristiky typů temperamentu* H. Remplein (1959) - viz přehledná tabulka na následující stránce.

K těmto základním dimenzím (faktorům) temperamentu připojuje Guilford ještě následující: maskulinitu-feminitu, osobní tempo, perseveraci, oscilaci (kolísání) a sugestibilitu.

Emocionalita. Temperament je někdy chápán také jako dispozice k formálnímu způsobu emocionálního reagování, neboť jednou ze základních dimenzí emocionality je úroveň vzrušení. Tak např. I. Štúr (1975) chápe temperament jako dispozice osobnosti k projevům emocionality. Ve vztahu k tomuto pojetí je užíván pojem emocionalita nebo emotivita, jehož význam je vymezován jako „citlivost vůči situacím, které vzbuzují emoce“ (P. Fraisse, 1967).

Obsah emocí je určován kognitivně, formální stránky projevu emocí (hloubka jejich prožívání, síla jejich vnějšího výrazu a další, jako je trvání emoční reakce) jsou určovány temperamentem. Faktor emocionality nebo *emocionalita jako sektor osobnosti* byl faktorově analytickou metodou extrahován jako činitel nasycující dvě třetiny primárních faktorů získaných z dotazníků a z posuzování chování. Syntézu faktorově analytických souvislostí emocionality jako sektoru (dimenze) osobnosti podává K. Pawlik (1968), který uvádí, že „veškeré primární faktory této oblasti osobnosti signifikantně diferencují mezi normálními osobami a neurotiky, takže o osobnostní faktory emocionality je zvláštní zájem v klinické psychologii“. Emocionalitu jako specifickou dimenzi osobnosti identifikoval již C. Burt (1946). Tzv. *primární faktory emocionality* souvisejí s intenzitou a kontrolou formálního průběhu emocionálních reakcí. U R. B. Cattella (1950) je to faktor druhého řádu nazvaný „úzkost - emocionální přizpůsobení“ a zahrnující víc než jen formami vlastnosti emocionálních reakcí; u H. J. Eysencka (1960) je to rovněž sekundární faktor nazvaný „emocionální labilita - stabilita“ (neuroticismus); oba uvedené faktory vykazují jistou příbuznost, nikoli však totožnost. Tento sekundární faktor se nechá rozčlenit na pět primárních faktorů; v Cattellově systému jsou to podle Pawlika faktory síly ega, protenze, timidity, kontroly sebecitu a ergické tenze, resp. ještě faktor vzrušivosti; u J. P. Guilforda (1959) jsou to faktory emocionální stability, osvobození se od deprese, osvobození se od pocitů inferiority, osvobození se od nervozity a faktor objektivity. W. C. Becker (1960) našel mezi dotazníkovými faktory emocionality u Guilforda a Cattella poměrně vysoké korelace od 0,6 do 0,7, takže lze určité odlišnosti přisoudit rozdílné interpretaci výsledků. Jako jisté primární faktory emocionality získané z dotazníků uvádí Pawlik následující. Předně je to *emocionální integrace* (Cattellova „síla ega“, Guilfordova „emocionální stabilita“), která je nejdůležitějším činitelem kontroly afektivity. Tento faktor silně nasycuje následující rysy osobnosti: klidný, trpělivý, vyrovnaný, málo kolísavé nálady, uvolněný, zřídka vzrušený nebo nervózní, ve svých citech nenasnadno zranitelný. U psychiatrických pacientů bývá tento faktor nacházen jen zřídka. Dalším faktorem je *nedůvěra*, která se objevu-

Temperament

Charakteristiky typů temperamentu (Remplein, 1959)

znaky psychiky a motoriky		temperamenty			
		sangvinik	melancholik	cholerik	flegmatik
emoční zabarvení		veselý	smutný	dráždivý výbušný	vyrovnaný klidný
formální znaky prožívání	lehkost vybavení	těžce	lehce	lehce	těžce
	síla	slabé	silné	silné	slabé
	hloubka	povrchní	hluboké	povrchní	hluboké
	doba trvání	krátká	trvalá	trvalá	krátká
	průběh	nepravidelný	pravidelný	nepravidelný	pravidelný
způsob pohybového reagování	rychlost	rychlý	pomalý	rychlý	pomalý
	síla	silný	slabý	silný	slabý
	doba trvání	krátká	trvalá	aktivně trvalá	pasivně trvalá
	rozsah	velký	malý	velký	malý
	průběh	nepravidelný	pravidelný	nepravidelný	pravidelný

(upraveno)

Dimenze temperamentu (podle J. P. Guilforda, 1959):

dimenze	odpovídající oblasti		
	obecně	emocionálně	sociálně
pozitivní - negativní	sebedůvěra - pocity méněcennosti	veselost - skleslost, rozlada	prosazování se - bojácnost
responzivní - neresponzivní	bdělost - nepozornost	nezralost - zralost	společenská - soběstačnost
aktivní - pasivní	impulzivnost - rozhádnost	nervozita - vyrovnanost	sociální iniciativa - pasivita
kontrolovanost - nekontrolovanost	zábrany - nevázanost	stabilita - cykloidita	přátelská - nepřátelská
objektivní - egocentrický	věcnost - přecitlivělost	sebejistota - nesmělost	tolerance - kritičnost

(upraveno)

je v klinickém obrazu paranoie (u Cattella je to „protenze“, u Guilforda „nedostatek kooperativnosti“). Tento faktor souvisí s následujícími rysy osobnosti: podezřívavost, nedostatek tolerance vůči druhým, nedostatek pohotovosti pro pomoc druhým (žárlivost, zlomyslnost, hledání chyb u druhých, „nechávání někoho na holičkách“ a další). Cattell (podle Pawlika) interpretuje vliv tohoto faktoru jako rozličnou pohotovost k paranoidní projekci. Dalším faktorem je *bázlivost* (Cattelova „timidita“, která, vedle vnějších příznaků, souvisí s pocity viny a s redukovanou sebedůvěrou). Charakterologické vztahy podle Pawlika jsou následující: bojácný, úzkostný, deprimovaný, pochybuje o svých schopnostech zvládnout sám obtížné situace, ve výchově dětí je spíše pro přísnost než shovívavost. Čtvrtým faktorem je *napětí* (Cattelova „ergická tenze“, Guilfordova „nervozita“). Faktor se projevuje v prudkých změnách nálad a jako zvýšené emocionální napětí; patří sem např. tyto rysy osobnosti: snadno se dá rozptýlit, je lehce zmatený, snadno se poleká, dělá si často neodůvodněné starosti, je ovlivněn silným kolísáním nálad, stěžuje si na nespavost, cítí se často sklíčený, má pocity napětí a vzrušení. Tento faktor je nejjistějším indikátorem neurózy a je podstatnou osobnostní komponentou klinických stavů úzkosti (Pawlik). Od faktoru emocionální integrace se liší tím, že integrace se vztahuje převážně na habituální efektivní úroveň vzrušení, zatímco napětí souvisí se silou okamžitých, situačně podmíněných afektivních reakcí (Pawlik). Konečně pátou dimenzí emocionality je *sebekontrola*, tj. úroveň sebeovládání, sebedisciplíny, která se prokazuje v následujících vlastnostech osobnosti: je energický, pokouší se známé problémy řešit novým způsobem, nepoddává se těžkostem, dodržuje sliby, spoléhá více na zajištění než na štěstí. V objektivních testech vystupuje emocionalita především jako *úzkost*, která je rovněž velmi signifikantní pro rozlišení mezi normálními osobami a neurotiky a koreluje pozitivně (0,8) s tzv. manifestní úzkostí projevenou v dotaznících. Odráží se v těchto vlastnostech: zvýšené do-

jmy vůči hněvivým, matoucím nebo zatěžujícím podnětům, nejistota ve svém mínění, zvýšená citová účast (myslí méně rozvážlivě), zvýšené autonomní (vegetativní) reakce na strachové podněty. Faktor koreluje pozitivně s astenickým tělesným habitem, tj. se schizothymii.

Někteří psychologové užívají termín *emocionální konstituce* (poprvé E. Dupré, 1925), jímž vyjadřují celkovou disponovanost k emocionálním reakcím. Tento termín má významově blízko k pojmu temperament. V emocionální konstituci se projevují jak vrozené dispozice související se vzrušivostí vegetativní nervové soustavy, tak i vlivy emocionálních zkušeností, zejména traumatizujících. Tato emocionální konstituce má řadu fyziologických komponent a význačně se v ní uplatňuje dědičnost (H. J. Eysenck, 1946). Vliv negativní emocionální zkušenosti na zvýšenou, resp. labilní, emocionalitu byl potvrzen výzkumy na krysách (C. S. Halí a P. H. Whiteman, 1951): krysy vystavené působení silného pronikavého zvuku reagovaly později výraznějšími emocionálními reakcemi a déle se emocionálně vyrovnávaly s traumatizujícími situacemi. A. J. Olšanniková (1977) považuje emocionalitu přímo za komponentu temperamentu a chápe ji jako složitou vlastnost, která je tvořena především dispozicí k prožívání citů (citlivost, tj. individuální emocionální práh, hloubka prožívání, stálost a trvalost prožívání citů), ale i dispozicí k expresi emocí („stupně nasycenosti chování projevy emocí“ - vřelost - chlad). Olšanniková se domnívá, že každý má tendenci k jedné z následujících modalit emocí: ke strachu, hněvu nebo radosti, které akcentují reakce jedince.

Literatura:

Eliasz, E.: Temperament a systém regulaci stymulaci, Warszawa 1981, *Merlin, V. S. (red)*: Náčrt teorie temperamentu, Bratislava 1983. *Strelan, J.*: Temperament; typ úkladu nervového, 2. vyd., Warszawa 1974. *Thomas, A., Chess, S.*: Temperament and development, New York 1977.

TYOLOGIE OSOBNOSTI

V běžném jazyce používané výrazy jako „byrokrat“, „měšťák“, „intelektuál“ apod. vyjadřují určitý charakteristický druh člověka čili jeho určitý typ. Podle H. J. Eysencka (1987) *pojem typu* vyjadřuje v podstatě totéž co pojem vlastnosti: řekneme-li např. o člověku, že je družný, je to v podstatě totéž jako kdybychom řekli, že je to typ družného člověka - chová se družným způsobem. Lépe řečeno, pojmy typu a obecné vlastnosti osobnosti jsou téměř synonyma. Přesně definují pojem typu G. Dietrich a H. Walter (1970): „Typ je označení pro spojení rysů, které jsou společné skupině individuí, resp. pro individuum, které vykazuje všechny rysy skupiny v optimální nebo maximální výraznosti.“ V tomto smyslu pojem typu vyjadřuje určitý syndrom (soubor pevně spojených rysů a pojmenování takového typu pak vyjadřuje to, co mají rysy tvořící tento syndrom společného. R. Albonico (1970) upozorňuje na *rozdíl ideálního a reálného typu*. Ideální typ představuje individuum, které má určité a právě jen tyto znaky; v praxi však takové případy sotva existují a lidé se svými charakteristikami mohou být z hlediska statistického rozdělení četnosti hodnot většinou umístěni mezi ideálními póly, extrémny. Tzv. reálný typ pak znamená nejčastější střední hodnotu takového rozdělení četností. Typ vyjadřuje sice určitou podstatnou charakteristiku, ale nikoli vyčerpávající, takže týž jedinec může příslušet k několika typům. J. Delay a P. Pichot (1966) upozorňují na *dvoji pojetí typu v psychologii*: 1. Fenomenologické, variuje-li nějaký znak osobnosti kontinuálně, jako např. vztah k sobě a k okolí; lze tu izolovat dvě zóny, které odpovídají dvěma pólům kontinua, a tyto póly pak reprezentují typ. 2. Statistické pojetí, kde pojem typ odpovídá pojmu druh v zoologické systematice a pojmu syndrom v medicíně; reprezentuje zde tedy četnost případů nahromaděných v určitých zónách. Jedinci, jejichž charakteristika leží mezi těmito zónami, jsou méně četní, podobně jako hybridní jedinci v zoologii a botanice; takovému statistickému pojetí však odpovídá jen málo typů. Obě uvedená pojetí se od sebe liší; v prvním případě se za typické pokládá to, co je spíše extrémní,

v druhém naopak to, co je nejčetnější: první případ tedy odpovídá ideálnímu, druhý reálnému typu. W. Stern (1921) uvádí, že „psychologický typ je převládající dispozice... vlastní srovnatelné skupině lidí, aniž by tato skupina byla jednoznačně a všestranně ohraničena vůči ostatním skupinám“ a H. Rohrer (1956) píše, že: „Teoreticky znamená typ konstruovaný ideální případ člověka, který má všechny charakteristické znaky své skupiny a jen tyto; prakticky znamená typ skutečného, jednotlivého člověka, který vykazuje charakteristické znaky své skupiny ve zvláště velkém seskupení a výraznosti.“

Za historicky první typologii, pomineme-li spekulativní typologie astrologické, pokládá H. J. Eysenck (1987) Galenovu teorii čtyř temperamentů, kterou rozpracoval Hippokrates a mnohem později I. Kant ve své antropologii. Na začátku našeho století byla vytvářena celá řada antropologických a psychologických typologií, ale současně byly vyslovovány *pochybnosti o pojetí typu v psychologii*, snad nejvýrazněji formulované G. W. Allportem (1937, 1962): nauky o typech neříkají nic víc, než že se lidé jiným lidem v určitém ohledu podobají a existuje tak mnoho takových ohledů, tělesných i duševních, že brzy shledáme, že určitý jedinec může být zařazen ke stu možných typů, přičemž je jeho vlastní jedinečnost ztracena. Allport pokračuje: říkáme, že určitá osoba je liberální nebo narcistická, že je beatnik, řízena zvenčí, že náleží k orálnímu nebo jinému typu; to poukazuje na snahu dělit lidi a na syndrom (trs) atributů, které spolu obvykle, ale ne vždy souvisejí. Avšak žádné podražení jedince pod nějaký typ neumožní popis celého individua. Tyto výtky se však netýkají ideálních typů, k nimž se nedospívá exaktním výzkumem konkrétních lidí, jsou odvozovány racionálními, nikoli empirickými metodami; jsou to podle E. Sprangera - „schémata chápání“, která jsou používána zejména ve studiu národního charakteru; mnozí lidé se samozřejmě v rozdílném stupni blíží ideálnímu typu, avšak „ideální typy byly objeveny u psacího stolu, nikoli v laboratořích“. Přestože psychologické typy jsou určitou konstrukcí a nevyčerpávají charakteristiku jedince, byly vytvářeny *různé psychologické typologie*, které se staly velmi populárními. G. W. Allport připouští, že se osobnost nechá - až po jistý stupeň - analyzovat v termínech obecných vlastností, které, pokud jsou neobvykle široké,

jsou označovány za empirický typ; soudí však, že je sporné, zda pojem typu má ve vědě nějakou přednost, a sám užívá koncept obecné vlastnosti. Nicméně v psychologii se rozšířily různé typologické systémy, jak uvidíme dále, a sice ve formě konstrukce polárních anebo modálních (jednodimenzionálních) typů: *polární typy* vyjadřují krajní póly normálního rozložení četnosti (např. typy introverze, extraverte), kdežto tzv. *modální typy* vyjadřují multimodální rozdělení v rámci určitého jednodimenzionálního kontinua. Podle A. Welleka (1966) „typizovat znamená polarizovat“, neboť poznání, co je choleric, plyne také z toho, co je flegmatik, a to je nepochybně správné; je však také nutné uvažovat co je mezi tím a brát v úvahu skutečnost, že vlastnosti vystupují jako spojité charakteristiky. R. Albonico (1970) formuloval následující *základní podmínky typologizování*: 1. V žádné typologii neexistují jasné hranice mezi jednotlivými typy: „realitu vytvářejí typologická překrývání“. 2. „Smíšené typy“ jsou častější než „čisté typy“ (u Kretschmerových typů je tento poměr 90:10). 3. Čím je typologie subjektivnější, tím jsou její výroky více pregnanční: variační šířka skupiny typu je podceňována, rozdíl mezi skupinami typů jsou přeceňovány. 4. Mnohé typy nejsou ničím více než sociálními stereotypy s přehnaným zobrazením charakterů („typ mladíka“, „typ tlust'ocha“ atd.). 5. Hlavním nebezpečím typologizování je simplifikování, které nevylučuje, že „typ může dobře vypadat“. 6. Nemá-li se individuum v typu ztratit, doporučuje se konfrontace více různých typologií. 7. Stále platí, že vývojový typ dominuje nad konstitučním typem, např. kojeneček je v první řadě kojeneček a jako typ sotva

poznatelný, konstituční typ se prosazuje více ve stacionární fázi, v dospělosti. Analogicky to platí o pohlavním typu, který v mnoha případech překrývá konstituční typ (v Kretschmerově systému typů dělalo zařazování žen potíže a uvažovalo se o speciální ženské variantě této typologie). 9. Je třeba zvážit, co C. G. Jung míní svým „bipolárním typem“: každý člověk má v sobě obě tendence určitého bipolárního typu, typ vyvstává při chronickém převažování jedné tendence. 10. S tím souvisí Jungovy „sekundární charaktery nebo typy“, které povstávají kompenzací jednostrannosti typu. Správně je zdůrazňována zejména omezenost typologizování: osobnost je vždy bohatší a také záhadnější než typ (F. Kratina,

1946) a osobnost tvoří jednotu individuálního a typického, tj. v něčem je jedinec psychicky i fyzicky podoben některým jiným jedincům, ale současně se od nich také v něčem podstatně liší (např. introverti se mezi sebou liší svými zájmy, mírou inteligence, aktuálními potřebami, obsahem svých denních snění atd., i když mají něco podstatně společného - jsou uzavření, plaší, spíše nepraktičtí atd.). *Základní charakteristiky typu* podal J. Strelau (1969):

1. Typ stojí na přechodu toho, co je individuální, a toho, co je obecné: „Jestliže o někom říkáme, že je muzikantem nebo že je sangvinik, vypovídáme, že u něho existují vlastnosti, které jsou společné určité skupině lidí a které se nevztahují k psychickému životu celého lidského rodu“ (W. Stern, 1921, podle Strelaua).
2. Pojetí typu zahrnuje relativně stále psychologické znaky, nebo i znaky fyziologické či anatomické: za vlastnostmi, které jsou určité skupině osob společné, je nutné vidět něco relativně stálejšího, nějaké dispozice, a typ tedy reprezentuje soubor dispozic.
3. Hranice mezi typy jsou plynulé, typy od sebe nejsou ostře odděleny; „příslušnost k typu se spíše spojuje se stupněm síly určitého rysu nebo souboru rysů“ (Strelau), a tedy není možné tříditi lidi do vylučujících se kategorií (lidi nelze např. tříditi jen na pracovitě a lenivě, jsou i lidé, kteří mají vlastnosti vyjadřující něco mezi oběma uvedenými krajními případy, a těch je většina). Příslušnost k určitému typu, jak již bylo uvedeno, nevylučuje současně příslušnost k jinému typu, který je konstruován z jiného hlediska: „Daný jedinec přísluší k určitému typu jen s ohledem na schopnost zapamatování, lehkost navazování společenských kontaktů či s ohledem na temperament“ (Strelau).
4. Pojetí typu zdůrazňuje především přítomnost vlastnosti nebo souboru vlastností dominujících: „jde o vlastnosti vystupující u více osob v takové míře, že vtiskují pečeť celému jejich chování“ (Strelau), např. analytický typ myšlení se odráží v celé intelektuální činnosti. Po sléze je třeba upozornit na *rozdíl mezi typy psychologických funkcí a typy osobnosti*, které jsou typy dispozic.

Typ autoritarní osobnosti. Při výzkumu rasových předsudků byl objeven zvláštní syndrom antidemokratických postojů, který byl nazván autoritarní osobnost (Th. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson a R. N. Sanford, 1950) a který tvořily tyto postoje: antisemitismus, etnocentrismus, fašismus (autori-

tarismus), politicko-hospodářský konzervativismus. S tím souvisely i určité kognitivní styly (kognitivní rigidita, demagogie). Dalším výzkumem byly shledány souvislosti tohoto syndromu s typem patriarchální rodinné výchovy poznamenané odcizením vztahu dítě - otec a byla vyslovena hypotéza, že autoritarismus je účelový syndrom kompenzující komplex méněcennosti srovnáváním se s „méněcennými“ etniky. Autoritarismus je tvořen dalšími následujícími rysy osobnosti:

1. konvencionalismus (normy střední třídy),
2. submisivita vůči idealizovaným autoritám (vůdcům),
3. autoritami agresivita (zaměřená proti osobám, které nesouhlasí s normami a vykazují určitou slabost v sebeobraně),
4. odmítám dobrosrdečnosti a měkkosti v sociálních vztazích,
5. pověřivost (víra v mystické síly a osudovost, dogmatismus v myšlení),
6. preference pozic síly a moci a identifikace s lidmi, kteří mají moc a s hnutími hlásajícími rasismus,
7. obecné nepřátelské smýšlení, rozkoš z ničení a cynismus,
8. sklon

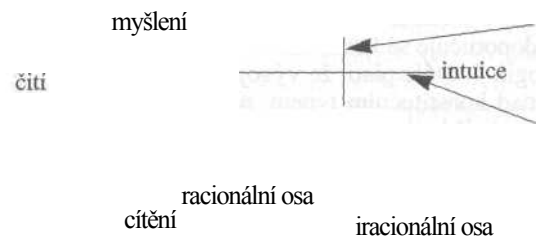
k projekci nepřátelství a nebezpečí (svět je nepřátelský a plný hrozeb),

9. zabývání se sexuálními problémy společnosti,
10. nedostatek smyslu pro humor a další.

Typ tvořivé osobnosti. Podstatou tvořivosti je hodnota originalita, produktivní fantazie, schopnost nalézat nová a neobvyklá řešení problémů, vynalézavost. Přehled rysů tvořivé osobnosti podal např. H. G. Gough (1964): Tvořivý jedinec vykazuje zájem o formu a eleganci, není poután přesností a pečlivostí, je intuitivní a empatický, ale náladový, otevřený světu, vnímavý, citlivý, esteticky senzitivní, má flexibilní myšlení a bohatou fantazii. Tvořivý jedinec je vysoce inteligentní, ale ne všechny vysoce inteligentní osoby jsou také tvořivé, což poukazuje na zvláštní povahu tvořivosti (E. P. Torrance, 1962, F. Barron, 1955). V jiných výzkumech byla zdůrazněna motivace a v psychoanalytickém pojetí její nevědomé zdroje. Syntetický přehled různých pojetí tvořivé osobnosti podal J. Hlavsa (1976). Typ tvořivé osobnosti nezahrnuje jen vlastnosti intelektu, ale i charakterové rysy a zvláštní motivy.

Typologie C. G. Junga. Švýcarský psychiatr a zakladatel tzv. analytické psychologie je autorem typologie, kterou H. Rempelin (1959) nazývá typologií postojů (Jung, 1913). Východiskem tohoto typologického systému byla klinická pozorování a rozsáhlá historicko-srovnávací studia dosavadních typologií.

V úvodu ke své práci o psychologických typech Jung (1960) sám říká: „Pozorujeme-li lidský životní běh, vidíme, že osudy jednoho jsou více podmíněny objekty jeho zájmů, zatímco osudy druhého více jeho nitrem, jeho subjektem“. Podle Junga existují lidé, kteří jsou ovládáni více vztahem k vnějšímu světu a lidé, kteří jsou více ovládáni vztahem k sobě samým, ke svému vnitřnímu životu. Je to podle něho výraz dvojího záměrem psychických procesů - na objekt a na subjekt. Každý z těchto dvou základních typů má pak varianty: intelektuální nebo citovou a pasivní nebo aktivní. Základní zaměření psychiky, navenek a dovnitř, jsou však komplementární: kdo je vědomě a chronicky zaměřen navenek, je nevědomě zaměřen dovnitř a naopak; to jsou tzv. sekundární charaktery. Svůj způsob tvorby typů nazývá Jung sám „deduktivním zobrazením empiricky získaných vhledů“. Východiskem je výše uvedená základní polarita introverze - extraverze (zaměření dovnitř a zaměření navenek). Jung rozlišuje čtyři psychické funkce nezávislé na obsahu: racionální myšlení a citění, iracionální čítí a intuici. Myšlení je hodnocení (např. správné - nesprávné) prostřednictvím poznatků, citění je hodnocení prostřednictvím emocí (příjemné - nepříjemné); čítí a intuice pracují s dojmy bez hodnocení (intuice je „vnitřní vnímání“): Schematicky.

Myšlení ve spojení s čítím dává empirické a ve spojení s intuicí spekulativní (intuitivní) myšlení. Racionální a iracionální se u jedince doplňují: je-li někdo vědomě racionální, je nevědomě iracionální, a naopak - to je komplementarita mužské a ženské stránky psychiky. Základními typy jsou introverze a extraverze. - *Introverze* vyjadřuje zaměření dovnitř, na sebe sama, a tedy dominanci subjektivního názoru, který hraje větší roli než objektivně dané, vnější ustupuje vnitřnímu, proto introvert není tak dobře adaptován, je zahleděn do sebe, je uzavřený, málo přístupný, ve společenských stycích zdrženlivý, plachý, není satelitem skupin nebo mas, nýbrž jedincem v pravém slova smyslu, je často vzdálen sku-

tečnosti a praktickému životu, dává přednost samotě před společností, navenek je spíše pasivní, má však dynamický vnitřní život. Varianta myšlenková (myšlenky jsou více než fakta - intelektuál); varianta citová (subjektivní pocity jsou víc než objektivní skutečnost); varianta čivá (senzitivní jedinec); varianta intuitivní (snílek, fantasta, mystik). - *Extraverze* vyjadřuje zaměření navenek, na vnější svět, na objekt, a tedy dominanci vnější závislosti (např. co soudí jeho okolí, znamená víc, než co o něčem soudí sám). Extravert je přizpůsobivý, realistický, užitelně a racionálně založený, otevřený, přístupný, společenský, je ovlivňován tím, co v jeho okolí platí jako norma (standard), rád se pohybuje mezi lidmi, snadno navazuje přátelství, má smysl pro to, co vyžaduje doba, pro konjunkturu, pro to, co se „nosí“, jeho individualita se rozpouští v konvenci. Varianta myšlenková (empirik se smyslem pro praxi); varianta citová (přebírá hotové normy a konvence); varianta počítková (krajní realista); varianta intuitivní (realistické plány).

H. J. Eysenck (1989) pokládá Jungovu typologii za spekulativní, ale převzal z ní pojmy introverze a extraverze, které podle K. Pawlika (1968) pokládá za nejspolehlivěji prokázané faktory (dimenze) osobnosti. V každém případě jsou oba typy precizně popsány, vyjadřují skutečně existující trs vzájemně závislých vlastností; typy však vyjadřují bipolární výskyt, tj. většina lidí je ambivertních, oba typy představují krajní a nečetné případy.

Typologie E. Kretschmera. Autorem je německý psychiatr E. Kretschmer (1921 - do r. 1967 vyšlo 25 vydání jeho monografie o stavbě těla a charakteru, v níž je podána je-

ho typologie). I Kretschmer vychází z klinických pozorování, ale také ze statistického zpracování těchto pozorování a jeho teze o typech, které stanovil, byly podrobeny rozsáhlému experimentálnímu prověřování a byly v podstatě potvrzeny. Rozhodující je především kladné prověření teze o souvislosti stavby těla a určitých druhů psychóz (K. Westphal, 1931, P. R. Hofstätter, 1970). Také vlastnosti přisuzované Kretschmerovým typům a z nich odvozené koncepty byly většinou experimentálně potvrzeny. Historicky navazoval Kretschmer na morfologicko-charakterologické typologie (zejména na dílo C. G. Caruse, 1860), v psychiatrických východiscích na E. Kraepelina (1895). Kretschmer vyšel z poznatku, že pacienti trpící maniodepresivní psychózou (cyklofrenií - patologickým střídáním nálad mánie a deprese) se vyznačují většinou pyknickou stavbou těla, zatímco pacienti trpící schizofrenií mají většinou astenickou (leptosomní) stavbu těla. Protože Kretschmer soudí, že mezi normálem a psychózou existuje plynulý přechod (mezi obojím vystupují psychopatie), lze říci, že psychóza je jakousi karikaturou normálu, a lze proto z pozorování učiněných na psychiatrických pacientech vytvořit hypotézu o těchto souvislostech i u normami populace. Jestliže v takovém případě s psychózami korespondují určité typy stavby těla, lze předpokládat, že tyto tělesné typy korespondují i s určitými „charaktery“ u normální populace (viz přehled dole).

Pyknická stavba těla je charakterizována kulatými měkkými formami se zdůrazněním břišních partií, kulatou hlavou s krátkým krkem, sklonem k olýsalosti; astenická stavba těla se vyznačuje úzkými rameny a protáhlým

Vztahy mezi typem charakteru a typem stavby těla a vztahy mezi normálním a patologickým charakterem

Typ stavby těla	typ charakteru		
	normál	mezistupeň	choroba
astenická (leptosomní), zčásti také dysplastická a atletická	schizothymie		
pyknická	cyklothymie		
atletická	ixothymie (viskózní charakter)	cykloidita (cykloidní psychopatie)	cyklofrenie (maniodepresivní psychóza)
		epileptoidní	epilepsie

trupem, relativně malou hlavou s dlouhým krkem, celkově gracilní kostrou; atletický typ stavby těla se vyznačuje širokými silnými rameny, plastickou muskulaturou na hrubé kostře, relativně malou hlavou na dlouhém krku; tzv. dysplastický typ stavby těla se vyznačuje nadměrně nebo naopak málo vyvinutou určitou částí těla. Jednotlivé typy charakteru lze pak popsat takto:

- *Schizothymní charakter* se vyznačuje povrchem a hloubkou: „Jsou schizoidní lidé, s nimiž můžeme žít deset let a nemohli bychom jistě říci, že je známe“ (Kretschmer). Jsou to záhadné povahy s nevypočitatelnými reakcemi, schizothymové jsou spíše uzavření, plaší, ostýchaví, nespolečenští, výběrově přecitlivě-

lí - „jsou přecitlivějí a chladní zároveň“ (to je podle Kretschmera klíč k jejich povaze); schizothymové jsou plni rozporů, mají intenzivní vnitřní život. Je to typ velmi diferencovaný: mezi schizothymy nacházíme jemnocitné blouznivce, ale i chladné zločince, jemné aristokraty i tupce, rafinované estěty, patetické idealisty, mrzoutské podivíny, nepořádné bohémy a darmošlapy, lidi s povahou mimózy (rychle se uzavírající, jestliže se jich něco nepříjemného dotkne). Typickými historickými schizothymy byli Savonarola, Robespierre, básník Hölderlin, spisovatel Strindberg, patrně i malíř van Gogh. Variantami jsou pánovité povahy a egoisté, „suchaři“, fanatikové, „vznešeně jemnocitní“.

Přehledná charakteristika Kretschmerových typů (H. Rempelin, 1959):

konstituce charakter	pyknická cyklothymní	astenická schizothymní	atletická ixothymní
postoj k světu	realista	idealista	v sobě žijící
postoj k jiným lidem	potřeba kontaktu, družnost, sdílnost, otevřenost, přímknutost	uzavřenost, nepřístupnost, zdrženlivost ve stycích a projevech	pasivní družnost, nemluvnost
emoční ladění	mezi veselostí a smutkem, malá afektivní vzrušivost, vzrušení rychle odezní	mezi přecitlivělostí a chladností, značná vnitřní vzrušivost, pomalu odeznívající, nervozita	mezi explozivitou a flegmaticností, vnitřní vzrušivost nevelká, odezní velmi rychle
psychické tempo	výkyvy mezi pohodlností a pohyblivostí	výkyvy mezi čilostí a ochablostí	bez výkyvů: klidný, pomalý, stálý
výraz	reaktivně přiměřený, přirozený, měkký	častěji reaktivně nepřiměřený, strnulý, škrobený	klidný až nejapný
reflexe	velká citová rezonance při malé intenzitě a trvalosti	méně lehce rezonantní, ale hluboce a trvale	malá rezonance až citová tupost (mělkost)
mysl	srdečnost, spoluúčast, dobromyslnost, humornost	chladnost až studenost	závislost, věrnost
adaptabilita	velká	malá	dostatečná
myšlení	konkrétní předmětné, synteticky individualizující	abstraktně formalistické, sklon k systematizování, zobecňování	abstraktní, analytické, důkladné až pedantické, suché, strizlivé
úchylnost	malá	velká	velmi malá

- *Cyklothymní charakter* se vyznačuje poměrně nekomplikovanou povahou a „bipolárním uspořádáním temperamentu“ (veselost, čilost - zádumčivost, těžkopádnost); cyklothym je společensky založený, družný, bodrý, živý, pohodlný, prakticky založený, požitkářský, je to „velké dítě“, žije vždy v přítomnosti, bez zábran, adaptabilně, bez složité životní filozofie. Konkrétními variantami cyklothyma jsou: veselý mluvka, klidný humorista, bodrý kličas, pohodlný požívačnick, činorodý praktik, většinou jsou však cyklothymové osoby s „tlumenou těžkopádnou měkkostí“. Mezi historické cyklothymy patří např. Luther (jedi ný pyknik mezi náboženskými reformátory), Goethe, patrně též Churchill.

- *Ixothymní (leptosomní) charakter* je psychologicky poměrně jednoduchý, málo aktivní, poněkud těžkopádný, sociálně neobratný, s malou fantazií, výraznější je jen ve výbuchu vzteku, většinou je však jen málo vzrušivý a spíše lhostejný.

Z uvedeného je patrné, že Kretschmerův schizothym koresponduje s Jungovým introvertem a cyklothym s extravertem. Kretschmer hovoří sice o cykloidních a schizoidních „temperamentech“, ale charakteristiky, které podává, poukazují spíše k pojmu charakter, který jsme zde proto použili. Kretschmer ostatně sám připouští, že „termín temperament není žádný uzavřený pojem, nýbrž spíše heuristické heslo“ („Kennwort“). Souvislost stavby těla a určitého typu „temperamentu“ chápe jako korelaci danou společným fyziologickým, resp. humorálním faktorem: „Temperamenty jsou onou částí psychického, která je humorální cestou v korelaci se stavbou těla“ (Kretschmer, 1967). Kretschmer popírá, že stavba těla je psychologické „fátum“; dotvrzuje to poukaz na její korelace s temperamenty, které nejsou absolutně pozitivní, nicméně z jeho koncepce plyne větší míra determinace humorálními faktory, než to připouští dosavadní empirické poznatky. Na místo paralelismu mozek - duše zdůrazňuje Kretschmer paralelismus sóma - psyché (tělo - psychika) a za rozhodující determinantu pokládá krevní chemismus; humorální konstelace determinu-

je na jedné straně stavbu těla, na druhé straně temperament; stykem temperamentu s prostředím se formuje charakter. H. Rohracher (1956) uvádí, že do Kretschmerovy typologie se nedají zahrnout všichni lidé, a také u tělesně čistých typů že souhlasí jen asi ve dvou třetinách případů; z toho plyne, pokračuje Rohracher, že teoretický význam této typologie je větší než její praktičnost a že stanovuje výzkumu „nové, empiricky fundované problémy“. Je to typologie velmi populární a inspiřující.

W. H. Sheldon (1940, 1942) vyšel z kritiky Kretschmerových metod a použil „vědeckější“ přístup, setrval však na pojetí, že temperamenty jsou determinovány biochemickými faktory. Vyšel z fotografií 4000 osob a na těchto fotografiích prováděl antropometrická měření, aby získal „čisté typy“, u nichž pak identifikoval jejich psychologický obsah především pomocí posuzování v behaviorálních charakteristikách. Jeho typologie je následující:

- endomorfní stavba těla (tělo utvářeno vnitřně, tuk) - pyknik: viscerální typ;
- mezomorfní stavba těla (tělo utvářeno vnějšně, svaly) - atletik: somatotonní typ;
- ektomorfní stavba těla (tělo utvářeno křehce, nervová soustava) - astenik: cerebrotonní typ.

Obsahové charakteristiky těchto temperamentu v podstatě odpovídají typům E. Kretschmera: somatotonní typ = ixothym, viscerotonní = cyklothym, cerebrotonní = schizothym.

Literatura:

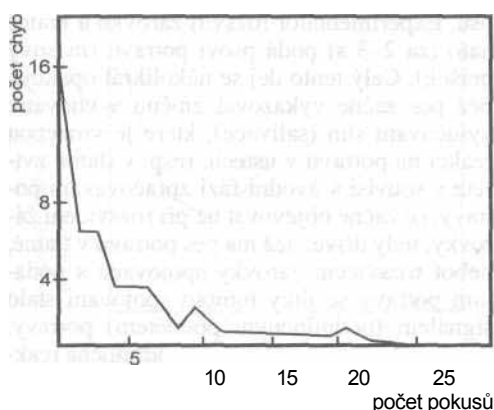
Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. J., Sanford, R. N.: The authoritarian personality, New York 1950. Albonico, R.: Mensch Menschen - Typen: Entwicklung und Stand der Typenforschung, Basel 1970. Hlavsa, J.: Psychologické základy teorie tvorby, Praha 1985. Jung, C. G.: Psychologische Typen, 9. vyd. Zürich-Stuttgart 1960. Kratina, F.: Typ a typologie, Brno 1942. Kretschmer, E.: Körperbau und Charakter, 25. vyd. Berlin-Heidelberg-New York 1967. Sheldon, W. H., Stevens, S. S.: The varieties of temperament, New York 1942.

UČENÍ

Změny v psychice jsou vyvolávány několika činiteli: zráním nervových struktur, stárnutím, chorobami, přechodnými psychofyzickými stavy (jako je např. únava) a zkušeností. Změny vyvolané zkušeností se označují jako naučené, získané; *pojmem učení* tak vyjadřuje vliv zkušenosti na změny psychiky, které mají adaptivní funkci, tzn. jsou to takové změny, jimiž se individuum přizpůsobuje změněným životním podmínkám, resp. změněné situaci. R. S. Woodworth a H. Schlosberg (1959) uvádějí: „Učení zahrnuje mnohem více než úmyslné učení se nazpaměť a nácvik... Učení není jeden specifický druh aktivity. Je to změna, která se vyskytuje v organismu během mnoha druhů aktivity. Pozdější aktivita je odlišná v důsledku předchozí aktivity... Učení se projevuje vždy, když pozdější aktivita vykáže nějaký následný účinek předcházející aktivity... Učení vytváří relativně trvalé následné účinky.“ B. Berelson a G. A. Steiner (1964) vymezují učení jako „změny v chování, které resultují z předešlého chování v podobných situacích (jako protiklad ke změnám spočívajícím ve fyziologických variacích, takových, jako jsou růst, deteriorace, hlad, únava, alkohol nebo spánek)“. Jinou definici podávají R. N. Haber a A. H. Fried (1975): „Učení je relativně trvalá změna v chování, resultující z efektů praxe.“ Obě poslední definice jsou behavioristicky omezené, neboť učení se nevztahuje jen na chování, ale na všechny psychické jevy. Znamená to, že se člověk učí i svým citům a snahám, svému vnímání a myšlení, což dokazuje jeho individuální vývoj. Místo pojmu praxe by bylo vhodnější použít pojmu činnost nebo *zkušenost*, jímž je učení v podstatě definováno a který vyjadřuje, to, co bylo prožito a fixováno v paměti individua. Zkušenost není pasivní sklad, nýbrž aktivní činitel. Podle Habera a Frieda (1975) existují dva *základní druhy učení*: 1. učení, jak se události (děje) ve vnějším světě spojují jedna s druhou, 2. učení, jak chování ovlivňuje okolí. Mechanismus prvního z obou uvedených druhů učení se nazývá klasické a mechanismus druhého pak operativní podmiňování. Termín *podmiňování* vyjadřuje mechanismus učení, podmínky, za nichž učení jako proces probíhá. V tomto smyslu je podmiňování proces, který vyvolává podmíněnou reakci, reak-

ci vázanou na určité podmínky, přičemž podstatou tohoto procesu je *vytváření asociací*. Procesuální podstatou učení je tedy podmiňování a procesuální podstatou podmiňování je vytváření asociací. Ve smyslu výše uvedené dvou druhů podmiňování pak lze říci, že tu jde o asociace dvojího druhu: 1. asociace vnějších dějů (S - S), 2. asociace reakce individua s jejich důsledky ve vnějším prostředí a sekundárními důsledky v psychice individua (R - R). V prvním případě jde o *učení se signálům*, resp. o učení se reakcím na určité podněty jako na signály něčeho významného. Ve druhém případě jde o učení se důsledkům vlastního reagování, o učení se instrumentálnímu reagování, resp. v užším behaviorálním smyslu o *učení se operantám*, tj. způsobům chování, jimiž se individuum vyhýbá nepříjemnému a dosahuje příjemného. *Za základní podmínky učení* pak lze podle J. Dollarda a N. E. Millera (1950) považovat následující: 1. Individuum musí být motivováno. 2. Podněty z okolí musí být vnímány ve vztahu k vzniku klému motivu. 3. Individuum musí vykazovat nějakou činnost. 4. Musí být při tom dosaženo nějakého cíle. Vezmeme-li s jistým zjednodušením, že v učení jde o vytváření asociací S - R, tedy o to, jak reagovat v určité situaci nebo jak tuto situaci vytvořit, pak se v *učení jako vytváření asociací* uplatňuje souhra následujících činitelů:

Rozhodujícím činitelem učení je *zpevnění* (posílení), které K. U. Smith a W. M. Smith (1958) definují jako „efekty odměny a trestu v učení“, neboť zpevnění vystupuje ve dvou základních formách: jako odměna (kladné zpevnění) a jako trest (záporné zpevnění). Odměnou je v podstatě vše, co je příjemné, trestem vše, co je nepříjemné. Tato charakteristika odměn a trestů vyjadřuje *vztah zpevnění a motivace*; jsou to komplementární děje, zpevnění reprezentuje konečné stadium procesů započatých motivací (K. V. Sudakov, 1971). Dosažené odměny a tresty motivují apetenční a averzivní chování vůči objektům s nimiž byly asociovány. Učení se uskutečňuje jen za podmínky zpevnění a je to v podsta-

Typická křivka učení krys v bludišti

tě *učení se apetencím a averzím*, což odpovídá funkcí odměňování a trestání: apetence jsou funkcí odměn, averze funkcí trestů. Ilustruje to jednoduchý *model učení*, odrážející jeho obvyklý experimentální výzkum v psychologii posledních desetiletí. Pokusné zvíře, bílá krysa, je vsazeno do laboratorního boxu s předstíhovou a dvěma odděleními, jedním černě a druhým bíle natřeným; pokud vběhne do černého oddělení, dostane bolestivý elektrický úder (trest), pokud vběhne do bílého, najde tu kousek potravy (odměna), případně jen bezpečné prostředí. Po několika negativních zkušenostech s elektrickými údery a pozitivních zkušenostech v bílé části boxu se pokusné zvíře naučí vyhýbat se černému oddělení boxu, a naopak běžet do bílého oddělení, má-li hlad či potřebu bezpečí: pokusné zvíře se naučilo averzivnímu chování na základě asociace černého oddělení boxu s trestem a apetenčnímu chování na základě asociace bílého oddělení boxu s odměnou či bezpečím. Z uvedeného se nechá jasně odvodit *funkce učení*: její přizpůsobování se novým situacím. Situace, do nichž individuum vstupuje, se mění a vznikají také zcela nové situace; učení umožňuje přizpůsobovat se novotám a změnám tak, aby reakce individua byly účelné. Tak se dítě učí nesařit na horká kamna, když se už jednou popálilo, pes se učí „prosít“, když zvednutí jeho packy bylo několikrát odměněno kouskem cukru, učíme se vyhledávat styky s příjemnými a vyhýbat se stykům s nepříjemnými lidmi, atd. Obecně řečeno, individua se učí dosahovat odměn a vyhýbat se trestům, a to přímo z důsledků vlastních reakcí a také ze signálů těchto odměn a trestů. To vyjadřuje tzv. *zákon*

efektu, který formuloval již E. L. Thorndike (1911) a který bychom dnes vyjádřili asi takto: naučení se nějaké reakci závisí na její asociaci s odměnou nebo trestem. Zákon má dvě varianty:

- Reakce asociované s odměnami mají tendenci se v téže a podobných situacích opakovat; takové reakce se tedy *upevňují*.
- Reakce asociované s tresty mají tendenci se v téže a podobných situacích neopakovat; takové reakce se tedy *utlumují*.

Zásadně pak platí, jak již bylo řečeno, že tyto asociace vystupují jako operanty a jako signály: tak se individuum učí důsledkům vlastního chování, ale také signálům něčeho významného. Tomu pak odpovídají uvedené dva druhy podmiňování: operantní a klasické.

V podmiňování se jako podstatný uplatňuje *vztah učení a motivace*; motivace je předpokladem, aby určitý podnět vystupoval jako zpevnění. Typickým zpevněním v laboratorních experimentech se zvířaty je potrava, ta však působí jako zpevňující činitel jen tehdy, když zvíře hladoví; v některých případech mají určité podněty trvale zpevňující vliv (např. všechny bolestivé podněty, protože existuje trvalý motiv vyhýbání se bolesti), jiné motivy vystupují jen za určitých podmínek (hlad např. v důsledku cyklických metabolických změn v organismu). Vliv motivace v učení prokázal E. C. Tolman (1941) v experimentech s krysami. Pracoval se čtyřmi skupinami pokusných zvířat, z nichž každé bylo vsazeno do bludiště; první skupinu tvořila hladovějící zvířata, která po průchodu bludištěm nedostala žádnou potravu, druhou skupinu zvířata sytá, která po průchodu dostala potravu, třetí opět sytá zvířata, která potravu nedostala, a čtvrtou skupinu tvořila hladovějící zvířata, která po průchodu bludištěm dostala potravu. V dalších pokusech zvládly cestu bludištěm krysy ze čtvrté skupiny, tj. ty, které byly při prvním pokusu hladové a po průchodu bludištěm dostaly potravu. Uvedené naznačuje také *vztah učení a paměti*. Podle W. Budohoské a Z. Włodarskiho (1970) lze paměť chápat jako „schopnost učít se“, ale paměť je možné chápat i jako předpoklad učení (uchovávání a používání zkušeností) a jako jeho výsledek (uchovávání a používání nových naučených reakcí). Lze říci, že paměť v širším smyslu, tj. paměť pojatá širěji než jen jako vědomé vštěpování a vybavování určitých obsahů, je jako dispozice předpokladem a jako

proces a „sklad“ také výsledkem učení; v paměti uchovávaná zkušenost mění psychické reakce individua ve směru adaptivním. Konečně existuje *vztah učení a kognitivních procesů*. Učení je založeno mimo jiné na rozpoznávání podnětů, tj. na vnímání, a ve svých vývojově vyšších formách ovšem i na myšlení. Z uvedených vztahů je patrná *systemová povaha učení*: učení je komplexní proces, v němž jsou zahrnuty interakce a interdependence všech jednotlivých jednoduchých psychických procesů a jejich funkcí. V procesu učení se tedy, obrazně řečeno, prolínají a vzájemně ovlivňují všechny dílčí psychické funkce.

Za podstatný mechanismus učení je považováno podmiňování. Podle E. R. Hilgarda a D. G. Marquise (1961) *pojem podmiňování* vyjadřuje: 1. korelát vytváření asociací, 2. element vytváření návyků, 3. základní experimentální hledisko ve výzkumech učení, 4. základní formu učení. Podle I. P. Pavlova (1951) „veškeré učení je obsaženo ve vytváření dočasných spojů“, tj. v podmiňování. Zcela přesně to vyjadřuje O. H. Mowrer (1960): „Všechno učení je redukovatelné na podmiňování“. Je tedy celkem nesporné, že učení probíhá jako podmiňování, diskuse byly vedeny spíše o tom, zda existuje jen jedna, nebo dvě formy podmiňování. Nejdříve obě tyto formy popíšeme.

Klasické podmiňování je spojeno především s experimenty I. P. Pavlova (1904 a později) a jeho žáků, s vypracováváním tzv. podmíněného reflexu, především u pokusných

psů. Experimentátor rozsvítí žárovku a krátce nato (za 2-3 s) podá psovi potravu (masový prášek). Celý tento děj se několikrát opakuje, než pes začne vykazovat změnu v chování: vylučování slin (salivace), které je vrozenou reakcí na potravu v ústech, resp. v tlamě zvířete a souvisí s úvodní fází zpracovávání potravy, se začne objevovat už při rozsvícení žárovky, tedy dříve, než má pes potravu v tlamě, neboť rozsvícení žárovky spojené s podáním potravy se díky tomuto spojování stalo signálem (podmíněným podnětem) potravy. Slinění (původně vrozená, nepodmíněná reakce) se nyní stává podmíněnou reakcí, světlo (původně v daném kontextu neutrální podnět) se stalo podmíněným podnětem (signálem přicházející potravy), nebo přesněji podmíněným potravním podnětem; potravu je označována za nepodmíněný (tj. vrozený) podnět. Individuum se zde tedy učí signálům a I. P. Pavlov (1952) to sám vysvětluje takto: „Jak vzniká dočasný spoj, jak se vytváří podmíněný reflex? K tomu je třeba, aby se nový indiferentní činitel jednou nebo vícekrát časově kryl s působením faktoru, který je již s organismem spojen, tj. vyvolává jeho určitou reakci. Nastane-li takové sdružení, vstupuje nový činitel do téhož spojení a projevuje se stejnou činností. Nový podmíněný reflex tak vzniká pomocí starého.“ Pavlov pak také spekulativně vysvětlil, co se děje v mozku při vytváření „dočasného spoje“, tj. podmíněného spojení (asociace) mezi podmíněným podnětem a podmíněnou reakcí. Pavlov a jeho žáci pak při dalších experimentech s podmíněnými reflexy

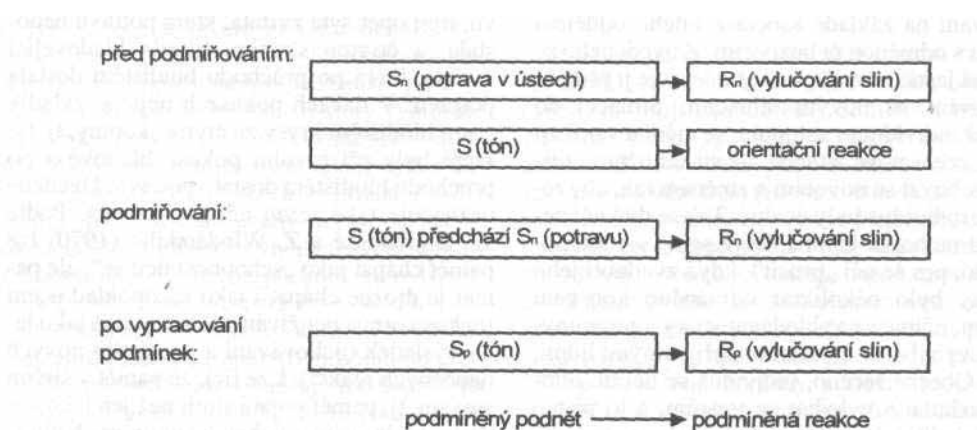
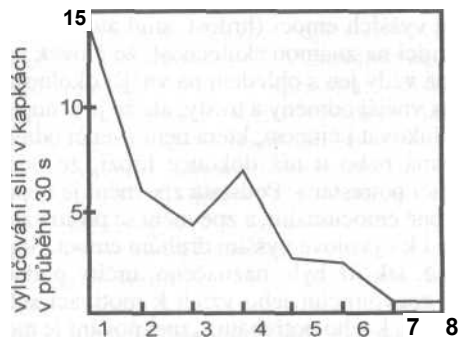

Schéma klasického podmiňování

nezpevněné pokusy

Typická křivka vyhasínání

u psů objevili zvláštní případy uzavírání dočasného spoje, např. tzv. přepojování vznikající tehdy, když má týž podnět více signálních významů, a zejména *podmíněné reflexy vyššího řádu*, které se utvářejí, spojují-li se s podmíněným podnětem další podněty, což je charakteristické pro člověka. Důležitý však byl zejména Pavlovův pojem *druhá signální soustava*, vyjadřující specificky lidskou způsobilost podmíněného reagování na slovní podněty: „Slovo je ovšem pro člověka právě tak reálným podnětem podmíněným jako všechny ostatní podněty, jež jsou vlastní i zvířatům... Slovo je zásluhou veškerého předchozího života dospělého člověka spojeno se všemi vnějšími a vnitřními podněty, dopadajícími na hemisféry, všechny tyto podněty signalizuje, všechny nahrazuje, a proto může vyvolat všechny ty pochody a reakce, jež jsou těmito podněty podmíněny“ (Pavlov, 1952). Druhou signální soustavu tvoří tedy jazyk, který člověk ovládá, jako určitá soustava slov. N. I. Krasnogorskij (1954) a jiní před ním i po něm ukázali, že podmíněné reflexy na určité smyslové podněty (např. tía červené světlo) se přenášejí z „první signální soustavy“ i do druhé signální soustavy, když je původní podmíněný podnět nahrazen slovy (v našem případě slovy „svítí červené světlo“). U člověka vystupuje klasické podmiňování především jako asociace určitých podnětů-signálů s emocemi; *mezi klasickým podmiňováním a lidským učením existují určité rozdíly*. Podle O. Kondáše (1973) jde o tyto rozdíly: 1. Rozdíly v úrovni aktivity a genetické rozdíly: lidské učení vykazuje aktivní výběr reakcí a informací a zahrnuje složitější způsoby chování, zatímco klasické

podmiňování je charakterizováno spíše reaktivitou. 2. Rozdíly v povaze a komplexnosti reakcí: podmíněné reflexy jsou především odpovědnou autonomní nervové soustavy, kdežto lidské učení je komplexnější a zahrnuje kromě motorických odpovědí také kognitivní a zejména verbální složky. 3. Rozdíly ve stabilitě reakcí: reakce získané lidským učením mají trvalejší charakter proti dočasnému charakteru podmíněných reflexů. 4. Rozdíly ve frekvenci posilujících činitelů: v klasickém podmiňování musí být posilování stáje, v učení člověka může být přerušováno. Podmíněné reflexy setrvávají, tj. fungují, pokud jsou zpevňovány (posilovány): nenásleduje-li za podmíněným podnětem (např. rozsvícenou žárovkou) vícekrát nepodmíněný podnět (potrava), podmíněná reakce (vyučování slin po rozsvícení žárovky) postupně mizí, objevuje se *vyhasínání* podmíněného reflexu, přičemž jeho rychlost závisí na řadě činitelů. Vyhasínání je jedním z více různých druhů útlumů nervové činnosti, které se v podmiňování objevují. Konečně byl v klasickém podmiňování objeven fenomén *generalizace a diferenciacce*. Je-li např. u pokusného psa vypracován podmíněný salivační reflex na tón „a“, bude zvíře vykazovat stejnou podmíněnou reakci i na tóny nejbližší nižší a vyšší; jde o jev generalizace, rozšíření vypracované podmíněné reakce na podobné podněty (generalizace podnětu). Bude-li však soustavně zpevňován jen tón „a“, vypracuje se diferenciacce mezi tímto podnětem a podněty jemu podobnými a původní generalizace se zúží tak, že pokusné zvíře bude nyní reagovat naučenou reakcí jen na zpevňovaný tón.

Operantní podmiňování souvisí zejména s experimenty E. L. Thorndika (1898 a později). Významově ekvivalentní je termín instrumentální podmiňování. Obrazem tohoto druhu podmiňování je chování holuba ve zvláštním experimentálním boxu: před ním je umístěn černý terč a pod ním krmítko; náhodným klovnutím do terče se pomocí spínače uvolní ze zásobníku kukuřičné zrno, které spadne do krmítka; holub klovnutí do terče opakuje a dostává se mu tak potravy, kterou konzumuje. Naučil se tedy klovnutím do terče získávat potravu, a kdykoli se nachází znovu v této situaci a má hlad, opatřuje si potravu klovnutím do terče. To je klasický experiment s operantním podmiňováním, který provedl B. F. Skinner. „Protože reakce není důsledkem stimulujícího

podnětu, neříkáme o ní, že byla vyvolána, ale říkáme, že ji organismus provedl, vybavil, vydal. Typ chování, jehož podstatou je činnost, tj. aktivní působení organismu na prostředí, se nazývá chování operativní" (J. G. Holland a B. F. Skinner, 1961, česky 1968). Také v operantním podmiňování se objevují fenomény vyhasínání, generalizace a diferenciacce a další. V operantním podmiňování se tedy uskutečňuje učení důsledkům vlastního chování, a to jak ve směru pozitivním (vzorec apetence), tak i negativním (vzorec averze, vyhnutí se něčemu). Také zde hraje hlavní roli zpevnění, které následuje nikoli za podnětem jako v klasickém podmiňování, ale za reakcí, a to proto, že je mezi nimi přirozený kauzální vztah (dotek horkých kamen - popálení), nebo proto, že to bylo někým navozeno či jde prostě o náhodu (Holland a Skinner). V operantním podmiňování se individuuum učí instrumentální operaci, tj. účelnému způsobu reagování (chování), jehož funkcí je uspokojení nějaké potřeby. Holland a Skinner (1968) rozeznávají následující *druhy zpevnění*:

	poskytnutí	odnětí
kladné zpevnění	odměna	trest
záporné zpevnění	trest	odměna

Příkladem kladného zpevnění je potrava, záporného zpevnění bolestivý úder. Odměna je definována jako „pozitivní incentiva schopná vyvolávat libost nebo uspokojit popud“, trest jako „negativní incentiva schopná vyvolat bolest nebo obtíže“ (E. R. Hilgard, 1957). Incentiva je chápána jako cílový objekt stimulující cílové chování, tj. nějaký atraktivní podnět, jako je potrava, nebo odpuzující podnět, jako je bolestivý úder. Důležitým jevem je *sekundární zpevnění*, což je název pro podnět, který získal zpevnňující hodnotu tím, že byl asociován s primárním zpevněním; jako sekundární zpevnění proto obvykle vystupují prostředky, které umožnily dosažení nějakého cíle (např. peníze). Podle C. L. Hulla (1943) má obecný zpevnňující účinek *redukce popudu* (hladu, strachu atd.); tento názor se však ukázal být velmi zjednodušený stejně jako omezování zpevnění jen na vnější podněty. Proto byl později zaveden termín *vnitřní zpevnění*, vyjadřující specificky lidskou formu zpevnění, totiž zpevnění sebe sama prostřednictvím vývo-

je vyšších emocí (hrdost, stud atd.) a poukazující na známou skutečnost, že člověk nejedná vždy jen s ohledem na vnější okolnosti, tj. na vnější odměny a tresty, ale že je schopen produkovat i činnost, která není zvenčí odměňována nebo u níž dokonce hrozí, že bude zvenčí potrestána. Podstata zpevnění je nepochybně emocionální, a zpevnění se proto vztahuje i k vývojově vyšším druhům emocí. Současně, jak již bylo naznačeno, určitý podnět činí zpevnňujícím jeho vztah k motivaci subjektu, tj. k jeho potřebám; „zpevnění je motivační fenomén“ (P. Th. Young, 1961).

Obšírně se diskutovalo* o *rozdílech mezi klasickým a operantním podmiňováním*, které naznačují již rozdíly v situaci pokusných zvířat: „na jedné straně Pavlovův upoutaný pes“, na druhé straně volně se pohybující Skinnerův holub, resp. Thorndikova kočka. Podle Hollanda a Skinnera (1968) jde v klasickém podmiňování o reakce hladkého svalstva, resp. o vegetativní reakce, zatímco u operantního podmiňování jde o behaviorální reakce, což souvisí s rozlišováním reaktivního a operativního chování. Rozdíl mezi oběma druhy podmiňování lze pak vyjádřit těmito formulacemi:

podmiňování klasické:

$$R_p = f(S_p + S_n) \quad \text{reakce na signál}$$

R = reakce
 S_p = podmíněný podnět (stimulus - S)
 S_n = nepodmíněný podnět

podmiňování operantní:

$$R_p = f(R_p + R_n) \quad \text{operantní chování}$$

R_p = podmíněná reakce
 R_n = nepodmíněná reakce

B. F. Skinner (1938) formuloval tyto rozdíly také následovně: Klasické podmiňování vyvolává autonomní reakce a závisí pouze na sryčnosti podmíněného a nepodmíněného podnětu v čase, kdežto operantní podmiňování vyvolává reakce kosterního svalstva a je závislé na účincích chování organismu; u klasického podmiňování jde tedy o pasivní reakce, u operantního podmiňování o aktivní chování: „Operantní chování je spíše vypuštěné (emitted) než vyvolané (elicited)“ (Skinner, 1953). Jiné srovnání provedl Ch. E. Osgood (1953): 1. V operantním učení se správná odpověď objevuje spontánně z repertoáru odpovědí, které má organismus k dispozici, v klasickém

podmiňování je správná odpověď vyvolána specifickým podnětem. 2. V operantním učení následuje zpevnění za správnou odpověď, která toto zpevnění sama vyvolává, kdežto v klasickém podmiňování následuje zpevnění za vyvolanou odpověď automaticky. Podle J. Deese a S. H. Hulse (1958) podstatný rozdíl mezi oběma typy podmiňování spočívá především v tom, že v klasickém podmiňování organismus nekontroluje objevení se nepodmíněného podnětu, kdežto v operantním podmiňování k němu sám dospívá - jinak řečeno Pavlovovu psu poskytuje potravu experimentátor, Skinnerův holub si ji opatřuje sám. Je zde však i rozdíl operacionální: Pavlov užívá simultánně termínů zpevnění a nepodmíněný podnět, avšak oba tyto termíny nejsou synonymní; v klasickém podmiňování nepodmíněný podnět simultánně vyvolává a zpevňuje odpověď, zatímco v operantním podmiňování se zpevnění objevuje jen a jen tehdy, když se objevila odpověď; operace zde sama produkuje zpevňující stimulus. Podle S. A. Mednicka (1964) nelze operantním způsobem podmiňovat reakce autonomního nervového systému, klasickým způsobem ano. S. Soltysik a J. Konorski (1966) rozlišují smíšené a čisté formy klasického a operantního podmiňování, hájí však názor, že jde o dva různé fenomény (což je názor zcela převažující). Dále je zde *spor o podstatu podmiňování*, který W. Szewczuk (1968) vyjadřuje tímto přehledem:

Teorie styčnosti:

I. P. Pavlov: Individuum se učí tomu, co je ve vnějším světě spojeno s podnětem, který vyvolává vrozenou reakci.

E. R. Guthrie: Organismus se učí spojovat podněty s reakcemi, učí se tedy reakcím na podněty, s významnou reakcí se asociují všechny podněty, které v danou chvíli působí.

Teorie účinku:

E. L. Thorndike: Organismus se učí tomu, co vyvolává psychologický účinek, tj. tomu, co redukuje přítomný popud. C. L. Hulí: Organismus se učí tomu, co redukuje jeho popud, tj. asociuje se každé spojení S - R s následnou redukcí popudu.

Dnes už mají tyto teorie spíše jen historický význam, protože další vývoj psychologie učení prokázal jejich problematičnost. Novější *teorie učení* (podmiňování) je reprezentována dílem O. H. Mowrera (1950, 1960), který rozlišuje behaviorální a emocionální reakce

a druhým přisuzuje rozhodující roli v učení: „Emoce hrají životní roli v podněcování, vedení a zaměřování chování.“ Pavlovův pes ne reaguje jen sliněním, ale také emocemi, uvádí Mowrer, a signály nevyvolávají jen motorickou nebo žláзовou reakci, nýbrž také - a to především - emoce naděje nebo obavy. Vnější podnět vyvolává interní odpověď, která se stává interním podnětem pro reagování behaviorálním vzorcem; to je učení se znakům („sign-learning“) založené na emocionálním podmiňování. Chování individua je podle Mowrera emocionálně podmiňováno nadějí nebo obavou: „Organismus se angažuje v hledání potravy nejen proto, že je hladov, ale i proto, že realizuje takové chování, které konstituuje naději, že v daném případě bude dosaženo potravy.“ Individuum se učí takovým činnostem, které navozují naději a redukuje obavy (strach); proto existují i dva typy zpevnění: redukce popudu a indukce popudu („decremental“ a „incremental reinforcement“). Podněty vyvolávající naději vzbuzují současně atrakci a ty, které vyvolávají strach, vzbuzují současně averzi; odměny redukuje popudy, tresty je zvyšují. Individuum se např. učí nejprve bát se a teprve potom se učí, jak se tohoto nepříjemného afektu zbavit. Vycházeje z poznatků o operantním podmiňování, vytvořil A. Bandura (1961) empiricky založenou teorii sociálního učení u člověka.

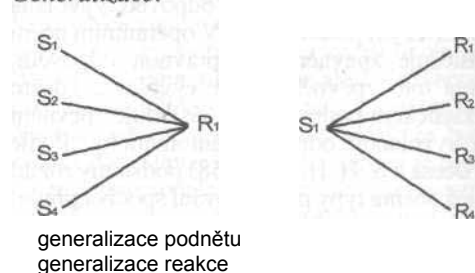
Důležité je vytknout *rozdíly v učení lidí a zvířat*, protože zdaleka největší část psychologie učení je reprezentována výzkumy na zvířatech. Obecně platí, že mechanismy podmiňování jsou v podstatě tytéž, ale činitelé, kteří v nich vystupují, mají u lidí specifický obsah. Podněty, motivace, zpevnění i chování mají u člověka především kulturně společenskou formu i obsah, podněty vystupují často jako různé druhy symbolů (vlajka, oslava), motivace mají specificky lidskou sociální povahu (potřeba uznání, opory, obdivu) stejně jako zpevnění (vyslovený souhlas, sympatie projevená úsměvem, vyznamenání) a zejména sekundární zpevnění (peníze, veřejné uznání). Kvalitativní odlišnost je dána již tím, že v učení člověka se uplatňuje jazyk a jeho prostřednictvím i vyšší psychické funkce (např. pojmově logické myšlení). Ty umožňují, aby reakce člověka nebyly mechanické, ale aby v nich byl brán zřetel k budoucnosti, aby se v nich uplatňovalo očekávání a perspektivy, což vede k oddálenému reagování a k reagová-

ní oklikou. Užití jazyka vede k jemnějšímu rozlišování podnětů, zvláště sociálních (něžnost, slabost), a tím i k větší diferenciaci reakcí. To vše umožňují člověku tzv. *mediační procesy* (Ch. E. Osgood, 1954), které vstupují mezi podnět a reakci jako znakové reprezentace stimulace přispívající k dokonalejší analýze jejího významu. Vztahy vytvářející se mezi znaky dávají možnost vzniku jemnějších struktur („assign“) podávajících přesnější obraz situace, a to ovšem ovlivňuje i vypracování behaviorální reakce, jemnějšího instrumentálního chování, v němž je zahrnuta volba vhodných prostředků, ale i vhodného místa a času. U lidí se tak v učení neuplatňují jen sensoricko-emocionální zkušenosti, ale také zkušenosti vznikající na vývojově vyšší úrovni kognitivního zpracovávání reality, tj. na úrovni znakových operací umožňujících dokonalejší obraz situace. Ta se člověku nejeví jen, tak říkajíc, sensoricky, ale také sémanticky, jako znaková struktura. Lze to vyjádřit následovně:

S -> (mediační znakové procesy) -> R Učení zvířat, v němž se uplatňuje jaksi mechanické podmiňování, vykazuje v tomto smyslu příznačné jevy, k nimž patří *pověřivé chování*, vystupující jako důsledek náhodných zpevnění, které objevil B. F. Skinner: Holub, kterému se dostane zpevnění v okamžiku, kdy má vysoko zvednutou hlavu nebo nohu, použije tohoto způsobu chování vždy, když „očekává“ zpevnění. Takové „pověřivé“ chování se může objevit i u člověka, např. jako škrábání se na hlavě, okusování tužky apod., když bylo zpevněno vyřešením úkolu; v průběhu jeho řešení vystupovalo náhodně, ale pak došlo asociací se zpevněním k jeho zafixování.

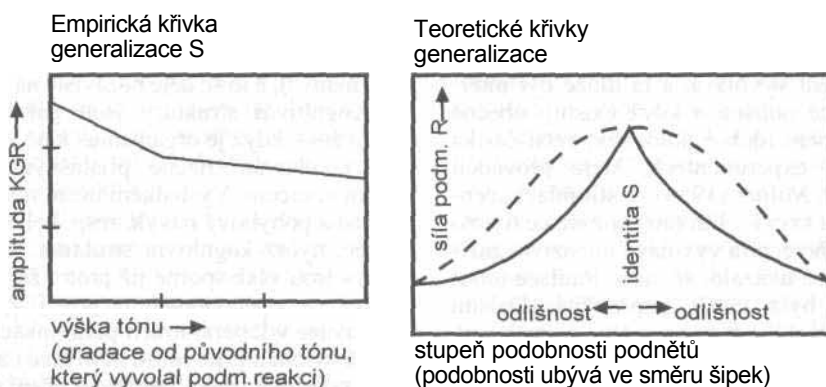
Generalizace a diferenciaci v učení, liz zde bylo uvedeno, že naučená reakce se rozšiřuje i na podobné podněty; diferencovat takovou reakci pak umožňuje další vývoj podmiňování, v němž podobné podněty nejsou zpevňovány. „Generalizace je reakce na podobnost a diferenciaci je reakce na různost“ (E. R. Hilgard, 1957). Generalizace je účelná, neboť je to reakce na stejné podněty, které mohou mít stejný význam; když se ukáže, že tomu tak není, dochází k diferenciaci (diskriminaci) podobných podnětů a tím i k tomu, že se naučená reakce spojuje jen se zpevňovaným podnětem. Je však nutné rozlišit již zmíněnou generalizaci podnětu a generalizaci reakce

Generalizace:

(rozšíření reakce na jiné, podobné způsoby chování, v dané situaci funkční - např. pokusná kočka se naučí otvírat dvířka klece tím, že stiskne tlačítko čumákem, ale stiskává je i prackou).

Generalizace podnětu vychází jak z fyzické, tak i ze sémantické podobnosti podnětů. Zatímco v primární generalizaci založené na fyzické podobnosti podnětů se uplatňuje vztah individua k sensorickým charakteristikám objektů, tj. konstituce jeho sensoria, v sekundární (sémantické) generalizaci se již uplatňuje zkušenost založená na vývojově vyšších formách abstrakce a generalizace. „V sekundární generalizaci je dimenze podobnosti získána předchozím učením“ (J. F. Halí, 1966). K *rozšiřování generalizace* může dojít, je-li některý z podobných podnětů, na něž byla generalizace vypracována, odměněn. Avšak rozšíření generalizace může být také funkcí popudu: F. A. Beach (1942) dal krysám samcům injekce mužských pohlavních hormonů a zjistil, že se po tomto zákroku u zvířat značně rozšířila oblast podnětů, které vyvolávaly sexuální reakce. Existují základní *faktory generalizace podnětu*: 1. Zvětšování počtu zpevnění rozšiřuje rozsah gradientu generalizace. 2. Gradient generalizace podnětu je po částečném zpevňování menší než po soustavném zpevňování. 3. Vrstání motivace zvětšuje okruh gradientu generalizace podnětu. Zvláštním případem je *generalizace popudů*, tj. přemístění reakce z jednoho popudu na druhý; např. jestliže někdo nadměrně jí a pije, může tak činit v důsledku sexuálního neuspokojení (I. H. Coriat, 1921). Různé popudy jsou si podobné v tom, že se v nich usiluje o slast, a tak může docházet k jejich generalizaci (N. A. Miller, 1948). Zmíněný autor to prokázal na krysách: Hladové krysy projevíly také větší tendenci k pití vody (potřebovaly méně času k tomu, aby se dostaly ke zdroji vody a vypily jí více) než dobře nasycená zvířata. N. E. Miller

Ilustrace gradientů generalizace podnětu

(1948) prokázal u pokusných krys také generalizaci hladu na bolest. Pokusné bílé krysy, které se naučily nacházet potravu v jednoduchém bludišti, nacházely tuto potravu rychleji a s menším počtem chyb, když byly vystaveny bolestivým úderům elektrickým proudem; potvrdily to pokusy s krysy, které těmto podmínkám vystaveny nebyly. Výsledky je však možné vysvětlit také vlivem zesíleného popudu. Jasnější jsou výsledky experimentu, který provedl W. K. Estes (1949); vypracoval u žizničích krys asociaci mezi zvukem a stisknutím páčky, které bylo odměněno vodou, a když pak byly tyto krysy vystaveny i hladovění, reagovaly na zvukové podněty tisknutím páčky. Estes to nazývá generalizací sekundárního zpevnění.

Vliv zpevnění na operantní chování. Podle C. L. Hulla (1943) jsou operantní reakce tím silnější, čím častěji jsou zpevněny (frekvence zpevnění), čím bezprostředněji následuje zpevnění za chováním (odklad zpevnění), čím větší je množství zpevnění (kvantita, resp. intenzita zpevnění) a čím atraktivnější nebo příjemnější je odměna (kvalita odměny) - podle P. G. Zimbarda (1983). Citovaný autor pak podává následující zásadní formuli: „Síla reakce je největší, jestliže je žádoucí reakce následována často a přímo mnoha dobrými zpevněními.“ Nicméně neexistují mechanické vztahy mezi zpevněními a odolností reakce vůči vyhasinání. Obecně platí, že nezpevněná reakce vyhasiná, tzn. že postupně slábne, až zcela vymizí. Jestliže milovník starých tisků nenachází v novém antikvariátu nic zajímavého, jeho návštěvy zde jsou stále vzácnější, až ustanou zcela. Nicméně vztah zpevnění a odolnost

vůči vyhasinání se vyznačuje určitým paradoxem, který vyjadřují termíny *kontinuutní a sporadické zpevnění*. Určitá reakce může být zpevněována stále - vždy, kdykoli vystoupí, anebo jen někdy, sporadicky; v prvním případě hovoříme o kontinuitním zpevnění. B. F. Skinner (1938) zjistil u bílých myší zajímavý paradox: kontinuitně zpevněovaná reakce byla méně odolná vůči vyhasinání než reakce zpevněovaná sporadicky. „Vyhasinání je nejrychlejší při nepřetržitém zpevnění“ (Holland a Skinner). V souvislosti s tím mohou být pro udržování určité žádoucí reakce vypracovávány různé *plány zpevnění* založené na diskontinuitních udělování zpevnění. Soustavné pravidelné zpevnění vede k *přesycení*, jehož důsledkem je vyhasinání původní reakce na zpevnění (např. radosti na soustavné projevy pozornosti). Vedle tohoto aspektu vystupuje ještě další, a sice *velikost zpevnění*, tj. jeho kvantita a kvalita (např. váha potravy a potrava jako určitá kvalita proti vodě jako jiné kvalitě). Výsledky řady experimentů, které byly k tomuto problému provedeny, svědčí o tom, že s velikostí zpevnění, které bylo definováno množstvím potravy, rostl i výkon zpevněované reakce, např. tempo stiskávání páčky rostlo s množstvím kaše podávané jako potravní zpevnění tohoto stiskávání (P. J. Hutt, 1954). V těchto experimentech se ukázalo, že množství zpevnění má poněkud větší vliv než kvalita zpevnění. Jde tu ovšem o experimenty prováděné na zvířatech. U člověka hraje *kvalita zpevnění* důležitou roli a jejího významu ubývá jen v situaci narůstající deprivace (pokles nároků na kvalitu jídla v podmínkách dlouhodobého hladovění). Pro děti jsou např. čokoládové bonbóny silnějším

zpevňovačem než keksy. Rozhodující je emoční odezva zpevnění, emoční reakce, kterou zpevnění vyvolává, a ta může být inter-individuálně odlišná, i když existují obecně silná zpevnění (dobré jídlo, sex, větší částka peněz). V experimentech, které prováděli J. Olds a P. Milner (1954) se stimulací „centra slasti“ u krys i u lidí (autostimulace tohoto podkorového centra vyvolává intenzivní zážitky slasti), se ukázalo, že autostimulace tohoto centra byla téměř nepřetržitá. Dalším aspektem problému je *opožděné zpevňování*. Výsledky četných experimentů svědčí o tom, že „reakce, po nichž okamžitě následuje odměna, jsou naučeny rychleji než reakce odměňované opožděně“ (E. R. Hilgard a D. G. Marquis, 1961). Na základě toho, jak upozorňují uvedení autoři, formuloval C. L. Hull (1932) hypotézu nazvanou „gradient cíle“, podle níž se organismus učí lépe těm prvkům reakce, které vystupují blíže u cíle, než prvkům, které jsou od cíle více vzdáleny; tato teze však platí jen v hrubých rysech. Optimální čas mezi působením podmíněného podnětu a zpevněním je 1/2 s; delší nebo kratší časové úseky mezi oběma podněty vypracování podmíněného spojení mezi nimi ztěžují. Uvedené pravidlo však platí spíše pro klasické podmíněování. Zvláštní důsledky mohou mít *negativní zpevnění*, tj. tresty; modifikaci chování podporují více odměny než tresty. P. G. Zimbardo (1983) upozorňuje na to, že jsou velké rozdíly mezi laboratorními poznatky o účinnosti trestů a mezi účinky trestů udělovaných v běžných životních situacích učitelů, rodičů, přátelů, partnerů a jinými osobami, s nimiž subjekt vstupuje do kontaktu. Toto trestání vyvolává mnohdy nežádoucí důsledky, protože: 1. potrestání vede často k silné emoční reakci trestaného, která se generalizuje daleko za potrestanou reakci, resp. za situaci, v níž byl trest použit, a může dojít k paradoxnímu zpevnění trestaného chování. 2. trestání může potlačovat nežádoucí reakci trestaného jen v přítomnosti trestajícího, 3. problematické jsou určité druhy trestání, např. tělesné tresty nebo jiné tresty ponižující trestaného, které mohou vést k destrukci jeho sebehodnocení s nežádoucími důsledky. E. C. Tolman (1936) objevil tzv. *latentní učení*, tj. učení, které není spojeno s odměnou. „pokusná zvířata získávala v bludišti zkušenost, i když to nebylo spojeno s odměnou (tj. na konci bludiště nenašla potravu). V souvislosti s tím pak Tolman roz-

lišil vlastní učení a chování. Učení spočívá v osvojení určité struktury poznání („kognitivní mapy“), a to se děje nezávisle na motivaci. Kognitivní struktury jsou pak využity v chování - když je organismus k něčemu puzen, je chování řízeno příslušným kognitivním vzorcem. Výsledkem učení není podle Tolmana pohybový návyk, resp. behaviorální vzorec, nýbrž kognitivní struktura. Uvedené názory jsou však sporné již proto, že jsou založeny na operacionálním pojetí zpevnění a motivace v laboratorních podmínkách a nelze tak vyloučit přítomnost motivace i zpevnění ve výše uvedeném latentním učení (mohla se tu např. uplatnit potřeba orientace). Nicméně principy podmíněování bazírující na rozhodující funkci zpevnění při vytváření vzorců chování vždy, tak říkajíc, nevycházejí, a proto někteří psychologové uvažují, že mezi reakcí a stimulací vystupují kognitivní procesy; určité chování vyvolá zpevnění, a když je jedinec chce, chová se tak, aby je získal. Podle C. L. Hulla (1943) je pro získání instrumentální reakce zpevnění naprosto nutné. Zpevnění určitého chování způsobuje, že v budoucnu bude toto chování vystupovat v příslušných situacích se zvýšenou pravděpodobností (R. C. Boles, 1971), tedy nikoli nutně. To lze ovšem vysvětlit také tím, že se vnitřní i vnější podmínky chování mění a že dochází k přeučování původních reakcí - v každém případě jsou podmínky lidského chování v přirozených životních situacích mnohem složitější než podmínky v laboratoři uměle vytvořené pro chování pokusných zvířat. U člověka se uplatňuje *vnitřní zpevňování* (odměňování a trestání sebe sama prostřednictvím vývojově vyšších emocí), které vytváří relativní nezávislost lidských subjektů na vnějších odměnách a trestech a které také charakterizuje jeden z podstatných rozdílů v učení lidí a zvířat, jak to již bylo naznačeno výše. Chování se stává instrumentální, tj. situačně účelné, protože uspokojuje nějakou potřebu. V tomto smyslu pak aktivně vystupuje vždy, když je daná potřeba aktivizována: pro její uspokojení má zkušený jedinec k dispozici instrumentální vzorec chování - zvyk nacházet určité uspokojení. Uspokojení je i vyhnutí se trestu.

Zvláštní vývojové formy učení. Z vývojového hlediska rozlišuje W. H. Thorpe (1956), který chápe učení jako proces adaptivních změn v individuálním chování vystupující jako důsledek zkušenosti, následující druhy

učení: 1. habituace, 2. asociativní učení (podmiňování a učení pokusem a omylem), 3. latentní učení a učení vhladem. Třídění je diskutabilní, ale ukazuje vývojově postupnou složitost učení; není v něm zahrnuto tzv. vtiskávání jako relativně samostatná forma učení, ani nápodoba.

- *Vtiskání*. Jde o velmi rychlé učení bez odměny, přísně omezené časem a zaměřením; zdá se, že jeho funkcí je vytvoření rychlé adaptace vrozených mechanismů na určité podnětové vzorce, které mají v životě individua zásadní význam. Patří sem zejména reakce na rodiče a pohlavního partnera. Jev vtiskání popsal již O. Heinroth (1910) u housat, u nichž se tento jev patrně vyskytuje v extrémní podobě: housata vylíhnutá v izolaci reagují na své lidské chovatele tak, jako by to byli jejich rodiče; v kritických hodinách po vylíhnutí reagují housata na podněty podobné instinktivnímu schématu rodiče - není-li jejich matka přítomna - jako na rodiče, přičemž schéma rodiče mohou zastupovat mnohé relativně velké pohyblivé předměty, např. i míč. Vtiskání po ukazuje na to, že klíče instinktivního chování jsou velmi jednoduché, aby toto chování fungovalo hned po narození, kdy se učení teprve začíná postupně uplatňovat (→Instinkty).

- *Habituace*. Thorpe ji definuje jako „relativně permanentní ubývání reakce jako důsledek opakované stimulace, která není následována nějakým druhem zpevnění“; jde tedy o navykání, které je nutné odlišit od únavy a senzorické adaptace (ta je periferní, kdežto habituace je centrální proces). Jev se poněkud podobá Pavlovovu „vyhasínání orientačního reflexu“ a jeho podstatou je vrozený útlum na opakující se podněty, které ztratily svůj původní biologický význam. Příkladem habituace je přivyknání některých živočišných druhů na přítomnost lidí, ačkoli ta u nich vyvolává původně strach a vyhýbání se. Thorpe pokládá habituaci za nejjednodušší formu učení. Podle E. M. Glasera (1966) je habituace základním biologickým jevem, který má zjevný účel: aby organismus přežil, musí potlačovat reakce na nevýznamné podněty.

- *Asociativní učení*. Jeho základním typem je podmíněný reflex, kdy je nějaká vrozená reakce uvolňována novým podnětem, který se stává signálem zpevnění této vrozené reakce. Takový jev má zřejmě přípravnou funkci, organismus se připravuje na následující zpevnění, což umožňuje např. vyhnout se trestu ve formě

bolestivého podnětu, nebezpečí atd. Druhý typ asociativního učení, operantní či instrumentální podmiňování, se od předchozího liší zejména tím, že je to „nezávislá voluntární akce“ organismu: stimulus se spojuje s reakcí jako důsledek retroaktivního vlivu zpevnění. Pro instrumentální podmiňování je nezbytná funkce pyramidálního systému mozkové kůry (J. Konorski, 1948); klasický podmíněný reflex lze vyvolat i u dekontikovaných psů, avšak instrumentální podmíněnou reakci nikoli (E. A. Culler a F. A. Mettler, 1934). Thorpe z toho vysuzuje, že tato podmínka dává instrumentální motorické aktivitě znak charakteristické „voluntární aktivity“. Podmíněnou reakci instrumentálního typu však Thorpe pokládá za typ učení „pokusem a omylem“, a to v jeho nejjednodušší podobě, což bylo údajně prokázáno na morčatech (G. C. Grindley, 1932); „pokus a omyl je v podstatě instrumentálním podmiňováním“ (W. H. Thorpe, 1956).

- *Učení vhladem* charakterizuje Thorpe jako „chápání vztahů“; může být podle něho definováno jako „náhlá produkce nové adaptivní odpovědi“, která nenastává z chování pokusem a omylem“, ale jako „řešení problému náhlou adaptivní reorganizací zkušenosti“. Termín vhlad byl poprvé použit W. Köhlerem (1921) v experimentu s opicemi antropoidního druhu, které byly schopny řešit problém dosažení banánu zavěšeného u stropu pomocí tyče a stavěním beden na sebe: šimpanzi dostali náhle „nápad“, jak problém vyřešit, aniž použili metody pokusu a omylu. I. P. Pavlov však prokázal, že tu šlo v podstatě o užití metody pokusu a omylu („manipulativní myšlení“) a zpochybnil tak gestaltistické Kohlerovo pojetí řešení problémů. Podle některých autorů se však gestaltistické zákony vnímání, myšlení atd., obecně tedy spontánního utváření struktury, nechají aplikovat i na učení, které pak v tomto pojetí není ničím jiným než „vytvářením relativně stabilních, setrvávajících útvarů“ („Gestalten“) (O. W. Haseloff a E. Jorswieck, 1971). H. G. Birch (1945) zopakoval Kohlerovy experimenty se šimpanzi a zjistil, že zvířata, která neměla žádné zkušenosti s tyčemi, nebyla ani schopna použít jich k přitažení banánu; teprve, když měla možnost seznámit se s užíváním tyče, byla schopna řešit problém, jak získat banán ležící na nedosažitelnou vzdálenost od klece - totiž přitáhnout jej pomocí tyče, která byla k dispozici. Podle

K. Koffky (1935) je učení restrukturační: „Při restrukturování jsou instrumentální nebo myšlenkové prostředky spatřovány v nových útvarových souvislostech (Gestaltzusammenhangen) a pak může být poznána jejich účelnost k uspokojení potřeby. Učení tedy vyžaduje ‚vhled‘ (Einsicht) do možností přizpůsobení organismu danému životnímu prostoru“ (Hasehoff a Jorswieck, 1971). Dnes se však většinou soudí, že pojem vhled vyjadřuje jen popis určitého chování (poměrně krátké pauzy předtím, než zvíře začne problém správně řešit, tzv. aha-zážitek). Thorpe soudil, že učení vhledem („insight-learning“) je „akcí na základě hypotézy“ a současně evidencí „ideačních procesů“. Druhý případ, latentní učení (učení bez zpevnění), lze podle N. R. F. Maiera (1932) vysvětlit potřebou explorační: v situaci, kdy pak zvíře vykazuje lepší zvládnutí bludiště, demonstruje jen to, co se naučilo v průběhu explorační, kdy jeho chování nebylo zpevněno potravou. D. E. Berlyne (1950) předpokládá, že nová situace (v případě krysy její vložení do bludiště) vyvolává popud zvědavosti („curiosity drive“), tedy napětí, které se zmenšuje průzkumem situace, a tak je učení motivováno i zpevňováno. V učení vhledem se předpokládá užívání symbolů, resp. chování vycházející z nějaké hypotézy, a tedy existence ideace (představ). U dospělého člověka je to samozřejmé, ale i u zvířat byly zjištěny reakce na určité symboly, např. na počet objektů (K. U. Smith, 1934), resp. na různé velikosti téže geometrické figury (symbolická generalizace).

- *Nápodoba* je forma učení, která se objevuje u sociálně žijících živočichů; M. J. Herbert a C. M. Harsh (1944) zjistili, že učení koček se usnadňuje, mohou-li pozorovat proces učení u jiných koček. Nápodoba v učení zvířat je, podle Thorpe, potvrzením existence ideace (představivosti) u zvířat; je to elementární forma sociálního učení. Jí podobná sociální facilitace, Thorpem nazývaná „nakažlivé chování“ („contagious behavior“), je případ, kdy chování jednoho člena skupiny, zejména instinktivní, vede k „nákaze“ ostatních, tj. vyvolává akci zaměřenou v témže směru (např. útěk jednoho zvířete vyvolá útěk celého stáda). „Nákaza“ takto pojatá není tedy totéž co nápodoba, která má u člověka více forem (imitační chování na základě modelu a na základě identifikace). E. A. Armstrong (1951) označuje „nakažlivé chování“ jako „mime-

sis“. N. E. Miller a J. Dollard (1945) definují nápodobu (imitaci) jako „proces, jímž jsou u dvou lidí vyvolávány protější nebo podobné akty a spojovány s příslušnými klíči“: subjekt napodobuje chování druhého člověka, protože mu toto chování dává klíč k dosažení určitého cíle, po němž sám touží, napodobování je spontánní, nevědomé. A. Bandura a R. H. Waltera (1963) vykládají nápodobu jako tzv. observační učení (učení na základě pozorování), které je založeno na tzv. zástupném zpevnění: subjekt napodobuje chování jiného člověka, aby získal tutéž odměnu; zpevňujícím činitelem je tu pouhé pozorování kauzálního vztahu chování - zpevnění u druhého člověka. Nápodoba je jen jedním druhem observačního učení (učení na základě modelu), k němuž se vrátíme v pasáži o sociálním učení. O. H. Mowrer (1960) hovoří o tzv. autistickém uspokojování spočívajícím v tom, že subjekt napodobuje vlastně sám sebe, totiž své vlastní chování, které mu v minulosti vyneslo něco příjemného, ale může to činit jen v představách, anebo fragmentárně, např. tím, že navštěvuje místa, kde něco příjemného zažil. Sociolog G. Tarde (1903) a W. McDougall (1908) pokládali nápodobu za pudovou tendenci.

- *Kanalizace* je podle G. Murphyho (1947, 1958) zvláštním druhem učení, odlišným od podmiňování, protože to trvá se zpevňováním, kdežto kanalizace je trvalá; „kanalizace je spojením potřeby se specifickým způsobem uspokojení této potřeby“. Spojení potřeby a jejího uspokojení je dáno individuální zkušeností v rámci určitého typu kultury a vystupuje jako konkrétní zpředmětnění potřeby, což je její podstatný znak (A. N. Leonfjev, 1984). Příkladem je uspokojování hladu osobní preferencí konkrétních jídel.

Specificky lidské formy učení jsou různé tříděny, obvykle z praktických, pedagogicko-psychologických hledisek; představují tak kategorie vyjadřující dost vysokou úroveň abstrakce. V tomto smyslu se obvykle hovoří o následujících formách učení: senzomotorické, verbální (osvojování podle smyslu, sériové a párové), kognitivní (pojmové, řešení problémů, principů) a sociální. Objevuje se ovšem i jiné třídění a jiná terminologie, např. učení se porozuměním jako specificky lidská forma učení, učení se postojům atd. Učení se porozuměním se třídí na učení se vhledem a na učení se znakům. Senzomotorickým uče-

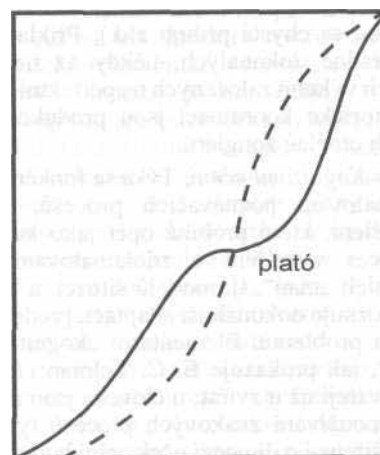
ním se u člověka mluví „mnohonásobné responzivní učení“, což je zejména učení se pohybovým dovednostem. Zcela specificky lidské je tzv. memorování (—» Paměť), úmyslné učení se nazpaměť. E. R. Hilgard (1957) rozlišil obě formy učení: učení automatické a učení se vhladem. M. Gagné (1965, česky 1975) rozlišuje z vývojového hlediska osm druhů učení a zdůrazňuje, že vývojově nejvyšší formy (učení se řešení problémů a učení se pojmům a principům) navazují plynule na vývojově nižší formy; názor, že klasické podmiňování je, jak se někdy soudilo, základem vývoje všech forem učení, pokládá však za sporný. Pojem řízené učení vyjadřuje pedagogické hledisko řízení učení učiteli a vychovatelem, tedy vzdělávání a výchovu v užším smyslu. Konečně sociálně psychologický a sociologický pojem socializace vyjadřuje v podstatě zvláštní kombinaci řízeného a sociálního učení.

Dále uvádíme tři základní formy lidského učení - senzomotorické, kognitivní a sociální - s tím, že jde o překrývající se fenomény a že tyto termíny tedy vyjadřují poměrně vysokou úroveň abstrakce v pohledu na učení člověka.

- *Senzomotorické učení.* Je to učení se pohybovým návykům probíhající jako cvičení (výcvik, trénink) a uplatňující se i v drezúře zvířat; u člověka zahrnuje široké spektrum činností od takových, jako je např. jízda na kole, až po hru na hudební nástroj nebo různé druhy sportovních a pracovních činností. Začíná již v raném věku dítěte výcvikem základních hygienických návyků a sebeobsluhy. Jeho podstatou je vypracovávání vizuálně motorické koordinace, tj. osvojování pohybových struktur založených na vzájemné koordinaci pohybů a koordinaci pohybů se sensorickými dojmy. Produktem jsou motorické návyky, v nichž se uplatňuje činnost kosterního svalstva, které mají formu různých pohybových dovedností. Ty se třídí obvykle na obratnost a zručnost; první se týká pohybů těla vůbec, druhá manuálních činností. Základním aspektem je zde pohyb, uplatňují se však také kognitivní procesy. Např. taková sportovní činnost, jako je tenis, vyžaduje nejen pohybovou obratnost, ale také osvojení si určitých taktických postupů; u hry na klavír se zase uplatňuje určitá forma interpretace reprodukováného hudebního díla atd. V podstatě jde

- zůstaneme-li nyní u motorického aspektu
- o více či méně složité řetězce pohybových

reakcí, jejichž prvky na sebe přesně navazují. „Utváření dovedností u zvířat má dva aspekty: a) zpevňování jen určité reakce, čemuž říkáme diferenciací zpevňování, b) postupné zvyšování požadavků na toto zpevňování, čemuž říkáme postupná aproximace“ (Holland a Skinner, 1968). U člověka neprobíhá tak mechanicky a praktické cvičení je propojováno se slovními instrukcemi. Vytvořené návyky musí být plastické (operativní reakce řidiče automobilu na netypickou dopravní situaci). Senzomotorické učení probíhá ve dvou etapách: 1. seznámení se s činností, která má být osvojena, a s podmínkami jejího efektivního vykonávání, 2. procvičování činnosti, a to jednak vcelku, jednak určitých náročných složek zvlášť (při tréninku tenisu např. hry u sítě, smečování atd.). V nácviku činnosti se uplatňuje zpětná vazba (vlastní kontrola výsledků činnosti) a vedení trenéra, učitele. Senzomotorické dovednosti se pak rozvíjejí tak, že pohyby se stávají přesnější, koordinovanější, spojují se v celky, rytmizují se, případně automatizují, zdokonaluje se vnímání situace, v níž se činnost uplatňuje a nacvičuje (J. Čáp, 1980). Charakteristické jsou křivky cvičení vyjadřující přibývání úspěšnosti v čase až po určitou fázi zvanou plató, kdy se růst dovednosti i přes intenzivní výcvik stabilizuje na určité úrovni, která však ještě neznamená dosažení vrcholu; po překonání této fáze se cvičením dosahuje dalšího pokroku v osvojování cvičené dovednosti. Cvičení má být uvě-

opakování

Teoretická křivka cvičení

domělé, tj. nemá to být mechanický dril (A. N. Sokolov, 1941); platí však, že „uvědomění je účelné při nácviku těch momentů činnosti, které jsou nové, kdežto zbytečné až nežádoucí je vědomě analyzovat ty složky činnosti, které přejímáme vytvořené, zautomatizované z dřívější zkušenosti“ (J. Čáp 1957). Mechanický nácvik je však často doprovázen množstvím chyb a zafixováním chybných úkonů může narušit průběh nácviku i kvalitu osvojované činnosti. Podle J. Čápa (1971) je postup osvojování senzomotorických dovedností následující: 1. Spojování jednotlivých pohybů v celky. 2. Odstraňování zbytečných pohybů a nepřiměřených svalových kontrakcí. 3. Standardizace pohybů. 4. Zdokonalování časových charakteristik pohybů. Podle uvedeného autora se má na začátku osvojování činnosti klást důraz spíše na přesnost pohybů než na jejich rychlost. V senzomotorickém učení se neustavují jen nové pohybové struktury, ale dochází i ke změnám v sensorice. Podle J. Čápa (1971) jsou to zejména tyto změny: 1. Zvyšování citivosti. 2. Znalost signálů. 3. Zdokonalování percepce celků. 4. Vznik speciálních forem komplexního vnímání. 5. Osvojování a zdokonalování způsobu kontroly senzoričtých klíčů. 6. Změny v úloze jednotlivých analyzátorů. Obecně vzato jde o postupné zdokonalování vnímání pole předmětné činnosti, o komplexní a současně diskriminativní percepci (příkladem je hráč kopané, který má přehled po celé hrací ploše; ke znalosti signálů patří např. identifikace záměru protihráče, např. komu se chystá přihrát atd.). Příkladem mimořádně dokonalých, někdy až neuvěřitelných výkonů založených na perfektní vizuálně motorické koordinaci jsou produkce varietních umělců žonglérů.

- *Kognitivní učení.* Týká se funkčního zdokonalování poznávacích procesů, zejména myšlení, které probíhá opět jako komplexní proces vytváření a zdokonalování kognitivních „map“, tj. modelů situací, a které tak umožňuje dokonalejší adaptaci, především řešení problémů. Elementární „kognitivní mapy“, jak prokazuje E. C. Tolman (1930), se vytvářejí už u zvířat; u člověka jsou na základě používání znakových procesů tyto mapy rozšířeny i o dimenzi očekávání budoucího, tj. předvídání vývoje situace, resp. alternativ tohoto vývoje. E. C. Tolman a M. P. Honzik (1930) se pokoušeli prokázat „anticipační

chování“ i u krys, ale interpretace výsledků příslušných experimentů uvedenými autory je přijímána kriticky. P. Gréco (1968) hovoří o učení myšlením, resp. o „strukturálním učení“, které je založeno na poznávání vztahů takového druhu, jako jsou vztahy funkční, kauzální a další, poznávané na základě znakových operací. Kognitivní učení znamená v tomto smyslu učení prostřednictvím vývoje vyšších kognitivních procesů, tj. zejména prostřednictvím myšlení, které ovšem předpokládá osvojení těchto kognitivních procesů, jež je obvykle předmětem studia vývojové psychologie. Člověk se tedy: 1. učí myslet; 2. organizovat své chování prostřednictvím myšlení. Kognitivní učení se z praktických důvodů obvykle třídí na učení se pojímům, řešení problémů a učení se principům. Kognitivní učení se uskutečňuje prostřednictvím již zmíněných mediačních procesů umožňujících osvojení hlubší, diferencovanější, strukturovanější zkušenosti. V podstatě jde tedy o následující komplex jevů:

vývoj znakového systému S -
> (znakový systém) → R

V kognitivním učení se tedy uplatňuje sémiotická (významotvorná) funkce znaků, především jazykových. Tomu ovšem předchází vznik znakového systému, v němž se uplatňuje mimo jiné verbální a pojmové učení směřující k osvojení určitého systému vědomostí a dovedností (způsobivosti praktické aplikace vědomostí), nebo - nazíráno dynamicky - osvojení názorného, ale především abstraktního pojmově logického myšlení, které pak jako systém operací se znaky vstupuje mezi podnět a reakci. Získané zkušenosti působí jako zpětné vazby fungování znakového systému, tj. myšlení. Učení se řešení problémů, spojené rovněž s uplatňováním myšlení, vysvětluje R. M. Gagné (1975) aplikací tzv. principů; tyto definuje jako obecné poučky, resp. jako „řetězce pojmů, jež vytvářejí to, co bývá obecně nazýváno věděním“. Vyjadřují se jimi určité vztahy, od takového typu vztahu jako „zahříváním se kovy roztahují“, až po vztahy typu $E = mc^2$. Jestliže si jedinec osvojil určitý systém principů neboli vědění - je zde nutné podtrhnout slovo systém, tj. uspořádané vědění, nikoli jednotlivé poznatky jako membra disjecta - osvojuje si i způsoblost řešit problémy vyžadující vývojově vyšší formy myšlení. Dostáváme zde tedy následující se-

kvenci závislých jevů a s nimi spojených funkcí: pojmy - principy - řešení problémů. Klíčovým jevem je učení se pojmům: k tomu dochází jednak zobecňováním osobních zkušeností (přirozené pojmy), jednak vzděláváním (→ Myšlení).

- *Sociální učení*. Je to komplexní proces osvojování a využívání sociální zkušenosti, tj. zkušenosti získané ze sociálních interakcí, v psychické činnosti jedince. Toto učení má za základ jak klasické, tak operantní podmínování, ale jeho specifickou formou je učení na základě pozorování (*observační učení*), čili učení na základě pozorování modelu, které je rozvedením původnějších koncepcí tzv. imitačního učení (N. E. Miller a J. Dollard, 1941, O. H. Mowrer, 1950, 1960) z hledisek kognitivistické psychologie (A. Bandura 1965, 1969). Poslední uvedený autor zdůrazňuje, že se člověk učí nejen z bezprostředně zpevnovaného chování, ale i z pozorování druhých lidí, přičemž učení z pozorování je velmi efektivní, i když si člověk často neuvědomuje, jak dalece ve svém chování tomuto druhu učení podléhá. Druhé osoby mohou vystupovat jako pozitivní i negativní modely pro vlastní chování jedince, kterému se tak chování pozorovaných osob stává pozitivním příkladem pro dosažení určitých odměn, nebo negativním příkladem pro vyhnutí se určitým trestům, pokud po těchto odměnách sám touží a pokud se těchto trestů sám obává. Zvláštním příkladem je tzv. *odlumení*: člověk se může zbavit určitých zábran, např. v agresivním chování, pokud u jiných lidí pozoruje, že jejich chování, pro něž má sám vytvořenou zábranu, nevedlo k trestu. Podmínkou sine qua non učení je zpevnování. V observačním učení vystupuje tzv. *zástupné zpevnování*, tj. zpevnování pozorované u druhých lidí. Pozitivními a negativními modely se mohou stát nejen fyzické osoby z okolí subjektu, ale i literární, filmové a jiní hrdinové a historické osoby; v jejich vlivu jako modelů chování lze spatřovat psychologický vliv literatury, filmů atd. A. Bandura (1965) ukazoval dětem předškolního věku film, v němž modelová osoba - dítě napadala různým způsobem loutku v životní velikosti (tloukla ji kladivem do obličeje, kopala apod.). Jedné skupině pokusných osob bylo předvedeno, že za své agresivní chování vůči loutce byla modelová osoba potrestána dospělým, který vstoupil do místnosti a dítě drsným hlasem pokáral a uhodil stočeným časopisem.

Druhé skupině pokusných osob bylo naopak předvedeno zpevnění agrese modelové osoby; dospělý modelové dítě chválil a dal mu sladkosti a limonádu. Konečně třetí, kontrolní skupině nebyly předvedeny žádné důsledky chování modelové osoby. Po filmu byly děti ze všech tří skupin ponechány samy v místnosti, kde se vedle řady různých předmětů nacházela i plastická panenka. Děti, které pozorovaly předtím zpevnění agresivního chování modelové osoby, imitovaly spontánně agresi tohoto modelu v signifikantně větším měřítku než děti, které pozorovaly potrestání modelu, přičemž předmětem jejich agrese byla plastická panenka. V jiném případě se experimentovalo rovněž u dětí s morálními úsudky: učení pozorováním modelu vedlo k tomu, že typ usuzování, které předváděl model, stoupl u dětí z 20 % na téměř 70 % (A. Bandura a F. J. McDonald, 1963). Klasické podmínování se v sociálním učení projevuje tak, že určité podněty, pokud se asociují se sociálními zpevněními (takovými jako souhlasné „ano“, pochvala, projevy uznání, obdivu apod.), získávají povahu sekundárních zpevnění a nabývají tak motivujícího účinku, resp. stávají se sociálními operanty. Jiný představitel teorie sociálního učení J. B. Rotter (1954) chápe učení jako vytváření očekávání (hypotéz) o důsledcích chování, přičemž zdrojem těchto hypotéz může být i chování druhých, které je subjektem pozorování; tak se můžeme pozorováním druhých naučit určitým způsobem chování, jiným se naopak můžeme naučit vyhýbat se. V sociálním učení dospělých se hypotézy o důsledcích chování vytvářejí na základě myšlenkového zpracování situace; sociální chování jedince je tak často složitě podmínováno a není automatickou reakcí, ale skutečným plánovitým postupem („jestliže nebudu dostatečně kooperativní, svůj návrh neprosadím“). Současně se uplatňují tzv. atribuce (přisuzování něčeho něčemu), a to jednak atribuce vlastností sociálním objektům (osoba X je, nebo není důvěryhodná), jednak příčin výsledkům vlastního chování (vlastní zásluha či vina, ale také „byla to náhoda“, „štěstí“, „smůla“). Současně se vedle zástupného zpevnování může uplatňovat sebezpevnování, „skryté zpevnění“ z pocitů hrdosti, studu atd., které činí jedince relativně nezávislým na vnějších odměnách a trestech. Také zde, jak ukázali A. Bandura a C. J. Kupers (1964), se objevuje vliv modelu. V experimentech s od-

měňováním sebe sama pozorovaly děti model s vysokou náročností a s nízkou náročností na sebe sama a pak se mohly samy odměňovat za výsledky hry v kuželky; děti pozorující předtím model s vysokými nároky na sebe sama se převážně odměňovaly jen při dosažení většího počtu bodů, naopak děti, které pozorovaly model s nízkou náročností na sebe sama, se samy odměňovaly již při slabých výsledcích. Poukazuje to na fakt, že čím vyšší je náročnost na sebe sama, tím řídkěji může vystupovat sebeodměňování, a tím častěji může naopak docházet k sebetrestání a zmenšuje se závislost člověka na vnějších zpevněních. Také v sociálním učení se uplatňují principy generalizace a diferenciacie. Další zvláštní druh sociálního učení reprezentuje tzv. *identifikace* (ztotožnění se), vystupující především jako identifikace dítěte s rodičem a mající za následek napodobování předmětu identifikace, resp. ztotožnění se s ním jako se vzorem. Jejím předpokladem je láska a sympatie a jejím příkladem rozhodnutí chlapce - „chci být takový, jako je můj otec“; identifikace je tak spojená s introjekcí motivů a způsobů chování. Zvláštním příkladem je identifikace jako tzv. obranný mechanismus (např. identifikace s agresorem na základě principu „budu-li takový jako ty, nebudeš mne trestat“). Podle sociologa T. Parsonse (1955) je příčinou identifikace sociální moc modelu, ale také jeho obdiv a sympatie k němu. Sociální učení může probíhat také v umě-

le vytvořených situacích jako *řízené sociální učení*, označované také jako sociálně psychologický trénink, např. vystupování v určité roli, resp. s určitou kompetencí (např. vedoucího pracovníka), v určitých sociálních technikách (např. populární trénink asertivity) apod. Také osoby vystupující v sociálních interakcích a atribuované jako experti, vysoce inteligentní, kompetentní (odborníci) mohou být zdrojem nápodoby, tj. mohou mít podněcující či tlumivý vliv na své sociální okolí. V tomto smyslu zahrnuje fenomén sociálního učení celou řadu podmínek, za nichž získané sociální zkušenosti vyvolávají modifikaci lidské psychiky.

Literatura:

Bandura, A., Walters, R. H.: Sociál learning and personality development. *Foppa, K.*: Lernen, Gedachtnis, Verhalten, Köln-Berlin 1965. *Gagné, R. M.*: Podmínky učení, Praha 1975. *Hilgard, E. R., Marquis, D. G.*: Conditioning and learning, 2. vyd. (rev. G. A. Kimble) New York 1961. *Holland, J. G., Skinner, B. F.*: Analýza chování, Praha 1964. *Kondáš, O.*: Podiel učenia psychoterapii, Bratislava 1964. *Linhart, J.*: Psychologie učení, Praha 1967. *Mowrer, O. H.*: Learning theory and behavior, New York-London 1960. *Rotter, J. B.*: Sociál learning and clinical psychology, Englewood Cliffs N. J. 1954. *Sahakian, W. S.*: Introduction to the psychology of learning, 2. vyd., Itasca 111. 1984. *Tarpy, R. M., Mayer, R. E.*: Foundations of learning and memory, Glenview 111. 1978.

VĚDOMÍ

Ve vědecké psychologii na přelomu tohoto a minulého století hrál pojem vědomí rozhodující roli a lze říci, že jím byl vymezen předmět psychologie, i když byly použity jiné termíny (např. vnitřní zkušenost aj.). H. Piéron (1951) prohlásil vědomí za nedefinovatelné, protože „označuje nesdělitelný aspekt psychické aktivity“; podobně soudí K. S. Lashley (1956) a uvádí, že je tento pojem v podstatě zaměňován s pojmem bdělost (1953). Je nutné upozornit na to, že *pojem vědomí* má jiný význam v psychologii a jiný ve filozofii, resp. gnozeologii. Ve staré filozofii se pojmu vědomí používalo v podstatě ve dvojitým smyslu: 1. „scio me scire“ (vím, že vím) a 2. „scio me agere“ (vím, že jedním); vyjadřovala se jím vztahnost obsahu mysli k jejímu subjektu, k jeho já. C. Wernicke (1874) rozeznával: 1. vědomí vlastního těla, 2. vědomí zevního světa, 3. vědomí sebe sama. W. Wundt (1896, 1911) považoval vědomí za abstrakci poukazující na podstatný znak duševního života, resp. zkušenosti. J. B. Watson (1913) prohlásil, že se pojmem vědomí jen nahrazoval pojem duše. Uplný přehled fenomenologicky založené analýzy vědomí podal C. F. Graumann (1965). V psychologii vystupoval tento pojem v následujících významech: oduševnělý (duševní), bdělý, pociťující, percepčně rozlišující, postřehující, vědoucí, úmyslný (záměrný). Jiné introspektivní pokusy dospívají k trojímu významu pojmu vědomí: 1. Vyjadřuje niternost prožívání a je tak v protikladu k pojmem mimovědomý a bezvědomý. 2. Znamená předmětné vědomí, tj. „vědění o něčem“, a stojí tak v protikladu k pojmu nevědomí. 3. Vyjadřuje sebereflexi, tj. uvědomování si sebe sama. V podstatě se v psychologii objevuje pojem *vědomí v užším a širším smyslu*: nejlépe se vymezuje svými protiklady; protikladem pojmu vědomí v užším smyslu je pojem bezvědomí - vědomí zde tedy vyjadřuje určitý stupeň vigilance (bdělého prožívání); protikladem pojmu vědomí v širším smyslu je pojem nevědomí - a vědomí zde znamená znalost souvislostí („vím, proč cítím, myslím to, co cítím, myslím“ atd.). Fenomenologové chápou pojem vědomí jako jednotu vědění a zvnitřnění (Wissen und Innensein). Proti pojetí F. Brentana, že vědomí je vždy vědomím něčeho, postavil J. P. Sartre koncepci vědomí

jako absolutní zřejmosti; vyloučil, že vědomí musí být za všech okolností obsahové a předmětné, nicméně pojem bezobsažného vědomí považuje za protimluv. Podrobnou fenomenologickou analýzu vědomí podal H. Ey (1963): „Být vědom znamená žít zvláštnost vlastního prožívání a převádět je do obecnosti vědění.“ Proti prožívání, které má vitální základ, je tedy vědomí založeno na předmětné zkušenosti, resp. její verbalizaci. Podle W. Kohlera (1922) je struktura vědomí totožná se strukturou neurofyziologických dějů v mozku (princip izomorfismu), podle G. H. Meada (1934) je vědomí totožné se strukturou řeči, je to verbalizovaná zkušenost. S. L. Rubinštejn (1961) předpokládá, že utváření vědomí je poznávací vztah, že je to poznání souvislosti na rozdíl od pouhého uvědomění si nějakého tělesného nebo psychického stavu, jež však rovněž není jen „samoodrazem psychična v psychičnu“. Podle Rubinštejna „uvědomění prožitků, citů je podmíněno uvědoměním si objektu, ke kterému směřují, příčin, které je vyvolávají“; to je ovšem vědomí ve výše naznačeném širším smyslu.

Podněty zpracovávané jako senzoričká data jsou v mozku integrovány a transformovány v subjektivní zážitky. Jaký je poměr tohoto subjektivního zážitku k vědomí, tedy jaký je *vztah prožívání a vědomí*, je téma ryze introspektivní a jako takové těžko vyjadřitelné. V užším smyslu, jak již bylo naznačeno, se vědomí kryje s bdělým prožíváním a má různé stupně jasnosti a zřetelnosti podle rozsahu a intenzity pozornosti. (—> Pozornost) Vědomí je forma, v níž jsou dány psychické zážitky a zážitky relace jednání jako subjektu příslušejícího děje („já chci“, „já jsem učinil“, „já činím“ atd.). Vědomí v užším smyslu je v podstatě neanalyzovatelný stav mysli, resp. mysl sama jako jednota prožívání. Vědomí, jak je charakterizoval W. James (1890), je „proud“, v němž se neustále střídají určité psychické obsahy, obecně vztah k přítomnosti (vnímání, přemýšlení) a vztah k minulosti (vzpomínky, představy vůbec) i budoucnosti (plánování). Za *základní dimenze vědomí* lze považovat jasnost a zřetelnost, přičemž obojí je chápáno jako stav nacházející se někde mezi „periferií a centrem vědomí“, analogicky jako pozadí a figura ve vnímání. Mohu si jasně uvědomovat, že vidím nějakou osobu, ale jen nezřetelně, takže ji nemohu identifikovat, nevím, kdo to je. Pojem *úžina vědomí* vyjadřuje rozsah to-

ho, co mohu mít současně ve vědomí; je však sporné, zda se tento termín významově kryje s termínem rozsah pozornosti. Vědomí reprezentuje určitou kontinuitu jasnosti a zřetelnosti prožívání, od intenzivní pozornosti až ke stavu mdloby, resp. komatu, v němž vyhasíná. Pozornost může úzinu vědomí rozšiřovat, afekty ji naopak zužují. Velmi úzký význam přisoudil pojmu vědomí E. G. Boring (1933), který je omezuje na „selekcí (diskriminaci) mezi dvěma reakcemi“, tj. „vědomí je, široce vyjádřeno, diskriminace“ (Boring tím rozumí „consciousness“; v angličtině je ještě jeden pojem pro vědomí, „awareness“). Podobně se vyslovil E. C. Tolman (1927) v článku nazvaném Behavioristova definice vědomí. Graumann k tomu poznamenává, že tímto pojetím je vědomí vymezeno pouze procesuálně. Percepční diskriminace, resp. diferenciací, je podstatným aspektem vědomí, neboť zakládá zřetelnost jeho předmětného obsahu: *zřetelnost je založena na dokonalé diferenciaci, zřetelné je to, co dobře odlišujeme jako určitý objekt a v čem rozlišujeme jednotlivé části celku*. Naproti tomu *jasnost* vyjadřuje jen to, co ve vědomí vystupuje i jako nediferencovaný obsah (např. silueta postavy) a jasně vědomé může být i to, co je nezřetelné. T. Tomaszewski (1975) chápe *vědomí jako činnost*, která směřuje k „vnitřní reprezentaci skutečnosti“ a má orientační a dynamickou funkci. Zdůrazňuje subjektivní povahu vědomí a poukazuje na jeho různé druhy (vědomí okolního světa, vědomí já atd.). Zajímavým problémem je *otázka existence vědomí u zvířat*, která byla poněkud zamlžována zdůrazňováním, že vědomí je produktem historického vývoje lidské psychiky a vystupuje jako její vývojově nejvyšší forma (A. G. Spirkin, 1962 aj.). Tomaszewski připouští vědomí i u zvířat, avšak vědomí lidí a zvířat se od sebe podstatně liší; u člověka díky užívání řeči jsou předměty uvědomovány i jako názvy těchto předmětů a jejich subjektivní odraz ve vědomí má zobecnující charakter. Existenci vědomí u zvířat uznávají i W. H. Thorpe (1966) a M. Moravěk (1974), který argumentuje takto: „Každý vývojový biologický jev musí mít určité stupně, definované z hlediska složitosti, z hlediska funkčního charakteru a z hlediska koincidence s ostatními nervovými mechanismy, a toto se samozřejmě týká i pojmu vědomí.“ Z obecného pojetí vědomí jako biologického jevu, jímž vědomí nesporně je, když plní určité

té životní funkce, pak plyne, že „nemůžeme ohraničovat výskyt tohoto jevu pouze na lidskou psychiku“ (Moravěk).

Rozlišujeme-li ohnisko jasného, resp. i zřetelného vědomí a jeho obvod, můžeme používat pojem *pole vědomí*, v němž jsou výše uvedené fakta vyjádřena. Tomaszewski zdůrazňuje, že pole vědomí může mít také strukturu časovou a logickou: příkladem časové struktury je sluchová struktura hudebního díla, příkladem logické struktury (lépe snad sémantické) je proces chápání textu při čtení; v obou případech se podněty ve vědomí strukturují. Časový aspekt má vztah k jasnosti obsahu vědomí, resp. k jeho zřetelnosti, protože jasně (zřetelně) nelze obsah ve vědomí udržet příliš dlouho, obvykle jen několik vteřin, což souvisí se stupněm vzrušivosti korových buněk mozku. Ve vědomí, jak je zjištěno, může být najednou asi 4 - 6 prvků (např. jediným pohledem postřehne člověk 4 - 5 prvků, je-li jich více, musí je spočítat; dále je člověk schopen opakovat 3 - 5 dvouciferných čísel, která slyšel, a zabývat se současně řešením 3 - 4 hypotéz); větší soubory podnětů mohou být přetvářeny v malé na základě reorganizace podnětového pole, což je často nutné proto, abychom obraz tohoto pole mohli uchovat ve vědomí (Tomaszewski).

Existují různé *stupně vědomí*, souhrnně označované, ne zcela přesně, pojmem *vigilance* (bdělost). Různé stupně *vigilance* korespondují s různými druhy elektroencefalogramu (s různými tvary vln mozkových elektrických potenciálů). První stupeň *vigilance* se vyznačuje jen slabým uvědomováním vnějšího světa a difúzní pozorností; druhý stupeň *vigilance* reprezentuje bdělost a vědomí v užším smyslu, vyznačuje se selektivní pozorností a zřetelným uvědomováním skutečnosti; třetí stupeň *vigilance* tvoří rozptýlená pozornost s produkcí volných asociací; čtvrtou úroveň *vigilance* reprezentuje stav denního snění, v němž vystupuje zaměření na určitý předmět s vyloučením vnímání okolí; pátá úroveň *vigilance* je jakýmsi prohloubením předchozího stavu s úplnou distancí od vlivů vnějšího světa, která se ještě prohlubuje ve zbývajících dvou stupních (J. Delay a P. Pichot, 1966).

Již roku 1910 poukázal R. Assagioli na to, že pojmu podvědomí chybí pojem nadvědomí jako významově komplementární. Od šedesátých let tohoto století se pak v tzv. transpersonální psychologii pojem nadvědomí prosazuje,

obvykle jako termín *rozšířené vědomí* vyjadřující skutečnost transpersonálních (transcendentálních) zážitků. Psychologové k nim obracejí pozornost zejména pod vlivem různých, především východních ezoterismů, v nichž se rozlišuje několik rovin nadvědomí (např. v buddhistické psychologii a jinde). Vztahným rámcem vědomí je psychofyzické já a empiricky pojatý prostor a čas. Ve stavech mystické extáze, ale i ve stavech opojení různými drogami (meskalin, LSD aj.) prožívá subjekt jakési odpoutání od výše uvedených vztahných rámců, ztrácí především egocentrickou vazbu těchto zážitků (stav tzv. kosmického vědomí, popsany i několika kosmonauty). Obecně platí formulace E. Póppela (1987) o relativnosti té formy vědomí, kterou pokládáme za jedinou skutečnou a vše, co s ní není v souladu, pak za něco patologického. Z této dnes téměř obecně přijímané gnozeologické pozice vyplývá, že tato forma vědomí, kterou ztotožňujeme s obrazem skutečnosti, je jen jednou z více možných, specifickými podmínkami vývoje vytvořených forem vědomí, a to, co pokládáme za skutečnost, je jen vlastnost mi našich smyslových orgánů a našeho myšlení, konstruovaný obraz skutečnosti. Potom i sám pojem skutečnosti je relativní, přiřazuje-

me-li mu význam vyplývající z našich konstrukcí reality. Existují různé techniky k dosahování rozšířeného vědomí, založené buď na stupňování hyperexcitace (extáze), nebo naopak na stupňování hypoexcitace (nirvána).

V současné psychologii se používá termínu *změněné stavy vědomí*; vyloučíme-li patologické případy, patří sem: stav hypnózy, sen, přechod od bdění ke spánku (hypnagogický stav) a přechod od spánku k bdění (hypnopompický stav). W. James (1890) napsal: „Naše normální bdělé vědomí - naše racionální vědomí, jak bychom je mohli nazvat - je jen jeden druh vědomí, kolem něhož leží formy vědomí, které jsou zcela odlišné a od něhož jsou odděleny tenkým závojem. Můžeme jít životem, aniž bychom jen tušili jejich existenci... Žádné pojetí světa nemůže být úplné, ponechává-li tyto jiné formy vědomí nepovšimnuty.“

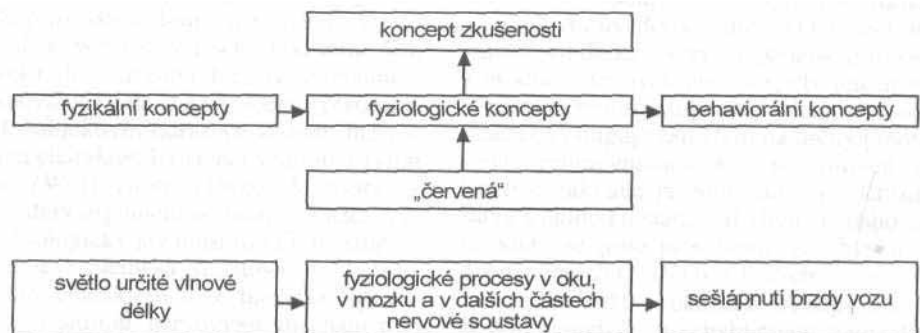
Literatura:

Ey, H.: Das Bewusstsein, Berlin 1963. *Moravek, M.*: Vědomí, jeho struktura a organizace, Praha 1974. *Poppel, E.*: Grenzen des Bewusstseins, repr. München 1987. *Tart, Ch. T.*: Altered states of consciousness, New York 1969. *Wilber, K.*: The spectrum of consciousness, New York 1977.

VNÍMANÍ

Základní potřebou organismu je orientace v jeho životním prostředí založená na účelném rozpoznávání vlastností tohoto prostředí, objektů, které je tvoří, vztahů mezi těmito objekty i rozpoznání obrazu celé situace, v níž se organismus nachází. Jen na základě poznávání může individuum biologicky účelně reagovat na svou situaci a tak reprodukovat svou existenci. Původní vývojovou formou poznávání je vnímání, které je také úvodní, základní složkou orientace organismu v životním prostředí. Není však jednoduché *pojmem vnímání* vymezit, neboť je v něm zahrnuta celá řada procesů s dílčími funkcemi, a tak i celá řada aspektů poznávání (příjem a zpracovávání informací, jejich vnitřní kódování, tj. poznávání jednoduchých vlastností objektů jako barva nebo velikost, ale i objektů jako celků a vztahů mezi nimi atd.). Obvykle je vnímání charakterizováno jako smyslovými orgány zprostředkovaný a v mozku se vytvářející obraz vnějšího i vnitřního prostředí organismu; sám pojem obraz však vyžaduje další vysvětlení, protože nemá jen dimenzi vizuální s níž je obvykle spojován. H. B. English a A. Ch. Englishová (1958) podávají přehled řady významů pojmu vnímání užívaných v odborné literatuře: 1. Vnímání je událost v osobě nebo v organismu, kontrolovaná primárně excitací smyslových receptorů a dalšími faktory, která je primárně spíše kognitivní než afektivní nebo konativní, avšak těžko oddělitelná od aso-

ciací, pamětních obsahů a pocitů. 2. Vnímání je vědomí nebo proces uvědomování extraorganických nebo intraorganických objektů, relací nebo kvalit, zprostředkovaný senzoryckými procesy a uskutečňující se pod vlivem zaměření („set“) a předcházející zkušenosti. 3. Ze strukturního hlediska jde ve vnímání o fúzi mentálních obsahů jako senzoryckých dat. 4. Vnímání je chápáno jako čítí v kontextu ostatních zkušeností, které mu propůjčují význam. 5. Vnímání je proces diskriminující kvantitativní nebo kvalitativní rozdíly mezi objekty nebo procesy, který je extraorganický nebo intraorganický. 6. Vnímání je hypotetický vnitřní jev kontrolovaný primárně stimulací smyslových receptorů, avšak ovlivněný také zvyky a popudy; vnímání je vyvozováno z povahy fyzického stimulu a z chování, které stimulus vyvolává. Uvedené odlišnosti v pojetí vnímání poukazují na jeho jednotlivé stránky, ale nepostihují proces vnímání vcelku. H. Piéron (1963) vymezuje vnímání jednoduše jako „formu poznávání, která má původ ve smyslových dojmech, vytváří útvar zvaný vjem a projevuje se v kontrole chování“. Komplexnější charakteristiku vnímání podal S. L. Rubiňštejn (1967): „Vnímání je smyslovým odrazem předmětu nebo jevu objektivní skutečnosti, která působí na naše smyslové orgány. Vnímání člověka však není pouze smyslový obraz, ale i poznání předmětu vyčleněného z prostředí a stojícího proti subjektu. Poznání smyslově daného předmětu tvoří základní, nejpodstatnější rozlišovací znak vnímání.“ Behavioristický přístup k po-

Vztahy mezi čtyřmi typy konceptů v psychologii vnímání (podle L. E. Bourne jr., B. R. Ekstrand, 1982, s. 64)

jmu vnímání zůstává jaksi na povrchu problému, protože nepostihuje plně jeho základní charakteristiku, jíž je nepochybně vytváření obrazu vnějšího a vnitřního prostředí organismu ve smyslu jeho psychického modelování, tj. obrazu skutečnosti vnitřní i vnější. Přitom pojem obrazu je zde brán v širším smyslu jako jakási kopie originálu, jako odraz skutečnosti, která je v tomto smyslu zakódována ve vzorcích nervových procesů probíhajících jak v periferních receptorech podnětů, tak i v centrálních analyzátoch jejich významů. Obsahem vnímání jsou nejen objekty vnějšího světa a vztahy mezi nimi, ale i vnitřní stavy vlastního organismu a dojmy z povrchu těla. V tomto smyslu je vnímání složkou komplexního přijímání a zpracovávání informací o vnějším světě i vnitřním prostředí organismu, což znamená, že tvoří funkční jednotu s dalšími psychickými procesy a vystupuje jako jedna ze složek komplexní psychické činnosti. Vymežeme-li vnímání pojmem *informace*, který má v psychologii specifický význam diferencující stimulace, je vnímání jakousi úvodní složkou či etapou přijmu a zpracovávání informací: informace se vnímáním vlastně tvoří, neexistuje jako něco na subjektu nezávislého; ve vnímání vystupují informace jako senzoričká data vytvářená stimulací smyslových orgánů. U. Neisser (1976) užívá výraz „vnitřní zpracování informací“ a hovoří o dvou stádiích tohoto zpracování: v prvním se automaticky vydělují a analyzují jednotlivé znaky, potom následuje „konstruktivní akt“, jímž vnímající vytváří nějaký „perceptivní objekt“. Tímto perceptivním objektem je *vjem* jako produkt vnímání; má povahu určité kognitivní struktury, určité organizace senzoričkových dat ve strukturu, která umožňuje orientaci v prostředí a tak i kontrolu chování (např. vyhnout se objektu, který stojí v cestě nějakému pohybu vpřed). Ve výrazu „organizace senzoričkových dat“ je vysloven poukaz na aktivní konstrukční povahu vnímání. Tak např. vidění nemá v tomto smyslu povahu pasivního snímkování, nýbrž aktivního utváření optických obrazů - informací umožňujících účelné chování v určitém prostoru. Vjemy tedy nejsou pasivním odrazem skutečnosti, nýbrž její aktivní konstrukcí, která má adaptivní funkci. Pojem skutečnosti tak vyznívá velmi subjektivisticky, resp. relativisticky, a psycho-

logie nevyovídá nic o tom, čím tato skutečnost je a jaký je poměr mezi objektem a jeho vjemem ve smyslu gnozeologickém. Nicméně i tento problém byl předmětem psychologických analýz jako *problém vztahu vnějšího a vnímaného světa*, tj. světa o sobě a jeho obrazu či odrazu v lidské psychice. Tímto problémem se zabýval N. Bischof (1966), který jej nechápe gnozeologicky, ale jako vyjasnění základních pojmů vystupujících ve vztahu vnímaného objektu a jeho vnímání. Je to především pojem vnějšího světa kladený do vztahu k vnitřnímu světu vjemů, které jsou pokládány za skutečné, a tedy za jakýsi obraz tohoto vnějšího světa, zůstaneme-li u vnímání vnějšího prostředí. Bischof uvádí: 1. Především pojem vnějšího světa není dán pozorováním či objektem vnímání, neboť tím může být i vlastní tělo subjektu. 2. Pojem „vnější“ se používá často jako synonymum pojmu „fyzický“: na naše smysly působí fyzická energie, která se v naší mysli mění v zážitky (např. určitou vlnovou délku elektromagnetického záření vnímáme jako určitou barvu, zhušťování a zředování vnějšího prostředí vnímáme jako zvuky atd.). 3. Jindy je za vnější prostředí pokládáno to, co obklopuje organismus, co je v protikladu k jeho vnitřnímu prostředí; hranice mezi oběma „světy“, vnějším a vnitřním, je vymežována různě, např. povrchem těla, avšak ve vjemech konkrétních fyzických objektů to do jisté míry splývá, neboť tyto objekty vidíme nebo hmatáme ve vnějším světě, ale současně si je uvědomujeme, tj. máme je také vnitřně - v mysli; vnější objekt je současně vnitřním obrazem. 4. S předcházejícím úzce souvisí další význam pojmů vnitřní a vnější, který plyne z introspekce: rozlišuje se zde tělesně a duševně prožité; vjemy z vnějšího světa jsou vždy tělesně prožité, neboť objekty i události vnímáme jako tělesná fakta; také dotyky a další smyslové kvality mají tento přízvuk tělesnosti na rozdíl od myšlenek, citů nebo představ. Je ovšem jasné, že vjem určité věci, např. obraz určitého předmětu v mozku, není tato věc sama; proto byl zaveden pojem *fenomenální svět*, který vyjadřuje vnitřní, tj. prožívaný, tedy také vnímaný svět jako něco specifického. Proti tomuto fenomenálnímu psychologickému světu stojí svět objektivní, ovšem jako určitá filozofická konstrukce nebo hypotéza. Pojem fenomenálního světa je psy-

chologický koncept a psychologie nesleduje dále jeho gnoseologickou interpretaci. V psychologii - nezávisle na tom, jak interpretuje podstatu duševního dění - „zůstává obraz světa, který vyvstává z kategorií vnímání však jen konstrukcí. Jsme vnímaví jen pro zcela určité konstelace podnětů, což znamená, že náš na smyslovém pojetí spočívající úsudek o světě je automaticky předsudek. Co můžeme zakoušet o světě je jen to, co na základě našich, přírodě přízpůsobených kategorií do světa vkládáme. Co se nám jeví jako realita, je námi samými podmíněná konstrukce reality. Nám dané podmínky naší smyslové zkušenosti - a to platí pro všechny naše smysly - definují pevné hranice našeho zakoušení světa. Co zakoušíme jako skutečnost je jen skutečnost člověka" (E. Póppel, 1987). Tzv. reálný, objektivní svět, stojící jaksi za vnímáním člověka, je tzv. *transfenomenální svět*, v nějž mohu pouze věřit a k němuž patří vše, co je mimo psychologický subjekt, tedy také činnost nervové soustavy. V tomto smyslu platí v psychologii teze filozofa G. Berkeleyho (1710) „esse est percipi“ („být je být vnímán“).

Charakteristika vnímání. Z různých charakteristik vnímání uváděných v učebnicích psychologie jsou nejdůležitější následující:

- *Celostnost vnímání.* Vjemy jsou vždy obrazy nějakého celku, nějakého celistvého objektu, přičemž komponenty celku, pokud je na ně vnímání zaměřeno, působí současně nebo následně, mohou na čas vystupovat jako dominanty, ale vždy na pozadí celku; jako celek vnímáme to, na co je zaměřena naše předmětová činnost, resp. to, na co jako na celek reagujeme (V. Tardy, 1957) a co je konturami výrazně odděleno od pozadí, a posléze i to, co je určitým způsobem strukturováno. Celistvost vnímání dotváří i vliv minulé zkušenosti: pozorujeme-li např. mramorový kvádr, tj. vnímáme-li jej pouze zrakem, máme současně dojem, že je těžký, tvrdý a chladný.

- *Výběrovost vnímání.* Vnímání je iniciováno stimulací, ale v určitém okamžiku nevnímáme vše, co na nás z vnějšího světa působí, nýbrž z působícího množství podnětů vnímáme jen některé. To znamená, že se tu děje výběr, který je funkcí pozornosti, resp. motivace (nápadná je zejména výběrovost vnímání určovaná aktuálním stavem potřeb subjektu, který pátrá po objektech potřebu uspokojujících ne-

bo uspokojení umožňujících); v širším smyslu je výběrovost vnímání funkcí činnosti subjektu, která ovšem vyplývá z určitých motivů.

- *Významovost vnímání.* Vnější objekty, které vnímáme, nevnímáme jen jako objekty o sobě, ale jako nositele významů příslušejících k určitým významovým kategoriím, jako objekty určitého druhu, jako nositele určitých funkcí, vztahů atd. V tomto smyslu je vnímání současně také vědění, resp. poznávání v pravém slova smyslu, tj. proces identifikace objektů situovaných v určitých významových souřadnicích. To se projevuje od příslušného období vývoje subjektu také tím, že jsou vnímané objekty označovány vnitřně slovy, vnímané je vnitřně verbalizováno a tak vystupuje v určitém subjektivním systému poznání. Podle S. L. Rubinštejna (1967) „uvědomění významu daného předmětu zpřesňuje jeho smyslově názorný obsah“, a naopak „smyslový obsah vjemu se do jisté míry přetváří v závislosti na předmětném významu vjemu; znaky, spjaté s předmětným významem, vystupují více do popředí, druhé ustupují a jakoby se ztrácejí“. Uvedené vlastnosti vnímání lze snad shrnout v jedinou charakteristiku, v *předmětnost vnímání*, která poukazuje na to, že vnímáme předměty, tj. to, co se v průběhu naší předmětné činnosti vydělilo jako celky (a jako určité struktury senzoričtých dat) s určitými významy.

Funkce vnímání. Také vnímání jako jiné psychické procesy plní adaptační funkci, resp. vystupuje v této funkci jako jeden z procesů regulace chování. Poukazují na to ekologické souvislosti vnímání, jehož východiskem je zpracovávání senzoričtých dat: stavba a činnost smyslových orgánů je uzpůsobena způsobu bytí příslušného živočišného druhu. Proto nacházíme např. jinou stavbu oka u ryb a jinou u hmyzu, a proto také existují velmi specifické smyslové orgány u určitých druhů živočichů, např. u hadů, odpovídající způsobu jejich života. Zrakové vnímání žab je uzpůsobeno tak, že žába nevidí to, co se jí netýká, tj. co nesouvisí s jejími základními životními úkony: žába např. vidí jen hmyz, který letí směrem k ní a nevidí, co je mimo dosah jejího akčního rádia. Má však vyvinuté kontrastní vnímání s ohledem na dva základní „živly“, modrou vodu a zelenou trávu: položíme-li před žabu modrý a zelený papír a vystrašíme-li ji, skočí vždy na modrý papír, protože představuje její

bezpečný „modrý živel“, vodu. Každý živočich má svůj ekosystém a životu v něm je přizpůsobena stavba a činnost jeho smyslového ústrojí, které je základem vnímání. Vnímání vnějšího světa se uskutečňuje jako *systém percepčních činností* tvořený určitou koordinací smyslových operací a pohybů (pátracích, zaměřovacích apod.). Činnost organismu se tak úzce integruje s jeho percepčními (vjemovými) operacemi. Adaptivní funkci vnímání a jeho centrální povahu, tj. skutečnost, že se vjemy vytvářejí centrálně, v mozku, a že senzorká data tvoří jen jakýsi materiál vjemů, potvrzují experimenty s prizmatickými brýlemi (I. Kohler a H. Martě, 1951). Po nasazení těchto brýlí na oči vidí subjekt svět obráceně a všechny jeho návyky jsou tím narušeny; nicméně při nepřetržitém nošení těchto brýlí, jež psycholog, který s nimi činil na sobě pokusy, odkládal jen na noc v naprosté tmě, začne subjekt asi po 5 až 7 dnech vidět svět zase normálně a je schopen opět vykonávat navyklé činnosti, např. jezdit na kole, řídit automobil apod. Znamená to, že mozek korigoval obrazy, které se utvářely na sítnici obou očí v souhlase s minulou zkušeností subjektu. Tyto a jiné experimenty poukazují na to, že vnímání je proces aktivní účelné organizace senzorkých dat.

Senzorké základy vnímání. Vnímání je proces organizace senzorkých dat (smyslových dojmů) do určitých smysluplných struktur, jejichž funkci je regulace chování tím, že umožňují organismu, resp. subjektu orientaci v jeho životním prostředí. Tzv. smyslová nebo *senzorká data* vznikají působením podnětů na receptory a jejich příklady jsou vidění barev, slyšení zvuků, hmatové a jiné dojmy - dříve nazývané počitky. Ve skutečnosti však nevnímáme jen barvy, tj. červeně, modře, neznáme jen dojmy ostrosti, měkkosti apod., avšak vnímáme např. červený karafiát, ostrý nůž atd. Senzorká data poskytují tedy jen jakýsi materiál pro utváření vjemů, které jsou navíc tvořeny komplexy senzorkých dat různých modalit, neboť vnímáme věci a děje, které jsou vždy senzorky komplexní: např. stůl, který vnímáme, má určitou barvu, tvar, je v určité vzdálenosti od nás atd. Senzorká data jsou tedy jen východiskem vnímání, vjemy jsou produktem jejich zpracování, na kterém se podílí také paměť a další psychické funkce. Z vnějšího světa působí na smyslové orgány

různé druhy fyzikálně chemických energií, receptory tyto energie zachycují a transformují v nervové procesy, které jsou pak v příslušných mozkových centrech smyslových orgánů - v analyzátoch - zpracovávány ve výsledné vjemy. Na vzniku vjemů se tedy podílí *analyticko-syntetická činnost mozku*, zejména mozkové kůry; svědčí o tom prostý fakt, že např. při poškození centra zrakového vnímání v temenní části mozkové kůry, třeba úrazem, postižený nevidí, i když má nepoškozený zrak (oči). Stimulací smyslových orgánů vznikají *specifické smyslové dojmy*, tzv. specifické smyslové energie (J. Müller, 1826). Jakýkoli podnět působící na určitý receptor vyvolá v tomto orgánu proces, který je uvědomován jako specifický obsah (zážitek); přirozeným podnětem pro zrakové vnímání je světlo, avšak zrakové dojmy lze vyvolat např. i tlakem na oko nebo jiným druhem jeho stimulace. A také naopak, působí-li se na různé receptory tímž podnětem, např. galvanickou elektřinou, vyvolají se u různých smyslových orgánů různé specifické dojmy. Mezi činnostmi smyslových orgánů a vnímáním existují složité vztahy, samotnou činností těchto orgánů nelze vnímání objasnit; vnímání je víc než činnost smyslových orgánů, která poskytuje pro proces vnímání pouze základní materiál, organizovaný podle specifických zákonitostí ve výsledný jev, *vjem* (-> Senzorké procesy). Ve vnímání se působící podněty neodrážejí mechanicky, nýbrž v určitých strukturách, v nichž se uplatňují vztahy mezi těmito podněty. (Např. stejný šedý obrazec se na bílém pozadí jeví tmavší, na černém pozadí světlejší.) O skutečnosti, že vnímání není mechanickým odrazem senzorké stimulace, svědčí jev tzv. *konstantnosti vnímání ve vztahu k měnící se stimulaci*. Za určitých podmínek vnímáme objekty přibližně jako stejně velké, stejně zbarvené a stejně tvarované, i když se mění; protože se to týká zrakového vnímání, znamená to, že za určitých podmínek vidíme určité objekty jako stejné, i když se mění jejich obraz na sítnici, tj. jejich velikost a tvar i jejich zbarvení. „Objekty zůstávají (v určitých hranicích) tím, čím jsou“ (I. Kohler, 1967). E. R. Hilgard (1962) formuloval princip jevu vjemové konstantnosti takto: „Když byl určitý předmět poznán jako trvalá a stálá věc, vnímáme jej jako takový nezávisle na osvětlení, poloze a vzdálenosti, v jaké se jeví.“ Týká se to tedy kon-

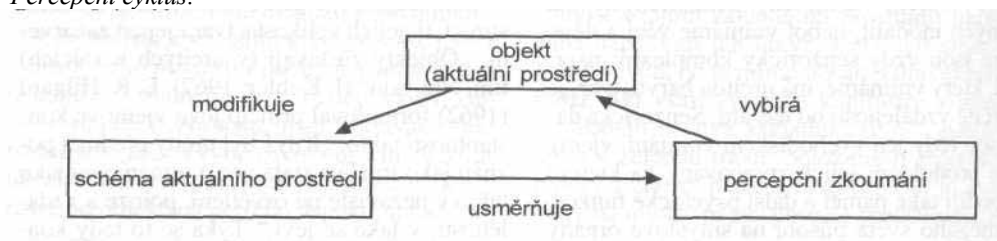
stantnosti vnímání jasnosti, barvy, tvaru a velikosti známých předmětů. Tak např. list bílého papíru vnímáme stejně jasný a bílý při plném osvětlení jako za šera; talíř vnímáme v kruhovém tvaru, i když se na něj díváme z různých úhlů pohledu; postavu člověka vidíme zhruba stejně velkou ze vzdálenosti tří i deseti metrů. V prvním případě bychom měli list bílého papíru vnímat za šera v určitém tónu šedi, talíř bychom měli z určitého úhlu pohledu vnímat jako elipsu, člověk by se nám měl ze vzdálenosti deseti metrů jevit menší než ze vzdálenosti tří metrů. Podle M. Sedlákové (1987) „konstantnost vjemu vzniká postupně v procesu předmětné činnosti jako výsledek učení“. Podstatnou vlastností je tedy *subjektivnost vnímání*, jíž se v širším smyslu rozumí závislost vnímání na subjektu, a to nejen na stavbě a činnosti jeho smyslového ústrojí, ale také na jeho druhové a individuální zkušenosti, k níž patří i příslušnost k určitému kulturnímu prostředí a k určité historické etapě vývoje společnosti. Pádým důkazem toho je zejména tzv. stroboskopický efekt, iluze zdánlivého pohybu (M. Wertheimer, 1912), nazývaný též „fi-efekt“: rozsvěcují-li se rychle za sebou dva od sebe vzdálené a v horizontální či vertikální linii umístěné světelné zdroje, vzniká dojem jediného světla pohybujícího se z jedné strany na druhou nebo zdola nahoru, podle toho, jak jsou tyto zdroje umístěny. Existuje více druhů tohoto stroboskopického efektu a všechny poukazují na to, že vnímáme něco jiného, než co je dáno „objektivně“. Jiným příkladem jsou *iluze ve vnímání*, způsobované subjektivním přeceňováním určitých prvků podnětového pole, jejich intervencí, psychickými projekcemi a dalšími činiteli. Rozlišují se *klamy*, které se vysvětlují konfiguracemi podnětů, a *iluze* zdůvodnitelné subjektivními činiteli, zejména intervencí afektů (ve strachu může člověk

v noční krajině vnímat keř jako skrčenou postavu apod.).

Percepční operace. Průběh vnímání se vysvětluje v termínech různých percepčních operací, které směřují k vytvoření výsledného produktu, vjemu. Poukazuje na to fakt, že vnímání je aktivní proces organizace senzorních dat do určitých psychicky významných struktur. Vnímání je v tomto smyslu funkcí percepčního systému, jehož složkou jsou percepční operace, které fungují jako výsledky interakcí konstitučních složek vnímání a předmětných činností subjektu (viz dále téma vývoj vnímání). Podle U. Neissera (1976) se vnímání jako aktivní a kontinuální proces uskutečňuje prostřednictvím schémat, která jsou plány percepčních činností (operací), a současně pohotovostí vydělovat vhodné, tj. aktuálně zaměřené percepční struktury. Schéma zabezpečuje kontinuitu vnímání v čase a uskutečňuje se v něm působení minulého na budoucí, tj. zkušenosti na očekávání. Dochází zde zřejmě také k integraci vnímání, paměti a motivace, neboť motivace vnímání zaměřuje a paměť umožňuje identifikaci významu vnímaných objektů, a to vše tvoří nedělitelný funkční smysluplný psychický celek. Neisser nazývá tento procesuální komplex *percepční cyklus* a zachycuje jej na níže uvedeném schématu.

Podle Neissera vnímání nemění vnější svět, ale mění vnímajícího, a tím nepřímo ovlivňuje i jeho činnosti: „Schéma je ona část úplného percepčního cyklu, která se jeví jako vnitřní ve vztahu k vnímajícímu, modifikuje se pokusem a je tím či oním způsobem specifická ve vztahu k tomu, co je vnímáno. Schéma přijímá informaci tak, jak se vyžaduje na senzorním povrchu a mění se pod vlivem této informace; schéma zaměřuje pohyby a pátrací aktivitu, díky čemuž se odhaluje přístup k nové informaci, která svým způsobem vyvolává další změny schématu. Z biologického hlediska je schéma částí nervového systému.“ Neisser

Percepční cyklus:

Model vnímání

(upraveno)

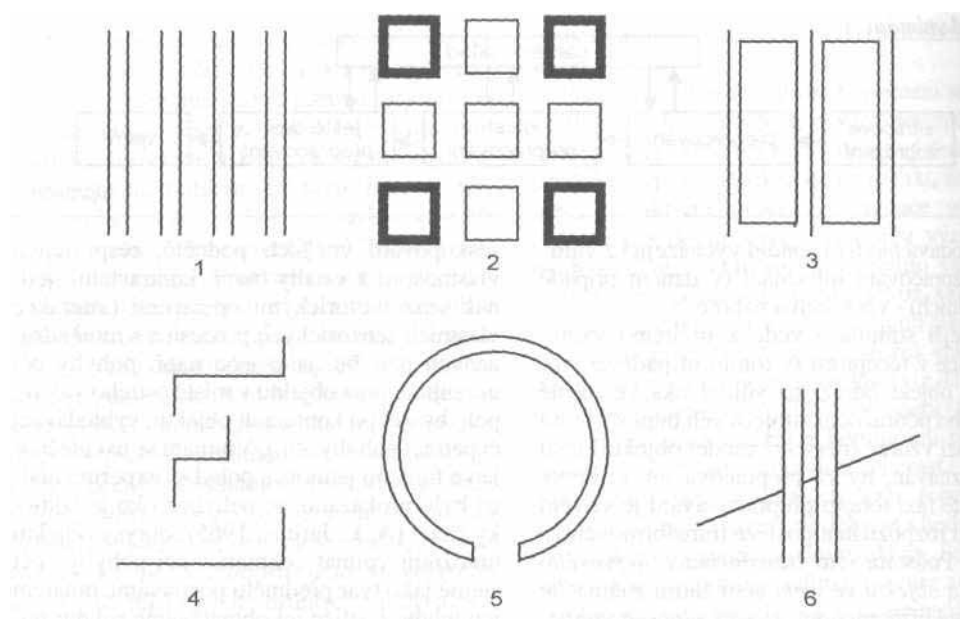
pak podává *model vnímání* vycházející z vnitřního zpracování informací (v daném případě vizuálních) - viz schéma nahoře.

Vnější stimulace vede k určitému vzorci excitace v receptoru (v tomto případě se vnímaný objekt odráží na sítnici oka ve formě určitého podráždění sítnicových buněk); tento výchozí vzorec (nervový model objektu) není rozpoznáván, nýbrž přepřacován, a teprve v určité fázi tohoto přepřacování je vlivem paměti rozpoznán a posléze transformován ve vjem. Podstata této *transformace nervového modelu objektu ve vjem* není zatím známa. Je na místě připomenout, že se v procesu vnímání uskutečňuje dvojí druh transformace: 1. transformace vnější stimulace, vystupující v určité formě fyzikální a chemické energie, v excitaci receptoru a v proud nervových impulzů, 2. transformace těchto nervových impulzů (nervového modelu vnímaného objektu) ve výsledný vjem, tj. psychický fenomén. Vystupuje tu tedy řada fenomenálně odlišných jevů: fyzikální (resp. fyzikálně-chemické), biologické (resp. neurofyziologické) a psychické. Podle W. Kóhlera (1938) je nutné rozlišovat *trojí skutečnost*: 1. fyzikální svět vnějších objektů, 2. fyzické jevy v nervové soustavě a 3. fenomenální svět psychiky. Reálné jsou podle uvedeného autora pouze psychické jevy; fyzikální a fyziologické jevy jsou, přísně vzato, dva odlišné druhy psychického fenomenálního světa. S tím souvisí *hypotéza hieroglyfů*: psychické jevy tvoří jakousi soustavu hieroglyfů zobrazujících skutečnost o sobě, kterou tedy jako takovou nepoznáváme. Existují určité smyslové dojmy, které vystupují jako jasné konstrukce subjektu: např. dojem slané chuti vzniká působením fyzikálně-chemické energie iontů kuchyňské soli, natria a chlóru na chuťové buňky jazyka; „slanost bez vnímajícího subjektu v přírodě neexistuje“, je to znak určitého druhu fyzikálně-chemické energie (A. I. Jemčenko, 1972).

Vnímání na úrovni senzomotorické struktury je determinováno jednak vlastnostmi

seskupování vnějších podnětů, resp. jejich vlastnostmi a vztahy (např. kontrastem), jednak senzomotorickými operacemi (interakce vlastních senzoričkových procesů a s nimi sdružených pohybů, jako jsou např. pohyby očí udržující obraz objektu v místě ostrého vidění, pohyby očí po konturách objektu, vyhledávací či pátrací pohyby atd.). Vnímání se uskutečňuje ve funkční jednotě s pohyby: experimentálně bylo prokázáno, že nehybné oko je fakticky slepé (A. L. Jarbus, 1965); obrysy objektu umožňují vnímat „ohmatávající pohyby“ očí stejně jako tvar předmětu poznáváme hmatem jen tehdy, jestliže jej ohmatáváme rukou; položíme-li dlaň postupně na různé tvary (kolečko, trojúhelník, kosodélník, hvězda, pětiúhelník a další), aniž bychom dlaní pohybovali, vnímáme všechny tyto tvary nediferencované jako menší kolečko (L. A. Šifman a L. M. Vekker, 1940). Gestaltisté prokázali, že se v utváření vjemových struktur uplatňují určité vrozené *tendence k vytváření struktur ve vnímání*, tj. k určitým figurám (vjemové pole se rozčleňuje na figuru, tj. to, co je v něm dominantní, v popředí vystupující jako vlastní objekt, a na pozadí, tj. to, co je za nebo mimo tuto figuru v jejím okolí jako něco méně zřetelného). Ilustruje to např. tzv. Schumannova figura:

Figurou jsou zde svislé linie, které mají k sobě blíž, zatímco linie od sebe vzdálenější tvoří pozadí. Obrázek vnímáme jako čtyři páry svislých rovných čar. Gestaltisté objevili také tzv. *tvarové zákony*, jimiž vysvětlovali, proč se určité podnětové elementy seskupují

Ilustrace základních principů uplatňujících se v sensorické organizaci vnímání (vytváření figur)

1. Zákon blízkosti (celek vytvářejí podněty, které jsou si blíže).
2. Zákon stejnosti (celek vytváří seskupení stejných prvků).
3. Zákon uzavřenosti (celek vytváří to, co je ohraničeno konturami).
4. Zákon zkušenosti (celek tvoří to, co již bylo předmětem zkušenosti).
5. Zákon pregnantnosti (neúplné a neurčité tvary vnímáme jako úplné a určité).
6. Zákon společného osudu (celek vytváří prvky, které mají společný „osud“, např. stejný směr).

v určité útvary (struktury), např. tím, že jsou si blíže než jiné, jak to ukazuje uvedená Schumannova figura. Tyto zákony ilustrují schémata nahoře.

Otevřená zůstává otázka vrozených předpokladů určitých druhů vnímání. Abstrahujeme-li od toho, že vrozenými předpoklady vnímání jsou naše specificky lidské smyslové orgány - smyslové orgány některých druhů zvířat jim umožňují vnímat člověku percepčně nepřístupné dimenze skutečnosti, např. ultrazvuky (které vnímají psi), infračervené spektrum (které vnímají např. včely) - je zde např. otázka vrozeného vnímání hloubky, která byla zkoumána pomocí tzv. optického svahu u dětí a některých druhů zvířat (R. D. Walk a E. J. Gibsonová, 1959). Přes 90 % dětí ve věku 6 1/2 a 14 měsíců se zastaví před uměle vytvořenou optickou hloubkou, případně se začne pohybovat zpět. Stejně reagují kůzlata a jiné druhy zvířat. Z toho se usuzuje,

že vnímání hloubky je vrozené, avšak někteří psychologové zdůrazňují, že vnímání je produktem zkušenosti, tuto interpretaci odmítají. *Vnímání na úrovni sémanticko-operální struktury.* Na této úrovni vnímání se uplatňují vývojově vyšší znakové procesy, umožňující organizaci sensorických dat na základě významů. Podle T. Tomaszewského (1975) „zvířata vnímají především ty elementy prostředí, které mají pro ně biologický význam, jako jsou předměty, které mohou uspokojit jejich potřeby, nebo jako prostředky umožňující dosažení takových předmětů“, kdežto u člověka se vytvářejí vnitřní modely skutečnosti na základě individuálních operací s konkrétními předměty a na základě označování předmětů určitými pojmy. To je umožňováno úzkým spojením vnímání a paměti, které dovoluje kategorizovat vnímané objekty, což se u člověka odehrává ve vztahu k jeho specificky lidské „kognitivní mapě prostředí“ a projevuje se to

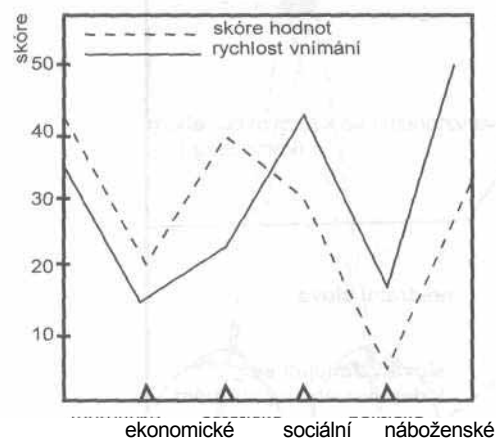
Vztah vnímání a paměti pro významy

tak, že se ve vnímání vydělují objekty jako nositelé specificky lidských významů. W. Schönpflug a W. Schönpflugová (1983) vyjadřují tento vztah vnímání a paměti pro významy (sémantické obsahy) blokovým schématem (uvedeným nahoře).

Podle uvedených autorů se mezi vnímáním a paměti odehrávají následující vztahy: Vnímání se nabízí určitá scéna; v jejím prvním odrazu jí ještě chybí význam; obsahy prvního odrazu jsou srovnávány s významy uskladněnými v paměti; souhlas při tomto srovnávání vede k poznání významu dané scény; chybí-li souhlas, může se vytvořit nový význam; vytvoří se druhý odraz scény, jehož obsahem je významuplná epizoda; nově vytvořené významy jsou uskládány v paměti a rozmnožují zásobu znalostí významů. Objekty se tedy ze

teoretické estetické politické

Vliv hodnotové orientace ve vnímání

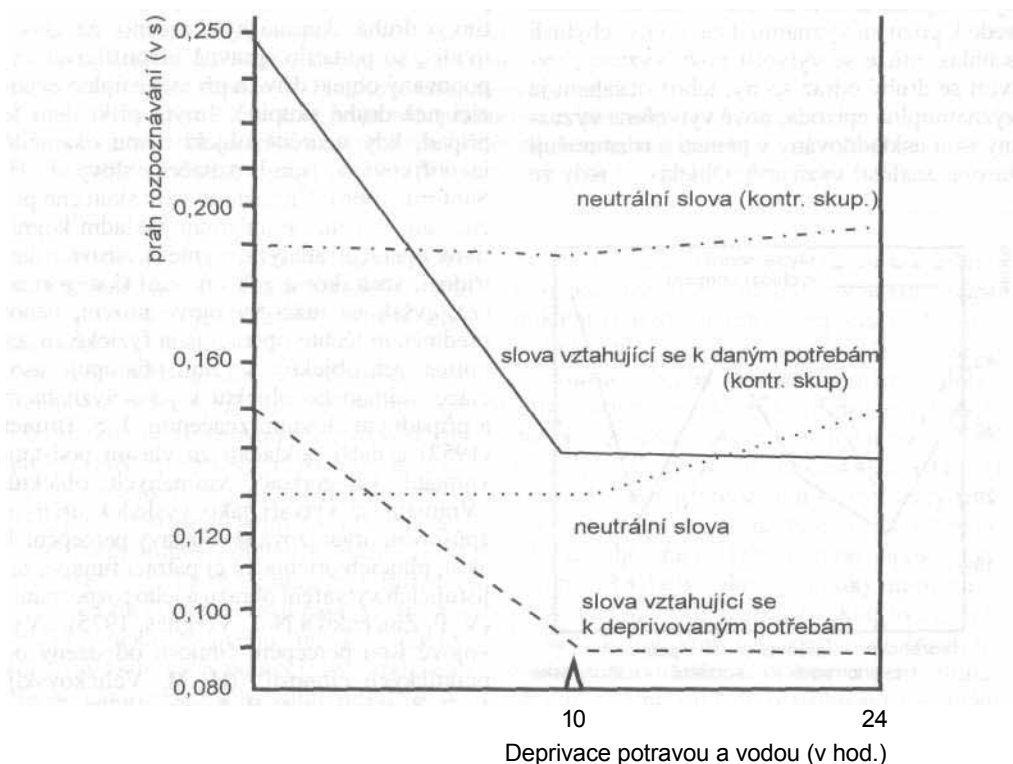
Slova vztahující se k hodnotové orientaci jedince jsou vnímány rychleji než jiná slova (Postman, Braner, McGinnies, 1948 - hodnotová orientace byla určena Allport - Vernonovým dotazníkem hodnotové orientace).

svého okolí vydělují na základě svých kontur a tvarů, ale současně jsou také rozpoznávány jako nositelé určitého významu. Intervence paměti pro významy ve vnímání napomáhá identifikaci vnímaného objektu tj. rychlému přechodu od „vidím něco červeného kulatého“ k „vidím jablko“. Potvrdily to experimenty s dětmi předškolního věku: Dvěma skupinám dětí bylo předváděno pomalé vysouvání určitého kulatého objektu a děti měly poznat, o jaký objekt se jedná; skupině, které bylo předem řečeno, že „je to nějaké ovoce“, zatímco druhé skupině bylo řečeno, že „něco uvidí“, se podařilo správně identifikovat exponovaný objekt dříve a při méně úplné expozici než druhé skupině. Jiným příkladem je případ, kdy neurčité objekty jsou okamžitě identifikovány, jsou-li označeny slovy (F. H. Sanford, 1966). Vnímání je tedy skutečné poznávání, v němž se uplatňují základní kognitivní operace: analýza, syntéza, srovnávání, třídění, abstrakce a zobecňování (kategorizace), avšak na nižší vývojové úrovni, neboť předmětem těchto operací jsou fyzické znaky vnímaných objektů; k tomu přistupuje asociace vnímaného objektu s jeho významem a případným slovním značením. J. S. Bruner (1952) a další pokládají za vlastní podstatu vnímání kategorizaci vnímaných objektů. „Vnímání se vytváří jako výsledek určitým způsobem organizované soustavy percepčních aktů, plnicích orientační či pátrací funkce, zajišťujících vytváření obrazu a jeho rozpoznání“ (V. P. Zinčenko a N. J. Vergiles, 1975). „Vývojově jsou percepční činnosti odvozeny od praktických činností“ (B. M. Veličkovskij, V. P. Zinčenko a A. R. Lurija, 1979). Procesuální podstatu vnímání tak tvoří *percepční činnosti* či úkony, které citovaní autoři dělí na zaměřovací pohyby (např. pátrací pohyby očí) a na vlastní poznávací pohyby (např. pohyby oka po obrysech předmětu a další). V tomto

smyslu má vnímání tvořivý charakter, je to aktivní proces utváření obrazu objektů, vyčleňování jejich znaků a jejich kategorizace, v němž se uplatňuje zaměření subjektu na uspokojení určité potřeby, resp. na splnění určitého úkolu. Vjemy tedy nejsou pouhou syntézou „počítků“, ale aktivním zpracováním smyslových dojmů. Jejich verbalizací se vnímání stává věděním. Ve vnímání ovšem hraje *výraznou roli motivace*. Bylo to prokázáno mimo jiné experimenty s hladovějícími pokusnými osobami, které rychleji rozpoznávají exponovaná slova označující potraviny a častěji interpretují neutrální podněty jako potravní objekty.

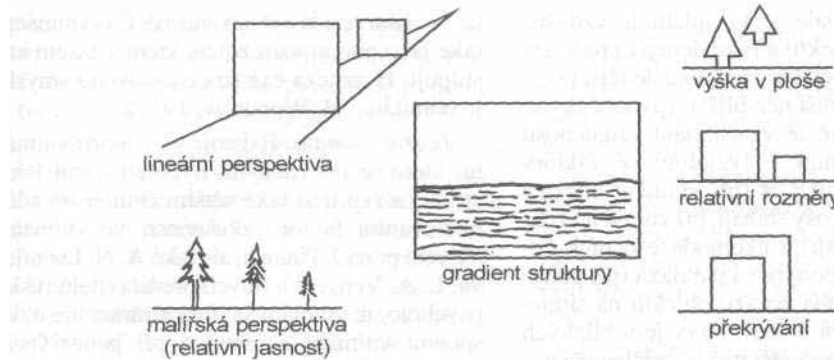
Druhy vnímání. Vjemy jsou obvykle klasifikovány podle modalit svého smyslového obsahu, což se může jevit jako příliš abstraktní, protože přirozeným předmětem vnímání jsou komplexní objekty (věci, bytosti, události, děje), které jako takové působí celým komple-

xem smyslových dojmů. Proto se užívá také klasifikace druhů vnímání, která je ve výše uvedeném smyslu méně abstraktní: vnímání objektů (tvaru, velikosti, vzdálenosti), pohybu objektů a vnímání času. - *Vnímání tvaru, velikosti a vzdálenosti předmětů.* Tvary jsou charakterizovány proporcemi, tj. poměry délky, výšky a šířky, a vystupují tak plasticky, přičemž se uplatňuje i jejich osvětlení a stínování; nebo hovoříme o obrysech, které jsou dvoudimenzionální (např. kresba nějakého předmětu). Tvary vnímáme zrakem a hmatem, obrysy zrakem, přičemž se v obou případech uplatňuje zejména pohyb očí při obhlížení tvaru nebo obrysu předmětu; současně se uplatňuje i minulé hmatová zkušenost, která se asociuje s aktuálním zrakovým vnímáním a dotváří strukturu vnímání tvarů. Podrobnější vysvětlování vnímání tvarů a obrysů předmětů není jednotné, neboť není podrobněji prozkoumána fyziologie tohoto dru-

Vliv potřeb na rychlost vnímání

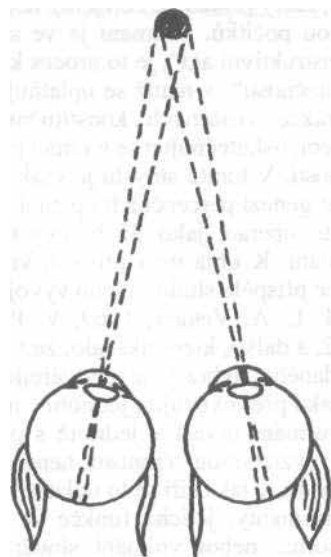
Hladovějící a žíznící pokusné osoby rozpoznávají slova (exponovaná tachistoskopem) vztahující se k potravě a vodě rychleji než neutrální slova (Wispé a Drambarean, 1953, podle Sanforda, 1964).

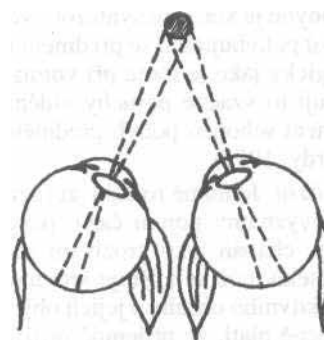
tůzné klíče vnímání vzdálenosti objektů

hu vnímání; pro jeho objasnění jsou postulovány různé fyziologické mechanismy, např. procesy detekce tvarů. Tvary předmětů jsou při zrakovém vnímání reprezentovány na sítnici oka dvourozměrným modelem, ale v obou očích se tyto obrazy poněkud liší, což je jedním z činitelů plastického dojmu, podobně jako je tomu ve stereoskopu; dalším činitelem je stínování. Vnímání velikosti se rovněž uskutečňuje pomocí zraku a hmatu. Vzdálenější předměty jsou vnímány podle velikosti jejich obrazu na sítnici, zatímco velikost blíže se na-

cházejících známých předmětů bývá, jak už víme, konstantní. Dále se uplatňuje srovnávání známých objektů (větší nebo menší než). G. Boring (1950) poukazuje na to, že osoby od narození nevidomé, kterým je později operací vrácen zrak, se musí učit zrakově vnímat, a že tedy vnímání tvarů i velikosti předmětů je naučené. Vnímání vzdálenosti se uskutečňuje zrakem, hmatem a sluchem (snižováním nebo zvyšováním intenzity hluku např. poznáváme vzdalování se nebo přibližování vozidla a ze síly známých zvuků se usuzuje na vzdálenost

Při vnímání vzdálenějšího předmětu se oční osy rozbíhají

Při vnímání bližšího předmětu se oční osy sbíhají

Fyziologické klíče vnímání vzdálenosti (konvergence a divergence očních os)

jejich zdroje). Dále se tu uplatňuje vzdušná a malířská perspektiva (vzdálenější předměty se jeví v kalnějších barvách, vzdálenější předměty se zdají menší než bližší, rovnoběžky se sbíhají). Konečně se ve vnímání vzdálenosti předmětů uplatňují i fyziologické faktory konvergence očních os (při vnímání bližších předmětů se oční osy sbíhají, při vnímání vzdálenějších rozbíhají) a akomodace očních čoček, jakož i tzv. pohybová paralaxa (při pohybu hlavy se poloha obrazu objektu na sítnici obou očí posouvá o úhel, který je u blízkých předmětů mnohem větší než u vzdálenějších). Posledně uvedené faktory působí jako kinestetické dojmy - klíče signalizující do mozku vzdálenost předmětů.

- *Vnímání pohybu* se uskutečňuje zrakem, sluchem a hmatem (dojmy z pohybujícího se předmětu, s nímž je subjekt ve fyzickém kontaktu). Sluch signalizuje pohyb předmětu zvětšováním nebo zmenšováním intenzity do proveditelného zvuku (např. zmenšující se hluk vzdalujícího se vozidla). Vnímání pohybu zrakem se uskutečňuje tím, že: 1. obraz pohybujícího se předmětu se přemísťuje na sítnici očí, 2. oči obvykle sledují pohybující se předmět, případně za ním subjekt otáčí hlavu, což je zdrojem kinestetických signálů, ale také vnímání změny vztahů pohybujícího se objektu k dalším předmětům v poli vnímání. Když přenášíme pohled z jednoho stabilního objektu na druhý, dochází rovněž k přesunu obrazu objektu na sítnici, ale nevnímáme ho jako pohybující se, což se vysvětluje tím, že příslušné kinestetické dojmy zde ruší účinek posunutí sítnicových obrazů při přenášení pohledu (A. N. Sokolov, 1963). Obecně lze říci, že vnímání pohybuje korovou syntézou rychlého sledu obrazů pohybujícího se předmětu na sítnici, analogicky jako je tomu při vnímání filmu; dokazují to vzácné poruchy vidění, kdy postižený není schopen pohyb předmětů vnímat (V. Tardy, 1957).

- *Vnímání času*. Je nutné rozlišovat různé obrazy, resp. významy pojmu času; psychologický čas je chápán jako prožívání různých časových úseků, což se zjišťuje srovnáváním jejich subjektivního obsahu s jejich objektivní mírou. Obecně platí, že příjemně prožitý čas a čas naplněný zajímavou činností „rychle utíká“, zatímco nepříjemně prožívaný čas a časový úsek, v němž je subjekt inaktivní, „se vle-

če“; čekání se zdá být nekonečné. Čas vnímáme také jako pozorování změn, které s časem nastupují. Hypotéza existence časového smyslu je odmítána (H. Woodrow, 1951).

Teorie vnímání. Existuje více teorií vnímání, které se liší různými hypotetickými konstrukty a zejména také větším či menším zdůrazňováním faktoru zkušenosti ve vnímání. Vlivem prací J. Piageta, ale také A. N. Leontjeva, L. A. Vengera a jiných představitelů ruské psychologie vnímání se dnes zdůrazňuje úzké spojení vnímání a činnosti při genezi percepčních operací, což je podporováno mnohými empirickými poznatky. C. F. Graumann (1966) charakterizuje *spor nativismu a empirismu ve vnímání* těmito slovy: „Zatímco empiristické teorie vnímání mohou být zcela konstrukcemi všechno nebo nic, není nativismus tak totální... soudobá negestaltistická učení o vnímání mají vesměs sklon k přinejmenším umírněnému empirismu; mnohé jsou v užším smyslu funkcionalistické.“ Obecně se uznává, že senzorní procesy nejsou vnímáním, vjemy z nich teprve vznikají tak, že senzorní data jsou určitým způsobem, tj. určitými percepčními operacemi, strukturována. Vnímání jako proces má proto výrazně aktivní operativní povahu. Zásadní průlom v pojetí vnímání způsobil gestaltismus, který prokázal, že vjemy nejsou pouhou sumou počítků. Vnímání je ve své podstatě „konstruktivní akt“, je to proces konstruování „skutečnosti“, v němž se uplatňuje vzájemná interakce vrozených konstitučních činitelů a učení, uskutečňující se v rámci předmětných činností. V tomto smyslu je však nutné rozlišovat genezi percepčních operací a fungování těchto operací jako již hotových podmínek vnímání. K objasnění procesu vnímání podstatně přispělo studium jeho vývoje (J. Piaget, 1961, L. A. Venger, 1969, V. P. Zinčenko, 1962, a další), které ukázalo, že vnímání není nic daného, nýbrž že je to utvářející se proces. Avšak i přes existující jednotu v názorech, že se vnímání utváří v jednotě s předmětnou, resp. „vztahovou“ činností, není jednotný názor na to, v jaké šíři se tu uplatňují biologické determinanty, jejichž funkce ve vnímání je nesporná, neboť vnímání slouží biologické adaptaci jedince, i když se v něm uplatňují i faktory kultury. Velmi podnětná a svým způsobem opět revoluční je *ekologická teorie vni-*

maní (J. J. Gibson, 1950, 1966, 1979), která vychází z ekologického pojetí vnímání. Podle Gibsona se v dosavadní psychologii vnímání tvrdí, že vnímáme objekty jako určité kvality: „Já jsem přesvědčen o tom,“ píše Gibson, „že když se díváme na objekty, tak vnímáme jejich možnosti (affordances), tj. to, co nám mohou poskytnout, a nikoli kvality, ve vnímání se neodráží svět, jak ho popisují fyzikové, nýbrž ekologický svět, a to je svět možností, vytvořených způsobem bytí toho kterého živočišného druhu.“ Ve vnímání objektů jako objektů zdůrazňuje Gibson vliv invariant, tj. toho, co je v proměnách objektů stálého: objekty jsou zobecněním těchto invariant, které ve svých proměnách vykazují; kdyby tomu tak nebylo, živé bytosti by se ve svém prostředí nevyzna-ly. Informace objekt nekopírují, ani nejsou jeho obrazem, a vnímání možností není vnímáním různých významů fyzických objektů, je to „proces vnímání ekologických objektů nasycených významy“, tj. výše uvedenými „možnostmi“; tyto jsou vlastnostmi závislými na pozorovateli, nejsou ani fyzické, ani fenomenální, ale vystupují jako informace o světě. Umožňují nám, abychom se v životním prostředí orientovali podle vžitých schémat. Smysly nejsou pouhými kanály pro příjem informací, ale pracují tak, aby informace získávaly, proto existuje úzké sepětí mezi per-

cepčními a motorickými systémy. Svět vjemů nesestává z takových vlastností, jako jsou barvy, zvuky, pachy atd., nýbrž z takových, jako jsou povrch, okraj, sklon, stoupání, klesání, začátek, konec, změna atd. To jsou ekologicky významné vlastnosti, kdežto barvy, zvuky atd. jsou pouhá abstrakta. Učením se ve vnímání redukuje množství objektů vyvolávajících určitou reakci, čili vzrůstá „specifická přiměřenost mezi rozličnými stimuly a odpověďmi“; jde tedy v podstatě o učení se percepčním diskriminacím, které jsou ekologicky účelné. Prostředí, věci, místa, jiné bytosti odhalují danému individuu určité možnosti, „nosí užitek nebo škodu, život nebo smrt“; to je příčinou toho, proč je nutné vnímat možnosti, tj. v podstatě významy určitých vjemových struktur, jimiž však nejsou věci, nýbrž výše uvedené komplexní stránky životního prostředí.

Literatura:

Dember, W. N.: The psychology of perception, New York-London 1965. *Gibson, J. J.*: The ecological approach to visual perception, New York 1979. *Hochberg, J. E.*: Perception, Englewood Cliffs N. J. 1964. *Neisser, U.*: Cognition and reality, San Francisco 1976. *Sekuler, R., Blake, R.*: Perception, 2. vyd. New York-St. Louis-San Francisco 1990. *Venger, L. A.*: Vnímání a učení v předškolním věku, Praha 1975. *Vernon, M. D.*: Perception through experience, London 1970.

VŮLE

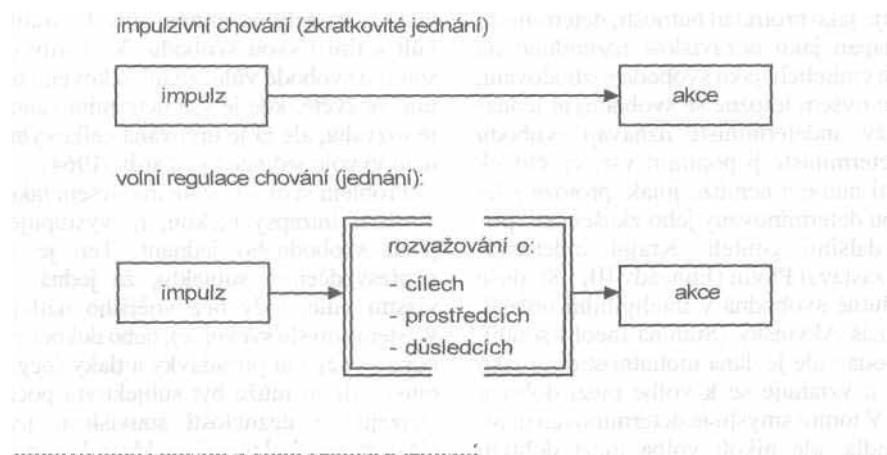
V psychologii znamená *pojem vůle* jednak proces tzv. volní regulace jednání (volní akt), jednak komplex vlastností osobnosti vyznačujících se způsobilostí sebekontroly v nejširším smyslu, tzv. volní vlastnosti osobnosti. Zvláštní význam má pojem vůle ve filozofii, resp. v etice a v teologii, kde je obvykle používán pro označení zvláštní psychické způsobilosti (síly osobnosti) odolávat náporu smyslových pudů a řídit jednání na základě vědomého chtění, záměru; pojem vůle je zde tedy kladen do protikladu k pojmu pud. V dějinách filozofie se objevují *historicky odlišná pojetí vůle*. Platon (Gorgias, 446d; Charmides, 163) a Aristoteles (O duši III, 11,433 ad.; Etika Nikomachova III, 4 ad.) ostře rozlišují smyslovou žádost a vůli. Sv. Tomáš Akvinský (Summa theol. I, 80,2; I, 83, 3) chápe vůli jako racionální snahu, jako usilování o dobro řízené intelektem, jako chtění plynoucí z intelektu. Naopak podle Descarta (Principia phil. I, 32) je myšlení řízeno vůlí. Podle I. Kanta (Metafyzika mravů I) je vůle rozumové chtění, je to „praktický rozum“ či „inteligibilní charakter“. Existují ovšem i *psychologické analýzy vůle*: W. Wundt (1905, 1922) chápe vůli jako základní duševní funkci a spojuje ji s afekty; ostré oddělování intelektuálního chtění a citových sklonů považuje za psychologický protimluv; motivy, které mohou být i vnější, jsou emociogenní představy cíle, ale jsou posléze regulovány vůlí. Později se objevují pokusy převést vůli na tzv. ideomotorický akt, na jednání řízené představou cíle (E. Meumann, 1908), nebo na city (H. Ebbinghaus, 1898). N. Ach (1905) experimentálně prokázal existenci potenciální energie (překonávání únavy atd.) a vytvořil pojem „determinující tendence“: úmysl se realizuje tím lehčeji, čím speciálnější je determinující citová představa, přičemž determinující tendence je tendence vycházející z představy cíle. Proti tomu vystoupil J. Lindworski (1923), podle něhož spočívá vůle ve volbě hodnot; podobně se vyjádřil K. Lewin (1922). Podstatným znakem vůle je, že vědomým úsilím mobilizuje energii, transformuje fyziologickou energii v kinetickou (K. Mierke, 1955), kontroluje popudy a afekty; volní akt se vyznačuje zážit-

kem já („já chci“). To jsou základní znaky *fenomenologie vůle*, resp. volního aktu. S. L. Rubinštejn (1967) uvádí, že „každé volní jednání je cílevědomé jednání“ a že „počátky vůle jsou obsaženy již v potřebách jako výchozích pohnutkách lidského jednání“; něco jiného je však pociťovat snahu a něco jiného uvědomovat si ji. „Pud je neuvědomělý a bezpředmětný. Jestliže člověk jen pociťuje pud, aniž ví, jaký předmět ho může uspokojit, neví, co chce, nemá před sebou uvědomělý cíl“; proto „zpredmětňování je nezbytný předpoklad volní činnosti“ (S. L. Rubinštejn). F. Kratina (1947), který nazývá zážitkovou stránku volního aktu chtěním, soudí rovněž, že je to „aktivita řízená vědomím cíle“. Podstatnými znaky volního aktu jsou: 1. vědomí vlastního rozhodnutí, 2. aktivní akce, tedy nikoli reakce nýbrž operace, 3. vědomí cíle, resp. i prostředků k jeho dosažení. D. Krech a R. S. Crutchfield (1958) zdůrazňují, že pojem vůle je deskriptivní, a nikoli explananční termín.

Základním problémem je *voluntarizace chování*, tj. vznik volního aktu, transformace zkušenosti v aktivní, cílevědomé jednání. Termín *jednání* se právě v tomto smyslu vztahuje k vůli, je to činnost řízená vědomím cíle a zvláštní druh chování. I. P. Pavlov se domníval, že neurofyziologickou podstatou volního aktu je činnost kortikálního a pyramidálního systému mozku, a soudil, že jde o zvláštní druh reflexů. Ilustroval to na případu výcviku „podání packy“ u psa: pasivní zvedání packy je u zvířete asociováno s určitou odměnou, např. kouskem potravy; když se vytvoří tato asociace a pes má potřebu získat potravu, přiběhne a zvedá packu („prosí“). J. G. Holland a B. F. Skinner (1968) soudí, že tzv. záměrné neboli volní chování je ve své podstatě operativním chováním, že je to tedy naučený instrumentální akt; jako příklad uvádějí vyprázdňení talíře do nádoby na odpadky; proti tomu stojí reflexní chování, souborně nazývané bezděčné nebo mimovolní. Rozlišují tedy reakci a operaci, přičemž operaci chápou jako „typ chování, jehož podstatou je činnost, tj. aktivní působení organismu na prostředí“, které se nazývá „operativní chování“. Již J. Konorski a S. Miller (1928) zjistili, že pasivní pohyby pokusného zvířete lze podmiňováním změnit v aktivní, jak to popisuje i Pavlov. Je však otázka, zda je to totéž, co se u člověka

rozumí volním aktem, resp. jeho zjednodušeným modelem. Jindy se soudí, že volní jednání je chování řízené vnitřní řečí, že jsou to instrukce, které si člověk sám dává, když usiluje o dosažení nějakého cíle (L. S. Vygotskij). Připustíme-li, že veškeré chování se organizuje v rámci učení, lze mít těžko námitky proti tomu, že volní jednání je ve své podstatě *operační jednání*, které se utváří na základě instrumentálního podmiňování (→ Učení); člověk se učí přikazovat sám sobě (A. R. Lurija, 1966), ale rozhodující je, že má pro to, čeho chce dosáhnout, instrumentální vzorec jednání, že ví, „jak na to“. M. Bricheín (1971) poukázal na to, že pojem cílevědomého jednání se nekryje s pojmem instrumentální či operační chování; v procesu rozhodování nepůsobí motivace přímo na chování, ale ovlivňuje volbu cílů a „formování programů“, kdežto v jiných případech „spouští fixované programy“. Avšak i rozhodování je naučeno a volní jednání tak nelze vysadit z rámce učení a připisovat mu nějaké zvláštní znaky; navenek se sice nejeví jako „mechanismus“ instrumentálního podmiňování, ve své genetické podstatě jím však je. Jako něco specifického se volní akt jeví jen ve fenomenologické analýze založené na introspekci. Jinak lze obtížně vysvětlit transformaci prvků behaviorálního repertoáru ve vzorec volního aktu. Podle M. Bricheína (1971) je dále nutné rozlišit *formování cílů a záměrů jednání*. Formování cílů je funkcí instrumentálního podmiňování a objevuje se již u zvířat jako aktivní chování vyvolané potřebami (s aktualizací potřeby je asociován in-

strumentální vzorec chování, který je „spuštěn“ a případně modifikován situačními klíči). Naproti tomu cílevědomé jednání je něco specificky lidského; „cílevědomost“ nelze zaměňovat s „cílesměrností“, jak to činí Pavlov a Skinner. Avšak toto rozlišení nepopírá hypotézu, že volní jednání je operační chování, neboť v instrumentálním podmiňování se u člověka uplatňují řečové podněty. J. C. Eccles (1970) se domnívá, že fenomén vůle nelze vysvětlit neurofyzilogickými mechanismy a postuluje vůli jako aspekt duchovního činitele lidského jednání. Uznává však současně, že kolem tohoto problému je řada nejasností. O vysvětlení volní regulace chování vlivem interních činitelů se pokusili G. A. Miller, E. Galanter a K. H. Pribram (1960), kteří vytvořili *koncept plánu chování*. V chování se realizuje nějaký subjektivní plán a východiskem organizace chování, směřujícího k realizaci tohoto plánu, je vnitřní reprezentace skutečnosti („model situace“, „kognitivní mapa“), kterou uvedení autoři nazývají prostě „obraz“. „Představuješ si, jaký bude tvůj den a konstruuješ plány, ve shodě s kterými jej realizuješ.“ „Plán“ pak chápou jako „kontrolu postupu, v jakém má být vykonávána sekvence operací“; pro organismus je plán totéž, co je pro počítač program. Obraz reprezentuje „nahromaděné a zorganizované vědění organismu o sobě samém a o světě, ve kterém žije“ (Miller, Galanter a Pribram, 1960). Výklad, který pak uvedení autoři podávají na prostém příkladu zatloukání hřebíku, je jen vylepšeným pojetím volní regulace chování jako ope-

Model impulzivního chování a volní regulace jednání

račního chování. Přitom je zde zdůrazněno, že „to, co organismus činí, závisí na jeho okolí“, což je ovšem sporné, neboť je známo, že člověk jedná někdy i bez ohledu na vnější situaci. To je nejen *případ impulzivního jednání*, probíhajícího ve stavu afektu za snížené vnitřní kontroly situace a rozvahy o možných důsledcích činu, ale i *případ vnitřního zpevňování* (samozpevňování prostřednictvím etických citů). *Srovnání impulzivního a volního jednání* lze naznačit na schématu na předcházející stránce.

Podstatným znakem volního jednání je uvedený střední článek, který působí mezi pohnutkou a činem, tj. rozvaha založená na interakci emoční reflexe a rozumového přístupu. Stanovené cíle i užité prostředky nemusí být vždy rozumné. Ve volním aktu se uplatňuje jednak individuální rozumový vývoj, jednak individuální morální vývoj; oba tyto prvky konstituující vnitřní kontrolu jednání dávají volnímu aktu určitou kvalitu, a tak i podstatně charakterizují specifičnost volního jednání. Impulzivní jednání je označováno za „zkratkovité“ právě proto, že mu chybí výše uvedený střední článek rozvahy. Tak lze odlišit volní jednání od impulzivního chování (impulzivní akt od volního), avšak nelze na základě současných poznatků vytknout podstatné rozdíly mezi volním jednáním a operačním chováním. Formulace těchto rozdílů vychází totiž z introspekce, ale nebyly dosud identifikovány rozdílné „mechanismy“ obou procesů.

Svoboda vůle. S problematikou volního jednání je spojováno filozofické téma svobody vůle, tj. svobody jednání. Pojem svobody zde vystupuje jako protiklad nutnosti, determinace a je chápán jako nezávislost rozhodnutí na vnějších činitelích, jako svoboda rozhodování, což není ovšem totožné se svobodným jednáním. Tzv. indeterministé uznávají svobodu vůle, deterministé ji popírají: vše, co člověk činí, činí nutně a nemůže jinak, protože jeho činy jsou determinovány jeho zkušeností, případně dalšími činiteli. Krajní indeterminismus zastával Plotin (Enneady III, 1,8): duše je absolutně svobodná v inteligibilní oblasti. Sv. Tomáš Akvinský (Summa theol.) soudil, že svoboda vůle je daná mohutností duše jako intelekt a vztahuje se k volbě mezi dobrem a zlem. V tomto smyslu je determinován např. výběr jídla, ale nikoli volba mezi dobrem

a zlem. Podle názoru I. Kanta (1785 a jindy) je člověk jako přírodní bytost determinován, ale jako bytost mravní je svobodný, má možnost rozhodovat se mezi dobrem a zlem. Také neotomisté uvažují o rozdílu mezi chutí na něco a mezi volbou mravních hodnot: člověk je determinován např. ve volbě pokrmů, ale je svobodný v rozhodování se mezi dobrem a zlem. Kant dále zdůraznil, že jednání ovlivňuje tzv. „kategorický mravní imperativ“, který je metafyzický. R. Eisler (1913) rozebírá ve svém filozofickém slovníku problém svobody vůle a domnívá se, že slovo svoboda má negativní i pozitivní význam; znamená jak nezávislost na nějakém vlivu, tak i samostatnost ve vlastním jednání: „Svoboda je nejprve svoboda jednání a spočívá v tom, že se bytost chová tak, jak to vyžaduje její povaha, že tedy reaguje ve smyslu pra-vlastních tendencí, vlastního zaměření. V tomto smyslu není ve světě nic absolutně nesvobodného, tak jednoznačně určeného, pravidelného, nutného.“ Psychologicko-morální svoboda vůle nevyklučuje určitou determinaci. To odpovídá Kantovu názoru, že vůle je určována charakterem, ale současně je tu vyjádřena určitá rezignace na jednoznačnou odpověď, která zaznívá i ze známé formulace, že „svoboda je poznána nutností“, že je založena na rozhodování, které se opírá o znalost věci. Svobodu vůle a svobodu jednání rozlišil Th. Erismann (1959): svoboda jednání se vztahuje k vnějšímu světu, v němž jsou dány možnosti provést chtěné; spoutaný člověk nemá svobodu jednání, ale jeho svoboda vůle tím není dotčena, závisí na svobodném jedinci; slabý jedinec, neschopný vlastního stanoviska a závislý na mínění jiných ztratil svou vůli a tím i svou svobodu. V. Tardy (1957) soudí o svobodě vůle, že nic takového neexistuje ve světě, kde je vše determinováno; vůle je rozvaha, ale ta je určována celkovým stupněm vývoje jedince (V. Tardy, 1964).

Problém svobody vůle má ovšem také svou dimenzi intrapsychickou, tj. vystupuje jako pocit svobodného jednání. Ten je spojen s přesvědčením subjektu, že jedná ze své vlastní vůle, tedy bez vnějšího nátlaku (tj. v jistém smyslu svévolně), nebo dokonce v rozporu s vnějšími požadavky a tlaky (negativismus). Ale to může být subjektivní pocit, vycházející z neznalosti souvislostí jednání. Někteří psychologové se kloní k názoru, že

problém svobody vůle je v podstatě jen problémem tohoto pocitu.

Vůle jako vlastnost osobnosti. E. Webb (1915) objevil faktor vůle, který vystupuje jako dispozice a projevuje se jako svérázný proces. Osobnost jedince charakterizují tzv. volní vlastnosti (rozhodnost, vytrvalost, rozvážnost, sebeovládání atd.). Obecně vyjadřují schopnost sebekontroly, která se projevuje nejen v potlačování nežádoucích tendencí (např. v boji s pudovými a dezaprobovanými sklony), ale i v úsilí při překonávání překážek a při dosahování časově vzdálených cílů i při jejich vytyčování (aspirace). Co je podstatou tzv. *volního úsilí*, bylo předmětem diskuse (M. Brichtín, 1960, M. Machač, 1960, V. Tardy, 1960), v níž byla zkoumána otázka, jak volní úsilí souvisí s udržováním aktivace a odkud čerpá energii. Podle Tardyho není tento problém dosud vyřešen. To, co se

nazývá *sebekontrola*, je komplex volních vlastností, který je též souborně nazýván vůlí. V jeho konstituování se uplatňuje interakce vrozených vlastností a zkušeností a nevyčerpává se jen způsobností vytvářet útlumy (zábrany), nýbrž i úsilím v kladení a dosahování cílů, tedy vědomým udržováním cílové aktivity a sebezprosazováním se.

Literatura:

Ach, N.: Analyse des Willens, Berlin 1935. *Heckhausen, H., Grollwitzer, P. M., Wienert, F. E. (vyd.):* lenseits des Rubikon: Der Wille in den Humanwissenschaften, Berlin-Heidelberg-New York-London-Paris-Tokyo 1987. *Lewin, K.:* Vorsatz, Wille und Bedürfnis, Berlin 1926. *Lindworski, J.:* Der Wille: Sein Erscheinung und seine Beherrschung, Leipzig 1923. *Mierke, K.:* Wille und Leistung, Göttingen 1955. *Rorarius, W.:* Persönlichkeit und Wille, München 1978.

VYUŽITÍ PSYCHOLOGIE V PRAXI

Lidská psychika tvoří jednotu s činností člověka a tato skutečnost vyjadřuje dvojí: 1. Z vývojového a formativního hlediska se psychika v činnosti utváří a splývá s ní natolik, že určité druhy činnosti jsou současně formou vnějších projevů psychiky (např. řešení praktických problémů). 2. Z obecného hlediska je každá činnost determinována psychikou svých subjektů, je produktem jejich psychiky, současně na psychiku těchto subjektů působí. Souhrnně řečeno, psychika se v činnosti utváří a současně projevuje, neboť činnost utváří psychiku a psychika utváří činnost: psychika -- činnost. Tato *teze o jednotě psychiky a činnosti* je abstraktní poučkou, odvozenou z bohaté empirie (-> Psychika). Vyplývá z ní, že psychologie může být aplikována na kterýkoli obor lidské činnosti. V tomto smyslu rozdělujeme psychologické vědy na základní a aplikované (—» Psychologie - systém). *Aplikované psychologické vědy* reprezentují soubor psychologických věd využívaných ve společenské praxi. Třídění těchto aplikovaných psychologických věd není dost dobře možné, protože oborů lidské činnosti, resp. společenské praxe je mnoho. Proto se obvykle podává jen výčet nejvýznamnějších oborů aplikované psychologie. Důležitý je však *vztah psychologie k danému oboru aplikace* určující psychologickou kompetenci této aplikace. Zásadně ovšem platí, že aplikaci psychologie se problematika daného oboru nevyčerpává. Typickým oborem společenské činnosti je práce, která jako taková má aspekty psychologické, ale také ekonomické, sociologické, fyziologické, lékařské, hygienické a další; psychologie práce nicméně reprezentuje jeden z nejdůležitějších aspektů tohoto oboru lidské činnosti. To platí i pro ostatní obory společenské praxe, dokonce i pro takové, jako je lékařství, a zejména pro všechny, kde předmětem praxe je člověk (vychovatelství, soudnictví atd.).

Tak se poměrně nedávno vyvinul nový a na významu stále nabývající obor, **sociální psychologie organizace**, který vykazuje velmi úzké funkční vztahy zejména k ekonomii na jedné a k sociologii na druhé straně, jakož i určité splývání se sociální psychologií práce

a s psychologií řízení. Stal se dnes doménou mimořádně významného oboru tzv. personálního řízení (managementu) či tzv. „řízení lidských zdrojů“. Organizace je sociologický fenomén, jehož východiskem je „idea o koordinaci úsilí“, které je nutné, aby bylo dosaženo určitých společných cílů (E. H. Schein, 1969). Lidské společenské organizace jsou něčím víc, než sdružování sociálně žijících zvířat za účelem společné obrany nebo lovu. Příklady společenských organizací jsou: rodina, klub, armáda, výrobní podnik, věznice, církev atd. Systémovost společenského života se vyznačuje především relacemi institucí a organizací: „Společnost se ve všech rozvinutých zemích stala společností organizací, v níž je většina sociálních úloh realizována v organizacích a prostřednictvím organizací - podniků a odborů, ozbrojených sil a nemocnic, škol a univerzit, velkého množství organizací veřejných služeb... Organizace se staly ve všech vyspělých zemích ústředním prvkem společnosti v důsledku přechodu od poznání ke znalostem“ (P. F. Drucker, 1993). Různé organizace mají různé cíle, ale jejich společným jmenovatelem je, že je tvoří lidé, a to jako sociální systémy, tj. s více či méně přesně vymezenými rolami, jejichž společná, na dělbě funkcí založená činnost musí být řízena, aby bylo spolehlivě dosaženo cílů té které organizace. To platí zejména velmi výrazně pro organizace výrobního typu (pro výrobní podniky). Řízení těchto organizací má řadu rovin (řízení výroby, odbytu atd., ale především již zmíněné řízení sociálního systému organizací, tj. jejich personálu, zaměstnanců). Proto se v personálním řízení či managementu uplatňuje, mimo jiné, zejména sociální psychologie se svými poznatky o sociálních interakcích, především uvnitř malých skupin, které v organizacích výrobního typu reprezentují určité provozy, dílny, kanceláře atd. Formálně vzato je organizace „speciálně účelová skupina, stavěná a strukturovaná v zájmu maximální výkonnosti“ (R. T. Schaefer, R. P. Lamm, 1989). Podle významného teoretika organizace A. Etzioniho (1964): „Organizace jsou sociální jednotky (nebo lidská seskupení) uvážené konstruované a rekonstruované tak, aby dosahovaly specifické cíle“ (např. aby plnily určité služby, vyráběly atd.). Aby byly dosaženy vytčené cíle, např. výrobní, je pak, podle Etzioniho, nutné, aby byla v organizacích: 1. rozdělena práce, moc, komunikativní odpovědnost; 2. aby byla vytvořena centra moci (řízení),

kteřá kontrolují činnost organizace a řídí ji k dosažení určitých cílů (kontrola činnosti personálu, ale také užívané technologie, materiálu atd.); 3. vytvořena určitá účelová sociální struktura, do níž by byli dosazeni vybraní a vycvičení pracovníci, jimž by byly uloženy určité úkoly (pracovní role). V organizacích vystupuje řada sociálně psychologických fenoménů, např. vztahy mezi členy pracovních skupin, vztahy těchto skupin k cílům organizace a další, jakož i řada fenoménů „organizačního chování“, jako je pracovní morálka, ale i fluktuace zaměstnanců a další, které mají důležité psychologické aspekty. Optimální produktivita organizace výrobního typu je vázána na vysokou úroveň kohezivitu v pracovních skupinách a současně na integraci cílů těchto pracovních skupin a cílů organizace (solidarita uvnitř skupin a solidarita skupin a organizace). Pracovní činnost personálu je řízena jeho výběrem a výcvikem, ale také - a to zejména - jeho pracovní motivací, která je realizována systémem podnikových motivátorů (mzdy, ale i různé další výhody atd.). Zhruba totiž platí tato rovnice: pracovní výkon = pracovní schopnosti x pracovní motivace. Proto došlo k vydělení relativně samostatného oboru řízení, řízení prostřednictvím motivování. Od personálu se vyžaduje nejen stanovený pracovní výkon, ale širší aktivní a tvořivá angažovanost ve směru zájmů organizace (tj. pracovní morálka). Proto je pracovníkům poskytována nejen mzda za práci, ale i péče o jejich další rozvoj a péče o jejich blaho. Vztah pracovníků a organizace je založen v tomto smyslu na „psychologické smlouvě“ mezi organizací a jejími pracovníky a na vytváření optimálního organizačního klimatu (pracovní atmosféry), resp. pracovní spokojenosti. Organizace je tedy druh sociálního prostředí se svými sociálně psychologickými problémy. Personální manažeři (personalisté) pak využívají psychologických poznatků k náboru, výběru, výcviku, hodnocení a motivování pracovníků organizace, aby u nich dosáhli pracovní spokojenost a pracovní morálku. Činí tak samozřejmě ve spolupráci s odborníky, jako jsou zejména podnikoví psychologové, sociologové a další. Optimální organizační atmosféry se dosahuje tím, že: 1. se vytváří účinný systém motivací; 2. se vytváří pocit jistoty a důvěry v nadřízené; 3. se dosahuje vysoké úrovně integrace skupinových a organizačních cílů; 4. se ustavuje účinný systém komunikací a norem (pracov-

ních úkolů - každý musí vědět co má dělat a co za to dostane); 5. se nepřipouštějí konfliktní preference, frakce a klany, napětí mezi členy pracovních skupin a mezi nadřízenými a podřízenými. G. Wiswede (1980) hovoří o pracovní spokojenosti jako o žádoucím stavu pracovníka - není však dosud jasné, zda tento stav je spíše jen důsledek života v organizaci nebo také činitel pracovní motivace - a zdůrazňuje, že člověk je v organizaci spokojen v té míře, v jaké se zde splňují jeho očekávání. To souvisí s výše uvedenou „psychologickou smlouvou“ mezi pracovníky a organizací, která zahrnuje více, než jen mzdu za práci, mimo jiné, také především uspokojivé sociální vztahy na pracovišti. Lidé mají tendenci přizpůsobit svůj výkon zisku, ale ten se neomezuje jen na výdělek. Zahrnuje, mimo jiné, také pocity spravedlnosti, jisté míry autonomie, kompetence a další motivy osobnosti. Historicky se vyvinula různá *manažerská pojetí člověka*, především jako pracovníka (zaměstnance, člena organizace). K vývoji těchto pojetí došlo v rámci tří na sebe navazujících trendů: pojetí člověka jako ekonomicky motivované bytosti (homo oeconomicus), pojetí člověka jako sociálně motivované bytosti (human relations) a pojetí člověka jako bytosti usilující o realizaci svého lidského potenciálu (humanizace práce). Toto pojetí charakterizuje E. H. Schein (1980) takto:

- *Racionálně ekonomický člověk*. Člověk je k práci v první řadě motivován ziskem, hos-podářskými pohnutkami; práce je mu prostředkem k získání mzdy, za níž si opatřuje uspokojování svých potřeb. Úkolem organizace je motivování a kontrola pracovníků („taylorismus“, ale i později, např. D. McGregor, 1971, který tvrdí, že většina lidí je od přírody líných a musí být k práci nucena, ale že člověk je také iracionální a jako takový je zásadně neschopen sebedisciplíny a sebekontroly). Nicméně se rozlišují lidé motivovaní ziskem („vypočítavá masa“) a důvěryhodná menšina „vysoce motivovaná prací samou“ („morální elita“). Manažer musí ovlivňovat pracovní výkon systémem odměn a kontrolou; musí však počítat i s tím, že se u lidí vedle racionálního kalkulu uplatňují také iracionální tendence.

- *Člověk jako sociální bytost*. Zásadní změny v manažerském pojetí člověka přinesly tzv. „hawthornské experimenty“ (E. Mayo, 1928 a pozd.), které prokázaly motivující vliv potřeby být akceptován svými spolupracov-

niky a být oceňován svou organizací (pracovní výkon v privilegované experimentální skupině se zvyšoval i potom, co byly zhoršeny pracovní podmínky). Primárním motivem práce není materiální zisk, ale uspokojující sociální vztahy na pracovišti a pozitivní vztahy k organizaci. Manažer musí svou pozornost přenést z plnění pracovních úkolů také na uspokojování sociálních potřeb zaměstnanců - „manažer musí být především psycholog“ a musí utvářet rovnováhu mezi potřebami zaměstnanců a potřebami organizace, nadřízení musí mít důvěru podřízených, motivace platem dominuje asi u 10 % pracujících. Tzv. Scanlonův plán pak prokázal motivující vliv prémie za produktivitu navíc.

- *Člověk jako seberealizující se bytost.* Člověk chce tvořivě realizovat svůj lidský potenciál, má-li zajištěno uspokojování základních potřeb (nasycení, obydlí, ale také sociální jistoty atd.). Platí to pro kvalifikované pracovníky, jimž manažeri musí umožnit určitou míru autonomie a pracovní kompetence, mimo jiné tím, že na ně delegují rozhodování a odpovědnost za vykonanou práci (tzv. humanizace práce, která má ještě řadu dalších aspektů).

Zásadně však platí, že člověk je, psychologicky vzato, velmi komplexní a velmi variabilní bytost, takže neexistují všeobecně platné principy manažerské strategie. Jsou nadřízení, kteří jsou orientováni spíše na plnění úkolů a jiní, kteří jsou orientováni personálně, kteří jsou kooperativní a demokratičtí. Některé kategorie a typy pracovníků dávají přednost spíše autoritativnímu než demokratickému chování svých nadřízených. Nadřízený má však spíše určovat *co* má být uděláno, *než jak* to má být uděláno (respektování profesionální kompetence pracujících). Rozhodující úlohu hraje motivace: vysoce profesně nadaný, ale slabě motivovaný pracovník, podává jen nízký pracovní výkon, resp. plní své pracovní povinnosti, ale aktivně a tvořivě se pro cíle organizace neangažuje.

V organizačním chování se tedy uplatňuje **psychologie řízení**, jejímiž subjekty jsou nadřízení různých stupňů. Řízení (někdy se ztotožňuje ne zcela právem s vedením) znamená vytváření optimálních podmínek pro dosahování cílů organizace a realizuje se v různých druzích řízení, od tvorby programů výroby a odbytu v rovině materiální, až po „řízení sociálního systému organizace“ („lidských zdrojů“). Je to práce s lidmi, v níž se nutně uplatňují sociálně psychologické poznatky zobec-

něné v zásadní principy úspěšného řízení (analogie didaktických principů ve vyučování). Podle G. Wiswedeho (1980) musí nadřízení zejména: 1. vytvořit si u svých podřízených autoritu a kredit (důvěru - tím, že chápou jejich osobní potřeby); 2. musí dávat realistické příkazy; 3. při jejich vydávání musí používat „formální kanály“, nikoli neformální způsoby komunikace; 4. musí být lidští, ale současně musí udržovat určitou míru distance od svých podřízených; 5. musí umět svým podřízeným „naslouchat“, tj. mít o ně neformální zájem; 6. musí být taktní a musí se umět ovládat, být schopni sebepoznání a správného rozhodování; 7. musí umět správně hodnotit práci podřízených a vhodně je odměňovat (odměňování nemá vést k deprivaci neodměňovaných). Psychologie řízení patří ke klíčovému aspektům či faktorům efektivnosti organizací.

V rámci oborů aplikované psychologie se provádí také *aplikovaný výzkum* (např. pracovní motivace, účinnosti stylů řízení, osobnosti učitele atd.). Relativně samostatnými složkami oborů aplikované psychologie v oblasti hospodářské činnosti jsou *profesiografie* (stanovení a popis psychologických faktorů či schopností pro optimální výkon určitého zaměstnání) a *psychometrie* (individuální diagnostika těchto schopností). Např. profesiogram pilota stanovuje základní psychologické předpoklady pro výkon tohoto zaměstnání (vychází se obvykle z identifikace mimořádně náročných situací stanovených experty a z identifikace odpovídajících psychologických schopností psychology); psychometrickými metodami se zjišťuje např. způsobilost konkrétních uchazečů pro tak náročný druh činnosti, jako je práce u řídicího panelu.

W. Arnold (1987) rozlišuje **obory užité a praktické psychologie**. První se týkají problémů společenské praxe ve výše uvedeném smyslu, druhé se týkají životní orientace a pomoci („Lebensorientierung“, „Lebenshilfe“), tj. v podstatě psychagogiky (psychologického vedení a poradenství). Důležitým základem praktické činnosti psychologa je kromě formální profesionální kvalifikace (vysokoškolské aprobace) *etický kodex psychologa*, který byl již několikrát sestaven (F. Baumgartenová, 1953, 1961, G. Kaminski, 1965, American Psychological Association, 1968 - „Casebook on Ethical Standards of Psychologists“) a který obsahuje mimo jiné řadu základních zásad, jichž musí psycholog bezpodmínečně dbát při

provozování praxe, ať už jde o činnost praktickou, či výzkumnou. Patří mezi ně zásada mlčenlivosti, zásada nepoškozovat zájmy osob, které jsou předmětem psychologických výzkumů a praxe vůbec, a respektovat jejich lidskou důstojnost. Zásady se tedy týkají nejen např. náboru (který nemá pracovat s nepravdivými informacemi), ale i experimentů na lidech (jejichž fyzické i psychické zdraví nesmí být poškozováno nebo riskováno), psychoterapeutické činnosti a dalších. Psycholog má být veden věcností, nikoli subjektivními vztahy, a má důsledně rozlišovat mezi zjišťovacími a hodnotícími soudy.

V posledních letech se velmi rozvíjí *aplikovaná sociální psychologie*, a to především v kooperaci se sociologií a sociálními psychiatry a zejména v takových oblastech činnosti, jako je sociální péče (postpenitenciární péče, nezaměstnanost, společensky problematická hnutí, zejména náboženské sekty a extrémní politické skupiny, adaptace etnických menšin atd.). Praktickou aplikaci sociální psychologie vyvolaly takové jevy jako občanské iniciativy, sexismus, hnutí „zelených“, pseudonáboženské sekty, dobrovolné svobodné mateřství, „undergroundová kultura“, narkomanie, terorismus, naofašismus, problémy třetího světa“, resp. vývojových zemí (chronická bída, beznadějnost atd.) a další. Velmi závažné jsou psychosociální důsledky nezaměstnanosti, nespokojenosti, existenční nejistoty, ale i sociálního selhávání (vysoká vzdorovost, činnost gangů) a vědomí krize; z toho vyplývají nové formy politického chování a další jevy s důležitými sociálně psychologickými aspekty, k jejichž řešení přispívá **sociální** psychologie spolu se sociologem a dalšími vědami. Vzrůstá také vliv sociální psychologie v řízení organizací a v praxi výchovy a vzdělávání dospělých, kde se ve stále větší míře uplatňuje i relativně nový obor, pedagogická psychologie dospělých.

H. E. Burt (1957) ve své populární příručce o aplikované psychologii uvádí, že se jeho kniha týká čtyř velkých cílů, k jejichž realizaci aplikovaná psychologie přispívá: je to „účinná výchova dorůstajícího pokolení, uchování psychického zdraví, vyměňování spravedlnosti v případech vážných konfliktů mezi lidmi a urychlování ekonomického vývoje. Jinými slovy, psychologie nachází užiti v oblasti výchovy, medicíny, práva a hospodářství“. Historie aplikované psychologie začíná v podstatě až na konci minulého století

tzv. psychometrií (měřením a zjišťováním různých schopností), používanou zejména v oblasti hospodářské praxe a vojenství (J. McKeen Cattell, 1890, H. Münsterberg, 1914). Dále budeme stručně charakterizovat oblasti, které lze pokládat za *nejvýznamnější obory aplikované psychologie* (o klinické psychologii pojednává zvláštní heslo -> Klinická psychologie).

Pedagogická psychologie je aplikací psychologie na problémy výchovy a vzdělávání, resp. výchovy v širším slova smyslu. Vychází zejména z obecné psychologie učení, z psychologie osobnosti a z vývojové psychologie. Pedagogická psychologie patří k nejdůležitějším pomocným oborům pedagogiky. N. L. Gage a D. C. Berliner (1975) přirovnávají vztah psychologie a pedagogiky ke vztahu přírodních věd a techniky, což je možná poněkud zavádějící, protože pedagogika je ovšem samostatná věda, která z poznatků psychologie jen těží. Psychologie pomáhá v tomto smyslu pedagogice při určování výchovně vzdělávacích cílů, při určování a používání výchovně vzdělávacích metod (relativně samostatným oborem je tzv. psychodidaktika zabývající se psychologickými aspekty zásad a metod vyučování a vyučovacím procesem vůbec). Pedagogická, tj. výchovná a vzdělávací činnost je bez psychologických poznatků nemožná, počínaje problémy určování školní zralosti (způsobivosti dítěte pro školní docházku která má též aspekt psychologický) až po psychologické aspekty činnosti vychovatele v dětských domovech a výchovně vzdělávací činnosti učitele ve škole. Obecně vzato lze na výchovně vzdělávací proces nahlížet jako na proces řízeného učení, který má pedagogicky určené dílčí a obecné cíle a je uskutečňován pedagogickými metodami a prostředky, ale je ve své podstatě řízeným, tj. systematicky usměrněným učením (pedagogové vytvářejí podmínky pro učení dítěte, a to jak ve smyslu vzdělávání, tak i výchovy v užším smyslu a zaměřují je na dosažení daných výchovně vzdělávacích cílů, které spolu s obsahem vzdělávání určuje ovšem pedagogika). Jde tu koneckonců o formování osobnosti, intelektu, charakteru, estetického citění a fyzické zdatnosti. Využívání psychologických poznatků je tu nezbytné, protože v klasické pedagogice zabývající se dítětem a dospívajícími jde v podstatě o práci s psychikou dětí a dospívajících, která musí respektovat zvláštnosti těchto vývojových období a principy učení. Proto má pedagogická psychologie úzký vztah

i k vývojové ontogenetické psychologii. Pedagogika musí tedy nutně vycházet z určitého modelu psychologie osobnosti a z určitých modelů poznávacích procesů, motivace a dalších psychologických funkcí, neboť psychika dítěte je tu předmětem výchovně vzdělávacího působení. Pedagogická psychologie má však současně své vlastní výzkumné problémy (např. podmínky efektivního osvojování učiva určitého druhu, tj. vlastně podmínky efektivního chápání a zapamatování). Zlatá zásada vyučování, názornost, je typickým příkladem aplikace psychologických poznatků v pedagogice (názorně dané jedinec lépe chápe a lépe si zapamatovává). Výchovně vzdělávací proces je také druhem sociální interakce, např. učitel - žák, a má tedy i aspekty sociálně psychologické, které se uplatňují i ve vztahu ke školní třídě jako malé sociální skupině.

Psychologie práce. Zdrojem všech společenských hodnot je fyzická a duševní práce, která vedle řady dalších aspektů má také své důležité aspekty psychologické. Psychologie práce se dělí na dva základní obory: sociální psychologii práce, která zkoumá psychologické aspekty sociálních vztahů na pracovišti, ať už mezi jedinci (nadřizený - podřizený apod.), nebo vztahy uvnitř pracovních skupin, a na tzv. inženýrskou psychologii, která zjednodušeně řečeno, zkoumá psychologické aspekty fyzických podmínek pracovního procesu (např. vliv fyzikálních charakteristik pracovního prostředí, jako je např. osvětlení, hluchost atd., vztah pracující - pracovní nástroj, resp. stroj a další). Psychologie práce má úzký vztah k sociální psychologii organizace, protože se práce realizuje v rámci výrobních a nevýrobních organizací a k jejímu speciálnímu oboru, k psychologii řízení. Z. Bureš (1973) uvádí, že „pojmem psychologie práce se tradičně označuje ten obor psychologie, který se zabývá psychologickými úkoly ekonomické praxe“, jejím předmětem „jsou zákonitosti, kterými lidská psychika... řídí pracovní činnost“. Za hlavní úkoly psychologie práce pak Bureš považuje: „Přispívat na základě studia pracovní činnosti, pracovních podmínek a pracovníků samých ke zvýšení produktivity práce bez zvyšování zátěže pracovníků, k ochraně pracovníka, k rozvoji jeho schopností, dovedností a jeho osobnosti.“ V tomto smyslu souvisí psychologie práce s personálním řízením (sociálním manažerstvím), jehož jednou složkou je zajišťování odborného vývoje pracovníků a pracovních rezerv, organi-

zování rekvalifikací. Spolupracuje úzce s řídicím aparátem organizace na řešení problémů pracovního motivování (vytváření motivačních systémů), absence, fluktuace atd. Typickým a velmi užitečným poznatkem sociální psychologie práce např. je, že základním činitelem pracovní produktivity (resp. „pracovní ochoty“, chápáné širěji jako aktivní iniciativní účast pracovníků na realizaci podnikových cílů) je vnitřní soudržnost pracovní skupiny a sladění jejich norem s cíli organizace. V učebnici inženýrské psychologie ukazují B. F. Lomov (1966), jak se ve vztahu k fyzickým podmínkám pracovního prostředí a zejména ve vztahu člověk - stroj, resp. technická výrobní zařízení, uplatňuje vnímání technických signálů a senzomotorické reakce pracovníka a jak je konstrukce strojů a výrobních zařízení závislá (má-li být ekonomicky efektivní) na poznatech psychologie, zejména o kognitivních procesech. Psychologie práce má dále úzký vztah k tzv. ergonomice, přírodní vědě o lidské práci, z níž čerpá podněty pro svůj aplikovaný výzkum. Historicky se psychologie práce vyvíjela od pojetí homo oeconomicus (pracovní motivaci určuje především zisk finančního a jiného užitkového druhu) k pojetí homo sociologicus (základem pracovní motivace jsou sociální a vývojově vyšší, seberealizaci umožňující potřeby). Rozvoj psychologie práce přispěl nejen ke zvýšení pracovní produktivity, ale také ke snížení pracovní úrazovosti, k prohloubení pracovní spokojenosti (jeden z klíčových konceptů psychologie práce a psychologie řízení), k dokonalejší konstrukci strojů a k účelnější úpravě pracovních podmínek vůbec. Pojem ekonomické psychologie je širší, zahrnuje též např. psychologii náboru zákazníka a psychologické aspekty marketingu vůbec.

Literatura:

Anastasi, A.: Fields of applied psychology, New York 1964. Bureš, Z.: Psychologie práce a její využití, Praha 1973. Burt, H. E.: Applied psychology, New York 1957. Čáp, J.: Psychologie výchovy a vyučování, Praha 1992. Ďurič, L.: Úvod do pedagogické psychologie, Bratislava 1974. Gretz, K. F., Drozdeck, S. R.: Psychologie prodeje, Praha 1992. Griffin, R. W., Moorhead, G.: Organizational behavior, Boston-Palo Alto 1986. Hepner H. W.: Psychology applied to life and work, 4. vyd. Englewood Cliffs 1966. Hoskovec, J., Stizenec, M.: Inženýrská psychologie, Praha 1982. Lea, S. E., Tarpy, R. M., Webley, P.: Psychologie ekonomického chování, Praha 1994. Schein, E. H.: Psychologie organizace, Praha 1982.

VÝVOJ PSYCHIKY

Vše, co existuje, podléhá změnám, které nastupují s trváním, ať jde o neživé objekty, nebo o živé bytosti. Omezíme-li se na organismy, objevuje se tu další druh změn, o nichž hovoří *nauka o evoluci živých bytostí*, jak ji vytvořil zejména Ch. Darwin (1859, 1871): Složité organismy se vyvinuly z organismů jednoduchých a tyto ze zárodečné živé hmoty; člověk se vyvinul z pračlověka, ten z opočlověka a ten zase z určitého druhu opic. Všeobecný princip vývoje se uplatňuje též v oblasti psychiky a má dva základní aspekty. 1. fylogeneze, tj. vývoj živočišných druhů, a 2. ontogeneze, tj. vývoj jedince. Vývoj, který je obecně chápán jako řada zákonitě vystávajících a na sebe navazujících změn, se týká organismu jako celku, tedy nejen stránky biologické, ale i psychologické, jeho anatomicko-fyziologické stránky i jeho psychiky; tento vývoj je přitom procesem adaptace na podmínky životního prostředí, který probíhá jako interakce vnitřních vloh a vnějších vlivů, přičemž se uplatňuje dědičný přenos vlastností. To platí pro oba aspekty vývoje, pro fylogenetický i pro ontogenetický vývoj.

Pojem vývoje v psychologii. Vývojovou myšlenku lze najít již v řecké filozofii. Se vznikem vývojové psychologie byly vypracovány různé teorie vývoje, jejichž dva krajní póly tvoří názory, že se vývoj uskutečňuje na ontogenetické úrovni jako proces učení (empirismus), anebo že je vnitřně naprogramován (evolucionismus) a vnější podmínky umožňují jen větší či menší rozvinutí těchto vnitřních vývojových dispozic. Podle R. Oertera (1987) byl vývoj psychiky v ontogenetické rovině chápán jako růst ve smyslu kvantitativního přírůstku (L. Carmichael, 1960), nebo jako kvalitativní změny, které probíhají v určitých fázích (K. Bühler, 1929) a spirálovitě vedou k vývojově vyšším formám (A. Gesell, 1960). W. Stern (1928) formuloval vývojový princip konvergence: vývoj je dán interakcí vrozených vloh a vlivů prostředí, které mohou tyto vlohky rozvíjet k daným limitům. V ontogenetické psychologii bylo diskutováno o otázce, zda rozhodujícím činitelem je dědičnost (nativismus), nebo prostředí (environmentalismus). A. R. Lurija (1950) soudil, že s přibývajícím

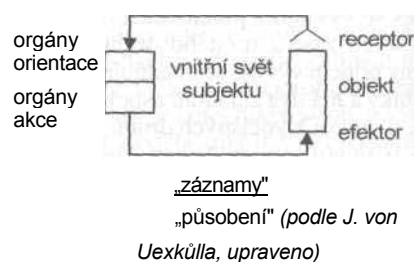
věkem se stále více uplatňuje zkušenost indukovaná prostředím, zejména sociálními podmínkami, zatímco v raném dětství se výrazně uplatňuje dědičnost, zejména v oblasti temperamentu. Podle J. Piageta (1929, 1933 aj.) je podstatou vývoje biologická tendence k adaptaci a vývoj probíhá jako aktivní zvládnutí prostředí pomocí inteligence (myšlení), přičemž se uplatňují dvě komplementární tendence: 1. asimilace, tj. uspořádávání vnějších podnětů do určitých daných vnitřních struktur, a 2. akomodace, tj. přizpůsobování daných struktur vnějšímu prostředí, což probíhá v rámci činnosti jako „progresivní vyrovnávání se organismu“ s úkoly v životním prostředí. L. S. Vygotskij (1927) kritizoval Piagetovy názory jako biologické a zdůraznil - a po něm i jeho žáci, zejména A. N. Leont'jev (1959) - historicko-společenský aspekt ve vývoji tzv. vyšších psychických funkcí a rozhodující roli sociální zkušenosti. V marxistické psychologii je kladen důraz na dialektickou povahu vývoje jako interakce vrozených vloh a učení s rozhodující účastí sociokulturního prostředí (T. Nowogrodski, 1955, A. R. Lurija, 1976, H. D. Schmidt, 1978 aj.). Zdá se ale, že podstatu psychického vývoje formuloval výstižně již W. Stern (1914) ve svém principu konvergence: „Duševní vývoj není pouhé vystupování vrozených vlastností, ale také nikoli pouhé přijímání vnějších vlivů, nýbrž konvergence vnitřních vloh s vnějšími podmínkami vývoje.“ To je dobře patrné na případech dětí s vrozenou slabomyslností: vnější vlivy mohou rozvinout jen určitou vrozenou kapacitu intelektových a jiných vloh. Ontogenetický vývoj lze charakterizovat určitými dialektickými momenty, např. jako postupnou diferenciaci a současně integraci psychických funkcí, avšak vývoj přitom neznamená stálý pokrok, stále zdokonalování, nýbrž má fázi evoluční (dětství, mládí) a fázi involuční (stáří). Obecně lze proto vývoj charakterizovat, jak již bylo naznačeno, řadou změn. V tomto smyslu vymezuje *pojem vývoje* H. Thomae (1959) takto: „Vývoj se jeví jako řada vzájemně souvisejících změn, které jsou přiřazovány určitým místům časového kontinua individuálního průběhu života.“ Znamená to, že se vývoj vyznačuje určitými kvalitativními změnami psychiky, které zákonitě vystupují v určitých časových obdobích za spolupůsobení vnitřních a vnějších činitelů, přičemž vnitřními činiteli nejsou jen vrozené vlohky, nýbrž již nabytá

zkušenost; k vnějším činitelům patří kromě sociálních podnětů i výživa, podnebí a další faktory. S etapovitou (rázovitou) povahou psychického vývoje souvisí problém klasifikace psychické ontogeneze.

V psychologii se rozlišují *tři třídy změn*: 1. fylogeneze, 2. ontogeneze a 3. aktuální geneze. První dvě třídy již byly vymezeny, za aktuální genezi se považují změny „ve zcela krátkých časových úsecích prožívání a chování“, jako je např. geneze „výstavby vnímání“, řešení problémů apod. (H. D. Schmidt, 1978). Z časového hlediska lze tedy rozlišit dlouhodobou fylogenezi, kratší ontogenezi a velmi krátkou aktuální genezi. V průběhu ontogeneze dochází zejména ke dvěma druhům změn: 1. Některé vrozené formy reagování během určité doby mizí (např. Babinského reflex: při podráždění chodidla je vyvolána dorzální flexe palce u nohy, která je u novorozenců fyziologická, u starších jedinců patologická). 2. Vystávají stále nové a nové formy chování (např. lokomoce, žvatláni atd.).

Fylogeneze (evoluce) je chápána jako „transformace organismů ve tvaru a ve způsobu života“ (W. Zimmermann, 1953) a je předmětem studia tzv. srovnávací psychologie. V ontogenetické, resp. obecné psychologii vystupuje jako otázka specificky lidské modifikace „osvědčených programů evoluce“ (např. v oblasti sexuálního chování), resp. jako otázka lidských instinktů a další. Podle principu jednoty organismu a jeho životního prostředí vznikaly nové živočišné druhy se změnami svých životních podmínek. V procesu adaptace těchto změněných životních podmínek přežívali ti nejzdatnější, přenášejíce na své potomstvo dokonalejší vloh, které sami získali v boji o život; za zvláště výrazných změn v životních podmínkách vznikaly nejen nové vlastnosti, ale i nové orgány (např. s přechodem života ve vodě na život na souši) a tak se vyvíjely nové živočišné druhy (např. obojživelníci). Způsob života postupně určoval výbavu pro život, která se týkala orientace v životních podmínkách a jim přiměřeného účelného chování. Od jednoduchého spojení jednobuněčných živočichů s vnějším světem pomocí dráždivosti a lokomoce směřoval vývoj k vícebuněčným organismům, od jednoduchých chemo- a fotoreceptorů ke složitějším smyslovým orgánům, od jednoduché pohybové reakce (taxe) k diferencovanému chování; vytvářela se složitější

soustava regulace, která vyvrcholila v nervové soustavě člověka. V souvislosti s tím se zdokonalovalo učení, tj. způsobilost těžit z minulých zkušeností pro adaptaci proměnlivým životním podmínkám. V tomto smyslu má každý živočišný druh svůj zvláštní svět, který podle biologa J. von Uexküll (1934) je tvořen dvěma komplementárními složkami, resp. „funkčním okruhem“ světa záznamů („Merkwelt“) a světa působení („Wirkwelt“). Jinak řečeno, jde tu o obraz životního prostředí a o akci vůči němu:

Jednoduchým příkladem (podle von Uexküll) je svět klíštěte: pach kyseliny mléčné vylučované v potu zvířete je obrazem kořisti, který podněcuje klíště k útoku, jehož smyslem je přísát se a získání potravy. Jde tu, jak zdůrazňuje von Uexküll, o „vztahy mezi živoucím subjektem a jeho objektem“, které se odehrávají ve specifické rovině, mezi vnímáním subjektu a podněty objektu. Klíště potřebuje krev savce ke svému přežití a žije v jednoduchém světě asi tří znaků - podnětů a tri akcí. Vysvětlit evoluci chování není jednoduché. Jak se např. vyvíjel známý „tanec“ včel, který slouží ke komunikaci mezi příslušníky tohoto živočišného druhu (komunikují si jím zejména vydatnost a vzdálenost, jakož i směr pastvy)? Základním východiskem pro studium fylogeneze chování je teorie evoluce; zjednodušeně řečeno lze mít za to, že různé živočišné druhy vyvinuly takové orgány orientace a akcí, které potřebovaly k životu ve svém životním prostředí. Vztah k životnímu prostředí tedy určuje zvláštnost „světa“ toho kterého živočišného druhu. To v podstatě platí i pro svět člověka, který je tedy specificky lidský a který je obrazem jakéhosi originálu. V tomto smyslu je na poznávacích orgánech člověka založenou účelovou konstrukcí a potvrzuje v podstatě známou tezi, že skutečnost je druhem konstrukce dané kognitivní výbavou toho kterého živočišného druhu.

Důležitým aspektem evoluce je **antropogeneze**, tj. vznik a vývoj člověka, tj. cesta

od živočišných předchůdců člověka, tj. od opic a lidoopů k druhům homo erectus a homo sapiens. A dále pak zejména vývoj forem sociálního soužití mezi lidmi a základních forem jejich činnosti (od výroby prostředků, nástrojů) až ke specificky lidským formám komunikace (mluvená a psaná řeč). Od populárního neandertálce, který byl tvary těla a vzezřením vůbec již podobný člověku, trval tento vývoj asi 35 000 let. Důležitým podnětem pro tento vývoj byla změna způsobu života, usazení se, pěstování rostlin a chov zvířat v období neolitu (mladší doba kamenné), asi před 7-8 000 lety. Původní lovec a sběrač potravin se stal usedlým tvorem a tvůrcem kultury. Ze své, patrně africké, pravlasti se člověk rozšiřoval po celém světě, obohacuje svou psychickou vybavenost o specificky lidské formy myšlení, citění atd.

Ze studia chování zvířat v jejich přirozeném životním prostředí se vyvinul nový vědní obor, *etologie* (K. Lorenz, N. Tinbergen), pracující biologickými metodami na srovnávacím výzkumu chování. Ze srovnávání chování člověka a zvířat se vyvinula sociobiologie (E. O. Wilson, D. P. Barash), vycházející z důsledného rozpracovávání evolucionistických idejí. Vědecké studium vývoje chování u zvířat i u člověka se opírá o teorii evoluce (evolucionismus), jejíž základy položil Ch. Darwin (1859, 1871) svou teorií o původu druhů a vzniku člověka. Avšak mnozí považují teorii evoluce za pouhou hypotézu a teologové ji, jako jediný možný výklad vývoje člověka ze zvířecích předků, potírají ideou o stvoření člověka bohem nebo se jí pokoušejí s touto ideou smířit tím, že tvrdí, že „bůh tvořil prostřednictvím evoluce“ a evolucionismus prohlašují za „vědeckou mytologii“ (L. Eiseley 1957 a další). Spor „Mojžíš či Darwin“ stále trvá. Zpochybňován je zejména vztah evoluce k mutacím (změnám v regulačních genech). Biolog A. Portmann (1944), který zdůrazňuje, že studium původu a vývoje člověka nemůže být jen předmětem přírodních věd, soudí, že teorie evoluce přináší jen „zlomky pravdy“. Naproti tomu sociobiologové chápou i kulturu jako pokračování evoluce a chování člověka, např. agresivní, sexuální a další, chápou jen jako specifické varianty evolučního programování, společného přinejmenším všem savcům. U člověka jsou tendence, které má společné se zvířaty a které jsou vrozené (předprogramované), modifiko-

vány kulturními vlivy hlavně ve svých projevech (např. „námluvy“ u zvířecích samců a u mužů, „boj o teritorium“ atd.). Také zvířata vykazují takové druhy chování, jako je např. prostituce, považovaná často za produkt kultury, lze u nich pozorovat hierarchizaci sociálních vztahů, resp. pozic, jakousi obdobu výchovy v péči o mláďata, ritualizované chování a další. Teorie evoluce a s ní spojené problémy vývoje psychiky zůstávají stále otevřenými otázkami.

Otázka antropogeneze je zodpovídána velmi často s jakousi vědeckou samozřejmostí jako sekvence následujících druhů: primáti - opice - lidoopi - člověk. Jsou určováni „předchůdci člověka“ (homo neanderthalensis a homo habilis, jakož i homo erectus, případně další formy „opočlověka“, které mají vysvětlit „chybějící článek mezi opicí a člověkem“). Člověk v té formě jak ho známe dnes, homo sapiens, vznikl před 150-200 tisíci lety. Avšak ukazuje se, že člověk neandertálský a člověk kromaňonský byli současníky současného člověka, že reprezentují spíše tzv. „regresivní evoluci“, tj. degeneraci, než vývojový předstupeň (zploštělé čelo atd.), že tedy jde o „bestializovaného předka člověka“ a že tedy onen „chybějící článek“ nebyl dosud, přes velké úsilí, které bylo spojeno i s podvrhy (E. Dubois 1984, 1921), nalezen. Kromě toho se stále zvětšuje stáří člověka: L. Leaky jr. (1973) našel lidskou lebku starou 2,6 milionů let; další objevy vedly k posunu této hranice až na 3 miliony let. Jestliže tedy australopithecus a homo sapiens byli současníky (např. F. Press 1990 a další), je dnešní člověk současníkem svých „předchůdců“.

Neméně záhadná je i „paleontologická duše“ čili *psychogeneze*, odpověď na otázky kdy a za jakých podmínek došlo v průběhu evoluce k transformaci fyzického v psychické (psychofylogeneze). Není-li to ovšem špatně položená otázka a nebyl-li tu svět psychiky stále. K. R. Popper (1977) považuje psychiku za novou skutečnost a sice nikoli ve smyslu ontologickém (substanciálním), nýbrž ve smyslu gnoseologickém: je to prostě vývojově nová kvalita, která je v interakci s fyzickým světem. H. von Dittfurth (1970) soudí, že v průběhu evoluce se psychika vyvíjela z vegetativních funkcí. Jiní, např. V. Schurig (1978) tematizuje *vznik vědomí* jako specificky lidské formy psychiky a uvádí vývojovou sekvenci: fyzické - psychické - vědomé

(„humanizace psychického“ spojená s ekonomizací přírodních vztahů, tj. s výrobou nástrojů, dělbou práce, „hospodařením“, což vše vedlo ke vzniku řeči a k verbalizaci zkušeností a k vyšší úrovni poznávání (kauzálních vztahů, „odrazu“ ve formě pojmu atd.). Otázka vzniku psychiky a zejména specificky lidské psychiky (vědomí, resp. lidské formy myšlení atd.) jsou stále otevřené i když je problém často prezentován jako vyřešený. V. Schurig soudí, že otázka vzniku psychiky v historii přírodního vývoje organismů může být zodpovězena jen hypoteticky. Jak tedy vznikla psychika z materiální báze organismů není spolehlivě známo. Zůstaneme-li v rámci evoluční hypotézy lze soudit, že psychogeneze nějak souvisela s komplikovanější výměnou informací mezi organismem a jeho komplikovanějšími životními podmínkami. V případě specificky lidské formy psychiky to bylo, jak již bylo naznačeno, spojeno s organizací lidské společnosti a zejména jejího hospodářského života (chov zvířat a pěstování plodin), což vyžadovalo složitější komunikaci. Humanizace psychického tedy v tomto smyslu souvisí se vznikem a vývojem lidské řeči. Vnímání se stává věděním a poznání zobecněné v pojmech posunuje se za hranice vnímatelného a přítomného. U člověka pak bytí není prováděno již jen prožíváním, ale uvědomováním složitějších souvislostí a vytváří se složitější interakce mezi praxí a poznáváním. Mozek dostává specificky lidskou strukturu, v níž se stále více uplatňuje činnost mozkové kůry, umožňující jemnější analýzu vztahů, opírající se o zdokonalující se verbalizaci zkušeností (posun od konkrétního k vývojově vyšším formám abstrakce a zobecňování). Objevuje se specificky lidské pojmově-logické myšlení a s ním i vývojově vyšší úroveň regulace vztahů člověka k jeho životnímu prostředí. Podle V. Schuriga biogeneze a psychogeneze nespádají v jedno, druhé nastupuje po prvním, ale také to je pouhé tvrzení či hypotéza. A některé novější teorie a fakta (např. tzv. Backsterův fenomén - objev interakce mezi člověkem a rostlinami) přisuzují psychiku i rostlinám. „Kráčejte, nenalezl bys hranic duše, i kdyby ses ubíral každou cestou; tak hluboký má smysl“ (Herakleitos). Možná, že evoluce je jen úhel pohledu na život a že psychické, tak jak je zná ortodoxně empirická věda, je jen jedním z projevů světa psychiky.

Evolucionistické úvahy o psychofylogenezi a o evolučním smyslu jednotlivých psychických funkcí vycházejí ze základního aspektu, který je možno označit jako *strategie evoluce*, tj. otázka principů, jimiž je vývoj života organismů řízen, jakož i otázka jaký smysl mají v rámci takové strategie jednotlivé psychické funkce a způsoby chování, např. jaký smysl mají emoce a jaký smysl má např. imponování samců samicím v době říje. Za základní strategii evoluce se pokládá reprodukce života jedince a druhu (resp. reprodukce individuálních genů). Za tím se ovšem vynořuje další „proč“ a opět další otázka proč je tomu právě tak atd. ad infinitum. D. McFarland (1985) analyzuje, mimo jiné, pohlavní strategii u člověka. Soudí, že pohlavní výběr by mohl mít u člověka velký evoluční význam v polygamním společenství a antropologové odhadují proporcii monogamních společenství na 16 až 50 %, ale v tom může být skryta skutečná povaha věci a stupeň striktní monogamie je velmi nízký. Podobně je tomu u většiny živočišných druhů, ale obvykle otec zůstává s matkou až do doby, kdy je mládě schopno samostatného života. Nicméně pravověrní muslimové mohou mít až čtyři ženy a také u určitého druhu etiopských opic mají samci malý harém. Společenská instituce rodiny u člověka má nejen funkci právní a ekonomickou, ale také pečovatelskou, tj. v podstatě biologickou. Aby strategie rozmnožování u člověka byla úspěšná (ženy rodí většinou jen jedno dítě a jen několik let, člověk má mimořádně dlouhé dětství atd.), musí být děti dlouho rodiči opatrovány. Závislost dítěte na rodičích spočívá především v nedozrálosti jeho mozku: děti potřebují dvakrát více času než mláďata goril nebo šimpanzů k tomu, aby mohly stát na vlastních nohách; mláďata opic visí na těle matky, přidržíce se její srsti, děti musí být chovány. Žena potřebuje muže k péči o dítě a v evoluci se vyvinuly mechanismy připoutání muže ke společnému životu, totiž udržování sexuálního zájmu partnera. Žena si vybírá „zdatného otce“ a partnera, muž svou „zdatnost“ předvádí a soupeří s jinými muži o ženu; žárlivost mu zajišťuje reprodukci vlastních genů. Kultura ovlivňuje pak různost svatebních obyčejů a ucházení se mužů o ženy.

Vznik elementární psychiky. Vývoj psychiky je spojen s vývojem organismů a nepředpokládá nervovou soustavu, neboť existují např.

druhy mořských hub (*Stylotella*), u nichž lze pozorovat určité druhy chování, i když nemají ani elementární nervovou soustavu. Spatřujeme-li funkci psychiky v regulaci vztahů organismu k prostředí, souvisí zřejmě vznik psychiky již s nejelementárnějším předpokladem takové regulace, kterým je podle A. N. Leont'jeva (1966) čivost, schopnost reagovat na přímé působení podnětu pohybem. Avšak „kdykoli se pokoušíme soudit na počitek podle pohybu, narážíme ve skutečnosti na nemožnost rozhodnout o tom, jde-li o čivost, nebo o projevy jednoduché dráždivosti, která přísluší veškeré živé hmotě“ (Leont'jev). Pohyb se může uskutečňovat i bez účasti nervové soustavy, jak je to známo u rostlin. Nejjednoduššími formami pohybu jsou *tropismy a taxe*. První se objevují u rostlin a jsou zprostředkovány dráždivostí na světlo, teplo, vlhko nebo chemické vlivy, druhé se objevují u jednobuněčných živočichů jako reakce na světlo, teplo, směr zemské tíže, dotyk a další podněty. Podkladem těchto pohybů jsou metabolické změny v protoplazmě způsobované přímým stykem s podněty a jsou rovněž zprostředkovány dráždivostí, základní vlastností živé hmoty. Za vyšší formu dráždivosti pokládá Leont'jev čivost: zatímco dráždivost se zakládá na bezprostředním působení energie podnětu na organismus, východiskem čivosti je již vyšší úroveň vývoje, na níž se vytváří reakce na signál; nejde tu již jen o pohyb, ale o jeho funkci, a proto se čivost spojuje se svalovou soustavou. Vývojem se tedy uskutečňuje přechod od dráždivosti k čivosti, a to tehdy, když organismy přecházejí z prostředí „živlů“ do prostředí „diskrétních předmětů“. Je to vývoj, který směřuje od vztahu organismu k energii podnětu ke vztahu organismu k podnětu jako signálu; nejde tedy už jen o vztah organismu k podnětu, který je např. potravou, ale o vztah k podnětu jako signálu potravy. Čivost je tedy reakcí na signály, je to již „psychický odraz“ umožňující organismu orientaci v životním prostředí. Orgánem tohoto složitějšího vztahu je nervová soustava (Leont'jev).

Fylogeneze lidské psychiky probíhala, obecně vzato, jako vývoj od instinktu k intelektu, resp. od magického myšlení k pojmově logickému myšlení. Vývoj jako cestu k dokonalejším formám poznávání chápou H. Wallon (1945), G. Viaud (1946), J. P. Frolov (1953), S. A. Barnett (1967) a další; je však sporné, v čem je intelekt dokonalejší než instinkt.

H. Bergson (1919) soudil, že jde o dvě nesrovnatelné schopnosti, z nichž každá je určena pro něco jiného. Dobře *srovnání instinktivních a inteligentních aktivit* podal G. Viaud (1946): inteligentní aktivity se liší od instinktivních především tím, že se vyznačují dokonalejší adaptací na změněné podmínky prostředí, na „nenavýklé situace“ a na „nové požadavky“; inteligentní akt se vyznačuje novým jednáním v nové situaci a veškeré akty inteligence jsou tak charakterizovány „porozuměním vztahů mezi elementy toho, co je dáno, a invencí toho, co je třeba učinit“ (Viaud). Aby se živočich choval inteligentně, je nutné, aby: 1. porozuměl situaci, 2. vyvinul řešení a 3. vykázal úspěšné výsledky (Viaud). E. Kretschmer (1963) však poukazuje na to, že se v určitých životních situacích, zvláště v těch, které znamenají ohrožení života, ujímá řízení činnosti instinkt, když intelekt zklamal. Proto je výše uvedená charakteristika jen relativní stejně jako vymezení inteligence, které podává S. A. Barnett (1967): „Inteligence je schopnost přizpůsobit chování okolnostem.“ Toto přizpůsobování se změněným okolnostem je funkcí *učení*, procesu, který evoluce k tomuto účelu vyvinula a který organismu umožňuje, aby těžil ze zkušeností uchovaných v paměti a v dané situaci účelně reagoval tak, jak se mu to v minulosti osvědčilo. Učením mohou být do jisté míry u některých živočišných druhů modifikovány také instinkty. V tomto smyslu je také koncept učení vztahován ke konceptu vývoje: vývoj je chápán jako funkce učení, a to jak v rovině fylogenetické, tak i ontogenetické (instinkty obsahují zkušenosti druhu, zvyky zkušenosti individua): jedinec disponuje oběma druhy těchto zkušeností. Projevem elementárního učení je tzv. *habituace*, přivýkání (některé druhy zvířat se např. naučí nereagovat na přítomnost lidí, jestliže jimi nejsou ohrožovány).

Ontogeneze lidské psychiky. Psychický vývoj na úrovni ontogeneze se uskutečňuje jako důsledek interakce *zrání a učení*; zrání se vztahuje k funkční způsobilosti nervových vláken a je chápáno jako jejich opouzdrňování (myelinizace), které zdokonaluje vedení nervových vzruchů. B. N. Klovskij (1949) uvádí experimenty, které prokazují oboustrannou závislost zrání a učení: učení urychluje proces zrání, ale může působit a uskutečnit se až na určité úrovni zralosti nervové soustavy. V tomto smyslu se rozlišují *fylogenetické*

a ontogenetické činnosti. K prvním patří např. vstávání, stání a chůze u dítěte, činnosti, které se objevují až v určité fázi jeho vývoje, v určitém věkovém období a nemohou být cvičením navozeny dříve, protože tomu neodpovídá funkční zralost příslušných nervových, resp. i orgánových struktur. Naproti tomu ontogenetické činnosti, jako je např. jízda na kole nebo určité hry s míčem, jsou produktem cvičení v podmínkách zralosti příslušných neuromotorických struktur.

Kritická vývojová období. Existují určité „senzibilní fáze“ pro fixaci zkušenosti, získané v těchto obdobích. Jde o experimentálně potvrzený jev, který se nazývá *vtiskání* (angl. imprinting) a který studoval zejména K. Lorenz (1935), jenž je také autorem uvedeného termínu. Např. následování rodičů je u housat a jiných druhů zvířat instinktivní tendencí, která se v přirozených podmínkách uplatňuje v prvních dnech po narození; jestliže jsou housata v prvních dnech po narození od rodičů izolována, naučí se následovat jakýkoli pohybující se předmět, ať je to zvíře jiného živočišného druhu, člověk nebo dokonce třeba míč; později je nelze přimět k následování rodičů, jejich chování je ireverzibilní. Kritickým vývojovým obdobím člověka je rané dětství; v této fázi se určité zkušenosti, např. citová deprivace, mohou stát osudné pro vznik určitého typu osobnosti, resp. určitého syndromu reagování (agresivita, emoční labilita, tzv. bazální úzkost atd.). V období dospívání, v době pohlavní zralosti, mohou vznikat různá psychosexuální zaměření, vyvolaná třeba i náhodnými asociacemi sexuálního vzrušení s určitými objekty nebo činnostmi. Kritickým obdobím pro hledání identity je dospívání, pro změny v sebepojetí a sebeoceňování pak období ženského a mužského klimakteria.

Vývoj je kontinuální proces změn, které nemusí mít stále povahu pokroku; mohou v něm nastávat jevy *regrese*, tj. návratu na nižší vývojovou úroveň reagování, což se v reakcích dospělé osoby projevuje různými infantilismy (chová se jako dítě). Podle K. Lewina (1952) jde o proces „rozpadu“ dosavadních naučených diferenciací vyvolávaný různými frustracemi, objevují se postoje a způsoby chování, které jsou charakteristické pro nižší vývojové období a mají často povahu hlubší dezorganizace chování. Mohou to být i příznaky patologických jevů. Psychoanalytik W. Stekel (1922) soudí, že neuróza představu-

je určitý druh psychosexuálního infantilismu, že neurotici jsou lidé s vlastnostmi dítěte a všichni vykazují nějaké infantilní rysy. M. Hirschfeld a E. Burchard (1913) uvádějí podobná zjištění: sexuální aktivity osob s regresním sexuálním infantilismem „nepřekračují úroveň sexuálních hříček“. Regresní reakce se mohou fixovat jako ustálené zvyky.

Důležitým tématem ontogenetické psychologie je *klasifikace vývojových období*, která není zcela jednotná, ale ustálila se v podstatě na následujícím schématu:

A. Prenatální období:

od 3. týdne po oplození: embryo,
od 5. týdne po oplození: plod (foetus).

B. Postnatální období:

od narození do konce 1. měsíce: novorozenec,
od konce 1. roku: nemluvně (kojenec),
do konce 3. roku: batole,
do konce 6. roku: předškolní věk,
od 7. do 11. - 12. roku: mladší školní věk,
od 11. - 12. do 14. - 15. roku: starší školní věk (pubescence),
od 16. do 18. roku: adolescence, od 19. do 30. roku: mladší dospělost, do 45. roku: střední dospělost, do 60. roku: starší dospělost, do 71. roku: počáteční stáří, od 75. roku: pokročilé stáří.

Obecně se rozlišují tři etapy vývoje: dětství, dospělost a stáří. Mezi dětstvím a dospělostí však vystupuje svébytné období dospívání a adolescence, které je však z hlediska nástupu interindividuálně velmi odlišné. Výchoiskem této klasifikace věkových období jsou výrazné kvalitativní změny, které se v té které fázi objevují a které jsou vázány v některých obdobích na tělesné změny (dospívání), v jiných na kulturní danosti (školní věk začínající započítáním školní docházky). Biologická a společenská hlediska klasifikace jsou velmi problematická, uplatňují-li se izolovaně.

Z hlediska sociálního učení probíhá vývoj jedince jako *socializace*, tj. jako postupná přeměna biologického individua druhu „homo sapiens“ ve společenskou bytost. Tzv. primární socializace se uskutečňuje jako rodinná výchova (-> Socializace).

Za základní faktory psychického vývoje se pokládají zrání a učení, dědičnost a výchova, vrozené tendence a učení, přičemž rozhodující význam se přisuzuje učení. Téměř obecně

se soudí, že lze vývoj vysvětlit z *interakce stimulace a činnosti*: aby se dítě normálně vyvíjelo, potřebuje určitou míru vhodné stimulace a musí vykazovat určitou míru vhodných předmětných činností. Obecným předpokladem je normální vrozená psychofyzická konstituce. Obecně lze také říct, že dítě se vyvíjí, pokud něco vhodného činí a pokud je v dostatečné míře emocionálně saturováno (nasyćeno) kladnou sociální stimulací ze svého nejbližšího okolí. Ranou formou činnosti dítěte je hra. Podle A. N. Leont'jeva (1980) má činnost kruhovou strukturu: během činnosti dochází k přechodu vnější situace (stimulace) ve vnitřní reprezentaci (model) a naopak k přechodu vnitřního modelu k vnějšímu jednání. V činnosti se tedy uskutečňuje stálá interakce vnitřního modelu situace a jednání, která má povahu konfrontace se skutečností a vlivu zpětnovazebních podnětů, které model i jednání upevňují nebo korigují. L. S. Vygotskij zdůrazňuje řízení činnosti dítěte dospělými osobami ve formě instrukcí, které dítě internalizuje a pak v podobných situacích internalizované vzorce činnosti externalizuje v instrumentální vzorce chování (operanty). Důležitým momentem vývoje je osvojení řeči, která umožňuje dokonalejší poznávání a jako tzv. vnitřní řeč se stává důležitým regulátorem činnosti dítěte. V psychické regulaci činnosti se uplatňují motivace, program způsobu jednání, zpětné vazby a dosažení cíle (uspokojení). Dítě má vrozenou tendenci k *experimenta-*

ci, tj. k manipulaci s věcmi a jejich prozkoumávání; tato experimentace dítěte má v tomto smyslu samozpevňující povahu a je východiskem pozdějších složitějších předmětných činností.

Literatura:

Fylogeneze: Czako, M., Novačky, M.: Porovnávací psychologie, Bratislava 1985. Drvota, S.: Od zvířete k člověku, Praha 1979. Halliday, T. R.: Sexual strategy, Oxford 1980. Hinde, R. A.: Animal behaviour: A synthesis of ethology and comparative psychology, New York 1966. Lorenz, K.: Základy etologie, Praha 1993. McFarland, D.: Animal behaviour: Psychology, ethology and evolution, London 1988. Tembrock, G.: Verhaltensforschung: Eine Einführung in die Tierethologie, 2. vyd. Jena 1964. Thorpe, W. K.: Learning and instinct in animals, repr. London 1958. **Antropogeneze:** Beneš, J.: Člověk, Praha 1994. Bronowski, J.: Vzestup člověka, Praha 1985. Young, J. Z.: An introduction to the study of man, Oxford 1971.

Ontogeneze (obecné problémy vývoje): Endler, N. S., Boulter, L. R., Osler, H.: Contemporary issues in developmental psychology, New York... London 1968. Kurie, J. (red.): Ontogenetická psychologie, Praha 1986. Leont'jev, A. N.: Problémy psychického vývoje, Praha 1966. Oerter, R.: Moderně Entwicklungspsychologie, 21. vyd., Donauworth 1987. Schmidt, H. D.: Obecná vývojová psychologie, Praha 1978. Thomae, H. (red.): Entwicklungspsychologie (III. sv. Handbuch der Psychologie), 2. vyd., Göttingen 1959. Vygotskij, L. S.: Vývoj vyšších psychických funkcí, Praha 1976.

VÝVOJ PSYCHIKY V ONTOGENEZI

Ontogeneze pojednává o celkovém vývoji jedince, tělesném i duševním. Tento vývoj probíhá určitými stadii a uplatňují se v něm určité zákonitosti, jakož i vliv souhry vrozených dispozic a získaných zkušeností (vývoj psychiky). Dále je podána stručná charakteristika jednotlivých vývojových období individuální psychiky.

Prenatální období. Je to období nitroděložního vývoje, tedy od početí do narození, které trvá obvykle 9 měsíců a které bylo zkoumáno zejména jako chování plodu (od 5. měsíce od početí). Plod se vyvíjí v prostředí mateřské dělohy, která je ideálním životním prostředím (teplo, měkkost, beztlakovost), a tvoří téměř dokonalou fyziologickou jednotu s tělem matky, s nímž je spojen placentou, jejími klky a pupeční šňůrou. Již embryo vykazuje spontánní pohyby, u plodu těchto pohybů přibývá a v 8. měsíci tvoří již asi jednu čtvrtinu denní doby; pohyby mají povahu kroucení, „kopání“ atd., mohou být vyvolány i silnými vnějšími podněty a zjistilo se, že mohou být i podmiňovány. Donedávna se soudilo, že plod vykazuje jen reflexní, velmi hrubé a nekoordinované pohyby, avšak T. Verny a J. Kelly (1981) a před nimi již jiní se domnívají, že už u plodu lze pozorovat počátky psychiky ve formě jakéhosi „temného prožívání“, či dokonce „aktivního citového života“, že je zde již vyvinuto elementární vnímání citění a učení, že však (zejména v případech elementárního citění) jde především o reakce na emoční stav matky v době těhotenství (radostné očekávání dítěte, resp. úzkosti a stresy, které prožívá). Odvozuje se to zejména z poznatků o souvislostech určitých způsobů chování dítěte s postoji matky k těhotenství (chtěné a nechtěné děti), jako jsou např. syndromy novorozenecké apatie, nebo naopak hyperaktivity. Některé poukazy na to, že nechtěné děti vykazují ve větší míře potratovost a komplikované porody, hypotézu o prenatálních psychickém životě rozhodně nepotvrzují. Podle Z. Matějčka a J. Langmeiera (1986) se v těchto hypotézách často uplatňuje více fantazie než spolehlivých poznatků. Také názor, že plod, a dokonce i embryo již mají vědomí své existence, je pouhá hypotéza a experimenty s hyp-

notickou regresí to nedokazují. Zážitky matky, např. úzkostné stavy doprovázené zvýšeným svalovým napětím a dalšími fyziologickými změnami, se mohou přenášet na dítě ve formě jakési „emoční infekce“. Avšak „protestní chováním“ nechtěných dětí je zatím spíše spekulací než vědeckým faktem. Pozoruhodná jsou zjištění, že již embryo při umělé přerušovaném těhotenství vykazuje obranné pohyby. Systematicky se prenatální psychikou zabývá skupina švýcarských psychologů (G. G. Graber, F. Kruse 1973 a další). Psychohygienu v těhotenství je pro vývoj plodu důležitá.

Rané dětství začíná narozením a dělí se obvykle na období novorozence (první měsíc života), období kojení či nemluvněte (do konce 1. roku věku) a na útlý věk či věk batolete (do konce 3. roku). Určujícím vývojovým činitelem mohou být různé porodní komplikace (nitrolební krvácení, hypoxie, zhmždění mozku), které mohou později způsobovat poruchy vývoje, zejména jeho celkové opoždění ve sféře duševní i pohybové. Nedonošené (nezralé) předčasně narozené dítě se liší od donošeného normálního dítěte vahou i vzhledem a vykazuje opoždění všech psychologických a motorických funkcí, což nemusí znamenat trvalý defekt, neboť do 3. - 4. roku věku se toto opoždění za normálních okolností a lékařské péče vyrovnává. Prostředí dělohy nedonošeným dětem po určitou dobu nahrazuje inkubátor. Příchod dítěte na svět se projevuje prvním křikem, který není protestem proti změně prostředí, ale projevem prvních nadechnutí. Smyslové orgány novorozence fungují ještě nedokonale. **Novorozenec** mnoho hodin denně prospí, bdí však asi 8 hodin denně (což je dvakrát delší doba, než se donedávna soudilo). Velmi důležitá je sociální komunikace matky s novorozencem, v níž se uplatňuje tělesný kontakt a něžné zacházení matky s dítětem („Lóczyho systém“, princip „rooming in“, či princip humanizace M. Damborské, 1981). Je žádoucí, aby tento kontakt byl navázán co nejdříve po porodu a trval denně co nejdéle. Je charakterizován jako „interakce plná něžných dotyků a stálého zrakového kontaktu s laskavým komentářem každé situace“ ze strany matky. Je to důležitý činitel pozitivní citové stimulace, který hraje rozhodující roli v dalším vývoji dítěte. Jeho citová deprivace v tomto období raného dětství může vést k nežádoucím ireverzibilním důsledkům (syndrom hospitalismu se symptomy agrese, emoční lability, zaostávání vývoje řeči a dalšími). Dítě je bezmocné fyzicky, ale nikoli sociálně, sig-

nalizuje matce své potřeby pláčem a křikem a brzy se u něho vyvíjí první sociální potřeba, potřeba kontaktu s matkou; dítě se dožaduje její přítomnosti. Již v prvním týdnu se u novorozence objevuje spontánní úsměv (P. Wolff, 1963), objevují se orientační reakce a první podmíněné reakce (podmíněná zpočátku generalizovaného sacího reflexu na situaci kojení, resp. krmení). Emoční reakce jsou nejprve velmi nediferencované (projevy libosti a nelibosti s určitou mírou vzrušení), ale brzy se objevuje hněvivá reakce na omezování pohybu a později další emoce. Rozlišování křiku a pláče bývá zpočátku obtížné. Na objevem se matky reaguje nemluvně komplexem oživení (radostnými mimickými a hlasovými projevy a živými pohyby). Zprvu synkretické (globální) vnímání se s rozšiřující zkušeností a činností dítěte postupně zdokonaluje a umožňuje rozpoznávání konkrétních objektů a později vztahů mezi nimi. V prvních měsících se u dítěte objevuje také tendence k nápodobě (kolem 6. měsíce dítě začíná napodobovat různé hlíčky, např. „paci-paci“, „pá-pá“ apod.). V období nemluvněte je nejdůležitější situace kojení, resp. krmení, a to nejen z hlediska výživy, ale také jako technika sociální a citové stimulace (poloha dítěte v matčině náruči); důležitá je též doba a způsob odstavení. Byly shledány významné korelace mezi způsobem kojení, dobou odstavení a určitými rysy osobnosti v pozdějším dětství. V tomto období se též vyvíjí tzv. bazální jistota nebo bazální nejistota (úzkost), určená chováním matky vůči dítěti, a zejména mírou přímého kontaktu (dítě ponechávané dlouho samo sobě se stává nejisté). V kojeneckém věku se dítě začíná obracet na břicho a lézt a vykazuje aktivní pohyby. V 7. - 8. měsíci se objevuje tzv. separační strach: dítě pláče, i když jsou uspokojeny všechny jeho potřeby, nechá-li je matka o samotě. Dítě je postupně vedeno k náročnému úkolu naučit se udržovat tělesnou čistotu a osvojit si mluvenou řeč. Kolem 3. měsíce začíná dítě broukat (hry s mluidly), v 6. měsíci žvatlat (nejprve vyslovování slabik a později jejich spojování mezi nimiž se objevuje i známé „ma-ma“, které není oslovením matky). Projevují se při tom již zvláštnosti toho kterého národního jazyka (české děti žvatlají jinak než např. německé) a předpokladem jsou vrozené artikulační schopnosti. Nejprve se dítě učí chápat určitá slova. První slova, která vyslovuje velmi nedokonale až koncem 1. roku věku, mají velmi široký význam (řekne-li např. dítě „máma“, může to znamenat

„mámo, pojd' sem“, nebo „mámo nechod pryč“ atd.). Raný věk je obdobím tzv. primární socializace (-> Socializace), vrůstáním dítěte do společnosti, v jehož průběhu si dítě musí osvojit základní kulturní návyky, chápání a používání mluvené řeči, ale také obdobím prudkého tělesného růstu, zdokonalování motoriky, senzorických funkcí, vývoje emocí a sociálních vztahů. V období nemluvněte dochází zejména k rychlému vývoji senzomotoriky: zdokonaluje se vizuálně-motorická koordinace, tj. zejména uchopovací pohyby. Začíná období lokomoce (přemísťování ležením), které obohacuje zkušenosti dítěte. Dominantním orgánem vztahu k vnějšímu světu jsou ústa, která jsou nejvíc exponována při krmení. Psychoanalýza z toho odvozuje tzv. orální fixaci (tendenci k zaměstnávání úst), vycházející z frustrace nebo saturace sání při krmení, projevující se později výše zmíněnou tendencí. V 6. měsíci dítě již s oporou vzpřímeně sedí, ale již dříve dochází ke změně charakteristické polohy novorozence z pozice v leže na zádičkách k obrácení se na břicho. V 9. měsíci se dítě pokouší o lezení a vstávání, na konci 1. roku již chvilí bez opory stojí a chodí s pomocí. V období batolete dochází k dalšímu rychlému vývoji všech psycho-motorických funkcí: dítě rychle roste, začíná se samostatně pohybovat, zdokonaluje se jeho řečová komunikace, začíná si osvojit hygienické návyky (udržování tělesné čistoty), diferencují se jeho emocionální reakce (je citlivé zejména na omezování pohybu, trestání), dále se diferencuje jeho sociální vývoj (rozlišuje domácí a cizí osoby) a aktivně se zapojuje do života rodiny (chce být účastno jeho dění, zajímá se o své okolí, je zvědavé, aktivní). Důležitou podmínkou dalšího žádoucího vývoje dítěte je dostatek příležitosti ke hře, která má ještě formy jednoduchých manipulací s věcmi, dostatek řečové stimulace (dítě napodobuje řeč dospělých) a ovšem dostatek kladných emocí, které dítě získává zejména s něžných kontaktů s matkou. U batolete se prohlubuje závislost na matce, vyžaduje její přítomnost (již v 7. měsíci se dožaduje vztahováním ručiček, aby bylo pochováno) a dále se diferencují jeho sociální reakce (již v 5. měsíci reaguje na mimiku dospělých, na úsměv reaguje často úsměvem, na zamračení dospělého se rozpláče), napodobuje úkony, které často vidí, obohacuje se repertoár jeho her (již v 10. měsíci se naučí hru „paci-paci“). Na konci 2. roku začíná běhat a dále se zdokonalují jeho uchopovací pohyby

a je velmi důležité, aby byla respektována jeho pohybová spontaneita a aby nebyly dramatizovány důsledky jeho přirozené nešikovnosti. Důležitou a převažující činností batolete je hra, která má velký význam pro rozvoj psychomotoriky (zdokonalování uchopovacích a jiných pohybů na základě zdokonalování koordinace zrakových vjemů s pohyby - vizuálně motorická koordinace) a která je v podstatě jako „samozpevňující se činnost“ instinktivním cvičením senzomotorických funkcí a jejich koordinace. Před dosažením 3. roku věku se objevuje období kladení otázek („období proč“), které vede při správných reakcích rodičů k rozšiřování dětského poznávání světa, i když je jeho výklad převážně antropomorfní a magický (resp. animistický): dítě chápe svět jako oživený a vytvořený pro ně („sluníčko svítí, aby mi bylo teplo“). Dále se u dítěte vyvíjí vědomí sociálního já (vědomí jedinečnosti, resp. odlišnosti a identity), s nímž je spojeno období vzdoru: dítě experimentuje se svým objeveným já prosazováním se, tedy negací toho, co je na něm vyžadováno. Ale jeho závislost na rodičích trvá a dítě přímo přejímá normy chování, které jsou mu prezentovány ve formě příkazů a zákazů, nebo je nepřímo odvozuje z pozorování toho, co rodiče činí. Poslušnost je pozitivně sankcionována odměnami, které uspokojují dětskou potřebu jistoty (projevy lásky a zájmu rodičů znamenají jistotu), neposlušnost pak tresty, které vytvářejí pocit nejistoty a ohrožení. V polovině kojeneckého věku se u dítěte začínají při řešení problémů uplatňovat představy a vytvářejí se předpoklady pro obrazně názorné myšlení. Potřeba experimentace (zacházení s předměty a jejich „zkoušení“) rozšiřuje činnost dítěte a s ní se zdokonaluje i jeho vnímání. Emoce si zachovávají typicky dětské vlastnosti: jsou labilní, krátkodobé, intenzivní ve svých vnějších projevech, ale poměrně povrchní. Vyvíjí se gramatická stavba mluvené řeči a obohacuje se slovní zásoba (na začátku 2. roku věku zná dítě asi 20 slov, na konci 3. roku už asi 900). Zdokonaluje se představitelství dítěte.

Předškolní věk představuje období do konce 6. roku, období tzv. druhého dětství, v němž se dovršuje charakteristická dětskost dítěte, jeho dětský svérázný pojetí světa, jeho dětský egocentrismus a jeho dětská spontaneita i jeho fyzický dětský zjev. Dominující formou činnosti dítěte v tomto období je hra, která dostává vývojově nové formy (hra na někoho a na něco) a umožňuje dítěti pronikat do světa do-

spělých, chápat sociální role a činnosti a ve skupinových hrách obsah sociálních vztahů a osvojovat si pravidla chování. Charakteristické dítě tohoto věku je hravé, pohyblivé a čilé (má silnou potřebu pohybu), sdílné, sugestibilní, s živou představivostí a sklonem k napodobování dospělých. Pro předškolní věk jsou charakteristické výše zmíněné námětové a úkolové hry napodobující činnosti a role dospělých, později jsou to skupinové hry s pravidly (na honěnou, na schovávanou), konstrukčně manipulační hry (se stavebnicí) a další formy her. Hra má pro dítě samozpevňující význam, tj. sama hra je zpevňující činností, dítě si hraje rádo, dlouho a často. Potřeba poznávání a překonávání nejasností nutí dítě k domyšlení pomocí představ, k vymyšlení fantastických souvislostí (Z. N. Novlanská, 1983). Ve hře může dítě určité představy prožívat jako skutečnost. Myšlení předškolního dítěte je obrazně názorné, emociogenní a závislé na vjemech (dítě ještě nedokáže pochopit např. invarianci váhy, tj. že věc může měnit tvar, aniž by změnila váhu), dítě není schopno provádět logické transformace, např. typu: jestliže $A > B$ a $B > C$, pak také $A > C$. Objevuje se tzv. situační logika (má-li dítě odstranit ze skupiny předmětů ty, které tam nepatří, neřídí se pojmovou kategorií, např. nádobí, ale prakticky poznávanými vztahy - hrneček a houska k sobě „logicky“ patří, protože se společně objevují, když dítě snídá; teprve později poznává, že houska nepatří mezi hrneček a talířek, protože obojí je nádobí.). Udržuje se charakteristický dětský egocentrismus (dítě vše vztahuje k sobě, není s to zaujmout hledisko jiného). Dále se prudce vyvíjí řeč dítěte (na začátku tohoto období znalo dítě asi 1000 slov, na konci jich používá již asi 6000), obohacuje se nejen slovní zásoba, ale i osvojování syntaxu a gramatiky a formální výslovnost, řeč dítěte je více než z poloviny sdělení egocentrická. Ve vývoji citů se uplatňují více sociální vztahy (sympatie a antipatie, ale také cit povinnosti a další).

Školní věk a dospívání. Vstupem dítěte do školy po 6. roce věku pro ně začíná věk povinnosti místo dosavadního věku her a relativní bezstarostnosti. S přibývajícím věkem se ztrácí také charakteristické znaky dětskosti jak ve smyslu fyzickém (tělesná vytáhlost), tak i psychickém (úbytek spontaneity, zdokonalování sebekontroly). Úspěšný start ve školním prostředí závisí na školní zralosti dítěte, která vedle hledisek zdravotních zahrnuje i hledisko přiměřeně vyvinutého intelektu a sociability,

k níž přispívalo absolvování mateřské školy, případně interakce se sourozenci a vedení k samostatnosti, které zvyšuje sílu motivu výkonu a úroveň aspirací. Bylo-li dítě dostatečně úspěšné, je i přiměřeně sebevědomé a sociálně aktivní. Dítě si musí osvojit nové stereotypy a standardy a vyvinout smysl pro povinnost a systematickou školní přípravu. Vstupuje do nové sociální skupiny, školní třídy, v níž se objevují nové normy a role, vznikají první kamarádství a později, zejména u chlapců, charakteristické party vrstevníků. Objevují se první zájmy, většinou sběratelské, a vyvíjejí se vztahy mezi chlapci a děvčaty (od nezájmu ve věku předškolním a řevnivosti na začátku školní docházky k zájmu o druhé pohlaví), postupně vznikají větší rozdíly v hrách chlapců a děvčat (dívký si spolu hrají na domácnost a opatrování dětí, chlapci si hrají na vojáky, staví „bunkry“). Objevuje se logické myšlení, zejména pokud dítě přemýšlí o něčem konkrétním, názorném (L. Kubička, 1959). Teprve v 10. roce věku dítěte se objevuje přechod k abstraktnímu pojmově logickému myšlení, k období tzv. formálních operací (J. Piaget). Dítě ve věku 11 let již představuje „uzlový bod ve vývoji“ (V. Příhoda, 1963); nastupuje prepubescence, kdy se dítě začne zajímat více o své sociální okolí a uvolňovat vazby k rodičům a kdy se zvyrazňuje diferenciaci pohlavních rolí a vznikají první přátelství. Prepubescenti usilují o popularitu mezi vrstevníky a o imponování, což neřídka vede ke konfliktům s rodiči. Poslední léta povinné školní docházky již tvoří *dospívání* (pubescence), obvykle mezi 13. - 14. rokem věku, u děvčat asi o rok až dva dříve (u děvčat dochází k první menstruaci, u chlapců k první poluci). V nástupu puberty jsou však značné interindividuální rozdíly. Dospívající se ocitá v jakémśi mezidobí, přestal již být dítětem, ale dospělým se ještě nestal (básník J. Wolker). Je to období vnitřních a vnějších konfliktů, zejména s rodiči, poznamenané zmatky z probuzené sexuality a vnitřními krizemi, tendencí k osamostatňování se a revoltě proti rodičům, zájmem o sebe sama, snahou proniknout do světa dospělých, vzdorem, předstíranou hrubostí, ale vnitřní sentimentalitou. Objevuje se první láska, resp. zamilovanost, zvýšená výběrová kritičnost (zejména vůči rodičům, kteří ztrácejí autoritu) i výběrová nekritičnost a tzv. černobílé myšlení (ignorování relativismu a různosti hledisek). Dospívající stojí před vážným úkolem volby povolání, v naprosté většině případů není pro odpovědnou volbu dispono-

ván a rozhodují o ní rodiče, neřídka bez dostatečného zřetele k jeho zájmům i schopnostem. Další vývoj je poznamenán výraznou diferenciací studentů a učňů. Dospívání je pokládáno za období krize, vyvolané vnějšími konflikty (dospívající chce být pokládán již za dospělého, ale dospělí to nerespektují) a vnitřních zmatků (konfrontace se sexualitou a erotikou, které jsou odděleny, „hledání sebe sama“, bezradnost chlapců s charakteristickými tělesnými změnami, mutací atd.). Důležitou roli tu hrají sociální a zejména kulturní faktory vývoje (v některých kulturách probíhá dospívání méně bouřlivě), jakož i pohlavní rozdíly (u chlapců je průběh dospívání dynamičtější než u dívek). Reakcí na probuzený sexus je onanie, první heterosexuální styky mívá většina dospívajících až mezi 14.-16. rokem (především učňové a učnice, studentky a studentky méně často). Sex se postupně stává složkou erotických vztahů (velmi často s výjimkou prvních lásek, které bývají platonické), nejprve ve formě tzv. „pettingu“ (vzájemná manuální heterosexuální stimulace genitálií až k vyvrcholení), jemuž předchází líbání a laskání dívčích prsů chlapci přes oděv a jiné formy laskání. Neřídka dochází k předčasnému otěhotnění a k potratům u nezletilých dívek, což sebou přináší četné komplikace. První sexuální zkušenosti mohou mít často rozhodující vliv na další psychosexuální vývoj, zejména na sexuální citění a zaměření sexuálních apetencí. První lásky bývají jen více či méně krátké epizody, které však mají velký význam pro emoční zrání a sebepoznání. Součástí psychosexuálního vývoje je i další diferenciaci v roli svého pohlaví (příprava na pozdější projevy mužnosti a ženskosti). Charakteristická klackovitost a obhroublost chlapců často jen zastírá vnitřní nejistotu a sentimentalitu. Zájmově je většina dospívajících ještě nevyhraněná, vzácně se mohou objevit výraznější nadání pro sportovní, ale i umělecké výkony, zájmy o přírodu a techniku. Sociální interakce probíhají převážně mezi vrstevníky, objevují se charakteristické chlapecké party se společnými aktivitami. Sociální zkušenosti mají rozhodující vliv na sebepojetí, resp. sebehodnocení, které je zdrojem sebevědomí (ne vždy korespondujícího se schopnostmi), resp. různých komplexů (u dívek spojených především s hodnocením vlastního zevnějšku).

Adolescence je věk od konce 15. do 18. resp. 20. roku (mladiství); je to jakýśi předstupeň dospělosti. Období bouří a vzdorů, zmat-

ků a konfliktů je již překonáno, objevuje se stabilizace zájmů i postojů, mnoho adolescentů má již úspěchy v umění a ve sportu, řada dívek prožívá již první těhotenství, mateřství a vstupuje do manželství, která jsou však vcelku předčasná a obvykle se brzy rozpadají. Většina adolescentů, zejména ne-studentů, vede již více či méně pravidelný sexuální život a našla svou mužskou a ženskou identitu. Uvolňuje se, byť nikoli zcela, závislost na rodičích, dále se formuje úroveň sebevědomí a životních aspirací, objevují se pokusy o životní filozofii (úvahy o smyslu života) a o sebereflexi, dovršuje se tělesný vzrůst a charakteristické sekundární pohlavní tělesné rozdíly. Objevuje se potřeba samostatnosti a u mladistvých hochů nezřídka sklony k předvádění se, potřeba výkonu a prestiže, chlubení a sebezdůrazňování, autostylizace a kritický realismus. U adolescentů se prohlubuje mentální diferenciacce mezi studenty a nestudenty, obě skupiny však často stejným způsobem tráví svůj volný čas (na diskotékách, na trampování apod.). Vývoj osobnosti je relativně dovršen, adolescenti mají na konci tohoto období již relativně ustálené zájmy a postoje a připravují se na své budoucí zaměstnání. V tomto období také hranice mezi mládeží a dospělými již nejsou přesněji rozpoznatelné. Nezaměstnanost a prodlužování doby vzdělávání vedou k opožděnému zapojování mládeže do života společnosti (F. Póggeler, 1993) a k setrvávání v závislém postavení vůči rodičům. V různých ekosociálních a historických podmínkách se vytváří různý obraz mládeže: německé generace účastné na 2. svět. válce neprožily mládež a byly označovány za „ztracenou generaci“ (H. Schelsky, 1956), resp. za „skeptickou generaci“ s otřeseným poměrem k tradičním hodnotám. Filozoficky, nikoli sociologicky, orientovaná pedagogická antropologie (F. Póggeler a další) se ptá po smyslu mládeže. Mnozí, zejména starší adolescenti, pociťují obavy z budoucnosti (nezaměstnanost) a nespokojenost se společenskými poměry a vyjadřují to účastí v různých „protestních hnutích“ (např. „hippies“, „skinheads“, američtí „pekelní andělé“ atd.). V politickém smýšlení dochází k polarizaci na levicově a pravicově smýšlející. V německých výzkumech hodnotové orientace adolescentů byly zjištěny preference autonomie a sebeurčení, objevují se generační rozdíly ve smýšlení a negativní poměr ke světu dospělých spolu s reformistickými tendencemi. To se, mimo jiné, projevilo koncem šedesátých let našeho století revolučním student-

ským hnutím, které bylo podněcováno ideami H. Marcuse, ale i W. Reicha (dovršení „sexuální revoluce“). Adolescenti - studenti se citlivě konfrontují s politickými, ekonomickými a sociálními poměry své doby. Každá etapa lidského života má své charakteristické hodnoty (F. Póggeler) a své rozpory mezi mladými a starými. Sexuální touhy jsou vcelku bez zábran vyžívány, ale četné „lásky“ jsou tu často náhradou za nejistotu trvalejších hodnot („neurotická erotika“ navzájem odcizených lidí).

Dospělost. Formálně se dospělosti dosahuje dovršením 18. roku věku (v minulých dobách to bývalo později), kdy člověk ještě nedosahuje žádoucí úrovně sociální zralosti, jejímiž znaky jsou mimo jiné smysl pro odpovědnost a odpovědné jednání, jehož podkladem je harmonické sjednocení citů a rozumu (opakem je citový infantilismus, nedostatek racionální korekce emocí). Dospělost je pro naprostou většinu lidí obdobím životní stabilizace a životního realismu. Dělí se na mladší dospělost (18-30 let), střední (30 - 45 let) a starší dospělost (45 - 60 let). Dospělý má již své stabilní zájmy a záliby („koničky“), je usedlý, žije v určitých denních stereotypech, má za sebou řadu erotických zkušeností, uzavřel manželství a má děti. Hlavním aspektem jeho života je především rodina, dále je to zaměstnání (perspektivy postupu, výděлку, rozšiřování pracovní kvalifikace), touží po pohodlí, po určitém životním standardu a má vcelku ustálené postoje. V prvních letech manželství se však objevují krize soužití a asi třetina manželství se rozpadá rozvodem, což přináší řadu problémů (osamělé žijící rozvedené ženy, „půjčování“ dětí atd.). S přibývajícím věkem narůstá postojový konzervatismus (bývalí bouřliváci se stávají usedlými měšťáky). U žen kolem 45. roku věku a u mužů kolem 50. roku se objevuje krizové období tzv. klimakteria, první ohlasy stárání, s nimiž se mnozí jen těžko vyrovnávají (u žen je to ztráta plodnosti), někdy pokusem dokázat si, že ještě nejsou staří. Život dospělého je obvykle ovládnán nějakým leitmotivem (zájmovou či jinou motivační dominantou): u osob s nižším vzděláním a nižší pracovní kvalifikací jsou to starosti o materiální podmínky existence (jídlo a střechu nad hlavou), u osob s vyšším vzděláním a vyšší pracovní kvalifikací, pokud nemají existenční starosti a jsou zdravé, se uplatňuje touha po seberealizaci, jejímiž složkami jsou autonomie, kompetence a tvořivost. Hodnotová orientace se upíná k manželství

a dětem (rodině), k pěstování zálib a zajištění osobního blahobytu. Aktivita a angažovanost dospělých má charakteristické vztahné rámce, jak ukazuje následující schéma:

V psychologické antropologii dospělých (H. J. Schulz a další) se zdůrazňuje tendence dospělých k uchovávaní mládí a to, že „obraz dospělého i obraz staršího člověka se velmi omladil“, ale platí to spíše jen pro hospodářsky vyspělé země, kde většina dospělých je dobře materiálně zajištěna. Negativně tu však na mentalitu a náplň života dospělých působí pokleslá „masová kultura“, přeorganizovanost společenského života (W. H. Whyte, 1968), jeho rigidní stereotypizace, ritualizace a formalizace, která nutí člověka k nošení masek a k „hereckým“ výkonům či žádoucí autoprezentaci (E. Goffman, 1961). To může vést ke ztrátě pocitu identity, resp. autenticity (má pocit, že není sám sebou), které bývají spojeny s negativní sebereflexí. Život mnohých jakoby ustrnul v určitém schématu, jen někteří usilují o další sebevzdělávání, zvýšení kvalifikace a změny vůbec. Po 40. roce dochází k zeslabování fyzických a nezřídka i intelektových dispozic, ale také k vyhranění některých typů (intelektuál, podnikatel, „žena v domácnosti“ atd.). Relativně velké procento mužů je spokojeno a relativně velké procento žen je nespokojeno s rolí svého pohlaví, tj. s postavením muže a ženy ve společnosti.

Stáří nastupuje po 60. roce věku, proces stárnutí je však postupný, projevující se fyzickými a psychickými involučními změnami a charakteristickým úbytkem sil a zdraví; nástup stáří je interindividuálně velmi rozdílný a do jisté míry platí Goethova slova, že „mládí je stav duše“. Stářím končí obvykle období pracovní produktivity a nastává odchod do důchodu, který může být zatížen komplexem neužitečnosti. Pro průběh stáří je rozhodující, zda jedinec žije či nežije v sociální izolovanosti (bez manželského partnera, bez kontaktu s dětmi, bez přátel), jaký je jeho zdravotní stav, případně zda je či není závislý na péči druhých a zda má či nemá zájmy, které by vyplňovaly jeho, nyní podstatně delší, volný

čas. Proto je v gerontologii zdůrazňován model „aktivního stáří“. Stáří je spojeno s jakýmsi zvýrazněním některých charakterových vlastností, které měl jedinec již v mládí, a obecně se vyznačuje stereotypními a rigidními návyky, dětinskostmi (umístěností, přecitlivělostí a neschopností pochopit stanovisko druhého), sníženou adaptabilitou, zhoršením sensorických funkcí, zhoršováním paměti, nezřídka i myšlení. Starý člověk žije ve vzpomínkách, vytváří si životní bilanci s výsledným životním pocitem a vynořuje se u něj vědomí blízkosti smrti. Vyrovnání se s nutností smrti závisí do značné míry na výsledné životní bilanci, ale i na současné zdravotní a sociální situaci. Klidný průběh stáří ohrožuje pocit osamělosti z nedostatečného nebo chybějícího sociálního zázemí (ztráta životního partnera, malý zájem dětí), jakož i charakteristické neduhy a choroby stáří, spojené s úbytkem fyzických sil, radikální změnou vzezření, nezřídka i s poruchami smyslového vnímání a omezením hybnosti, ale i starosti o živobytí spojené se snížením příjmů a další. Vzácně si někteří lidé do pozdního věku zachovávají mentální činnost a tvořivost (Michelangelo, Goethe, Renoir a další).

Literatura:

Baldwin, A. L.: Theories of child development, New York 1967. Bromley, D. B.: Psychológia ľudského stamutia, Bratislava 1974. Hurlock, E. B.: Developmental psychology, 5. vyd., New York 1980. Bihler, K.: Nástin duševního vývoje dítěte, Praha 1939. Jurovský, A.: Mládež a společnost: studie socializačných procesov u adolescentov, Bratislava 1974. Klindová, I., Rybářova, E.: Vývojová psychologie, Praha 1974. Kubička, L.: Psychologie školního dítěte a jeho výchova v rodině, Praha 1959. Kurie, J. (red.): Ontogenetická psychologie, Praha 1986. Langmeier, J.: Vývojová psychologie pro dětské lékaře, 2. vyd., Praha 1983. Langmeier, J., Matějček, Z.: Psychická deprivace v dětství, 3. vyd., Praha 1974. Lisá, L., Kňourková, M.: Vývoj dítěte a jeho úskalí, Praha 1986. Matějček, Z., Langmeier, J.: Počátky našeho duševního života, Praha 1986. Papalia, D. E., Olds S. W.: A child's world: Infancy through adolescence, New York-Toronto 1990. Piaget, J., Inhelderová, B.: Psychologie dítěte, Praha 1970. Příhoda, V.: Ontogenese lidské psychiky, sv. I.-IV., Praha 1963-1974. Souček, J. (red.): Sociální psychologie mládeže: vybrané kapitoly, Praha 1967. Taxová, J.: Pedagogicko-psychologické zvláštnosti dospívání, Praha 1987. Vančurová-Fragnerová, E.: Psychologie předškolního dítěte a jeho výchova v rodině, Praha 1969.

VYBRANÁ BIBLIOGRAFIE ENCYKLOPEDICKÉ A LEXIKÁLNÍ LITERATURY

- Asanger, R., Wenninger, G. (vyd.): Handwörterbuch Psychologie, 4. vyd., Munchen-Weinheim 1992.
- Atkinson, R. C., Herrnstein, R. J., Lindzey, G., Luče, R. D. (vyd.): Stevens Handbook of experimental psychology, sv. I—II, 2. vyd., New York-Chichester-Brisbane-Toronto-Singapore 1988.
- Borgatta, E. F., Lambert, W. W.: Handbook of personality theory and research, Chicago 1968.
- Bomstein, H. H. (vyd.): Psychology and its applied disciplines, sv. I-III, New York 1984
- Bruno, F. J.: Dictionary of key words in psychology, New York 1986.
- Carterette, E. C., Friedman, M. P. (vyd.): Handbook of perception, sv. I-VII, New York-London 1974.
- Clauss G., Kulka, H., Rosler, H. D., Timpe, K. P., Vorweg, G.: Wörterbuch der Psychologie, 4. vyd., Leipzig 1985.
- Corsini, R. J. (vyd.): Concise encyclopedia of psychology, New York 1987.
- Corsini, R. J. (vyd.): Encyclopedia of psychology, sv. I-IV, New York-Chichester -Brisbane-Toronto-Singapore 1984.
- Die Psychologie des. 20. Jahrhunderts, sv. I-XV, Weinheim-Basel 1976-1981.
- Dorsch, F.: Psychologisches Wörterbuch, 11. vyd., Bern-Stuttgart-Wien 1991.
- Drewer, J. (rev. H. Wallerstein): A dictionary of psychology, rev. vyd., Harmondsworth 1964.
- English, H. B., English, A. C.: A comprehensive dictionary of psychological and psychoanalytical terms, London 1958.
- Eysenck, H. J., Arnold, W., Meili, R. (vyd.): Encyclopedia of psychology, sv. I-III, London 1972 (Lexikon der Psychologie, sv. I-III, repr. Freiburg/Br. 1972).
- Fryer, D. H., Henry, E. R.: Handbook of applied psychology, Toronto 1969.
- Gottschaldt, K., Lersch, Ph., Sander, F., Thomae, H. (vyd.): Handbuch der Psychologie, sv. I-XII, Göttingen 1959 násl., (nové vyd.: Encyklopedie der Psychologie, 1982 násl., dosud sv. I-XVIII, celkem má vyjít 88 sv.).
- Hartl, P.: Psychologický slovník, Praha 1994.
- Hehlmann, W.: Wörterbuch der Psychologie, Stuttgart b.l. (1972).
- Herrmann, Th., Hofstatter, P. R., Huber, H. P., Weinert, F. E.: Handbuch psychologischer Grundbegriffe, Munchen 1977.
- Hyhlík, F., Nakonečný, M.: Malá encyklopedie současné psychologie, 2. vyd., Praha 1977.

- Koch, S. (vyd.): Psychology: a study of a science, sv. I-V, New York 1959 násl.
- Lindzey, G., Aronson, F. (vyd.): The handbook of sociál psychology, 2. vyd., sv. I-V, Reading Mass-Meule Park Cal.-London-Don Mills-Ontario 1968.
- Mussen, P. H. (vyd.): Handbook of child psychology, sv. I-II, 4. vyd., New York-Chicago-Brisbane-Toronto-Singapore 1983.
- Neel, A. F.: Theories of psychology: A handbook, Cambridge Mass. 1969 (Handbuch der psychologischen Theorien, 2. vyd., Munchen 1974).
- Pervin, L. A. (vyd.): Handbook of personality theory and research, New York 1990.
- Piéron, H. (vyd.): Vocabulaire de la psychologie, 3. vyd., Paris 1963.
- Reber, A. S.: The Penguin dictionary of psychology, Harmondsworth 1985.
- Tewes, U., Wildrube, K.: Psychologie-Lexikon, Oldenbourg 1992.
- Wolman, B. B.: Contemporary theories and systems in psychology, New York 1960.
- Wolman, B. B. (ed.): Handbook of generál psychology, Englewood Cliffs N.J. 1973.
- Wolman, B. B., Stricker, G., Euman, S. J., Keith-Spiegel, P., Palermo, D. S.: Handbook of developmental psychology, Englewood Cliffs N.J. 1982.

VĚCNÝ REJSTŘÍK

	autoregulační systém	278
	autoritarismus	313
	autostereotyp	194
	autosugesce	303
	axiologická hlediska	236
	axony	102
absolutní práh čivosti	248	
adaptace	17, 101, 105, 210, 211, 357	
- smyslového orgánu	248	
adaptivní funkce intelektu	264	
adjustace	144	
adolescence	367	
afázie	246	
afektogenní zážitky	194	
afekty	20, 163	
aferentní syntéza	109	
afiliantní styl	296	
agrese	—44M3SL	
agresivní styl	296	
akce	218	
akomodace	357	
aktivace	18, 21, 305, 306	
aktuální geneze	358	
alely algoritmy	98	
alkoholismus	242	
alterace identity	292	
ambivalentní vztahy	50	
amnézie	238	
analyticko-syntetická činnost mozku	339	
anamnéza	44	
angažovanost ega	151	
animální činnosti	16	
anomálie	235	
anomálie mozku	125	
anticipace hodnoty uspokojení	86	
antistresové programy	33, 222	
antropogeneze	358	
apetence a averze	217	
aplikovaná sociální psychologie	302, 355	
aplikovaný výzkum	354	
argumentace	194	
archetypy	112, 164, 165, 276	
artikulace	246	
asimilace	357, 202,	
asociace	317	
- síla asociací	202	
oblasti	103	
asocianismus	274	
aspekty socializace	276	
aspirace	145, 351	
atomismus	268	
- asocivistický	267	
- versus strukturalismus	216	
atribuce	146, 292, 331	
autenticita individuální osobnosti	127	
autoakuzace	141	
autoprezentace	244, 294	
autoregulace citění a myšlení	222	
	Backsterův efekt	187, 360
	bazální	
	- jistota	365
	- nejistota	365
	bázlivost	311
	behaviorální genetika	134
	behaviorismus	132, 224, 267
	berlínská škola	274
	bilance výdeje a zisku	285
	biochemické faktory	126
	biosociální věda	229
	bioterapie	187
	blokové schéma komunikativní funkce jazyka	246
	bludný kruh vzájemného trestání	290
	C	
	cerebrotonní typ	317
	cílová reakce	85
	citové vztahy	29
	citv	18
	corpus callosum	103
	cortex	103
	couéismus	303
	cyklofrenie	241
	Č	
	časový zvrát	141
	čich	255
	čin	218
	činnost	219, 258
	- mozku	106
	- nervové soustavy · nervové	105
	soustavy člověka čivost	105
	člověk - jako seberealizující se	361
	bytosť	354
	- jako sociální bytosť	353
	D	
	darwinismus	14, 265
	daseinsanalýza	272
	debilita	239
	dědičnost	126, 134
	- inteligence	260
	dedukce	96

demence	241	Elektrín komplex	270
dendrity	102	emoce	18
denní snění	203, 308	- a city	18
denotát	245	- a vegetativní nervová soustava	24
depersonalizace	239	- dezorganizující vliv	27
deprivace	30, 82	- diferenciac e.	27
- citová	281, 283, 362	- ego-vztažné	121
- senzorická	308	- funkce e.	19
derealizace	144	- fyziologie	24
determinanty	153	- fyziologické vzorce	25
determinismus versus funkcionalismus	216	- charakter e.	20
deterministé	350	- jako složky motivace a učení	20
determinující tendence	348	- kulturní činitelé	23
dětský		- periferní znaky	25
- negativismus	164	- signální funkce	19
- vzdor	164	- třídění	28
diskrepance mezi reálným a ideálním egem	123	- viscerální vzorce	24
diskriminace	141	- vnitřní a vnější podmínky vzniku	23
dominanta	108	emocionální	
dominantní styl	296	- selekce	142
dospělost	368	- situace	23
dospívám	362, 367	emocionalita	309
dovednosti	257	emocionální	
dovršující reakce	85, 150	- bilance	288
dráždivost	361	- chování	26
drive	82	- integrace	309
druhá signální soustava	321	- konstituce	311
dualistické pojetí myšlení a jazyka	92	- situace dítěte	282
dualistický interakcionismus	215	- stabilita	309
duše	210, 223	emoční	
duševní		- deprivace	283
- porucha	237	- labilita	172
- zdraví	221	- stabilita	172
dyáda	55	empatie	232
E		empirická fakta	65
efekt přeučení	182	empiricko-vědecké výpovědi	68
efektory	101, 102	empirický kánon	65
efekty sociální stimulace	62	empirismus	357
ego	112, 117, 119, 120	endokrinní systém	108
- angažované	123, 146, 151	endorfiny	108
- cenzurní funkce	142	enkefaliny	108
- defenzivní mechanismy	87, 142	epercepce	285, 288
- devalvace	120	epistemologický dualismus	274
- dynamická funkce e.	138	epistemologie	231
- evalvace	120, 290	ergonomie	356
- expanze	145	Eriksonovy fáze	130
- Freudovo pojetí e.	160	eros	270
- funkce e.	119	erotogenní zóny	296
- geneze	118	etický kodex psychologa	354
- postoje ego-vztažné	190	etiopatogeneze psychických poruch	237
- reálné a ideální	122	etnopsychologie	230
- sílae.	119, 145, 309	etologie	301, 359
- vztahový rámec e.	289	evoluce	14, 16
eidetické obrazy	201	- kultury	15
ekosystém	339	evolucionismus	
ektomorfní stavba těla	317	existenciální	272
elektrická aktivita mozku	106	existenciální psychoanalýza	272
		experiment	70
		experimentace	363, 366

hypobulní mechanismy	163	indukce	100
hyponoické mechanismy	163	informace	105, 250, 264, 337
hypotéza		informační činnost smyslových orgánů	250
- frustrace - fixace -	31	ingranciace	293
frustrace - regrese	31	inkongruence sebepojetí s chováním sociálního	
- hieroglvfů	341	okolí	8/
- psychoneurální identity	104	inkubace	100
hypotézy hysterický	65	inspirace instinkty	100
záchvat	163	39,88,	113,276,361
hysterie	241	- biologický smysl	40
		- druhy	41
		- u člověka -	42
		znaky	40
		instituce	279
CH		instrumentalita chování	219
chápání	95	instrumentální vzoice chování	264
charakter	34, 276	integrace	124
- cyklořhymní	511	integrita osobnosti	123
- fenomenologické pojetí	37	intelekt	361
- podstata		inteligence	259,361
- schizothymní	316	- druhy - faktorově analytický	263
charakterologie	34	model	263
cholerik	309 310	- sociální i.	259
cholingvistika	246	inteligentní chování	285, 56
chování	217.219.224	interakce	284
- a činnost	219	- sociální	363
- a prožívání	219	- stimulace a činnosti	80
- adaptivní	219	interakční povaha motivace.	55
- determinanty	80	interdependence jedince a skupiny	278
- expresivní	219	internalizovaná kontrola chování	256
- frustrované	30	interocepce	285
- interní	225	interpersonální -	299
- konzistence	121	interakce -	288
- operantní -	348 151,	postoje -	
smysl ch. -	156 296	valorizace	
strategie ch. -	53 348 179	intimní distance	296
vzorce ch. chtění		intrapsychická dynamika	218
chunks		introjekce	164
chuť	255	introspekce	69
		introverze	172,314
1		intuice	100
Id	160,269	invarianta ixothymní leptosomní	347
identifikace	140, 332	charakter	317
- jedince s různými rolemi	128	izomorfismus	274
identifikující vztah	57		
ideomotorický akt	348	J	
idiocie	239	já (viz též ego) -	118
iluze	340	druhy já	118
imaginární svět	144	jáství	118
imbecilita	239	- dynamická funkce	119
impulzivní jednání	350	jazyk	90,91, 245
incentiva	12,81	- dvojí stránka	246
indeterminismus	350	jazykový znak	245
individuace	276	jedinec a skupina	57
individualita	133	jednání	348
individuální		- cílevědomé	349
- potřeba stimulace	307		
- standardy hodnocení interakce	286		
- systém postojů.	189		
- zvláštnosti osobnosti	129		

Věcný rejstřík

K	
kanalizace	292
kategorizace osob	48
kauzální analýzy	48
kazuistika	48
kinesika	295, 296
kinestezie	48, 111
Kirliánův efekt	48
klamy	konformismus 191, 278, 279
klasifikace vývojových období	konotát 245
klíče sociální percepce	konsensus 245
klimakterium	konstrukce 341
klinická	- a teorie 117
- psychopatologie	konstrukt 65, 114, 116, 129
- sociální psychologie	konverze 140, 192
Kliiver-Bucyho syndrom	konzistence chování 121
kognice	
kognitivní	
- disonance	
- mapa	
- operace	
- potřeby	
- procesy	
- psychologie	
- standardy	
- styl	
- terapie	
- učení	
kolektivní nevědomí	
kompenzace	
- a sublimace	
kompetice	
	328
	291
	67
	73
	232, 234
	250
	187
	340
	362
	292
	368
	235
	44
	24
	275
	81, 87, 288
	326, 349 90
	149
	275, 329
	275
	264
	263
	275
	330
	112, 275
	140, 144
	143 296
komplementarita biologických a kulturních činitelů	126
komplex	78, 113, 123, 124, 276
- méněcennosti	276
komponenty integrativní osobnosti	125
komunikace	245, 280
- funkce	293
- lidské formy	245
- sociální	291
- ve skupině	63

kooperace	296
korektivní zkušenosti	279
kortikální osoba	160
kožně galvanická reakce	25
kožní čítí	250
kritéria duševního zdraví	221
kritická vývojová období	362
kryptestezie	186
křivka zapomínání	184
kultura	14, 17, 52, 280
kulturní a rasové rozdíly	135
kulturní vlivy	278

laické charakterizování	153, 328
lateralita	103
lexikální pravidla	247
libido	128, 269
limbický systém	24
lipská škola	274
logický empirismus	265

M

malá skupina	55, 56, 57
- cíle m.s.	63
- dimenze interakcí v m.s.	58
- dynamika	61
- efektivita	62
- charakter	55
- konformismus v m.s.	57
- odlišnosti	63
- podmínky vytváření a fungování	55
- pojem m.s.	55
- postavení jedince v m.s.	55
- struktura	59
- třídění m.s.	55
- vůdcovství v m.s.	59
maskulinní osoba	136
mediační procesy	324
melancholik	309, 310
memorování	174
mentalismus versus behaviorismus	216
mentální aktivity	225
- modelování situací	91
metalingvistické faktory	246
metaperspektiva	292
metapotřeby	149
metoda „pokusu a omylu“	90, 98
metodologie	65
metody	
- memorování	180
- nepřímého pozorování	70
- psychoterapie	46
- změn postojů	193
mezomorfni stavba těla	317
mimika	232, 233

mimotělové zkušenosti	274	- funkce m.	93
mnémické zaměření	181	- funkcionalistické pojetí	89
mnohonásobné responzivní učení	329	- intuitivní	93
modální		- jako řešení problémů	89
- osobnost	127,281	- katathymní	99
- typy	313	- magické	93
model		- rozdíly u člověka a zvířat	90
- aktivního stáří	369	- tvořivé	99
- činnosti nervového systému	101	- vizuální	93
- hierarchické struktury schopností	257	- základní druhy	90
- mozku jako aparátu samoregulace	109	- základní operace m.	96
- paměti	175	myšlenky	92,93
- socializace	278		
- sociální obratnosti	295		
- učení	319	N	
- vnímání modelování v	341	nácvik	330 257
psychologii modely -	68	nadání	334, 335
činnosti	54 54	nadvědomí	
- činnosti mozku	108	náhradní jednání	49
- inteligence	259	nakažlivé chování	328
- výzkumu osobnosti	116	nálady	28
monoideismus	304	náměly a imponování	126
motiv výkonu	146, 291	napětí	311
motivace	344, 354	nápodoba	92, 328
- a motiv	75	narcismus	120
- a motivování	81	následné obrazy a paobrazy	201
- biologické základy	79	naučená bezmocnost	123
- funkce	78	nauka o evoluci živých bytostí	357
- hédonický princip	87	názornost	204
- charakter m.	78	nedůvěra	309
- kulturní a sociální základy	80	negativismus	239
- nevědomá	77, 112	negativní identifikace	164
- struktura m.	80	neobehaviorismus	267
- vlastnosti m.	78	neopsychoanalýza	270
- základní zdroje	81	nervová buňka	102
motivační		nervová soustava	
- komplexy	148	- funkce	101
- napětí	81	- vlákna	102
motivy	138, 153	nervové vzruchy	105
- formy	147	nervový impulz	105
- jako systém pohnutek chování	147	nervozita	311
- nevědomé	77, 150	neurastenie	241
- sociálních interakcí	290	neurity	102
- systém m.	148	neuro-humorální regulace	16, 108
- základní charakteristika	150	neuroendokrinní systém	101, 108
motorické reflexy	107	neuron	102
mozek	102	neurosekrece	108
- dvě úrovně činností	159	neuroticismus	172
mozková kúra	103	neurotický systém motivace	78
mravní imperativ	126	neurotransmitery	105
myelinizace	361	neurózy	240
mysl	224, 225	nevědomí	333
myšlení	89,96	- a předvědomí	111
- a emoce	99	nirvána	335
- a jazyk	91	nociceptory	254
- diskurzivní racionální m.	93	nomotická věda	129
- divergentní a konvergentní	263	nonverbální komunikace	293
- druhy	93, 262	novorozeneček	364

období		otázka	
- batolete	365	- dědičnosti některých vloh	259
- nemluvněte	365	- existence vědomí u zvířat	334
obecná psychologie	227	- instinktů u člověka	42
obecné styly sociálního chování	296	- kódování informací	176
oblíbenost	290	- nemotivovaného chování	76
obory užité a praktické psychologie	354	- posmrtné existence individuální psychiky	215
- ega	142,	- psychologických zákonitostí	66
- ve vnímání	14	- vrozených předpokladů určitých druhů vnímání	342
obraz	89, 90, 336	ovlivnitelnost	194
-sebe sama	119		
-toho druhého	291	paměť	16, 174
obsahová analýza	73	- biochemické aspekty	177
obsese	238	- dlouhodobá a krátkodobá	176
očekávání týkající se vlastní osoby	152	- druhy p.	174,263
odměna	317,321	- fáze p.	174
odtlumení	331	- funkce p.	175
Oidipův komplex	270	- fyziologie	178
oligofrenie	241	- jako systémový jev	174
omezení impulzů	141	- model	175
ontogeneze	357, 358, 361	- sémantická a epizodická	178,179
operacionalismus	231,268	- širší a užší pojetí	174
operační jednání	349	- zapamatování	180, 263
operantní podmínování	321	- zapomínání	184
operanty	363	pamětní	
operátory řešení	98	- stopa	177
oportunismus	191	- útlumy	182
optimum aktívace	307	pantomimika	232,233
orální fixace	365	paradigma	68
organizace	55, 279, 352, 353	- motivace	80
orgánové pocity	256	- psychiky	212
orientační reakce	109, 198	- psychologie	265
originalita	99	paranoia	241
osobní		paranormální fenomény	185
- distance	296	párovost smyslových orgánů	248
- ideologie	189	patopsychologie	235
- konstrukty	129	percepční	
osobnost	219	- cyklus	340
- a kultura	127	- činnosti	343
- a osoba	128	-obrana	151
- a role	128	- operace	340
- akcentovaná	240	- schopnosti	259
- bazální	282	percipovaná podobnost partnera	299
- biologické faktory	125	permanentní socializace	279
- definice	114	persona	128
- dynamika	138	personalitas	128
- faktorová analýza	166	personální a kolektivní nevědomí	112
- geneze	117	plán	
- historické fáze zkoumání	114	- chování	349
- jako hypotetický konstrukt	115	- zpevňování	325
- jako otevřený systém	114	plnohodnotné partnerské vztahy	222
- roviny integrace	124	počítače	106
- stabilita o.	129	počítky	248,339
- systémový přístup	124, 125	podmíněné	
-teorie o.	115,131	- reflexy	107
- vztahový rozbor o.	117	- reflexy vyššího řádu	107, 321

		200
podmínky		200
- hypnability	304	199
- pro vytvoření pamětní stopy	177	196
- řešení problémů	98	199
- vzájemné atraktivita	290	199
podmiňování	17,108, 318, 320	65
podmiňování		69
- instrumentální	349	
- klasické	322	
- operantní	322	
pohlavní rozdíl	135	
pohledy	293	
pohotovost skupin k riziku	62	
pohybová bouře	164	
pojetí		
- interakce jako vzájemné výměny hodnot	287	
- normality v psychologii	235	
- psychologie jako vědy o prožívání a chování	225	
- sebe sama	152	
pojmově logické myšlení	95, 96	
pole	119	
- vědomí	334	
popis individuálních odlišností	134	
popření reality	141, 144	
popud	82	
poruchy		
- chování u dětí	242	
- jednotlivých psychických funkcí	238	
- ve struktuře rysů osobnosti	240	
postoje	188	
- ego p.	190	
- extrémní	191	
- funkce p.	189	
- charakteristika	188	
- kontinuum	191	
- pojetí p.	188	
- utváření	190	
- vznik	189	
- vztahy mezi vlastnostmi p.	191	
- změny	192	
postulát duchovního činitele	214	
potlačení	140, 164	
potřeby	82, 148	
- a popud	83	
- druhy	83	
- estetické	149	
- geneze p.	84	
- hierarchický systém	149	
- indexy p.	83, 84	
- sociálního kontaktu	291	
- vyšší p. vývojevě	149	
pověřivé chování	324	
povrchová struktura věty	247	
povrchové rysy	153	
pozitivně referenční skupina	55	
poznávání	336	
- situace	263	
pozornost	196	
- druhy	198	
- důsledky	199	
- fluktuace		
- funkce p.		
- koncentrace		
- pojetí p.		
- rozsah		
- stálost		
pozorování		
- chování		
pracovní		
- morálka	353	
- spokojenost	353	
pramenné rvsy	153, 169	
pravouké a levouké myšlení	93	
prekognitivní sny	186	
prenatální období	364	
prevence	222	
<u>primární a sekundární procesy</u>		112
primární socializace	278, 365	
princip		
- funkční autonomie motivů"	84	
- hédonismu	87	
- homeostázy	15	
- homogenity	289	
- kauzality	66	
- konvergence	357	
- maximalizace hodnoty ega	146	
- mechanismů stabilizování interakce	288	
- minimalizace devalvace	146	
- psychického ekvilibria	86	
- synchronicity	276	
- vývoje	357	
principy		
- ambivalentního chování	49	
- fantazijní činnosti	207	
- motivace	86	
- řešení problémů	96	
- transferu	182	
- tvorby snů	208	
- změn postoiů	192	
problém	66, 89	
- empirického výzkumu osobnosti	116	
- existence obecných vlastností	156	
- identifikace jedince s danou rolí	243	
- měření psychických jevů	71	
- mnohonásobné osobnosti	130	
- sociální moci	59	
- specifických motivů	147	
- vysvětlení	66	
- vztahu myšlení a jeho kybernetického modelování	97	
- vztahu vnějšího a vnímaného světa	337	
problémová situace	89	
profesiografie	354	
profesiogram	258	
programování činnosti organismu	16	
projekce	140, 164	
projektivní testy	45	
proměnné	67	
- osobnosti	155, 156	
propriocepce	256	

Věcný rejstřík

O

období			
- batolete	365		
- nemluvněte	365		
obecná psychologie	227		
obecné styly sociálního chování	296		
oblíbenost	290		
obory užitě a praktické	354		
obrana			
- ega	142, 143		
- ve vnímání	142	259	
obraz	89, 90, 336	334	
- sebe sama	119	42	
- toho druhého	291	176	
obsahová analýza	73	76	
obsese	238		
očekávání týkající se vlastní osoby	152		
odměna	317, 321		
odtlumení	331		
Oidipův komplex	270		
oligofrenie	241		
omezení impulzů	141		
ontogeneze	357, 358, 361		
operacionalismus	231, 268		
operační jednání	349		
operantní podmiňování	321		
operanty	363		
operátory řešení	98		
oportunismus	191		
optimum aktivace	307		
orální fixace	365		
organizace	279, 352, 353		
orgánové pocity	256		
orientační reakce	109, 198		
originalita	99		
osobní			
- distance	296		
- ideologie	189		
- konstrukty	129		
osobnost	219		
- a kultura	127		
- a osoba	128		
- a role	128		
- akcentovaná	240		
- bazální	282		
- biologické faktory	125		
- definice	114		
- dynamika	138		
- faktorová analýza	166		
- geneze	117		
- historické fáze zkoumání	114		
- jako hypotetický konstrukt	115		
- jako otevřený systém	114		
- roviny integrace	124		
- stabilita o.	129		
- systémový přístup	124, 125		
- teorie o.	115, 131		
- vztahový rozbor o.	117		
otázka			
- dědičnosti některých vloh			
- existence vědomí u zvířat			
- instinktů u člověka			
- kódování informací			
- nemotivovaného chování			
- posmrtné existence individuální psychiky	215		
- psychologických zákonitostí	66		
- vrozených předpokladů určitých druhů vnímání	342		
ovlivnitelnost	194		
paměť	16, 174		
- biochemické aspekty	177		
- dlouhodobá a krátkodobá	176		
- druhy p.	174, 263		
- fáze p.	174		
- funkce p.	175		
- fyziologie	178		
- jako systémový jev	174		
- model	175		
- sémantická a enizodická	178, 179		
- širší a užší pojetí	174		
- zapamatování	180, 263		
- zapominání	184		
pamětní			
- stopa	177		
- útlumy	182		
pantomimika	232, 233		
paradigma	68		
- motivace	80		
- psychiky	212		
- psychologie	265		
paranoia	241		
paranormální fenomény	185		
párovost smyslových orgánů	248		
patopsychologie	235		
percepční			
- cyklus	340		
- činnosti	343		
- obrana	151		
- operace	340		
- schopnosti	259		
percipovaná podobnost partnera	299		
permanentní socializace	279		
persona	128		
personalitas	128		
personální a kolektivní nevědomí	112		
plán			
- chování	349		
- zpevňování	325		
plnohodnotné partnerské vztahy	222		
počítače	106		
počítky	248, 339		
podmíněné			
- reflexy	107		
- reflexy vyššího řádu	107, 321		

podmínky		- fluktuace	200
- hypnability	304	- funkce p.	200
- pro vytvoření pamětní stopy	177	- koncentrace	199
- řešení problémů	98	- pojetí p.	196
- vzájemně atraktivita	290	- rozsah	199
podmiňování	17, 108, 318, 320	- stálost	199
podmiňování		pozorování	65
- instrumentální	349	- chování	69
- klasické	322	pracovní	
- operantní	322	- morálka	353
pohlavní rozdíly	135	- spokojenost	353
pohledy	293	pramenné rysy	153, 169
pohotovost skupin k riziku	62	pravoruké a levoruké myšlení	93
pohybová bouře	164	prekognitivní sny	186
pojetí		prenatální období	364
- interakce jako vzájemné výměny hodnot	287	prevence	222
- normality v psychologii	235	primární a sekundární procesy	112
- psychologie jako vědy o prožívání a chování	225	primární socializace	278, 365
- sebe sama	152	princip	
pojmově logické myšlení	95, 96	- „funkční autonomie motivů“	84
pole	119	- hédonismu	87
- vědomí	334	- homeostázy	15
popis individuálních odlišností	134	- homogenity	289
popření reality	141, 144	- kauzality	66
popud	82	- konvergence	357
poruchy		- maximalizace hodnoty ega	146
- chování u dětí	242	- mechanismů stabilizování interakce	288
- jednotlivých psychických funkcí	238	- minimalizace devalvace	146
- ve struktuře rysů osobnosti	240	- psychického ekvilibria	86
postoje	188	- synchronicity	276
- ego p.	190	- vývoje	357
- extrémní	191	principy	
- funkce p.	189	- ambivalentního chování	49
- charakteristika	188	- fantazijní činnosti	207
- kontinuum	191	- motivace	86
- pojetí p.	188	- řešení problémů	96
- utváření	190	- transferu	182
- vznik	189	- tvorby snů	208
- vztahy mezi vlastnostmi p.	191	- změn postojů	192
- změny	192	problém	66, 89, 90
postulát duchovního činitele	214	- empirického výzkumu osobnosti	116
potlačení	140, 164	- existence obecných vlastností	156
potřeby	82, 148	- identifikace jedince s danou rolí	243
- a popud	83	- měření psychických jevů	71
- druhy	83	- mnohonásobné osobnosti	130
- estetické	149	- sociální moci	59
- geneze p.	84	- specifických motivů	147
- hierarchický systém	149	- vysvětlení	66
- indexy p.	83, 84	- vztahu myšlení a jeho kybernetického	
- sociálního kontaktu	291	modelování	97
- vyšší p. vývojově	149	- vztahu vnějšího a vnímaného světa	337
pověřivé chování	324	problémová situace	89
povrchová struktura věty	247	profesiografie	354
povrchové rysy	153	profesiogram	258
pozitivně referenční skupina	55	programování činnosti organismu	16
poznávání	336	projekce	140, 164
- situace	263	projektivní testy	45
pozornost	196	proměnné	67
- druhy	198	- osobnosti	155, 156
- důsledky	199	propriocepce	256

Věcný rejstřík

proprium	120	- spiritualistické pojetí	214
proskopie	186, 186	- základní charakteristika	211
prosociální jednání	88, 297	psycho-fyzický problém	213
prožívání	217, 218	psycho-somatické vztahy	21
- a chování	105	psychoanalyticky pojetí charakteru	37
- jednota p. a chování	210	psychoanalýza	138, 269
- kontexty p.	218	psychodiagnostické testy	45
- rozporů	84	psychodiagnostika	44
prožívaný svět	217	psychodidaktika	355
předčasně narozené dítě	364	psychodrama	46
představy	201	psychofyzický paralelismus	215
- asociace p.	202	psychofyzika	248
- funkce	202	psychogeneze	359, 360
- rozdíly vjemů a p.	201	psychohygiene	221
- slov	92	psychokineze	186
předškolní věk	366	psychologická	
předtuchy	186	- blízkost	189
překompenzace	143	- příčinnost	216
přemístění	90, 140	- psychologie	229
přenos na synapsích	105	- smlouva	353
příčiny	76	psychologické	
- predisponující a bezprostředně působící	237	- analýzy vůle	348
- psychologické	76	- charakteristiky	153
příjemné a nepříjemné	22	- modely	266
příroda	14	- modely člověka	115
přírodní podmínky života	222	- pozorování	69
pseudooligofrenie	241	- příčiny chování	76
psychagogika	43	- typologie	312
psychastenie	241	psychologický	
psychestezie	306	- atomismus	274
psychická		- typ	129
- energie	276	- vztah	229
- porucha a maladjustace	44	psychologie	73
- rovina lidské existence	218	- a statistika	73
- rovnováha	86	- abnormální	235
psychické		- analytická	275
- automatismy	163	- aplikovaná	227, 352
- jevy	223	- celostní	274
- síly	138	- dějiny	229
psychické vlastnosti osobnosti	153, 154	- ekonomická	356
- a rysy osobnosti	153	- environmentální	229
- interindividuální odlišnosti	129	- experimentální	229
- jako hypotetický konstrukt	153	- fenomenologická	271
- klasifikace	157	- humanistická	132, 272
- konzistence	156	- inženýrská	356
- vztahová teorie	154	- jako věda	226
- vztahy mezi p.v.o.	158	- kognitivní	275
- základní problémy	156	- kultury	230
psychika	210	- objektivní	267
- biologické základy	14	- odvětví p.	227
- deterministická povaha p.	212	- ortodoxní	266
- dimenze	210	- pedagogická	355
- druhy	210	- předmět	223
- dynamika	305	- rozumějící	272
- faktory rozdílu v p.	134	- řízení	354
- fenomenologické zvláštnosti	228	- sociální	300
- funkce	210	- systém p.	227
- kulturní základy	52	- topologická	274
- logogramy	219	- transpersonální	273
- materialistické pojetí	213	- v systému věd	229
- sociální činitel p.	279	psychologika	96

psychometrie	72, 354, 355	rozdíl	
psychomotorické schopnosti	259	- ideálního a reálného typu	312
psychopatie psychopatologie	239,240,315	- mezi klasickým a operantním podmiňováním	322
psychosociální stresory	235	- mezi postojem a motivem	188
psychoterapie	33	- mezi vnímáním člověka a fyzického objektu	292
- individuální a skupinová	43, 45, 221	- pojmů motivace a chování	75
- nedirektivní a direktivní	46	- psychologického a normativního pojetí cha	35
- racionální a sugestivní	46	rakteru	308
- symptomatická a kauzální	46	- stimulace skutečné a optimální	308
psychóza	46	- úmyslného a neúmyslného zapamatování	181
pubescence	241,31	- v přístupu k psychologii osobnosti	116
pud smrti	5 367	- v sociálních vztazích mužů a žen	296
pudy	270	- v učení lidí a zvířat	323
pyknická stavba těla	112,163	- ve funkci obou hemisfér	103
	315	- vjemů a představ	201
		rozdílový práh	248
racionalizace		rozhodování	50
racionálně ekonomický člověk	140	- fáze r.	50
rané dětství	353	- fenomenologie r.	51
reakce	362, 364	- v konfliktních situacích	50
- na signál		- v rizikové situaci	50
- na sociální vliv	361	rozlišení	
reakční čas	298	- molekulárního a molárního chování	219
reaktance	248	- motivace a determinace chování.	150
reaktivita	30	- orientační reakce a pátracích aktivit	198
reaktivní stavy	306	- pojmů potřeba a popud	82
receptory	101,102, 239	- prostředků a cílů jednán	81
redukce	105,248,249, 254	rozšířené vědomí	197, 335
- motivačního napětí		rozšíření tendence k rovnováze	289
- popudu	82	rozvaha	350
reflex	88, 85, 322	různá pojetí	
- druhy r.	105,106,107, 219	- klinické psychologie	43
reflexní	108	- předmětu psychologie	223
- činnost		- psychických vlastností osobnosti	153
- chování		rychlé oční pohyby	208
- oblouk			
reflexologie			
regrese			
regulace			
regulativní funkce psychiky		řada kritických etap	129
reinkarnace		řeč	245
relace já - svět		- funkce	246
reprodukce		- vnitřní	92
respondenta!		- těla	232,234
retroaktivní a proaktivní útlum		řečová kompetence	246
retroskopie		řečové sdělení	246
rezignace apatie		řešení problémů	94, 96
rezistence postoje vůči změně		- fáze ř. p.	98
rituály		- kybernetické modelování ř. p.	97
rodinná výchova		řízené sociální učení	332
rodinný román neurotiků		řízení prostřednictvím motivování	353
role			
- atribuovaná		sangvinik	308,310
- komplementární		sdělování	245
- konvergence a divergence		sebe-modelování	279
- přirozené		sebehodnocení	278
- sociální			
- ve skupině			

Věcný rejstřík

sebekontrola	123,311,351	sny	111,207
sebeobviňování	141,278	- archetypické s.	207
sebeoceňování	145, 152	- výklad s.	208
seberealizace	123, 273	socializace	54, 57, 278, 279, 362
sehereflexe	278	sociálně	
sebestylizace	294	- psychologické metody výzkumu	302
sekundární motivační systémy	88	- psychologický trénink	332
sekundární zpevnění	322	sociální	
selektivita podnětů	196	- atrakce	280
sémantická generalizace	95	- iaciiitace -	204
sémantické sítě	179	formy chování -	17
sémantický diferenciál	73	inteligence -	295,296
sen - archetypický	207	- kompetence -	294
- symbolizace	209	kommunikace	295
sentimenty	208	- obratnost	295
senzibilita	29	- oligofrenie	281
senzibilizace	306	- péče	355
senzibilní fáze	248	- percepce	291,296
senzitivita	362	- psychologie	301
senzorická data	141	- psychologii práce	356
senzorické	339	- rang	280
- deprivace	308	- role	120,127
- fluktuace	200	- technika	286
- procesy	200	- učení	54, 279,331
- základy vnímání	248	- vztahy	280
separační - strach	339	- závislost jedné osoby na druhé -	285
- úzkost	281	zkušenost - zpevnění	281
setkání	294	sociobiologie	14, 15, 52, 359
sex sexuální	367	sociogram	73 58,73
výběr	126	sociometrie	56
schizofrenie	241	solidarita	317
schizothymní charakter	316	somatotonní typ	96
schopnosti	257	soud	118
- dimenze s.	259	soutěživá hra	
- faktory vývoje s.	259	souzení	96
- obecné a specifické s.	257	speciální	
- psychomotorické s.	259	- psychologické vědy	228
signály	91	- psychopatologie	239
- řeči těla	234	specifické	
- signálů	108	- mentální schopnosti	259
síla		- smyslové doimv	339
- asociace	202	spektrum odměn	290
- ega	119, 145, 309	solit-brain	104
situace	156	splynuliny	250
situační logika		snoiení	
skupinové -	366	- emocí s biologií organismu	21
kliky		- fantazie s nevědomím	206 280 301
- normy - řešení	56 62	spolčování společenská	s)
problémů	241	psychologie	s)
slabomyslnost		spor - nativismu a empirismu ve	346
sluch	251	vnímání - o podstatu podmiňování	323
smích a pláč	26	srovnání	
smysl - lidského	151	- impulzivního a volního jednání	350
chování	217	- instinktivních a inteligentních aktivit	361
- psychického dění	217	srovnávací psychologie	358
smyslové orgány	248, 250	srovnávání	sv sv
snění	203	- činnosti mozku a počítače	106
		- s podobnou osobou	292
		- sociálních států	292

stabilita osobnosti	129	- návyků a očekávání	84
standardy	53, 127	- psychologie	227
stavba těla		- percepčních činností	339
- astenická	394	- psychologie	227
- endomorfní	317	- rolí	280
- ektomorfní	317	- základních psychologických věd	228
- pyknická	314, 315	systémové pojetí osobnosti	125
stáří	369	svstémový	
statistické zákony	74	-jev	69
statistický výběr	74	- model osobnosti	125
status	292	- přístup	69
stereotypy - a	292	- přístup k problematice integrace osobnosti	124
předsudky	194	systémy	
strašidelné jevy	187	-rangů	280
strategie		- postojů	190
- strategie evoluce -	14, 360	- psychologie	265
chování	296		
- interference	222	S	
- rozmnožování u člověka	360	škálování	71
- řešení problémů	98	škorní věk a dospívání	366
stres	32		
stresory	32, 33	<i>mm</i>	
stroboskopický efekt	340	T	
struktura	159	talent taxe	257
- dynamická	159	358, taylorismus telekineze	361
- instinktivního chování - motivace -	41 80		353
psychologických teorií strukturální	265		186
analýza a relační analýza	67	telepatie tělesný kontakt a fyzická	185
		distance	296
stupně - bdělého	197	témata psychologie osobnosti	115
vědomí — hvnmózv	304	tematika sociální psychologie	302
— tvořivosti	100	temperament	305, 306, 307
- vědomí	334	- transakční model t.	307
- vigilance	197	temperamenty	310
subkultura	127	tendence - k udržování optimální úrovně	153
sublimace	54, 144	aktivace	306
- formy agrese	144	teoretická	
substituce	143	- a aplikovaná psychologie	228
- motivů	77	- a empirická psychologie	228
substituční chování	150, 219	teoretické pozice v psychologii osobnosti	116
sugesce	303	teorie	
sugestibilita	303	- emoci	29
super-ego	37, 112, 128, 163, 269	- evoluce	358, 359
superkonformita	141	- fantazie	209
svoboda vůle	350	- charakteru	35
sylogismus	96	- mezilidských interakcí v dyádách	286
symbolizace	141	-osobnosti	115, 131
- snu	208	- psychických vlastností	155
symboly	89, 91, 95, 111, 112, 206	- psychiky	216
- ega	120	- sebe-determinace	123
symptomy	91, 149	- styčnosti	323
- stresu	33	- učení	323
synapse	102	- účinku	323
svndrom	149, 312	- vnímání	346
- hospitalismu	364	- výrazu	232
syndromy chování	149	teritorialita	280
svnestezie	201	termoreceptory	254
systém		testování hypotéz	74
- aplikovaných psychologických věd	228		
- motivů	148		

Věcný rejstřík

teze o jednotě psychiky a činnosti	352	udržování	
thanatos	270	- a restaurace psychické rovnováhy	218
tolerance k asymetrii	288	- a restaurace rovnováhy v sociálních interakcích	288
tónv	252	uchovávaní individuality	278
touha po moci	276	úkoly	81
toxikomanie	242	umístování pocitů kontroly	151
transfemenální svět	338	úmysl	348
transfer	182	Uri-Gellerův efekt	187
transformace stimulace na informaci	250	úroveň	
transformační gramatika	247	- adaptace	249
trest	317	321 - aktivace organismu	197
trojí skutečnost	341	uspokojení	85, 150
tropismy	361	- dvojitý druh	85, 150
tržní pojetí interakce	285	usuzování	96
třídění		útěk	141
- patologicky anomálních psychických jevů	237	- do fantazie	140
- potřeb	83	- do nemoci	140
- receptorů	250	útvár	274
tvarové zákony	341	úzkost	241
tvořivé myšlení	99		
typ	172	* m	
- autoritami osobnosti	313	V	
- dvojitý pojetí	312	vášně vcítění vědecká	29
- rozhodnutí	262	metoda vědecké -	232
- temperamentu -	306	vědecké poznání -	65
tvořivé osobnosti	314	vědecké pravdy	65
typologie - C. G.	314		65
Junga - E.	313		65
Kretschmera	315		65
typy - klasické - konfliktu -	308	vědecký výzkum vědění vědomá	179, 66
mnohonásobných osobnosti -	48	a nevědomá motivace vědomé a	330
symbolů - temperamentu -	131	nevědomé prožívání vědomí -	76
výchovy	89	hodnoty vlastního já - jako	217
	306	činnost	215
	283		119
			334
		- my	55
		- selektivní	141
		- sociálního já	118
		- rozšířené	197, 335
		- tělového já	117
		- vznik	359
		- základní dimenze	333
		- změněné stavy v.	335
		vědomosti	257
		vegetativní	
		- procesy	16
		- reflexy	107
		vestibulární aparát	253
		věžeovo dilema	297
		vhled	94, 328
		vidění	250
		vigilní sugesce	303
		visceralizace	25
		viscerální	
		- mozek	24
		- tvp	317
		vizuální myšlení	93
		vjem	248,337, 339 341

		výměna hodnot	285
vliv			
- autority	298	výraz	232
- evolučních programů	126	- emocí	25
- kultury na obsah postojů	192	- vrozené a naučené stránky	233
- motivace	180	vysvětlování v psychologii osobnosti	117
- porozumění na zapamatování	180	vývoj	
- postojů na průběh psychických procesů	191	- fylogenetický	357
- primárních a sekundárních skupin	192	- inteligence	260
- raných frustrací na psychický vývoj osobnosti	283	- jáství - morálky -	118
- rodinné výchovy na formování osobnosti	282	motivačních systémů	26
			88
- skupiny na mínění svých členů	63	- nervové soustavy	110
- sociálních zkušeností	129	- ontogenetický	360
- vnějších činitelů na zapamatování	183	- osobnosti	129, 284
- zpevnění na operantní chování	325	- pojem	356
- životního prostředí	222	vývojově vyšší city	29
vlohy	257	význam	91 217
vnímání	335	významové analýzy	67
- celostní	338	významovost vnímání	338
- času	346	významv	
- druhy	344	- pojmu charakter	35
- ekologická teorie v.	346	- pojmu osobnost v psychologii	115
- funkce v.	338	- pojmu temperament	305
- charakter v.	338	vzájemná výměna odměn a trestů	299
- konstantnost	339	vzájemné srovnávání	288
- pohybu	346	vzdělání	260
- rovnováhy	253	vzdor	140
- tvaru	344	vzpomínky	202,203
- velikosti a vzdálenosti	344	vzrušení	21, 22
- vrozené tendence ve v.	341	vztah	
- významovost v.	338	- charakteru a osobnosti	34
vnitřně harmonická osobnost	221	- charakteru a morálky	34
vnitřní řeč	92, 93, 363	- charakteru k hodnotám	35
vnitřní zpevňování	326	- intenzity reakce a síly podnětu	306
volní		- jazyka a poznávání	245
- akt	88, 348	- jedince a skupiny	55, 58
- chování	348	- jedince a společnosti	127
- jednání	88, 349	- konkrétních a abstraktních motivů	146
- regulace jednání	146, 348	- mezi pojmy a jazykem	92
- úsilí	351	- mezi temperamentem a dynamikou motivů	305
- vlastnosti	152, 348, 351	- motivace a emocí	79
voluntarizace chování	348	- motivace a chování	80
vrstvy	117	- motivace a kognitivních procesů	79
- osobnosti	159	- motivace a učení	79
vtip	111	- mozku a psychiky	104
vtiskání	327, 362	- osobnosti a role	243
vůdcovství	59	- paměti a učení	174
vůle	120, 146, 152, 278, 347	- pojmů dynamika osobnosti a motivace	:
- fenomenologie	348	- postojů a jednám	191
- historicky odlišná pojetí	348	- potřeb a zpevnění	85
- jako vlastnost osobnosti	350	- pozornosti a paměti	199
- svoboda v.	349	- pozornosti a vědomí	196
výběrové šetření	74	- prožívání a vědomí	333
vyhasínám	321	- psychiky a činnosti	212
výchova	127	- psychiky a evoluce	219
- rodinná	283	- psychologie a kybernetiky	231
výchovně vzdělávací proces	355	- psychologie k biologii	230
výklad snů	208	- psychologie k danému oboru aplikace	352
výkon	257, 258	- psychologie k filozofii	230
výkonnost a výkon	257	- psychologie ke kulturní antropologii	230

Věcný rejstřík

- psychopatologie a psychologie	235	zdroje stimulace	308
- temperamentu a charakteru	308	zlučenost	127 318
- učení a kognitivních procesů	320	- bezprostřední	224
- učení a motivace	319	- jedince	129
- vloh a schopností	258	<u>zlozvyky</u>	241
- vnímání a paměti pro významy	343	<u>znak</u>	91 245
- zájmů a schopností	259	- jazykový z.	245
- zpevnění a motivace	318	znaky přirozené a konvenční	91
W		znovupoznání	184
Weberův zákon rozdílového prahu podnětů	248	zpětná vazba	107 22,
Y		zpevnění	318
Yerkes - Dodsonův zákon	11	- a motivace -	317
Z		druhy	322
zájmy	85, 148	- plány z.	325
základní psychologické vědy	228	- sekundární z.	322
zákon - druhy z. - efektu	65	- velikost z. -	325
zákony pravděpodobnosti	65	vnitřní z.	326
	319	- zástupné z.	331
	67	způsob rodinné výchovy	281
zaměření	121	zrak zraková	250
záminková reakce	140	ostrost zrání a	251
zapamatování	179, 263	učení	361
- a zapomínání	174	zřetelnost	334
- úmyslné a neúmyslné	182, 183	zvuky	252
zapomínání	184	zvyky	88
závislý dependenční styl	296	Ž	
zdravé sebevědomí a sebeprosazování se	222	žárlivost	126
		život člověka ve společnosti	280
		životní	
		- aspirace	222
		- prostředí	275

JMENNÝ REJSTŘÍK**B****A**

Abraham K. 37
 Adcock J. C. 142,143
 Aderman D. 298
 Adler A. 34, 143, 269, 270, 275, 276, 277
 Adomo T. W. 195,313
 Aebi H. J. AchN. 95 95, 348
 Akvinský Tomáš sv. 348, 350

VxxxVV W 60
DaCK J. W. 288
Rackman C W 288
 Baddeley A. 174, 179
 Baeumer E. 280
 Baker R. G. 48
 Baleár K. 117,159
 Baldwin A. L. 275
 Bales R. F. 58
 Ballachey E. L. 55, 58, 64,188, 189,190,191,192, 194, 280, 301
 Balzac H. Bandura A. 144
 123,193,278, 279, Barash D. P. 323,328,331,331
 BardPh 14, 15, 359
 Bardwick J. 137
 Barker R. C. 31
 Barker W. B. 135
 Barnett S. A. 308, 361
 Rafon R. A. 75 175 275
Uca vii xx /Li 14
 Barrlett F. C. 314
 Barron F. 221
 Bartek D. 16
 Bartlett F. C. 128
 Bartussek D. 134, 135
 Bassin F. V. 99
 Baudelaire Ch. 31
 Baudoin Ch. 93
 Bauer H. 133
 Bauer W. 117 19, 29, 69, 109 202
 Baumgartenová F. 34, 35, 354
 Beach F. A. Beam J. 42, 324 20
 C. Beauviorová S. 137
 de
 30, 33, 88
 69
 291,295,296
 126
 229,231,235,348
 215
 328
 93,94
 35, 38, 354
 19,24
 156
 290, 298
 208 217 57, 63,
 192, 299
 47, 334
 80
 141
 141
 231
 116, 174
 223
 21

Becker W. C. 309
 Beers C. W. 221
 Bechtěrev V. M. 224, 267, 304
 Békésy G. von 253
 Belous V. V. 305
 Bender H. 163, 185
 Benedictová R. 230, 279
 Benson H. 33
 Berelson B. 73,318
 Berger H. 106
 Bergson H. 361
 Berkeley G. 94, 338
 Berkowitz L. 298
 Berliner D. C. Berne 355,11,306,328
 E. Bertalanffy L. 219,294 69 303
 von Bernheim D.
 Bierens de Haan J. A. 41
 Binet A. 43,133
 Binswanger L. 272
 Birdwhistel R. 232
 Birch H. G. 327
 Birjukov D. A. 214
 BischofN. 337
 Bleuler E. 99,205

			30
	298	Ellen P. Engel	233
Daniels R. L.	137 298	J. J-English	18, 30, 35, 75, 76, 89,
Dannhauer H.	25, 232, 265, 357, 359	H. B.	188, 259,
Darley J. M.		Englishová A. C.	18, 30, 35, 75, 76, 89,
Darwin Ch. Deci			188, 259,
E. L. Deese J.			
DeFries J. C.	21, 197, 312, 334	24	Erickson M. H.
Delay J. Delgada		31	41
J. Dembová T.		208	Eriksen C. W.
Dembowski J.		143	Erikson E. H.
Dement W.		105	Erismann Th.
Démosthenes		215, 348	Escalonová S. K.
Dennett D. C.		163, 185	Estes W. K.
Descartes Dessoir		303	Etzioni A. Evans
M. Deusinger S.		89	J. W. Ewald G.
M. Dewey J.		312	EyH.
Dietrich G.	218, 219, 231, 272		Eysenck H. J.
Dilthey W.		137	11, 35, 66, 116, 154, 157,
Diotima Dittfurth		16, 359	170, 171, 172, 186, 236, 237, 259,
H. von Dixon N.		142	308, 309, 311,
F. Dollard J.	31, 47, 132, 290, 318, 328, 331		Ezra-Park R.
Dorsch F.		82, 195	
Dosužkov B.		241 185	111,
Drbal K. Dreikurs		276 305	115,
R. Drewer J.		185 39	305, 336
Driesch H.		352	111, 115,
Droscher V. B.			305, 336
Drucker P. F.			77
Dubois E. Dubos		157	142, 156
R. Dudycha G. D.		12, 18, 197	129, 281
Duffyová E.		89, 90, 96	350 146
Duncker K.		207, 234	325 352
Dunlap K. Dupré		311 232	152
E. Dymon R. T.			34, 306
	180, 181, 184, 202, 348		333
	73		158, 165,
	103, 104, 105, 214, 215, 223, 349		303, 305,
		104	312, 315
		159	294
		121, 289	
		92 247 274	Foa E. B.
	15, 42, 126, 286		88 181
	94, 100, 109		82 57
	359 350 62, 249 164 306, 307,		Foa U. G.
Ebbinghaus H.	308		234 86
Ebner H. Eccles J.			225
C. Edelman G. M.			71, 248, 249
Edinger L.			104, 215 97
Edwards A. L.			298 97 164 214
Egger V.			Freud S.
Ehlers W.			43, 46, 49, 54,
Ehrenfels Ch. von			60, 87, 275, 288,
Eibl-Eibesfeld I.			116, 128, 129, 136,
Einstein A.			290
Eiseley L.			164, 165, 184, 205,
Eisler R.			50
Ekman G.			91
Elhardt S.			50
Eliasz A.			300
			286, 300
			Frijda N. H.
			67, 229, 309
			Frisch K. von
			165
			Fróbes J.
			30, 47
			260
			59, 60, 60
			313
			76, 111, 112, 113, 114,
			142, 143, 144, 159, 160,
			206, 207, 208, 269, 270,
			275, 284
			142
			136
			89, 318
			233
			41
			202

Jmenný rejstřík

Frolov J. P. Fromm E. Funkenstein	361
D. H.	207,270,271
	25
Gabor D. Gage N. L. Gagné R. M.	
Galanter E. Galenus Gall F. J.	109
Gallup G. G. Galperin P. J.	355
Galton F.	329, 330
	72
	349
	308,312
Gellhorn E. Gerard H. B. Gerard R.	232
W. Gerstmann S. Gesell A. Gewirz	120
H. B. Ghiselin B. Ghiselli E. E.	200, 219
Gibson J. J. Gibsonová E. J. Gilbert	134, 204, 265
A. R. Gilbert G. M. Glaser E. M.	24 285 177
Goethe J. W.	28 357 50
	162
	100 66 347
	342 162 194
Goffman E.	128, 327
243,	207, 317, 369
Gogh V. van Goldman-Eisler F.	286, 294, 369
Goldman R. Goodenoughová F. L.	316 37 77
Gordon A. Gorgias Gottschalk H.	26, 136
Gough H. G. Gouldová R. Graber	77
G. G.	195
Graumann C. F. 50, 75, 80,153, 285,	207
Gray J. A. Gréco P. Greenová J.	314
Greenwald A. Gries H. Grindley G.	146
C. Grodziński E. Groß S.	364
Grossmann M. I. Groves Ph.	, 333, 334, 346
Griinewald E. Grusec J.	199
Grzegolowska-Klarkowska H. J.	330
Guensberger E.	247
Guilford J. P.	72, 74, 90, 93, 99,
153, 154, 157, 166, 167, 257	299
	161
	327
Guillaume P. Guthrie E. R.	92, 93
	274
	79 14
	143
	298
	142
	237
	114,116, 136,
	259, 260, 309,
	310, 311
	22, 40
	267, 323

H

Haber R. N.	89. 318
Háberlin P.	34
Hadamard J.	94,100
Haeckel E.	213
Haldane J. B. S.	214
Hali C. S.	132,311
Hali E. T.	52. 53. 54
Hali G. S.	265
Hali J. F.	75, 324
Halpin A. W.	59
Hansel C. E. M.	185
Harlow H. F.	283
Harsh C. M.	328
Hartley E. L.	195
Hartleyová R. E.	195
Hartmann N. von	111, 162,269
Hartshorne H.	157
Haseloff O. W.	327
Haschke W.	107
Hassler R.	233
Havighurst R. J.	35,36
Head H.	246
Hebb D. O.	27, 184, 198, 229,
Heckhausen H.	78
Heidegger M.	272
Heider F.	13. 123. 289
Heinroth O.	327
Heiss R.	162, 162, 164, 165
Helmholtz H.	253, 269
Helson H.	249
Helwig P.	35,37
Hendersonová M.	295
Henning H.	255
Henry A. F.	80
Herakleitos	360
Herbart J. F.	72.111
Herbert M. J.	328
Herkner W.	59, 193, 286, 301
Hernández-Péon R.	198
Herrmann A.	282
Herrmann Th.	65 .66.116.28
Herrnstem R. J.	24
Hetherington R.	235
Hetzerová H.	233
Heyer G. R.	160
Heymans G.	136
Hilgard E. R.	76, 138, 141, 143, 146,
150,219,225,267, 268, 304,	320, 322,
	326, 329,
Hillix W. A.	227, 265
Hippokrates	305,308,31
Hirsch J.	129
Hirschfeld M.	362
Hlavsa J.	314
Hobbes Th.	265
Hoffmann H. F.	160
Hoffmann J.	176. 178. 179
Hoffmann M.	284

Hofstätter P. R.	49, 60, 62, 73, 133, 135, 137,	Janík A.	237
Hoch P. H.	194, 225, 235, 315	Janowitz H. D.	79
Hochberg J. E.	235	Jarbus A. L.	341
Hölderlin F.	249	Jaroševskij M. G.	213
Holland J. G.	144, 316	Jaspers K.	28, 117, 162, 201, 207, 208, 217, 235
Hollingworth H.	322, 325, 329, 348	Jeansch E.	201
Holmes T. H.	207	Jemčenko A. I.	341
Holub V.	33	Jennings H. H.	290
Holzinger K. J.	237	Jerofejevová M. P.	240
Holzcamp K.	260	Johnson N. F.	247
Homans G. C.	56, 60, 285, 286, 287, 290, 299	Jones E. E.	293, 285
Homér	223	Jorswieck E.	328, 89, 327
Honime L. M.	193	Jost A.	181
Honzík M. P.	330	Jung C. G.	78, 111, 112, 128, 163, 165, 172, 202, 206, 209, 243, 269, 275, 276, 313, 314, 315
Hoppe F.	145		
Homeyová K.	80, 270, 270, 271	K	
Hornstein H. A.	298	Kafka G.	29
Hoskovec J.	33, 303, 304	Kagan J.	156, 263
Hovland C. I. Hull C. L.	48, 193, 322, 323, 325, 326	Kaila E.	H5
Hulse S. H.	323	Kanti.	20, 34, 69, 348, 350
Hume D.	201	Kantowitz B. H.	75, 175, 275
Hummell H. J.	60	Kardiner A.	270
Hunag E. J.	51	Karstenová A.	165
Hunt M. L.	282	Karwoski T. F.	78
Hunter I. M. L.	184	Kažinskij B. B.	185
Husserl E.	231, 272	Kedrov B. M.	230
Hutt P. J.	325	Keiter F.	54
Huxley A.	144	Keller W.	75
Hvdén H.	177	Kelley H. H.	55, 60, 286, 290
Hyman H. H.	55	Kelly D. A.	129
Hymana R.	68	Kelly E. L.	129
		Kelly J.	364
CU		Kendler H. H.	196
Chammah M. A.	297	Kent G. H.	202
Chapman H. H.	191	Kerlinger F. N.	72
Charcot J. M.	269, 303	Kiener F.	234
Chase P. H.	123	Kiesler C. A.	193
Cherry E. C.	196, 198	Kirchhoff R.	232
Chess S.	307	Kitajev-Smyk L. A.	32
Child I. L.	54, 283	Klages L.	34, 37, 38, 114, 218, 232, 233, 305
Chomsky N.	247, 274	Klatzky R. L.	178, 184
Chrisjohn R. D.	298	Klaus G.	217
Churchill W.	317	Kleinová M.	54, 136, 282
1		Kleist K.	160
1		Kleitman N.	208, 208
Isaacson R. L.	282	Klineberg O.	55, 188
Ivanov -Smolenskij A. G.	95	Klinger E.	206, 209
Izard C. E.	18	Klix F.	231
J		Klosovskij B. N.	361
Jacobiová J.	78, 206	Kluckhohnová F.	52
Jahodová M.	19, 194, 221	Koestler A.	268
James W.	114, 199, 224, 333, 335	Koffka K.	274, 328
Janet P.	43, 114, 163, 269, 303	Kohlberg L.	36
		Kohler I.	339
		Kohler W.	90, 274, 327, 333, 341
		Kolaříková L.	159

Jmenný rejstřík

Kolaříková O.	156	Leonovičová V. V.	17
Kondáš O.	43, 321	Leontjev A. N.	16, 82 247, 259, 328, 357, 361, 363, 367
Kónig S.	125, 126	Lersch Ph.	34, 51, 116 160, 166, 205, 206, 218
Konorski J.	323, 327, 348		233, 243, 272
Korchin J. S.	191	Lévi-Strauss C.	93
Kováč D.	210, 225, 231	Levi L.	33
Kozielecki J.	50, 51, 97, 98, 99, 100	Levin H.	284
Kraeling D.	49	Levinson D. J.	313
Kraepelin E.	114, 315	Lewin K.	48, 49, 61, 64, 7
Krasnogorskii N. I.	321		274, 275, 348, 362
Kratina F.	18, 201, 313, 348	Lienert G. A.	263
Kratochvíl S.	46	Likert R.	72
Kraus F.	■ 159, 160, 162	Lindslev B. D.	21
Krech D.	12, 18, 28, 30, 55, 64, 76, 77, 112, 151, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 196, 280, 301, 348	Lindworski J.	51, 201, 202, 348
Kreiner J.	252	Lindzey G.	132
Krejčí F.	224	Linton R.	230, 243, 243
Kretschmer E.	93, 99, 113, 158, 163, 164, 223, 306, 313, 315, 316, 317, 361	Lipps Th.	232
Kreutz M.	69	Lissner K.	49
Krueger F.	159, 274	Tiftman R. A.	219
Kruše F.	364	Lissner N.	12
Krušinskij L. V.	217	Locke J.	267
Krutěckij V. A.	258	Loeb J.	211
Kubička L.	367	Loeser F.	97, 206
Kubína A.	207	Loevingerová J.	168
Kiibler-Rassová E.	197, 215	Lomov B. F.	69, 248, 356
Kuhn T. K.	265	Loofbourrow G. N.	24
Kuhn T. S.	68	López Ibor J.	78
Kuchyňka K.	185	Lorenz K.	16, 19, 22, 39, 40, 42, 136, 359, 362
Kulpe O.	92, 196, 216	Lorge I.	62, 122
Kunz H.	272	Lott A.	290
Kupers C. J.	331	Lott B.	290
Kurczová I.	176, 247	Lovelock J. E.	126
1		Lowe C. M.	151
La Bruyère J. de	34	Liick H. E.	298
La Fontain	143	Liickert H. R.	144, 48
Lafon R.	211	Lukaszewski W.	122, 263, 264, 299
Lametttrie J. O. de	267	Lundberg G. A.	128
Lamm R. P.	352	Lurija A. R.	27, 43, 48, 215, 246, 263, 343
Landis C.	25		349, 357
Lange F. A.	234, 223	Luther M.	317
Langmeier J.	364	M	
LaPiera R. T.	191	Maccobyová E. E.	137, 284
Larsen O. N.	128	MacLean P. D.	159
Larue D. de	126	Madlafousek J.	198
Lashley K. S.	109, 333	Madrzycki T.	191
Látané B.	298	Magoun H. W.	11, 198
Laufberger V.	177	Maher R. A.	48
Laughlina H. P.	143	Mahlerová-Sieberová G.	280
Lavater J. K.	232	Mach E.	223
Lazarsfeld P. F.	268	Machač M.	33, 351
Leaky L. jr.	359	Machačová H.	33
Leeper R. W.	27	Maier N. R. F.	30, 31, 328
Legewie H.	247	Mainberger G. K.	206
Leibniz G. W.	111, 215, 217, 218	Malcolm Bessent	186
Leonard K.	240, 237	Malinowski B.	93
		Marcuse H.	270, 368

Marquis D. G.	225, 320, 326	Moebius P. J. Mogel	136
Martě H.	339	H. M. Molčan J.	156,166,243
Marx K.	154	Money J. Moody R.	241
Marx M. H.	227, 265	A. Moravek M.	137
Maslow A. H.	47,76, 85, 147, 148,149, 150, 272, 273	Mořeno J. L. Morgan	197,215
Masserman J.	24	C. T. Morgan J. J.	334
Mastvilisker E.	305	Morris Cti. W. Morton	73
Matějček Z.	364	J. T. Moruzzi G. Moss	31,188,211,225
Mathey F. J.	161	H. A. Mowrer O. H.	191
Maturan H. R.	93	Mueller E. F.	57,63, 245
May M. A.	157	Miüller-Freienfels R.	191
May R.	273	Miüller J. Munn N. L.	11,198
Mayo E.	353	Munsterberg H.	156
Mazis M. B.	31	Murchison C. Murphy	320,323,328,331
McCleam G. E.	17	G. Murphy J. V.	192,243,279,285,292,301
McClelland D.	50, 79, 87, 143, 147, 284, 291	Murphy L. B. Murray	205
McDougall W.	29, 138,163, 224, 267, 301, 328	H. A.	339
McFarland D.	360		27,183,211,229
McGeoch J. M.	227	N	224,355
McGinnies E.	142		301
McGregor D.	62, 353	Nakonečný M.	82,115,131,191,303,328
McGuire W. J.	189	Napalkov A. V.	233
McKeen J.	355	Necki Z. Neisser	303
McKellar P.	205	U. Nelson E.	44, 82, 124,147
Mead G. H.	118, 217, 218, 243, 265,279, 333	Neumann J. von	
Meadová M.	80, 127, 230, 270, 281	Newcomb T. M.	
Mečír J.	237	Newell A.	
Mednick S. A.	177, 323	Newman H. H.	188, 301
Meier N. R. F.	30	Nietzsche F.	229
Meili R.	95, 143, 259	Nissen H. W. Nó	137, 290
Melton A. W.	174	L. de Norman D.	263,275, 337, 340
Mendel J. G.	134	A. North A. J.	188
Meng H.	221	Novák V. J. A.	263
Merlin V. S.	305	Novalis	60, 127, 188, 290, 299
Merz F.	169	Novlanská Z. N.	98
Messer A.	94,202,218	Nowogrodski T.	260
Messmer F. A.	185	Nuttin J.	111
Mettler F. A.	327		134
Metzger W.	274		177
Meumann F.	348		91,199
Míček L.	221	Obuchowski K.	191
Mierke K.	348	Odbert H. S.	17
Michelangelo	369	Oerter R. Olds J.	136
Michott A.	184	Olšanníková A.	366
Mika S.	63	Ornstein R. E.	357
Mikuška V.	185	Osgood C. E.	167,168, 264, 299
Milesová C. C.	136	Ossowiecki S.	
Milgram S.	298, 308		
Miller G. A.	249,349		
Miller N. E. 23,	48,49, 88,132, 318, 324, 328,		
Miller N. R.	47, 290		
Miller R. E.	233		29, 263, 307
Miller S.	348		168
Milner P.	23		357
Milner P.	326		23, 326
Mirski I. A.	233		311
Mischel W.	121,154,155, 156		93
Mitscherlich K.	270		73,91,246,322,324
Mittenecker E.	168		186

p

Paivio A.	178
Palaš R.	31
Paleski Z.	69
Panov J. N.	245
Papež J. W.	24
Pardel T.	228
Paris S. G.	176, 225
Parsons T.	332, 29
Parygin B. D.	
Paskieviczová E.	123, 151, 265
Pauli W. PhvCl sv.	276, 135
Pavlov Í P.	17, 107, 159, 170, 198, 230, 240, 267, 268, 304, 305, 320, 321, 323, 327, 348, 349
Pawlik K.	168, 309, 311, 315
Peck R. F.	35
Pelzer K. E.	203
Penfield W.	178, 246
Pennington R.	177, 60
Pepitone A.	
Perls F.	47
Perry R. B.	195
Pervin L. A.	114, 134, 156
Petrovskij A. V.	213
Petrusek M.	60
Pfander A.	272
Piaget J.	35, 43, 92, 93, 129, 121, 226, 230, 260, 265, 274, 346, 357, 367
Pickford R. W.	256
Piderit Th.	232
Pierce J.	142
Pierson H.	45, 75, 180, 210, 250, 333, 336
Pichot P.	2: 1, 45, 197, 312, 334
Pilkonis P. A.	193
Piontkowski U.	288, 300
Platon	m 137, 160, 165, 348
Platonov K. K.	159, 227
Plessner H.	26
Plotin	111, 350
Plutchik R.	19, 29
Poffenberger A. T.	182
Pogády J.	237
Poggeler F.	368
Polva G.	97
Pongratz L. J.	223
Ponomarev J. A.	100
Ponnel E.	335, 338
Popper K. R.	215, 359
Porta G. della	232, 233
Portmann A.	359
Portych Th.	184
Postinán L.	20, 142, 196
Powell A.	124, 125, 275
Prell D. B.	172
Press F.	359
Pressev S. I.	258
Pribram K. H.	109, 349
Příhoda V.	367

Q

Quay H. C.	308
Quine W. V.	215
Quitmann H.	273
R	
Ráber H.	40
Radkeová M. J.	136
Rahe R. H.	33
Rachman S.	171, 172
Rapaport D.	165, 271
Rapoport A.	297
Kaven a. H.	59, OJ
Reich W.	368
Reichling G.	60
Reinohl F.	177
Rejtdák Z. Remplein H.	185
Renoir	35, 114, 203, 206, 309, 310, 314, 316, 369
Renouvier Ch.	203
Rethlingshaferová D.	86
Revers J.	165
Révész G.	258
Reykowski J.	20, 21, 81, 82, 84, 85, 121, 122, 145, 152, 190, 308, 185, 186
Rhine J. B.	186
Rhineová L. E.	34, 134, 163, 206
Ribot Th.	265
Riegel K. F.	233
Riechert T.	970
Richter Ch.	63
Richter H.	185
Richterová L.	232
Rivierová J.	237, 240
Roberts G. E.	282
Robertsen L.	151
Robespierre M.	246
Roediger H. L.	316
Rogers C. R.	176, 225
Roginskij G. Z.	47, 119, 122, 146, 273
Rohracher H.	110
Rocheblave-Spenlé A. M.	19, 182, 184, 196, 210, 232, 312, 317
Rosanoff J.	243
Rosen L.	202
Rosenblatt F.	219
Rosenzweig S.	68
Ross E. A.	30, 31
Rothacker E.	301
Rotter J. B.	116, 159, 160, 162, 165
Royce J. R.	331
Rozet I. M.	124, 125, 275
Rubinštejn S. I.	209
Rushton J. P.	90, 92, 107, 111, 157, 196, 201, 205, 212, 214, 217, 333, 338, 348, 176, 225, 298

Rusinov V. S.	108	Schmid R.	133
Russeell E. S.	42	Schmidbauer W.	303
Riitzel E.	196	Schmidt-Mummendeyová A.	56
		Schmidt H. D.	186, 357, 358
		Schneider K.	235, 240
		Schonpflug W.	96, 177, 343
		Schönpflugová U.	96, 177, 343
		Schopenhauer A.	34, 111, 269
		Schrag C. C.	128
		Schránil W. J.	44, 43
		Schultz - Henke H.	270
		Schulz H. J.	369
		Schulze D.	97, 206
		Schurig V.	359, 360
		Schwidetzki I.	234
		Sigall H.	290
		Simon H. A.	98
		Simonov P. V.	21, 84, 99, 275
		Singer J. E.	27, 144, 203
		Singer R. D.	193
		Skarzyńska K.	299, 300
		Skinner B. F. 15. 88. 216. 217.	225, 229, 247, 266,
		268, 287, 321, 322, 324,	325, 329, 348, 349
		Skramlík E. von	253
		Smirnov A. A.	182
		Smith K. U.	195, 211, 219, 318, 328
		Smith W. M.	195, 211, 219, 318
		Snygg D.	151
		Sokolov A. N.	92, 93, 202, 330, 346
		Sokolov E. V.	230
		Sokolov J. N.	198
		Sokrates	137
		Solomon H.	62
		Soltysik S.	323
		Spearman Ch.	166, 259
		Spencer H.	22, 213
		Sperry R. W.	103, 214
		Spinoza B.	215
		Spirkin A. G.	334
		Spranger E.	205, 229, 312
		Stacker K.	282
		Stagner R.	38, 78, 87
		Stamm R. A.	232
		Stapf K. T.	282
		Steck P.	50
		Steiner G. A.	318
		Stekel W.	362
		Stern W. 34, 51, 133, 154,	201, 202, 203, 205,
		206, 225, 229, 260,	309, 312, 313, 357
		Stevens S. S.	71, 249, 268
		Stevenson C. L.	195
		Stevenson L.	130
		Stokvis B.	303, 304
		Stoner J. A. F.	62
		Strange J. R.	191
		Straus E.	229
		Strelau J.	129, 306, 307, 313
		Strickland B. R.	152
		Strindberg A.	316
		Strodtbeck F. L.	52
Sáder M.	156		
Sander F.	274		
Sanford F. H.	343		
Sanford R. N.	313		
Sapir E.	245		
Sarbin T. R.	243		
Sargent C.	186		
Sargent S. S.	182		
Sarnoff I.	138		
Sartain A. Q.	191, 192		
Sartre J. P.	272, 29, 333		
Satirová V.	47		
Saugstad P.	248		
Savonarola G.	316		
Scarrová S.	135		
Sears R. R.	37, 48, 131, 142, 165, 284		
Sebeok T. A.	246		
Secord P. F.	288		
Sečenov I. M.	213, 267		
Sedláková M.	340		
Seeman H.	152		
Seemanová E.	52		
Seitz W.	263		
Selg H.	68		
Seligman M. E. P.	123		
Selz O.	93, 98		
Semon R.	177		
Shaffer L. F.	144		
Shakespeare W.	128, 243		
Shannon C. E.	250		
Sheashore S. H.	258		
Shebilske W.	132		
Sheldon W. H.	317		
Shepard R. N.	22		
Sherif M.	55, 57, 63, 120, 151, 190, 192		
Sherifová C.	190		
Sherrington C. S.	214, 104, 223		
Shields J.	263		
Shoben E. J.	144		
Short J. F.	80		
Schaefer E. S.	282		
Schaefer R. T.	352		
Schaffer H. R.	20		
Schachter S.	13, 24, 27, 77, 291		
Schein E. H.	352, 353		
Scheler M.	34, 114, 195, 272		
Schelling F. W.	34		
Schelsky H.	368		
Scherer I.	13		
Schjelderup-Ebbe T.	280		
Schjelderup H.	131, 163		
Schlesinger K.	14		
Schlosberg H.	26, 177, 180, 182, 196, 318		

Jmenný rejstřík

	161	Tripletta N.	301
StrunzK.			
	303	Trnka V.	237
	84, 318	Tryon R. C.	260
	143	Tucker C.	137
	270, 270, 271	Tuckman J.	122
	201	Tumlirz O.	144, 272
	273	Turner J. L.	300
	229	Turner R. H.	60
	111, 195	Tyler F. T.	137
	143		
	111, 180, 181, 323	U	
		Uexkull J. von	17, 217, 358
		Uchtomskij A. A.	108
	181, 184	Ulich D.	18, 24
	341	Ullman M.	186
	184	Ullrich E.	303
	157	Underwood B. J.	174
	309	Ungar G.	177, 184
		Upson P. G.	142
		Urbantschitsch V.	200
		Utitz E.	34
	192		
	299	V	
	328	Vflrnro F G	91
	.95, 114, 138, 157, 158, 159,	VCHLILIJAS VJ.	93
	204, 205, 230, 257, 271, 350	Vasala E. J.	
	68, 266, 273	Vasiljev L. L.	185
	144	Vasiljuk F. J.	219
	185	Vekker L. M.	341
	258	Veličkovskij B. M.	343
	136, 137	Velinský St.	200
	34	Venger L. A.	346
	60, 286, 290	Vergiles N. J.	94, 343
	160, 162	Vernon P. E.	257
	131	Věrný T.	364
	114, 160, 168, 170, 173, 225,	VidKlin D. A.	205
	281, 284, 357	VidKlin D. A.	42, 75, 361, 41
	243, 279, 285, 292, 301, 307	Viewegh J.	205, 206
Thomas A.	63, 192,	Vold J. M.	207
	188	Volpert I. E.	209, 88, 93, 95, 212, 349, 357,
	57	Vygotskij L. S.	363
	177		
	233		
	136	W	
	180, 267, 295, 299, 319, 321,	Walk R. D.	342
	322, 323	Wallen R. W.	43, 143
	326, 328, 334	Wallon H.	361
	71, 72, 166, 257, 259, 295	Walter H.	312
	97, 98, 99, 206	Walter G.	106
	39, 40, 42, 359	Walter R. H.	328
	224, 256	Warren D. H.	57
	267, 268, 275, 319, 326, 330,	Washburn M.	233
	334	Watson J. B.	23, 34, 91, 114, 224, 267, 333
	49, 111, 112	Webb E.	351
	81, 216, 334, 342	Weber E. H.	248
	314	Weber R.	299
	62	Wedderburn A. A.	199
	18, 65, 66, 67, 68, 71, 72,		
	223		
Trammontest G			

Weiner B.	13,27,33,120,269	Wolpe J.	47
Weininger O.	136	Woodrow H.	180
Weiss W.	193	Woodward A.	299
Wellek A.	69,72, 116, 231, 272, 274, 313	Woodworth R. S.	26, 82, 138, 177, 180, 182, 196,225,318
Wellhöfer P. R.	173	Worchel S.	132
Welwood J.	109	Worthová P.	131
Wenig P.	143	Wright B. A.	122
Werner H.	161	Wright S.	24, 253, 254, 256
Wernicke C.	246, 333	Wrigley C.	168
Wertheimer M.	94, 274, 340	Wundt W.	18, 51, 215, 223, 224, 229, 266, 333, 348
Wessels M. G.	275	Wyburn G. M.	256
West D. J.	131	Wylie R. C.	145
Westphal K.	315		
Wever E. G.	253	Y	
Wheeler S.	279	Yates A. J.	31
Whiteman P. H.	311	Young J. Z.	108
Whiting J. W. M.	54, 283	Young P. Th.	18, 21, 27, 87, 151, 230, 268, 322
Whorf B. L.	245		
Whyte W. H.	369	Z	
Wickler W.	15	Zaborowski Z.	285, 288, 299
Wiener N.	231	Zajonc R. B.	62
Wiggins J. S.	159	Zalkind S. S.	140
Wilcock J.	39	Zametkin A.	125
Wilde O.	207	Zander A.	60,62
Williams P.	126	Zanna M. P.	193
Williams R. J.	129	Zawadzki B.	72, 168
Wilson E. O.	14, 52, 54, 359	Zeigarniková B.	81
Wilson G. D.	188	Zelenyj G. P.	198
Winer B. J.	59	Zeman F. D.	122
Winch R. F.	290	Ziehen Th.	224
Winnefeld F.	119,120	Zimbardo P. G.	32,33,62, 80,197,225, 325, 326
Wiswede G.	353, 354	Zimmerman W. S.	136,358
Witkin H. A.	263	Zinčenko V. P.	94, 343, 346
Witte E. H.	279	Znaniecki F.	188
Wittlich B.	38	Zubin J.	235
Wittmann W. W.	173	Zuckerman M.	308
Witwicki W.	205, 206, 209	Zvolský P.	134
Witzlak G.	154		
Wlodarski Z.	180,319	Ž	
Wojciszke B.	294	Žynkin N. I.	92,93
Wolberg L. R.	163		
Wolf Ch.	218		
Wolfe J. B.	85		
Wolff P.	365		
Wolker J.	367		
Wolman B. B.	236		